T.C.

E G E Ü N İ V E R S İ T E S İ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZBEKÇEDE ART ZAMANLI ANLAM DEĞİŞMELERİ- FİİLLER

Doktora Tezi

Ayşe ERKAL

Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı

İZMİR

2023

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÖZBEKÇEDE ART ZAMANLI ANLAM DEĞİŞMELERİ - FİİLLER

Doktora Tezi

Ayşe Erkal

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Zeki KAYMAZ

Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı
Türk Dili ve Lehçeleri Doktora Programı

ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum "*Özbekçede Art Zamanlı Anlam Değişmeleri-Fiiller*" adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Ayşe Erkal

ÖNSÖZ

Çıkış noktasını felsefeden alan anlambilim 19. yüzyılın başlarında dilbilim içinde bağımsız bir alan olarak şekillenir. Tarihî karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarının artmasıyla birlikte anlambilim çalışmaları ivme kazanır. Fransız dilbilimci Michel Bréal ile birlikte *semantik* terimi bilimsel bir nitelik kazanarak bilgiler sistematik bir yapıya kavuşur, anlambilimin içeriği ve kapsamı belirlenir. Sözlüksel yapıların anlamsal gelişmelerini ele alan tarihî çalışmalar ve değişimlerin nedenlerinin araştırılması anlambilimin çerçevesini genişletir.

20. yüzyılda Ferdinand de Saussure'ün geliştirdiği yapısal anlayış modern dilbilim için bir dönüm noktasıdır. Dilin dizge içinde bir düzene sahip olması gerçeği dilbilimsel anlamı yeniden tanımlamayı zorunlu kılar. Anlam dizgenin farklı ögelerini birbirine bağlayan iç bağıntılarla özdeşleştirilir. Sözcüklerin yapı içinde birbiriyle ilişkisi anlam çalışmalarına konu olur, o zamana kadar yapılan *art zamanlı* çalışmaların yanı sıra *eş zamanlı* çalışmaların da önü açılır. Sözcük temelinde yapılan evrimci çalışmalar yerini zamanla cümle, sözce ve metin analizleri gibi sınırları gittikçe büyüyen anlambilim çalışmalarına bırakır.

Ülkemizde anlambilim çalışmalarının tarihi çok eskiye gitmez. Türk dili alanında yapılan filoloji çalışmaları uzun bir süre metin merkezli ve Türkçenin ses, şekil ile cümle yapısının incelenmesi hattında ilerlemiş, söz varlığı çalışmaları aynı hızla gelişmemiştir. Bu bağlamda anlambilim alanında yeterli düzeyde ve sayıda çalışma yapılmamıştır. Çoğu gramer kitaplarında dahi anlambilim için yer ayrılmamıştır.

Anlambilim çalışmalarının dilbilim çalışmaları içinde kendine yer bulması özellikle Doğan Aksan'ın bu alandaki çalışmaları sayesinde olmuştur. Aksan anlambilimin konularını tanıtmış ve Türkçenin anlambilimini ortaya koymuştur. Bununla birlikte farklı dillerdeki kaynaklara ulaşılması sonucu alandaki çalışmalar giderek artmıştır.

Özbekçede Art Zamanlı Anlam Değişmeleri-Fiiller adlı çalışma bu anlamda boşluğu doldurmak ve semantik çalışmalara katkı sağlamak amacıyla yapılmıştır. Eski Türkçeden itibaren tarihî dönemleri içine alarak Özbekçedeki anlam değişmelerini

inceleyen benzer bir çalışma yoktur. Çalışmanın malzemesini anlam değişmelerini daha yoğun yaşayan fiil kategorisi oluşturmuştur. Malzeme *Dîvânu Lügâti't-Türk* ve *Özbek Tilining İzåhlı Lugat*inden 451 adet ortak fiil toplanarak meydana getirilmiş, malzemeden bir derlem oluşturulmuştur. Bu derlem içinden 306 fiilin anlam değişimi yaşadığı tespit edilmiştir. Geçmişten bugüne anlam değişiminin % 67 oranında olduğu görülmüştür. Dolayısıyla anlam değişimi ne ölçüde ve hangi oranda gerçekleşmiş sorusuna cevap verilmiştir. Anlam değişimi yaşamış 306 fiil, 62 adet metinden taranarak cümle içindeki kullanımları ile gösterilmiş ve anlam değişikliği türleri tespit edilmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde Özbekçenin tarihî gelişimine, yazı dili oluşum sürecine ve Türk dili içindeki yerine değinilmiştir. İkinci bölümü anlambilim ve konuları oluşturmuştur. Bu bölümde anlambilimin tarihî gelişimi, anlam, gösterge kuramı, kavram ve kavram alanı gibi temel kavramlar, temel anlam, yan anlam gibi anlamın temel unsurları ve benzetme, aktarma, çok anlamlılık, eş adlılık, eş anlamlılık gibi anlam değişmelerine yol açan anlam olayları yer almıştır. Üçüncü bölümde anlam değişmeleri ele alınmıştır. Alt başlıklarda anlam değişmelerinin nedenleri, süresi, türleri ve değişimlere neden olan tabu, örtmece, argo, kapsamlayış, genelleşme, özelleşme gibi kavramlar açıklanmıştır. Örnekler her zaman toplanılan malzemeden verilmiştir.

Bu süreç boyunca tez çalışmasının planlanması ve yürütülmesine rehberlik eden, yönlendirme ve bilgilendirmeleriyle çalışmayı bilimsel temellerde şekillendiren ve kaynaklara ulaşma konusunda yardımlarını esirgemeyen başta danışmanım Prof. Dr. Zeki Kaymaz'a, bilgi ve deneyimlerinden yararlandığım hocalarım Prof. Dr. Gürer Gülsevin ve Doç. Dr. İbrahim Şahin'e, Tez İzleme Komitesinde yer alan, görüş ve önerilerinden yararlandığım Doç. Dr. Serpil Ersöz'e, ayrıca Özbekçe metinlerin çevirisi konusunda emeği geçen, aynı bölümde öğrenim gören doktora öğrencisi Avaz Han Umarov'a çok teşekkür ederim.

Ayşe Erkal

İzmir 2022

ÖZET

Özbekçede Art Zamanlı Anlam Değişmeleri – Fiiller

Ayşe Erkal

Doktora Tezi, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı

Tez Danışmanı Prof. Dr. Zeki KAYMAZ

Anahtar Kelimeler: Sözcükbilim, Anlambilim, Anlam Değişmeleri, Eski Türkçe, Özbekçe

"Özbekçede Art Zamanlı Anlam Değişmeleri – Fiiller" adlı bu tez Türkçenin ilk metinlerden itibaren tarihî yazı dillerinde ve Özbekçede bulunan 306 fiilin anlam değişimlerinin incelendiği bir sözcük bilimi çalışmasıdır. Tezin amacı fiil söz varlığı temelinde Eski Türkçeden Özbekçeye kadar anlam değişmelerinin ne ölçüde gerçekleştiğini tespit etmektir. Tezde kullanılan yöntem tarihî karşılaştırmalı yöntemdir. Ayrıca sayısal verilere ulaşıldığı için istatistikî yöntemden de faydalanılmıştır Fiil malzemesi tarama, derleme, fişleme gibi teknikler kullanılarak oluşturulmuştur.

Tezin ilk bölümünde Özbekçenin Türk dili bakımından yeri ve yazı dili oluşum sürecine değinilmiştir. Tezin ikinci bölümünü anlambilim ve konuları oluşturmuştur. Anlambilimin tarihî gelişimi, anlam, gösterge kuramı, kavram ve kavram alanı gibi temel kavramlar; temel anlam, yan anlam gibi anlamın temel unsurları ve benzetme, aktarma, çok anlamlılık, eş adlılık, eş anlamlılık gibi anlam değişmelerine yol açan anlam olayları yer almıştır. Üçüncü bölümde anlam değişmeleri ele alınmıştır. Anlam değişmelerinin nedenleri ve süresine değinilmiş, genişleme, daralma, başka anlama geçiş, iyileşme, kötüleşme gibi anlam değişmelerinin türleri açıklanmış ve değişimlere neden olan tabu, örtmece, argo, kapsamlayış, genelleşme ve özelleşme gibi kavramlar ele alınmıştır. Sonuç bölümünde ise ortaya çıkan bulgular ve çalışmanın verileri değerlendirilmiştir.

ABSTRACT

Diachronic Semantics Changes in Uzbek – Verbs

Ayşe Erkal

PhD Thesis, Department of Turkish Language and Dialects

Dissertation Advisor: Prof. Dr. Zeki KAYMAZ

Keywords: Lexicology, Semantics, Changes of Meaning, Old Turkish, Uzbek

The thesis which named "Diachronic Semantics Changes in Uzbek" is a lexicologic study which the semantics changes of 306 verbs in Uzbek and historical written languages since the first texts of Turkish are examined. The purpose of the thesis is to determine to what extent the meaning changes from Old Turkish to Uzbek on the basis of verb vocabulary. The method used in the thesis is the historical comparative method. In addition, the statistical method was also used because numerical data were reached. Verb materials was gathered by using techniques such as scanning, compiling and filing.

In the first part of the thesis, the place of Uzbek among the Turkish language and the formation process of the written language are mentioned. The second part of the thesis consists of semantics and its subjects. Historical development of semantics, basic concepts such as the meaning, sign theory, concept and concept field; the basic elements of meaning such as denotation, connatation and semantics events that lead to semantic change such as smile, metonymy, metaphor, polysemy, homonymy, and synonymy are included. In the third part, changes of meaning are discussed. The causes and time of meaning changes are mentioned, the types of meaning changes such as expansion, narrowing, transfer, amelioration, pejoration are mentioned. Concepts such as taboo, euphemism, slang, synecdoche, generalization and specialization are explained. In the conclusion part, the findings and the data of the study were evaluated.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **ii**

ÖZET ..... **iv**

ABSTRACT ..... **v**

İÇİNDEKİLER ..... **vi**

TARANAN ESERLER VE KISALTMALARI ..... **ix**

DİĞER KISALTMALAR VE İŞARETLER ..... **xii**

GİRİŞ **1**

KONU, AMAÇ, ÖNEM VE YÖNTEM **3**

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR **5**

1. BÖLÜM: ÖZBEKÇENİN TARİHÎ GELİŞİMİ **7**

1.1. ÖZBEKÇENİN TÜRK DİLİ ARASINDAKİ YERİ VE YAZI DİLİ OLUŞUM SÜRECİ 7

2. İKİNCİ BÖLÜM: ANLAMBİLİM **14**

2.1. ANLAMBİLİMİN TARİHÎ GELİŞİMİ 14

2.1.1. ANTİK DÖNEM 14

2.1.2. ORTA DÖNEM 16

2.1.3. ÇAĞDAŞ DÖNEM (20. YÜZYIL) 19

2.1.3.1. 1950'ye kadar olan dönem: 19

2.1.3.2. 1950'den sonraki dönem: 22

2.2. TEMEL KAVRAMLAR 28

2.2.1. ANLAM 28

2.2.2. GÖSTERGE KURAMI 31

2.2.3. KAVRAM ve KAVRAM ALANI 34

2.3. ANLAMIN TEMEL ÖĞELERİ 38
2.3.1. TEMEL ANLAM 38
2.3.2. YAN ANLAM 39
2.3.3. YAN ANLAMIN GELİŞME YOLLARI 40
2.3.3.1. Somuta Eklenen Yeni Somut Anlamlar 41
2.3.3.2. Somuta Eklenen Yeni Soyut Anlamlar 41
2.3.3.3. Soyuta Eklenen Yeni Soyut Anlamlar 42
2.3.3.4. Soyuta Eklenen Yeni Somut Anlamlar 43
2.4. ANLAM DEĞİŞMESİNE NEDEN OLAN ANLAM OLAYLARI 45
2.4.1. BENZETME 45
2.4.2. AKTARMALAR 45
2.4.2.1. Deyim Aktarması (metaphor) 45
2.4.2.2. Ad Aktarması (metonymy) 47
2.4.3. ÇOK ANLAMLILIK 48
2.4.4. EŞ ADLILIK 50
2.4.5. EŞ ANLAMLILIK 52
3. BÖLÜM: ANLAM DEĞİŞMELERİ 56
3.1. ANLAM DEĞİŞMELERİNİN NEDENLERİ 57
3.3. ANLAM DEĞİŞMELERİNİN TÜRLERİ 64
3.2. ANLAM DEĞİŞMELERİNİN SÜRESİ 67
3.3.1. ANLAM GENİŞLEMESİ 67
3.3.1.1. GENELLEŞME 70
3.3.1.2. MECAZLAŞMA 73
3.3.1.3. KAPSAMLAYIŞ 75
3.3.1.4. TABU VE ÖRTMECE 77
3.3.1.5. ARGO 80

3.3.2. ANLAM DARALMASI 81
3.3.2.1. ÖZELLEŞME 84
3.3.3. BAŞKA ANLAMA GEÇİŞ 85
3.3.4. ANLAM İYİLEŞMESİ 87
3.3.5. ANLAM KÖTÜLEŞMESİ 88
4. ÖZBEKÇEDE ANLAM DEĞİŞİMİ YAŞAMIŞ FİİLLER 90
5. ESKİ TÜRKÇE - ÖZBEKÇE ORTAK FİİLLER 420
SONUÇ 425
ANLAM DEĞİŞMESİ YAŞAMIŞ FİİLLER DİZİNİ 429
ÇALIŞMADA KULLANILAN TERİMLER DİZİNİ 437
KAYNAKÇA 440

TARANAN ESERLER VE KISALTMALARI

YAZITLAR DÖNEMİ KAYNAKLARI

ETY	Eski Türk Yazıtları, H.Namık Orkun
T	Tunyukuk Yazıtı, Talat Tekin
OY	Orhun Yazıtları, Talat Tekin

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ KAYNAKLARI

IB	Irk Bitig, Talat Tekin
Huas	Huastuanift, Betül Özbay
Maytr.	Maytrisimit, Şinasi Tekin
KP	Kuanşi İm Pusar, Şinasi Tekin
İKP	İyi Kötü Prens, J. Russel Hamilton, (Çev. Vedat Köken)
Dış	Dışhastvustik, Elmira Kaljanova
EUTS	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Ahmet Caferoğlu
AYÇağatay	Altun Yaruk'tan İki Parça, Saadet Çağatay
AYÖlmez	Altun Yaruk 3. Kitap, Mehmet Ölmez
AYUçar	Altun Yaruk 5. Kitap, Erdem Uçar
AYAyazlı	Altun Yaruk 6. Kitap, Özlem Ayazlı

KARAHANLI TÜRKÇESİ KAYNAKLARI

DLT	Dîvânu Lügâti't-Türk, Dizin, I, II, III Besim Atalay
DLT	Dîvânu Lügâti't-Türk, Ercilasun, A, Bican, Ziyat Akkoyunlu
KB	Kutadgu Bilig, R. Rahmeti Arat, Metin, Dizin
KT (Rylands)	Satıraltı Kur'ân Tercümesi (Rylands nüs.) Aysu Ata
AH	Atabetü'l-Hakâyık, Reşit R. Arat

Clauson An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish**,** Sir Gerard Clauson

HAREZM TÜRKÇESİ KAYNAKLARI

KE	Kısâsü'l –Enbiyâ, Metin- Dizin, Aysu Ata
NF	Nehcü'l-Ferâdis, Aysu Ata
MM	Mu'inül- Mürid, Recep Toparlı
ME	Mukaddimetü'l-Edeb, Nuri Yüce
HŞ	Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i Dizin, Sibel Karslı
İMüh	İbni Mühennâ Lügatı Türkçe Kısım, Savaş Karagözlü
SK	Sirâcü'l –Kulûb, Ümran Yaman

KIPÇAK TÜRKÇESİ KAYNAKLARI

CC	Codex Cumanicus, M. Argunşah, G.Güner
RS	Râsûlî Sözlüğü Türkçe Söz Varlığı, Galip Güner
GT	Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi, A.Fehmi Karamanlıoğlu
MG	Münyetu'l-Guzât, M.Uğurlu
İM	İrşâdü'l Müluk ve's-Selâtin, R. Toparlı
Kİ	Kitâb El-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk Fiil Tarihî- Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi, M. Özyetgin
DM	Ed-Durretü'l-Mudiyye Fi'l-Lugati't Turkiyye, R. Toparlı
TZ	Et-Tuhfettü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't Turkiyye, B. Atalay
KK	El-Kavaninü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lugati't- Türkiyye, R.Toparlı

ESKİ ANADOLU ve OSMANLI TÜRKÇESİ KAYNAKLARI

DK	Dede Korkut I-II / Metin, Dizin Muharrem Ergin
TS	Tarama Sözlüğü I-VIII

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ KAYNAKLARI

SibGT	Sibicabî Gülistan Tercümesi, Oğuz Ergene
LD	Lutfî Divânı, Günay Karaağaç
ŞHD	Şîbân Hân Dîvânı, Yakup Karasoy
BD	Bâbür Dîvânı, Bilal Yücel
MK	Mahbubu'l-Kulub, Zuhal Ölmez

Abuş	Abuşka Lugati, Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, M.Kaçalin
NTİL	Nevâiy Tilining İzâhli Lugäti I- II
ŞT	Şecere-i Terâkime, Zuhal Kargı Ölmez
ŞSL	Şeyh Süleyman Efendi Lugati, Hüseyin Durgut
Fazılov	Staro Uzbeksky Yazık, Fazılov

ÖZBEKÇE KAYNAKLAR

ÖTİL Özbek Tilining İzâhlı Lugati, 1-II, Z.M. Marufov

Türkçe-Özbekçe Sözlük N. Yusupova

Özbek Tili Sinonimlerining İzâhlı Lugati, A. Hojiyev

Hâzirgi Özbek Tili Fâal Sözlärining İzâhlı Lugati, A. Hojiyev

Mehrâbdān Çäyân, Abdullah Kadiri

Ötkän Künlär, Abdullah Kadiri

Hind Seyyâhning Qissäsi, Abdurrauf Fitrat

Keçä vä Kündüz, Abdülhamit Çolpan

Şâvqin, Erkin Azam

Ulugbek Xazinäsi, Adil Yakubov

Girdâb, Oktam Usmanov

Muhäbbät Ölimdän Küçli, Aman Muhtar

Qutlug Qân, Aybek

Yulduzli Tünlär, Primkul Kadirov

DİĞER KISALTMALAR VE İŞARETLER

AKM	Atatürk Kültür Merkezi
An.	Anlam
Alm	Almanca
AKöl	Altın Köl Yazıtı
Ar.	Arapça
Ay.	Aynı
Az.	Azerbaycan Türkçesi
Başk.	Başkurtça
Bkz.	Bakınız
Bur.	Buryatça
Çağ	Çağatayca / Çağatay Türkçesi
Çev.	Çeviren
Çuv.	Çuvaşça
DS	Derleme Sözlüğü
DT	Doktora tezi
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
Ed.	Editör
Esk.	Eski / arkaik
E.Uyg.	Eski Uygurca
Ev.	Evenkice
Fiz.	Fizikî
Ḫal.	Halha Moğolcası
Harz	Harezm Türkçesi
İng.	İngilizce
İ.Ö.	İsa'dan önce
İtl.	İtalyanca
Far.	Farsça
Fr.	Fransızca
Kal.	Kalmukça

Kar	Karahanlı Türkçesi
KBalk.	Karaçay-Balkarca
Kıp	Kıpçak Türkçesi
Kırg.	Kırgızca
Ko.	Korece
KT	Kültigin Yazıtı
KTLS	Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü
Kum.	Kumukça
Kzk.	Kazakça
Lat.	Latince
Leh.	Lehçe
Ma.	Mançuca
Mac.	Macarca
Mad.	Madde
Mak.	Makal
Mec.	Mecazî
Mo.	Moğolca
O. Mo.	Orta Moğolca
Osm	Osmanlıca
OY	Orhun Yazıtları
Ö. Tk.	Ön Türkçe
Örn.	Örnek
Özb	Özbekçe
S.	Sayfa
Şek.	Şeklinde
ŞU	Şine Usu yazıtı
T	Tonyukuk yazıtı
Tar.	Tarihî
Tat.	Tatarca
TDAD	Türk Dili Araştırmaları Dizisi
TDK	Türk Dil Kurumu

TDAY	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
Trkm.	Türkmence
TS	Tarama Sözlüğü
Tuv.	Tuvaca
Vb.	ve benzeri
Yak.	Yakutça
Yay.	Yayın
YL	Yüksek Lisans
Y. Uyg.	Yeni Uygurca
Yun.	Yunanca
yy	Yüzyıl
-	Fiil eki işareti
-	Ek işareti
+	İsimden sonra gelen ek işareti
=	Eşdeğer, aynı
>	Sonraki şekil
<	Önceki şekil
*	Rekonstrüksiyon işareti
/ /	Fonem parantezi
/	Paralel
:	Clauson'un kullandığı uzun ünlü işareti

GİRİŞ

Anlam değişmeleri anlambilimin temel araştırma konularından biridir. Toplumsal uzlaşı sonucu meydana gelen kavramların içeriği zamanla değişir. Bir kavramın sahip olduğu anlamlar bir toplumun kültürel dokusu, eğilimleri, düşünüş tarzı ve yaşayışı hakkında pek çok bilgi verir. Toplumun yaşantısında ve tercihlerinde meydana gelen değişiklikler zamanla kavram adlarının içeriğinde de değişiklikler meydana getirir. *Oku-* fiili eski dönemlerde 'çağırmak, davet etmek' anlamıyla bilinirken bugün 'okumak, yazılı bir şeyi okumak; öğrenim görmek' vb. gibi anlamlarla kullanılır.

Kimi zaman uzun yıllar aynı coğrafyayı paylaşmaktan kaynaklanan farklı dillere sahip toplumların kültür ve bilgi etkileşimleri, kimi zaman dönemin moda eğilimleri, kimi zaman teknolojik değişimler, kimi zaman kişisel tercihler kavramların anlamsal içeriğinin değişmesine neden olur.

Unutulan ya da unutulmaya yüz tutmuş anlamları ortaya çıkarmak dilde bir tür arkeoloji çalışması yapmaya benzer. İnsanlar duygu ve düşüncelerinin yanı sıra değerlerini, inançlarını, korku ve üzüntülerini, mutluluk, başarı ve motivasyonlarını, kültürlerini ve yaşam tarzlarını kavramlarla aktarmışlardır. İşte bu kavramların anlamsal yolculuğunun izini sürmek tarihe bir perspektif sunmaktır. Bu anlamda anlam değişmeleri konusu tarih, sosyoloji, halkbilimi, etnoloji, psikoloji gibi farklı disiplinlere ait alanları da yakından ilgilendirir.

Türk filolojisinde tarihî anlam değişmelerini inceleyen çalışma çok değildir. İhmal edilmiş bir konu olmanın ötesinde anlam değişmelerini daha sistemli ve daha görünür yöntemlerle incelemek ihtiyaç olmuştur. Bu durum işin sadece pratik yanıdır. Teorik açıdan ise anlam, gösterge kuramı ile açıklanır ve anlam değişmeleri kullanım sıklığıyla doğrudan ilişkilidir. Bu durum dilbilimin dağılım yasası ile ilgilidir. Burada yapılan çalışma, teorik ve pratik açıdan bu iki hatta ilerlemiştir.

Öte yandan Türk dilinin herhangi bir modern lehçesinin anlam değişimlerini incelemek hem kendi tarihiyle hem de diğer çağdaş lehçelerle (aynı zamanda Türkiye Türkçesi ile) arasındaki mesafeyi görmek bakımından önemlidir. Ses ve biçim dışında anlamsal mesafe de benzerlik-ortaklık açısından önemli parametrelerden biridir. Bu

bağlamda Özbekçe ile diğer çağdaş Türk lehçelerinin (özellikle Kıpçak-Karluk) anlaşılabilirlik açısından birbirine çok daha yakın olduğunu söylemek mümkündür.

KONU, AMAÇ, ÖNEM VE YÖNTEM

Tezin Konusu: Türkçenin ilk metinlerinden itibaren tarihî yazı dillerinde ve bugünkü Özbekçede fiil söz varlığının anlamsal temelde geçirdiği değişimleri incelemektir.

Tezin Amacı: Tarihî dönemlerden bugüne Özbekçede anlam değişimi meydana gelmiş fiil kadrosunu ortaya çıkarmaktır. Bu bağlamda leksik-semantik açıdan Özbekçenin hem tarihi Türkçe ile hem de modern Türk lehçeleriyle arasındaki mesafeyi görebilmektir.

Tezin Önemi: Söz varlığı çerçevesinde anlambilim çalışmalarına alanda son yıllarda artan bir yönelim vardır. Tarihî anlam değişmelerini inceleyen dönemsel ve metin merkezli çalışmalar yapılmaktadır. Bütün dönemlerle birlikte bugünü ele alan ve söz varlığını belli kategoriler temelinde inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Bu anlamda çalışma kapsadığı devir ve yöntem açısından alandaki boşluğu doldurmaya yöneliktir.

Tezin Yöntemi: Çalışma art zamanlı bir çalışma olduğundan kullanılan yöntem temelde tarihî karşılaştırmalı yöntemdir. Ayrıca belli bir dönem veya bugünkü kıyaslamalar için eş zamanlı yöntem kullanılmıştır. Çalışmanın temelini oluşturan malzeme derleme, fişleme ve tarama gibi teknikler kullanılarak elde edilmiştir. Elde edilen malzemeden nicel verilere ulaşıldığı için istatiskî yöntem; nitel verilere ulaşıldığı için tümevarım ve betimleme yöntemleri de kullanılmıştır.

Öncelikle Eski Türkçe ve Özbekçede ortak bulunan fiillerden bir derlem oluşturulmuştur. Bu derlemden seçilen fiil eğer anlam değişmesi yaşamış ise incelemeye alınmıştır. Fiiller Türkçenin ilk kapsamlı sözlüğü olan *Divanu Lügati't-Türk*'ten ve *Özbek Tilining İzåhlı Lugati*'nden seçilmiştir. Fiilin anlam incelemesi *DLT*'den geriye doğru Göktürk ve Uygur dönemi eserleri; kendi dönemi yani Karahanlı dönemi eserleri ve ileriye doğru Harezm dönemi, Kıpçak dönemi, Eski Anadolu

Türkçesi / Osmanlıca dönemi, Çağatayca dönemi ve Özbekçe dönemi eserleri taranarak yapılmıştır.

Her bir fiilin, kendi içinde birden fazla anlamı vardır. Önce *DLT*'deki fiillerin her bir anlamı ayrı ayrı sınıflandırılmış, gerekiyorsa bu farklı anlamlar, farklı başlıklarda toplanmıştır. Eğer *DLT*'deki anlam başlığı dışında farklı bir anlam başka bir eserde geçiyorsa, söz konusu anlam için ayrı madde açılmış ve kronolojik olarak oradan ilerlenmiş, sonrasında geçen eserlerde varsa aynı başlık altında toplanmıştır. Fiil eserlerde hangi anlamlarda kullanılmışsa, o anlam başlıklarında kronolojik olarak toplanmıştır. Böyle bir yöntem anlam değişimini net olarak görmemize olanak sağlamıştır. Fiilin anlam başlıkları hâlinde incelenmesi hangi anlamın Özbekçeye kadar geldiğini veya gelmediğini, yeni anlamlar için tarihî lehçelerde ve Özbekçede hangi başlıkların açıldığını veya hangi anlamların tarihî lehçelerde ve Özbekçede unutulduğunu görmeyi sağlamıştır. Dolayısıyla anlamda bir genişleme mi, daralma mı veya transfer mi olduğu daha kolay görülmüştür. Bundan sonra yapılan açıklama ise anlam değişiminin türünü tespit etmeye yönelik olmuştur.

Örn. *Atlan-* fiilinin metinlerde ortaya çıkan anlamları kronolojik sıra izlenerek başlıklar hâlinde gösterilmiştir. Yeni görülen anlamlar için ayrı başlık açılmıştır. Burada 3. ve 4. maddedeki anlamlar Özbekçeye özgüdür. Bu nedenle *atlan-* fiili geçmişten bugüne anlam genişlemesi yaşamıştır.

Atlan-: 1. "ata binmek, binici olmak" **E.Uyg**: *Temirlig atlar öze atlanmış* Maytr. 112-40, *İkegü birle atlanıp ötrü ilig beg kentü özi ḳoşuġluġ ḳanlıḳta olurup ḳatıġ ünin yıġlayu* AYÇağ 636-17; **Kar**: *Er atlandı* DLT I 256, *Turup çıḳtı atlandı keldi yana / Tüşüp kirdi ewke suçuldı tona* KB 4958; **Harz**: *Melik yér suwnı İbrāhīmḳa ḥükm ḳıldı, özi 'özr ḳolup aṭlandı* KE 47v-2, *Uş paygāmbar atlandı, on miŋ kişi birle* NF 48-8, *Atlanġu esbāb ṭılsım aytmış meŋiz genc üzre avlap* HŞ 770, *Atlanġan uçun ewe edilmiş yégü* ME 178-4, *Fir'avn la'īn ḫalḳı birle atlandı* SK 21b-09, *atlan-* 'ata binmek' İMüh 82B-3; **Kıp**: *Atlan-* 'ata binmek' Kİ (Özyetgin 364); **EAT**: *Altı yüz kāfir atlandı, ḳoyunun üzerine ılgar vardı* DK 39-9; **Çağ**: *Atlanıp yolnıŋ ikki yanın alıp turdılar* ŞT 96a-10, *atlan-* 'ata binmek, sefere çıkmak, düşman üzerine asket sevk itmek' ŞSL 27,

атлан- ‘sadit’sya na konya’ (Fazılov I 82); **Özb**: *Åtigä åtlänib turib, ellikbåşi bilän bir-ikki ågiz gäpläşdi.* (Atına binip ellibaşı ile biraz sohbet etti.) Keçä vä Kündüz, 223.

2. “(Oğuzca) dağ vb. yerlere çıkmak” **Kar**: *Ol tag̱ḳa atlandı* DLT I 256.

3. “at ile yola çıkmak” **Çağ**: *Melikī mülūḳıdın ḳış künide evindin awḳa atlandı* SibGT 59b-8.

4. “yolculuk için hazırlanmak, yolculuğa çıkmak” **Özb**: *Müsülmånlik färzimni bäcå keltirmåq äzmidä häcgä åtländim.* (Müslümanlık farzını yerine getirmek amacıyla yola çıktım.) Ulugbek Xazinäsi, 133.

5. “bir işi becermek için hazırlanmak, kesin karar vermek” **Özb**: *Yängi gäläbälär säri åtlänmåq* (Yeni zaferlere doğru hazırlanmak) ÖTİL I 549.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Çalışmada ele alınan tarihî dönemler Köktürkçe, Eski Uygurca, Karahanlıca, dönemi, Harezmce, Kıpçakça, Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlıca, Çağatayca ve Özbekçeyi kapsamaktadır. Çalışmayı yapılabilir hâle getirmek ve detaylı bir kesit sunmak için anlam değişimi incelemesi fiil kategorisi ile sınırlandırılmıştır. Ayrıca takibinin izlenebilir olması nedeniyle Türkçe kökenli fiiller seçilmiştir.

Fiillerin anlamları eserlerde kullanıldığı gibi cümle veya sözce içinde verilmiştir. Böylece fiilin hangi bağlam içinde kullanıldığı daha net görülmüştür. Fiilin sözlük veya dizindeki anlamı ile metinde geçtiği anlamın bazen birbirini tutmadığı görülmüştür. Bu nedenle fiilin kullanıldığı anlam metinden kontrol edildikten sonra kaydedilmiştir. Bunun dışında cümle içinde verilen anlam mutlaka eser adı ve dizin numarasıyla gösterilmiştir.

Özbekçe cümle örnekleri için modern Özbek edebiyatının romanları tercih edilmiştir. Eğer romanda cümle örneği bulunamamış ise, Özbekçenin açıklamalı sözlüklerine başvurulmuştur.

Fiilin tarihî metinde veya Özbekçede deyim içinde kullanımına, varsa birleşik fiil içinde isim ve fiillerle kullanımlarına yer verilmiştir.

Sistematik olmasa da bazen diğer çağdaş lehçelerle, bazen ağızlar (Türkiye Türkçesi ağızları) ile semantik karşılaştırmalar yapılmıştır. Bazen de, Altay dilleri ile eş zamanlı semantik benzerlikler kıyaslanmıştır.

Fiilin metinlerde ortaya çıkan bütün anlamları gösterildikten sonra açıklama yapılmıştır. Bu açıklamalar anlam değişikliğini ve bunun türünü tespit etmeye yöneliktir. Ayrıca, fiilin morfolojik yapısı ve etimolojisi ile ilgili görüşlere zaman zaman yer verilmiştir.

1. BÖLÜM: ÖZBEKÇENİN TARİHÎ GELİŞİMİ

1.1. ÖZBEKÇENİN TÜRK DİLİ ARASINDAKİ YERİ VE YAZI DİLİ OLUŞUM SÜRECİ

Özbekçe genel olarak Türk dili tasniflerinde Karluk (ayaḳ, taġlıḳ) grubunda, Doğu Türkçesi veya Güney Doğu Türkçesi içinde Yeni Uygurca ile birlikte yer alır. Çağatay edebî Türkçesinin devamı ve mirasçısı olarak kabul edilir. 1920'de Buhara Emirliğinin Ruslar tarafından işgal edilmesiyle birlikte Özbekçe resmen yazı dili olmuştur.

Özbekçenin Türk dili içindeki tarihî tasnifi S. E. Malov, A. N. Samoyloviç, A. K. Borovkov, N.A. Baskakov, A. M. Şçerbak ve O. Usmanov gibi çeşitli Türkologlar tarafından yapılmıştır (Abdurahmanov, 1989: 5). Buna göre Malov, Özbekçeyi tarihî bakımdan üç aşamada ele alır:

1.) Eski Uygur edebî dili

2.) Çağatay edebî dili

3.) Çağdaş Özbek edebî dili. Bugünkü Özbekçeyi Eski Uygur Türkçesinin takipçisi olarak gören Çağatay Türkçesine dayandırır.

Samoyloviç tarihî olarak şu devirlere ayırır:

1.) Karahanlılar devri edebî dili (10 - 11. yüzyıl). Bu devirde yazılan edebî eserler Karahanlılar devrinin dilini oluşturur.

2.) Oğuz-Kıpçak devri edebî dili (12 - 14. yüzyıl). Sriderya'nın aşağı kısmı ve Harezm'de şekillenmiş edebî dil bu devri oluşturur.

3.) Orta Asya Türk edebî dili (14 - 20. yüzyıl). Bu dönemin dilini 14. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar yazılmış edebî eserler oluşturur. Samoyloviç bugünkü Özbekçeyi üçüncü devrin devamı olarak düşünür. Borovkov bu tasnifi bazı değişikliklerle kabul eder.

Şçerbak Özbek edebî dilini şu tarihî devirlere ayırır:

1.) Özbek edebî dilinin en kadim devri (10 - 13. yüzyıllar)

2.) Özbek edebî dilinin orta 'Çağatay' dili devri (14 - 17. yüzyıllar)

3.) Yeni devir (17 - 18. yüzyıllar)

4.) En yeni devir (19. yüzyıldan başlar)

Usmanov Özbek dili tarihini şu devirlere ayırır:

1.) Eski Tukyu dili (6 - 9. yüzyıllar)
2.) Eski Özbek dili (9 - 12. yüzyıllar)
3.) Eski Özbek dilinin ilk devri (13 - 14. yüzyıllar)
4.) Eski Özbek dili (14 - 19. yüzyıllar)
5.) Bugünkü Özbek edebî dili (Abdurahmanov, 1973: 17-19).

Özbekçenin tarihî devirlerini sınıflandırma konusunda iki mesele gözden kaçırılmamalıdır. Birincisi Özbek dili, Özbek halkının şekillenmeye başladığı devirlerde (14 - 15. yüzyıllar) oluşmamıştır. O zamana kadar gelen tarihî bir ilerlemenin mahsulüdür. Eski Türk kavim ve boylarının dilleri, Özbek dilinin şekillenmesinde başlıca rol oynamıştır. İkinci mesele ise 7 - 13. yüzyıllar arasındaki kadim Türkçeyi eski Özbek dili olarak addetmek doğru değildir. Çünkü bu dönem Türk boy ve kavimlerinin dilleri sadece Özbek dili için değil, aynı zamanda Uygur, Türkmen, Kazak, Kırgız, Karakalpak vb. için de esas teşkil etmektedir (Abdurahmanov, 1973: 19). Türkçenin ilk kez yazı dili olarak ortaya çıkış süreci ve beraberinde kağanlık dönemine ait yazılı ürünler, devamında Uygur dönemine ait eserler, İslâmî dönemin ilk eserleri ortak Türk dilinin ürünleridir. Bu dönemde Türkçe henüz bir bütün sayılır. Kavmî veya coğrafya gibi birtakım dil dışı faktörlerle açıklanabilecek nedenlerle birbirlerinden ayrıldıklarında zamanla konuştukları dillerde de farklılıklar meydana gelmiştir. Bu farklılıkların belirginleşmesi ve karakteristik hâl alması lehçelere ayrılmasını zorunlu kılmıştır. Genel olarak Oğuz dili, Batı Türkçesi; Kıpçak dili, Kuzey Türkçesi; Karluk dili de Doğu Türkçesi temelinde şekillenmiştir. Bu anlamda Özbekçe tarihsel bakımdan, Karahanlı ve Harezm Türkçelerinden sonra oluşan tarihî Orta Asya Türkçesi de denilen lehçe ayrımlarının belirginleştiği Çağatay Türkçesi döneminden itibaren şekillenmeye başlamıştır.

Karahanlı ve Harezm-Altın Ordu yazı dillerinin devamı olarak Timurlular devrinde (1405-1502) teşekkül eden Çağatayca bilhassa Nevâyî'nin eserlerinde klâsik şeklini almıştır. Çağatayca devlet, yazı, hatta diplomasi dili olarak yalnız Orta Asya Türk devletlerinde değil, Avrupa Rusyasında yaşayan ve Oğuz grubu dışında kalan tüm Müslüman Türklerin de yazı dili olarak 20. yüzyıl başlarına kadar kullanılmıştır (Eckmann, 1958: 115).

15 ve 16. yüzyılın yazarları genellikle *Çağatay tili* yerine *Türkî, Türkî tili, Türkî lafẓı, Türk elfāẓı*, *Türkçe, Türkçe til* gibi geleneksel tabirleri tercih etmişlerdir. Yalnızca Ali Şir Nevâyî, devrinin edebî dilini belirtmek üzere *Türk dili* yanında *Çağatay lafẓı* tabirini de kullanmıştır (Eckmann, 1958: 117). Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinde hayat bulan Çağatayca, edebî dil ve aynı zamanda canlı, yerel şivelerin karışmasından oluşmuştur. Bu anlamda Çağatay (=Özbek) dilinin klâsik bir yazı dili hâline gelmesinde Nevâyî'nin rolü oldukça büyüktür (Borovkov, 1954: 66). Edebî dilin zenginleşmesine büyük katkıları olan Nevâyî millî dil bilincine sahip, şuurlu bir şairdir. Aynı dönemde Orta Asya sultanları, imparatorları, hanları ve emirleri Türkçe eser vermişler, Türk dilinin gelişmesine ve işlenmesine hizmet etmişlerdir. Bir yandan Nevâyî'nin çağdaşı, arkadaşı sultan Hüseyin Baykara'nın şiirleriyle, bir yandan da Hindistan'da hüküm süren Babür Şahın gazelleri ve nesri ile Çağatay edebiyatı altın çağını yaşamıştır (Caferoğlu, 2015: 181).

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Ruslar aracılığıyla Batı kültürü yavaş yavaş Türkistan'a girer. Yeni tanımaya başladıkları bu kültürün etkisinde kalan şairler Kazan, Azerbaycan ve Türkiye'den gelen yenilik fikirlerinden cesaret alarak Türkistan'ın kültür hayatında esaslı reformlara ihtiyaç olduğu fikrini yaymaya başlarlar. 'Cedidçilik' adıyla tanınan yenileşme hareketi 19. yüzyılın sonlarına doğru bütün aydınları ilgilendiren bir mesele olur (Eckmann, 1963: 141). Mukîmî, Zevkî, Furkat gibi bazı aydın ve şairler yavaş yavaş Çağatay dil ve edebiyat geleneğinden koparak dilde, üslupta sadeleşme ve yerelleşme yoluna girerler. Bu dönemde yerel matbuat ve tiyatro ortaya çıkar. Türk ve Tatar aydınları Özbek aydınlanma hareketinin gelişmesinde öncü rol oynar. Bununla birlikte kendi dil özelliklerini Özbek yazılı eserlerinde kullanmaları nedeniyle bir süre karışıklığa neden olsa da Özbek edebî dilinin gelişmesine katkıda bulunurlar (Abdurahmanov, 1973: 25).

Rus müsteşriki ve misyoneri Ostromuov, Sovyet devriminden önce yayınlamaya başladığı *Türkistan Vilayeti Gazeti* (1887-1917) adlı yayın organı ile, bir yandan Rus politikalarına hizmet etmiş, diğer yandan da 'Sart dili' adını verdiği karmaşık dille yeni Özbek aydınını şekillendirmeyi ve gazetede kullandığı dili de edebî dil seviyesine çıkarmayı amaçlamıştır (Devlet, 1989: 184). Buna karşılık Sovyet devriminden sonra (1919) Abdürrauf Fıtrat (1886-1938) önderliğinde Çolpan, Batu, Elbek gibi aydınlar

Çıgatay Gurungi (Çağatay Birliği) etrafında toplanarak Çağatay Türkçesini, edebî dil olarak kullanmışlardır (Benzing, 2001: 458). Ancak çok geçmeden 1922'de Sovyet rejimi tarafından Çağatayca yasaklanmış, yerine 'Sart dili' Özbek edebî dili olarak kabul edilmiştir (Devlet, 1989: 184).

1923 yılında yalnızca altı ünlü işarete sahip düzeltilmiş Arap alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. 1926'da Bakü'de toplanan I. Türkoloji Kongresinde bütün Türk dilleri için alınan kararla Latin alfabesine geçiş kabul edilmiştir. Bundan sonra Özbekçe için hazırlanan Latin alfabesine 9 ünlü işaret koyulmuş, ayrıca ünlü uyumu korunmuştur. Ancak 1934'te alfabede yapılan reformla ünlü işareti sayısı beşe indirilmiş, ünlü uyumunun gösterilmesi imkânsızlaştırılmıştır. Yeni edebî dilin fonetik temeli olarak Taşkent'in İranlılaşmış diyalekti seçilmiştir. 1940'ta ise diğer Türk dillerinde olduğu gibi Kiril alfabesi kabul edilmiştir (Cirtautas, 1976: 82).

Özbekçe ağız yönünden çok çeşitlidir ve edebî dilin hangi ağza dayandırılacağı konusu sürekli tartışma konusu olmuştur. Ş. Şääbdurahmänov (1980: 19-21) diyalektlerin çok çeşitli olmasını geçmişte farklı etnik kavimlerin birleşmesiyle oluşan Özbek toplumunun yapısına bağlar ve diyalektleri üç ana grupta toplar:

1.) Karluk- Çiğil- Uygur ağzı

2.) Kıpçak ağzı

3.) Oğuz ağzı olarak tasnif eder.

Kıpçak ağzının 9 ünlüye sahip olduğunu ve sinarmonizmi (ses uyumu) koruduğunu, Taşkent ağzında ünlü uyumunun olmadığını ve 7-8 ünlünün mevcut olduğunu, Semerkant, Buhara şehir ağızlarının ise Tacik dilinin etkisi altında kaldığını, ünlü uyumunun bozuk olduğunu, 6 ünlüye sahip olduğunu ve art damak /ö/ ve /ı/ ünlülerinin tamamen kaybolduğunu belirtir. Ayrıca Arapça ve Farsça-Tacikçe çok sayıda sözleri barındırdığını belirtir.

Stefan Wurm Özbek ağızlarını dört grupta toplar:

1.) Kıpçak Özbekçesi

2.) Kuzey Özbekçesi

3.) Güney Özbekçesi

   a.) İranlılaşmış ağızlar: Güneybatı grubu (Semerkant, Karşi, Katta-Kurgån, Buhara vb., Kuzeydoğu grubu (Taşkent, Ura-Tübä, Jizzaḫ, Leninåbåd vb.

b.) Yarı İranlılaşmış ağızlar: Kırlık ve Fergana Özbekçesi (Fergana-Andijån, Kokand, Namangan)

c.) Namangan'daki Ses Dönüşmesi Ağzı: Çimion vb.

4.) Türkmenlileşmiş Özbekçe

a.) Ikan-Ḳårä Bulåk

b.) Hiva

Kıpçak Özbekçesi gerçekte klâsik bir Kazak ağzıdır. Asıl Özbekçeyi ikinci ve üçüncü grup oluşturur. Bunlar ünlü uyumunu koruyan Kuzey ağzı ve ünlü uyumu bozulan kısmen Taciklerin İran dillerinin etkisiyle /ö/, /ü/ ve /ı/ ünlüleri kaybolmuş Güney ağzıdır. Dördüncü grup ise Özbekçenin Türkmenceleşmiş bir biçimini temsil eder (Wurm, 2001: 383, 384).

Ilse Laude-Cirtautas (1976: 80) de Özbek diyalektlerini Orta Asya Türk dilleri linguistik haritasının küçük bir versiyonuna benzeterek, kuzeyde (Güney Kazakistan da dâhil olmak üzere) Kazak ve Kırgızcaya yakın Kıpçak Özbek diyalektlerinin konuşulduğunu, batıda ve güneybatıda komşu Türkmenlerle akraba Oğuz diyalektlerinin konuşulduğunu ifade eder. Doğu ve orta bölgelerde Hive ve Urgenç dışında bütün şehirlerde 'şehir şivesi' de denilen Karluk diyalektinin bulunduğunu belirtir. Bu diyalekt Çin Türkistanında konuşulan doğu Türkçesi ve Uygurca ile ortak birçok özelliğe sahiptir. Karluk diyalektlerinin büyük bir kısmı 6. yüzyılda göçebe Türklerin gelişinden önceki asırda Özbekistan sınırları içindeki yerleşik nüfusun Tacik (İranlı) konuşmacılarla ilişkileri sonucunda İranlılaşma yoluyla da ayrıca değişikliğe uğramıştır. Tacikler genelde şehirlerde otururlardı. İranlılaşma ile birlikte ünlülerin sayısında azalma oldu. Ünlülerin azalması ile müşterek Türk dillerinin ve diyalektlerinin fonolojik ve morfolojik olarak dayandığı yumuşak damak ahenginin kaybolmasıyla art ve ön ünlüler arasında farklılaşma meydana geldi. İranlılaşma Taşkent, Korşi, Buhara ve Semerkant gibi Karluk diyalektlerinde çok güçlüdür. Ancak Fergana, Margilan, Hokand, Namangan gibi Fergana vadisi bölgesindeki Karluk diyalektleri Kıpçak, Oğuz ve Özbeklerin köy diyalektleri gibidir. Bunlar şehir dışında yaşarlar ve İranlılaşmadan çok az etkilenmişlerdir.

Aynı şekilde Fergana vadisinde yer alan Andican diyalektinde de sinarmonizm önemli ölçüde korunmuş, ünlü sayısı edebî dilde kullanılan ünlü sayısından fazla olmuştur (İbrahimov, 1967: 18).

Sonuç olarak Özbek edebî dilinin fonetik temeli başkent Taşkent olduğu için Taşkent diyalekti olarak belirlenmiştir. Edebî dilde ünlü uyumunun olmaması ve ünlü sayısının sınırlı olması Taşkent'in uzun yıllardır İran dili etkisi altında kalmış olması ile açıklanabilir. Türkçenin karakteristik özelliği olan ünlü uyumu Özbek yazı dilinde bulunmamaktadır. Özbekçenin Türk dili içinde en karakteristik özelliği *tolık a* da denilen /å/ yarı yuvarlak ünlünün varlığıdır. Çoğunlukla Türkçe kökenli sözcüklerde ilk hecede (*åt, båş, ål-, yåz-, åyåk, åġiz* vb.), ilk hece dışındaki kapalı hecelerde (*oġlån* vb.) ve Arapça Farsça alıntılarda aslen uzun ünlüye sahip sözcüklerde (*kitåb, cån, mehmån* vb.) görülür.

Büyük şehirlerin yanı sıra daha küçük topluluklardan gelen yazarlar da edebî dile pek çok bölgesel şekil ve sözcük katmışlardır. Eserlerinde kendi diyalektlerine has karakterleri kullanmışlardır. Edebî dili aktif olarak şekillendiren ve etkileyenler arasında Hâkim Hâkimzâde Niyazî, Abdullah Kadirî, Abdullah Kahhår, Åybek ve S. Ahmet sayılabilir. Özbek edebî dilinin gelişmesinde bu yazarların rolleri büyüktür (Cirtautas, 1976: 84).

Rusya'da Sovyet rejiminin yıkılmasının ardından Türk cumhuriyetleri yeniden bağımsızlıklarına kavuştu. 1991'de bağımsız bir ülke olan Özbekistan'da yeniden alfabe tartışmaları başladı. 1995'te Latin alfabesi kabul edildi. Latin temelli yeni Özbek alfabesinde /å/ ünlüsü o harfiyle, /ş/ sesi sh ile, /ç/ sesi ch ile, /c/ sesi de j ünsüz işareti ile karşılanmış, /ġ/ sesi g' ile /o/ sesi de o' ile gösterilmiştir. Bu şekilde hazırlanmasının nedeni batı dilleri (İngilizce) temelinde hazırlanan bilgisayar yazımına uyum sağlamak istenmiş olmasıdır (Rahmetullayev, 2002: 10). Ancak böyle hazırlanan Latin alfabesi Özbekçenin ses sistemini yansıtmamaktadır. Özbekistan'da eğitimde hâlen Latin alfabesi kullanılmaktadır. 2023 yılından itibaren ise tüm kurumlarda ve resmî yazışmalarda tamamen Latin alfabesinin kullanılması planlanmaktadır. Kuzey Afganistan'da yaşayan Özbekler ise Arap alfabesini kullanmaktadır.

Bugün Özbekistan'ın nüfusu 35 milyona dayanmıştır[1]. Nüfus artış hızının yüksek olması Özbekçeyi Türkiye Türkçesinden sonra Orta Asya'da en çok konuşulan dil konumuna yükseltmektedir.

[1] Veri 2022 yılına aittir. (www.worldpopulationreview.com; erişim tarihi: 15.11.2022).

2. İKİNCİ BÖLÜM: ANLAMBİLİM

2.1. ANLAMBİLİMİN TARİHÎ GELİŞİMİ

Teknik bir terim olarak anlambilim (*semantics, semantik, sémantique*) geniş anlamda dilin anlam yönünden incelenmesi, dar anlamda sözcüklerin, tümcelerin, sözcelerin ve dilbilgisel biçimlerin anlamının incelenmesidir. Anlambilimin dilbilim içinde bağımsız bir alan olarak ortaya çıkması XIX. yüzyılın başlarına denk gelir. Ancak ortaya çıkışı dilbilim çalışmaları kadar eskidir. Anlambilimin geçmişten bugüne kadar olan gelişim aşamaları belirli tarihî dönemler içerisinde incelenecektir.

2.1.1. ANTİK DÖNEM

Eski dönem de denilen antik dönemde felsefe alanının içinde dil, düşünce, anlam ve kelimelerin nasıl ortaya çıktığı ile ilgili meseleler araştırılmış, filozofların dünyayı, doğayı, insanı anlama çabaları temelinde dilbilim ve anlama olan ilgi artmıştır. Öte yandan dinî amaç insanları dille ilgilenmeye zorunlu kılmıştır. Hindistan'da Brahmanlar dil ve sözü kutsal saymış, üstün bir gramer ve terminoloji yaratmışlardır. İslâmiyeti kabul eden toplumlar Kur'ân'ı anlamak için çaba sarf etmişler. İslâm medeniyetlerinde gramer ve dil çalışmaları ilerlemiştir (Perek, 1961: 7).

Doğan Aksan (1978: 11, 1982: 142) dilbilim çalışmalarının tarihini Eski Hint'e kadar götürür. Kutsal metinlerin anlaşılması, duaların doğru okunması, öğrenilmesi ve doğru aktarılması temelinde çalışmalar yapan bilginler, sözcüklerin, nesnelerin kendisini mi yoksa bir türünü mü gösterdikleri ve tek tek harflerin anlamları olup olmadığı gibi meseleler üzerinde durmuşlardır. Yāska (İ.Ö. V. yy.) ve Pānini, *Veda*'da kutsal bilgileri derleyerek bu çalışmaların öncüleri olmuşlardır. Bu çalışmalar, anlambilimi konularını da içermektedir.

Batı'da, Eski Yunan toplumunda başlayan ilk çalışmalar felsefe içinde şekillenmiştir. Filozoflar dilin kaynağı[2] ve sözcükleri adlandırma meselesi bağlamında, sözcüklerin kökenleri ve nesneler ile bağıntısının doğal mı, yoksa uzlaşımsal mı olduğu

[2] Dilin kökeni ile ilgili tartışmalar için ayrıca bkz. Umberto Eco, *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı*, 1993.

üzerine kafa yormuşlardır (Perek, 1961: 3, Başkan, 1967: 9). Platon'un ünlü *Kratylos* diyalogunda (İ. Ö. V. yy.) nesneye adın nasıl verildiği, adın doğruluğu ve rastlantısal olma meselesi tartışılmış (Akderin 2015), yüzyıllar boyu sürecek olan doğal-uzlaşma tartışmalarına kaynaklık etmiştir. Eserde Kraytlos, Heraklitos'un fikirlerini, Hermogenes ise Demokritos'un fikirlerini temsil etmiştir. Kratylos, sözcüklerin anlamlarını doğuştan kazandığını, bu nedenle sözcükler ile gösterdikleri kavramlar ve nesneler arasında doğuştan gelen bir bağ olduğunu, başka bir deyişle nesneye isim verilirken, nesnenin özüne, özelliğine, içeriğine uygun biçimde ad verildiğini, her nesne ve kavram için ancak bir tane doğru adın olması gerektiğini savunmuştur. Hermogenes ise, sözcüklerle, nesne ve kavramlar arasında ayrılıkların bulunduğunu, anlamın, insanlar arasında karşılıklı uzlaşma sonucu meydana geldiğini, nesne ve kavramlarla onların adları arasında nedensel bir ilişki olmadığını belirtmiştir. Bu görüşe göre, bir nesne veya kavramın yalnız tek bir doğru adı yoktur, insanlar karşılıklı anlaştıktan sonra herhangi bir sözcüğü kullanabilmişlerdir (Başkan, 1967: 10). Kitabın sonunda Platon, nesnelere verilen adlarla, nesneler arasındaki ilişkinin doğal, yani adlandırmanın, nesnenin veya kavramın doğasını bilerek yapılmış olduğunu ve sonradan estetik veya tasarruf yoluyla azalıp en son şekline girdiğini belirtmiştir. Bu doğalcı düşünce, Aristo (İ.Ö. IV. yy.) zamanında değişmiştir. *Poetika* eseriyle dilbilgisi çalışmalarının temelini atan Aristo, sözcüklerin tek başına doğru veya yanlış olmadıklarını, insanlar arasındaki anlaşmadan ve rastlantısal ortaya çıktıklarını, adlar ile nesneler arasında doğal bir bağ bulunmadığını net olarak belirtmiştir (Perek, 1961: 15).

Klâsik Yunan'da Yunanca egemen dil olarak görüldüğünden, yabancı dillere ilgi duyulmamıştır. Bu durum dil çalışmalarının felsefe ve retorik çerçevesinde sınırlı kalmasına neden olmuştur. Gramer çözümlemeleri sofistlerle başlamış, *retorik* sanatı gelişmiştir. Retorik insanlara iyi konuşmayı ve bir fikri iyi savunmayı öğretmiştir. Konuşma sanatını öğreten retorik hocaları sofisttirler. Protagoras, Prodikos gibi sofistler gramerin doğmasına zemin hazırlamıştır (Perek, 1961: 5). Helenistik dönem (İ.Ö. III. yy.) içerisinde kurulan İskenderiye okulunda klâsik eserler ve Homer'in şiirlerini içeren metinler dönemin bilginleri tarafından incelenmiştir. Kendi dönemlerindeki Yunanca ve eserin yazıldığı dönemin Yunancası arasında dilin zamanla değiştiği, bozulduğu görülmüş ve kurallar kesin bir düzen içinde tespit edilmeye çalışılmıştır. Öte yandan,

Bergama okulunda bulunan Stoikler de dilde kesin bir düzen olmadığı fikrini savunmuş, aykırılıklara ve istisnalara yer vermiştir (Başkan, 1967: 13). Bir yandan, dilde düzenli örüntüler arayan kural koyucu ve ortak yönleri öne çıkaran düzenci ve örneksemeci (*analogia*) bir yaklaşım, diğer yandan, dildeki ayrılıkları öne çıkaran aykırılıkçı (*anomalia*) bir yaklaşım hâkim olmuş, 'doğal' ve 'uzlaşımcı' çatışmasına bu kez 'örneksemeci' ve 'aykırılıkçı' çatışması eklenmiştir (Lyons, 1983: 15). Ancak bu çatışmalar filoloji çalışmalarını kesintiye uğratmamış, aksine ilerletmiş ve gelecekteki çalışmaların hangi zeminde ilerleyeceği konusunda belirleyici olmuştur.

İskenderiye okulunda yetişen Trakyalı Dionysios'un (İ.Ö. II. yy.) yazdığı *Tekhne Grammatica* adlı ilk dilbilgisi kitabı Roma ve Ortaçağ boyunca Batı'da yol gösterici olmuştur (Akerson, 1991: 26).

Buraya kadar yazılanlar özetlenirse, ilk çağ dil çalışmalarının dinin etkisi ve felsefenin sınırları içinde kaldığı söylenilebilir. Antik dönemde Yunancanın üstün dil olarak görülmesi ve başka dillere olan ilgisizlik nedeniyle dil çalışmaları yeterince gelişmemiştir. Bununla birlikte anlam ve dille ilgili pek çok çalışmanın temeli bu dönemde atılmıştır.

2.1.2. ORTA DÖNEM

Hristiyanlığın Avrupa'da yayılmasıyla birlikte Yunanca egemen kültür olma özelliğini yitirmiş yerini Latince almıştır. Latince yazı dili ve aynı zamanda kilisenin dili olmuş, eserler Latince ile yazılmıştır (Lyons, 1983: 23). Zamanla Haçlı Seferleri nedeniyle Hristiyanlığın farklı milletler arasında yayılması sonucu İncil'in farklı dillere çevrilmesi gündeme gelmiştir. Devam eden dönemlerde coğrafî keşiflerle birlikte farklı kültür ve dillerle karşılaşılmış, bu durum karşılaştırmalı dil ve sözlük çalışmalarının önünü açmıştır (Aksan, 1987: 20, Akerson, 1991: 29).

17. yüzyılda Fransa'da bulunan, Port-Royal Okulu (1660) temelleri akla ve mantığa dayanan yenilikçi sayılabilecek özellikler taşımıştır. Descartes'in öğrencisi A. Arnauld, C. Lancelot ile birlikte *Grammaire Générale Et Raisonnée* (Genel ve Akılcı Dilbilgisi) adlı eseri yazmıştır. *The invisible God has created the visible world* (Görülmeyen Tanrı görünen dünyayı yarattı.) Port-Royal okulunun örnek olarak verdiği bu cümlede derin yapıda 'Tanrı görünmez', 'Tanrı dünyayı yarattı', 'Dünya görünür'

çıkarımlarından yola çıkarak anlambilimsel olarak üç önerme olduğu belirtilmiş, dünya dillerinin yüzey yapıda farklı görünseler dahi, derin yapıda aynı mantık yapısına sahip oldukları ileri sürülmüştür (Demirci, 2010: 300). Bu genellemeci ve evrenselci yaklaşımlar, yüzyıllar sonra modern çağın çalışmalarını etkilemiştir[3]. Port-Royal akılcılığı, yapıtlarında belirlenen genel dilbilgisi ulamlarıyla kuralların doğruluğunu sağlamamış, aynı zamanda onun evrenselliğini, yani tüm dillerin dilbilgisel özelliklerinin bir açıklaması olduğu iddiâsına da hizmet etmiştir. Öte yandan 'doğa' ve 'uzlaşımcı' tartışmasında, Port-Royal okulu bir sözcükle onun temsil ettiği düşünce arasında yalnızca uzlaşmaya dayalı bir bağlantı olduğunu kabul etmiş, ancak sözcüklerin anlamlandırdıkları düşünce veya işlem tipine göre doğal olarak sınıflara ayrıldıklarını kabul ettikleri için açık şekilde uzlaşmacı olmamışlardır (Harris ve Taylor, 2002: 90).

Yine bu dönemde dil ve düşünce arasındaki ilişki, anlam gibi konular, düşünürlerin, filozofların ilgilendikleri sorunlar arasında yer almıştır. John Locke (17.yy.) anlam sorunuyla ilgilenmiş, *An Essay Concerning Human Understanding* (İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme) adlı eserinde anlamı 'ideacı' bir teoriyle açıklamıştır. İdeaların ve sözcüklerin 'işaret' vasfını taşıdığını belirtmiş, sözcüğün zihindeki idealarımızın, ideanın da, şeylerin işaretleri olduğunu belirterek her iki işaret türünü anlamlı kılanın, bir 'yerini tutma' olgusu olduğunu ifade etmiştir. Locke anlam sorununun iletişim ile bağlantısını gördüğü hâlde, sözcük atomculuğu düzeyinde kalmıştır (Altınörs, 2000: 43, Altınörs, 2016: 111). Locke sözcüğün yerine geçtiği fikrin nedensiz bir göstergesi olduğunu, bir fikir için uygun göstergeyi saptayan genel bir ilke olmadığını ve örneğin çimene *yeşil* ya da kana *kırmızı* denmesi için bir zorunluluk olmadığını savunmuştur (Harris ve Taylor, 2002: 103).

Dillerin kökeni ve diller arası akrabalık sorunu gibi sorunlara kafa yoran Alman düşünür Gottfried Leibniz (18.yy) sözcüklerin birtakım işaretler (*signification*) olduğunu, yalnızca düşünceleri iletmek için değil, düşünürken de 'nesne'nin yerine geçtiğini belirtmiştir. Nesnenin yerine sözcüğü koymanın, zihnin işlemesini

[3] Chomsky'nin derin yapı / yüzey yapı kavramına Port-Royal okulunun verdiği örnek kaynaklık etmiştir (bkz. Atakan Altınörs, *Dil Felsefesi*, 2016: 110).

hızlandırdığını ve her defasında nesneyi göz önüne getirmekten kurtardığını ifade etmiştir (Gökberk, 2011: 90). Alman filozof ve dilbilimci Wilhelm von Humbold (19. yüzyıl başı) dünya dillerini ilk defa *tek heceli* (yalınlayan), *eklemeli* ve *bükümlü* şeklinde biçimsel temelde sınıflandırmıştır (Kerimoğlu, 2019: 20). Altınörs'ün (2016: 150) aktarımına göre Humbold'un görüşü, aydınlanma filozoflarının aksine dilin düşünceyi belirlediğini ve düşünceyi meydana getiren şeyin dil olduğunu savunmuştur. Humbold dilin bir etkinlik olduğunu, her an, her konuşmayla yeniden üretildiğini, bitmiş, tamamlanmış hazır ürünler olmadığını savunmuş, dili sadece adlandırma ve iletişim aracı olarak değil, insanın akıllı ruhundan doğal bir zorunlulukla fışkıran yaratıcı bir yeti olarak görmüştür. Ayrıca, insanda bütün dilleri anlayabilme potansiyeli bulunduğuna ve dillerin formunun ortak olduğuna inanarak mutlakçı bir bakış açısı sergilemiştir.

Aydınlanma çağının etkisi, bilimde meydana gelen keşif ve yenilikler, çok yönlü bilgi akışına ve yeni bakış açılarının, yeni yaklaşımların kazanılmasına neden olmuştur. Dil üzerine pek çok veri toplanmış, bu durum karşılaştırmalı tarihî çalışmalara, eski metinlerin çalışılmasına yol açmış ve dillerin genetik akrabalığına ilişkin çalışmaları hızlandırmıştır. Bütün bunlar dilbilimin bağımsız bir alan olarak ortaya çıkmasını hazırlayan koşullar olmuştur.

19. yüzyıla gelindiğinde yeni bir alan olarak anlambilimin temelleri atılmıştır. 1826-27 yıllarında 'Latin Dilbilimi Üzerine Dersler' kitabını hazırlayan Alman dilci K. Reisig, *Semasiologie* başlığı altında alana geniş yer vermiştir (Aksan, 2006: 17). Yine bu yüzyılda A. Darmesteter, *La vie des Mots* (Sözcüklerin Yaşamı) (1885) eseriyle anlam konusu üzerinde görüşlerini bildirmiştir (Arıklı, 1969: 19). Ancak bu alanda en önemli çalışma Fransız filolog Michel Bréal ile başlamıştır. *Semantics* terimi ilk defa Bréal tarafından kullanılmıştır. *Essai de Sémantique* (1897) eserinde anlamı geniş bir çerçevede ele almış, anlamın biçimle ilgisi, anlamların oluşumu, sözdizimiyle olan bağlantısı, eşanlamlılık, anlam değişmeleri gibi sorunlara yer vermiştir (Aksan, 2006: 18). İlk kuşak anlambilimcilerin bu dönemde yaptıkları çalışmalar doğrudan doğruya anlambilimi ile ilgili olmuş ve dilbilim içerisinde yeni bir alan olarak yerini almıştır.

2.1.3. ÇAĞDAŞ DÖNEM (20. YÜZYIL)

2.1.3.1. 1950'ye kadar olan dönem:

Çağdaş dilbilimin temelleri, 20. yüzyılda, İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure (1857-1913) ile birlikte atılmıştır. Saussure 19. yüzyıla ait tarihsel dilbilim anlayışını sarsarak, eşsüremli dizge incelemesini gündeme getirmiş, yapısal dilbilime giden yolu açmıştır (Vardar,1983: 13). Görüşleri öğrencileri tarafından ders notları toplanarak *Cours De Linguistique Générale* (Genel Dilbilim Dersleri) (1916) adlı yapıtta bir araya getirilmiştir. Dilin gösterge (*signe*) sistemine dayandığını, göstergenin, gösteren (*signifier*) ve gösterilen (*signifié*) ilişkisinden meydana geldiğini belirtmiş, göstergenin nedensiz, çizgisel ve toplum tarafından zaman içinde değiştirilebilir ve kısa zamanda değiştirilemez özelliklerde olduğunu ifade etmiştir. Dilbilim çalışmalarını artsüremli (*diachronique*) ve eşsüremli (*synchronique*) yöntemle incelenebileceğini, dilin bir dizge olması gerçeğinden hareketle, belli bir düzenlilik gösterdiklerinden ve buyurucu olmadıklarından *eşsüremli* incelemenin daha üstün olduğunu belirtmiştir. Kavramları dil ve söz, töz ve biçim, dizimsel ve çağrışımsal, konuşma dili ve yazı dili, anlam ve değer gibi karşıtlıklar üzerinden ifade etmiştir (Saussure, 1998).

Saussure (1998: 55, 137) dilin kendi düzeni dışında düzen taşımayan bir dizge olduğunu belirtirken satranç örneğini vermiştir. Oyunun İran'dan Avrupa'ya gelmiş olması bir dış özellik, buna karşılık dizgeyi ve kuralları ilgilendiren ne varsa iç özellik olduğunu, tahta taşların yerine fildişi taşlar koyulursa değişikliğin dizgeyi ilgilendirmediğini ancak, taşların sayısının azalması veya çoğalması durumunda oyunun kurallarının da derinden etkilenebileceğini belirtmiştir. Dildeki bir ögenin değerinin, öbür ögelerle kurduğu karşıtlık ilişkisine bağlı olduğunu, aynı biçimde taşların birbirleriyle karşılıklı değerlerinin de satranç tahtasındaki konumlarına bağlı olduğunu ifade etmiştir.

Saussure'e gelinceye kadar dilbilim çalışmalarında anlam ve anlam değişmeleri konularına yer verilmiş, değişmenin nedenleri üzerinde durularak artzamanlı çalışmalarla farklı dillerdeki anlam değişmeleri incelenmiştir. Saussure ile birlikte dilbilimde artık bütünlük (dizge) anlayışı yerleşmiştir. Bir yandan da dil çalışmaları eşzamanlılık-artzamanlılık yöntemi ile birlikte incelenmiştir. 20. yüzyılın başlarına

gelinceye kadar mevcut anlambilim çalışmaları sözcük düzeyinde incelenmiştir. Bu dönemde Prag, Kopenhag, Cenevre okullarıyla, Amerikan okulunda dilin ses ve biçim yönünü çözümleme çalışmalarında anlam sorununa da yer verilmiştir (Aksan, 1982: 144).

Saussure'den sonra dilbilim alanında I. A. Richards ve C. K. Ogden'in *The Meaning of Meaning* (1923: 11) eserinde ortaya koydukları simge (*symbol*), düşünce (*thought, reference*) ve gönderge (*referent*) arasındaki ilişkiyi açıklayan anlamsal üçgen (*semantic triangle*) çok ilgi görmüş ve sonraki çalışmalara temel olmuştur. Esasında, gösteren ve gösterilen olarak o zamana kadar iki boyutlu açıklanan gösterge kuramına, gönderge (dış dünyadaki nesne) kavramı eklenmiştir. Gönderge ile simge arasındaki ilişki nedensiz olduğu için üçgenin bir kenarı kesik çizgilerle gösterilmiştir (bkz. şekil 2).

20. yüzyılın ilk yarısında mantık ve analitik felsefe alanında çalışan Alman filozof Gottlob Frege'nin (1848-1925) çalışmaları anlambilim çalışmalarını etkilemiştir. Frege *Über Sinn und Bedeutung* (1892) adlı yapıtında dilsel ifadeleri anlam (*Sinn*), referans (*Bedeutung*) ve tasarım (*Vorstellung*) olarak üçe ayırmıştır. Frege'ye göre referans yani gönderge dış dünyadaki nesnedir. Anlam ise (*mode of presentation*) nesnenin sunuluş tarzıdır. Frege bu ayrımı bir örnekle açıklamıştır. Aya teleskopla bakan biri için ayın kendisini *referans*a, teleskopun merceğine düşen görüntüsünü *anlam*a, gözlemcinin retinasındaki ay imgesini de *tasarım*a benzetmiştir (Altınörs, 2016: 167). Frege'nin anlam (*sense*) ile gönderge (*referans*) arasındaki ilişkiyi açıklayan ve çok sık kullanılan bir diğer örneği, aynı nesneye gönderme yapan *sabah yıldızı* ve *akşam yıldızı* örneğidir. Her iki ifade de aynı gezegene yani Venüs gezegenine atıf yapmaktadır. Ancak göndergesi aynı olmasına rağmen içerdiği anlam farklı olabilmektedir. Frege'ye göre bunun nedeni her ifadenin neye gönderme yaptığını farklı bir şekilde *sunma*sındadır (Frege'den çev. Harris ve Taylor, 2002: 165).

Mantık ve dil felsefesi alanında Avusturyalı filozof Ludwig Wittgenstein'ın (1889-1951) mantıkçı pozitivist temelde yazdığı *Tractatus Logico-Philosophicus* (1921) adlı eserinde savunduğu anlam görüşü 'resim teorisi' ile bilinir. Göndergeci yaklaşımı benimser. Tümcelerin realiteyi resmettiğini veya onun temsilini sunduğunu savunur. Buna göre her tümce belli bir olguya gönderme yapar ve tümcenin doğruluğu

kanıtlandığı sürece anlamlı kabul edilirler. Yargı bildiren önermeler dışındaki konuşma biçimlerinin bir anlama sahip olmadığını savunur (Altınörs, 2016: 179). 'Dilimin sınırları dünyamın sınırlarını imler' (Aruoba, 2010: 133) ifadesinde dil ile dünyanın kapsamı arasında benzerlik kurarak, dili dünyanın 'tasarımı' olarak düşünür. Daha sonraki *Philosophische Untersuchungen* (Felsefi Soruşturmalar) (1953) yapıtında Wittgenstein dile ve anlama bakışını değiştirir. 'Sözün anlamı onun kullanımıdır' (Soykan, 2006: 97) tümcesi dile bakışını ifade eder. Gündelik dilde sıkça kullanılan anlatım formlarının anlamının bağlamda aranması gerektiğini vurgulayarak bağlamsal ve pragmatik karakterde bir yaklaşım sergiler (Altınörs, 2016: 180).

Kavramsal temelde sözcükleri inceleyen J.Trier (1931) dil alanı (*sprachfeld*), anlam alanı (*Bedeutungsfeld*) gibi terimleri kullanmış ve anlama bütün olarak yaklaşmıştır. Çalışmaları, Saussure'ün yapısalcı yaklaşımı doğrultusunda şekillenir. Sözcüğün tek başına anlam ifade etmediğini ancak komşu ve birbirine karşıt sözcüklerle sınırlandırılırsa anlaşılır ve bütünün parçası olarak anlam kazanacağını, sözcüklerin anlamı içinde bulundukları kavramsal daire içinde bir değer kazanacaklarını belirtir (Trier, 1969: 4).

Amerikan yapısalcılığının kurucularından L. Bloomfield (1887-1949) Amerikan yerli dilleri üzerinde çalışarak dil çalışmalarını geliştirmiştir. Bloomfield davranışçı bir kuram yaratır. *Language* (1933) adlı eserinde sadece gözlenebilen davranışlarla ilgilenir, dili uyaran-yanıt biçiminde ele alır, anlamı da konuşucunun uyaranı olarak betimler. Dil çalışmalarında esas olanın biçimsel çalışmalar olduğunu, biçimsel farklılıkların anlamı değiştirdiğini iddia eder (Vardar, 1983: 59). Bloomfield dış yapıdan bağımsız bir iç yapı düşüncesini kabul etmez, biçimi tek ve esas kabul eder.

a. Cam Ali tarafından kırıldı.

b. Ali camı kırdı.

c. Camı kıran Ali'ydi.

Bu üç cümle örneğinde biçimler farklı olduğu için anlamlarının da farklı olduğunu savunur (Kerimoğlu, 2019: 60).

2.1.3.2. 1950'den sonraki dönem:

19. yüzyılın sonunda başlayan Reisig, Darmesteter, Bréal gibi ilk kuşak anlambilimcilerin çalışmaları daha çok tarihî temelde ve sözcük düzeyinde yapılmıştır. Anlamsal evrimi incelemek için tek başına anlam ifade eden en küçük birim sözcük olduğundan sözcük temel alınmıştır. Saussure ile birlikte bu anlayış zamanla değişmiştir. Yapısal dilbilimin etkisiyle dile bütün olarak yaklaşılmış, tümce ve sözce temelinde de anlam incelemeleri yapılmıştır. Ayrıca eşzamanlı yani dilin belli bir dönemdeki yapısını oluşturan ögeler arasındaki ilişkilerin incelendiği çalışmalar artmıştır. Bu anlayış çerçevesinde özellikle Trier tarafından geliştirilen ve anlamsal alan (*semantics field*), kavramsal alan gibi adlandırmalarla yapılan çalışmalar ile birbirleriyle ilintili olan sözcükler anlamsal bir dairede incelenmiştir.

Anlambilim antik çağdan beri anlamın doğasını açıklayan felsefe ve mantık alanını beslemeye ve bu alanlardan beslenmeye 20. yüzyılda da devam etmiştir. Bu dönemde çeşitli yaklaşımlara sahip ve henüz genç bir bilim olan psikoloji alanıyla da etkileşim içerisinde olmuştur. 1950'den sonra yapılan anlambilimi çalışmaları yapısal dilbilim temelinde olmakla birlikte, üretici, yorumlayıcı ve bilişsel dilbilim gibi yeni anlayışlar ışığında gelişmiştir.

Doğrudan anlambilim üzerinde çalışan Macar dilbilimci Stephan Ullmann *The Principles of Semantics* (1959) (Anlambilimin İlkeleri) adlı yapıtında anlama hem evrimci hem de yapısalcı bakışla birlikte yer vermiştir (Tamba-Mecz, 1998: 24). Ullmann gösteren ve gösterilen kavramını ad (*name*) ve içlem (*sense*) olarak adlandırmıştır. Sözcükleri nedenlilik ve nedensizlik açısından saydam (uyarımlı) ve saydam olmayan (uyarımsız) olarak ikiye ayırır. Yansıma sözleri, bazı birleşik sözleri ve bazı eğretilemeleri saydam yani nedenli, parçalarının yapısından anlamı belirlenebilen şeklinde (örneğin *door+man* > *doorman* 'kapıcı') tanımlar[4]. Yapısal temelde yaklaştığı semantik çalışmalarını sözcük, kavram alanı ve genel olarak söz dağarcığı düzeyinde inceler. Sözcüklerin çağrışım alanı içinde, kavram alanının somut

[4] Sözcüğün gösterilen ile arasındaki bağıntı genelde nedensiz olarak görülürken yansıma ve bazı birleşik sözlerin istisna olduğu Kratylos diyaloğundan beri, çeşitli dönemlerde de farklı kişiler (Ör. Saussure, Guiraud, Ullmann vb.) tarafından tekrarlanmıştır.

ve soyut sözlüksel alan içinde, söz dağarcığının yapısını da anlam çözümlemesi içinde incelenebileceğini belirtir (Ullmann, 1978: 356).

Fransız dilbilimci Pierre Guiraud'un *La Sémantique* (1955) eseri Berke Vardar (1975) tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Guiraud artzamanlı ve eşzamanlı bir değerlendirme yapar. Adla gönderge arasında doğal bir bağıntı bulunmadığını, farklı dillerde aynı nesne için farklı adlandırmalar olmasından, örneğin Fr. *cheval*'in İng. *horse*'un Alm. *Pferd*'in saymaca gereğince 'atı' belirttiğinden hareketle göstergenin nedensiz ve saymaca olduğunu savunur. Başlangıçta bütün sözcüklerin nedenli olduğunu ancak zaman içinde nedensiz hale geldiğini savunur.

Paris Göstergebilim Okulundan yetişen Julien Greimas (1917-1992) yapısalcı anlambilim çalışmalarıyla bilinir. 1966 yılında *Sémantique Structurale* (Yapısal Anlambilim) eserini yazar. Yapısal anlambilim çalışması ile ilgili olarak çözümleme ile ilgilenir. Tümceyi aşan metin düzeyinde anlam çözümlemesi yapar. *Anlambirimcik* olarak *seme* terimini kullanır. Greimas'a göre anlamın temeli yapısaldır. Diğer dil yapıları gibi bu yapılar da ortak yönler ve ayırıcı yönler olarak en az iki bağıntıdan oluşur. Örneğin 'büyük' ve 'küçük' sözcüklerinde ortak yan *boy*, ayırıcı yön ise *uzunluk* ve *kısalık*tır. Boy *anlam ekseni*, uzunluk ve kısalık ise *seme* yani *anlambirimcik*tir (Arıklı, 1969: 41). Greimas'ın çalışmaları metin analizleri ve söylem çözümlemeleri gibi edebiyat çalışmalarına katkıda bulunmuştur.

Çağdaş dilbilimin en önemli kuramcılarından biri olan Noam Chomsky (doğ.1928) üretici-dönüşümsel dilbilgisinin temellerini atmış, özellikle sözdizim alanında kendisinden sonraki yapılan çalışmaları derinden etkilemiştir. *Sytntactic Structures* (1957) (Sözdizimsel Yapılar) eserinde her insanın doğuştan dil yetisi ile doğduğunu, her ana dil konuşurunun kendi dilbilgisine sezgisel olarak sahip olduğunu belirtmiştir. Tüm dillerin kurallarını içeren dönüşümler yoluyla yeni cümleler yaratmasını olanaklı kılan evrensel dilbilgisinin var olduğunu ve tüm dillerde ortak evrensel kategorilerin bulunduğunu savunmuştur. Sınırlı sayıdaki ögeyle sınırsız sayıda cümle üretilebileceğini belirtmiştir.

Chomsky anlamı dışarda bırakan ilk yapıtından sonra *Aspects of the Theory of Syntax* (1965) (Sözdizim Kuramının Görünüşleri) adlı yapıtında tümceyi anlamsal boyutuyla ele alan derin yapı (*deep structure*) ve ses boyutuyla ele alan yüzey yapı

(*surface structure*) olarak inceler (Lyons, 1983: 235). Her dilin yüzeysel yapısının farklı, ancak derin yapısının yani anlamsal boyutunun aynı olduğunu savunarak her dile uyarlanabilecek ağaç çizimleriyle ortak şemalar geliştirmek ister (Akerson, 1991: 35). Chomsky, Saussure'ün dil (*langue*) / söz (*parole*) ayrımına benzeyen edinç (*competence*) / edim (*performance*) kavramlarına dikkat çeker. Böylelikle konuşucu-dinleyicinin diline ilişkin bilgisi ve dilin somut durumlardaki gerçek kullanımı arasında bir ayırım yapar (Lyons, 1983: 240).

Chomsky tümce yapısını dilin temel birimi olarak ele almıştır. Varsayımsal ve tümdengelimli bir yöntemle tümceleri inceler. Buna göre özne ve yüklem gibi temel sözdizim ögelerini 'üretimsel' bir süreç sırasında isimlere ve eylemlere dönüşen cebirsel (X) ve (Y) simgeleriyle gösterir. Dilbilgisi kurallarına uygun anlamsal açıdan da doğru tümceler üreten bireşim sürecinden bahseder. Üretici dilbilgisi dilin göstergeler düzeni olmasıyla ilgilenmemiş, bunun yerine dilbilgisel kurallara uygun tümcelerin anlam yükü taşıması ve sonsuz sayıda yinelenebilen dizgenin biçimsel ve sözdizimsel işleyişi ile ilgilenmiştir. Böylece çağdaş dilbilim, anlamı, tümceler üreten sözdizimsel dönüşüm sürecinin bir sonucu olarak betimlemiştir. Bu dilbilgisel çözümlemeler, her konuşucu ve alıcı için anadilinde daha önce hiç duymadığı sonsuz sayıdaki tümceleri anlamasına ve yenilerini üretebilmesine imkân vermiştir (Kıran ve Kıran, 2002: 162).

Chomsky'nin geliştirdiği kuram, öğrencileri Jakob Katz, Jerry Fodor ve Paul Postar tarafından yorumlayıcı anlambilim (*interpretive semantics*) adıyla adlandırılmış ve Chomsky tarafından da desteklenmiştir. Yorumlayıcı anlambilim kuramı 'genişletilmiş standart kuram' olarak da bilinmektedir (Rifat, 1998: 77). Kuramın amacı, sözcelerin, dilbilgisel ve anlamsal ulamlarla anlam ayırıcı ögelerin yanı sıra bağdaşma (*compatibilty*) kurallarını belirlemek olmuştur (Vardar, 2002: 19). Bu kuramda sözdizimsel bileşenin yanı sıra anlamsal bileşene de yer verilmiştir (Tamba-Mecz, 1998: 31). Öte yandan George Lakoff ve James McCawley gibi üretici anlambilimin (*generative semantics*) temsilcileri derin yapının zaten anlamsal nitelikli olduğunu savunmuştur (Vardar, 2002: 19). Bu yaklaşımlar, Chomsky'nin *standart kuramı* içinde değerlendirilmiştir.

İngiliz dilbilimci F.R. Palmer'in (1922-2019) anlambilim üzerine çalışmaları olmuş, *Semantics A New Outline* (1976) (Yeni Bir Anlambilim Projesi) kitabı Türkçeye

çevrilmiştir. Bu yapıtta anlam, anlamın kapsamı, adlandırma, anlam çeşitleri, dilsel ve dilsel olmayan bağlam, anlam ve gramer ilişkisi gibi konular ele alınmıştır. Semantik kavramını dil dışı ve dil içi olmak üzere iki şekilde incelemiştir. Birincisi dilden bağımsız anlam konusu ile ilgilenmiş, ikincisi ise anlamı dil içinden gönderim (*reference*) ve dilsel anlam (*sense*) ilişkisi çerçevesinde teknik bir terim olarak ele almıştır. Palmer, anlamı çok daha geniş bir çerçevede incelemiştir. Anlamın sadece olgusal bilgi sağlayan, 'düşünsel' veya 'zihinsel' boyutuyla değil, iletişim ve sosyal boyutuyla da ele almıştır. Yalnızca sözcük düzeyinde değil aynı zamanda tümce ve sözcelerin anlamlarıyla da ilgilenmiştir.

İngiliz dilbilimci John Lyons (1932-2020) 1963'te *Structural Semantics* (Yapısal Anlambilim) ve *Semantics I* (1977) eserleriyle anlambilim üzerinde çalışmıştır. *Semantics* eserinde temel kavram ve terimlerin açıklamasını yapmış, iletişim ve bilgi, göstergebilim konularına yer vermiş, gönderim (*reference*), anlam (*sense*), temel anlam (*denotation*) ve adlandırma (*naming*) gibi temel kavramların açıklamasına, davranışçı, mantıksal ve yapısal anlambilimin özelliklerine yer vermiştir.

Anlambilimle ilgili başka bir çalışma İngiliz dilbilimci Geoffrey Leech'e (1936-2014) aittir. 1974 yılında *Semantics The Study of Meaning* (Anlam Bilimi: Anlamın İncelenmesi) eserini yayımlanmıştır. Bu eserde (1981) anlam tipleri, bileşen çözümlemesi, anlam tümce ilişkisi, anlam sözlük ilişkisi, anlam ve pragmatik (*edimbilim*) gibi konular ele alınmıştır.

Fransız dilbilimci Iréne Tamba-Mecz'in (1940-) 1988'de yazdığı *La Sémantique* (Anlambilim) eseri Necmettin Sevil tarafından 1998'de Türkçeye çevrilmiştir. Tamba-Mecz anlambilimin tarihî gelişimini M.Bréal ile sözcüklerin tarihinin incelendiği ve karşılaştırmalı dil çalışmalarının yapıldığı evrimci dönem (1883-1931), dizgisel, işlevsel ve eşsüremli çalışmaları öne çıkaran yapısal anlayışın yanında sözcüklerin tarihini de inceleyen karma dönem (1931-1963) ve tümceye, sözcelemeye ilişkin anlambilim kuramlarının geliştiği biçimselleştirilmiş kuramlar ve dilsel örnekler dönemi (1963'ten günümüze kadar gelen dönem) olmak üzere üç aşamada incelemiştir. Gösterge kuramına, sözcüksel ve biçimsel olarak anlam incelemelerine değinmiştir. Tümce boyutundaki anlam yapıları olarak bürünsel, sözdizimsel, sözceleme bağıntılarına ve tümceyi aşan anlam birimlerine ayrıca bağlantı yapılarına değinmiştir.

Türkiye'de dilbilimin gelişmesinde önemli katkılarda bulunan Doğan Aksan'ın (1929-2010) anlambilimi üzerine çok önemli çalışmaları olmuştur. 1971'de *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi* (*Ana Çizgileriyle*) kitabında anlambilimin Batı'da ve dünyada gelişimini, kapsamını, kaynaklarını tanıtmış, anlambilim konularını ve bunların Türkçede nasıl kullanılacağını göstermiştir. *Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim* adlı yapıtının üçüncü cildinde (1982) anlambilim konusuna geniş yer vermiştir. Ayrıca 1998'de *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi* yapıtını çıkarmıştır. Anlambilimin temel kavramları, gösterge kuramı, kavram alanı gibi meseleleri incelemiş, çok anlamlılık, eş anlamlılık, anlam değişmeleri ve değişim türleri üzerinde durmuştur. Türkçenin anlatım olanaklarını, eskiliğini ve zengin bir kültür dili olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Toparlanacak olursa bu bölümde çağdaş dönemde doğrudan anlambilim çalışmaları ile meşgul olan Richards ve Ogden, Trier, Greimas, Ullmann, Guiraud, Palmer, Leech, Tamba-Mecz, Doğan Aksan gibi anlambilimcilerin; Saussure, Bloomfield, Chomsky, Katz-Fodor, Lyons gibi dilbilimcilerin ve Frege, Wittgenstein gibi düşünürlerin yapıtları ve ana hatlarıyla dile, anlama yaklaşımları açıklanmıştır. Böylelikle anlambilimin tarihî gelişimine bir perspektif sunulmuştur. Çalışmaların sayısının artmasıyla birlikte anlambilimin kapsamı ve ele aldığı konular da genişlemiştir.

20. yüzyılın başından günümüze kadar gelen dönemde önce Saussure'ün sonra da Chomsky'nin çalışmaları tüm dilbilim çalışmalarına yön vermiş, anlambilim çalışmalarını da metot ve yaklaşım yönünden oldukça etkilenmiştir. Saussure sonrası gelişen yapısal dilbilimi çalışmaları kapsamındaki anlam çalışmaları bir süre tarihî ve eşzamanlı bakışla karma devam etmiş, daha sonra eşzamanlı yöntem ağırlık kazanmıştır. Dil bir dizge içinde bütün olarak görülmüş ve sözcüklerin bir yapı içinde birbiriyle ilişkisi incelenmiştir. Tümce düzeyindeki anlam incelemeleri bu sefer Chomsky ile birlikte üretici-dönüşümsel dilbilgisi anlayışı çerçevesinde 'derin yapı' alanında tümcenin sahip olduğu açık ve örtük anlamlar incelenmiştir. Birbirini takip eden dönemlerde tümce düzeyini de aşan söylem çözümlemeleri, metin analizleri yapılmış ve dilin daha çok kullanım yönü incelenmiştir. Bu sayede edimbilim (*pragmatic*) ve sözcelem kuramlarının gelişmesi anlambilime yeni yaklaşımlar, yeni

yöntemler getirmiştir. Anlambilimin alanı sözcükten tümceye, tümceden sözceye ve sözceden metinlere doğru gittikçe genişlemiştir. Bununla birlikte sınırları giderek genişleyen anlambilimin çerçevesini belirlemek bir ihtiyaç olmuştur. Anlambilimi ile doğrudan ilgili veya ilgisiz bütün konuların ele alındığı bir çalışma yapmak yerine amaca yönelik çalışmalar yapmak daha önemli hale gelmiştir.

2.2. TEMEL KAVRAMLAR

2.2.1. ANLAM

Anlamın teorik olarak ne olduğu, nasıl oluştuğu, sınırları, kapsamı ve dil ile ilişkisi dil felsefesi içinde tarih boyunca tartışılmıştır. Anlamın doğasından kaynaklanan ve sınırlarının tam olarak çizilemediği tartışmalarda farklı yaklaşımlarla anlam tanımları yapılmıştır. Zaman zaman dilbilim içerisinde de kendine yer bulan bu yaklaşımlarda[5] anlamın belirli bir yönü ön plana çıkarılmıştır. Burada dilbilimsel çerçevede anlam açıklanmaya çalışılacaktır.

Dilbilimsel terim olarak anlam (İng. *sense, meaning, signifitacion*, Alm. *Bedutung, Sinn*, Fr. *sens, signification*) dildeki bir birimin aktardığı ya da uyandırdığı kavram, tasarım, düşünce ve içerik olarak tanımlanır (Vardar, 2002: 19, İmer, Kocaman, Özsoy, 2011: 25). Doğan Aksan (2006: 48) anlamı dilde birer gösterge niteliğiyle yer alan, insanın dünya bilgisine dayalı birtakım belirleyicileri bulunan sözcüklerin belli bir bağlam ve belli bir konu içinde ilettikleri kavram olarak tanımlar. Bu tanımlarda bir kavramın içeriğine veya zihinde uyandırdığı çağrışımlara işaret etmesiyle öne çıkan bir anlam kavramı vardır. Buna göre anlam temelde gösterge sistemi olan dilin gösterilen boyutudur. Nesnelerin, kavramların, düşüncelerin zihinde bir karşılık bulmasıdır, kodlanmasıdır. Burada anlamın daha çok zihinsel yani anlıkçı (*mentalist*) boyutu açıklanmıştır.

Frank Robert Palmer (2020: 19) anlamı açıklarken söylenilene değil de kastedilen şeye vurgu yapar. Bazen sözcüklerin bir düşünceyi ifade etmede yetersiz kaldığını, anlamın tam olarak aktarılamadığını belirtir. Mimiklerin, vurgu ve tonlamanın da anlamı aktarmada yardımcı ögeler olduğunu belirterek anlamın iletişim boyutunu öne çıkarır.

---

[5] 1. Felsefe içindeki anlama ilişkin yaklaşımlar, anlamı 'idea'larda arayan zihni temel alan ve J. Locke tarafından temsil edilen *zihinci* yaklaşım, 2. Frege, Russell ve Wittgenstein'in temsil ettiği, bir olguya ya da nesneye göndermede bulunan tümcenin uygunluğu ölçüsünde anlamı açıklayan *göndergeci* yaklaşım, 3. Anlamı muhatabında uyandırdığı tepki ya da davranış olarak açıklayan Bloomfield'in temsil ettiği *davranışçı* yaklaşım, 4. Austin, Searle, Grice'nin temsil ettiği anlamı kullanımla, edimle açıklayan *pragmatik* yaklaşımlardır (A. Altınörs, 2016).

Paul Elbourne'a (2020: 195) göre anlam kavramlardır. Kavramların sözcüklerin bir parçası olarak insanların zihinlerinde yaşadığını, nesneleri ve soyut kavramları anlatmak için sözcüklerin kullanıldığını belirtir. Nesneleri ifade eden sözcüklerin örneğin sandalye sözcüğünün nitelik olarak belirli özellikleri olmasına rağmen herkes tarafından aynı şekilde algılanmayabileceğini ve belli bir yaşta olgunluğa ulaştıktan sonra bile nesnelere dair zihindeki algının zaman içerisinde değişebileceğini belirterek anlamın öznelliğine vurgu yapar.

Dile davranışçı (*behaviorist*) bir bakışla yaklaşan Leonard Bloomfield (1933: 139,140) anlamı konuşmacının uyarımı ve dinleyicide oluşturduğu tepki olarak ele almıştır. Böylelikle anlamın zihinsel boyutunu reddetmiş (*karşıtanlıkçı*) ve anlamı sadece gözlenebilir davranışlarla açıklamaya çalışmıştır. Bunun dışında Bloomfield, insanları konuşmaya iten şeyin evrenlerindeki nesne ve olaylar olduğunu, bilimsel olarak doğru anlamı vermek için konuşmacının dünyasındaki her şeyin doğru bilgisine sahip olması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca fizikçilerin renk adlarını belli dalga boylarına göre sınıflandırmalarına rağmen farklı dillerde keyfi tanımlandığı ya da akrabalık adlarının basit gibi gözükse de her dilde terminolojilerinin farklı ve analiz edilmesinin zor olduğunu belirterek, dil çalışmalarında anlamı zayıf nokta olarak gördüğünü ifade etmiştir.

Guiraud (1975: 26) anlamı 'sözcüklerin anlamı yoktur, kullanımları vardır' diyerek sözlüksel anlamı yadsır, bağlamı ve kullanımı öne çıkarır. Konuşmada ya da söylemde iletildiği gibi anlamın sözcüğün aynı bağlamdaki diğer sözcüklerle kurduğu ilişkilere bağlı olduğunu, bunların dil dizgesinin yapısıyla belirlendiğini ve her sözcüğün anlamının varsayılan imgeyle değil bağıntıların tümüyle tanımlandığını belirtir.

Leech (1974: 5) anlama tümce ve sözce (*utterance*) temelinde yaklaşır. Bir ifadenin veya tümcenin içerdiği bilgilerden çıkarımlarda bulunarak anlama ulaşılabileceğini belirtir. Bunu da 'dünya güneş etrafında döner' tümcesinden dünyanın hareket ettiğini, 'John'un oğlunun adı Marcus'tur' tümcesinden John'un bir oğlu olduğu sonucunu çıkararak anlamlandırır. Mantıksız olan ifadelerin de dilbilgisi kurallarına uysa bile anlamsız olduğunu belirtir. 'Pazartesi onu takip eden günden önce geldi.' (*Monday came before the day which followed it.*) tümcesini mantıksız olduğu için

anlamsız bulur. Leech kavramsal, çağrışımsal, sosyal, etkilenen, yansıyan, eş ve tematik anlam olmak üzere yedi tip anlam belirler.

Agop Dilaçar (1971: 104) anlamı sadece zihinde uyandırılan izlenim olarak değil genel olarak sözle bildirilen ve bunu alan tarafından kavranılan fikir ya da şey olarak tanımlar. Yani sadece zihinde oluşan bir izlenim olmadığını, iki taraflı olarak verici tarafından bildirilmek istenen ve alıcı tarafından da kavranan fikir olduğunu ifade eder. Vericinin işareti yalnızca sözle değil, yazı veya başka bir araçla da verebileceğini belirterek anlamın iletişim yönünü öne çıkarır.

Zeynep Korkmaz (1992: 8) anlamı kelimenin söz içindeki diğer unsurlarla bağlantılı olarak zihinde yarattığı kavramlardan her biri olarak tanımlar. *Kestirmek* fiili için 1. *Ağaç kestirmek, kumaş kestirmek*; 2. Bir şeyi tahmin edebilmek: *İşin sonucunu nereye varacağını kestiremiyorum*; 3. Birazcık uyumak: *Bir saat kadar kestirirsem kendimi toplayabilirsem* örneğini vererek anlamı sözlüksel ve bağlamsal temelde açıklar.

Rıza Filizok (2001: 51) anlamın işaretin 'işaretlenen' kısmında ortaya çıktığını ve dil işaretinin soyut cephesinde meydana geldiğini belirtir. İşaretleyenin 'işaretlenen' vasıtasıyla kavrandığını, ancak 'işaretlenenin' somut nitelikli olmadığından tek başına incelenemediğini ve dil işaretinin ait olduğu sistem içinde kullanımla anlam kazanacağını belirtir. Sözcüklerin sözlük içinde genel bir anlam kazandığını ve ancak kullanımda açık anlamlarını elde ettiklerini belirtmiştir.

Tanımlardan görüldüğü kadarıyla, anlam açıklamaları genellikle anlamın belli bir yönü işaret edilerek yapılmıştır. Anlamın kaynağı kimi zaman dış dünyada, kimi zaman zihinde, kimi zaman da edinilen tecrübelerde görülmüştür. Her şeyden önce soyut bir kavram olan anlamın bütün yönleriyle düşünülerek bir tanımını yapmak çok kolay değildir. Bu nedenle birbirinden farklı anlam tanımları vardır. Göstergeler sistemi olan dilde anlam, gösteren ve gösterilen şeklinde birbirine bağlanır. Anlam gösterilen, işaret edilen yani zihinde oluşturulan kavram ve düşünce ile ilgili olduğundan gösterge kuramıyla yakından ilgilidir. Anlamı teorik açıdan daha iyi anlayabilmek için aşağıda gösterge kuramına değinilecektir.

2.2.2. GÖSTERGE KURAMI

Genel anlamda gösterge (İng. *sing*, Fr. *signe*, Alm. *Zeichen*) bir başka şeyin yerini alabilecek nitelikte olup kendi dışında bir şey gösteren her türlü nesne, varlık ya da olgu anlamına gelir (Vardar, 2002: 106). Dil dışı ve dil içi göstergelerin incelenmesiyle göstergebilim[6] (*semiology, semiotics*) doğmuştur. Saussure'e (1998: 109) göre gösterge (*sign*) kavram ve işitim imgesinden oluşur. Kavram yerine gösterilen (*signified*), işitim imgesi yerine de gösteren (*signifier*) terimlerini kullanır. Dil göstergesi bir nesne ile bir adı birleştirmez, bir kavramla bir işitim ögesini birleştirir. İşitim ögesi sadece fiziksel olarak ses değildir, algılama ile ilgilidir. Kavram ise işitim ögesine bağlı olarak zihinde canlanan tasarım veya düşüncedir. Dilin anlamsal yönünü ilgilendirir ve soyuttur.

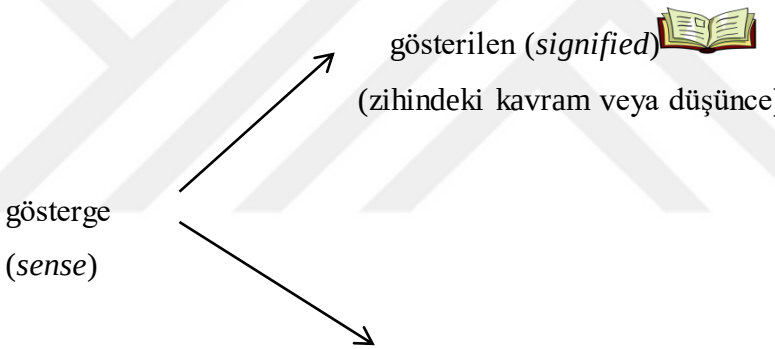

(*şekil 1: Saussure'ün gösterge şeması*)

Kitap sözcüğü duyulduğu, görüldüğü veya akla geldiğinde zaman zihinde genel olarak bir kitap imgesi canlanır. Gösteren ve gösterilen arasındaki ilişki sayesinde

[6]Çağdaş göstergebilim temelini Avrupa'da Saussure ve Amerika'da Ch. S. Peirce ile atmıştır. L. Hjelmslev, Ch. W. Morris, Roman Jakobson, V. Propp, Greimas, R. Barthes, L.évi Strauss, Umberto Eco gibi isimler farklı zamanlarda göstergebilimin farklı alanlarıyla ilgilenmişlerdir. Anlambilim ile yakından ilgili olan ama kapsamı daha geniş olan göstergebilim anlamlı olan göstergelerle ilgilenmiştir. Sınırları doğal diller, çeşitli jestler, trafik işaretleri, sağır-dilsiz alfabesi, reklam afişleri, meslek flamaları, moda, mimarlık düzenlemelerinden edebiyatta metin çözümlemelerine kadar uzanır (Rifat, 1992).

anlamlandırma (*signification*) oluşur. Gösteren ve gösterilen arasındaki ilişki çift kutuplu anlıksal ve çağrışımlar şeklindedir. Karşılıklı olarak nesne aracılığıyla ad ve ad aracılığıyla nesne canlanır (Guiraud, 1975: 22). Palmer (2020: 51) bir kavram ya da nesne düşünüldüğünde zihinde her defasında o kavram ya da nesnenin imajının oluşmadığını, bunun yerine beyinde veya zihinde depolanmış sürekli bir ilişki meydana geldiğini belirtir.

Gösterge nedensizdir (*fr. arbitraire*) ve saymacadır (*conventional*). Başka bir deyişle bir göstergenin adı ile kendisi arasında bir iç bağıntı yoktur. *Kitap* göstergesinin neden *k.i.t.a.p* ses düzeniyle ortaya çıktığı herhangi bir nedene bağlanmamaktadır, uzlaşma ürünüdür. Farklı dillerde aynı kavram farklı adlandırmalarla görülür. Bazı yansımalar ve ünlemler hariç göstergenin ortaya çıkışı nedensizdir, toplumsal mutabakat sonucu oluşmuştur. Dil göstergesi çizgiseldir (*linear*). Yani gösteren belli bir düzlemde, ardışık sıralanır ve birbirini takip eder, belli bir zaman içerisinde algılanır. Kitap sözcüğü duyulduğu ya da yazıda görüldüğü zaman belli bir sıra içerisinde algılanır. Bunun dışında gösterge kısa vadede değişmez çünkü gösterge uzlaşı ürünü olduğundan toplum tarafından benimsenmiştir. Kişiler keyfi olarak değiştiremez. Öte yandan dil göstergesi uzun vadede değişebilir. Gösteren ve gösterilen arasındaki bağ zaman içinde değişebilir. Bu durum göstergenin nedensiz olma özelliğinden kaynaklanır. Bu değişim anlamsal boyutta olabileceği gibi ses boyutuyla da olabilir. Örneğin *ayak* sözcüğü 8. yüzyılda *aḍak* şeklindedir, ses boyutunda bir değişim olmuştur veya *oku-* fiili Eski Türkçede 'çağırmak, davet etmek' anlamındayken zamanla 'yazılı bir şeyi okumak' anlamında kullanılmıştır, burada kavramın içeriği değişmiştir. Tarihsel düzlemde anlam değişimi meydana gelmiştir.

Saussure bir kavramın anlamını dizge içerisinde sahip olduğu değer (*valeur*) ile tanımlar. Değer göstergeler arasındaki karşıtlık ve benzerlik ilişkisinden doğar. Göstergeleri birbirine yaklaştıran veya ayıran benzerlik ve farklılıklar sayesinde dil göstergesine kesin bir değer verilebilir. Örneğin *nehir* sözcüğü, *ırmak, akarsu, çay, dere* sözcüklerine göre bir değer kazanır (Kıran ve Kıran, 2002: 125). Başka bir deyişle bir göstergenin değerini çevresindeki diğer ögelerle kurduğu ilişkisi belirler. Şunu da belirtmek gerekir ki dil göstergesi sadece sözcük ile sınırlı değildir. Bir dizge içerisinde yer alan bağımlı ve bağımsız biçimbirimler gibi bütün birimleri içine alır. *Havalar çok*

ısındı cümlesinde üç sözcük bulunmasına rağmen *hava-lar çok ısın-dı* olarak beş gösterge vardır.

Saussure'nin iki boyutlu açıkladığı gösterge kuramına Richards-Ogden (1923: 11) *The Meaning of Meaning* yapıtında gönderge (*referent*) boyutunu ekleyerek gösterge kuramına yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Semantik çalışmalarda sıkça kullanılan diyagram anlamsal üçgen (*semantic triangle*) olarak da bilinir. Üçgende Saussure'nin gösterilen kavramı yerine gönderim (*reference*), gösteren kavramı için sembol (*symbol*) terimi kullanılır. Saussure'de olmayan 'gerçek dünyadaki nesne' için de gönderge (*referent*) terimi kullanılır. Sembol ve gönderge arasındaki ilişki nedensiz ve saymaca olduğu için kesik çizgilerle gösterilir. Ancak sembol ve gönderim ile gönderge ve gönderim arasındaki ilişki nedenli olduğu için üçgende düz çizgiyle gösterilir (Kerimoğlu, 2019: 206).

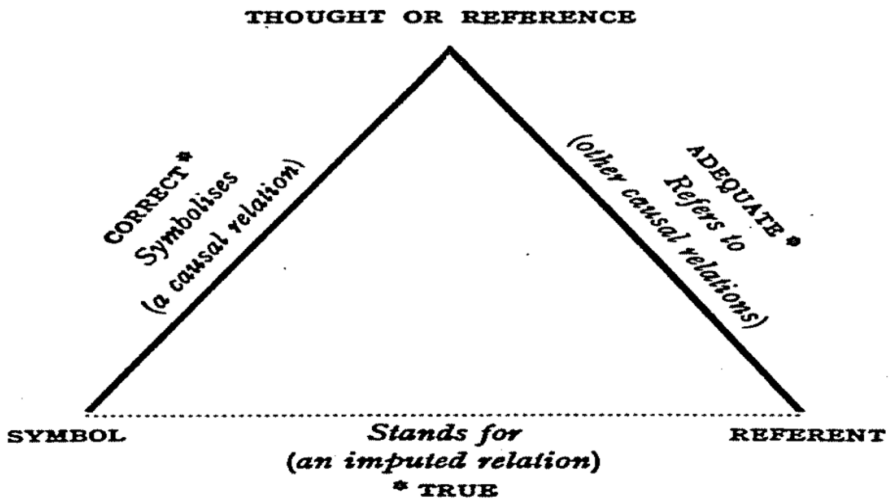

(*Şekil 2: Richards-Ogden Üçgeni*)

Gönderge (*referent*) sadece bir göstergenin belirttiği gerçek nesne değil, düşsel nesne, göndermede bulunduğu bağlam veya durumu da içine alır (Vardar, 2002: 104). Başka bir deyişle *gönderge* dil göstergesinin dil dışında gösterdiği soyut ve somut kavramları kapsamaktadır. *Özgürlük, aşk, cesaret, peri, define adası* gibi soyut ve

düşsel göstergelerin göndergeleri daha az belirgin olmakla birlikte daha önceki deneyimlere dayanır (Kıran ve Kıran, 2002: 58). *Gönderge* işaretin anlamıyla ifade ettiği eşya arasındaki farkı göstermek için yaratılmıştır. *Taş* sözcüğünün anlamı ile sözü edilen gerçek taş birbirinden farklıdır. *Gönderge* adlandırılmış şeyleri, işaretin kullanılmasına neden olan şeyleri ifade eder (Filizok, 2001: 59).

Dilbilimsel anlamda gösterge sisteminin temel bileşenleri olan gösteren, gösterilen ve gönderge anlamı meydana getiren temel unsurlardır. Anlamın yapısı, içeriği ve ifade edilişi bu ilişkilere dayanır.

2.2.3. KAVRAM ve KAVRAM ALANI

Kavram (*concept, notion*) felsefede nesnelerin, olayların ortak özelliklerini kaplayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarım; tek bir nesnenin veya nesneler sınıfının özünü belirleyen birbirleriyle bağlantılı niteliklerin ya da özel belirtilerin bir sözcükte düşünülmüş olan birleşimidir (Akarsu, 1975: 106). Kavramla ilgili dilbilimsel tanım, insanın çevresindeki nesnelere, olay ve durumlara ait kişisel gözlem ve deneyimlere dayanan tasarımların zihinde yer eden ve bir soyutlamayla dile dönüşen yönüdür, göstergelerin gösterilen yanıdır, şeklindedir (Aksan, 2006: 41). Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere kavram dil ile ifade edildiği için soyuttur. Somut bir nesneyi temsil etse dahi soyuttur. Kavram tek bir nesneyi, olayı, durumu temsil edebileceği gibi çokluk içeren bir durumu da temsil edebilir. *Ölüm, aşk, ayrılık, kardeş, aile, millet* gibi sözcükler tekil veya tümel bir durumu temsil eden kavramlardır.

Belirli türdeki varlıkların ortak özellikler etrafında kategorize edilerek yapılan genel sınıflandırmalar da kavram içerisinde değerlendirilir. Burada üstanlamlılık ve altanlamlılık ilişkisi vardır. Örneğin *çam, ladin, meşe, kavak* gibi bitkiler *ağaç* kavramında; *elma, kiraz, muz, erik* vb. besinler *meyve* kavramında; *domates, biber, soğan* ise *sebze* kavramında birleşirler. Belirli özelliklerle çeşitli türlerin ortak bir kavramda birleşmesi kaplamı (*extension*) ve bu türlerin anlam alanı ise içlemi (*intension*) meydana getirir. Kaplam ile içlem arasında ters orantı vardır. Yani anlam alanı (içlem) ne kadar büyükse içerdiği kaplam da o kadar küçüktür. Örneğin *çiçek* sözcüğünün kaplamı *gül, lale, nergis, nilüfer, menekşe, papatya* gibi daha pek çok türü

kapsarken, içlemi yani anlam alanı sadece /*üretilir*/, /*renkli*/, /*bitki grubundadır*/ gibi anlamsal özelliklerden oluşmuş 'çiçek' anlamıdır (Günay, 2007: 60).

Bir dil içerisindeki kavramların içeriği genellikle aynıdır. Anadil konuşurları tarafından benimsenmiştir. Kişiye ve ortama göre değişmez. Çevreye, birikimlere, ruhsal yapıya göre bireyden bireye ayrımlar göstermekle birlikte aşağı yukarı belirli niteliğe sahiptir. Örneğin yalnızca köy ekmeğini bilen bir kimsenin zihnindeki *ekmek* kavramı şehirlinin zihnindekinden farklı olabilir, köyünden hiç çıkmamış bir kişinin zihnindeki *ev* kavramıyla bir şehirlinin zihnindeki *ev* kavramı arasında fark bulunabilir. Ancak yine de aynı niteliği taşır (Aksan, 2006: 42). Öte yandan kavramların içeriği zaman içinde değişebilir. Bu değişim o dili konuşan tüm toplum tarafından kabul edilirse anlam değişimi meydana gelmiş olur. Kavram sadece sözcükten ibaret değildir. Bazen bir sözcük, bir tamlama, bir birleşik söz veya bir deyim bir kavramı işaret edebilir. Kavram her dilin kendi dinamiklerine, kendi yapısına ve tipolojik özelliklerine ve anlatım olanaklarına göre meydana gelmektedir. Türkçede *bulaşık makinesi, cep telefonu* vb. tamlamalar, *ev bark, iyi kötü, az çok* vb. ikilemeler, *akşamsefası*, *hanımeli* vb. birleşik sözler veya *helal süt emmiş* vb. deyimler tek bir kavrama işaret etmiş olup dilde kodlanmış yapılardır. Bu nedenle kavramlar sadece sözcük ile sınırlı olmayıp daha geniş yapıları da temsil ederler.

Dil alanı ya da sözlük alanı (*lexical field*) da denilen ve yapısal dilbilim temelinde gelişen kavram alanı (*conceptual field*) kuram olarak ilk kez J. Trier (1931) tarafından ortaya atılmıştır. Buna göre kavramlar zihinde birbirinden soyutlanmış olarak değil, bir mozaik gibi birbirleriyle sınırlandıkları, içinde birbirlerinden etkilendikleri alanlar oluşturdukları şeklinde tanımlanmıştır (Aksan, 2006: 42). Daha sonra 1953'te G. Matoré tarafından ortaya atılan 'toplumsal leksikoloji' yöntemi ile kavramsal alan yeni bir bakışla incelenmiştir. Matoré, sözcüğün bilinçte tek başına bulunmadığını, anlam ya da biçim bakımından birçok sözcükle ilişki kurduğunu, her sözcüğün toplumsal bir değerle yüklü olduğunu ve bir değerin kavranabilmesi için ögelerin senkronik (*eşzamanlı*) bir çerçevede ele alınması gerektiğini belirtir (Arıklı, 1969: 36). Örneğin yakın zamanda bütün dünyayı etkisi altına alan *pandemi* kavram alanı akla geldiğinde *corona virüs, hastalık, salgın, ölüm, sosyal mesafe, yasaklar, filyasyon, izolasyon, karantina, aşı* gibi kavramlar da akla gelir. Bir kavram ilişkide olduğu diğer

kavramlarla birlikte hatırlanır. Guiraud da (1975: 92) birbiriyle az çok ilişkili sözcüklerin bir 'dilsel alan' oluşturduğunu ve bir dünya görüşü yarattığını belirtir. Sözcüklerin anlamının yapı içinde ve yansıttığı dünya görüşünün yenilenmesiyle değişebileceğini belirtir. Sözcüğün bir bağlam (*context*) içinde kullanımı veyahut toplumsal tercihlerin değişmesiyle kavramın içeriğinin de değişeceğini vurgular.

Kavram alanı yalnız bunlarla sınırlı değildir. Bunun dışında kavram alanı *darılmak, küsmek, gücenmek, kırılmak, incinmek* gibi birbirine eş ve yakın anlamlı sözcüklerin yarattığı alan çerçevesinde de düşünülmüştür (Aksan, 1978: 45). Buna göre taradığımız metinlerden Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılan 'vurmak, çarpmak' anlamını karşılayan *ur-, çal-, çap-, toḳı-* ve *suḳ-* fiilleri aynı kavram alanını karşılar. *Tiril-, yaşa-, yorı-, tur-* fiilleri 'yaşamak' anlamında, *kır-, sı-, üz-, yemür-* fiilleri 'kırmak' anlamında bir kavram alanı oluşturur. Birbirinden anlam derecesiyle ayrılan fiiller belli bir noktada bir kavram alanı yaratırlar.

Ayrıca belli bir alana ait terimler bir kavram alanı yaratabilir. Örneğin *kar-zarar cetveli, temettü, halka arz, defter değeri, piyasa değeri* vb. terimlerden *borsa* kavram alanı akla gelir. Akrabalık adlarından *amca, dayı, yenge, enişte, baldız, bacanak, görümce, elti* gibi adlar ile birlikte akrabalık kavram alanı düşünülür.

Bazı kaynaklarda aynı kelime ailesine ait sözcükler de kavram alanı içinde değerlendirilmiştir. *Göz* isminden türeyen *gözcü, gözlem, gözlük* gibi sözcüklerin kök ile bağlantılı aynı kavrama ait olduğu belki düşünülebilir. Ancak her sözcükte bu durum geçerli değildir. Örneğin *sür-* kökünden türeyen *sürü, süre, sürüm, sürül-, sürün-, sürüntü, sürat, sürüklen-* vb. sözcükler kökteş olsa da aynı kavram alanına sahip değillerdir. Bir başka örnek *gel-* kökünden türeyen *gelecek, gelir, gelenek* gibi sözcükler bir kavram alanı oluşturmaz. Her bir sözcüğün kök ile anlam bağı vardır. Ama türemiş biçimleri bir araya geldiklerinde bir kavram alanı oluşturmaz. O halde kavram alanı yaratmanın belli koşulları vardır. Belli bir alana ait olan terimler (tıp, sinema, borsa vb.) bir kavram alanı yaratır. Belli bir dönemin özelliklerini yansıtan anahtar kelimeler ile bunların çağrışım alanları kavram alanı yaratır, bunlara ek olarak birbirine yakın kelimelerin ortak paydada oluşturduğu birliktelik kavram alanı çerçevesinde değerlendirilir.

Sözlükbirim (*lexeme*) dildeki anlamlı en küçük yapılar ve sözlüklerde madde başı olarak bulunan kök biçimindeki dilsel birimlerdir. Sözlükbirimler adlandırılan kavramların dökümünü yapmamızı sağlar (Günay, 2007: 284). Sözlükbirimler cümlelerde çekimli şekiller ve varyantlar oluşturur. Sözlükbirimi oluşturan her anlama anlambirim (*sememe*), anlambirimi oluşturan anlambirimciklere de *seme* adı verilir. Göz sözcüğü için 'görme organı', 'bölüm, çekmece, raf…' anlambirimleri; 'görme organı', 'varlık', 'organ', 'gören şey' ise anlambirimcikleri oluşturur (Akşehirli, 2004: 91).

2.3. ANLAMIN TEMEL ÖĞELERİ

2.3.1. TEMEL ANLAM

Temel anlam (*denotation*) yan anlama karşılık olarak bir sözcüğün mantıksal, bilişsel, nesnel, herkes tarafından kabul edilen anlamıdır (Vardar, 2002: 85, Akşehirli, 2004: 62, Günay, 2007: 70). Kaynaklarda sözlüksel anlam, gerçek anlam, düz anlam, göndergesel anlam olarak da geçer. Akerson (1991: 73) temel anlamı bir göstergenin kavramsal içeriği olarak tanımlar. Korkmaz (1992: 14) *asıl anlam* olarak ifade ettiği temel anlamı bir kelimenin karşıladığı ilk kavram, ana kavram olarak nitelendirir. Örneğin *koyun* sözcüğü duyulduğunda öncelikle *dört ayaklı, evcil, etinden, sütünden, yününden yararlanılan bir hayvan* akla gelir ki bu temel anlamdır. Ancak farklı bağlamlarda *tepkisiz, duyarsız insan* için de kullanılabilir olmasından dolayı yan anlamı karşılamaktadır.

Doğan Aksan (1978: 59) temel anlamı ilk belirtilen kavram, kelime aracılığıyla anlatım bulan ilk ve en eski kavram olarak belirtmiş, adlandırma sırasında önceliği olduğu için ilk belirtilen olarak nitelendirmiştir. Temel anlam burada art zamanlı bir bakış açısıyla tanımlanmıştır. Oysa bazı sözcüklerin ilk anlamı her zaman bilinmeyebilir veyahut göndergenin gösterenle ilişkisi zaman içinde değişebilir. Daha sonra Aksan (2006: 51) temel anlama bakışını değiştirmiş, bir göstergenin belli bir dönemde insan zihninde canlandırdığı kavram olduğu yönünde tanımlayarak eş zamanlı bakış açısıyla temel anlama yaklaşmıştır. Bu bağlamda, eğer tarihî bir çalışma yapılmıyorsa, anlam incelemelerinde eş zamanlı ve sözlüğe dayalı bakmak daha doğru sonuçlar verecektir. Örneğin metinlerden görüldüğü kadarıyla *üz-* fiili tarihî dönemlerde fiziksel olarak ‘kesmek, koparmak’ temel anlamıyla bilinirken, soyut bir kavram olan ‘canını sıkmak, üzüntü vermek’ anlamı bugün temel anlam olarak bilinmektedir. Bugün ‘kesmek, koparmak’ anlamı anadil konuşucuları (Türkiye Türkçesi için) tarafından bilinmemektedir. Burada temel anlam tarih içinde değişmiştir. O halde temel anlamda tarihî bakış yerine, hangi dönemde geçiyorsa o dönemdeki kavramsal içeriği temel alınmalıdır.

2.3.2. YAN ANLAM

Yan anlam (*connation*) bir sözcüğün sürekli anlamsal ögelerine ya da düz anlamına kullanım sırasında katılan alıcılar tarafından aynı biçimde algılanmayan ikincil kavramlara, imgelere, öznel imgelere ilişkin olan duygusal, coşkusal, ikincil anlam, çağrışımsal değer olarak tanımlanır (Vardar, 2002: 215, Günay, 2007: 69, Akşehirli, 2004: 50, Korkmaz, 1992: 169). Yan anlam kullanım sırasında ortaya çıkan *bağlamsal anlam* olarak da adlandırılır (Guiraud, 1975: 41).

Temel anlam dışında çağrışımsal, duygusal, bireysel, toplumsal bütün anlamlar yan anlamı karşılamaktadır. Bir sözcüğün yan anlamları ile temel anlamları o sözcüğün anlam alanını (*semantic field*) vermektedir (Onan, 2020: 122). Yan anlam *ikincil anlam* olarak da adlandırılır. Bir sözcüğün kullanım sıklığı artınca zamanla yeni yan anlamlar kazanr ve sözcük çok anlamlı hale gelir.

Bir sözcüğün yan anlam kazanmasında bireysel, psikolojik, toplumsal, ideolojik ve kültürel etkiler olmaktadır. Dil içinde çeşitli bağlamlarla farklı değerler kazanırsa temel anlama bağlı olarak yan anlamlar meydana gelebilmektedir.

Her dilde temel anlam ve yan anlamlar vardır. Fakat yan anlam kapsamında ilişkilendirildiği sözcük veya anlatım biçimleri birbirinden farklı olabilmektedir. Örneğin *ay* ve *mehtap* sözcükleri aynı nesneye gönderme yapar. Ne var ki mehtap sözcüğünün düz anlamı aynı (dünyanın uydusu ay) olmasına rağmen mehtap sözcüğü duygusal bir yan anlam da içerir. Üstelik bu yan anlam gelenekseldir, yani herkes tarafından anlaşılır niteliktedir (Akerson, 1991: 74). Bir sözcükte düz anlambirimcikleri arasında sağlam bir içerme-içerilme ilişkisinin olmasına karşın, yan anlambirimcikler arasında böyle bir ilişki yoktur, birbirlerinden kopukturlar, hatta bu anlambirimciklerden biri ya da bir bölümü çıkarılabilir, değiştirilebilir. Bir Türkün, bir Fransızın, bir İngilizin, bir İranlının ya da bir Eskimonun gözünde parçası oldukları toplumların kültürlerine göre *köpek* kuşkusuz farklı yan anlamsal anlambirimcikler taşır. Aynı şekilde İslam ve Hristiyan topluluklarında *domuz*un içerdiği yan anlamlar aynı değildir. İslamda /kötüleyici/ ve /esenliksiz/ yan anlam ögelerinin baskın olmasına karşın Hristiyan topluluklarında /iyileyici/ ve /esenlikli/ ögelerle yüklüdür (Kıran ve Kıran, 2002: 285).

Bu bilgilere göre yan anlamın kapsamının oldukça geniş olduğu görülür. Dilbilimsel bir bakışla, bir sözcüğün temel anlamı dışındaki diğer bütün anlamları yan anlam içinde değerlendirilir. Buna mecaz anlamlar da dâhildir. Kavramın çağrıştırdığı duygusal değerler değişik dil içi bağlamlarla yeni anlamlar kazanırlar. Bu anlamların kazanılmasında bireysel, toplumsal ve kültürel faktörler rol oynar. Örneğin *boğaz* sözcüğü için 'boynun ön kısmı veya içi, ağız boşluğundan sonra gelen yiyeceklerin geçtiği yer, sindirim organı' temel anlamı; 1. 'şişe, testi gibi eşyanın dar kısmı', 2.'iki dağ arasında dar geçit', 3.'iki kara arasında dar deniz' gibi anlamlar somut yan anlamları, 1.'yiyeceği sağlanan kimse', 2.'yeme içme', 3.'yedirip içirme yükümlülüğü' de soyut yan anlamlarını oluşturur.

Her dilde yan anlamlar genelde dört yolla gelişir:

1. Somuta yeni somut anlamlar eklenmesi,
2. Somuta yeni soyut anlamların eklenmesi,
3. Soyuta yeni soyut anlamların eklenmesi,
4. Soyuta yeni somut anlamların eklenmesi şeklinde açıklanır (Aksan, 2006: 60).

2.3.3. YAN ANLAMIN GELİŞME YOLLARI

Somut (*concrete, müşahhas*) kavramı, belli bir zamanda belli bir yerde bulunan, doğal, görülebilir, elle tutulabilir, duyular ve imgelem yoluyla algılanabilir şeklinde tanımlanmıştır (Akarsu, 1975: 151). Soyut (*abstract, mücerret*) kavramı ise nesnelerin niteliği gibi gerçekte kendi başına var olmayan ancak nesnelerden çekilip çıkarılarak tasarımlanabilen kavramlar olarak tanımlanır (Akarsu, 1975: 153). *Ağaç, masa, kuş, çiçek, kitap, insan, soğuk, acı* vb. kimi sözcükler duyu organlarıyla algılanır ve somut anlamlı olarak nitelendirilir. *Korku, hüzün, endişe, insanlık, bilgelik, mutluluk* gibi sözcükler duyu organlarıyla algılanamaz ve soyut anlamlı olarak adlandırılır. Somut anlam objektiftir. Zihinde aynı göndergeye sahiptirler. Öte yandan soyut kavramların belirgin göndergeleri yoktur, çağrışımlara dayandığı için subjektiftir.

Özbekçedeki fiillerin artzamanlı anlamsal değişmelerini incelediğimiz çalışmada somut ve soyut anlam özelliğine sahip fiiller yeni somut ve soyut anlamlar kazanarak anlam alanlarını genişletmişlerdir. Bunlardan birkaçı şöyledir:

2.3.3.1. Somuta Eklenen Yeni Somut Anlamlar

Örnekleri çoktur. Somut bir eylemi işaret eden fiillere yeni somut anlamlar eklenmiştir. Örneğin ***çap***- Karahanlı metinlerinden itibaren 'vurmak, dövmek' anlamında ve tarihî lehçelerde yaygın kullanılmış, ayrıca Harezm döneminden itibaren Özbekçede 'koşmak, dörtnala gitmek' anlamıyla kaydedilmiştir.

Ḳıstur- tarihî lehçelerde 'sıkıştırmak' anlamında kullanılmış, ayrıca Özbekçede 'koymak, yerleştirmek' anlamında kullanılarak anlam alanı genişlemiştir.

İşle- 'çalışmak, bir iş ile meşgul olmak' anlamında tarihî dönemlerde kullanılmış ve 'yapmak, yerine getirmek' anlamını da kazanmıştır. Özbekçede *işle*- 'çalışmak, bir işte çalışmak, meslek sahibi olmak' anlamının yanı sıra 'geliştirmek, hazırlamak' gibi somut anlamlarla bilinmektedir.

Kon- fiili Eski Türkçede 'bir yere konmak' somut anlamında iken yine Eski Türkçeden Özbekçeye kadar olan dönemlerde 'bir yerde konaklamak, gecelemek', 'yerleşmek' ve 'inmek' anlamlarıyla kaydedilmiştir.

Oḳı- 'çağırmak, davet etmek' fiziki anlamında Eski Türkçe ve Orta Türkçe (Eski Anadolu Türkçesine kadar) dönemlerinde kullanılmış, daha sonra bu anlamı unutulmuştur. 'yazılı bir şeyi okumak' anlamı her dönemde, 'şarkı, türkü vb. sesli, ezgi ile okumak' anlamı Çağatayca ve Özbekçede ve 'tapmak, ibadet etmek' anlamı da Karahan, Harezm, Kıpçak ve Özbekçe metinlerde görülmüş somut anlamlarla genişlemiştir.

2.3.3.2. Somuta Eklenen Yeni Soyut Anlamlar

Örnekleri çoktur. İlk başta somut eylemleri yerine getirirken zamanla soyut kavramlar da anlam alanlarında kaydedilmiştir. ***Ağdar***- 'çevirmek, döndürmek' temel anlamında (DLT I 219) kullanılmış, tarihî lehçelerde (Harz, Çağ) 'aramak, araştırmak' ve 'yenmek, galip gelmek' (Kar, Kıp, EAT) anlamlarında kullanılmıştır. Özbekçede bu anlamların yanı sıra 'suçlamak, iftira atmak' ve 'rejimi, yönetimi değiştirmek' gibi soyut anlamlar kazanmıştır.

Atlan- fiili 'ata binmek, binici olmak' anlamında tarihî lehçelerde yaygın kullanılırken bugün Özbekçede 'yolculuğa çıkmak' ve 'hazırlanmak' gibi anlamlarla kullanılmaktadır.

Evlen- fiili Karahanlı (DLT I 259) ve Harezm (ME 177-8) metinlerinde ‘kendine ev edinmek, bir evi mesken edinmek’ anlamında kullanılırken yine ilk metinlerden Özbekçeye bütün dönemlerde metâforlaşarak ‘evlenmek, nikâhlanmak’ anlamını elde etmiştir.

Eg- fiili tarihî dönemlerde ve Özbekçede fiziksel anlamda ‘eğmek, bükmek, yönünü aşağı çevirmek’ anlamında yer alırken yine tarihî metinlerde ve Özbekçede ‘baş eğmek, itaat etmek, boyun eğmek’ soyut anlamında kullanılmıştır.

Karala- somut anlamda ‘karalamak, rengini siyahlaştırmak’ ve ‘yazmak, çizmek’ anlamlarındayken (DLT III 324), Özbekçede bu anlamların yanında mecazlaşarak ‘kara çalmak, iftira atmak, kötülemek, lekelemek’ anlamını kazanmıştır.

Oltur- ‘oturmak’ fiziki anlamında tarihî lehçelerde kullanılmış, yine tarihî lehçelerde ve Özbekçede mecazlaşarak ‘tahta oturmak, hüküm sürmek’ soyut anlamını kazanmıştır.

Sarġar- fiili Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren somut anlamda ‘sararmak’ anlamında metinlerde yer alırken Çağatayca ve Özbekçede ‘sararıp solmak’, ‘hastalanmak’ gibi soyut anlamlarla da görülmüştür. Ayrıca Özbekçede ‘yalvarmak, rica etmek’ anlamıyla kullanılmaktadır.

Tişle- ‘ısırmak’ somut anlamıyla tarihî metinlerde her dönem yaygın kullanılmıştır. Özbekçede de ‘ısırmak’ anlamının yanı sıra ‘azarlamak’ soyut anlamını kazanmıştır.

2.3.3.3. Soyuta Eklenen Yeni Soyut Anlamlar

Hâlihazırda soyut kavramları karşılayan eylemlere yeni soyut anlamlar eklenmiştir. Örneğin soyut bir fiil olan ***bil***- ‘anlamak, kavramak, öğrenmek’ anlamında Türkçenin bütün dönemlerinde kullanılırken ve aynı zamanda ‘fark etmek, ayrımına varmak’, ‘hissetmek, sezmek’ ve ‘sanmak, hesaplamak’ gibi soyut anlamlarda da kullanılmıştır.

Kayġur- fiili ‘kaygılanmak, tasalanmak, endişe etmek’ anlamında tarihî lehçelerde (Kar, Harz, Kıp, EAT, Çağ) kullanılmış, Özbekçede ‘kaygılanmak’ anlamı dışında ‘üzülmek, korkmak’ ve ‘etraflıca düşünmek’ anlamlarını elde etmiştir.

Kısġan- ‘cimrilik etmek, pintilik etmek’ anlamında tarihî dönemlerde (E.Uyg, Kar, Kıp) ve Özbekçede kullanılmış ve zamanla ‘kıskanmak, haset etmek’ (Çağ, Özb) ve ‘acımak, üzülmek’ (Özb) gibi soyut anlamlar elde etmiştir.

Sakın- Eski Türkçede ‘düşünmek, hesap etmek’ soyut anlamında kullanılmış, aynı zamanda tarihî dönemlerde (Kar, Harz, Kıp, Çağ) ‘sanmak, zannetmek’, ‘kaygılanmak, endişe duymak’ ve ‘çekinmek, korkmak’ anlamlarında yine soyut anlamlar kazanmış, ayrıca Özbekçede ‘özlemek’ ve ‘istemek’ anlamlarıyla bilinmektedir.

Yaz- ‘hata etmek, yanılmak’ soyut anlamında tarihî dönemlerden (E.Uyg, Kar, Harz, Kıp, Çağ) itibaren Özbekçede bilinmektedir. Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren ise (Kar, Harz, Çağ) ‘günah işlemek’ soyut anlamını kazanmıştır.

2.3.3.4. Soyuta Eklenen Yeni Somut Anlamlar

Bulanabilen tek örnek *yarlıka*- fiilidir. ***Yarlıķa***- ilk metinlerden itibaren ‘buyurmak, emretmek’ ve ‘bağışlamak, emretmek’ anlamlarıyla kullanılmıştır. Şinasi Tekin (2001: 227) *yarlıka*- için ‘vaaz vermek, dini öğretmek’ anlamı çerçevesinde Burkancı ve Mani misyonerlerinin göçebeler arasında şifahi din yayma faaliyetleri sonucu ortaya çıktığını belirtmiş ve ‘merhamet etmek, acımak’ kavramı dâhilinde anlamlandırmıştır. Semantik gelişmede maneviyat ile ilgili kavramın dünyevi kavramdan önce teşekkül etmiş olabileceğini, *yarlıg* sözcüğünü de somut maddi dünya ile ilişkilendirerek devlet otoritesini temsil eden hükümdarın ‘konuşması’ ve ‘emir vermesi’ bağlamında ‘buyruk, ferman’ anlamında olduğunu belirtmiştir. Bu durumda *yarlıka*- fiili için ‘bağışlamak, affetmek, merhamet etmek’ soyut anlamından, ‘buyurmak, emretmek’ somut anlamına geçmiş olabileceği söylenilebilir.

Anlambilim çalışmaları genellikle sözcük ve cümle düzeyinde incelenmiştir. Sözcük dilde kodlanmış anlamlı en küçük birimdir. Bir sözcüğün geçirdiği anlamsal değişimi bulunduğu bağlamda, artzamanlı takip etmek mümkünken aynı şey cümleler için söylenemez. Cümlelerdeki anlam değişimi, tarihî olarak incelenemez. Çünkü cümleler dilde sayısız şekilde üretildiklerinden dolayı deyimler ve atasözleri hariç, kodlanmış yapılar değildir. Cümle kişiye göre değişir, herkesin cümlesi farklıdır. Ancak

cümle içindeki sözcüğün anlamsal değişimi incelenebilir. Bu bağlamda burada incelenen çalışma, esasında sözcük düzeyinde anlam değişmelerini ele alır. İncelenen fiiller cümle içinde ele alınmış ve sahip olduğu anlam alanları gösterilmiştir.

2.4. ANLAM DEĞİŞMESİNE NEDEN OLAN ANLAM OLAYLARI

2.4.1. BENZETME

Benzetme (*simile, teşbih*) insanoğlunun anlatıma güç verme amacıyla, birtakım nesneler ve kavramlar arasında gördüğü yakınlıklardan, benzerliklerden yararlanarak bunlardan birini anlatırken ötekini de anması eğilimidir. Her dilde, her insanın bol bol kullandığı benzetmeler yaygınlaşırsa kalıplaşır, kişisel olmaktan çıkarak sözvarlığının bir parçası hâle gelir (Aksan, 1982: 189). Benzetmeler aktarmaların ilk aşamasıdır. *Keçi gibi inatçı* benzetmesinde *inatçı keçi* kullanımı inatçı kimseler için kullanılan bir deyim aktarmasıdır. Aktarmalar gibi benzetmeler de her ulusun yazın ve özellikle şiir dilinde çok yer verilen anlatım yoludur (Aksan, 2006: 61).

Tam bir benzetmede dört temel öge bulunur. Örneğin *altın gibi sarı saç* denildiğinde *saç* benzeyen, *altın* kendisine benzetilen, *sarı* benzetme yönü *gibi* ise benzetme edatıdır. Bu dört temel öge her zaman birlikte bulunmayabilir. Günlük konuşmada *en az çaba yasası* gereği olarak kısalma eğilimdedir. Aktarmalar bu şekilde oluşur.

İncelenen tarihî bir metinde, *yüzi kün teg yaruk, yaŋakları kızıl nar teg* (KE 75r-17) 'yüzü güneş gibi aydınlık, yanakları nar gibi kızıl' ifadesinde tam benzetme yapılmış insan yüzü aydınlık olmasından dolayı güneşe, yanaklar da kırmızı olmasından dolayı nara benzetilmiştir, *teg* ise sık kullanılan benzetme edatıdır.

2.4.2. AKTARMALAR

Aktarmada anlatılmak istenen kavram benzerlik ve yakınlık bakımından başka bir kavramla anlatılır. Aktarmalarda benzetmelerden faydalanılır. Benzetmenin bir sonraki aşaması olarak düşünülebilir. Gösterge yeni bir anlam kazanır (Aksan, 2006: 62). Deyim aktarması (*metâfor*) ve ad aktarması (*metonimi*) olmak üzere iki şekilde meydana gelir.

2.4.2.1. Deyim Aktarması (*metaphor*)

Deyim aktarması (*metaphor, eğretileme, istiâre*) iki öge arasında eşdeğerlik ilişkisi kurulan anlamlı ögelerden birinin diğerinin yerine kullanılması anlamına gelir

(Günay, 2007: 73). Bréal'e (1900: 122) göre metâforlar, sözcüklerin anlamını değiştirir ve anında yeni ifadeler yaratır. İki nesne veya iki eylem arasındaki benzerliğin anlık görülmesinden doğar. Metâforlar, genel olarak bir ulusun, bir topluluğun dehası olarak görülse de farklı milletlere göre değişmeyen evrensel aklın ürünleri olarak gösterilirler.

Metâfor kelime olarak Yunancadır. Metâ '*öte'* ve pherein '*taşımak, yüklenmek'* sözlerinin birleşmesiyle oluşur, '*bir yerden başka bir yere götürmek'* anlamına gelir. Metâfor kavramı Türkçede eğretileme, deyim aktarması, değişmece, mecaz, istiare kelimeleri ile karşılanmıştır. Eksiltili (*elliptique*) teşbih olarak da kabul edilirler. Birbirine az çok benzeyen iki nesne veya gerçek *gibi, kadar, benzer* gibi karşılaştırma edatları kullanılmadan yapılır. Metâforun bir diğer ayırıcı özelliği de anlam değişimine neden olmasıdır. Bu durumda somut bir terimin soyut bir terim için, soyut bir terimin de somut bir terim için kullanılması söz konusudur (Filizok, 2001: 121).

Metâforlar üzerinde uzun yıllar çalışan George Lakoff ve Mark Johnson'un (2015) geliştirdikleri çağdaş metâfor kuramı metâfor kavramının çok daha geniş açıdan değerlendirilmesini sağlamıştır. Metâforların sadece edebiyatta, sanatta ve bilimde değil, günlük konuşma dilinde de sıkça kullanıldıklarından düşünce ve eylemleri belirleyen kavram sisteminin temelini oluşturduklarını savunmuşlardır. Lakoff ve Johnson'a göre insanın gündelik kavram sistemi metâforlarla çalışır. Düşünce ve eylemler bu yapıya göre şekillenir. Bu metâforlar, gündelik dilde ifade edilir. Örneğin TARTIŞMA SAVAŞTIR kavram metâforu 'Tartışmayı *kaybettim'*, 'Tartışmadan *galip çıktım'* gibi ifadelerle kendini dile yansıtır; ZAMAN PARADIR (Vakit nakittir.) kavram metâforu 'zamanını *boşa harcama'*, 'zaman *kaybetme'* gibi ifadelerle dilsel metâforlara yansır. Tartışma kavramı *savaş* ile zaman kavramı da *para* ile kavramlaştırılmıştır ve içerdikleri kavramları yansıtan dilsel metâforlarla anlatım bulmuşlardır. Kavramsal metâforlar dünyayı algılama biçimi ile ilgilidir. İnsanın düşünce sistemi kavramsal metâforlarla çalışır.

Metâforlar sözcüklerle sınırlı değildir. Bazen bir tek sözcüğün bazen sözcüklerden oluşmuş ifadelerin zihinde uyandırdığı çağrışımlar ve tasarımlardır. Metâforlar edebiyatta anlatımı daha etkili ve canlı kılmak için yapılır. Gündelik hayatta ise kavramları daha somut ve basit anlatmak için kullanılır.

Metâforlar insandan doğaya aktarma, doğadan insana aktarma, deyimler, birleşik sözcükler ve sinestezi yoluyla meydana gelir. İnsandan doğaya aktarmalar insana ait özelliklerin benzerlik ilişkisi kurularak doğadaki nesnelere aktarılmasıdır. Organlar ve vücut bölümleri ile yapılır. *Dağ başı, köprübaşı*, *ustabaşı, yol ağzı*, *dağ sırtı* vb. bu tip örneklerdir. Dile yerleşerek kalıplaşırsa ölü metâfor (*dead metaphor*) olarak nitelendirilirler (Aksan, 2006: 64). Doğadan insana aktarmalarda, doğaya ait bir özelliğin insana yakıştırılmasıdır. *Keçi* inatçı insan için, *odun* kaba insanlar için, *çaylak* acemi insanlar için, *tilki* kurnaz insanlar için kullanılır. Ayrıca birleşik sözcükler ve deyimlerin çoğunluğunda metâforik anlatım vardır. Birden fazla sözcük bir kavramı temsil eder. Birleşik sözcüklerde birinci ya da ikinci sözcük veya her ikisi de anlamını kaybeder. Anlamını kaybeden sözcükler eğretileme durumunu belirtir. Örneğin *hanımeli* sözcüğünde her iki kavram anlamını kaybetmiştir (Günay, 2007: 75). Deyimler soyut kavramların, davranış ve duyguların somut kavramlar aracılığıyla anlatılmasıdır. Deyimler somutlaştırma örnekleridir. *Baltayı taşa vurmak*, *sapla samanı karıştırmak* vb. deyimlerde ifade somuttur, kastedilen ise soyut bir durumdur. Duyular arası yapılan *(sinestezik)* aktarmada ise farklı duyu alanlarına ait kavramlar bir araya gelir. *Tatlı söz, acı bir çığlık, sıcak bakış* vb. bu türden yapılan aktarmalardır (Aksan, 2006: 68). Özbekçede *qizgin suhbät* (sıcak sohbet), *şiräli åvåz* (tatlı ses) sinestezi örnekleridir.

2.4.2.2. Ad Aktarması (*metonymy*)

Ad aktarması (*metonymy, düz değişmece, mecaz-ı mürsel*) tümcede dizimsel bir bağıntı kuran ya da belirtilen gerçeklik düzleminde yan yana bulunan ögelere ilişkin olarak benzetme yapılmaksızın sonucun neden, kapsayanın kapsanan, bütünün parça, genelin özel, somut adın soyut kavram yerine kullanılması yoluyla oluşan değişmece türüdür (Vardar, 2002: 85). Metonimi de metâfor gibi 'yer değiştirme' olarak tanımlanır, aralarındaki fark metâfordaki yer değiştirmenin benzerliğe, metonominin ise bitişikliğe dayanmasıdır (Akşehirli, 2004: 111). Örneğin *bordo bereliler* derken belli bir özelliğe ait askerlerden, *siyah beyazlılar* derken Beşiktaş takımından, *beyaz yakalılar* derken belli nitelikte olan meslek gruplarından bahsedilir. Anlatılmak istenen kavram, onunla ilişki içinde olan başka bir kavramla anlatılır.

Metonimi kavramı Yunanca bir terim olan sünekdokhé (*synecdoche, kapsamlayış*) kavramı ile yakından ilişkilidir. Parça-bütün ilişkisinden yararlanılarak yapılır. Bütün yerine parçanın ifade edilmesi (Lat. pars pro toto) ve parça yerine bütünün ifade edilmesi (Lat. totum pro parte) şeklinde olur. Sinema yerine *beyaz perde,* tiyatro yerine *sahne*, tenisçi yerine *raket* denilmesi bütün yerine parça, *Beethoven dinlemek* veya *Reşat Nuri okumak* gibi ifadelerde ise bir sanatçının eserinin adıyla anılması söz konusu olduğundan parça yerine bütün kullanımına örnektir (Aksan, 2006: 70). Guiraud (1975: 59) *kapsamlayış* ve *düz değişmeceyi* anlamların bitişikliğinden doğan ad aktarmaları olarak kabul eder. Ad aktarmalarını parça-bütün, içeren-içerik ve eylem-araç ilişkisine dayandırarak bunları uzamsal, zamansal ve nedensel bitişiklik düzleminde ele alır.

Metâfordan farklı olarak, metonimide gönderge düzeyindeki bir ilişkiden yararlanılır. Bir nesne, başka bir nesne ile adlandırılırken göndergelerden yararlanılır. Bu durum eksiltili anlatımla meydana gelir. *Bir kadeh dolusu içmek* yerine bir *kadeh içmek* veya *salondaki insanlar alkışladı* yerine *salon alkışladı* denildiğinde düz değişmece yapılmış olur ve eksiltili durum herkes tarafından anlaşılmış olur (Günay, 2007: 80). *Hastaneler grevde* veya *meclis bu kararı gözden geçirecek* örneklerinde de yine eksiltili durum vardır. Herhangi bir anlam sorununa yol açmamaktadır. Eksiltili durumlarda en az çaba yasası (*princible of the least effort*) görülür. Metonomiler daha çok somut nesneler ile yapılır. Zihindeki çağrışımları açık ve nettir. Anlatılmak istenen kavram kullanılmaz, yerine onunla ilişkili başka bir kavram anlatılır.

Metâforlar ve metonomiler her dilde meydana gelen bir anlam olayıdır. Yapılarında benzetme ve yakınlık ilişkisi vardır. Her dilin anlatım olanaklarına göre şekillenir. Kavramların yeni anlam kazanmalarına neden olurlar. Dolayısıyla kavramlarda anlam değişikliklerine yol açarlar.

2.4.3. ÇOK ANLAMLILIK

Çok anlamlılık (*polysemy*) bir sözcük veya tümcenin birden fazla anlamı olması durumudur (İmer, Kocaman, Özsoy, 2011: 76). Başka bir ifadeyle bir gösterenin birden çok gösterileni temsil etmesidir. Bir sözcüğün temel anlamını yitirmeden yan anlamlar kazanmasıdır. Bréal'e (1900: 139) göre çok anlamlılıkta sözcüklerin yeni anlamları

eskisi ile birlikte yaşar. Birbirlerinin yanında var olurlar. Bir sözcüğe yeni anlamlar yüklendiğinde biçimsel olarak benzer ancak değer olarak farklıdır. Çok anlamlılık bütün çağdaş dillerde görülen bir olgudur. Bir sözcüğün çok anlamlı olması daha ileri bir kültüre işaret eder.

Çok anlamlılıkta başlangıçta tek bir kavramın simgesi olan gösterge, genellikle kolay ve etkili anlatım eğilimiyle, aktarmalarla ve kullanım sıklığının artmasıyla yeni kavramları anlatır duruma gelmektedir. Yunan düşünürü Demokritos (İ.Ö.V. yy.) ilk kez dilde çok anlamlılık olgusuna değinmiş, bugüne kadar pek çok dilci tarafından çok anlamlılık ele alınmıştır. İnsandan doğaya aktarma eğilimi başta olmak üzere, çeşitli aktarmalarla sözcüklerin yeni anlam kazanmaları her dilin sözvarlığını belli sınırlar içinde tutmuş, daha az göstergeyle pek çok kavramın dile getirilmesi kimi bilginlerce dilde tutumluluğun belirtisi olarak görülmüştür (Aksan, 2006: 71).

Çok anlamlılık anlam değişmelerinin dilsel unsurlarındandır. Birden fazla anlama sahip olma durumu anlam genişlemesine neden olur. Örneğin *bak-* fiili 'görmek' temel anlamında iken kullanım sıklığının artmasıyla birlikte 'incelemek, öğrenmek', 'ilgilenmek, dikkate almak', 'beslemek, korumak, büyütmek' ve 'geçindirmek, geçimini sağlamak' gibi yan anlamlar kazanmış, *bar-* fiili 'gitmek' temel anlamında iken 'ulaşmak, erişmek', 'dünyadan gitmek, ölmek' ve 'evlenmek' gibi yeni anlamlar kazanmıştır. Türkçede birçok fiil, çok anlamlıdır.

Çok anlamlılıkla ilgili birlikte tartışılan bir diğer kavram da eş adlılık (*homonymy*) kavramıdır. Çok anlamlılık ve eş adlılık kavramını birbirinden ayırt etmenin her zaman kolay olmadığı sıkça dile getirilmiştir. Bazı dilciler (Lyons, 1977: 235, Palmer, 2020: 108) tarafından anlam bulanıklığına (*ambiguity*) ve belirsizliğe yol açtığı tekrarlanmıştır. Palmer'e (2020: 109) göre bu sorun etimoloji sözlükleri ile çözülebilir. Eğer aynı formdaki sözcüklerin kökenlerinin farklı olduğu biliniyorsa eş adlı olarak değerlendirilir ve sözlükte ayrı maddede verilir. Eğer aynı formdaki sözcüklerin kökenlerinin aynı olduğu biliniyorsa farklı anlamlara sahip de olsalar çok anlamlı olarak değerlendirilir ve sözlükte tek bir maddede toplanır.

Kullanım ve bağlam sayesinde anlam belirsizliği ortadan kalkar. Eş adlı sözcükler arasında anlamsal bir ilişki yoktur. Biçim benzerliği tesadüfidir. Kimi zaman başka bir dilden alınan ögelerle eşlik nedeniyle aynı göstergeyle anlatılır (Aksan, 2006:

72). Öte yandan çok anlamlı sözcüklerde kavramlar arasında anlamsal bir ilişki bulunur. Yeni yan anlamlar benzetme ve aktarma yoluyla temel anlama bağlı olarak oluşur. Örneğin Eski Türkçede 'yürümek' temel anlamıyla bilinen *yorı-* fiili çok anlamlı olarak bilinir. Bilinen yan anlamları 'gitmek', 'gezmek, dolaşmak', 'hareket etmek, ilerlemek', 'devam etmek' ve 'yaşamak' gibi anlamlardır, bu yan anlamlar temel anlamla anlamsal olarak ilişkilidir.

2.4.4. EŞ ADLILIK

Eş adlılık (*homonymy*) kavramı aralarında anlam ilişkisi bulunmayan göstereni aynı, gösterileni farklı kavramlardır. Eş adlılık (*homonymy*) iki nedenle meydana gelir. Farklı anlamdaki iki sözcük biçim veya ses değişikliği nedeniyle birbirine yaklaşır ve sesteş hâline gelir. Türkçede organ adı olan *el*, Eski Türkçede *elig* biçimindeyken bugünkü duruma gelmiştir. Buna karşın *ele güne karşı, yâd eller, el oğlu* gibi sözlerde görülen *el* ise 'halk, devlet, ülke' demek olan *él* (kapalı e ile) sözünün değişmesiyle diğer *el* sözcüğü ile eş adlı ve eş sesli olmuştur. Eş adlılığa neden olan ikinci neden ise alıntı sözcüklerin yerli dildeki sesteş sözcükle birlikte yaşamasıdır. Türkçede ince kamışları, hasır otunu anlatan eski bir söz olan *saz*, Farsçadan gelen ve ünlüsü uzun olan 'çalgı' anlamındaki *sa:z* sözcüğüyle ünlüsü kısalarak sesteş duruma gelmiş eş adlı sözcüklerdir (Aksan, 2006: 73). Bazı dilbilim kaynaklarında eş adlılık (*homonymy*), eş seslilik (*homophony*) ve eş yazımlılık (*homography*) birbirinden ayrılmış, ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Çünkü bazı yabancı dillerde sözcüklerin yazılışları ve sesletimleri birbirinden farklı olduğu için bu tip ayrımlara gidilmiştir. Doğan Aksan eş seslilik ve eş yazımlılık kavramlarını eş adlılık başlığında toplar. Türkçe ses ve yazım olarak genelde fonetik bir sisteme dayanır. Yani büyük ölçüde yazıldığı gibi okunur veya okunduğu gibi yazılır. Bu nedenle Türkçede eş adlılık, eş seslilik ve eş yazımlılık kavramları iç içe geçmiştir. Burada da bu kavramlar eş adlılık başlığında ele alınmıştır.

Çok anlamlılık ve eş adlılık /eş seslilik ayrımlarını yapmak her zaman kolay ve net değildir. Bugün için çok anlamlı görünen kelimelerin bütün anlamları eş seslilik içinde olabilir veya bugün anlamları arasındaki ilişki unutulduğu için eş sesli olarak düşünülen kelimeler eski devirlerin çok anlamlı tek bir kelimesi olabilirler. Eş seslilik ve çok anlamlılık birbirini izleyen durumlar olmaları yüzünden sık sık birbirine

karıştırılır. Eş seslilik ve çok anlamlılık dilin belirli bir yer ve zamandaki hayatıyla ilgilidir. Dillerin ses ve anlam yapılarının sürekli değişmesi, dil kullanıcılarının farklı komşuluk ilişkilerine girmeleri, eş seslileri ve çok anlamlıları da sürekli değiştirir (Karaağaç, 2009: 65, 66).

Aşağıda, taranılan metinlerde eş adlı olduğu düşünülen fiiller verilmiştir:

1. ***Aġ-*** 'yükselmek, çıkmak' (DLT I 173, KB 289) ve ***aġ-*** 'değişmek, başkalaşmak, bozulmak' (DLT I 167, KE 111v-4) gibi fiiller kimi metinlerde [DLT (Atalay yayını), ÖTİL] tek maddede toplanmıştır. Clauson (1972: 77) *a:ġ-* fiillerinin her ikisini de uzun ünlü ile kaydetmiş ve iki ayrı maddede incelemiştir. İki fiil arasında anlamsal ilişki kurmanın zorluğunu belirtmiştir. Yazılışları tamamen aynı olan iki ayrı fiil anlam olarak birbirlerinden farklıdır.

2. ***Ḳat-*** 'katmak, ilave etmek, karıştırmak' (DLT II 295, KB 711) ve ***ḳat-*** 'katılaştırmak, sertleştirmek' (DLT II 295, Kİ 500) fiilleri yazılışları aynı ama anlamları farklıdır. İki fiil bazı metinlerde [DLT (Atalay yay.), ÖTİL] aynı maddede ele alınmıştır. Clauson (1972: 595) *ḳat-* fiillerini birbirinden ayırarak iki ayrı maddede incelemiştir.

3. ***Oḳşa- / oḫşa-*** 'benzemek, andırmak' (DLT I 283, KB 836, ÖTİL II 524) ve ***okşa-*** 'okşamak, hafif dokunmak' (sadece Türkiye Türkçesi) fiillerinin arasında anlamsal bir ilişki bulunmamaktadır. Talat Tekin (1997: 297) 'benzemek' anlamındaki *okşa-*'yı 'aile, soy, sop' anlamına gelen *oġuş, uġuş* gibi akrabalık bildiren sözcükler ile açıklarken 'okşamak' anlamındaki *okşa-*'yı da yansıma fiil olarak açıklamıştır. Yazılışları aynı anlamları tamamen farklı olan bu fiiller eş adlıdır.

4. ***Sor-*** 'emmek, sıvı şeyleri içine çekmek' (Maytr. 107-16, DLT III 181) ve ***sor-*** 'sormak, istemek, soruşturmak, aramak' (DLT III 181, KB 4126) anlamlarındaki fiiller yazılışları aynı ama anlamları tamamen farklı eş adlı fiillerdir. Clauson (1972: 843) her iki fiili de uzun ünlü ile (*so:r-*) kaydederek, ayrı madde başlarında incelemiştir.

5. ***Yaḳ-*** 'sürmek, sıvamak, yapıştırmak' (EUTS 280) ve ***yaḳ-*** 'ateş yakmak' (KT 28-38) fiillerinin yazımları aynı, kökenleri ve anlamları farklıdır.

6. ***Yaz-*** 'hata etmek, yanılmak, günah işlemek' (DLT III 59, KB 2175) ve ***yaz-*** 'yazı yazmak' (DLT III 59) fiilleri köken olarak birbirinden farklıdır. Talat Tekin (1997: 68) 'günah işlemek' anlamındaki *yaz-* fiilinin ünlüsünün uzun olduğunu (< *ya:z-*) belirterek 'yazı yazmak' anlamındaki *yaz-* fiili ile eş sesli hale geldiğini ifade etmiştir.

Eş adlı sözcüklerde yazımlar ya tamamen aynı ya da sözcüğün geçirdiği ses değişimleriyle sözcükler birbirine yaklaşmıştır. Eş adlı sözcükler arasında anlamsal ve kökensel olarak herhangi bir ilişki bulunmamaktadır. Eş adlılığın veya çok anlamlılığın belirlenmesinde esas olan sözcüğün doğru etimolojisini ve tarihî gelişimini bilmektir.

2.4.5. EŞ ANLAMLILIK

Eş anlamlılık (*synonym, müterâdif*) genel olarak iki ya da daha çok sayıda göstergenin aynı anlama gelme, farklı gösterenlerin aynı gösterileni belirtme özelliği olarak tanımlanır (Vardar, 2002: 94). Bir dilde iki sözcük arasındaki eş anlamlılık sanıldığından daha ender görülen bir dil olgusudur. Dilde her anlam için ayrı bir sözcük bulunması ilkesi, eş anlamlılığın sık rastlanmasına izin vermez. Sözlükler çoğu zaman sözcüklerin kısmi eş anlamlarını vermektedir (Filizok, 2001: 125). Bunun yanında yalnızca sözcüklerin değil, tümcelerin de özdeş anlamlı olmaları durumu eş anlamlılık içinde değerlendirilmiştir (İmer, Kocaman, Özsoy, 2011: 118).

Lyons (1983: 398, 401) eş anlamlılığı iki ögenin içlemlerinin aynı olması şeklinde değerlendirir. Eş anlamlılığın bir derece sorunu olduğunu belirterek, eş anlamlılığı bütüncül eş anlamlılık ve tam eş anlamlılık olarak iki başlığa ayırır. Bütüncül eş anlamlılık bütün bağlamlarda birbirinin yerine geçebilen eş anlamlı ifadeleri kapsarken, tam eş anlamlılıkta bilişsel ve duygusal içlem eşdeğerliği bulunur. Bu sınıflandırmaya göre eş anlamlılığı 1) Tam ve bütüncül eş anlamlılık, 2) Tam ama bütüncül olmayan eş anlamlılık, 3) Tam olmayan ama bütüncül olan eş anlamlılık, 4) Tam ve bütüncül olmayan eş anlamlılık olarak tasnif eder. Lyons, eş anlamlılığın bütün bağlamlarda değiştirilebilirlik ve hem bilişsel hem de duygusal anlamda özdeşlik ölçütünü kabul eden yaygın görüşe, 'duygusal çağrışımların' her zaman geçerli olmadığı gerekçesiyle karşı çıkar. Bilişsel anlam yönünden özdeş olan ifadeleri eş anlamlı olarak kabul eder.

Dilbilimde eş anlamlılık kavramı çok tartışılmıştır. Birden çok ögenin aynı kavramı yansıtamayacağı yönünde bir görüş birliği vardır. Her durumda birbirinin yerine geçebilen sözcük sayısı yok denecek kadar azdır. Tam eş anlamlılığın mümkün olmadığı kabul edilmekle birlikte, özdeşlikten çok anlamca birbirine yakın kavramların varlığı eş anlamlılık içinde değerlendirilmiştir. Örneğin *kapıl-* ve *sürüklen-* fiilleri ilk

başta eş anlamlı sözcükler gibi durmaktadır. *Ümitsizliğe kapılmak* yerine *ümitsizliğe sürüklenmek* kullanılabilir ama *korkuya / paniğe kapılmak* yerine **korkuya / paniğe sürüklenmek* gibi bir tabir kullanılmamaktadır. Her durumda ve her koşulda birbirinin yerine geçen sözcükler yoktur. Ancak bazı bağlamlarda bu mümkündür.

Sözlüksel dizge düzleminde eş anlamlılık genellikle parçasaldır ve çoğu kez çok anlamlı özelliğe sahip bir sözcüğün kullanımlarından birine bağlanır. Böylelikle bir sözcüğün farklı anlamlarını ayırt etmeye yarar. *Katır* sözcüğünde *inatçı* anlamı ayırt edilir ve bu anlamı *keçi* ile eş anlamlıdır (Tamba-Mecz, 1998: 96).

Eş anlamlılık ilişkisinde, dizimsel eksen üzerinde sözcüklerin birbirinin yerini alabilme durumu vardır. Aynı bağlam içinde birinin yerine diğerini koyabilecek sözcükler arasında ortak alt anlamlılık vardır. Ortak alt anlamlılık sözcüğü bir başkasıyla değiştirmeye ve sözcüklerin anlamsal eşdeğerliğini ortaya koymaya yarar. Bu eşdeğerlik için, *…anlamına gelir*, *başka bir deyişle*, *bir tür …dır*, *bu …ile aynı şeydir*, *bu …dır*, *ya da*, *yaklaşık…anlamına gelir*, *yani* vb. açıklama biçimleri kullanılır (Günay, 2007: 165).

Eş anlamlılık genel anlamı düşünüldüğünde çok değişik dil olgularını içine alır. Aynı köke sahip eş anlamlılar vardır: *Bi-his* ve *hissiz* gibi. Farklı köklere sahip eş anlamlılar vardır: *Okul* ve *mektep* gibi. Yoğunluk farkını ifade eden eş anlamlılar vardır: *Kızmak* ve *öfkelenmek* gibi. Dil tabakalarına göre eş anlamlılar vardır: *Ölmek* ve *vefat etmek* gibi. Arkaizm ve neolojizmden kaynaklanan eş anlamlılar vardır: *Nâzır* ve *bakan* gibi. Lehçelere bağlı eş anlamlılar vardır: *tap-* ve *bul-* gibi. Bir kavramın etrafında toplanmış analojik eş anlamlılar vardır: *Irmak* ve *nehir* gibi (Filizok, 2001: 126). Akerson (1991: 78) eş anlamlılığın kolay kolay kurulamadığını, dilin tümüyle eş anlamlı sözcükleri ancak geçici bir süre bir arada kabul ettiğini belirterek, daha sonra bunlardan birinin ya unutulduğunu ya da belli bir çevreye göre dağılımının değişerek yaşamını sürdürdüğünü belirtir.

Aksan (2015: 76) *göndermek-yollamak* ve *bezmek-bıkmak-usanmak* eylemlerini tam eş anlamlı olarak değerlendirir. Bunlardan *gönder-* < *köndger-* / *köndgür-* eyleminin ilk metinlerde ‘doğrultmak, düzeltmek, yöneltmek’ anlamında ve *yolla-*‘ın ‘uğurlamak, yola selametlemek’ anlamında kullanıldığını, başlangıçta farklı anlamlara

geldiği hâlde zaman içinde birbirlerine yaklaştıklarını ve birbirlerinin yerine kullanılabildiklerini göstermiştir.

Türkçe eş ya da özellikle yakın anlam bakımından oldukça zengindir. Köklü bir tarihe sahip olması, çok geniş bir coğrafyada farklı dil ve kültürlerle etkileşim içine girmesi söz varlığını zenginleştirmiştir. Bazen aynı kavramı anlatan sözcükler yan yana veya aynı kavramı anlatan farklı alıntı sözcükler yerlisi ile bir arada yaşamaktadır. Bazen de aynı dil içinde farklı lehçelere ait aynı anlamı taşıyan sözcükler bir arada kullanılmaktadır. Eş anlamlı sözcüklerden birinin unutulup diğerinin kullanılması tamamen tercih ve kullanıma bağlıdır. Daha fazla tercih edilen bir sözcük eş anlamlı diğer sözcüğün kullanım alanını daraltır. Örneğin aynı anlama sahip *ak* ve *beyaz* sözcüklerinden *beyazın* daha geniş çapta kullanımı *ak* sözcüğün kullanımını sınırlandırmıştır. *Beyaz bir elbise* demek gayet mümkünken *ak bir elbise* tuhaf gözükmektedir.

İncelemesi yapılan tarihî metinlerde ve Özbekçede eş ve yakın anlamlı olarak görülen sözcüklerden bazıları aşağıda verilmiştir. Çok anlamlı sözcüklerin anlamlarından biri, diğer çok anlamlı sözcüğün anlamlarından biri ile yakınlaşmıştır. Aynı dilin değişik yer ve zamanında kullanılan bu sözcükler genelde yakın anlamlıdır. Aralarında derece farkı vardır. *Tart-* / *çek-* ve *tüş-* / *in-* vb. bazı sözcükler ise lehçesel özellik gösterir ve eş anlamlıdır.

1. ***Yaḳ-*** ‘ateş yakmak’ ME 7-6 ve ***örte-*** ‘yakmak, tutuşturmak’ EUTS 152

2. ***Yügür-*** ‘koşmak, hızlı gitmek’ Maytr. 85-17, ***çap-*** ‘koşmak, at koşmak’ NF 49-11, ***ḳaç-*** ‘koşmak, seğirtmek’ SibGT 95a-12 ve ***yél-*** ‘koşmak, hızla ilerlemek, koşarak gitmek’ DLT III 64

3. ***Yol-*** ‘yolmak, koparmak’ IB 8, ***ḳopar-*** ‘yolmak, koparmak, yerinden sökmek’ HŞ 1162, ***üz-*** ‘kesmek, koparmak, kırmak’ DLT I 165 ve ***yemür-*** ‘ağaç kesmek koparmak’ DLT III 54

4. ***Tiril-*** ‘yaşamak’ KB 3096, ***yaşa-*** ‘yaşamak, ömür sürmek’ DLT III 89 ve ***tur-*** ‘yaşamak’ KB 2036

5. ***Yaz-*** ‘yazı yazmak’ DLT III 59, ***biti-*** ‘yazmak, kitap yazmak’ KT G13, ***ḳarala-*** ‘yazmak, çizmek’ DLT III 324 ve ***çiz-*** ‘çizmek, yazmak’ Kİ 435

6. ***Ḳan-*** ‘kanmak, doymak’ KE 89r-17 ve ***toy-*** ‘doymak, kanmak’ NF 121-7

7. ***Çek***- ‘çekmek, asılmak’ ME 37-4 ve ***tart***- ‘çekmek, asılmak, uzatmak’ DLT III 426

8. ***Tüş***- ‘inmek, düşmek’ GT 180-13 ve ***in***- ‘inmek’ DLT I 169

9. ***Keç***- ‘bir yerden bir yere ilerlemek, geçmek’ DLT I 80, ***öt***- ‘geçmek’ KB 4381 ve ***oz***- ‘geçmek, kurtulmak’ DLT I 173

10. ***Ur***- ‘vurmak, dövmek, çarpmak’ DLT I 165, ***çal***- ‘vurmak’ DLT II 23, ***toḳı***- ‘vurmak, dövmek’ KB 3291 ve ***soḳ***- ‘dövmek, vurmak’ Maytr. 82-47.

3. BÖLÜM: ANLAM DEĞİŞMELERİ

Dil içinde meydana gelen değişimler fonetik ve morfolojik düzeyde olabileceği gibi semantik düzeyde de olabilir. Anlambilimin temel konularından birini oluşturan anlam değişmeleri genel olarak bir sözcüğün tarih içinde geçirdiği anlamsal değişimlerini inceler. Anlam değişmeleri incelemeleri tarihsel metotla yapılır. Burada göstergenin temsil ettiği kavramın içeriğinde zamanla bir genişleme, bir daralma veya başka bir anlamı temsil etmesi söz konusudur.

Anlam değişmelerinde gösterge ile kavram arasındaki ilişki zamanla değişirken eski anlamı ile uzak veya yakın ilgisi olması üzerinde önemle durulur (Aksan, 1978: 118, Korkmaz, 1992: 10, Karaağaç, 2009: 50). Yani değişme birbiriyle az çok bağıntılı, birbirine yakın kavramlar arasında olmaktadır. Örneğin *sakın-* fiili Eski Türkçede 'düşünmek', 'üzerinde durmak' ve 'kederlenmek' gibi anlamlarda kullanılırken bugün Türkiye Türkçesinde 'esirgemek, korumak' gibi ilk metinlerde görülen anlamıyla ilişkili bir anlamda kullanılmaktadır. Yine 'ince, dayanıksız' anlamındaki *yuka* sözcüğü bugün *yufka* biçiminde yaşamakta, 'ince açılmış hamur' anlamında ilk anlamıyla ilişkili bir kavramı yansıtmaktadır. Aynı biçimde Latincede 'yanak' demek olan *bucca* Roman dillerinde yaşamını sürdürmüş, Fransızcada *bouche*, İtalyancada *bocca* şeklinde 'ağız' anlamında kullanılmıştır (Aksan, 1982: 214). Bazen de bir göstergenin başlangıçtaki anlamından tamamen uzaklaşarak yeni, farklı bir anlamı yansıttığı durumlar mümkündür. Başka anlama geçiş olarak da nitelenen bu olayın en uçtaki örneklerinden biri Almancadaki *Gift* 'zehir' sözcüğüdür. *Geben* 'vermek' eylemine dayanan bu sözcük eskiden 'armağan, bağış, sunu' anlamına gelirken bugünkü anlamını almıştır. Bugün *konservatuvar* (Fr. conservatoire) sözcüğü başlangıçta kimsesiz çocukların yetiştirildiği esirgeme kurumlarına verilen ad idi. Kimsesiz çocukların eğitildiği bakımevleri, bunlar için müzik derslerinin konmasıyla giderek müzik ve sanat okullarına dönüşmüştür. Türkçede de *espri* biçiminde kullanılan Fr. *esprit*'in kaynağı Lat. *spritus* 'soluk, nefes' demektir (Aksan, 2006: 89).

3.1. ANLAM DEĞİŞMELERİNİN NEDENLERİ

Anlam değişmeleri incelemeleri Eski Yunanda başlayan ilk gramer çalışmalarına kadar gider. Aristo'dan beri var olan değişmeceler kuramı İskenderiye ve Roma döneminde büyük bir gelişme göstermiştir. Latin dili üzerine çalışan filologları on dört çeşit değişmece (*trope*) sayarlar. Darmesteter, M. Bréal, H. Paul gibi ilk kuşak anlambilimciler değişmeleri, kapsamlayış (*synecdoche*), metâfor ve metonimi olmak üzere üç başlık altında toplarlar ve mantık açısından anlam değişmelerini *daralma, genişleme* ve *anlam aktarımı* şeklinde ayırırlar. Daha sonra 20. yüzyıl başlarında Wundt ve Schuchardt öncülüğünde, G. Stern ve S. Ullmann tarafından yapılan sınıflandırmalar ise psikolojik temelli olup benzerlik ve bitişiklik ilişkisiyle açıklanan çağrışımlara dayanır (Guiraud, 1975: 49, 50).

Anlam değişmeleri göstergebilimin gelişmesiyle birlikte birçok sınıflandırmaya tâbî tutulur. Guiraud (1975) Anlambilim (*La Sémantique*) eserinde Gustaf Stern ve Stephen Ullmann'ın sınıflandırmalarına yer verir. Buna göre Gustaf Stern *Meaning and Changes of Meaning* (1931) eserinde anlam değişimlerini dil dışı ve dilsel değişimler olmak üzere iki ana başlıkta toplar. Dil dışı değişimleri, gönderge (*referent*) veya adlandırılan nesnedeki görülen değişim olarak kaydeder. Bu durumda ad değişime uğramaz. Adın temsil ettiği nesnede ve kavramsal içeriğinde bir değişme vardır. Bu değişme dil dışı değişme olarak adlandırılır. Göndergeyle ilgili bilgiler, alışkanlıklar, deneyimler zamanla değişir. Örneğin *atom* (Lat. *atomus* < Yun. *atomos* 'bölünemez cisimcik') bilimsel gelişmeler sayesinde modern dünyada baştanbaşa yenilenmiş bir kavramı belirtir. Stern dil dışı değişimleri nesnel, mantıksal ve öznel olarak tasnif eder. Buna karşılık dilsel değişimler ise dili doğrudan doğruya etkiler, dizge içinde ad veya anlamın değişmesine yol açar. Stern (1931: 175) dilsel değişimleri üç alt başlıkta inceler:

1.) Sözcük bağıntısının ya da adın yer değiştirmesi
   a) Birleşim (*combination*), bağlılaşıklık (*correlative*) ve ses örneksemesi (*yakıştırma, analogie*)
   b) Kısaltma (*clipping*), b1) güdükleme (*otomobil* yerine *oto* demek gibi), b2) eksilti (*ellipse, patates kızartması* yerine *kızartma* demek gibi).
2.) Gönderge ya da anlam bağıntısının yer değiştirmesi

a) Adlandırma (birleştirme, türetme, amaçlı aktarım, değişmeceler)

b) Aktarım (amaçsız)

3.) Sözcükle konuşan bireyler arasındaki öznel bağıntının yer değiştirmesi

a) Değişi (*permutation*)

b) Uygunluk (*concordance*)

Stephen Ullmann *The Principles of Semantics* (Anlambilim İlkeleri) (1959) adlı yapıtında Stern'in saptadığı türleri Saussure çizgisinde göstergesel şemaya göre sınıflandırır. Ullmann da dil dışı, tarihsel değişimleri Stern gibi ayırır ve bunları dilsel tutuculuk başlığı altında toplar, ayrıca ad ve anlam aktarımlarının benzerlik ve bitişiklik sonucu gerçekleştiğini gösterir. Üçüncü başlıkta ise karmaşık çağrışımlardan doğan karma değişimleri toplar:

1.) Dilsel tutuculuktan doğan değişimler: Tarihsel, dil dışı değişimlerdir.

2.) Dilsel yenileştirmeden doğan değişimler

a) Ad aktarmaları: İki başlıkta incelenir. Anlamlar arasındaki benzerlik yoluyla ad aktarımıdır. En yaygın türü eğretilemelerdir ve anlamların bitişikliği yoluyla ad aktarımıdır. Bunlar da kapsamlayış (*synecdoche*) ve ad aktarması (*metoymy*) şeklindedir.

b) Anlam aktarmaları: Adların benzerliği yoluyla oluşan anlam aktarmalarıdır. Ses bulaşması ve kökensel yanılsama bu türü oluşturur.

c) Karma değişimler (Ullmann 1959: 304).

Guiraud (1975: 64-80) anlam değişimlerini *adlandırma* ve *anlamın evrimi* gibi iki ana başlıkta ele alır. Adlandırmanın mantıksal veya anlatımsal amaçlarla verildiğini bunun bireysel, bilinçli ve kesintili bir değişim olduğunu, öte yandan ikincil olan çağrışımların yavaş yavaş temel anlama doğru kayarak onun yerini alması sebebiyle anlamın evrim geçirdiğini, bunun da toplumsal, bilinçsiz ve aşamalı bir değişim olduğunu belirtir. Guiraud 1) *adlandırma* bölümünü *mantıksal adlandırma, anlatımsal adlandırma, bilinçaltındaki coşkusal güç* ve *tabu- örtmece, konuşmada tutumluluk* ve *eş adlı çatışmaları* gibi alt başlıklarda inceler.

1.a) *Mantıksal adlandırma*: Bir şeye çağrışım yoluyla bağıntı kurulan başka şeyin adının verilmesidir. Eğretilemede benzerliğe, kapsamlayış ve düz değişmecede ise bitişikliğe dayanır. Guiraud *köpekbalığı, aslanağzı, keçitırnağı* gibi örnekleri eğretileme olarak görür ve halk adlandırması sayar, Fr. *penser* 'düşünmek' Lat. *pensare* 'tartmak' örneğinde olduğu gibi soyut kavramların adlandırılmasının temelinde somut nesnelerin ya da somut oluşların olabileceğini belirterek bu tip adlandırmaların nedenli olduğunu gösterir.

1.b) *Anlatımsal adlandırma*: Konuşucunun nesneye yüklediği duygusal, isteksel, sanatsal ve törel değeri belirtir. Örneğin *keçi* inatçı kimseler için *inek* çalışkan kişiler için, *arslan* cesur kişiler için kullanılır.

1.c) *Bilinçaltındaki coşkusal güç*: Anlatım aracı olan dilin kızgınlık, aşk, coşkunluk durumlarında beklenmedik sözlerin, özgün benzetilerin kendiliğinden çıkmasını ifade eder. Psikanalist yaklaşım sözcüklerin yalnızca coşku dile getirmediğini, aynı zamanda odaklaşmamış, çoğunlukla bilinç dışı bireysel ve toplumsal yasaklamalarla geri itilmiş takıntıları da ifade ettiğini belirtir. Bilinçaltı coşkusal güç anlam değişmelerinin başlıca kaynaklarındandır.

1.d) *Tabu ve örtmece*: Birtakım kötü çağrışımlardan toplumsal incelik gereği kaçınılır. Tabularda ad nesneyle, varlıkla özdeşleştirir. Şeytanın adı şeytanın kendisidir. Örtmecede yasaklanan şey düz değişmece ve kapsamlayış yoluyla bitişik şeylere bağlanır. Tuvalet yerine *lavabo* denilmesi gibi. Bazen de *water-closet* yerine *wc* demek gibi eksilti, kısaltma, güdükleme yoluyla olur.

1.e) *Konuşmada tutumluluk*: En az çaba ilkesinin koşullandırdığı anlam değişmelerinin bir başka kaynağıdır. En yaygın biçimi *eksilti*dir. Konuşmada ihtiyaç olmayan şeyler atılır, örneğin cep telefonu yerine *cep* denilir. Bazen de otomobile *oto* denmesi gibi eksilti sözcüklere yapılırsa *güdükleme* olur.

1.f) *Bildirişimde açık seçiklik, eş adlı çatışmaları*: Bazen ses ve anlam evriminin rastlantıları, aynı bağlamda anlamları birbirine karıştırabilir. Bu tip durumlarda eş adlı çatışması ve çarpışması olur. Böyle durumlarda dil tepki göstererek sözcüklerden birini yeniler. Bu durum da anlam değişimlerine neden olur.

2. *Anlamın evrimi*: Bu bölümde *göndergenin evrimi, kökensel nedenliliğin bulanıklaşması, toplumsal katmanlaşma, bulaşma* ve *yanlış kökenleme* incelenir.

2.a) *Göndergenin evrimi*: Nesnenin kendisi değişmiştir, nesnenin adı değişmemiştir. Tekniklerin, kurumların, törelerin değişimi pek çok anlam değişimine neden olmuştur. Bu durum da, göndergenin niteliğindeki değişim, göndergeye ilişkin bilgimizdeki değişim, göndergeye karşı öznel tutumumuzdaki değişim olmak üzere üç türlü gerçekleşir.

2.b) *Kökensel nedenliliğin bulanıklaşması*: Deyişsel değerlerin anlama dönüşmesi sonucu olur. Bu durum anlamı zayıflatarak sözcüklerin çoğunu etkiler. Örneğin Fr. *baş* sözcüğü *tête* < *chef* bir toprak kapa benzetilmesinden (Lat. *testa*) doğmuş deyişsel bir eğretileme iken *baş* anlamını kazanmış zamanla 'yöneten kimse, önder, şef' yan anlamlarını elde etmiştir.

2.c) *Toplumsal katmanlaşma*: Sözcük bir çevreden diğerine geçerken anlamı değişebilir. Meillet'e göre anlam değişiminin başlıca nedenidir. Aktarma çift yönlüdür. Özel bir sözcük bütün toplum tarafından benimsenebilir ya da genel bir sözcük bir çevreye özgü duruma gelebilir. Bu durumda sözcük genelleşir ya da özelleşir.

2.d) *Bulaşma* (contamination): İki sözcük bir arada bulunduğunda birbirini etkileyebilir. Bulaşma söz dizimsel kökenli, ses kökenli veya anlamsal olabilir.

2.e) *Yanlış kökenleme*: Bir tür bulaşmadır. Fazla bilgili olmayan kişilerin sözcüğe gerçekle ilgisiz bir köken ve oluşum yakıştırması sonucu ortaya çıkan karışıklıktır.

Guiraud (1975: 88) anlam değişmelerinin çoğunun kaynağını dilde, özellikle eş adlı çatışmalarda, bulaşma ve yanlış kökenlemede görür. Geleneksel anlambilime göre anlam değişimlerinin birer rastlantı ve sınırsal bir durum olduğunu, bundan dolayı da eğretileme ve düz değişmece gibi başlıca değişmecelerin dıştan tanımlandıklarını ve düşünüldüklerini vurgulayarak Bréal ve takipçilerinin anlambilimi olgularının dilsel nedenlerden çok mantıksal, ruhsal, tarihsel nedenlerle daha çok ilgilendiklerini belirtir.

Anlam değişmeleri sınıflandırmaları genellikle dilsel ve dil dışı faktörler şeklinde açıklanmıştır. Tekrar vurgulamak gerekirse dil dışı faktörler ile kastedilen, dilden bağımsız, dili dışarda bırakan bir tarihsel değişim değildir yalnızca. Burada kastedilen dil dışı değişim, gönderge ile nesneye ait bilgilerimizin zaman içinde bir değişikliğe uğramasıdır. Bilim ve teknolojide, kurumlarda ve törelerde görülen değişimler sonucu nesneye ait bilgiler, tutumlar değişir, ancak nesnenin adında bir değişiklik olmaz. (Ullmann bu durumu *dilsel tutuculuk*, Darmesteter *unutma*, Guiraud ise *kökensel nedenliliğin silinmesi* olarak açıklar.) Örneğin 'bölünemez' olarak adlandırılan *atom* sözcüğüne bakış fiziğin ilerlemesiyle değişmiştir ya da *araba* eskiden daha ilkel bir düzenekken bugün otomobili ifade eder. Her iki örnekte de ad değişmemiştir, ad değişmediği halde kavramın içeriği değişmiştir. Dil dışı değişiklik ile anlatılmak istenen budur. Dil dışı değişmelerde dil dizgesi doğrudan etkilenmez. Öte yandan dil içi değişmeler, dili doğrudan etkiler, ad veya anlamın değişmesine yol açarlar. Bunlar temelde benzerlik ve bitişiklik ilişkisine dayanan anlam olaylarının yol açtığı değişimlerdir. Sözlüksel birimler ihtiyaca, kullanım sıklığına ve diğer sözcüklerle ilişkisine göre anlam alanlarını değiştirler.

Anlam değişmelerinin nedenlerinin sınıflandırılmasında daha sade ve tutarlı bir sınıflandırma A. Meillet'in (1905), Nyrop tarafından düzeltilmiş sınıflandırmasıdır. Bu sınıflandırma dilsel, tarihsel, toplumsal ve ruhsal nitelikli sınıflandırmadır (Guiraud, 1975: 81).

1.) *Tarihsel nedenler*: Bilimsel alanlarda, kurumlarda, tekniklerde görülen değişimlerdir. Bunlar ad değişikliğine yol açmadan nesneleri değiştirir. Tarihsel nedenler hemen hemen tüm anlambilimciler tarafından benimsenmiştir (Guiraud, 1975: 82). (Yukarda açıklanan dil dışı nedenler ile aynıdır.)

2.) *Dilsel nedenler*: Dilin aktarılışındaki kesiklik, sözcüğün nesne ve eylemin imgesini hiçbir zaman bütünüyle yansıtamayışı anlam değişimine uygun bir ortam hazırlar. Dil kuşaktan kuşağa olduğu gibi aktarılmaz. Büyüklerin dilinde ağır basan eski anlamlar küçüklerin dilinde kaybolur. Sözcüklerin biçim ve kullanım değişiklikleri anlam değişimini kolaylaştırır. Bir başka dilsel neden, olumsuz, soru ve koşul tümcelerinin anlam değişimlerine elverişli bir bağlam yaratmasıdır. Latince *homo* 'insan''ın Fransızcada *on* belgisiz zamirine dönüşmesi, bu ögenin sürekli tekrarlanması anlatım gücünü yitirmesine neden olur (Vardar, 1982: 88). Dilsel nedenler bunların dışında bulaşma, yanlış kökenleme, eş adlı çatışması ve eksilti olarak sıralanır (Guiraud, 1975: 82).

3.) *Toplumsal nedenler*: Anlam değişimine yol açan en önemli değişimler toplumsal nedenlerdir. Dil kelimenin tam anlamıyla toplumsal bir olaydır. Kendisini konuşan bireylerin her birinden bağımsızdır. Hiç kimse dili tek başına değiştiremez ve kullanımdaki her kişisel sapma tepki uyandırır. Dil toplumdaki tabakalaşmaya göre farklılaşır. Bazı meslek gruplarının, bazı çevrelerin kendine özgü dili, jargonu vardır. Bununla birlikte dil kullanımı cinsiyete, yaşa, ortama göre değişir. Bunlardan dolayı toplumdaki gruplaşmalardan doğan dilsel değişimler anlam değişimlerine yol açabilir. Sözlüksel ögeler dar bir çevreden geniş bir çevreye aktarılırken anlamca genişler ya da geniş bir çevreden dar bir çevreye geçerken anlam daralmasına uğrarlar. Belli bir çevrenin bireyleri çok sık kullandıkları kısaltmalara, eksiltilere başvurur, özel kullanımlar yaratır (Vardar, 1982: 89).

4.) *Ruhsal nedenler*: Anlatımlılık arama, tabular, örtmeceler, coşkusal güç olarak açıklanır. Bir takım kötü çağrışımlardan toplumsal incelik gereği kaçınılır. Söylenmek istenen şey doğrudan söylenmemiş olur (Guiraud, 1975: 82).

Alıntılar da anlam değişmesine yol açan toplumsal kaynaklı nedenlerden sayılabilir. Bir dilden başka bir dile geçen sözcük bazen girdiği dilde başka bir anlam kazanabilir. Örneğin Arapçadan gelen *mektep* (< mekteb) kaynak dilde 'yazıhane, büro' anlamını taşırken Türkçede yalnızca 'okul' anlamında kullanılmıştır. Aynı biçimde, Ar. kökenli *hicran*'ın karşılığı 'ayrılık', *hafız*'ın temel anlamı 'koruyan, saklayan'dır. Bu sözcük Türkçede 'Kur'ânı ezberleyen ve okuyan' anlamıyla bilinir. Fransızcada 'efendi, sahip, yönetici, öğretmen' anlamlarındaki *maître* sözcüğünün dişisi *maîtresse* Türkçede *metres* biçiminde ve 'kocanın nikâhsız karısı' anlamında kullanılır. Yine Fr. *artiste* 'sanatçı' anlamında ve her türlü sanatçıyı ifade ederken Türkçede *artist* sadece sahne ve perde sanatçıları için kullanılır (Aksan, 2006: 93).

Ahanov (2013: 103, 104)'un yaptığı sınıflandırma da oldukça basit ve anlaşılır niteliktedir. Ahanov anlam değişmelerinin nedenlerini dış ve iç değişmeler olarak iki başlıkta ele alarak, dış nedenlerin, iç nedenlerden daha çok araştırıldığına vurgu yapar. Sözün düşüncenin gelişmesiyle ilişkili olarak kavram dairesini biçimlendirdiğini ve düşüncenin gelişme süreçlerinin somutluktan soyutluğa, özelden genele dönüşme ve kavramın ayrımlaşmasının (*differenciation*) anlamın gelişmesini etkilemiş olabileceğini belirtir. Sözün kullanılış sahasının değişmesini, toplumdaki iletişim ve üretim yönteminin gelişmesine bağlı olarak söz anlamının değişmesini, söz anlamının işlev yasasına bağlı olarak değişimini dış değişmeler olarak kabul eder, iç değişmeler ayrımında da linguistik nedenleri işaret eder. Sözün tek başına olmayıp, başka sözlerle sürekli bir ilişki içinde yaşamını sürdürdüğüne, yeni söz veya anlamın dilin sözcül-anlamlık dizgesine katıldığında özellikle kendisiyle eş anlamlı sözlerle ilişkiye girdiğini belirtir. Bu ilişkinin iki yönlü olduğunu ve yeni söz veya anlamı, söz varlığındaki sözlerin etkileyebileceği gibi, söz varlığındaki sözlerin de yeni söz veya anlamı etkileyebileceğini belirtir.

3.3. ANLAM DEĞİŞMELERİNİN TÜRLERİ

Anlam değişmelerinin mantıksal ve ruhbilimsel temelde çeşitli tasnifleri yapılmıştır. İlk anlambilimcilerden Bréal ve Darmesteter *daralma, genişleme* ve *aktarma* başlığı altında mantıksal temelde sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırma değişimden önceki ve sonraki anlam alanının salt nicel değerlendirmesine dayanır. Yeni alan eskiye oranla daha geniş olabilir, daha dar olabilir veya kapsam açısından daralma ya da genişlemeden söz edilemeyecek kayma durumuyla karşılaşılabilir (Vardar, 1982: 90). Amerikalı dilbilimci Bloomfield (1933: 426, 427) anlam değişmeleri türlerini geleneksel başlıklar çerçevesinde sınıflandırır ve örneklendirir:

* Daralma (*narrowing*) : Eski İngilizcede 'yiyecek' anlamında kullanılan *meat* bugün daralarak 'et' anlamında kullanılır.

* Genişleme (*widening*) : Orta İngilizcede 'kuş yavrusu' anlamında *bird* genişleyerek 'kuş' anlamını elde eder.

* Mecaz (*metaphor*) : Eski Almancada 'ısırmak, acı vermek' anlamındaki *bitter* bugün 'acı, keskin' anlamını kazanmıştır.

* Ad aktarması (*metonymy*) : Eski İngilizcede 'yanak' anlamındaki *jaw* 'çene kemiği' anlamına gelmiştir.

* Kapsamlayış (*synecdoche*) : Eski İngilizcede 'ısıtılmış, sıcak oda' anlamında *stove* bütün-parça ilişkisiyle bugün 'soba' anlamına geçmiştir.

* Abartma (*hyperbole*) : Güçlüden zayıfa geçme. Eski Fransızcada *astound* 'yıldırıma çarpılmak' anlamındayken bugün 'şaşırmak' anlamına geçer.

* Ayrıksayış (*litotes*) : Zayıftan kuvvetliye geçme. Eski İngilizcede 'işkence etmek' anlamında olan *kill* 'öldürmek' anlamında kullanılır.

* Yozlaşma (*degeneration*) : Eski İngilizcede 'çocuk, hizmetkâr' anlamındaki *knave* bugün 'hilekâr kişi' anlamında kullanılır.

* Yüceltme (*elevation*) : Eski İngilizcede 'çocuk' anlamındaki *knight* bugün 'efendi, asilzade' anlamında kullanılır. Bu sınıflandırmada *mecaz, ad aktarması, kapsamlayış, abartma, ayrıksayış* gibi değişmeceler ve *yozlaşma, yüceltme* gibi anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi denebilecek ayrımlar anlam değişimi türlerinden sayılmıştır.

Türkiye'de anlambilim alanında yapılan çalışmalar sınırlı sayıdadır. Son yüzyılda yazılan dil bilgisi kitaplarında anlambilim için ya yer ayrılmamıştır ya da çok sınırlı yer ayrılmıştır. Ancak öte yandan özellikle lisansüstü tezlerle yapılan tarihî anlam değişmelerini inceleyen çalışmalar son yıllarda artmıştır. Anlam değişmeleri türlerini ayırmada geleneksel bakış hâkim olmakla birlikte yine de az çok farklılık bulunmaktadır.

Necip Üçok (1947: 67,77) *Genel Dilbilim* kitabının anlambilim için ayırdığı bölümünde eş zamanlı anlambilimini genişliğine anlambilim (*sémantique statique*) art zamanlı anlambilimini ise uzunluğuna anlambilim (*sémantique dynamique*) olarak adlandırır ve anlam değişimlerini *semaziyolojik değişme* başlığında *mana genişlemesi, mana daralması, başka manaya geçiş* olarak üç alt başlıkta ele alır. Daha sonra *mana bayağılanması* (pejoratif), *mana iyilenmesi* (melioratif) gibi psikolojik temelli ayrımlara yer verir.

Vecihe Hatiboğlu (1972: 14) *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde anlam değişmelerini *anlam daralması, anlam genişlemesi, anlam kayması, anlam iyileşmesi* ve *anlam bayağılaşması* başlıklarında ele alır

Tahir Nejat Gencan (1979: 518) *Dilbilgisi* kitabında *anlam bilgisi* bölümüne yer verir. Anlam bilgisini *kullanılış* ve *anlatış* olmak üzere iki başlıkta ele alır. Kullanılış bölümünde sözcüklerin doğuşunu, gelişimini, kullanımdan düşmelerini ve anlam değişmelerini ele alır. Anlatılış bölümünde ise dilin kullanılış alanına göre değişmesini, vurgu, ton ve ses gibi söyleyiş özelliklerine yer verir. Anlam değişmelerini *sözcüğe zamanın kazandırdığı anlam* (genişleme), *sözcüğün anlamca darlaşması* ve *yakıştırma*[7] başlıklarında ele alır.

Zeynep Korkmaz (1992: 11) *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde anlam değişmelerini *anlam olayları* başlığında, *anlam genişlemesi, anlam daralması, anlam kayması, anlam iyileşmesi* ve *anlam kötüleşmesi* alt başlıklarında ele alır.

---

[7] Gencan (1979: 503) yakıştırma kavramını, uçağın *kanadı*, çantanın *gözü*, masanın *ayağı*, makinenin *kolu* gibi örneklerde yer alan öz adı olmayan veya bilinmeyen varlıkların çeşitli yönlerinden daha çok örgen adlarından yakışan sözcüklerle adlandırması olarak açıklar.

Berke Vardar (2002: 20) *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde anlam değişmelerini anlam daralması (*semantic restriction*), anlam genişlemesi (*semantic extension*) ve anlam kayması (*semantic transfer*) başlıklarında ele alır. Anlam iyileşmesi ve anlam kötüleşmesi ayrımlarına yer vermez.

Günay Karaağaç (2009: 50) anlam değişmelerini genişleme, daralma, iyileşme, kötüleşme, mecazlaşma (*metaphor*), komşuluk (*synecdoche*), tabu (*taboo*), eksiltme (*ellipsis*), genelleşme (*generalisation*), anlam boşalması (*asemantication*), abartma (*hyperbole*), meslek dili, argo (*jargon, argot*) ve vurgu (*stress*) başlıklarında geniş bir çerçevede değerlendirir.

Anlambilim alanını ülkemize tanıtan ve bu alanda Türkçe ile kapsamlı bir şekilde ilgilenen hiç kuşkusuz Doğan Aksan olmuştur. Aksan (1978, 1982, 2006) anlambilimini sözcük ve tümce düzeyinde ele alır. Eş zamanlı incelemelerde *durgun anlambilim*, art zamanlı incelemelerde *gelişmeli anlambilim* terimini kullanır. Durgun anlambilim içinde *benzetme*, *aktarma* (deyim aktarması, ad aktarması) gibi çeşitli anlam olaylarını, gelişmeli anlambilim içinde de tarihsel anlam değişmelerini ele alır. Anlam değişmelerini, *anlam daralması*, *anlam genişlemesi, başka anlama geçiş, anlam iyileşmesi* ve *anlam kötüleşmesi* başlıkları altında dünya dillerinden ve Türkçenin tarihinden örnekler vererek inceler.

Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine anlam değişmelerini inceleyen Hülya Arslan Erol (2002) doktora tezi çalışmasında anlam değişmelerini, *anlam daralması, anlam genişlemesi, başka anlama geçiş, anlam iyileşmesi* ve *anlam kötüleşmesi* başlıklarında toplar. *Özelleşme*yi daralma çeşidi, *genelleşme*, *mecâzlaşma*, *komşuluk*, *eksiltme*, *tabu* ve *örtmece*, *argo* gibi türleri de genişleme türü olarak ele alır. Ayrıca *anlam iyileşmesi*, *anlam kötüleşmesi* gibi psikolojik tasniflere de yer verir.

Eski Oğuz Türkçesinden Türkiye Türkçesine anlam değişmelerini inceleyen Emine Atmaca (2011) da doktora tezi çalışmasında anlam değişmesi türlerini *anlam daralması, anlam genişlemesi, mecâzlaşma, komşuluk, eksiltme, tabu, argo, başka anlama geçiş, anlam iyileşmesi* ve *anlam kötüleşmesi* gibi çok geniş bir çerçevede inceler. *Özelleşme*yi daralma çeşidi, *genelleşme*yi de genişleme çeşidi olarak ele alır.

Anlam değişmelerinin türlerini sınıflandırırken öncelikle eş zamanlılık ve art zamanlılık ayrımının yapılması gerekir. Yapılan çalışmanın hangi zeminde olduğu

(tarihî ya da eş zamanlı) çalışmanın yöntemini belirler. Sözlüksel birimlerin anlamlarının tarih içinde ne tür değişiklik gösterdiği ancak art zamanlı çalışma ile tespit edilir. Geçmişten bugüne bakıldığında bir sözcüğün anlamı ya aynı kalmıştır, ya genişlemiştir, ya daralmıştır, ya da başka anlama geçmiştir. Bu nedenle tarihî anlam değişmeleri mantıken genişleme, daralma ve başka anlama geçişten ibarettir. Dahası benzetme, aktarma gibi değişmeceler anlam değişmesi değil, anlam değişimine yol açan anlam olaylarıdır. Sınıflandırmada bu ayrıma göre hareket etmek daha tutarlı ve daha doğru tasnifler yapmak açısından önemlidir.

3.2. ANLAM DEĞİŞMELERİNİN SÜRESİ

Anlam değişimleri genellikle uzun bir sürede, çoğu zaman birkaç yüzyılda meydana gelebilir. Toplumun dünya görüşündeki değişimler sonucunda kavramlarda da başkalaşma olur, bir kavramla onu yansıtan gösterge arasındaki ilişki silinir ve yeni bir bağıntı kurulur. Kimi zaman toplum yaşamında kısa sürede ortaya çıkan değişimler, devrimler etkisini dilde göstereceğinden bu süre kısalabilir (Aksan, 1978: 146, Aksan, 1982: 219). Türkiye'de dili özleştirme sırasında olduğu gibi, dil planlamaları çabası sayesinde çok daha kısa zaman dilimi içinde anlam değişimleri meydana gelmiştir. Örneğin Türkçenin en eski metinlerinde 'ülke, memleket' anlamında kullanılan *il* sözcüğü dil devrimi sırasında *vilayet* kavramını karşılamıştır (Aksan, 2006: 92).

3.3.1. ANLAM GENİŞLEMESİ

M. Bréal (1900: 116) anlam genişlemelerini en çok tarihsel ve toplumsal gelişmelerle açıklar. Yaşamı yoğun ve düşüncesi aktif tüm halklar arasında mutlaka görülen doğal bir olgu olduğunu belirtir. Anlam genişlemesi (*semantic extension, widening*) anlamlı bir birimin daha geniş bir kapsam içermeye başlaması, daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayıdır (Vardar, 2002: 21, Korkmaz, 1992: 10, Kıran ve Kıran, 2002: 253, Bayraktar, 2014: 171). Doğan Aksan (1978: 120, 2006: 90) anlam genişlemesini bir göstergenin başlangıçta bir nesnenin, bir varlığın, bir eylemin bir bölümünü ya da türünü anlatırken zamanla bütününü anlatır durumuna gelmesi olarak tanımlamıştır. Anlam genişlemesi tanımlardan da anlaşılacağı gibi sözlüksel birimin anlam alanının zamanla genişlemesidir, mevcut anlamına veya anlamlarına yeni

anlamların eklenmesidir. Örneğin ‘düz ve alçak yer’ demek olan *alan* sözcüğü genişleyerek ‘iş, meslek, araştırma-inceleme konusu uzmanlık’ gibi anlamlarla kullanılmıştır. *Dal* sözcüğü de temel anlamının yanı sıra ‘bilim, sanat, spor konularında, üzerinde çalışılan alan’ anlamında kullanılmıştır (Aksan, 2006: 135).

Filizok (2007: 442) anlam genişlemesinin sözcüğün birinci ve ikinci anlamı arasında değişik semantik ilişkilere bağlı olarak çıktığını ifade ederek, bunların içerme (*inclusion*) ilişkisine, benzerlik ilişkisine (*relation d’analogie*) ve sözcüğün tanımında bulunan *yakın anlam* ilişkisine bağlı olarak oluşabileceğini belirtir.

Bir sözcüğün kullanım sıklığının artması ile anlamının genişlemesi arasında doğrudan bir bağlantı vardır. Evrensel dağılım yasasına göre sözlüksel birimler kullanılma sıklıklarına göre anlambirimcik sayılarını genişletirler veya daraltırlar. Çok kullanılan sözcükler anlamlarını genişletirken, az kullanılan sözcükler anlam alanlarını daraltır (Guiraud, 1975: 139, Ullmann, 1978: 358).

Bréal (1900: 118) anlam genişlemesi örneklerinin konuşma dilinde en çok fiillerde görülebileceğini, dilin bir eylemi belirtmek için ifade seçimi yaptığında onun ilk adlandırılmasına neden olan durumun kayıtsız veya tesadüfi bir biçimde unutulabileceğini belirtir. Karaağaç da (2009: 50) birden çok varlığın aynı hareketi yapmasının fiillere oldukça zengin anlamlar yüklediğini, bu yüzden sözlüklerde sayıca isimlerden daha az olsalar da fiillerdeki anlam zenginliğinin isimlerdekinden çok daha fazla olduğunu belirtir.

Yapılan çalışmada Türkçenin tarihî ilk metinlerinden Özbekçeye ulaşmış fiillerinden anlam genişlemesi yaşamış bazı örnekler şöyledir:

1. **Éşit**- fiili Eski Türkçede ve tarihî lehçelerde [OY, (*Sabımın edgüti eşid, ḳatığı tıŋla* KT G2), Kar, Harz, Kıp, Çağ] ‘işitmek, duymak, kulakla algılamak’ ve ‘dinlemek’ anlamlarında kullanılmış, Özbekçede bu anlamların yanı sıra ‘haber almak’, [*Éşitdim, institutgä kirmåqçi émişsän*. (Enstitüye girmek istediğini duydum.) Hojiyev 59], ‘anlamak, sezmek, bilmek’, [*Säfär Bozçi båyä Sultån*ä*lining xåtini kelgändä, Qåbilbåyning niyätini éşitib xåtircäm’ bolgänini sözlädi.* (Sefer Bozçi az önce Sultanali’nin eşi geldiğinde, Kabil bey’in niyetini anlayarak sakin olduğunu söyledi.) Mehråbdän Çäyån 142] ve ‘okumak, düzenli eğitim almak’ (*mätemätikä*

kursini éşitmåq ‘matemetik dersi almak’) anlamlarını kazanmıştır. Tarih içinde sözcüğün anlam alanı genişlemiştir.

2. ***Kan***- fiili tarihî metinlerde [EUyg, Kar, (*Ol suwdın ḳandı*. O, suya kandı, doydu. DLT III 184), Harz, Kıp, Çağ] ve bugün Özbekçede ‘kanmak, doymak’ anlamında kullanılmakla birlikte ‘kanaat etmek, yetinmek’ (*Åzgä häm qånmåq* ‘aza kanaat etmek’ ÖTİL II 597) ve ‘inanmak, ikna olmak’ anlamında da bilinerek anlam alanını genişletmiştir. [*Sizning qandäy xizmätingiz bårligigä häm qångän, ämmå uning sizdän bir iltimåsi bår ékän*. (Sizin nasıl hizmet ettiğinize de inanmış, ama onun sizden bir ricası varmış.) Ötkän Künlär 130].

3. ***Kıskan***- tarihî lehçelerde [EUyg, Kar (*Er tawarın ḳısġandı*. Adam malını kıskandı, harcamaktan çekindi. DLT II 250), Kıp] ‘cimrilik etmek, pintilik etmek’ anlamında iken ‘kıskanmak, haset etmek, reşk kılmak’ [*Umär Gülsünni, Xålmuråddän qizgänib, içi örtänib kelgän édi*. (Ömer Gülsün’ü, Elmurat’tan kıskanmış, içi yanmıştı.) ÖTİL II 572], ‘acımak, üzülmek’ [*Yigit közläridäki äläm vä firåqni körgän İskändärå uni qattiq qizgändi.* (Gencin gözlerindeki keder ve ayrılığı gören İskender ona çok acıdı.) ÖTİL II 572] ve ‘yavrusunu esirgemek’ [*Såvliq båläsini qizgänib, ulärgä yåvqaräş qilärdi*. (Koyun yavrusunu esirgeyerek onlara düşmanca bir bakış atardı.) ÖTİL II 572] anlamlarıyla genişlemiştir.

4. ***Koş***- ‘eklemek, katmak, birleştirmek’ ve ‘gazel, şiir nazmetmek, türkü dizmek’ anlamlarında tarihî lehçelerde [Kar (*Ol ḳoyḳa eçkü ḳoşdı*. O, koyuna keçi kattı. DLT II 14), Harz, Kıp, Çağ] kullanılırken Özbekçede bu anlamların yanı sıra ‘toplamak, toplama işlemi yapmak’ [*Yigirmigä onni qoşmåq* ‘yirmi ile onu toplamak’ Hojiyev, 207] ve ‘evlendirmek, kadın ile erkeği kavuşturmak’ [*Båybäççä nimä deysiz? Yårmätning qizini dädängizgä qoşsäk naq uzukkä qoyilgän äsl tåşdäy öz cåyigä tuşädimi*? (Baybaça ne dersiniz? Yarmat’ın kızını babanızla evlendirsek aynı yüzüğe koyulan asıl taş gibi kendi yerine düşer mi, uygun olur mu?) Qutlug Qån 109] anlamlarını edinmiştir.

5. ***Tüş-*** tarihî metinlerde [EUyg, Kar, Harz, (*Mēvelerdin bir mēve tüşmiş taḳı yerde yatur* NF 320-3), Kıp, Çağ] 'düşmek' ve 'inmek' [OY, (*Ol sabıġ éşitip ḳaġanım ben ebgerü tüşäyin tidi* T 30), EUyg, Kar, Harz, Kıp, Çağ] anlamlarıyla kullanılmış, Özbekçede de bu anlamların yanı sıra 'bir işle meşgul olmak' [*İşgä tüşmåq* (işle meşgul olmak) ÖTİL II 238] ve 'ortaya çıkmak, meydana gelmek' [*Färmån çiqişi bilänåq xalq åräsigä gulgulä tüşdi*. (Ferman çıkar çıkmaz halk arasında anlaşmazlık ortaya çıktı.) Qutlug Qån 163] anlamlarıyla anlam alanını genişletir.

6. ***Uzat-*** 'süresini artırmak, geciktirmek' ve 'sunmak' anlamlarıyla tarihî metinlerde [Kar (*Ol işig uzattı*. O, işi uzattı, geciktirdi. DLT I 209), Harz, Kıp, Çağ] kullanılmış ayrıca 'uğurlamak, yolcu etmek' (*Yaʿḳūb yalavaç oġlanları yolġa kirdiler, ataları uzata çıḳtı* KE 101r-18) ve 'iletmek, ulaştırmak' (*Uzattı bir kimerse bu vāḳıʿanı tuyup oḳuttı* GT 71-5) anlamlarıyla genişlemiş, Özbekçede bu anlamların yanı sıra 'evlendirmek, kız vermek' anlamını elde etmiştir. [*Qizingizni xüdä xåhläsä, özim toy qilib özim uzätämän!* (Kısmetse, kızınızı kendim düğün yapıp kendim evlendireceğim!) Keçä vä Kündüz 43].

3.3.1.1. GENELLEŞME

Genelleşme (*generalisation*) anlam genişlemesinin bir türü olarak düşünülmüştür. A. Meillet anlam değişimlerinin toplumsal nedenleri üzerinde dururken sözlüksel ögelerin dar bir çevreden geniş bir çevreye aktarılınca anlamca genişlediğinden, geniş bir çevreden dar bir çevreye geçerken de anlamca bir daralma yaşadığından bahsetmiş, bu nedenle de *genelleşme* ve *özelleşme* terimleri genişleme ve daralma türü olarak görülmüştür (Vardar, 1982: 89). Aksan (1978: 121) genelleşmeyi özel adların ilgili olduğu şeylere, aynı türden başka şeylere de ad olması, bir tür adı veya sıfat hâline gelmesi şeklinde tanımlar. *Dizel, röntgen, giyotin* kişi adlarına (Aksan, 2006: 91), *selpak, pimapen, etsu* marka adlarına, *fayans, kaşmir, astragan* şehir adlarına dayanır (Bayraktar, 2014: 172).

Genelleşme yalnızca marka, kişi ve şehir adlarının genelleşerek, genel bir ad hâline gelmesi şeklinde düşünülmemeli, herhangi bir sözlüksel birimin temsil ettiği alanın genişlemesi şeklinde düşünülmelidir. Vardar da (2002: 101) bu bağlamda anlamlı

bir birimin içeriğinin daha kapsamlı hale gelmesidir şeklinde tanımlayarak genelleşme kavramına daha geniş bir düzlemde yaklaşmıştır. Fiiller söz konusu olunca eylemin içerdiği hareketin geçmişe göre daha genel bir hâl alması, ve kapsama alanının daha çok genişlemesi olarak anlaşılmalıdır.

Genelleşme deyim aktarması ve ad aktarması yoluyla meydana gelir. Deyim aktarması yoluyla genelleşenlerde benzer veya ortak yönler dikkate alınır. Mesela bir kişi veya yer adını, benzer kişi veya yerlerin bulunduğu bütüne verebilir. Ad aktarması yoluyla genelleşenlerde mucit-icat, kaynak-ürün gibi ilişkiler söz konusudur (Erol, 2002: 74).

Yapılan çalışmada tarihsel süreçte genelleşme yaşadığı düşünülen fiiller şöyledir:

1. ***Aġna***- fiili tarihî metinlerde (Kar, Harz, Kıp) sadece 'hayvanlar için debelenmek, yuvarlanmak, dönmek' anlamında kullanılırken kapsadığı alanın genişlemesi sonucu insanlar için de 'debelenmek, yuvarlanmak' anlamında kullanılmıştır. *At aġnadı* DLT I 289, *aġnadı kölik ḳahır birle erkelendi* ME 177-6 örneklerinde hayvanlar için kullanılırken Özbekçede [*Uning kiyimläri cüdä eski vä tupråqqa ägnägän käbi, çäng-çung édi.* (Onun giysileri çok eski ve toprakta debelenmiş gibi tozlu tozluydu.) Qutlug Qån 10], örneğinde olduğu gibi aynı zamanda insanlar için de kullanılmıştır.

2. ***Atlan***- fiili tarihî metinlerde 'ata binmek', 'at ile yola çıkmak' gibi anlamlarda kullanılırken genel olarak 'yolculuğa çıkmak' ve 'yolculuk için hazırlık yapmak' anlamlarını kazanarak kapsamını genişletmiştir. *Er atlandı* DLT I 256*, turup çıḳtı atlandı keldi yana / tüşüp kirdi ewke suçuldı tona* KB 4958 örneklerinde yalnızca at vb. için kullanılmış, Özbekçede bu anlamın yanı sıra [*Müsülmånlik färzimni bäcå keltirmåq äzmidä hächgä åtländim.* (Müslümanlık farzını yerine getirmek amacıyla yola çıktım.) Ulugbek Xazinäsi 133] anlam alanını genişleterek 'yolculuğa çıkmak' anlamını kazanmıştır.

3. ***Balala***- tarihî lehçelerde önce yalnızca kuşlar için, sonra hayvanlar için 'yavrulamak, doğurmak' anlamında kullanılmış Özbekçede bu anlamların yanı sıra

genel olarak ‘çoğalmak, artmak’ anlamında kullanılır. *Ḳuş balaladı.* (Kuş yavruladı.) DLT III 92 örneğinde kuşlar için kullanılan *balala-* fiili genelleşerek diğer hayvanlar için de kullanılmış [Özb. *Mişik bålälädi*. (Kedi yavruladı.) ÖTİL I 128] ayrıca ‘çoğalmak, artmak’ anlamında [*Burungilär äytärdi: Båläm bålälädi, demägin, gämim bålälädi degin!* (Eskiler derdi: Çocuklarım çoğaldı, demeyin, dertlerim çoğaldı, deyin!) Girdåb 313] genelleşmeye devam etmiştir.

4. ***Kon-*** fiili tarihî metinlerde *turńa kuş tüşnekiŋe konmiş* IB 61, *ḳuş ḳondı*. DLT III 185, örneklerinde olduğu gibi yalnızca kuşlar için ‘bir yere konmak, inmek’ kullanılırken Özbekçede bu anlamın yanı sıra, [*Änvär häm åtdän qonib, ärävägä Ränå yånigä çiqdi*. (Enver de attan inerek arabaya Rana’nın yanına çıktı.) Mehråbdän Çäyån, 148] kapsadığı anlam alanı genişleyerek insanlar için de ‘inmek’ anlamını edinmiştir.

5. ***Ön-*** fiili tarihî metinlerde ‘bitkiler için büyümek, yetişmek’ anlamında kullanılırken (*Ot öndi*. Ot bitti. DLT I 169, *yaġız yér baḳır bolmaġınça ḳızıl / ya otta çéçek önmeginçe yaşıl* KB 120), Özbekçede bu anlamın dışında, eylemin kapsadığı anlam alanı genişleyerek insanlar için de ‘yetişmek, olgunlaşmak, büyümek’ anlamını elde etmiştir. [*Birinçi sinifgä kelgän bålälär on yil içidä ünib ösib yigit-qizlärgä äylänibdi*. (Birinci sınıfa giden çocuklar on yıl içinde büyüyüp olgunlaşarak genç kızlara dönüştü.) Hojiyev, 271].

6. ***Sayra-*** fiili tarihî metinlerde kuşlar için ‘ötmek, şakımak’ anlamında kullanılmış, (*Sanduvaç sayradı*, Bülbül şakıdı. DLT III 311) tarih içinde anlam alanı genişlemiş insanlar için de ‘konuşmak, söylemek’ anlamında kullanılmıştır. [*Nuqul ‘köz åçäylik, ilm bågidä säyräylik, cähålät pärdäsini küydir’ tägin qiziqläri bår*. (Sürekli ‘gözümüzü açalım, ilim bağında söyleşelim, cehalet perdesini yak’ gibi istekleri var.) Qutlug Qån, 46].

7. ***Tök-*** önceleri, *Tün uḍımatı, küntüz olurmatı ḳızıl ḳanım tökti* T D52, *Yıḍlıġ yıparlıġ suw töküp* AYAyazlı 450, örneklerinde olduğu gibi ‘sıvı vb. şeyleri dökmek,

akıtmak' anlamında kullanılırken zamanla herhangi bir şeyi 'dökmek, saçmak, yaymak' anlamıyla genelleşmiştir. [Kıp. (*Müsāfirlerge sufralar tökdi* GT 174-4), Özb. *Vilåyat håkimläri här yili berädigän åltinlärini şu gilämning üstigä keltirib tökdilär*. (Vilayet hâkimleri her yıl verilen altınları o halının üstüne döktüler.) Yulduzli Tünlär 285].

3.3.1.2. MECAZLAŞMA

Mecazlaşma veya mecaz anlam kazanma anlam genişlemesinde en çok karşılaşılan türdür. Bir sözcüğün temel anlamının yanı sıra benzerlik ve uygunluk ilişkisi ile yan anlamlar kazanması sonucunda mecazlaşma meydana gelir. Mecazlaşma edebiyatta ve retorikte bir üslup özelliği ve bir sanat olmasının dışında anlambilimde anlam değişimine yol açan bir unsurdur.

Dilde her kişi tek başına mecaza başvurabilir. Ancak mecaz anlatımların yayılıp benimsenmiş ve dile yerleşmiş olması gerekir (Aksan, 1978: 131). Çağdaş dilbilimi açısından mecaz paradigmatik bir sapmadır. Analoji ve benzerliğe dayanan mecazda izotopik bir ikame ortaya çıkar. Reelin bir sektöründen diğerine geçmemizi sağlar. Dolayısıyla hayali özgür bırakır, dünya algımızı değiştirir, yenileştirir. Bu sayede metinde yeni yan anlamlar doğar (Filizok, 2001: 125).

Mecazlaşmada soyut kavramlar tek bir gösterge (isim, fiil vb.) ile ifade edilebileceği gibi, birkaç göstergenin bir araya gelmesiyle de olabilir. Birden çok göstergenin bir araya gelip bir kavramı ifade etmesi en çok deyimlerle mümkün olur. Deyimler zaman içinde kalıplaşmış ve anlamı kodlanmış sözlüksel birimlerdir. Deyimlerde soyut kavramlar, somut göstergelerle ifade edilir ve bir bütün olarak algılanır. Deyimler mecazlaşmanın en üst örneklerini oluşturur.

Yapılan çalışmada tarih içinde mecazlaşma yoluyla anlam genişlemesi yaşamış fiillerden bazıları şöyledir:

1. ***Aḫsa-*** fiziki olarak 'aksamak, topallamak' anlamında tarihî lehçelerde [Kar (*At aḫsadı.* At topalladı, aksadı. DLT I 276), Harz, Kıp, Çağ] kullanılmış, Özbekçede bu anlamın yanında ayrıca 'geride kalmak, yetersiz ve düşük seviyede kalmak' [*Negä här bir nersägä yetgän åqling şundä qålgändä åqsäydir?* (Neden her şeye yeten

aklın buna gelince çalışmıyor?) Ötkän Künlär 158] ve ‘yokluk çekmek’ [*puldän åqsämåq* (parasız kalmak) ÖTİL I 55] anlamlarıyla mecazlaşarak anlam alanını genişletmiştir.

2. ***Kamçıla***- fiili tarihî dönemlerde [Kar (*Ol atın ḳamçıladı*. O, atını kamçıladı. DLT III 352), Harz, Kıp, Çağ] ‘kamçılamak, kamçı ile vurmak’ fiziki anlamıyla bilinmiş, Özbekçede bu anlamın yanında mecazlaşarak ‘sert bir şekilde eleştirmek’ [*Meni günåhim üçün qamçiläng, lekin bundäy gäplärni äytmäng! Men sizgä ölim tiläydigän baxillärdän émäs men*. (Beni günahım için eleştirin ama böyle sözler söylemeyin! Ben size ölüm dileyen hasislerden değilim.) Yulduzli Tünlär 254] ve ‘hızlandırmak, acele etmek’ anlamında ***åtingni qamçila*** deyimi ile kullanılmış, [*İş köp, vaqt åz, åtingni qamçilä!* (İş çok, vakit az acele et!) ÖTİL II 548] anlam alanını genişletmiştir.

3. ***Keliş***- ‘karşılıklı birbirine gidip gelmek, birlikte gelmek’ anlamlarından [Kar, Harz (*Suwġa tüzü kelişdi anıŋ birle öd kemleşdiler anıŋ birle* ME 121-5), EAT, Kıp] Özbekçede aynı zamanda ‘uygun olmak, yaraşmak’ [*Bu gäplär äyniqsä siz bilän mengä kelişmäsä häm äzbäråyi meni yålgiz täşläb qoygäningizdän äytdim*. (Bu sözler özellikle size ve bana yakışmasa da beni yalnız bıraktığınızdan dolayı söyledim.) Ötkän Künlär 186] ve ‘barışmak, sulh yapmak, anlaşmak’ [*Mundän song xalqning özigä işånib turålmäy Tåşkändni ålålmäy qaytgän Nårmuhämmäd Quşbegigä yårdämgä yetib keliş üçün çåpär yügürtirdi*. (Bundan sonra halkın kendisine inanmadan Taşkent’i alamadan dönen Nurmuhammet Kuşbeyi’ne yardım ulaştırdı ve barış yapmak için haberci gönderdi.) Ötkän Künlär, 59] anlamlarıyla mecazlaşmıştır.

4. ***Kır***- tarihî metinlerde [Kar (*Er yérig ḳırdı*. Adam yeri kazdı. DLT II 7), Harz, Kıp,] ve Özbekçede ‘kazmak, kökünden koparmak’ fiziki anlamıyla yer almış, yine tarihî metinlerde ve Özbekçede mecazlaşarak ‘bozguna uğratmak, yok etmek, öldürmek’ [*Qaläni mudåfää qilib turgän éllik-åltmiş yigit bittä qålmäy qirib täşländi*. (Kaleyi müdafaa eden 50-60 gençten bir kişi kalmadan öldürüldü.) Yulduzli Tünlär, 195]

anlamını kazanmıştır. Özbekçede ayrıca ***pulni qir***- 'çok kazanmak, zengin olmak' [*Gäplärigä qarägändä u bir neçä mäktäbdä hisåbdän därs berär vä pulni qirär édi.* (Söylediklerine göre, birçok okulda muhasebe dersi verir ve parayı kırardı.) ÖTİL II 581] deyimiyle mecazlaşmıştır.

5. ***Sor***- tarihî lehçelerde [EUyg, Kar (*Kenç süt sordı*. Çocuk, süt emdi. DLT III 181), Harz, Kıp, EAT, Çağ] ve Özbekçede 'emmek, içine bir şeyler çekmek' anlamında kullanılmış, Özbekçede mecazlaşarak 'başkasının emeğini sömürmek' [*Qånxor zülük, sen bilän bizning qånimizni sorib keldi.* (Kan içici sülük, seninle bizim kanımızı emdi.) ÖTİL II 99] anlamını kazanmıştır.

6. ***Töŋder***- tarihî lehçelerde [Kar, Harz (*Ḳatıġ zelzele ḳoptı, Mikā'īlge yarlıġ boldı, ḳazannı töŋterdi, tirilgil tédi* KE 162v-21), Kıp, Çağ] 'döndermek, altını üstüne getirmek' fiziki anlamında kullanılmış, Özbekçede bu anlamın yanı sıra mecazlaşarak 'yönetimi güç kullanarak devirmek, darbe yapmak' [*Bir pådşåhgä qarşi fitnä uyuştirib, båşqa pådşåhni täxtgä çiqariş-dävlät töntärişi ékänini bilmäsizmisiz?* (Bir padişaha karşı fitne oluşturup başka padişahı tahta çıkarmanın devlete başkaldırmak olduğunu bilmez misiniz?) Yulduzli Tünlär 187] anlamında kullanılmıştır.

3.3.1.3. KAPSAMLAYIŞ

Kapsamlayış (*synecdoche*) dilbilimde metonomi başlığı altında onun bir türü olarak veya ayrı ele alınır. Bir sözcüğün kapsamını genişleterek veya daraltarak parça-bütün, cins-tür, tekil-çoğul ilişkisi içinde bulunduğu bir başka sözcük yerine kullanma durumudur, daha çok parça bütün yerine kullanılır (Vardar, 2002: 128). Esas olarak bir referans işlevine sahiptir. Bir şeyi diğerinin yerine geçecek şekilde kullanmamıza imkân verir. Tecrübelerle temellenir. Metâforik kavramların durumundan daha açıktır. Doğrudan fiziksel ya da nedensel ilişkiler içerir (Lakoff-Johnson, 2015: 68,72).

Kapsamlayış temelde anlamların bitişikliğine dayanır. Bitişiklik ilişkisi genelde bütün yerine parça, içeren yerine içerik, eylem yerine araç, yer yerine ürün şeklindedir (Guiraud, 1975: 59).

Kapsamlayış ile düz değişmece (*metonomi*) arasındaki ayırım çok belirgin değildir. Bu açıdan sözbilimde kapsamlayışla ilgili parça / bütün ve altanlamlılık / üst anlamlılık ilişkisi benimsenir. Bunların dışındakiler düz değişmecedir (Günay, 2007: 85).

Yapılan çalışmada kapsamlayış ilişkisi içinde tarih içinde anlam genişlemesi yaşamış fiillerin örnekleri şunlardır:

1. ***Bayu***- fiili tarihî metinlerde [Kar (*Er bayudı.* Adam zengin oldu. DLT III 274), Harz, Kıp, EAT, Çağ] ve Özbekçede 'zengin olmak, zenginleşmek' anlamını taşımış, ayrıca Özbekçede komşuluk ilişkisiyle 'dolmak, tamamlamak' [*Äläk guppining yengi özgäribkinä turädir vä ästäri yil säyin yängidän-yängi yämåqlär bilän båyiydir.* (Pamuklu kumaş yeniden değişmiş gibi durur ve astarı her yıl yeni yeni yamalarla dolmaktadır.) Mehråbdän Çäyån 6] anlamını elde ederek anlam alanını genişletmiştir.

2. ***Çaḳır***-, tarihî devirlerle [Kar, Harz, (*Yā vaylā téyü çaḳırur-men* NF 275-9), Kıp, Çağ] ve Özbekçede 'bağırmak, seslenmek, çağırmak' temel anlamıyla kullanılmış, Çağatayca ve Özbekçede 'davet etmek, ziyafet vermek' [*Tåşkänd äşråfläri bir mäclis qurib olturişkä Nårmuhämmäd quşbegi* (*Tåşkänd håqimi*)*ni häm çaqirdilär.* (Taşkent eşrafları meclis kurduklarında Taşkent hâkimi Narmuhammet Kuşbey'ini de davet ettiler.) Ötkän Künlär 148], anlamı ile kapsamlayış ilişkisi bulunmaktadır. Çağırmak ve davet etmek anlamlarında bir içeren içerik ilişkisi vardır. Her çağırmada bir davet etme yoktur, ama davet etme eylemi çağırmak ile yapılır.

3. ***İç***- ilk metinlerden [EUyg, (*Sub içipen, yāş yipen ölümde ozmiş tir* IB 17), Kar, Harz, Kıp, Çağ] bugüne 'içmek, sıvı vb. bir şeyi içine çekmek' anlamında kullanılmış, Özbekçede ayrıca 'yemek yemek' anlamında da yaygın kullanılır. [*Cudä ågir, ägär iflås bolsä uning täbiäti biz özgärtä ålmäymiz, här kim tilägän åşini içädir.* (Çok zor, rezil olursa bu onun tabiatı, biz değiştiremeyiz, herkes istediği yemeği yer.) Mehråbdän Çäyån 95] yemek yemek ve içmek arasında parça /

bütün ilişkisi vardır. İçmek eylemi ‘yemek yemek’ için de kullanılarak bütünü ifade etmiştir.

4. ***Öpkele***- fiili ‘ciğerine vurmak’ anlamıyla tarihî dönemlerde kullanılmış (*Ol aŋar öpkeledi*. O, onun ciğerine vurdu. DLT I 317) buradan neden-sonuç ilişkisi nedeniyle ‘öfkelenmek, kızmak, sinirlenmek’ [Kar. (*Ol andın öpkiledi*. O, ona öfkelendi, kızdığı için yüz çevirdi. DLT I 317), Harz, Kıp, Çağ] anlamında kullanılmıştır. Temelde ‘ciğerine vurmak’ anlamından ‘öfkelenmek, kızmak’ gibi bir sonuç, bir anlam ortaya çıkmıştır. Özbekçede ise bugün ‘darılmak, küsmek, rencide olmak’ anlamıyla bilinmektedir.

3.3.1.4. TABU VE ÖRTMECE

Anlam değişimlerinin hızlı olmasının nedenlerinden biri de tabudur. Tabu hoş olmayan bir şey için kullanılan bir sözcüğün başka bir sözcükle, onun da daha sonra bir başkasıyla değiştirilmesidir (Palmer, 2020: 31).

Tabu (*taboo*) esasen etnografya ile ilgilidir. Bununla birlikte dille ve özellikle dil tarihi ile yakından ilgilidir. Eski çağlarda insanlar batıl inançlarından dolayı bazı nesnelerin adlarını doğrudan söylemekten kaçınmışlar, onları farklı adlandırmışlardır. Bu durum *tabu* olarak nitelendirilir. Tabu sözcük olarak Polinezya dilinde *ta* ‘belirlemek’ ve *pi* ‘bütünüyle’ sözlerinin birleşmesinden oluşmuştur (Ahanov, 2013: 134). Tabu kutsal ya da örf ve âdete göre yasaklanmış demektir. Herhangi bir yasaklanmış iş veya hareketle temas etmek yasaktır, tabudur. Korkulan bu temastan kötülük gelebilir. Abdülkadir İnan tabuyu *tekinsiz* sözü ile karşılar. Batıl inançların büyük kısmı, hayat mücadelesi ve kötülüklerden korunma gibi can kaygısı içgüdüsüne bağlıdır. İnsanoğlu akılla kavrayamayacağı, vücut kuvveti ile yenemeyeceği zor tabiat olaylarına ve korkunç hayvanlara karşı mücadele ve korunma ihtiyacı duyar. Korkulan kuvvete karşı koyma ve ondan korunmak için tabu tedbirleri konmuştur. Tabu korunma tedbirleri veya kaçamak sözlerdir. Tabunun anlamında esas olan şey yasaktır. Türklerde *kurt, yılan, kertenkele, domuz, ayı* gibi yırtıcı ve zararlı bazı hayvanlar, beylerin mülkü, bazı silahlar, bazı hastalık adları, bazı kişi adları (nazardan ve hastalıklardan korunmak

için *Ödemiş, Satılmış, Satılgan*, göçebelerde *Bokbay, Tezek* gibi isimler verilir.) tabu olarak görülmüştür (Çağatay, 1974: 365, 372).

Örtmece ise tabu gibi batıl inanç kaynaklı değil kaba ve ayıp kabul edilen sözlerin nazik ve saygılı sözlere dönüştürme düşüncesinden doğmuştur (Ahanov, 2013: 134, 135). Yunanca *euphemismus* 'iyi, uğurlu söz söyleme' anlamına gelen örtmece *güzel adlandırma* terimiyle karşılanmış, genelde olumsuz duygu ve düşüncelerin çağrıştırıldığı varlıklardan, nesnelerden söz edildiğinde korku, ürkme ve iğrenme duygularının ve kötü izlenimlerin önlenmesi amacına hizmet eden ve dünyanın her dilinde rastlanan bir değiştirme olayı şeklinde tanımlanmıştır (Aksan, 1982: 100). Türkçede güzel adlandırma dışında örtmece için *edebî kelam, hüsnü tabir, güzelleme* gibi adlandırılmalar da yapılmıştır. Örtmecede üzücü, kırıcı, tatsız ve iğrenç durumlarda incelik gereği kaçınılır, *öldü* ifadesi yerine *onu kaybettik, Hakk'a yürüdü, vadesi doldu, ahirete intikal etti, göçtü* denilerek ölüm kelimesinin neden olduğu acı hafifletilmeye çalışılır. Bunun dışında örtmecede ahlaka aykırı, ayıp sayılan terimler dolaylı yoldan ifade edilir. *Tuvalet* yerine aynı anlamlı *ayakyolu, yüznumara WC, lavabo, abdesthane* gibi sözcükler kullanılır. Örtmece olgusu günlük konuşma dilinde yaygın bir üsluptur. Evrensel sayılabilecek değerlerin yanı sıra kültürden kültüre değişir, hatta aynı kültürün alt toplulukları arasında farklılık gösterebilir (Bilginer, 2001: 442).

Örtmeceler zamanla örttükleri asıl sözcüğün kabalığını tekrar üstlenmeye başlarlar ve yeni bir örtmece işlemine ihtiyaç duyarlar. *Sakat* sözcüğü yerine örtmeceli kullanım olan *özürlü* sözcüğü zamanla *sakat* sözcüğünden daha aşağılayıcı bir kullanım olmuş, yerine yeni bir örtmece olan *engelli* sözcüğü kullanılmaya başlamıştır (Demirci, 2014: 295).

Tabu ve örtmece sözler dilin söz varlığını zenginleştirir. Bir kavramı başka bir kavramla anlatmak için çeşitli yollara başvurulur. Örtmecelerin semantik temelde oluşma yolları ayrıntıyı öne çıkarma, ima etme, benzetme, metonim, zıt anlam, olduğundan küçük gösterme, abartma, özel adlar verme, coğrafî sıfatlar verme şeklindedir (Demirci, 2014: 293).

Yapılan çalışmada, Özbekçede ölüm ile ilgili *säfäri qarib qål-* 'ömrü az kalmak, ölüme yakın olmak', *pişib qål-* 'ölümü yakınlaşmak', *yer tişlä-, cåni üzil-* 'ölmek'; boşaltım ile ilgili *tähårät uşät-* 'tuvalete gitmek'; boşanma ile ilgili *äcräl-, nikåhni*

bekår qil-, nikåh ähdini buz-, xåtin qoy-; hastalanmak ile ilgili ve *cåni ågri-* ‘acı çekmek, hastalanmak’, *qasäl çäl-* **‘**hastalanmak’, *båşi yåstiqqa teg-* ‘hastalanmak’ gibi örtmece tabirler kullanılır. Taranılan metinlerde örtmece kullanımına sahip bazı fiil örnekleri ise şöyledir:

1. ***Kit-*** ilk metinlerden bugüne her dönemde ‘gitmek, uzaklaşmak, çekilmek’ fizikî ve mecaz anlamlarda kullanılmıştır. Özbekçede ‘dünyadan gitmek, ölmek’ anlamında da kullanılarak örtmece örneği sergiler. [*Ådämlär soräydi, kim keldi, kim ketdi? Dünyå gänimät, biz häm qarib qåldik*. (İnsanlar soruyor, kimler geldi kimler gitti? Bu dünya bir ganimet, biz de yaşlandık kaldık.) Muhäbbät Ölimdän Küçli 46].

2. ***Öt-*** tarihî metinler (Kar, Harz, Kıp, Çağ) ve Özbekçede ‘geçmek, bir yerden bir yere, bir durumdan bir duruma geçmek’ anlamıyla bilinmektedir. Özbekçede aynı zamanda ‘ölmek’ anlamında örtmece bir kullanım bulunur. [*Qizämiq degän bir fäläkät käsäl bilän ågrib dünyådän ötdi*. (Kızamık denen bir felaket hastalık yüzünden hastalanarak bu dünyadan göçtü.) Ötkän Künlär 107].

3. ***Sarġar-*** tarihî metinlerde [Kar, (*Sarġardı neŋ*. Nesne sarardı. DLT II 187), Harz, Kıp, Çağ] ve Özbekçede ‘sararmak’ fizikî anlamında kullanılmış aynı zamanda ‘hastalanmak’ anlamında örtmece kullanım sergiler. [*Lekin közläri Båbürning yüzigä tüşgändä uning ågir käsälgä oxşäb särgäyib qålgänidän qanåat håsil qilgändäy mämnun yiltirädi.* (Lakin gözleri Babür’ün yüzüne düştüğünde onun ağır hastalığa benzer sararıp kaldığına kanaat getirmiş gibi hoşnut bir şekilde ışıldadı.) Yulduzli Tünlär 282].

4. ***Yat-*** ilk dönemlerden itibaren her dönemde ‘yatmak, uzanmak’ anlamında kullanılmış, Özbekçede ayrıca ‘hastalanmak’ anlamında örtmece kullanım görülür. [*Sälim äkä qånsiräb därmånsizlänib yåtib qåldi*. (Salim ağabey kanı çekilip dermansızlaşarak hastalandı.) Mehråbdän Çäyån 22].

3.3.1.5. ARGO

Sözcüklerin anlamını genişleten bir başka unsur argodur. Terim olarak Türkçeye Fransızcadan girmiş olan argo (*argot, slang*) genelgeçer dilden ayrı ama ondan türeme olan belli çevrelerce kullanılan ve herkesçe anlaşılmayan, eğretilemelerin büyük yer tuttuğu kendine özgü sözcük ve deyimlerden oluşan özel bir dil olarak tanımlanır (Vardar, 2002: 24). Argo aynı zamanda kapalı bir hayatı olan veya kendini gizlemek isteyen dar bir grup ya da topluluğun özel anlaşma aracı olarak görülür (Kaymaz, 2003: 3). Argo bir dil kullanımıdır ve daha çok konuşma dilinde görülür. Ancak çok nadir yazı dilinde ve edebî eserlerde kullanıldığı görülür.

Argolar kalıplaşmış yapılardır ve sözcüklerin düz anlamlarının ötesinde yeni anlam kazanma yollarından biridir. Amacı sınırlı bir topluluğun anlayabileceği özel bir şifre oluşturmaktır. Argo niteliği gösteren bir yapının toplumun tümü tarafından öğrenilmesi argo olma özelliğini bir dereceye kadar bozar. Bir süre sonra yapı deyim özelliğini kazanır. Yine de argonun resmî bir konuşmaya girmesi çok nadirdir (Akerson, 1991: 88). Ferit Devellioğlu (1980: 9) argoyu toplumda belli bir gruba veya sosyal sınıfa özgü olan ve genel dilin koynunda asalak bir kelime hazinesi bulunan konuşma sistemleri olarak tanımlar, *hırsız argosu, öğrenci argosu, asker argosu, artist argosu, umumhane argosu* gibi türleri olduğunu belirtir.

Argoda deyim aktarmalarına (*metâfor*) çok yer verilir, bunun dışında sözcüklere yeni anlamlar yüklenir. Argoda kullanılan yerleşmiş deyim aktarmaları dildeki birçok ögeyi çok anlamlı duruma getirmiştir (Aksan, 1978: 113).

Taradığımız dönemlerde argo özelliği gösteren fiiller şöyledir:

1. ***Otla***- hem tarihî dönemlerde [Kar, Harz (*Ey ana bu ḳoylar ḳayu yerde otlayurlar*? NF 298-11), Kıp, EAT, Çağ] hem de Özbekçede ‘hayvanlar için ot vb. türden şeyleri yemek’ anlamında kullanılmıştır. Bugün Özbekçede aynı zamanda ‘boş konuşmak, gevezelik etmek’ [*Negä bâyä ulärning åldidä âgzingizgä kelgänini otlädingiz?* (Neden az önce onların önünde ağzınıza geleni söylediniz?) Mehråbdän Çäyån 49], mecâz anlamıyla argo hâline gelmiştir.

2. ***Yul***- fiili tarihî metinlerde [E.Uyg., Kar (*Er ḳuş yoldı*. Adam kuş yoldu, kaynar suda bırakıp tüylerini yoldu. DLT III 63), Harz, Kıp, EAT, Çağ] ve Özbekçede 'yolmak, koparmak' anlamında kullanılmıştır. Ayrıca yine tarihî dönemlerde [OY, (*Tegelim tidim tegdimiz yuldımız* T 39), Harz] ve Özbekçede mecaz anlam yoluyla argo hâline gelerek 'çalmak, gasp etmek, yağmalamak' anlamını elde etmiştir. [*Yäxşi işläsäm älbättä çäkki bolmäydi, negäki bulär qarindåşlärim hämmädän yulsälär häm mendän yulmäslär*. (İyi çalışsam fena olmaz, çünkü bunlar kardeşlerim, hepsinden çalsalar benden çalmazlar.) Qutlug Qån 8].

3. ***Çayna***- tarihî metinlerde [Harz (*Çaynap sordı kemükni, süŋüknüŋ yumşaḳın yedi* ME 183-2), Kıp, Çağ] 'ağızda çiğnemek, ezmek, kemirmek' anlamındadır. Özbekçede bu anlamın yanı sıra 'dedikodu yapmak, gıybet etmek, çekiştirmek' anlamında argo kullanım elde etmiştir. [*Mullä Süläymån sizni bolsä rosä çäynädilär.* (Molla Süleyman, sizin de epey dedikodunuzu yaptı.) ÖTİL II 349].

3.3.2. ANLAM DARALMASI

Anlam daralması (*semantic restriction*) kaynaklarda göstergenin önceden anlattığı anlam ve kapsam bakımından ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır hale gelmesi, genel bir anlamdan daha dar bir anlama geçmesi şeklinde tanımlanır (Aksan, 2006: 90, Korkmaz, 1992: 9, Vardar, 2002: 20). Örneğin *konak* eskiden 'konma yeri, herhangi bir yerleşme yeri' iken bugün 'büyük ve gösterişli ev' anlamına, *yemiş* geçmişte tüm meyveler için kullanılırken bugün bazı bölgelerde yalnızca *incir* için kullanımına veya *erik* sözcüğünün bütün meyveleri kapsarken bugün tek bir meyveyi işaret ettiğine bazı kaynaklar dikkat çeker. Bu tip örnekler anlam daralması olmakla birlikte daha çok *özelleşme* örnekleridir. Sözcüğün kapsadığı alan zamanla daralmış ve daha sınırlı bir alan işaret edilmektedir. Yani bir tür üst anlamlılıktan alt anlamlılığa doğru bir kayma ya da bir türden bir cinse doğru küçülme ilişkisi ve genelden özele doğru bir gidiş vardır. Dolayısıyla anlam daralması kavramını sadece üst anlamlılık (*hyperonymy*) - alt anlamlılık (*hyponymy*) ilişkisi, tür-cins ilişkisi veya genel-özel ilişkisine indirgememek gerekir. Anlam daralması çok anlamlı bir göstergenin tarih içinde anlamlarından en az birini kaybederek daha sınırlı bir alanı temsil etmesidir.

Örneğin *tur-* fiili Eski Türkçede ‘ayağa kalkmak’, ‘durmak’, ‘yerleşmek, kalmak’, ‘yaşamak’ gibi birçok anlamda kullanılabiliyorken bugün Türkçede *dur-* sadece ‘durmak, sabit kalmak’ anlamıyla bilinir ya da *oku-* ‘çağırmak, davet etmek’ ve ‘okumak’ anlamlarına sahipken bugün sadece ‘okumak’ anlamı ile bilinir.

Anlam daralması (tıpkı genişleme gibi) sözlüksel birimin kullanım sıklığına bağlıdır. Az kullanılan sözlüksel birimler zamanla daralmaya, çok sık kullanılan sözlüksel birimler de zamanla genişlemeye doğru gider. Bir sözcüğün az kullanılmasının nedeni eş veya yakın anlamlı başka sözcüğün daha fazla tercih edilmesi olabilir. Daha fazla tercih edilen sözcük, aynı anlama gelen diğer sözcüğün alanını kısıtlar, dolayısıyla az kullanılan sözcüğün anlam alanı zamanla daralır. Örneğin *akıl* sözcüğünün daha sık tercih edilmesi *ög* sözcüğünü, *günah* sözcüğünün sık kullanımı *yazuk* sözcüğünü unutturmuştur. Bu durum aynı dile ait sözcüklerde de meydana gelebilir. Yapılan çalışmada Özbekçede *oz-* ‘geçmek’ fiili *öt-, ak-, keç-, ket-* fiillerinin daha yaygın kullanılmasıyla, *kop-* ‘çıkmak, doğmak, meydana gelmek; kalkmak’ fiili *tur-, bol-, yüz ber-* fiillerinin daha fazla kullanılmasıyla, *ḳatıġlan-* ‘çabalamak, uğraşmak; katlanmak, dayanmak, tahammül etmek’ fiili ise *mihnet et-, tiriş-, urin-* ve *çida-* fiillerinin yaygın kullanımıyla anlamları daralmıştır.

Anlam daralmasının bir diğer nedeni lehçesel farklılıktan kaynaklanır. Bir lehçede yaygın kullanılan bir sözcük, eş anlamlı başka bir sözcük tercih edildiğinde başka bir lehçede dar bir alanda sıkışmış olabilir. Örneğin *tüş-* ‘inmek; düşmek’ fiilinin Özbekçede yaygın kullanımı, *in-* fiilinin kullanımını oldukça sınırlamıştır veya *kayt-* ‘dönmek’ fiilinin sık kullanılması *tön-* fiilinin anlam alanını, *kara-* ‘bakmak’ yaygın kullanımı *bak-* fiilinin kapsamını daraltmıştır. *Tap-* fiilinin yaygın kullanımı nedeniyle *bul-* fiili, *yaşir-* fiili yaygın kullanımı nedeniyle de *kizle-* fiili Özbekçede hayat bulmamıştır.

İncelediğimiz dönemlerde geçmişten bugüne Özbekçede anlam daralması yaşamış bazı fiiller şunlardır:

1. ***Ḳap-*** tarihî lehçelerde [Kar, (*Er ton ḳapdı*. Adam elbiseyi çaldı. DLT II 4), Kıp] ‘kapmak, çalmak, zorla almak’, ‘dokunmak, çarpmak’ [Kar (*Oġlanıġ yél ḳapdı*. Çocuğu soğuk çarptı. DLT II 4)], ‘tutmak, yakalamak’ [E.Uyg, (*Toġan ḳuş teŋriden*

ḳoḍı tabışġn tipen ḳapmiş IB 44), Kar, Harz, Kıp, EAT, Çağ], 'kaplamak, istila etmek' [EAT (*Uyḫuda çün ġamın beni ḳapdı / Gözlerüm uyḫuya ḳapu yapdı* TS IV 2248)] gibi anlamlarda kullanılırken Özbekçede kullanımın da azalmasıyla birkaç atasözünde geçen 'köpek, deve vb. için ısırmak' [*İtni qåpmäs deb bolmäs.* (Köpek ısırmaz demek olmaz.), *İt qudursä égäsini qåpädi*. (Köpek kudurursa önce sahibini ısırır.) mak. ÖTİL II 599], anlamı bulunmaktadır. Sözcüğün geçmişindeki anlam çeşitliliği bugün kaybolmuştur. Anlam alanında daralma olmuştur.

2. ***Tiril***- tarihî lehçelerde [Kar (*tirildi bir ança yorıdı bu yaŋ / böri toḳlı birle ḳozı boldı teŋ* KB 3096), Harz, Kıp, Çağ] 'yaşamak' ve 'dirilmek, yeniden hayata dönmek' [E.Uyg, Kar, (*Ölüg tirildi*. Ölü dirildi. DLT II 127), Kıp, Çağ] anlamlarıyla kaydedilmiştir. Bugün Özbekçede ise 'yaşamak' anlamı unutulmuştur. 'dirilmek' [*Nävbätdägi tun kelib biz därveş-käländärni dengizgä täşlägän vaqt yetgänidä, hamma qaytib tirildi*. (Nöbetteki akşam gelip biz kalender dervişi denize bırakan an geldiğinde her şey yeniden dirildi.) Muhäbbät Ölimdän Kuçli 32], ve 'canlanmak, kendine gelmek' anlamlarındadır. Geçmişten bugüne bakıldığında sözcüğün anlam alanı daralmıştır.

3. ***Tuy***- tarihî lehçelerde [EUyg, (*Turńa ḳuş tüşnekiŋe ḳonmiş, tuymatın tuzaḳḳa ilinmiş* IB 61), Kar, Harz, Kıp, Çağ] 'anlamak, hissetmek, sezmek', 'duymak, işitmek' [Harz., (*Uçalarıŋa köterip ḳaçtılar, cühūdlar tuydılar, kelip ölügni kördiler* KE 227v-20), Kıp, Çağ] ve 'haberdar olmak, bilgi almak, öğrenmek' (Çağ. *Élge ayıttı kirsem ay yüzler tuyarlar, balıḳ köp bolsa arslanlar tayarlar* SibGT 81b-12) anlamlarında kullanılmıştır. Bugün Özbekçede *tuy*- sadece 'hissetmek' anlamıyla yaşar. Sözcüğün anlam alanı geçmişten bugüne daralmıştır. [*Vücudidä yåqimsiz behållik tuyib éşik åçilgunçä devårgä suyälib turdi*. (Bedeninde nahoş bir halsizlik hissetti ve kapı açılınca duvara dayandı.) Girdåb 75].

4. ***Yarlıḳa***- tarihî metinlerde [OY, (*Teŋri yarlıḳaduḳ üçün illigig elsiretmiş* KT D15), EUyg, Kar, Harz] 'buyurmak, emretmek', 'affetmek, bağışlamak' [Kar, (*Yarlıḳamaz ol kim ortaḳ ḳatsa aŋa taḳı yarlıḳar anda aḍınnı* KT (Rylands) 4-48), Harz, Kıp,

Çağ] ve ‘esirgemek, korumak’ [Kıp, Çağ (*ʿIşḳ üçün ʿāşıḳnı tiŋri yarlıḳap hīç sormaġay / Çün yaratmış ḳaş u köz ü ġamze-i fettānını* LD 1900)] anlamlarında kullanılmıştır. Özbekçede bugün *yarlıka-* sadece ‘affetmek, bağışlamak’ anlamıyla bilinir. Sözcüğün anlam alanında daralma meydana gelmiştir. [*Nahåtki gunåhimni yårlaqaş şunçälik qiyin bolsä?* (Suçumu bağışlamak bu kadar mı zor?) Hojiyev, 296].

3.3.2.1. ÖZELLEŞME

Özelleşme (*specialisation*) anlam daralması türü olarak görülür. Genelleşmenin zıddı olarak düşünülebilir. Anlam değişmelerinin toplumsal kaynaklı nedenleri A. Meillet tarafından sıralanırken sözcüğün dar veya geniş bir çevre tarafından benimsenmesi şeklinde genelleşme ile birlikte düşünülmüştür. Özelleşme *daralma* içinde, genelleşme *genişleme* içinde değerlendirilmiştir (Guiraud, 1975: 78).

Özelleşme yerli kaynaklarda anlam daralması başlığı altında ele alınıp incelenmemiş (Aksan, 2006: 90) dilbilim sözlüklerinde de yer almamıştır (Vardar, 2002). Özelleşme bir göstergenin geçmişte daha genel bir anlam alanına sahipken zamanla bu durumu yitirerek daha özel bir anlam alanına sahip olması demektir. Üst anlamlılık alt anlamlılık ya da parça bütün ilişkisi şeklinde daha dar bir alanı temsil etmesi şeklinde bir anlam daralması olayıdır. Özelleşme anlam daralması türüdür, ama her anlam daralması özelleşme değildir. Fiiller söz konusu olunca özelleşme, gerçekleştirdiği hareketin kapsamının daralması, eskiye göre ancak bir bölümünü yapıyor olmasıdır. İncelenen eserlerde özelleşme yaşadığı düşünülen fiiller ise şöyledir:

1. *Egir-* fiili tarihî dönemlerde [OY, (*On erig tona tigin yogınta egirip ölürtümiz* ETY 50), EUyg, Kar, Harz, Kıp]‘kuşatmak, etrafını sarmak’ ve ‘yönlendirmek, sevk etmek, iletmek’ [Kar (*Bu kün tegsü mindin dürud ol yarın / Elig tuttaçımḳa egirse muŋa* yarın derde düşersem, elimden tutacak olan / o resūle bugün benden salāt ve selām erişsin AH 30) anlamlarında kullanılmış, tarihî lehçelerde de kullanılan ‘ip, yün, pamuk için eğirmek, çevirmek’ anlamı sadece Özbekçede yer almıştır, dolayısıyla anlam ve kapsama alanında bir daralma olmuş, ‘bir şeyi kuşatmak, çevirmek, etrafını sarmak’ genel anlamı unutularak yalnızca ‘ip, yün vb. için eğirmek, çevirmek, döndürmek’

anlamıyla bilindiği için özelleşme örneğidir. [*Äyvåning åldidä Säådätning ånäsi ip yigirib olturär ekän qizining qolidä begånä yigitni körgäç häyrån bolib qålgän edi*. (Terasın önünde Saadet'in anası ip eğirirken kızının kolunda yabancı genci görünce şaşırıp kaldı.) Ötkän Künlär 106].

2. *Örte-* geçmiş dönemlerde [EUyg, Kar, (*Ol otuŋ örtedi*. O, odun yaktı. DLT I 272), Harz, Kıp, Çağ] genel olarak 'yakmak' fiziki ve 'elem ve ızdırap ile yakmak, canını yakmak' (Çağ *Örtedi cānımnı hecriŋ ay moġul-çīn ḳaydasın* ŞHD 31b-10) mecaz anlamında kullanılırken bugün Özbekçede sadece 'yemekler için acıtmak, yakmak' anlamında kullanılmıştır. Fiilin anlam alanında bir daralma ve kapsama alanında özelleşme olmuştur. [*Äççiq şorvä içimni örtäb yübårdi*. (Acı çorba içimi yaktı.) ÖTİL II 515].

3. *Sök-* tarihî metinlerde [OY, (*Ḳarıġ söküpen kögmen yışıġ toġa yorıp ḳırḳız bodunuġ uḍa bastımız* KT D35), EAT] 'sökmek, yol açmak, yarmak' ve 'herhangi bir şeyi bozmak, yıkmak' [Kar, (*Ol ewin sökti*. O, evini söktü. DLT II 21), Harz, Kıp, Çağ] genel anlamlarında kullanılırken bugün Özbekçede özelleşerek sadece 'dikilen bir şey için sökmek, açmak' [*Kir körpälärni sökib yuvmåq*. (Kirli yorganları söküp yıkamak.) Hojiyev 238] anlamıyla kullanılmaktadır.

3.3.3. BAŞKA ANLAMA GEÇİŞ

Başka anlama geçiş (*semantic transfer*) bir göstergenin başlangıçtaki anlamından uzaklaşarak yeni bir kavramı yansıtır duruma gelmesidir (Aksan, 2006: 89). Başka anlama geçişte göstergenin daralma veya genişleme olmadan ilk anlamı tamamen unutulur, artık farklı bir anlamla bilinir. Bu durum *anlam kayması* olarak da nitelendirilir. Başka anlama geçiş en çok alıntı sözcüklerde meydana gelir. Başka bir dile geçen alıntı sözcükler, geçtikleri dilde çoğu zaman anlamlarını değiştirir.

Örneğin Latincede 'balta' anlamına gelen *coxa* Fransızcada 'kalça, but' anlamına, Lat. *bucca* 'yanak', Fr. 'da *bouche*, İtl. 'da *bocca* 'ağız' anlamına gelmiştir (Aksan, 1978: 121). Başka bir örnek Almancada *was ist das?* 'bu nedir?' Fransızcaya

vasisdas biçimiyle ‘üst pencere, üst cam’ anlamıyla geçmiş oradan Türkçeye de aynı anlamla girmiştir (Aksan, 2006: 94).

Başka anlama geçişte önemli olan sözlüksel birimin bir önceki anlamını unutturmuş olmasıdır. Bir önceki anlamı ile arasında uzak veya yakın semantik bir bağ bulunabilir. Ancak eski anlamı anadil konuşucuları tarafından artık bilinmez. Bayraktar (2014: 172) Eski Türkçede *tütün* sözcüğünün ‘duman’ anlamına geldiğini, şimdi ise ‘yakılarak içilen bitki’ anlamına geçtiğini belirterek başka anlama geçişin örneğini verir. İncelediğimiz dönemlerde Özbekçede başka anlama geçiş kapsamında tespit edilen örnekler şöyledir:

1. ***Bekit***- tarihî dönemlerde [Kar, (*Ol işig bekitti*. O, işi sağlamlaştırdı. DLT II 309), Harz, Kıp, Çağ] ‘kuvvetlendirmek, sağlamlaştırmak’ anlamında kullanılırken bu anlam Özbekçede unutulmuş ‘kapatmak, örtmek’, [*Därvåzälärni därhål bekitgäymiz.* (Kapıları hemen kapatacağız.) Yulduzli Tünlär 92] ve ‘sır saklamak, gizlemek’ [*Éndi Yåqubbek mänä bu sirni yäxşiråq bekitiş üçün Båburgä hämmädän årtiq sädåqat bildirmåqdä édi.* (Şimdi Yakup Bey işte bu sırrı gizlemesi için Babür’e herkesten çok bağlılığını bildirmekte idi.) Yulduzli Tünlär 28] gibi anlamlarda kullanılmaya başlamıştır.

2. ***Emle***- tarihî lehçelerde [E.Uyg (*Satağsız tersiz içgü ot öntürüp emleser otasar* Maytr. 51-7), Kar, Harz] ‘ilaçlamak, sağaltmak’ anlamında kullanılırken bu anlam unutulmuş, Özbekçede *emle*- bununla ilintili ‘aşı yapmak, aşılamak’ [*Çeçäkkä qarşi émlämåq* (Çiçek hastalığına karşı aşılamak) ÖTİL II 446], anlamında kullanılmaktadır.

3. ***Muŋaḍ***- fiili tarihî dönemlerde [Kar, (*Er oğlı muŋaḍmaz, it oğlı külermes.* İnsanoğlu bir çaresini bulur, ondan kurtulur, nitekim köpek eniği tökezimez. DLT II 84), Harz, Kıp, Çağ] ‘çaresiz kalmak, muhtaç olmak’ anlamında kullanılırken Özbekçede bu anlam yerine ‘morali bozulmak, somurtmak, hüzünlenmek’ [*Ali Kuşçi neçündir hücrädä mungäyib otirgän änäsi Tilläbibi esigä tüşib, yürägi uvişib ketdi*. (Ali Kuşçu nedendir odada morali bozulup oturan anası Tille hala aklına düşünce yüreği parçalandı.) Ulugbek Xazinäsi 45] anlamında kullanılır.

4. ***Saḳın***- tarihî dönemlerde [OY, (*İnim Kültigin kergek boltı özüm saḳıntım* KT K10), EUyg, Kar, Harz, Kıp, Çağ] 'düşünmek' anlamında iken Özbekçede bu anlamla değil 'özlemek' [*Men sizni judä sågindim, här kün tüşimdä körämän*. (Ben sizi çok özledim, her gün rüyamda görüyorum.) Qutlug Qån 142] ve 'istemek' [*Ėndi sizdän şuni häm soräyin: Xocäsigä sådiq bir qul sizning täbiringizçä, mänäviy bir pädär öz ogligä yåmånlik sågінärmi, bu togridä cävåb beringiz-çi?* (Şimdi sizden şunu sorayım: Hocasına sadık bir kul -sizin tabirinize göre manevi bir baba- kendi oğlu için bir kötülük ister mi, bu konu hakkında cevap verir misiniz?) Ötkän Künlär 12], anlamları ile bilinir.

5. ***Yaşar***- tarihî dönemlerde 'yeşermek' ve 'nemli olmak' anlamlarında iken Özbekçede bu anlamlar yerine 'gençleşmek' [*Qån yängilänädi, yäşärädi, millätning qiyåfäsi häm körkämläşädi, istedådi årtädi*. (Kan yenilenir, gençleşir, milletin hali iyileşir, kabiliyeti artar.) Şåvqin 57] ve 'güzelleşmek' [*Yängi dünyå, yängiçä häyåt zävqi bilän yåşärdi Tåşkänd*. (Yeni dünya, yeni hayat zevki ile gelişti Taşkent.) www.ozbektiliizohlilugat/playstore/yåshärmåq; erişim tarihi: 20.02.2022] anlamları ile bilinir.

3.3.4. ANLAM İYİLEŞMESİ

İyileşme ve kötüleşme gibi kavramlar anlambilimcilerin tümü tarafından kabul edilen kavramlar değildir. Çünkü iyilik ve kötülük gibi kavramlar subjektif, göreceli, nesnel olmayan kavramlar olmaları nedeniyle bazı sınıflandırmalarda yer almamıştır. Bloomfield (bkz. s. 50) anlam değişmelerinin tasnifinde yüceltme (*elevation*) ve yozlaşma (*degeneration*) terimlerini kullanmıştır. Buradan iyileşme ve kötüleşme kavramları çıkmış olmalıdır. Bréal, Darmesteter, Guiraud gibi anlambilimciler bu tür bir sınıflandırmaya gitmemişlerdir. Bu durumda iyileşme ve kötüleşme gibi kavramlar esasında bir sınıflandırma türü değil, genişleme, daralma ya da başka anlama geçiş kapsamında değerlendirilmelidir.

Bununla birlikte özellikle yerli kaynakların çoğunda iyileşme ve kötüleşme gibi başlıklar bulunur. Bu nedenle ve örnek olması dolayısıyla bu kavramlara çalışmamızda değinilmiştir.

Anlam iyileşmesi (*amelioration*) bir sözcüğün eskisine göre daha olumlu bir anlam kazanmasıdır (Aksan, 1982: 217). Başka bir deyişle toplumun yüklediği anlamda eskiye göre bir olumlama ve bir yüceltme olması nedeniyle göstergenin içeriği zamanla değişmiştir. Örneğin Eski Türkçede 'kötü, fena' anlamındaki *yavuz* (< yabız) sözü zamanla Türkçede 'iyi, yiğit, kahraman' anlamına dönüşmüştür. İncelediğimiz dönemlerde iyileşme diyebileceğimiz tek örnek *urun-* (Özb. *urin-*) fiilidir.

1. ***Urun-*** tarihî lehçelerde [Kar, (*Ol özin urundı*. O, bir işte pişman olduğu için kendi kendine döğündü. DLT I 201), Kıp, Çağ] 'pişman olup dövünmek, vurunmak' anlamında kullanılırken Özbekçede bu anlamla değil 'çalışmak, çabalamak' anlamı ile bilinir. [*Nä sävdå-såtiq qilädi, nä dehqånçilikkä urinädi*. (Ne ticaret yapar, ne de çiftçilik için çabalar.) Keçä vä Kündüz 12]. Olumsuz bir duygu durumunun yarattığı bir eylemden olumlu bir eyleme geçiş yaptığı için anlam iyileşmesi olarak görülebilir.

3.3.5. ANLAM KÖTÜLEŞMESİ

Anlam kötüleşmesi (*pejoration*) bir sözcüğün anlamının geçmişe göre daha olumsuz duygu ve düşünceleri çağrıştırmasıdır. Örneğin Farsçadan Türkçeye geçen 'canlı' anlamındaki *canavar*ın anlamı 'yırtıcı, vahşi hayvan' anlamına gelerek anlam kötüleşmesi yaşamıştır. İncelediğimiz dönemlerde anlam kötüleşmesi yaşadığını düşündüğümüz örnekler *karala-* ve *tilen-* fiilleridir.

1. ***Karala-*** tarihî dönemlerde [Kar (*Ol ḳaraladı neŋi.* O, bir şeyi karaladı. DLT III 324), Çağ] ve Özbekçede 'karalamak, siyahlaştırmak' anlamında kullanılmış, aynı zamanda Özbekçede 'kara çalmak, kötülemek, iftira atmak, yermek, lekelemek' anlamında anlamı kötüleşmiştir. [*Ulär incilgä qårşi här gäp vä işni qåräläbdilär*. (Onlar, incile karşı her türlü söz ve eylemi kötülediler.) Hind Seyyåhining Qissäsi

16]. *Kara* ‘kara, siyah’ renk adına *+lA-* türetme ekinin gelmesiyle oluşan *karala-* fiili temelde ‘siyah hale getirmek, siyahlaştırmak’ anlamından ‘bir kişinin hakkında ya da bir durum için kötü söz söylemek, kara çalmak, yermek’ anlamıyla metâforlaşmıştır. Kara rengin pejoratif anlam yüklenmesi sadece Özbeklere has bir durum değil, Türk kültüründe görülen bir özelliktir. Rengin türü duygulara tercüman olmuş, rengin koyuluğundan olsa gerek kötü, olumsuz durumları çağrıştırmış, *kara bela, kara çalmak, karalamak, karalar bağlamak, karamsarlık, kara kara düşünmek* vb. ifadelere kaynaklık etmiştir. Kara rengi kötülüğün, uğursuzluğun, ölümün, acının sembolü olmuştur. *Kara* rengin bu olumsuz duyguları çağrıştırmasından dolayı *karala-* fiilinin de anlamı kötüleşmiştir.

2. ***Tilen-*** tarihî dönemlerde [Kar *urmış ajun pusuġın ḳılmış anı balıġ / em sem aŋar tilenip sizde bulur yaḳıġ* Dünya pususunu kurmuş, onu yaralamış; ilaç, çare arayıp yakıyı sizde bulur. DLT I 407] ‘aramak’ ve ‘istemek, arzu etmek’ [Kıp *Farzdan burun ni kim tilese niçe kim vaḳt içinde kiŋlik bar* İM 202b-7] anlamlarında iken Özbekçede aynı zamanda ‘dilenmek, dilencilik yapmak’ anlamlarıyla anlam kötüleşmesi yaşamıştır. [*Qarigändä tilänib otirädigän boldi*. (Yaşlandığında dilenmeye devam ediyordu.) Hojiyev 254].

4. ÖZBEKÇEDE ANLAM DEĞİŞİMİ YAŞAMIŞ FİİLLER

1. **Aç-**: 1. "açmak, bir şeyi kapalı durumdan açık duruma getirmek" **OY:** *Sünügin açdımız* T 28; **Kar**: *Ḳapuġ açdı* DLT I 163, *Niḳab kötrür ajun birer yüz açar* AH 221; **Harz:** *Ol ferişte taḳı ḳapuġnı açtı* NF 55-8, *Çıkardı nerseni, açtı nemeni* ME 16-2, *aç-* İMüh 66A-2; **Kıp:** *Ya işik aç revān çıkıp kiteyim* GT 119-11, *aç-* 'iftaḥ' Kİ (Özyetgin 339), *aş-* DM 20a-15; **EAT:** *Baş ḳaldurdı, yalabıdaḳ gözin açdı* DK 28-2; **Çağ:** *Ḳopġıl ve bu ḳapuġnı açġıl* SibGT 85b-10, *Yüz açġıl köz sini toyġunça körsün* LD 288, *Sözlep ol laʿl-i şeker-ḫānı şeker-rîz ite sin / Açıp ol zülf-i semen-sānı dil-āvîz ite sin* BD 88, *aç-* Abuş 894, aч- 'otkrıvat', raskrıvat'' (Fazılov I 87); **Özb:** *Änvär kitåbning ong-tersini åçib äxtärä båşlädi.* (Enver kitabı sağından solundan açarak çevirmeye başladı.) Mehråbdän Çäyån, 120.

2. "feth etmek, ele geçirmek" **Kar:** *Kimi içre oldurup Ila suwın keçtimiz / Uygur taba başlanıp / Mınġlaḳ élin açtımız* (Gemi içerisine oturup Ila suyunu geçtik, Uygurlara doğru yöneldik, Mınlak ülkesini fethettik. DLT III 235; **Harz:** *Afrika atlıġ élni açtılar takı Andalus atlıġ élni açtılar* NF 127-13; **EAT**: *Şehirler açdım, çeriler sıdım; çün ölüm geldi, ölümle çıkışamadım* TS I 12; **Kıp**: *ʿÖmer birle Teŋri Teaʿālā açtı ʿÖmer'niŋ élinde munça illerni* İM 43a-7, 8; **Çağ:** *Ḳılıç urup köp yurtlarnı açıp siz altınızġa koyup kitti* ŞT 79a-15, aч- 'zahvatıvat', pokoryat'' (Fazılov I 87); **Özb**: - *Sämärkänd qåpqalärini biz üçün siz åçib keldingizmi?* (Semerkant'ın ana kapılarını bizim için siz mi açtınız?) Yulduzli Tünlär, 113.

3. "açıklamak, izah etmek" **E.Uyg:** *Ayıġ kılınçların aça yaḍa ökünü bilünü* (kötü huylarını açıklayarak pişmanlık bildirip) AYÖlmez 141-11; **Kar**: *Aŋar açtı ay toldı köŋli sözi / Ne ermiş tileki kim ermiş özi* KB 503; **Harz:** *Açtı sözni, aça sözledi* ME 54-4, *Açılmaḳ kerekse saŋa bu beyān* MM 370-3; **Çağ:** *Köŋül rāzını aŋa açtım ve ayıttım* SibGT 77a-3; **Özb:** *Mundän bir neçä häftä ilgäri Zäynäb ävväl märtäbä yüräk därdini köz yåşläri içidä åçib berdi.* (Bundan birkaç hafta önce, Zeynep ilk kez içinin acısını, gözyaşları içinde izah etti.) Ötkän Künlär, 188.

4. "engeli ortadan kaldırmak, yok etmek, gidermek" **Kar:** *Ey iḍimiz aça bérgil bizdin ʿaẕābnı biz bitgenlermiz* KT (Rylands) 44-12; **Özb:** *Raqiblärgä düşmänlärgä yol åçib bergän şu ånäning ärzusi émäsmidi?* (Rakiplerin ve düşmanların yolunu açan bu ananın arzusu değil miydi?) Ötkän Künlär, 164.

5. “meydana çıkarmak, göstermek, ortaya koymak” **Kar:** *Anıŋ bilmeki İḍim üskinde ol, açmaz anı vaḳtiŋe tegi* KT (Rylands) 7-187; **Kıp:** *Taḳı tenini açmaġay ol ḥalde kim turur bolgay* İM 144b-8; **Çağ:** *Nā-geh yüzin açsa ḳıyāmet körünür* SibGT 107b-7; **Özb:** *Häsänäli piyåläni ågzigä kötärib, çåyni höplädi, käşfini åçti* (Hasanali kâseyi ağzına götürerek çayını yudumladı ve buluşunu meydana çıkardı.) Ötkän Künlär, 12.

6. “açığa vurmak, söylemek, yaymak” **Kar:** *Amulluḳ bile açtı ay toldı til / Siliglik bile öz sözin aydı bil* KB 584; **Harz:** *On arıġ kim éki yıl zindānda meniŋ üçün yatdı ve sırrımnı açmadı* KE 90v-17; **Kıp:** *Kiteblerni bıraḳġay anı açıp okıġıl* İM 40a-1; **Özb:**- *Yoq! Ägär şübhä qılsäm bu sirni åçmäs édim, Ali.* (Yok! Eğer şüphe etsem bu sırrı açmazdım, Ali.) Ulugbek Xazinäsi, 15.

7. “ferahlık vermek, teselli etmek, genişletmek” **Kar:** *Ey İḍim aça bérgil meniŋ köksümni yaʿni köŋlümni* KT (Rylands) 20-25; **Harz:** *Safā sıdḳ u sohbet köŋülni açar* MM 328-1, *Saḳlandı yawuzluḳdın, arıġ köŋül açar yerge çıḳdı* ME 181-7; **Kıp:** *köŋül açarmén* CC 6b-1; **Çağ:** *Köŋül açarḳa Gülistān vü ḫoş bolur būstān* SibGT 5a-1.

8. “yeni bir şey yaratmak, bir şeye başlamak” **Özb**: *Özbek xåtin-qizläri häyåtidä bütün bir devr åçyåpmiz.* (Özbek kadınlarının hayatında yeni bir devri başlatıyoruz.) ÖTİL I 553.

9. “güzelleştirmek” **Özb**: *Kiyim qiz hüsnini yänädä åçibdi.* (Kıyafet, kızı yine güzelleştirmiş.) ÖTİL I 553.

10. “güçlendirmek, sağlamlaştırmak” **Özb**: *Kişi fikrini kitåb åçädi.* (İnsan düşüncesini kitapla sağlamlaştırır.) ÖTİL I 553.

Aç-, Türkçenin en temel, en işlek fiillerindendir. İlk metinlerden itibaren görülür. Temelde ‘kapalı olan bir şeyi açık hale getirmek, açmak’ anlamında, ‘açıklamak, izah etmek’, ‘görünür kılmak, meydana çıkarmak’, ‘fethetmek, ele geçirmek’ ve ‘ferahlamak’ gibi fizikî ve mecazî çok geniş bir anlam alanına sahip olmuştur. Farklı kullanımlarıyla çok anlamlı olan *aç-*, ayrıca ***köŋli aç-*** ifadesiyle kalıplaşmış olarak metinlerde yer almıştır. Özbekçede mevcut anlamlarının yanı sıra ‘güzelleştirmek’, ‘yeni bir şey yaratmak’ ve ‘güçlendirmek, sağlamlaştırmak’ gibi anlamlarla fiilin kullanım sahası ve anlam alanı genişlemiştir.

2. Açıl-: 1. “açılmak, kapalı bir şey için açık hale gelmek” **Kar:** *İş açıldı, kök açıldı, köŋül açıldı* DLT I 194, *Turġu büstānlar açılmış olarḳa ḳapuġlar* KT (Rylands) 38-50; **Harz:** *Ḳapuġ özi açıldı* NF 104-10; **Kıp**: *açıl-* ‘infeteḥa’ Kİ (Özyetgin 340); **Çağ**: ачыл- ‘raspustitsiya, zatsvesti’ (Fazılov I 88) **Özb:** *Därvåzä tävaqaläri şaxt bilän åçildi.* (Kapının tabakaları ani bir haraketle açıldı.) Yulduzli Tünlär, 38.

2. “ferahlamak, neşelenmek, rahatlamak, hoşnut olmak” **Kar:** *Begin keḍ sewindürse tapnur ḳulı / Açıldı bu ḳulḳa aġırlıḳ yolı* KB 845; **Harz**: *Köŋli açıl-* KE 68v-10, *köŋli açıl-* ME 155-5; **Çağ**: *Saçıŋ şikestide bardur şikeste köŋüller / Köŋüller açılur açılsa ol ḳara saçıŋ* BD 10, *Köŋliŋiz açılġay tip atasını her bir kün bir tarafge avġa seyrge alıp çıḳdı* ŞT 91a-1; **Özb:** *U xaltä kötärib kelgänigä şäiräning yänädä çehräsi åçildi.* (Çantayı taşıyan şaire yine neşelendi.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 46.

3. “açıklamak, söylemek” **Harz:** *İḍi z̲ikrin aygıl açılġay sana* MM 36-4.

4. “hava vb. için açılmak” **Harz:** *Taŋ yarudı, açıldı taŋ* ME 155-3; **Çağ:** *Kün ārī buluttın açılur yaḫşı körünür* LD 731; **Özb:** *Hävå åçilsä dälägä çiqib qoşimni häydäymän.* (Hava açılırsa bozkıra çıkar çiftimi sürerim.) Yulduzli Tünlär, 4.

5. “bahar için gelmek” **Çağ:** *Yaz açıldı ʿayş iter çaġdur yüzüŋdin bürḳaʿal/niçe ḳılġay sin eyā gül-çehre sin ḥaḳḳımda al* LD 1020.

6. “fethedilmek, ele geçirilmek” **Harz:** *Mekkeniŋ feṯḥi yaʿni açılmaḳı taḳı ḫalāyıḳlarnıŋ musulmān bolmaḳı kelse* NF 83-6; **Kıp***: Her yir kim açılsa ḳahr birle ol yir ḫarāc yiri turur* İM 433b-6.

7. “anlaşılır olmak, ortaya çıkmak, görünmek” **Kar:** *Muŋar meŋzetü keldi şaʿir sözi / Oḳısa açılġay oḳıġlı közi* KB 412; **Kıp:** *Açıl-* ‘belirmek, ortaya çıkmak’ İM 235a-8; **Özb:** *Bir-birigä düşmän emäs dost bolib muåmälä tutsä, haqiqat åçilädi.* (Birbirine düşman değil dostça davranılsa gerçek anlaşılır.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 83.

8. “güzel olmak, güzelleşmek” **Özb:** *Özing çi, özing åldigingdän çiråyli bolib, åçilib ketibsän.* (Kendin ilkinden de güzel olup, güzelleşiyorsun.) Şåvqin, 188.

Aç-‘ın edilgen hali olan *açıl-*, ilk metinlerden bugüne farklı soyut anlamlarla yer almıştır. Temelde ‘kapalı bir şey için açılmak, açık hale gelmek’ anlamından farklı bağlamlarla anlam ve kavram alanı genişlemiştir. Tarih içinde ‘ferahlamak, rahatlamak’, ‘fethedilmek, ele geçirilmek’ ve ‘anlaşılır olmak, ortaya çıkmak’ gibi anlamlarla genişlemiş, ayrıca *köŋli açıl-*, *bahtı açıl-*, *tili açıl-*, *közi açıl-* gibi deyimleşmiş yapılarla

kullanılmıştır. Özbekçede, *åçil-* tarihî lehçelerde görülen anlamların yanı sıra, ‘güzelleşmek, güzel olmak’ anlamında kullanılmış ***çehräsi åçil-*** ‘keyfi yerine gelmek’ deyimine kaynaklık etmiştir. Fiilin anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir.

3. **Açın-**: 1. “doyumluk yem vermek, ihsanda bulunmak, bağışlamak” **Kar:** *Er atın açındı* (Adam atına yem verdi.), *Bey erin açındı.* (Bey askerine doyumluk verdi, kerem kıldı.) DLT I 199, *Tapuġsuz ağırlap açındım sini / Orun birdim erse basıŋdım mini* KB 646.

2. “ihtimam etmek, özen göstermek” **E.Uyg:** *Tınlıġlarıġ açınsar ağrınsar vrḥar seŋrem yirin sipirser* Maytr. 52-53, *Udçı er öz ewiŋe elitti açıntı ewinteki uluġ kiçikke tutuztı* İKP LXVII-7.

3. “bakmak, gözetmek, hürmet etmek” **E.Uyg:** *Olarnı açınu ayayu tutsar biz yene / Teŋrim ol ilig hanıg ayayu ağırlayu / Küyü küẓetü tutġay biz* AYUçar 1412, *açın-aya-* (ikileme şek.) AYAyazlı 0654, *Eḍgü açınıŋlat tep bir ay artuk açıntı* İKP LXVIII-1.

4. “acı duymak, üzülmek, hayıflanmak” **Kıp:** *Acın-* ‘acınmak, acı duymak’ TZ 135; **Özb:** *Mehribån, çålning bevaqt ölib ketgänigä çin könglidän äçindi* (Mehriban, ihtiyarın vakitsiz ölümüne gönülden üzüldü.) Girdåb, 38.

Eski Uygurca metinlerinden itibaren görülen *açın-* fiilinin ‘özen göstermek’, ‘bakmak, hürmet etmek, gözetmek’ anlamları bugün Özbekçede bulunmamaktadır. *Açın-* bugün yalnızca ‘üzülmek, acımak, acı duymak’ anlamıyla bilinmektedir. Dolayısıyla fiilin anlam alanında bir daralma söz konusudur. ‘İhsan etmek, bağışlamak’ anlamından ‘üzülmek’ anlamı gelişmiş olmalıdır. Özbekçede sadece bu anlamla bilinir. Geçmişten bugüne bakıldığında fiilin anlam alanında bir daralma ve başka (yakın) anlama geçiş söz konusudur.

4. Açış-: 1. “karşılıklı birbirini ekşitmek, acılaşmak” **Kar:** *Üzüm açıştı* DLT I 180.

2. “acısını paylaşmak, dertleşmek” **Harz:** *Açıştı anıŋ birle ḳayġunı, muŋlandı* ME 120-2.

3. “(fiz.) acı hissetmek, ağrımak, sızlamak” **Özb:** *Çäp kökrägi äçişip-äçişip turdi-dä keyin qattiq sänçdi.* (Sol göğsü ağrıyordu ve sonradan daha çok sancılandı.) Girdåb, 336.

4. “üzülmek, acı çekmek” **Özb:** *Husängä şu såniyädä åpäläri qarib, bir åz äftådä bolib qålgändek tuyuldi, yürägi älläneçuk äçişti*. (Husan’a o anda ablaları yaşlanmış ve çökmüş gibi geldi, yüreği bir parça acıdı.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 42.

Tarihî metinlerde bir iki cümle dışında örneği olmayan *açış-* bugün Özbekçede hem fiziksel olarak ‘acı duymak, ağrımak’ hem de ruh hali olarak ‘üzülmek, acı çekmek’ anlamlarına gelir. Bugün ‘yiyecekler için ekşimek, acılaşmak’ ve ‘acısını paylaşmak, dertleşmek’ anlamları yoktur. Bu durumda önceki anlamlar unutulup yerine başka anlamlar kullanıldığı için başka (yakın) anlama geçişin örneğini oluşturur.

5. **Açıt**-: 1. “(yiyecekler için) ekşitmek, acıtmak, mayalamak” **Kar:** *Ol sirke açıttı*. (O, sirkeyi ekşitti.) DLT I 207, *Başal yip açıtma aġız yi ʿasel* AH 162; **Kıp:** *Açıt-* ‘ekşitmek, acıtmak’ TZ 135; **Özb:** *Häsänälining xåtini bolgän Åybådåqqa, çori qiz Hänifägä xamirni äçitmäslikni, pälåvni qirmåç åldirmäsliqni tänbihläbkinä olturär édi.* (Hasanali’nin eşi Aybadakka, hizmetçisi Hanife’ye hamuru ekşitmemesini, pilavı öğütmemesini tembihlerdi.) Ötkän Künlär, 69.

2. “acı vermek, incitmek” **E.Uyg:** *Neçe açıttımız agrıttımız erser* Huas 127; **Kar**: *Ol anıŋ köŋlin açıttı.* (O, acıklı bir şey ile onun gönlünü acıttı.) DLT I 207, *İligke baḳa kördi yaşru közin / Ḳaşı közi tügmiş açıtmış yüzin* KB 770, *Ḳınayur olarnı acıtġan ḳının* KT (Rylands) 4-173; **Özb:** *Tün äyåz izgiriq yél tört yügürib cån äçitmäkçi bolär édi.* (Gece ayaz, şiddetli rüzgâr dört tarafa yayılarak can acıtmak ister gibiydi.) Ötkän Künlär, 10.

3. “açık söylemek” **Özb:** *Dost äçitib gäpirädi, düşmån küldirib.* (Dost acı söyler düşman güldürür.) mak. ÖTİL I 65.

Açıt- fiili Eski Türkçeden bu yana fizikî ‘(yiyecekler için) acıtmak, ekşitmek, mayalamak’ ve mecâzî ‘canını acıtmak, incitmek’ anlamlarıyla bilinmektedir. Özbekçede *äçit-* bu anlamları taşımakla birlikte, ‘açık söylemek’ anlamıyla da kullanılır. Ayrıca ***cånni äçit-*** ‘canını acıtmak’, ***miyåni äçit-*** ‘şaşkına döndermek’ ve

yüräkni üçit- ‘acındırmak’ gibi deyimlere kaynaklık etmiştir. Fiil özellikle mecâz anlam yönünden anlam alanını genişletmiştir.

6. Aġ-: (I)1. “çıkmak, yükselmek” **E.Uyg:** *Yaylaġ tağıma ağıpan yaylayur turur men* IB 62; **Kar**: *Ol tağḳa ağdı* DLT I 173, *Uḳuşun ağar ol biligin bedür / Bu iki bile er ağırlıḳ körür* KB 289; **Harz:** *Köz yumup açğunça ʿarşġa ağar* KE 53r-7, *Fesād ağsa sendin ḫayır inmes ol* MM 280-2, *ağ-* ‘tırmanmak’ İMüh 92B-1; **Kıp:** *Kökge ağınmış, Atanın oŋında olturup turur* CC 74b-10, *ağ-* ‘yukarı çıkmak, yükselmek, tırmanmak, ṣaʿide’ Kİ (Özyetgin 342), *ağ-* ‘yükselmek’ RS 191c-24; **EAT:** *Göge ağarsın canım ger olasın sen benim / Aç elin ver malın kim dutasın Tanrıyı* TS I 49, *ağ-* ‘yükselmek, yukarı çıkmak’ DK 272-6.

2. “aşmak, geçmek” **Kar**: *Özin ögnüp urıladı / Yırak yerig karıladı / Atığ kemşip urıladı / Ufut bolup tüpü aġdı* (Kendini övmekte ileri gitti, uzak yerleri arşınladı, atını saldırarak bağırdı, utanarak tepeyi aştı.) DLT I 309; **Özb:** *Uning ämri märufini tingläş üçün cumä künläri çet mähällälärdän ågib kişilär kelä båşlädilär.* (Cuma günleri, insanlar, onun bildiklerini dinlemek için uzak mahallelerden geçerek gelmeye başladılar.) Mehråbdän Çäyån, 39.

Aġ- ‘yükselmek, çıkmak’ ve ‘aşmak, geçmek’ anlamları ile tarihî dönemlerde kullanılmıştır. Clauson (1972: 77) ‘yükselmek, çıkmak’ ve ‘değişmek’ anlamında iki farklı *aġ-* fiili olduğunu belirtmiş, iki farklı maddede değerlendirmiştir. Özbekçede *åg-* yalnızca ‘aşmak, geçmek’ anlamıyla bilinir. Özbekçede ‘yükselmek, çıkmak’ kavramı *bäländlä-*, *köteril-*, *örlä-* fiilleriyle karşılanır (Hojiyev, 1974: 47). Bu durumda ‘yükselmek, çıkmak’ anlamı unutulup ‘aşmak, geçmek’ anlamında kullanıldığı için başka (yakın) anlama geçişin örneğini oluşturur.

7. **Aġ-**: **(II)** 1. “değişmek, başkalaşmak, bozulmak” **Kar:** *Üdi barıp öküş ewdim / Telim yorıp küçi kewdim / Atım birle tegü ewdim / Meni körüp yini ağdı* (Ardınca varıp çok acele ettim, çok yorup kuvvetini gevşettim, atımla erişmeye çabaladım; beni görerek tüyleri ürperdi.) DLT I 167; **Harz:** *Firʿavn tanıdı meŋzi aġdı* KE 111v-4.

2. “başka tarafa yönelmek, yüz çevirmek” **E.Uyg:** *Köŋülümüzni bu tört türlüg taŋrılarda agıttımız erser* Huas 224, *agınçsız bol-* “(fikir) dönmez, sapmaz” AYUçar 1175.

3. “bir tarafa yönelmek, bakmak” **Özb:** *Ränåning yergä qarägän közi sekinginä Änvärgä kötärilib yänä yergä ågdi*. (Rana’nın yere bakan gözleri yavaşça Enver’e dikildi ve yine yere çevrildi.) Mehråbdän Çäyån, 58.

4. “bir tarafa yönelmek, meyletmek, sapmak” **Özb:** *Yänä ikki kün ötgäç bu säkkiz yulduz gänimingiz tåmånigä ågib ketgäy.* (Yine iki gün geçince bu sekiz yıldız düşmanınızın tarafına yönelecek.) Yulduzli Tünlär, 134.

Ag̈-, tarihî metinlerde ‘değişmek, başkalaşmak, bozulmak’ ve ‘bir tarafa yönelmek, meyletmek’ anlamlarıyla kaydedilmiştir. Özbekçede *åg-* fiili ‘yönelmek, çevirmek, sapmak’ anlamıyla bilinir. Bunun dışında ***båşi åg-*** ‘başı dönmek’, ***köngli åg-*** ’gönlü meyletmek, âşık olmak’, ***esi åg-*** ‘aklı başından gitmek’ gibi deyimler kullanılmaktadır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

8. Ag̈na- : 1. “(hayvanlar için) yatıp debelenmek, yuvarlanmak” **Kar:** *At ag̈nadı* DLT I 289; **Harz:** *Ag̈nadı kölik ḳahır birle erkelendi* ME 177-6; **Kıp:** *Egre ag̈nasa sidügi içinde taḳı tizegi içinde* İM 142a-4, *ag̈na-* ‘yuvarlanmak, kıvrılmak, temerrağ’ Kİ (Özyetgin 345), *ag̈na-* ‘eşek ve benzeri hayvanlar için yatıp debelenmek’ TZ 136.

2. “(insanlar için) debelenmek, yuvarlanmak” **Harz:** *Yaʿkub anı işitip Yusufnıŋ aḍaḳı altında ag̈nayu başladı* KE 69r-13, *Sahābalarda biri ḳızmış taşlar üze yalıŋ ag̈nar* NF 315-17, *Yana toprakḳa ag̈nap başın saldı aḍaḳ altında ıg̈lap* HŞ 374; **Çağ**: *Ag̈na-* ‘debelenmek, kendinden geçmek; gülmekten bayılmak, telbet itmek’ ŞSL 48, ағна- ‘valyat’sya, katat’sya, rastyanut’sya’ (Fazılov I 107); **Özb:** *Uning kiyimläri cüdä eski vä tupråqqa ägnägän käbi, çäng-çung édi*. (Onun giysileri çok eski ve toprakta debelenmiş gibi tozlu tozluydu.) Qutlug Qån, 101.

3. “(insanlar için mec.) zorlanmak, debelenmek” **Kar:** *Bilig bilse kaḍg̈un ḳalı ḳatg̈urar / Biligsiz sıg̈un sen ag̈ınap yor a* (Bilgi bilen nasıl güler, bilgisiz keçi gibi debelenerek gider.) KB 6613.

4. “devrilmek, düşmek” **Özb:** *Mäşinä buriliş päytidä ägnäb ketdi***.** (Araba virajda devrildi.) Hojiyev, 25.

Ağna- hayvanlar için ‘yuvarlanmak, debelenmek’ anlamında kullanılmış, zamanla insanlar için de tarihî metinlerde ve Özbekçede kullanım örneklerine rastlanmıştır. Yaygın bir kullanım olmamakla birlikte, *KB*’de benzetme ilişkisinden yararlanılarak ‘zorlanmak, geride kalmak, debelenmek’ gibi mecâzî bir anlam kazanmıştır. Özbekçede ‘debelenmek’ ve ayrıca ‘devrilmek, düşmek’ anlamlarında kullanılmaktadır. Sonuç olarak fiil anlamını geçmişten bugüne genişletmiştir.

9. Ağrı-: 1. “(fiz./mec.) ağrımak, sancımak, acı duymak” **E.Uyg:** *Aş içkü taŋrig neçe açıttımız agrıttımız erser* Huas 94; **Kar**: *Anın başı ağrıdı* DLT I 273, *İrig sözlemegil kişike tilin / İrig sözke ağrır köŋül kéç yılın* KB 3430, *Olar ağrıyurlar neteg kim siz ağrıyur siz* KT (Rylands) 4-104; **Harz**: *Ādem ol kömeçni yéyü farıdı, ḳarnı ağrıdı* KE 14r-12, *Avval başı ağrıyu başladı, andın ża'īf boldı* NF 84-15, *Bir niçe kün ḳonaḳlardın başıŋız ağrımasun* HŞ 1020; **Kıp:** *Köŋlüm ağrıdı mürüvvet körmedim* GT 286-4, *ağrı-* ‘göz ağrımak, iltihaplanmak’ İM 273a-3, *ağrı-* ‘ağrımak, teʿelleme’ Kİ (Özyetgin 346); **EAT:** *Yata yata yanumuz ağrıdı* DK 36-11; **Çağ:** *Sirāyet ḳılıp ağrıyur barısı* SibGT 16b-6, *ağrı-* Abuş 894; **Özb:** *Tobing qaçdimi? Birer yering ågriyåptimi?* (Sağlığın yerinde mi? Bir yerin ağrıyor mu?) Girdåb, 11.

2. “darılmak, gücenmek, üzülmek, incinmek” **Harz:** *Resūl munı işitip köŋli ağrır teg bolup aydı* KE 193v-7; **Çağ:** *Köŋli ağrığay dep ayta bilmedi* SibGT 21b-1, *Nā-ḥaḳ ağrıp mini unuttuŋ āḫır* BD 325-3, *Şāh Melik birlen Kozıcı big bizdin ağrıp ʿAli Han ḳatığa ḳaçıp kitti* ŞT 95b-3, *ağrı-* ‘acımak, muzdarip olmak, dert ve renç çekmek’ ŞSL 48.

3. “hastalanmak” **Çağ:** *Bir bahil baynıŋ oğlı ağır ağrıdı erse ayıttılar kim* SibGT 92a-2, ағры- ‘bolet’, ispıtıvat’ bol’’ (Fazılov I 107); **Özb:** *Äziz ‘éhtimål beçåräning håzir häm cåni ågrib turgändir’deyä oylädi içidä.* (Aziz, ‘Acaba biçare şimdi de hasta mıdır?’ diye içinden düşündü.) Girdåb, 235.

4. “meyveler için kurtlanmak” **Özb**: *Ågrigän älmä* (kurtlu elma) ÖTİL I 564.

Ağrı- ilk metinlerde fiziksel olarak ‘ağrı duymak, hasta olmak, hastalanmak’, mecâzî olarak *köŋli ağrı-* deyimiyle ‘incinmek, üzülmek, gücenmek’ anlamlarına sahip olmuştur. Özbekçede bu anlamları korumakla birlikte, kullanıma bağlı olarak anlam alanını genişletmiştir. ‘Ağrımak’, ‘hastalanmak’ ve ‘meyveler için kurtlanmak’

anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca ***dili / köngli åġri-*** ‘üzülmek, incinmek’ ve ***cåni åġri-*** ‘acı çekmek, hasta olmak’ gibi kalıplaşmış ifadelerle kullanılır. Fiil geçmişten bugüne anlam alanını genişletmiştir.

10. **Ağtar-** / **Aḫtar-** : 1. “çevirmek, devirmek, alt üst etmek” **Kar:** *Er taşıġ aḫtardı* (Adam taşı çevirdi.) DLT I 219; **Harz**: *Bu on aġa ininiŋ yükin aḫtardılar* KE 97v-2, *Peyġāmbar ʿas’nuŋ ravżasını aḫtarur-men* NF 191-16; **Kıp:** *Aḳṭar-* ‘baş aşağı çevirmek, döndürmek, ḳalebe’ Kİ (Özyetgin 349), *aḳtar-* ‘çevirmek’ KK 80a-8, *aḳtar-* ‘aktarmak’ TZ 137; **Çağ**: *Felek evrāḳını her niçe kim defter dik aḫtardım* BD 29-5, *aḫtar-* ‘aktarmak’ Abuş 106, axтap- ‘iskat’, otıskivat’, razıskivat’’ (Fazılov I 86); **Özb**: *Yer åstini ägdär-tönter qilib qidirsälär häm bu gül tåpilmädi.* (Yeryüzünü alt üst edip gezseler de bu çiçek bulunmaz.) Yulduzli Tünlär, 196.

2. “döndürmek, yöneltmek” **Kar**: *Aḫtardılar saŋa işlerni ançaḳa tegi keldi ḥaḳiḳat, belgürdi Taŋrınıŋ fermānı* KT (Rylands) 9-48.

3. “aramak, taramak, araştırmak” **Harz**: *Aḫtarıp baḳalıŋ tapmasaḳ yanġaymiz* KE 97r-16, *peyġāmbar ʿas’nuŋ ravzasını aḫtarurmen takı süŋüklerini çıkarurmen* NF 191-16; **Çağ**: *Her niçe kök ṣafḥasını aḫtaray* BD 560-3; **Özb**: *Kempir ilåç äḫtärib oygä bätgän édi.* (Yaşlı kadın ilaç bulduktan sonra uykuya dalmıştı.) Keçä vä Kündüz, 30.

4. “kazmak, sürmek” **Kar**: *Ol yer aḫtardı.* (O toprağı sürdü.) DLT I 219; **Harz**: *Elinge türü aldı takı yerni aḫtaru başladı* NF 435-1; **Özb**: *Träktor ägdär-* ÖTİL I 68.

5. “yere yıkmak, düşürmek, yenmek” **Kar**: *Erdi aşın taturġan / Yawlak yagıg katargan / Boynın tutup ḳadırġan / Bastı ölüm aġtaru* (O, yemeğini tattırıcı, yavuz düşmanı döndürücü, tutup boynunu eğdirici idi, ölüm onu basarak yendi.) DLT II 74; **Kıp**: *Beli baş kesdi, kan dökdi, adam aḫtardı didiler* GT 202-13; **EAT**: *Aḫtar-* ‘aktarmak, devirmek, yere yıkmak, attan düşürmek’ DK 74-13; **Özb**: *Éndi bir oq bilän ikki quşni ägdäriş kerāk*. (Şimdi bir okla iki kuşu yenmek gerek.) Keçä vä Kündüz, 251.

6. “çevirmek, tercüme etmek” **E.Uyg**: *Aktar-* ‘çevirmek, tercüme etmek’ EUTS 9.

7. “dökmek, boşaltmak” **Özb**: *Nåsni bir qåġåzgä tezginä ägdärib çålgä tutdi.* (Tütünü bir kâğıda hızlıca dökerek ihtiyara tuttu.) Qutlug Qån, 117.

8. “suçlamak, iftira atmak” **Özb**: *Salim häm bütün äybni yolçigä ägdärib özini quruqqa tårtdi.* (Salim de tüm suçu yolcuya atarak kendini temize çekti.) Qutlug Qån, 147.

9. “değiştirmek, rejimi, yönetimi devirmek” **Özb**: *Ulär qirållik sältänäti, monärxiyäni ägdärib, respublikä bärpå étiş üçün quräşgän*. (Onlar, krallık saltanatını, monarşiyi değiştirmek ve cumhuriyeti inşa etmek için görüşmüş.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 87.

Aġdar- ‘çevirmek, alt üst etmek’, ‘devirmek, düşürmek’ anlamlarında, tarihî lehçelerde çok anlamlı görülmüş, ‘sürmek’, ‘aramak, araştırmak’, ‘tercüme etmek’, ‘devirmek, düşürmek’ anlamlarıyla geniş bir kullanım alanına sahip olmuştur. Fiilin aslının *aġdar-* ve köken itibariyle *aġ-* ‘değişmek’ ile ilgili olduğu yönde yaygın görüş vardır (Clauson, 1972: 81, Tietze, 2002: 132). Özbekçede *aġdar- / axtar-* olmak üzere iki şekil yer almaktadır. *Aġdar-* kullanımı çok daha yaygındır. ‘Dökmek, boşaltmak’, ‘suçlamak, iftira atmak’ ve ‘rejimi, yönetimi devirmek’ gibi yeni anlamlarla fiilin anlam alanı genişlemiştir. Ayrıca, ***yil ägdär-*** ‘12 hayvanlı Türk takvimine göre doğum yılını hesaplamak’, ***köngli ägdär-*** ‘kendini kötü hissetmek, içi karışmak, midesi bulanmak’, ***özigä ägdär-*** ‘kendine çekmek’ gibi kalıplaşmış kullanımlar da mevcuttur (ÖTİL I 68).

11. Aḫsa-:1. “aksamak, topallamak” **Kar:** *At aḫsadı.* (At topalladı, aksadı.) DLT I 276; **Harz**: *Aḫsa-* ‘aksamak, topallamak’ İMüh 101B-5; **Kıp:** *Aḳṣa-* ‘topallamak, ẓalaʿa’ Kİ (Özyetgin 348); **Çağ**: *Aḳsa-* ‘topallamak, bir ayağı kısa olup da bir yana ziyade temayül ederek yürümek’ ŞSL 50; **Özb:** *Ong åyågi åksämåq* (sağ ayağı aksamak) Hojiyev, 160.

2. “arkada kalmak, geride kalmak, yetersiz ve düşük seviyede kalmak” **Özb:** *Negä här bir nersägä yetgän åqling şundä qålgändä åqsäydir?* (Neden her şeye yeten aklın buna gelince çalışmıyor?) Ötkän Künlär, 158.

3. “yokluk çekmek, yokluktan çaresiz olmak” **Özb:** *Puldän åqsä-* ‘parasız kalmak’ ÖTİL I 559.

Aḫsa- < *aḳsa-* tarihî metinlerde ‘aksamak, topallamak’ anlamında kullanılırken zamanla anlam alanı genişlemiş, Özbekçede ‘arkada, geride kalmak’ ve ‘yokluk çekmek’ gibi mecâzî anlamlar kazanmıştır. Fiilin anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir.

12. Aḳ-:1. “akmak, sıvı ya da ince taneli maddelerin aşağı düşmesi, dökülmek” **E.Uyg**: *Söl akar barınur amarıları* Maytr. 61-10; **Kar**: *Suw aktı* DLT I 168; **Harz**: *Emükleridin süt aḳar* KE 89r-19, *Közindin ʿabarāt ve ḳaṭarāt yaş aḳar* NF 21-8, *Yaş özüm közdin aḳa yaş* HŞ 2205, *aḳ-* İMüh 89A-9; **Kıp:** *Tiri bulaḫ andan aġar* CC 71a-7, *Ol nerse kim aḳar andan sarı suw bolġay* İM 95b-7, *Seyl bolsa kirek ḫalāyıḳ-nıŋ közlerinden aḳıp yürek ḳanı* GT 173-4; **Çağ**: *ʿAyş nehride aḳtı āb-ı ḥayāt* SibGT 91a-13, *ʾĀrıżıŋ şevḳında mundaḳ kim aḳar közüm suyı* LD 930, *Aḳar sunıŋ firāḳıdın közümdin her dem aḳar su* BD 501; **Özb**: *Qabr yänigä tiz çökkän yigitning köz yäşläri häm Qurån äyåtlärigä qoşilib åqär édi.* (Mezarın yanına diz çöken gencin gözyaşları da Kur’ân ayetlerine karışır akardı.) Ötkän Künlär, 209.

2. “akın etmek, talan etmek, bozguna uğratmak” **Kar**: *Yaġı aḳtı.* (Düşman aktı.) DLT I 168; **Harz:** *Kaçan kim Peyġāmbar ʿas ġazatdın kayıttı kāfirlarnı akıp bulun kılıp keldi erse* NF 161-4, *Körüş etti tişi aḳdılar anı ḳayrılıp baḳdı* ME 129-1, *aḳ-* ‘baskın yapmak’ İMüh 87A-2; **Kıp**: *Aḳ-* ‘akmak; yağma için hücum etmek, akın yapmak, sāle’ Kİ (Özyetgin 347); **Çağ**: aḳ- ‘soverşat’ nabeg’ (Fazılov I 99).

3. “cereyan etmek, toplanıp bir tarafa geçmek” **Özb**: *Mäydängä qaräb åqmåq* (Meydana doğru akmak) Hojiyev, 160.

4. “ilerlemek, devam etmek, hayatın geçmesi” **Özb:** *Zämänä nåtinç, yurt älgåv-dälgåv, häyåt hämmä cåydä xuddi låyqalätilgän däryågä oxşäb åqadi*. (Çağ huzursuz, memleket kargaşa içinde, hayat her yerde tam olarak bulanmış deniz gibi akıyor.) Yulduzli Tünlär, 56.

Aḳ- temelde ‘sıvı için aşağıdan yukarı dökülmek, akmak’ anlamında kullanılmış, buradan özellikle mecâzî anlamlarla genişlemiştir. Tarihî lehçelerde ‘akın etmek, talan etmek, bozguna uğratmak’, Özbekçede ‘cereyan etmek, toplanıp bir tarafa geçmek’ ve ‘hayat için geçmek, ilerlemek, devam etmek’ gibi anlamlarla genişlemiştir.

13. Al-:1. “almak, bir şeyi elle veya araçla tutmak, elde etmek” **Kar**: *Ol alımın aldı.* (O, alacağını aldı.) DLT I 168, *Uḳuş ḳayda bolsa uluġluḳ bulur / Bilig kimde bolsa beḍüklük alur* KB 154; **Harz**: *Eliglerini tutup beyʿet alur*-men NF 26-10, *Ewe aldım nerseni* ME 178-4, *Kél bu sürüşdin bir kések alalım yéyelim* SK 59b-13; **Kıp**: *Tili méŋü sözden bilik*

aldı CC 69b-6, *al-* ‘almak, eḫaẕe’ Kİ (Özyetgin 350); **Çağ**: *Bol ṣabrda muḥkem öcüm alay diseŋ / Kim ṣabr ḳılur bu dünyā niter* ŞHD 183b-2; **Özb**: *Men bu kün Tåşkänddän qiziq bir xät åldim.* (Ben bugün Taşkent’ten ilginç bir mektup aldım.) Ötkän. Künlär, 76.

2. “zaptetmek, fethetmek, ele geçirmek” **OY:** *Tört buluŋdaki bodunug kop almış kop baz kılmış* KT D2; **Kar**: *Aldımız bir awuç toprak yalawaç izindin* KT (Rylands) 20-96; **Harz**: *Çerig birle keldi taḳı Mekkeni aldı* NF 69-2; **Osm**: *Geceyedek hem anda ceng ettiler, birbirini alamayup gittiler* TS I 110; **Çağ**: *Andın soŋ yörüp Ḫıṭaynı aldı* ŞT 73a-12.

3. “almak, kabul etmek” **E.Uyg**: *Anın savın alıp neçe yaŋılu bacak baçadımız erser* Huas 175, *Siz buyan eḍgü ḳılınçıġ alırlar* AYÖlmez 151-7; **Harz**: *Ḳul sözin al eger ḳul rūzī ̄ érseŋ* HŞ 1633; **Çağ**: *Zāhid kim alur direm yā dī ̄nār* SibGT 49a-5; **Özb**: *İşgä ålmåq* Hojiyev, 158.

4. “evlenmek” **Harz**: *Peyġāmbar ʿas toḳuz ḫatun aldı* NF 6-9; **Çağ**: *Anlardın bir ḳız alıp anda vaṭan ḳılıp olturup turur* ŞT 101b-14; **Özb:** *Bazi xåtin urädigän vä xåtin üstigä xåtin ålib, xåtinlärigä zulm qilädigän häyvän-sifät kişilärdän bolib ketişi menimçä ehtimåldän cüdå uzåqdir, inim Mollä Håmid.* (Kadın döven ve kadın üstüne kadın alan, kadınlara zulmeden hayvan sıfatlı bazı insanlardan olması bence ihtimalden uzaktır, kardeşim molla Hamit.) Ötkän Künlär, 9.

5. “satın almak” **E.Uyg**: *Satġın alır ötrü arşidati arḥant birle* Maytr. 52-3; **Harz**: *Anı satıp bir ḳul taḳı bir inek satġın aldım* NF 292-15, *Muʿayyen bahā sattım, aldım yeter* MM 252-1; **Özb**: *Bir neçä yüz desätni yer såtib åldi* (Bir süre sonra 100 desaytin toprak satın aldı.) Keçä vä Kündüz, 61.

6. “ağırlamak, misafir etmek” **Harz**: *Kerek kim munlarġa lutf u kerem birle ḳarşu alsaŋız tedi* NF 27-3; **Özb**: *Yigitlär küyåvni mehmånxånägä ålib kirädirlär, ziyåfät båşlänädir.* (Gençler, damadı misafirhaneye alarak ağırlar, ziyafete başlanır.) Ötkän Künlär, 31.

7. “boş hale getirmek, işten atmak, düşürmek” **Özb**: *Sizni bugündän båşläb işdän åldik.* (Sizi bugünden itibaren işten attık.) ÖTİL I 533.

8. “kesmek, çekmek, çıkarmak” **Özb**: *Tirnåq ål-* ‘tırnak kesmek’, *såç ål-* ‘saç kesmek’ ÖTİL I 533.

9. “yemek, içmek, yemek yemek” **Özb**: *Dästurxåndägi qaymåqdän ålmåq* (Sofradaki kaymaktan almak) Hojiyev, 158.

10. “gidermek, yok etmek” **Özb**: *Çäyåning zährini çäyån ålädi.* (Akrebin zehrini akrep alır.) mak. ÖTİL I 533.

11. “isim + fiil birleşik fiillerde yardımcı fiil işlevi” **Harz**: *Miras al-* ME 8-7, *borç al-* NF 409-15; **Çağ**: *Öç al-* SibGT 28a-7, *köŋül al-* ‘hoşnut, memnun etmek’ SibGT 98b-3, *öğüt al-* SibGT 87a-6, *cān al-* LD 632; **Özb**: *Öç ål-* ‘intikam almak’ 57, *cävåb ål-* ‘yanıt almak’ 58, *näfäs ål-* 120, Mehråbdän Çäyån.

12. “fiil + fiil birleşik fiillerde ilk unsur olarak” **Özb**: *Ålib ber-* 9, *ålib bår-* ‘götürmek’ 139, *ålib kel-* ‘getirmek’ 136, *ålib ket-* 143 Mehråbdän Çäyån. *Bu kün keçäsi uni qaçirib menim havlimgä ålib keldi*. (Bugün akşam, onu kaçırarak benim bahçeme getirdi.) Mehråbdän Çäyän, 126

13. “fiil + ål- yapısındaki birleşik fiillerde asıl fiilin tamamlandığını gösterir” **Özb**: *Miryåqub poezdning qayerlärdän ötişini bilib ålgän édi*. (Miryakup trenin nerelerden geçtiğini anlamıştı.) Keçä vä Kündüz, 61

Al-, Türkçenin en işlek fiillerinden biridir. İlk metinlerden itibaren çok geniş bir kullanım alanına sahip olmuş, çok anlamlı yapısını tarih içinde genişletmiştir. *Borç al-, öğüt al-, satın al-, öç al-, bir şehri al-* gibi örneklerde yanındaki isme göre çok çeşitli anlamlara gelmiştir. Ayrıca *köŋül al-* gibi kalıplaşmış ifadelerde, deyimlerde ve birleşik fiillerde yardımcı fiil olarak yer almışıtr. *Al-* fiilinin kullanımının çok sık olması fiilin sadece anlamını genişletmemiş, aynı zamanda birleşik fiillerde yardımcı fiil görevinde gramerleşmiştir. Bunun dışında ‘almak, kabul etmek’ (işe almak) ve ‘boş hale getirrmek, düşürmek, atmak’ (işten atmak) anlamlarıyla zıt anlama geçmiştir. Kavram alanı en geniş fiillerden olan *al-* fiili *Özbek Tilining İzahlı Lugati’*nde 16 farklı anlamla (1981:534), *Türkçe Sözlük*’te bugün 33 farklı anlamla yer alır (2011:102).

14. Aldur-:1. “yağmalanmak, çalınmak, malını kaptırmak” **Kar**: *Ol tawar alduzdı.* (O, malı aldırdı, malı soyuldu) Oğuzca olduğu belirtilir. DLT II 87; **Harz**: *Cümle malım aldurdım ne işke şükür ḳılayın* NF 325-4; **Çağ**: *Aç aruḳ ve çapturġan aldurġan kelip bularġa ḳoşulup olturdular* ŞT 103b-4, алдур- vzyat’, otnyat’, lişit’’ (Fazılov I 43).

2. “gönlünü kaptırmak, âşık olmak” **Harz**: *Közi körligge tüşdi, al ḳıldı aġġa ilindi, köz birle köreyin tedi, köŋül aldurdı* KE 77r-11; **Kıp**: *Köŋlin aŋa aldırıp köp türli melāmetlerge rāżī bolup* GT 253-1; **Çağ**: *Köŋül aldur-* ‘âşık olmak’ SibGT 78a-6, *Saŋa köŋlimni aldurdum bu cihānda* BD 67-6.

3. “korkmak” **Harz**: *Ḳorḳmaŋ yürek aldurmaŋ* KE 222r-2, *Barġıl Muhammedilerni ḳorḳıtġıl, yürek aldurup ala bolsunlar* KE 225r-5; **Özb**: *Uning säräy ähligä yäqin yürib äygåqçilärdän yüräk åldirib qoygänini Tåhir häm sezdi.* (Onun saray ehline yakın durup casuslardan korktuğunu Tahir de anladı.) Yulduzli Tünlär, 6.

4. ”saç kestirmek, traş olmak” **Özb**: *Såqål åldir-* Hojiyev, 230.

5. ”diş çektirmek” **Özb**: *Tiş åldir-* ÖTİL I 532.

Al-‘ın ettirgen biçimi *aldur-*, “alma işlemini yaptırmak” temel anlamında Özbekçede *såç åldir-, diş åldir-* vb. örneklerde yer alır. Eski metinlerde yer alan ‘yağmalanmak, çalınmak, kaptırmak, malından olmak’ anlamı bugün unutulmuştur. *Köŋül aldır-* ‘âşık olmak’, *yürek aldır-* ‘korkmak’ gibi deyimleşmiş ifadeler tarihî metinlerde yer almış, bunlardan ***yüräk åldir-*** Özbekçede yaşamaktadır. Ayrıca ***ågizdägi åşni åldir-*** ‘elden çıkarmak, malından olmak’, ***özini åldir-*** ‘zayıflamak’ ve ***åling åldirmäng*** ‘başarı dileği ifadesi’ gibi deyimlerde ve kalıp ifadelerde yer alır. Geçmişten bugüne bakıldığında birkaç deyim ve kalıplaşmış ifadede yer aldığından fiil anlam alanını daraltmıştır.

15. Alış-: 1. “almakta yardımcı olmak, birlikte almak, birbirinden almak, karşılıklı almak” **Kar**: *Ol maŋa alım alışdı.* (O, bana alacağımı almakta yardım etti.) DLT I 188; **Harz**: *Alışıp ḳolların taḫt üzre aşıp oturdılar éki ʿāşıḳ yanaşıp* HŞ 1455, *alış-* ‘karşılıklı almak’ İMüh 110B-4; **Kıp**: *Borç alışsaŋız borç birle munuŋ baʿzısın bir rekʾetde oḳısa* İM 167a-7; **EAT**: *Verelüm baş ya baş alışalum* TS I 105; **Çağ**: *Uşbu aytılġan teg üleşip alışsınlar* ŞT 83b-4, *alış-* ‘muʿāvaża ve bedel itmek, munis olmaḳ, dostluk itmek, mübādele, münāhabe itmek’ ŞSL 58; **Özb**: *Mävlånå bilän Mirzå Uluġbek çinår såyäsidägi bäländ kürsilärdän cåy ålişdi.* (Mevlana ile Mirza Uluğ Bey çınar gölgesinde yüksek kürsülerden bir yer aldılar.) Ulugbek Xazinäsi, 31.

2. “el sıkışmak, tokalaşmak, tutuşmak” **Kar**: *Selam ḳıldı ötrü alıştı elig / Turup ewke kirdi bu iki silig* KB 5032; **Harz**: *Ellig ellig er birle elig alışıp, atlar yarışıp arkış tüşgen yerge keldiler* KE 76r-3; **Kıp**: *Ḳayırmas il alışmaḳ birle* İM 446b-2.

3. “alevlenip tutuşmak” **Osm**: *Eğer bu zerk ü riyanın ateşi deftere ve kitaba alışup yaḳıp yandırmazsa* TS I 106.

4. “alışveriş yapmak” **Kar**: *Saŋa teŋ tuşuŋ birle éltiş barış / ḳatılġıl ḳarılġıl alış hem bériş* KB 4305.

5. “değiştirmek, değiş tokuş yapmak” **Özb**: *Kel, såätimizni älişämiz.* (Gel, saatimizi değiştirelim.) ÖTİL I 40.

6. “vuruşmak, savaşmak, mücadele etmek” **Harz**: *Ser beser bolıştılar, ḳısās alıştılar, üniştiler* ME 201-6; **Özb**: *Qarnåq yigitläri ärslåndäy ålişdi, lekin ganimlär köplik qildi.* (Karnak gençleri arslanlar gibi çarpıştı, ancak düşman çoğunluktaydı.) Ulugbek Xazinäsi, 174.

7. “tartışmak” **Özb**: *Oqituvçisi bilän åliş-* ‘öğretmeni ile tartışmak’ Hojiyev, 158.

Alış- ‘birlikte ve karşılıklı almak’ anlamından ‘alışveriş yapmak’, ‘el sıkışmak’, ‘değiştirmek’, ‘alevlenip tutuşmak’ ve ‘vuruşmak, savaşmak’ gibi birçok anlam kazanmıştır. *Türkçede Alışmak Anlamını Karşılayan Fiillerin Yapı ve Anlam İlişkileri* adlı çalışmasında Vahit Türk (2014) *alış-*‘ın *Tarama Sözlüğü’*nde ‘alevlenip tutuşmak’ anlamının yanacak ve yakacak nesnenin karşılıklı birbirini alması ile ilgili olduğunu, bu anlamın bugün Türkiye Türkçesinde unutulduğunu, bir insana, nesneye, duruma alışmak, uyum sağlamak anlamındaki ‘alışmak’ anlamını kazandığını belirtir. Öte yandan alışmak kavramının tarihî lehçelerde *öğrenmek, düşünmek, iyeleşüv, moyınsınuv, köyün* gibi kelimelerle karşılandığını, en yaygın ve en eskisinin *ögren-* olduğunu ifade eder. Bugün Özbekçede *alış-*‘ın ‘birlikte veya karşılıklı almak’ temel anlamı korunmuştur, buradaki *åliş-* fiilindeki *-ş* çokluk eki gibi çalışır. Bunun dışında ‘değiştirmek, takas yapmak’ ve ‘tartışmak’ gibi anlamlarla bilinir. Özbekçede ‘herhangi bir duruma alışmak’ kavramı ise *örgän-*, *örganib qål-*, *ådätlän-* fiilleri kullanılır (Yusupova, 2018: 35).

16. **Aŋla**-:1. "anlamak, bir şeyin ne olduğunu anlamak, idrak etmek, öğrenmek" **OY**: *Bilge tonyukuk ayıg ol öz ol anlar* T K34; **Kar**: *Ol sözüg aŋladı.* (Oğuzca olduğu ifade edilir.) DLT I 290, *Köŋülke kirürmü sözüg tıŋlayın / Özüm ögrenürmü anı aŋı aŋlayın* KB 4025; **Harz**: *Tirig erkenin bilmiş-sen, saŋa ḳavuşturırın aŋlamış-sen* KE 101r-9, *Şeyṭān ḥīlelerini yaḫşı aŋladılar* NF 227-16, *Bu ékkisi bir neŋ munı aŋlaġıl* MM 351-2, *Aŋlamaḳ tiledi andın* ME 207-8, *aŋla-* İMüh 94B-1; **Kıp**: *Aŋla-* Lat. *intellige* CC 65a-31, *Maġat beyān ḳıldım saŋa eger aŋlasaŋ* İM 68a-8, *aŋla-* MG 41b-4, *aŋla-* Kİ (Özyetgin 356), *aŋla-* TZ 140; **Çağ**: *Bu naṣīḥātim aŋla ni bilür kişi yaŋla* BD 103-2, *aŋla-* 'idrak, teferrüs, fehm itmek, hatıra getirmek, yadlamak' ŞSL 62, аңла- 'ponimat', soznavat'' (Fazılov I 59); **Özb**: *Häligi zor iltifåtning häm pulning kuçi bilän bolgänini änglädi.* (Az önceki güzel iltifatının da paranın gücü ile olduğunu anladı.) Keçä vä Kündüz, 19.

2. "duygu ve düşünceleri sezmek" **EAT**: *Aŋlamayu bakmak* (Sezdirmeden bakmak) TS I 161; **Çağ**: *Melik anıŋ hidāyetidin aŋlap burunġı ʿamelḳa nasb ḳılmaḳḳa tiledi erse* SibGT 18a-10; **Özb**: *Kelinbibisi bu qaräşning mänåsini därhål änglädi vä kämpirgä cävåb qäytärdi.* (Gelin hanım bu bakışın manasını hemen anladı ve yaşlı kadına cevap verdi.) Keçä vä Kündüz, 53.

3. "bir şey hakkında bilgisi bulunmak" **Çağ**: *Mesāf sınaġan er bil uruşnı yaḫşı bilür / Neçük kim aŋlasa şerʿ işlerini dānişmend* SibGT 100a-5.

4. "gerçek değerini anlamak" **Özb**: *Düşmän öz hålätini ängläb, frontning bu uçästkäsidä öz mävqini tikläşgä bahår boyi håzirlik kördi.* (Düşman kendi durumunu anlayıp bahar boyunca cephenin bu tarafına yerleşmek için hazırlık yaptı.) ÖTİL I 46.

Aŋla- fiili *DLT*'de Oğuzca olarak kaydedilmiştir. Kullanımı Kıpçak metinlerinden itibaren sayıca artar, Çağatay dönemi metinlerinde anlamı genişlemiş olarak görülür. Bugün Özbekçede anlam alanı genişlemiştir. Aynı anlamda *tüşin-*, *uq-*, *fähmlä-*, *bil-* fiilleri de kullanılır. Gülsevin (2010) *tüşün-* fiilinin bugün Oğuzca dışı günümüz lehçelerinde daha yaygın olduğunu, *aŋla-*'ın Oğuzca unsur olduğunu belirtir. Kzk. *tüsin-*, *uğın-*, Kırg. *tüşün-*, *aŋda-*, Tat. *töşin-*, Başk. *töşön-*, Trkm. *düşün-*, *āŋla-*, Az. *anla-*, *başa düş-*, Y.Uyg. *çüşen-, aŋli-* 'anlamak' anlamında kullanılır (KTLS I 22-23).

17. Arala-: 1. "aralamak, barıştırmak, arasını bulmak" **Kar**: *Ol ikki kişi otra araladı*. (O, iki kişiyi araladı, barıştırdı.) DLT I 308.

2. "arasını açmak, parmakların arasını hilallemek" **Harz**: *Kişilerniŋ arasıŋġa kirdi, boḍunlarnı araladu yörüdi* ME 183-6, *arala-* 'parmak aralamak' MM 75-2; **Kıp**: *Yā birisi ḫatā birisi ḳaṣd birle bolsun, kerekse aralasun, oŋalmaḳı kerekse aralamasun, meğer kim iki ḫatā içinde aralamasa oŋalmaḳı bir diyet vācib bolur* İM 460b-8; **Çağ**: *Arala-* 'ara idüb ayırmaḳ, aralıḳ itmek, tefrīḳ ve cüda itmek' ŞSL 33.

3. "ayırt etmek, ayırmak" **EAT**: *Bizi anınla ḳılıç aralar* TS I 183.

4. "terketmek, bırakmak, atlamak" **EAT**: *Kābusnāme'yi Türkîye tercüme ettim. Şöyle ki bir lāfzı aralayup geçmedim* TS I 183.

5. "ortasından, içinden geçmek" **Özb**: *Birdänigä ornidän turdi, qizlär yol boşätdilär, ulärni äräläb ötdi.* (Birden yerinden kalktı, kızlar yolu boşalttılar, onları aralayarak geçti.) Keçä vä Kündüz, 36.

6. "gizlenmek, saklanmak" **Özb**: *Qişlåqqa börilär äräläb qåldi*. (Köyde kurtlar saklanmış.) ÖTİL I 540.

7. "karışmak, araya girmek" **Özb**: *Şäyxulislåm Burhåniddin qirqlärgä bårgän, såç såqåligä bittä häm åq ärälämägän, körinişdän nimcån bolsä häm, iqtidårli ådäm édi.* (Şeyhülislam Burhaneddin 40 yaşlarına gelmiş, saç sakalına hiç de ak karışmamış, görünüş olarak zayıf olsa da güçlü bir adamdı.) Ulugbek Xazinäsi, 51.

Temel anlamı 'iki şeyin arasına mesafe / boşluk koymak' olan *arala- DLT*'de 'barıştırmak' mecaz anlamıyla kaydedilmiştir. Tarihî lehçelerde 'arasını açmak' anlamı ile yaygın kullanılmıştır. 'Arasını bulmak, barıştırmak' ile 'arasını açmak, ayırmak' anlamları birbirine karşıt olduğundan zıt anlama geçmiştir. Özbekçede bu anlamlar yer almaz. 'Ortasından, içinden, geçmek', 'gizlenmek, saklanmak' ve 'karışmak, araya girmek' anlamlarıyla bilinir. *Arala-* fiilinin ilk anlamları Özbekçede görülmediği için başka (yakın) anlama geçmiştir.

18. Arı- : 1. "temizlenmek, arınmak, temiz olmak" **E.Uyg**: *Köl tsuy irinçü arızun* AYUçar 0207, *ari-* 'temizlenmek', 'hukuki değerini kaybetmek', 'gücünü yitirmek', 'ölçmek, hesaplamak' EUTS 19; **Kar**: *Arıdı neŋ* (Nesne temiz oldu.) DLT III 252, *Toġa isiz ol kör munıŋda biri / Bu er ölmegince arımaz kiri* KB 876, *Cāḥil yup arımaz arıġsız*

erür AH 112; **Harz**: *Muvaḥḥid tonuŋnı yuġıl arısun* KE 100r-21; **Çağ**: *ʿİbādetḳa arıp dünyanı yorup yazuḳlarḳa muʿterif bolup* SibGT 16a-3, *arı-* 'arı, pak olmak' Abuş 900, *arı-* 'temizlenmek, pakize olmak, hastelikden şifa-yab olmak' ŞSL 39; **Özb**: *Kiri äridi.* (Kiri temizlendi.) ÖTİL I 53.

2. "şüpheden arınmak" **Harz**: *Reyyan melik köŋli tamām arısun tep çıkmaydur* KE 90v-10.

3. "bir şey için bitmek, son bulmak, bir şeyden kurtulmak" **Özb:** *İşånär-işånmäs şübhä vä väsväsälärdän bir åz äridi*. (İnanır inanmaz şüphe ve vesveselerden biraz kurtuldu.) Ötkän Künlär, 90.

4. "ayrılmak, gitmek" **Özb**: *Hävå dim vä rutubätli, yänä päşkol fäsli båşlänib åsmåndän bulut ärimäy qålgän.* (Hava boğucu ve nemli, yine sonbahar başlamış, gökyüzünden bulut eksik olmazdı.) Yulduzli Tünlär, 296.

Arı- 'temizlemek, saflaştırmak' fizikî ve mecazî anlamlarla tarihî metinlerde yer almıştır. Özbekçede *äri-* 'temizlemek' anlamının yanı sıra 'bir şey için son bulmak, bitmek' ve 'ayrılmak, gitmek' gibi mecaz anlamlar edinmiştir. Sonuç itibariyle *arı-* anlamını genişletmiştir.

19. Art-: 1. "artmak, çoğalmak, fazlalaşmak" **Kar**: *Arttı neŋ.* (Nesne arttı.) DLT III 425, *Tilekin bulur eḍgü künde yaŋı / İsiziŋ küniŋe miŋ artar muŋı* KB 349; **Harz**: *Taʿat ḳılur kirip suḳa / Artar ḳamuġdın ḥürmeti* KE 2r-11, *Nēçeme kim ḳonuḳlarnı üküş keltürseler, şādīlıḳı artar erdi* NF 212-1; **Kıp**: *Art-* 'artmak, zāde' Kİ (Özyetgin 359), *Ol nerse kim artdı ʿādeden istiḥāża ḳanı turur* İM 132a-5, *Arttı devleti ġāyet kemāl-ġa yitti* GT 53-10, *art-* RS 191c-18; **Çağ**: *Cevrüŋ artar dem-be-dem şāyeste ḫıdmet minde yoḳ* LD 192, *Barġan sayı bu artadur ol kem boladur* BD 329-4, *art-* 'tahmil etmek, yükletmek, fazla gelmek, bakı kalmak' ŞSL 34, apт- 'uveliçivat'sya, pribavliyat'sya' (Fazılov I 66); **Özb**: *Hümåyundä åtäsi bilän suhbätläşiş ištiyåqi kün säyin årtib bårmåqdä édi.* (Hümayun'da babası ile sohbet etmek özlemi her geçen gün artmakta idi.) Yulduzli Tünlär, 231.

2. "üstün olmak, gücüne güç katmak" **E.Uyg**: *On intiri atlıg oglanlarımız birle yalaŋuklarnıŋta artmış arıg teŋridem közümüz üze* AYUçar 1364; **Özb**: *Qådri årtmåq* (Gücü artmak) Hojiyev, 162.

3. “yüklemek” **Harz**: *ʿAvrat işni özinge bağladı, artdı boynıŋa ʿamelni, erklig boldı* ME 170-1; **EAT**: *Bir kişi bir kişiye emanet artsa ol kişi ol emanet üzre olmak gerektir* TS I 230; **Özb**: *Uzåqdä şåh äskärläri çådir vä otåvlärini ärävälärgä årtib, betärtib çekinib bårmåqdä.* (İlerde şâhın askerleri çadır ve otağlarını arabalara yükleyip düzensiz bir şekilde geri çekilerek gitmekteler.) Yulduzli Tünlär, 199.

4. “artmak, geriye kalmak” **Çağ**: *İçme neçe ʿatşḳa ölseŋen / İt ağzıdın artġan sunı* SibGT 35b-7; **Özb**: *Siz bu pulgä otun, mägiz, årtib qalsä çåy åläsiz.* (Siz bu paraya odun, gazete artarsa çay alırsınız.) Mehråbdän Çäyån, 95.

5. “bilinen bir sınırdan geçmek, aşmak” **Özb**: *Ustä Bährämning yuräkburug bolgänigä on beş künçädän årtibdi.* (Usta Behram’ın içi buruk hâlleri on beş günü aşmıştı.) ÖTİL I 543.

Art-, temelde *art* ‘geri’ ile bağlantılı ‘geriye kalmak’ anlamından ‘çoğalmak, artmak’ anlamı gelişmiş olmalıdır. Ayrıca ‘ardına koymak, sırtına koymak’ anlamından ‘yüklemek’ anlamı ortaya çıkmıştır (www.nisanyansozluk.com; erişim tarihi: 10.04.2021). Karahanlı dönemi metinlerden itibaren görülür. Özbekçede ‘artmak’, ‘üstün olmak’, ‘yüklemek’ ve ‘aşmak’ anlamlarındadır. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

20. **At-**: 1. “atmak, fırlatmak” **Kar**: *Er ok attı* DLT I 170, *Çögenke ked erse atar erse ok / Yeme ḳuşçı awçı ajunda ozuḳ* KB 2635, *Attımız olarnı teŋiz içiŋe* KT (Rylands) 28-40; **Harz**: *Cālūt körmiş erdi, sapḳan çewürüp taş attı* KE 133v-9, *Anda oynar-biz, oḳ atar-biz* NF 354-1, *Bir uluġ taş bar kesmekke düşvār yana kéçmekke ayır at asru emger* HŞ 2550; **Kıp**: *At-* RS 186b-1, *Yimişi köp aġaçḳa taş atarlar* GT 59-5; **Çağ**: *Ġamze oḳını geh geh ol cānıma raḥm itip atar* LD 565, *Oḳı yarar irdi köŋlüm derdiġa / Niteyin köŋlüm üçün yār atmadı* BD 422-2, *Altun taḳuḳnı nökerleri birlen çapıp atdılar* ŞT 80a-1, aт- ‘brosat’, kidat’’ (Fazılov I 79); **Özb**: *Xånzådä begim şu tåşlärdän birini ikki qolläb åldi-yu, pästgä åtdi.* (Hanzade hanım bu taşlardan birini iki eliyle aldı ve aşağı attı.) Yulduzli Tünlär, 75.

2. “şafak, tan atmak” **E.Uyg**: *At-* ‘şafak sökmek, tan atmak’ EUTS 25; **Kar**: *Taŋ attı* DLT I 170; **Harz**: *Taŋ attı erse ḳıptīler oyġandılar* KE 115v-4; **Kıp**: *Bir meliḳni ayturlar kiçe ʿişret ḳılıp taŋ atḳınça* GT 40-8, *at-* ‘atmak, irmi’ Kİ (Özyetgin 363); **Çağ**:

Taŋ atġunça közümdin uyḳu ḳaçtı SibGT 44a-5, *Közlerimge kiçe taŋ atḳunça uyḳu kilmedi* BD 490; **Özb**: *Tång åtib äzån äytilgändän song rozä öz küçigä kirädi.* (Şafak söküp ezan okunduktan sonra oruç başladı.) Yulduzli Tünlär, 13.

3. "bırakmak, salmak" **Kar**: *Körürde küyürme özüŋni küçün / Özüŋ otḳa atma bu dünyā üçün* KB 3624; **Çağ**: *ʿĀḳıbet bu yigit açlıḳ otıge taḥammül ḳılmadı, menāredin özini suvġa attı* SibGT 65b-10; **Özb**: *Özingni uning quçåġigä åtdi*. (Kendisini onun kucağına bıraktı.) Keçä vä Kündüz, 213.

4. "kötü söz söylemek, iftira atmak, töhmet altında bırakmak" **Kar**: *Bütünlükin tandılar aŋar munda burun atarlar belgüsüz ıraḳ yerdin* KT (Rylands) 34-53.

5. "uzaklaştırmak, savmak" **Kar**: *Atarlar eḍgülük birle yawuzlıḳnı andın kim rūzi bérdimiz olarḳa hezīne ḳılurlar* KT (Rylands) 28-54.

6. "göndermek, yollamak" **Çağ**: *Biziŋ düşvārlıḳımız bizni ölümge atmadı* SibGT 42b-5.

7. "kaldırıp yere vurmak, yıkmak, düşürmek" **Özb**: *U håzir kuräşdä raqibini yånbåşgä ålib åtgän.* (O, şimdi rakibini sağ tarafına alarak yıktı.) ÖTİL I 549.

8. "çekmek, içmek" **Özb**: *Nås åtib öz cåyigä bårib oltirdi.* (Tütün çekip kendi yerine geçip oturdu.) Mehråbdän Çäyån, 43.

9. "bitkilerle ilgili çıkarmak, açmak, yaymak" **Özb**: *Çeçäk åt-* 'çiçek açmak', *Päläk åt-* 'yaprak açmak' ÖTİL I 549.

10. "ateş etmek, silahla öldürmek, zarar vermek" **Çağ**: ат- 'strelyat'' (Fazılov I 79); **Özb**: *Quyon åt-* 'tavşan öldürmek' ÖTİL I 549.

11. "kaymak" **Özb**: *Konki åt-* 'paten kaymak' ÖTİL I 549.

At-, temelde 'bir şeyi fırlatmak' anlamında, 'şafak atmak', 'nişan almak, vurmak', 'iftira atmak' gibi farklı bağlamlarla kullanılmış, anlam yelpazesi genişlemiştir. Yanına geldiği isme göre anlamı çeşitlilik kazanmıştır. Özbekçede 'çiçek açmak', 'paten kaymak', 'tütün içmek', 'ateş etmek' gibi kullanımlar *åt-* fiili ile yapılmaktadır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

21. Ata-: 1. "ad vermek, takma ad, lakap vermek, adlandırmak" **E.Uyg**: *Maḥakasip tip atayurlar erdi* Maytr. 56-6; **Kar**: *Ol angar at atadı* (O, ona takma ad verdi.) Ad verse yine böyle denir DLT III 250, *Ḳayu neŋ bulup kodtun emdi anı / Ḳayu télve zāhid atadı*

seni KB 3441; **Harz**: *Ey melik, ol biz aẏġan kişiniŋ üni turur, özini Teŋri elçisi atayur* KE 232v-17, *Ma'ṣiyat sebebidin Ḥaḳ İblīs at atadı* NF 368-2, *Kerek ḳılsa secde bilü atayu* MM 149-2, *Aṭ(t)a-* 'ad vermek, isim koymak' İMüh 91B-12; **Çağ**: *Siniŋ atıŋ atadı Allāh ḥabīb / Dünyā vü 'uḳbāda ḳıldı āf-tāb* ŞHD 16a-8, *Atadıŋ la'lıŋ ẕekātın min faḳīrġa ḳubleī* LD 213, *ata-* 'at koymak, adlamak, namzet eylemek' Abuş 902, *ata-* 'ad koymak, telkib ü vaz-ı ism itmek, nişanlamak' ŞSL 26, ata- 'nazıvat', imenovat'' (Fazılov I 80); **Özb**: *Baxtli istiqbål årzusi bilän bu tongiç ogilni Humåyun deb ätädilär.* (Bahtlı gelecek arzusuyla bu ilk oğluna Hümayun adını verdiler.) Yulduzli Tünlär, 189.

2. "adını anmak" **E.Uyg**: *Kirtgünç köŋülin üküş atayu ögretig kılsalar* AYÖlmez 190-22, *Bodisatavlar atın atayu yinçürü töpün yükünüp antata* AYUçar 0289; **Kar**: *Anı kim Taŋrı atında aḍınnı anıŋ birle atasalar* KT (Rylands) 16-115.

3. "gibi saymak, gibi davranmak" **Harz**: *Siz özüŋiz butlar yonarsiz, anı teŋri atayursiz* KE 88v-13.

4. "tayin etmek, bir işte görevlendirmek" **Harz**: *Ḫalāyıḳ tonların aḳartduḳ üçün ḥavārī atadılar* KE 171v-5; **Çağ**: *Eger atandısa dihḳān serāyıge nāgāh* SibGT 60a-7

5. "söylemek, demek" **Kar**: *Oḳımış ilig emdi kelgil téyü / Ḳamuġ eḍgülükni atamış sayu* KB 3474; **Harz**: *Amraḳlıḳ mihrebān dost kābīn berdi tişige, kabīn atadı tişige* ME 25-3; **Çağ**: *Ġāfil oldum sizdin özgeniŋ mü atın atadım* LD 1219; **Özb**: *Mirzå Ulugbek båşqa päytlärdä häm şågirdini 'oglim' deb ätärdi.* (Mirza Uluğ Bey başka zamanlarda öğrencine 'oğlum' derdi.) Ulugbek Xazinäsi, 10.

6. "belirlemek, tayin etmek, planlamak, hedeflemek" **Özb**: *Gäzetä gäläbä bäyramigä ätäb çiqarilgän*. (Gazete zafer bayramına göre belirlenip çıkarılmış.) ÖTİL I 61.

Ata- 'ad vermek, isimlendirmek, adlandırmak' temel anlamından hareketle tarihî dönemlerde 'söylemek, çağırmak, demek'' ve 'tayin etmek, görevlendirmek' gibi anlamlara sahip olmuştur. Özbekçede 'ad vermek, adlandırmak' anlamının yanı sıra 'belirlemek, planlamak, hedeflemek' anlamıyla genişlemiştir. Öte yandan 'tayin etmek, görevlendirmek' için *ätä-* değil, *täyinläş-*, *täyinlä-*, *täyin qil-* fiilleri kullanılır (Yusupova, 2018: 52). Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

22. Atlan-: 1. “ata binmek, binici olmak” **E.Uyg**: *Temirlig atlar öze atlanmış* Maytr. 112-40, *İkegü birle atlanıp ötrü ilig beg kentü özi ḳoşuġluġ ḳanlıḳta olurup ḳatıġ ünin yıġlayu* AYÇağ 636-17; **Kar**: *Er atlandı* DLT I 256, *Turup çıḳtı atlandı keldi yana / Tüşüp kirdi ewke suçuldı tona* KB 4958; **Harz**: *Melik yér suwnı İbrāhīmḳa ḥükm ḳıldı, özi ʾözr ḳolup aṭlandı* KE 47v-2, *Uş payġāmbar atlandı, on miŋ kişi birle* NF 48-8, *Atlanġu esbāb ṭılsım aytmış meŋiz genc üzre avlap* HŞ 770, *Atlanġan uçun ewe edilmiş yégü* ME 178-4, *Firʾavn laʿīn ḫalḳı birle atlandı* SK 21b-09, *atlan-* ‘ata binmek’ İMüh 82B-3; **Kıp**: *Atlan-* ‘ata binmek’ Kİ (Özyetgin 364); **EAT**: *Altı yüz kāfir atlandı, ḳoyunun üzerine ılgar vardı* DK 39-9; **Çağ**: *Atlanıp yolnıŋ ikki yanın alıp turdılar* ŞT 96a-10, *atlan-* ‘ata binmek, sefere çıkmak, düşman üzerine asket sevk itmek’ ŞSL 27, атлан- ‘sadit’sya na konya’ (Fazılov I 82); **Özb**: *Åtigä åtlänib turib, ellikbåşi bilän bir-ikki ågiz gäpläşdi.* (Atına binip ellibaşı ile biraz sohbet etti.) Keçä vä Kündüz, 223.

2. “(Oğuzca) dağ vb. yerlere çıkmak” **Kar**: *Ol taġḳa atlandı* DLT I 256.

3. “at ile yola çıkmak” **Çağ**: *Melikī mülūḳıdın ḳış künide evindin awḳa atlandı* SibGT 59b-8.

4. “yolculuk için hazırlanmak, yolculuğa çıkmak” **Özb**: *Müsülmånlik färzimni bäcå keltirmåq äzmidä häcgä åtländim.* (Müslümanlık farzını yerine getirmek amacıyla yola çıktım.) Ulugbek Xazinäsi, 133.

5. “bir işi becermek için hazırlanmak, kesin karar vermek” **Özb**: *Yängi gäläbälär säri åtlänmåq* (Yeni zaferlere doğru hazırlanmak) ÖTİL I 549.

‘Ata binmek, binici olmak’ ve ‘at ile yola çıkmak’ anlamlarında tarihî lehçelerde kullanılmıştır. ‘At ile yola çıkmak’ anlamından zamanla genelleşerek ‘yolculuğa çıkmak için hazırlık yapmak’ ve nihayetinde ‘yolculuğa çıkmak’ anlamlarını kazanmıştır. Yolculuk için yapılan hazırlıktan yine genelleşerek Özbekçede ‘herhangi bir şey için hazırlanmak, karar vermek’ anlamını karşılamıştır. *Atlan-* ‘ata binmek’ temel anlamıyla yer almakla birlikte sonradan gelişen anlamlarla anlam genişlemesine uğramıştır.

23. Ayır- < (Aḍır-): 1. “ayırmak, birbirinden uzaklaştırmak” **E.Uyg:** *Karag adırgalı tägrä tolı tägzinür* Huas 48-49; **Kar**: *Biligni irdedim / Büküni udurdum / Özümni aḍırdım / Yalgıl atım yazlınur* (Bilgi aradım, akıllı kimseyi seçtim, kendimi ayırdım, ak yeleli atım çözülür.) DLT III 228, *Öḍürdi aḍırdı kötürdi mini / Azuḳlar yolından kiterdi*

mini KB 385; **Harz:** *Meni andın aḍırdıŋ saŋa bu bela emgek ol sebebdin tegdi* KE 46r-10, *Abuşka bolmış atamdın aḍırdılar* NF 358-15, *Zamāne başladı uş cevr ḳayra atasını sever oğlından ayıra* HŞ 1189; **Kıp:** *Ayır-* 'ayırmak, tefrik etmek, ferraḳa' Kİ (Özyetgin 369), *Ayırmaḳ küç bilen ʿayn-ı ḫaṭā-dur* GT 38- 11; **EAT:** *Ala gözden ayırduŋ yiğit meni / tatlu candan ayırsun Ḳādir seni* DK 233-4; **Çağ:** *Ayırdı mini bir yolı ḫānümāndın* BD 246-2, *Yāni çün ʿışḳ ayırsa cāndın / Çıḳḳuŋdur sürhrū cihāndın* NTİL 64, айыр- 'otdelyat', obososblyat'' (Fazılov I 37); **Özb:** *Mäyli, åyi siz mäni beş-on kün bagrinizdän äyirmäng*. (Peki anne, siz beni beş on gün kardeşinizden ayırmayın.) Qutlug Qån, 118.

2. "seçmek, ayırt etmek" **E.Uyg:** *Açoḳ adırtlıġ yarlıḳamış yarlıġı tıdıġsız teŋrike yalaŋuḳḳ taplaġuluḳ* AYAyazlı 0359; **Kıp:** *Eger ol ikisi arasında ayırmas bolsa namāzı fāsıd bolmas* İM 166a-3; **EAT:** *Ayırtla-gümüşü ayırtlıyan kurşundürür / Hem erir ü hem iner hem indürür* TS I 319; **Özb**: *Belbågigä tügilgän qirq tiyin çaqadän tegişlisini äyirib ålib piyålä içigä täşlädi*. (Kemerine düşen kırk sikke bozuk paradan uygun olanını seçti ve kâsenin içine bıraktı.) Qutlug Qån, 2.

3. "açıklamak" **Kar:** *Aḍrarmiz belgülerni bilür boḍunḳa* KT (Rylands) 9-11.

4. "bölmek, kesmek, koparmak, tasnif etmek" **Kıp:** *Éki yolnı ayrıŋlar* CC 59a-9, *Anı ḳılıç birle ayırsa bir endāmını andan yiyülür* İM 453b-3, *Bercās-ı ḳāyimesi kibi uçını iki ayırġıl* MG 72b-3; **Özb:** *Toy bekäsi, MirzäKärimbåyning xåtini, äyållärni uç guruhgä äyirgän edi.* (Düğün sahibi Mirza Kerim beyin karısı kızlarını üç gruba ayırdı.) Qutlug Qån, 68.

5. "engel olunmak, yasaklanmak" **Kar:** *Aḍırdılar olar ara andın kim ārzūlar érdiler* KT (Rylands) 34-54.

6. "fark etmek, ayırabilmek, farkına varmak" **Özb:** *Gülnär öz dedesining tovuşini bäzor äyiräbildi* (Gülnar babasının sesini güç bela ayırabildi.) Qutlug Qån, 138.

7. "kadın ile erkeği birbirinden ayırmak" **Özb:** *İkki yillåb refikämdän äyirib turişgä muväffåq boldingiz.* (İki yıl boyunca eşimden ayırmayı başardınız.) Ötkän Künlär, 136.

8. "çıkarmak, çıkarma işlemi yapmak" **Özb.** *Ondän beşni äyirmåq* (Ondan beşi çıkarmak) Hojiyev, 24.

Ayır- *(< aḍır-)* Eski Türkçeden itibaren ‘ayırmak, birbirinden uzaklaştırmak’, ‘ayrım yapmak, seçmek, ayırt etmek’, ‘fark etmek, farkına varmak’ gibi anlamlarla çok anlamlı olarak görülmüştür. Tarih içinde farklı bağlamlarla kullanıldığından anlam alanı genişlemiştir. Özbekçede *ayir-*, *ayril-* ile birlikte *ächrä-*, *ächräl-* da kullanılmaktadır. Clauson (1972: 66) *acır-*, *acra-*, *acral-* fiillerinin de *ayır-*‘a dayandığını daha sonraki dönemlerde Moğolcadan gelen bir alıntı olduğunu belirtir. *Ayır-*‘ın geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

24. Aylan-:1. “dönmek, daireler çizmek, dolanmak” **Harz**: *Ḳanatın tepretmedin havāda ḳuş, aylanu uçtı* ME 100-7; **Kıp**: *Aylandur-* ‘döndürmek, çevirmek’ MG 69a-9, *aylan-* ‘çerçevelenmek, dönmek’ TZ 145; **EAT**: *Çobanı bir ağaca sara sara möḥkem baġladı, aylandı yorıyu virdi* DK 50-4; **Çağ**: *Eger her dem niçe ḳatla ol ay kūyini aylanmas* ŞHD 65a-9, *Miniŋ nā'şımnı bārī ol perī kūyidin aylandur* BD 50- 5, *aylan-* ‘dönmek, dolanmak, çevirmek, rücū etmek’ Abuş 905, *aylan-* ‘fır tolayı dönmek, inalmak, iḥāta itmek’ ŞSL 130; **Özb**: *Yér öz oqi ätråfidä äylänädi*. (Dünya, kendi ekseni etrafında döner.) ÖTİL I 33.

2. “dolaşmak, gezmek, seyr etmek” **Özb**: *Peşin nämåzidän keyin Båbur Mirzä åtlänib Sämärkänd rästälärini äylänişgä çiqdi*. (Öğle namazından sonra Babür mirza hazırlanarak Semerkant çarşılarını gezmeye çıktı.) Yulduzli Tünlär, 65.

3. “dönüşmek, bir halden başka bir hale dönmek” **Özb**: *Éndi, bizning sofi sözgä ustä bir xatibgä äylänädi*. (Şimdi bizim sufi sözde usta bir hatibe dönüşür.) Keçä vä Kündüz, 10.

Aylan-, Harezm dönemi metinlerinden itibaren görülür. Bu dönem metinlerinde ‘dönmek, dolanmak, daireler çizmek’ anlamında kullanılmış, zamanla ‘gezmek, dolaşmak, seyr etmek’ anlamıyla genişlemiştir. Tarihî lehçelerden Özbekçeye anlam alanı genişlemiş, fizikî ve mecâzî anlamlara sahip olmuştur. Bunlardan başka, ***äylänib - örgilib*** ‘gezip gelmek, vakit geçirmek’, ***båşi äylän-*** ‘başı dönmek, dengesini kaybetmek, kendinden geçmek’, ***gäp äylän-*** ‘söze söz eklemek, lafı dolandırmak’, ***til äylänmäy qål-*** ‘dili lal olmak, dilinin ucuna gelmemek’ (ÖTİL I 33) gibi deyimlerle kullanılır. Fiil, anlam alanını geçmişten bugüne genişletmiştir.

25. Ayna- < (**Aḍna-**): 1. "değişmek, bozulmak" **Kar:** *Yer aḍnadı.* (Yer değişti, bozuldu.) DLT I 288; **Harz:** *Meniŋ ḫükmüm aḍnamas ümmetleriŋe [ellig] namāz üçün ellig sevāb bérür érdim* KE 213v-9; **Kıp:** *Ayaklarnı burunġı ḫālindin aynatmayın* MG 20a-4.

2. "yiyecek için bozulmak" **Kar:** *Arıḳlar sütdin aḍnamaz anıŋ mezesi* KT (Rylands) 47-15; **Harz:** *Ḳazan astında ot ol kaynamaz mu eger köp ḳaynasa aş aynamaz mu* HŞ 1510; **Özb:** *Åvqat äyniydi.* (Yemek bozuldu.) Hojiyev, 24.

3. "değişmek, bir halden başka bir hale geçmek" **Harz:** *Şeyḫniŋ yüzi müteġayyir boldı taḳı ḫalı aynadı taḳı neerse témedi* NF 318-4, *Yaraġı yetti işge muhāl boldı yā aynadı nerse artuḳluḳ tiledi* ME 221-5, *Ḳunūtġa rükū'dın ḳayıtsaŋ yana / ḳunūtdın sücūdġa revān ayına / ketürsen rükū' hem namāz buzmaġay* MM 152-2; **Çağ**: айна- 'peremenyat'sya, izmenyat'sya' (Fazılov I 39).

4. "mizac, huy için değişmek" **Harz:** *Şāhinşāh gayretindin ḳanı ḳaynap mizacı ol burunḳı ḫāldın aynap* HŞ 3032; **Çağ:** *Meger nefs kim neçe müdārā ḳılsaŋ anıŋ muḫālefeti artar taḳı mizācı aynar* SibGT 100a-11; **Özb**: *İlgäriläri äjäbtovur väzmin yigit edi; äyrim dostläri hättä "tepsä-tebränmäz" deyişärdi. Lekin keyin u häm äynidi* (Eskiden çok ağır, soğukkanlı bir gençti. Hatta bazı arkadaşları onun için "tepse tebrenmez" (ağırkanlı) derdi. Ancak sonradan o da bozuldu.) Girdåb, 17.

5. "midesi bulanmak, hasta hissetmek" **Kıp:** *Köŋlüm aynır* CC 82b-30b; **Özb:** *Zebining köngli äynidi, şekilli sekinginä tisärilä-tisärilä dähligä çiqdi.* (Zebi'nin midesi bulandı, görünüşe göre yavaşça tökezleyerek koridora çıktı.) Keçä vä Kündüz, 257.

6. "ahlâkî bakımdan bozulmak, yozlaşmak" **Özb:** *Biläsizmi, särtlär häm éndi äynib qålişdi. Köp içkilik içişädi, mästlik qilişädi*. (Biliyor musunuz, Özbekler de şimdi bozuldu. Çoğunluk içki içer, sarhoş gezer.) Keçä vä Kündüz, 158.

7. "rengi bozulmak" **Özb**: *Ränggi bir qadär äynigän gilämçä uzunçåq xåntaxtä ätråfidä devär boyläb körpäçälär töşälgän ikki yåstiq*. (Rengi biraz bozulan halı, uzunca bir sehpa etrafında duvar boyunca yorganlar, döşenmiş iki yastık.) Qutlug Qån, 83.

Ayna- < *aḍna-* Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülür. Fizikî olarak 'değişmek, bozulmak' anlamından, mecâzî 'mizaç, huy için değişmek, bozulmak' anlamı gelişmiştir. Özbekçede *äyni-* şeklinde ve 'renk için bozulmak', 'midesi

bulanmak' ve 'ahlâkî yönden bozulmak' anlamlarıyla bilinir. 'Ahlâkî bakımdan bozulmak, yozlaşmak' anlamıyla örtmece bir kullanım oluşturur. Ayrıca ***miyåsi äynib ḳål***- 'aklını kaybetmek', ***fe'li äynib tur***- 'sinirlerini bozmak, keyfini bozmak', ***havå äyni***- 'hava için bozmak' gibi deyimlerle kullanılır. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

26. **Ayrıl**- < **(Aḍrıl-):** 1. "ayrılmak, birbirinden uzaklaşmak, terk etmek" **OY:** *Elig yaşıma tatabı bodun kıtańda aḍrıltım* BK G7; **E.Uyg**: *Yaruk teŋrilerde aḍrıltı* Huas 16, *aḍrıl*- Maytr. 41-26, *aḍrıl*- AYÇağatay 641-8; **Kar**: *Yol aḍrıldı*. DLT I 247, *Munı aḍrılur men seniŋin bu kün / Ulıyu barır men ökünçün muŋun* KB 1075; **Harz:** *Yaşım yegirmige yetmes erken mübārek cemāliŋdin aḍrılurmen* KE 237v-10, *Yehūdā taḳı yıġladı, taḳı aḍrıldılar* NF 358-10; **EAT:** *Big nökerden nöker bigden ayrıldı* DK 152-6; **Kıp:** *Ayrılıŋız ḫatunlardan ḳan körgen künlerde* İM 85a-8, MG 94a-4; **Çağ:** *Düşvār erür érge taḥammül ḳılmak / Devletde kédin miḥnet ile ayrılmaḳ* SibGT 93b-4, *Bir ḫaẕ ki ḫalāyıḳ andın ayrılmas imiş* BD 320-1, *ayrıl*- Abuş 905, айрыл- 'otdelyat'sya, razluçit'sya' (Fazılov I 39), *Oġlanlarınıŋ ḳatındın ayrılıp özge yerge kitmedi* ŞT 103b-16; **Özb:** *Änvär özigä sämimiy mehribån bolgän bir kişidän äyrildi*. (Enver kendisine yakın, sevecen olan bir kişiden ayrıldı.) Mehråbdän Çäyån, 30.

2. "seçilmek, tefrik edilmek" **Harz:** *Cemʿ ḳıldı anı, ayrıldı, seçildi, küçey boldı* ME 148-1.

3. "bölünmek, parçalara ayrılmak" **Kıp:** *īmān ayrılur ʿamaldan* İM 58b-2.

4. "çocuk için sütten kesilmek" **Çağ:** *Ayturlar süt uydı, süt irgeninde biribirindin ayrılur irdi* ŞT 72a-16.

5. "sevgiliden, eşten ayrılmak" **Çağ:** *Hicr öltürdü mini aŋlasam irdi munça / Dostlar yārdın ayrılmas idim ölgünce* BD 34-2, *Ol ḳuyaş yüzüŋdin ayrılġan üçün / Ḳayġudın ẕerre ḫużūrım ḳalmadı* LD 2676; **Özb**: *Äyniqsä Gülnår käbi häyåt quyåşidän äyrilib, eng gözäl, eng pårpåq umidläri singäç, pulning mänåsi qåläidimi?* (Bilhassa Gülnar gibi hayat güneşinden ayrılarak en güzel, en temiz ümitleri kırılınca paranın bir anlamı kalır mı?) Qutlug Qån, 145.

Ayrıl- (< *aḍrıl*-) ilk metinlerden itibaren görülür. Temelde 'bir durumdan, bir yerden, bir kişiden uzaklaşmak, ayrılmak' anlamını taşır. Tarih içinde 'seçilmek, tefrik

edilmek', 'bölünmek, parçalara ayrılmak', 'sütten kesilmek' ve 'sevgiliden, eşten ayrılmak' anlamlarında çeşitli bağlamlarda kullanılmıştır. Özbekçede fiilin kullanımı sınırlıdır. *ÖTİL'*de birkaç cümle ve atasözü örneğinde bulunur. 'Ayrılmak' daha çok *äcräl-* ile karşılanmıştır (bkz. ÖTİL *äcräl-* mad.). Moğolcadan alıntı olan (Clauson, 1972: 66) *äcräl-* fiilinin daha yaygın ve sık kullanımı, *äyril-* fiilinin kullanımını sınırlandırmıştır. Özbekçede *äyril-* 'bir kişiden ayrılmak' anlamında kullanılmaktadır. Geçmişten bugüne fiilin anlam ve kullanım alanı sınırlanmıştır.

27. Ayıt- : 1. "söylemek, demek" **E.Uyg**: *Ayıt-* 'söylemek, sormak, dikte etmek' EUTS 28; **Kar**: *Ol maŋa söz ayıttı.* (O, bana söz söyledi.) DLT I 216, *İlig tegme törlüg ayıttı bilig / Ötündi bu ögdülmiş açtı tilig* KB 1904; **Harz**: *Resūl ol bolur kim saŋa kelip aytur-men Allāh bir turur* KE 58v-8, *Sizlerke bildürmek üçün aytur men* NF 36-8, *ş Şāvur ayttı imdi né ḥīle birle ṭaplur* HŞ 1094, *Ebū yūsuf aytur béş evsuḳ ṣıfāt* MM 200-4, *ayt-* 'söylemek, demek' İMüh 101B-10; **Kıp**: *Anıŋ köp taŋların ayta bilip-sén barçasın* CC 72a-14, *ayıt-* 'söylemek, ḳāle' Kİ (Özyetgin 370), *ayt-* RS 186a-15, *ayt-* DM 19b-13; **EAT**: *Dirse Ḫan eydür*: *Bayındır Ḫan benüm ne eksikligüm gördi* DK 11-12; **Çağ**: *Ayıtḳıl ki ni yazdım ni yaŋıldım* BD 459, *Anıŋ üçün ayta turur men Oġuz birlen Ögürcıḳnıŋ arasında tört miŋ yıl keçip turur* ŞT 99a-4, *ayt-* Abuş 853, *ayt-* 'söylemek, dimek, inşad itmek, nutk, irad itmek' ŞSL 108, айыт- 'skazat', govorit'' (Fazılov I 37); **Özb**: *Ämmålekin bu gäpni yaxşi äytdingiz* (Amma velakin bu sözü güzel söylediniz.) Girdåb, 303.

2. "sormak" **E.Uyg**: *Ol ayıg kılınçları arıyur alkınur erki teŋrim tip ayıtu ötündi* AYÖlmez 132-16, *Neçükin tapıŋça bışrunur ögretinür sen tip ayıttı* AYUçar 0827; **Kar**: *Men aŋar söz ayıttım*. DLT I 216; **Çağ**: *Köl İrki bu sözni işitkendin soŋ ḫalvetde Ḳorḳutġa aytdı* ŞT 87b-1; **Özb**: *İcåzät bering xån häzrätläri, men xåzir bårib Zührä begimni äytib keläy*. (İzin verin Han hazretleri, ben şimdi gidip Zöhre hanım'ı sorup geleyim.) Yulduzli Tünlär, 110.

3. "itiraf etmek, günahını söylemek" **Kıp**: *Aynada aytıŋız kensi yazuḫuŋızını* CC 63a-22; **Özb**: *Oşä küni åqşåm u Åyişä begim bilän yålgiz qålgändä Råziyä Sultån begimning gäpläridän nåråzi bolgänini äytdi*. (O günün akşamında, Ayşe hanımla

yalnız kalınca, Raziye Sultan hanımın sözlerinden rahatsız olduğunu itiraf etti.) Yulduzli Tünlär, 146.

4. "anlatmak, konuşmak" **Çağ**: *Bir kün baḳḳāl bu ʿadlini taḳāzā ḳılıp dervīşlerge nā-sezā aytur erdi* SibGT 56a-9; **Özb**: *Şåräsulgä yürägidäki bår gäpniŋ bärini yäşirmäy äytdi*. (Şorasul'a yüreğindeki sözlerin hepsini gizlemeden anlattı.) Girdåb, 254.

5. "teklif etmek, davet etmek, çağırmak" **Özb**: *Äytmägän yergä bårmä, äytgän yerdän qålmä.* (Davet edilmeyen yere gitme, davet edilen yere gitmemezlik etme.) mak. ÖTİL I 34.

6. "isim + fiil şeklindeki birleşik fiillerde yardımcı fiil" **Özb**: *Sälåm äyt-* 'selam söylemek' Mehråbdän Çäyån 137, *özr äyt-* 'özür dilemek' Mehråbdän Çäyån 66, *rähmät äyt-* 'teşekkür etmek' Mehråbdän Çäyån 77.

Ayıt-, aynı anlamlı *ay-* 'söylemek, demek' fiilinin genişlemiş halidir. Karahanlı, Harezm, Kıpçak ve Çağatay dönemi eserlerinde *ayıt-* / *ayt-* şeklinde görülür. Clauson (1972: 268) Oğuzcada sıkça *eyit-* / *eyt-* olarak telaffuz edildiğini belirtir. Özbekçede anlam alanı genişlemiştir. 'Söylemek, demek' anlamından, 'sormak', 'anlatmak', 'davet etmek, çağırmak' anlamlarıyla genişlemiş, ayrıca ***äytgäni äytgän, degäni degän*** 'dediğim dedik', ***tüşingni suvgä äyt*** 'hayalini suya söyle', ***qizim sengä äytämän kelinim sen eşit*** 'kızım sana söylüyorum gelinim sen işit' gibi deyim ve atasözlerine kaynaklık etmiştir. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

28. **Aytış-**: 1. "hâl hatır sormak, görüşmek, konuşmak, karşılıklı, birlikte söylemek" **Kar**: *Aytış-* 'birbirine hâl hatır sormak' DLT I 113, **Harz**: *Ḥüccetler aydışdılar, āḫiri nev-rūz künige yıġılmaḳ buldılar* KE 112r-20, *Un tükendi tep ḫabar berseŋ yā taḳı kişi birle aytışursaŋ yā taḳı bitig bitip maŋa oḳıtırsaŋ* NF 189-10, *Azın azın ḳamuġ aytıştılar bir biriŋe rāzın* HŞ 1299; **EAT**: *Altmış biŋ er gördüm-ise aytışmadım* DK 277-4; **Çağ**: *Ér ḫatun bilen yıġlışıp yıġlaşıp bu rāznı aytışıp oġlanları başıdın kéçip eligni tutup aḍaḳı birle ölümge itip bahāsını alıp köŋül derdi* SibGT 21b-2, айтыш- 'rasskazıvat' (Fazılov I 40); **Özb**: *Qolyåzmäni köpginä mäsul mutäsäddilär kättä äkädemiklär oqib fikr äytişdi*. (El yazmasını birçok sorumlu ve akademisyen okuyarak fikir beyan etti.) Yulduzli Tünlär, 1.

2. “birlikte, karşılıklı şarkı söylemek’ **Özb**: *Bäkåvullär närigi xånädä mäst bolib äşulä äytişäyäpti, şämål äräläş yåmgir yågyäpti*. (Aşçılar diğer evde mest olmuş şarkı söylüyorlar, dışarda rüzgârla karışık yağmur yağıyor.) Yulduzli Tünlär, 280.

3. “söz dalaşı yapmak, tartışmak, atışmak” **Özb**: *Ortäraqdä äytişib ikki bålä tösätdän bir-biri bilän muştläşä ketdi.* (Ortalık yerde tartışan iki çocuk birdenbire birbirleriyle yumruklaşmaya başladı.) ÖTİL I 34.

Aytış-, *ayt-*‘ın işteşi olup temelde ‘karşılıklı ve birlikte konuşmak, söyleşmek’ anlamında kullanılmış, Özbekçede ‘demek, söylemek, konuşmak’, ‘birlikte şarkı söylemek’ ve ‘tartışmak, söz dalaşı yapmak’ anlamlarında kullanılmıştır. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

29. **Bağla-**:1. “bağlamak, düğümlemek” **Kar**: *Ol otung bağladı.* (O, odun bağladı.) DLT III 292; **Harz**: *Elgin aḍaḳın bağladı, yüzin topraḳġa kemişti* KE 54v-4, *Mekkeke ḳayıttılar taḳı iḥrām bağladılar* NF 77-3, *Bélinŋ bağla meded ḳol bir uġandın* HŞ 1193, *bağla-* İMüh 87A-3; **Kıp**: *Anı tikmege bağladılar* CC 63b-19, *bağla-* ‘raptetmek, rabaṭa’ Kİ (Özyetgin 373), *Luṭf birlen ḥarb işikin bağlağıl* GT 200-10; **Çağ**: *Luṭf itip ger bağlar olsa yağlığını yār aŋa* BD 70-5, *ʿIşḳ zünnārın anıŋ tig bağlayın gül-şen üçün* ŞHD 128b-13, *bağla-* Abuş 854, *Bir baytalnıŋ ḳuyruġına bağlap nīzeniŋ uçı birlen sançdılar* ŞT 92b-5, бағла- zavyazat’, privyazat’’ (Fazılov I 203); **Özb**: *Tåhir qårångidä Båburning çådirini tüsmälläb tåpdi-yu, åtini beriråqdägi qåziqqa båglädi.* (Tahir karanlıkta Babür’ün çadırını tahminen buldu ve atını berideki kazığa bağladı.) Yulduzli Tünlär, 161.

2. “kapatmak, kilitlemek” **Harz**: *Ḳaçan öldüm erse Resūl ravżasında maŋa yer ḳazın, ḳapuġnı bağlaŋ, meni eltip ḳapuġda ḳoyun* KE 199v-9, *Ḳapuġları bağlasam taḳı ewde ḫalvat ḳılsam, Rebbüm birle munācāt ḳılsam tép* NF 268-11; **Kıp**: *Ḳayırmas mescidniŋ işigini bağlasa* İM 187b-4; **Çağ**: *Bağla anı taḳı melik bolġıl* SibGT 68a-4, *Ol cādūlar ki bağlar aḳar sunı siḥr ile* LD 189; **Özb**: *Åt qançälik zor vä çåpqir bolmäsin, tizzägä çiqadigän låy uning yolini bågläydi, tinkäsini quritädi.* (At ne kadar güçlü ve hızlı olursa olsun dizine çıkan çamur yolunu kapatır, burnunu kurutur.) Yulduzli Tünlär, 83.

3. “içten bağlanmak, sevmek” **Kar**: *Köŋül baġla-* KT (Rylands) 3-200, *Nelük malḳa munça köŋül baġlamaḳın* AH 183; **Harz**: *ʿAzāzīl olar birle erdi, yeti miŋ yıl mülk tutdılar dünyāge köŋül baġladı* KE 4v-18, *Köŋül ḥaḳḳa baġlap resūlġa uyup* MM 270-3; **Çağ**: *Baġlama sen köŋül aŋa kim ḳoldaşın emes* SibGT 51b-7, *Köŋülni bağlasam ol nāme yaŋlıġ perr ü bāliŋġa* BD 96-4; **Özb**: *Bäs, sen häm negä oglingning könglini Zäynäbkä xippä qilib båglämäding?* (Peki, sen de neden oğlunun gönlünü Zeynep’e bağlamadın?) Ötkän Künlär, 165.

4. “sesini kesmek, konuşmamak” **Çağ**: *Eger yetse nā-ġeh ecel buyruġı / Tilin baġlaġay sen żarūret birle* SibGT *til baġla-* 3a-1.

5. “benimsemek, güvenmek” **Çağ**: *Saḫāvetḳa bel baġlap turur ve baḫillıḳ dāġlap turur* SibGT 54b-12; **Özb**: *bel båglä-* Ötkän Künlär, 19.

6. “ilişki kurmak, bağ kurmak” **Özb**: *Tätär sävdågärläri åräsidä äylänärkän uni-buni tänidi, yåşlär bilän häm bir qadär älåqa båglädi*. (Tatar tüccarları arasında dolaşırken insanları tanıdı, gençlerle de biraz ilişki kurdu.) Qutlug Qån, 15.

7. “toplamak, destelemek” **Özb**: *Nån bitgäç sävätni änhår boyidä süpürgi bågläb otirgän bir kişigä åmånät täşläb båzårgä qizillädi.* (Ekmek bitince sepeti nehir boyunca süpürge desteleyen bir kişye emanet edip pazara yöneldi.) Qutlug Qån, 180.

8. “sarmak, tedavi amaçlı yarayı kapatmak” **Özb**: *Pådşåhning xås täbibi båläni çäkmån ustigä yåtqizib yäräsigä dåri qoyib båglädi*. (Padişahın özel doktoru çocuğu kaftan üstüne yatırarak yarasına ilaç koyup sardı.) Yulduzli Tünlär, 228.

9. “sulamak amacıyla yönlendirmek” **Özb**: *Ekinlärgä suw båglämåq* (Ekinlere su vermek) ÖTİL I 142.

Baġla- (< ba: -ġ + la-) *ba*:- fiil köküne *-ġ-* ekinin gelip onun üstüne *+lA-* türetme ekinin gelmesiyle oluşur. Clauson (1972: 292, 314) *ba*:- ile *baġla-* fiilinin Eski Türkçede aynı anlama geldiğini, 13. yy’da yerini *baġla-* fiilinin aldığını ifade eder. Eski Türkçeden bugüne baktığımızda *baġla-*, fizikî ve mecâzî anlamlarla yer almıştır. *Köŋil baġla-* gibi erken dönemlerde deyimleştiği görülür. Çağatay metinlerinde kullanımının çeşitlenmesiyle *til baġla-, bel baġla-, yolnı baġla-* gibi deyimlerle görülür. Özbekçede, tarihî lehçelerde kullanılan anlamların yanı sıra, ‘yarayı sarmak’, ‘toplamak, destelemek’ gibi anlamalarda kullanılmış, ***bel båglä-*** ‘güvenmek’, ***båşini båglä-*** ‘evlilik yoluyla bağlanmak’, ***muhäbbät båglä-*** ‘sevmek’, ***ümid båglä-*** ‘ümit etmek’, ***tilingi***

båglä- ‘konuşmamak’ gibi deyimlere kaynaklık etmiştir. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

30. Bak- : 1. “bakmak, görmek” **E.Uyg**: *Ünleri ıdı sönmedin körgeli bulmaḳ umınçın baḳar erdi ḳamaġta* AYÇağatay 637-9; **Kar**: *Ol maŋa baktı* DLT II 16, *Ayur ay ögdülmiş baḳ emdi maŋa / Ataŋ emgeki kirmedi bir saŋa* KB 1792, *Körkütgil maŋa baḳayın saŋa* KT (Rylands) 7-143; **Harz**: *Bizge niçe baḳar-sen, biz ḳamuġ tapuġçı yumuşçılar-miz* KE 183r-21, *Bir sā'at keçti, baḳar-men Peyġāmbar üç miŋ ṣaḥābanı başlap keldi* NF 29-7, *Üstün-din baḳtı aŋa* ME 23-6, *Baḳa bilmegey-sén kerek öŋ soŋa* MM 313-2; **EAT**: *Öküz ardında şarvanlar saŋa baḳar* DK 113-5; **Kıp**: *Bak-* ‘naẓara’ Kİ (Özyetgin 374), *Suf izlegende biraz baḳ tise, baḳḳay aŋar* İM 122a-4, TZ 147, *baḳ-* RS 186b-5, *baḳ-* DM 19a-7; **Çağ**: *Yitişmesem saŋa baḳıp du'ā ḳılıp hüreyin* BD 97-2, *baḳ-* Abuş 906, *Velāyet ehlide cem'-i melāmetiyyeġa baḳ* MK 20b-07; **Özb**: *Yolçi båşini qimirlätib, köz uçi bilän båqdi-dä, zähärxandä qildi.* (Yolcu başını oynatıp göz ucu ile alaycı bir şekilde baktı.) Qutlug Qån, 152.

2. “göz atmak, incelemek, öğrenmek” **Harz**: *Men nücūm ʿilminde baḳdım maŋa aġırlıḳ kelir* KE 39v-8; **Kıp**: *Edebni kimden ögrendiŋ ayttı edebsizlerden baḳtım* GT 122-9; **Çağ**: *Né bolur baḳsaŋan hemān oḳ ḫar* SibGT 93a-6.

3. “beklemek, intizar etmek” **EAT**: *Seksen bin frenk gelecekmiş ana baḳarlar deyü haber verdi* TS I 385.

4. “bakmak, ilgilenmek, dikkate almak” **Kıp**: *Yarlılarga andan baḫmış, yarılgamakga yöpsinmiş* CC 69a-21; **Çağ**: *Ḳaysı işlerde kirek sözüme baḳ* BD 4-7.

5. “bakmak, anlamak” **Çağ**: *Żiyā dek devrān-ı beḳā baḳıŋ keçti* SibGT 27a-7.

6. “bakmak, ilgilenmek gözetmek, korumak” **Çağ**: *Būstān beḳāsı baḳa tursa pāydār ermes* SibGT 4a-13, *Bir niçe kün baḳıp yiberdi* ŞT 90a-10; **Özb**: *Men yåşlikdän åtämgä qaräşdim, pådä båqdim.* (Ben gençliğimden beri babama baktım, çok ilgilendim.) Qutlug Qån, 151.

7. “bakmak, beslemek, yetiştirmek, büyütmek” **Özb**: *Men qaräb turmädim, pådä båqdim, oraqçilik qildim, åtbåqar boldim.* (Ben sadece bakmadım, sürü besledim, ekin biçtim, at bakıcılığı yaptım.) Qutlug Qån, 6.

8. “geçindirmek, geçimini sağlamak” **Özb**: *Tirikçilik! Åilä båqiş keräk, umumän ådämgä münåsib yäşäş keräk.* (Geçim! Aileye bakmak gerek, insana uygun bir şekilde yaşamak gerek.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 48.

9. “fiil + *båq-* yapısındaki birleşik fiillerde yardımcı fiil olarak, asıl fiilin görevini yerine getirmeye çalışmak, çabalamak, denemek anlamı katar” **Özb**: *Külib båq-* ‘gülmeye çalışmak’ Yulduzli Tünlär, 178*, Eski çåpånining qoltigigä puxtä yäşirgän qågåzni uşläb båqdi.* (Eski cüppenin koltuğuna sıkıca gizlenmiş kağıdı tutmaya çalıştı.’ Qutlug Qån, 173.

Bak- Eski Uygur metinlerinden itibaren görülür. Harezm döneminden sonra metinlerdeki kullanımı yaygınlaşmıştır. Özbekçede *bak-* temel anlamıyla kullanılmakla birlikte ‘ilgilenmek, gözetmek’, ‘beslemek, yetiştirmek’ ve ‘aile geçindirmek’ anlamlarıyla daha çok kullanılmaktadır. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir. *Bak-* dışında Özbekçede *kör-* ve *kara-* fiilleri de kullanılır. Gülsevin (2010: 65) *bak-* fiilinden çok *kara-* fiilinin Kıpçak ve Doğu lehçelerinde daha yaygın olduğunu, *bak-* fiilinin ise Oğuzca unsur olduğunu belirtir.

31. **Balala-**:1. “kuşlar için yavrulamak, üremek” **Kar**: *Ḳuş balaladı.* DLT III 92; **Özb**: *Käptär bålälädi*. (Güvercin yavruladı.) ÖTİL I 128.

2. “hayvanlar için doğurmak, yavrulamak” **Kıp**: *Balala-* ‘doğurmak, yavrulamak’ TZ 147; **Çağ**: *Balala-* ‘kuş veya başka hayvan yavrulamak’ Abuş 906, *balala-* ‘yavrulamak, yavru doğurmak, çocuk doğurmak’ ŞSL 155; **Özb**: *Mişik bålälädi.* (Kedi yavruladı.) ÖTİL I 128.

3. “çoğalmak, artmak, yayılmak” **Özb**: *Burungilär äytärdi: Båläm bålälädi, demägin, gämim bålälädi degin!* (Eskiler derdi: Çocuklarım çoğaldı, demeyin, dertlerim çoğaldı, deyin!) Girdåb, 313.

Bala isminden türeyen *balala- DLT*’de yalnızca kuşlar için ‘üremek’ anlamında kullanılmış, Kıpçak ve Çağatay metinlerinde ise genelleşerek ‘hayvanlar için üremek, doğurmak’ anlamına gelmiştir. Ahmet Caferoğlu (1968: 6) *bala*’nın önce kuş yavrusu, daha sonra anlamını yitirerek insan yavrusu, küçük çocuk anlamına geldiğini, *balala-* fiilinin ise Azerbaycan toplumunda insan soyu için kullanılmadığını ifade eder. Saadet Çağatay (1977: 10) *Türkçede Çocuk Kavramı* adlı makalesinde *balala-* fiilinin yalnızca

hayvanlar için yavrulamak olduğunu gösterir. Yukarıdaki tabloya bakıldığında, *balala-* eyleminin Özbekçede de sadece hayvanlar için kullanıldığını, insanlar için kullanılmadığını görürüz. Hayvanlar için 'üremek, çoğalmak' anlamının yanı sıra genel olarak 'çoğalmak, yayılmak, artmak' anlamları gelişmiştir. Fiilin anlam alanı genişlemiştir.

32. Bar- :1. "varmak, gitmek" **E.Uyg**: *Uzun tonlu gidişin ayakın kodupan barmiş* IB 42; **Kar**: *Ol ewge bardı* DLT II 6, *Kelir men barır men yorır men burun / Ajunuġ kezer men maŋa yoḳ orun* KB 747; **Harz**: *Yaratġan İḍimge barur-men, maŋa yol bérgey* KE 41v-3, *Uş men ferīşteler başlap barur-men* NF 33-5, *Ol barur kelür fulān tapa* ME 137-2, *Bar uruşġıl oturma duşmānıŋ birle turuşġıl* HŞ 1743; **Kıp**: *Baralmas-biz Téŋeri ḳatında* CC 62a-29, *bar-* 'varmak, ẕehebe' Kİ (Özyetgin 379), *Barġaylar düşmān yüzine ḳarşu* İM 236b-1, GT 116-7; **EAT**: *Üç günlik yolı bir günde aluram, öyle olmadın yurdum üstine varuram* DK 43-12; **Çağ**: *Eger barur min iligtin maḥall-i 'ayb digül* LD 1670, *Ḳılmış elemiŋ refīḳ bar aytḳıl* BD 389-4, бар- 'otpravlyat'sya, uhodit', idti' (Fazılov I 183); **Özb**: *Nimä boldi sizgä qayåqqa båräsiz*? (Ne oldu size, nereye gidiyorsunuz?) Ötkän Künlär, 178.

2. "ulaşmak, erişmek" **Harz**: *Bukün yarın āḫiratḳa barġaysen* NF 323-4; **Çağ**: *Barurlar ol şeref ü menḳabatḳa ḫalḳ-ı cihān* SibGT 13b-3; **Özb**: *Sultånlär minggä yäqin yigitläri bilän Båbur turgän tepälikkä yetib bårdilär.* (Sultanlar bine yakın gençle Babür'ün kaldığı tepeliğe ulaştılar.) Yulduzli Tünlär, 136.

3. "dünyadan gitmek, ölmek" **Harz**: *Altmış üç yaşadı, rebīʿü'l-evvel ayınıŋ on üçünçi küni duşenbe küni dünyādın bardı* KE 198r-17, *Peyġāmbar dünyādın bardı, mendin rāżī erdi* NF 105-6; **Çağ**: *Oġul ger bardı teŋri rahmetiġa* NTİL 313.

4. "bir durumdan başka bir duruma geçmek" **Harz**: *Ġaflat ġālib bolup uyḳuġa barmış* NF 315-16, *Seḥer vaḳtı kim secdege bardım* NF 319-7; **Çağ**: *Uyḳuġa barsam ādemiyyet mürüvetidin yıraḳ bolġay* SibGT 46b-2; **Özb**: *Hümåyunning yåşi on üçgä bårib boyi åtäsining boyigä yetäy deb qålgän*. (Hümayun'un yaşı on üçe ulaştı, boyu babasının boyuna geldi.) Yulduzli Tünlär, 230.

5. "evlenmek" **Harz**: *Munça sansız saḳışsız erke bardım teyürsen, neteg bikr bolursen?* NF 399-2.

6. “taşıt vasıtasıyla yolculuk yapmak” **Özb**: *Trämväydä bår-* ‘tramvayla gitmek’, *sämolyåtdä bår-* ‘uçakla gitmek’ ÖTİL I 132.

7. “katılmak” **Özb**: *Ziyåfätgä bårib köp yedik, köp içdik*. (Ziyafete katıldık, çok yedik, çok içtik.) Qutlug Qån, 89.

8. “devam etmek, olmak” **Özb**: *Qizgin suhbät båryåpdi.* (Sıcak sohbet devam ediyor.) ÖTİL I 132.

9. “-p / -a + *bar-* birleşik fiil yapısında, süreklilik bildirir” **Çağ**: *Ötüp bar-* 58b-3, *yelip bar-* 61b-12, *uçup bar-* 91b-5 SibGT; **Özb**: *Yolçi yügürib bårdi.* (Yolcu koşmaya devam etti.) Qutlug Qån, 130, *Közläri yumilä bårdi*. (Gözleri kapanmaya başladı.) Qutlug Qån, 113.

Bar- ilk metinlerden itibaren çok anlamlıdır. Batı Türkçesinde *var-* şeklindedir ve ‘gitmek’ anlamından çok ‘ulaşmak, vasıl olmak’, ‘neticelenmek’, ‘belli bir duruma veya düzeye gelmek’ ve ‘evlenmek’ gibi anlamlar kazanmıştır (Öner, 2011: 261). *Bu dünyadın bar-* örneğinde olduğu gibi ölüm kavramı *bar-* ile kullanılmış olduğundan örtmece bir kullanım sergiler. *Bar-* fiilinin ‘gitmek’ anlamı, Harezm, Kıpçak, Çağatay döneminde olduğu gibi Özbekçede de bugün aktiftir. *Bar-* fiilinin kullanımı artarak bugün anlam alanı genişlemiştir. Fiilin kendi bünyesinde süreklilik, devamlılık anlamını barındırmasından dolayı *B+bar-*, *A+bar-* yapısındaki birleşik fiiller gramerleşmiştir (Gökçe, 2013: 77, 83).

33. **Bas-**:1. “basmak, üzerine çökmek, üstüne oturmak, yıkmak, ezmek” **OY**: *Üze tengri basmasar asra yir telinmeser* KT D22; **Kar**: *Anı burt basdı,* (Onu karabasan bastı.) *İt keyikni basdı* (Köpek avı bastı ve yıktı.) DLT II 10, *Ḳaçan boyun sudılar erse bastı anı alnı üze* KT (Rylands) 37-103; **Harz**: *Yüzini yerke basıp öltürgil* NF 345-9, *Ṣadaf öz dürrini bas kim aŋsız tapmasa tép nāgāh almas* HŞ 4059; **Kıp**: *Burulıp turġan ılannı basıp yançtı* CC 69b-16, *Kerāhiyyet turur ġūrnı basmaḳ* İM 242a-7; **Çağ**: *Öz ḥāliŋ dék bil seni bassa yaġan* SibGT 22b-6, *Ta basıp ötkey mü bir kün atıŋız* LD 2606, бас- ‘nastupat’, nadavlivat’, najimat’’ (Fazılov I 188); **Özb**: *Qaländär tez yürib kelib uning qolini åldi vä läbigä båsdi.* (Kalender hızlıca yürüyüp onun elini alır ve dudaklarına bastırır.) Ulugbek Xazinäsi, 84.

2. “baskın yapmak, hücum etmek, yenmek, galip gelmek, kazanmak” **OY:** *Kırkız bodunug uda basdımız*” KT D 35; **Kar***: Beg él bastı.* (Bey vilayeti bastı.) DLT II 10, *Sak er tutçı itnip osalıġ busar / Osal bolmaġınça yaġıġ kim basar* KB 2028; **Harz**: *Köp çerigni bastı ḫānlar* KE 132v-20, *Żaġāṭırnı bastılar, ança urdılar, ol ʿazīz anda şehīd boldı* NF 81-4, *Bastı urdı pençe muḥkem* HŞ 4195; **Kıp**: *Bas-* ‘galip gelmek, güreşte yıkmak’ Kİ (Özyetgin 381), *Bastılar illerin bağlap sulṭān ḫıdmatına kitürdiler* GT 24-10; **Çağ**: *Yaġı kim yıġılıp basar kārvān* SibGT 43a-6, *Oġuz Ḫān bastı taḳı leşkerini ḳırdı* ŞT 73a-3; **Özb**: *Şäybåniyzådälär şähärni båsib ålib şiä täråfdärlärini qatägon qildilär.* (Şeybanizadeler şehri aldıktan sonra şii taraftarlarını yasaklı kıldılar.) Yulduzli Tünlär, 236.

3. “kendine hâkim olmak, engel olmak, yenilmemek” **Kar**: *Ulıma köŋül bertme mende basa / Köŋül basa duʿā ḳıl ḳatıġlan usa* KB 6181; **Özb**: *-Xåy, Mähämät özingni bås, şäytånning izmigä kirmä, özingni bås…*(Hey, Mehemmet kendine hâkim ol, şeytanın emrine girme, kendine hâkim ol!..) Girdåb, 331.

4. “örtmek, bürümek, kaplamak, sarmak” **Çağ**: *Bastı yaġannı üküş olsa siŋek / neçeme şaḫsı uluġ erse mehbī* SibGT 66a-4; **Özb**: *-Häzrät åliyläri båşqa yolläri suw båsgän!* (-Hazreti aliyleri, diğer yolları su basmış!) Yulduzli Tünlär, 249.

5. “mühür basmak, mühürlemek” **Kıp**: *Tamḫa bas-* CC 81a-23b; **Çağ**: *Atların bitip mühürlerin basıp ʿahd-nāmeni Kün Ḫānnıŋ ḫaznīesinde ḳoydılar* ŞT 84a-4; **Özb**: *tämga bås-* ÖTİL I 133.

6. “kız kaçırmak, cinsi münasebet kurmak” **Kar**: *Er kızıġ basdı.* (Adam kızın üzerine çöktü, çullandı.) DLT II 10; **Çağ**: *Mest nar tovus yugurdı, dağı madesin basib çüft boldı* NTİL 316.

7. “masaj yapmak” **Harz**: *Ol żaʿīfa taḳı keldi, peyġāmbar ʿas’nuŋ aʿżāsını bastı, sıḳadı* NF 34-11; **Çağ**: *Ay yüzlü kenzīek ayaḳın basıp alḳıyur* SibGT 48a-12.

8. “neşr etmek, yayımlamak” **Özb**: *Kitåbini båsib çiqardi.* (Kitabını yayımladı.) Hojiyev, 36.

9. “düşmek, devrilmek, yıkılmak” **Özb**: *Bu ågil båsib qålmäsä, deb qorqamän.* (Bu ahır yıkılırsa diye korkuyorum.) ÖTİL I 133.

10. “bozuk para basmak” **Özb**: *Täng bås-, çaqa bås-* ÖTİL I 133.

Bas- ilk metinlerden itibaren görülür. Temelde 'basmak, ezmek, bastırmak' ve 'beklenmeyen bir saldırı yapmak' anlamlarındadır (Clauson, 1972: 370). Tarih içinde anlam alanını genişletmiştir. 'Örtmek, kaplamak', 'hâkim olmak, engel olmak' ve 'kitap basmak, neşr etmek' gibi anlamlarla kullanılmıştır. Tarihî lehçelerde 'cinsi münasebet kurmak' anlamında cinsellik ile ilgili örtmece kullanım bulunmaktadır. Özbekçede tarihî metinlerdeki anlamların çoğunu taşımakla birlikte 'düşmek, devrilmek, yıkılmak' anlamında kullanılmıştır. Buna ilaveten, ***qadäm båsmåq*** 'adım atmak, gitmek, yürümek', ***qamçi båsmåq*** 'kamçılamak' ve ***yol båsmåq*** 'yenmek, geçmek' gibi kalıplaşmış ifadeler mevcuttur.

34. Başġar-:1. "başlamak, kılavuz etmek, yol göstermek" **Harz**: *Eger körgüzseŋen yüz türlü erdem başarmaz sen bu toḫşun at bile hem* HŞ 2754; **Çağ**: *Allah z̲ikri bile baradur ve mini bu yolda başḳaradur* MK 98a-5, *başḳar-* 'başlamak, kılavuzlamak, yol göstermek' Abuş 907; **Özb**: "Şirket, müessese vb. kurumları yönetmek, idare etmek" *Éşitişimçä, xäzir uning ornidä täşkilätni Nusrät Gäyrät degän kişi båşqaryåpdi*. (Duyduğuma göre, şimdi onun yerine teşkilatı Nusret Gayret denen kişi yönetiyor.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 35.

2. "başa çıkartmak, bitirmek" **Kıp**: *Başar-* 'başarmak, tamamlamak, etemme ve debbere' Kİ (Özyetgin 382); **EAT**: *Ḳulaġuzsuz yol başaran Ḳazan eridüm* DK 278-6.

3. "işi başarmak, becermek, hakkından gelmek, üstesinden gelmek" **Kıp**: *Başkar-* başarmak TZ 148; **Çağ**: *Başḳar-* 'işi başarmak, becermek, hakkından gelmek' Abuş 907, *Ani tahtḳa oltırttılar, ol dağı başḳara almadı* NTİL 323, *başḳar-* 'başarmak, becermek, ucuna varmak, idare itmek, baş itmek, yol göstermek' ŞSL 151.

4. "-e göndermek, çevirmek, yöneltmek" **Çağ**: *Yā Rab mini yaḫşılıḳ sarıġa başḳar* BD 160-4.

5. "sürmek, taşıt kullanmak" **Özb**: *Därgä kemäni özi båşqarmäqçi bolib, bärçädän qur'ån oqiş içidä kälimä keltirişni sorädi*. (Rehber, gemiyi kendisi sürmek ister, herkesten dua etmesini ve kelime-i şehadet getirmesini rica eder.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 27.

Clauson (1972: 380) *başgar-* için, ilk oluşumunun bilinmediğini, anlamının ise 'başlamak, yönetmek, kılavuzluk' etmek gibi olması gerektiğini, orta dönemde geniş

çapta anlam genişlemesi göstererek en yaygının ‘tamamlamak’ ve ‘başarılı bir sonuca kılavuzluk etmek’ olduğunu belirtir. *Başġar-*, tarihî metinlerde ‘yol göstermek, kılavuzluk etmek, yönetmek’ anlamından, ‘bir işi becermek’ ve ‘tamamlamak, bitirmek’ anlamlarıyla genişlemiştir. Özbekçede, tarihî lehçelerdeki anlamları korumakla birlikte, ‘sürmek, taşıt kullanmak’ anlamına sahip olmuştur. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

35. Başla-: 1. “başlamak, başlangıç yapmak” **Kar**: *Er iş başladı*. (Adam, işe başladı.) DLT III 293, *Bayat atı birle sözüg başladım / Törütgen igiḍgen keçürgen iḍim* KB 1; **Harz**: *Ékki tizi üze çözdi taḳı başladı ḫoş āvāz birle* NF 79-7, *Başladı işni* ME 1-7, *İḍi atı birle başla sözüŋni* HŞ 14; **Kıp**: *Ḳaçan anı ayttı, andan ḳatı ura başladılar* CC 61b-18, *Raġbet ili bilen baġlap başladım tamām bolġay* GT 11-6, *Başladım uluġ Teŋri atı birle* İM 90a-6, *başla-* ‘ibtede‘e’ Kİ (Özyetgin 383); **Çağ**: *Niyāz birle namāz ḳılıp ḥācetsiz ḥācet ḳola başladı* SibGT 16a-7, башла- ‘naçinat’, pristupat’’ (Fazılov I 195); **Özb**: *Qiz çâyni keltirib qoyib, dästurxângä otirär-otirmäs gäp bâşlädi.* (Kız, çayı getirip sofraya oturur oturmaz sohbet başladı.) Keçä vä Kündüz, 48.

2. “kılavuzluk etmek, önderlik etmek, yol göstermek” **Kar**: *Ol yol başladı.* (O, yol gösterdi.) DLT III 293; **Harz**: *Tamuġda baru turġanlarnı yandurup uçmaḫ yolıŋa başladıŋ* KE 237r-2, *Ḫalḳnı başlap maŋa anda yıġaç tégsünler* SK 67a-14; **Kıp**: *Yollarıŋnı ol başladı, méŋülük tavġa yétkirdi* CC 71a-1; **Çağ**: *Özi yitürse yolını başlar mu kārvān* SibGT 49b-10, *başla-* ‘başlamak, ibtida eylemek, kılavuzluk etmek, yol göstermek’ Abuş 908; **Özb**: *Änvär, Ränâning âldigä tuşib yol bâşlädi vä özidä yengillik his etdi*. (Enver, Rana’nın önüne gelerek yol gösterdi ve kendinde bir hafiflik hissetti.) Mehråbdän Çäyån, 124.

3. “yöneltmek” **Harz**: *Sol yanġa başlaġıl işleriŋni, sol yannı tutġıl* ME 122-3.

4. “bir işe girişmek (yardımcı fiil) **Harz**: *Oḫşayu başla-* 178-16, *yıġlayu başla-* 182-6, *munācāt ḳılu başla-* 136-4 NF; **Çağ**: *Ala başla-* 15a-4, *söke başla-* 7a-6, *sora başla-* 74b-2 SibGT; **Özb**: *Kutä bâşlä-* ‘beklemeye başlamak’, *oynäy bâşlä-* ‘oynamaya başlamak’ Mehråbdän Çäyån, 75, *uçä bâşlä-* Mehråbdän Çäyån, 112.

5.“(mec.) çekip almak, götürmek” **Özb**: *Xayâl uni yänä uriş frontlärigä bâşlädi.* (Düşleri onu yine savaş cephelerine götürdü.) ÖTİL I 139.

*Başla-, DLT'*de 'bir işe başlamak' ve 'önderlik etmek, yol göstermek' anlamları ile kaydedilir. Tarihî lehçelerde her iki anlam da oldukça yaygın kullanılmıştır. Çok anlamlı olan fiil, her iki anlamla da Özbekçede aktif kullanılmaktadır. Bunlardan başka 'çekip almak, götürmek' gibi mecaz anlamlar edinmiştir. Ayrıca birleşik fiil yapısında asıl fiil ve yardımcı fiil olarak yer almıştır. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

36. Bat-: 1. "batmak, güneş, ay vb. için görünmemek, sinmek, gözden kaybolmak" **Kar**: *Kün battı* DLT II 293, *Ḳapuġda yarutsa karaŋku tünüg / ḳapuġda batursa yarumış künüg* KB 2530, *Tesbīḥ aygıl İdiŋe şükr aymaḳbirle aşnu kün tuġmazda hem burun batmazdın* KT (Rylands) 50-39; **Harz**: *Ḳaçan ay battı erse, bu yime tuġar batar ermiş* KE 38v-8, *Velī kün batınça eger batsa kün* MM 165-3; **Kıp**: *Yıldızlar battı* RS 192b-18, *Eger şeklense küneş batdı tip, rastı küneş batmamış eyle kerek kim keffāret vācib bolsa* İM 275b-1, *bat-* 'batmak, ġaṭase' Kİ (Özyetgin 383); **Çağ**: *Ḳaçan kim kün gevheri ḳır yasıge battı erse anıŋ yasıdın 'ālem, 'Abbās āliniŋ libāsını keydiler* SibGT 10b-2; **Özb**: *Yälängåç däräxtlärning uçläridä ufqqa båtgän quyåşning nurläri titräydi.* (Çıplak ağaçların uçlarında ufukta batan güneşin ışıkları titrer.) Qutlug Qån, 118.

2. "suya batmak, dibe inmek, dibe çökmek" **E.Uyg**: *Sansar içinde çoma bata tegzinürler* AYUçar 1028-12; **Kar**: *Kuruġşın suwḳa battı.* (Kurşun suya battı.) DLT II 293; **Kıp**: *Bu cehannıŋ téŋizine batmaz yulduznı tuvurdıŋ* CC 70a-10, *Nā-gāh vücūdınıŋ ayaḳı ecel balçıḳına battı* GT 249-2, *Ḳaçan batsa aḳar suf içinde yā bir uluġ ḥavż içinde* İM 99b-4; **Çağ**: *Bat-* 'gark olmak, gurub itmek, çökmek, suya batmak, ihtitat itmek, gats itmek' ŞSL 146, бat- 'pogrujat'sya, idti ko dnu' (Fazılov I 189); **Özb**: *Dehqån tupråqqa båtib ärävä åstidän çiqdi*. (Çiftçi toprağa batıp arabanın altından çıktı.) Qutlug Qån, 19.

3. "gizlemek, saklanmak" **E.Uyg**: *Ayıġ ḳılınçların kizlemedin batmadın açarlar yaḍarlar* Maytr. 63-10.

4. "kaybolmak, görünmemek" **E.Uyg**: *Yirtünçüde turup yitlinmeser batmasar* AYÖlmez 197-13, *Yitlin- bat-* AYAyazlı 1296; **Özb**: *Yolçi uning içigä båtgän çuqur közläridä çåräsizlik qaygusini, mäşaqqat ågirligini kördi*. (Yolcu, onun içine batan derin gözlerinde çaresizlik kaygısını, derdin ağırlığını gördü.) Qutlug Qån, 19.

5. “batmak, saplanmak” **Harz**: *Aẓaḳları nā-gāh batġay* SK 22b-1; **Kıp**: *İçinde körklüg körünmes iyer içine batar* MG 8a-3; **Özb**: *Åtlär sal ilgärilägänläridän song åyåqläri yergä tegmäy qårgä båtib toxtäb qålişdi.* (Atlar az önde, olanlardan sonra ayakları yere değmeden, kara saplanıp kalmışlardı.) Yulduzli Tünlär, 183.

6. “belenmek, gömülmek, kaplanmak” **Özb**: *Umärşäyh mirzå båşi yåstiqqa båtib qattiq uxlämåqdä édi.* (Ömerşeyh mirza, başı yastığa gömülmüş, çok derin uyuyordu.) Yulduzli Tünlär, 13.

7. “hayale, derde, düşünceye dalmak” **Özb**: *İçkäridä Båbur külfät çekib gämgussägä båtgän säri täşkäridä uning düşmänläri täntänä qilişmåqdä édi.* (İçeride Babür keder içinde derde batmışken, dışarıda düşmanları tantana çıkarmaktaydı.) Yulduzli Tünlär, 138.

8. “yoldan çıkmak, batağa saplanmak” **Özb**: *Opportunizm båtqagigä båtmåq* (Oportünizm batağına saplanmak) ÖTİL I 136.

9. “ağır gelmek, dokunmak” **Özb**: *Bu cävåb Båburgä ågir båtdi.* (Bu yanıt Babür’e çok dokundu.) Yulduzli Tünlär, 48.

Bat- fiilinin kullanımı Yazıtlar dönemi metinlerinde yer almaz, ancak *kün batsık* (KT G2) şeklinde isim hali mevcuttur. Tarihî lehçelerde ‘gizlenmek, saklanmak’, ‘kaybolmak, görünmemek’, ‘güneş, ay vb. için batmak’, ‘suya, çamura batmak’ gibi pek çok anlam taşımıştır. Özbekçede tarihî lehçelerdeki anlamları taşımakla birlikte, ‘batağa saplanmak, yoldan çıkmak’ ve ‘hayale, derde düşmek’ gibi daha çok mecaz anlam yönünden genişlemiştir.

37. Bayu-: 1. “zengin olmak, zenginleşmek” **Kar**: *Er bayudı.* (Adam zengin oldu.) DLT III 274, *Biliglig bilgi bérdi mundaġ ayur / Beg eḍgü köni bolsa bodnı bayur* KB 5084; **Harz**: *Er bayıdı, barlu boldı er* ME 42-5; **Kıp**: *Bayı-* ‘zengin olmak, istaġnā’ Kİ (Özyetgin 385), *bayı-* ‘zengin olmak’ TZ 149; **EAT**: *Kadir Taŋrı virmeyince er bayımaz* DK 2-11; **Çağ**: *Kümüş bile niçe kim köŋleki yiŋi bayıdı / Özin kötermedi vü başı āstīn boldı* LD 2170; **Özb**: *Qizi, Pätris Lumumbä universitätidä birgä oqigän Känädälikkä ergä tegib, xåzir cudä båyib ketgän ékän.* (Kızı, Patris Lumumba üniversitesinde birlikte okuyan Kanadalı ile evlenmiş, şimdi çok zengin olmuş.) Şåvqin, 184.

2. “dolmak, tamamlanmak” **Özb**: *Äläk guppining yengi özgäribkinä turädir vä ästäri yil säyin yängidän-yängi yämåqlär bilän båyiydir.* (Pamuklu kumaş yeniden değişmiş gibi durur ve astarı her yıl, yeni yeni yamalarla dolar.) Mehråbdän Çäyån, 6.

3. “değer kazanmak” **Özb**: *Äminmizki yäqin ortädä paxtä urugçiligi fâni vä präktikäsi yänä bir nådir näv bilän båyiydi*. (Eminiz ki, yakın zamanda pamuk tohumculuğu bilimi ve pratiği tekrar, nadir bir tür olarak değer kazanır.) Girdåb, 194.

4. “artmak, birikmek” **Özb**: *Täcribägä båyimåq* (tecrübe kazanmak) ÖTİL I 127.

Bay isminden türemiş *bayu-*, Karahanlı metinlerinden itibaren genelde insan için ‘zenginleşmek, zengin olmak’ anlamlarında görülür. Özbekçede de ‘zenginleşmek’ anlamının yanında, komşuluk ilişkisiyle genel olarak ‘dolmak’, ‘değer kazanmak’ ve ‘artmak, çoğalmak’ gibi birbiriyle bağlantılı anlamlara sahip olmuştur. Fiilin anlam alanı genişlemiştir.

38. Bekit-: 1. “bekitmek, sağlamlaştırmak, kuvvetlendirmek” **Kar**: *Ol işig bekitti*. (O, işi sağlamlaştırdı.) DLT II 309, *Kişi ıdtı terkin kör ögdülmüşig / Oḳıdı özinẹ bekitti işig* KB 1580, *beküt-* KT (Rylands)14-27; **Harz**: *Berkitti nerseni* ME 31-1; **Kıp**: *Bekit-* ‘kuvvetlendirmek, sağlamlaştırmak’ Kİ (Özyetgin 387); **Çağ**: *Lengerin berkit ki sin sünnetidin / Ay birāder derdi himmetdür sebep* ŞHD 20b-5, *berkit-* Abuş 909, бәркит- ‘ukreplyat’’ (Fazılov I 229).

2. “kapatmak, örtmek” **Özb**: *Därvåzälärni därhål bekitgäymiz.* (Kapıları hemen kapatacağız.) Yulduzli Tünlär, 92.

3. “saklamak, üzerini kapatmak” **Özb**: *Uning yüzi qårä niqåb bilän bekitib ålingän, faqat közläri körinädi.* (Onun yüzü, kara peçe ile örtülmüş, sadece gözleri görünür.) Yulduzli Tünlär, 6.

4. “gizlemek, saklamak” **Özb**: *Änä şunäqa vaqtlärdä xocäyindän bekitip bir-ikki piyålä içib ålämän.* (İşte böyle zamanlarda hocadan gizlenip bir iki kadeh içiyorum.) Qutlug Qån, 34.

5. “sır saklamak, gizlemek” **Özb**: *Éndi Yåqubbek mänä bu sirni yäxşiråq bekitiş üçün Båburgä hämmädän årtiq sädåqat bildirmåqdä édi.* (Şimdi Yakup Bey işte bu sırrı gizlemesi için Babür’e herkesten çok bağlılığını bildirmekte idi.) Yulduzli Tünlär, 28.

6. “faaliyeti durdurmak, tamamlamak” **Özb**: *Mäclisni bekit-* ‘meclisi durdurmak’, *sävdåni bekit-* ‘ticareti tamamlamak’ ÖTİL I 98.

Beki-‘nin ettirgen şekli *bekit-*, Karahanlı, Harezm, Kıpçak ve Çağatay metinlerinde ‘sağlamlaştırmak, pekiştirmek’ anlamında kullanılmıştır. Özbekçede ‘kapatmak’, ‘saklamak, örtmek’, ‘sır saklamak’ ve ‘tamamlamak’ gibi anlamlarla kullanılmıştır. Tarihî metinlerdeki ‘sağlamlaştırmak, kuvvetlendirmek’ anlamı unutulmuştur. Bu nedenle yakın anlama geçişin örneğini oluşturur.

39. **Bekle-**: 1. “kilitlemek, bağlamak, saklamak, korumak, muhafaza etmek” **Kar**: Bk. *berkle-*, *Ol tawarın bekledi*. (O, malını sakladı.) DLT III 445, *Ḳapuġ beklemiş sen yeme yol kesip / Yüzüŋ kizlemiş sen tilin söz basıp* KB 6308; **Harz**: *Bekledi anı, urdı anı* ME 52-2, *Bu onnı edeb békle yunsaŋ ḳaçan* MM 100-4, *bekle-* ‘saklamak, korumak’ İMüh 89B-11; **Kıp**: *Bekle-* ‘kilitlemek’ KK 79a-12; **EAT**: *Bu sınıḳlı gönlümü sen eklegil / Sana sığındım sen beklegil* TS I 484; **Çağ**: bəклə- ‘oberegat’, sohranyat’’ (Fazılov I 221).

2. “hıfz etmek, belleğinde tutmak, ezberlemek” **Harz**: *Bu ʿilm üküş rivāyatlar yāḍ tutmak ermes üküş ḥad īs̱lar beklemek ermes* NF 207-9.

3. “gözetmek, gözetlemek” **Kar**: *Ol neŋin bekledi*. (O, malını gözetti, bekledi.) DLT III 292.

4. “kapatmak, örtmek” **Kar**: *Ol ḳapuġın bekledi*. (O, kapısını kapattı.) DLT III 292; **Özb**: *Özbek åyim uyning eşiğini bekläb keldi-dä, Häsänälining yaqinråggigä otirdi.* (Özbek anam evin kapısını kapattı ve Hasanali’nin biraz yakınına oturdu.) ÖTİL I 98.

5. “beklemek, sabit ve hareketsiz kalmak” **EAT**: *Yol üzerinde kāfirüŋ ayasofyası var-idi, keşişler bekler-idi* DK 278-11.

Clauson (1972: 326) *bekle-* için anlamının temelde ‘tutturmak, bağlamak, sağlamlaştırmak’ olduğunu, buradan ‘gözetmek’ ve nihayetinde ‘beklemek’ (*to wait*) anlamının geliştiğini belirtir. Özbekçede *beklä-* fiilinin ‘kapatmak, örtmek’ dışında bir anlamı yoktur. ‘Kilitlemek, saklamak’, ‘gözetmek’ ve ‘beklemek’ anlamlarında kullanılmaz. Dolayısıyla geçmişten bugüne fiilin anlamı daralmıştır. *Bekle-* fiili, *küt-* fiilinin yaygın kullanımından olsa gerek ‘beklemek, durmak, kalmak’ anlamına gelmemiştir.

40. **Bér-** : 1. “vermek” **OY**: *yabgug şadıg anta bermiş* KT D14; **E.Uyg**: *Kut kolmiş, kut birmiş* IB 47; **Kar**: *Bu atḳa ötki berdim.* (Bu ata karşılığını verdim.) DLT I 128; **Harz**: *Yér mülkini anlarġa bérür-men* KE 4v-20, *Ayda néçe yarmaḳ bérür-sen?* NF 22-6, *münüt bérdi aŋa atnı* ME 4-3, *bé:r-* HŞ 280; **Kıp**: *Birikgenni bérdi saa* CC 70b-12, *Men yārī bireyim saŋa ḥaḳ birle* İM 21b-4, *bér-* TZ 150, *ber-* DM 19a-11; **Çağ**: *Felekni ḳıldı dārü'ḍ-ḍarb u ayġa berdi tamġanı* LD 120, *Şifā ol birür zār hem ol ḳılur* BD 558-6, *bér-* Abuş 909; **Özb**: *Ränå ånäsining sözi bilän qutudän beş-älti dånä nån ålib dädäsining qoligä berdi.* (Rana, anasının sözüyle kutudan beş altı tane ekmek alıp, babasına verdi.) Mehråbdän Çäyån, 45.

2. “evlendirmek” **EAT**: *Bu nesneleri getüreçek olur-iseŋüz ḳız ḳarındaşumı virürem* DK 86-13; **Çağ**: *Ḳızını bérdi bir ötükçige* SibGT 52a-2; **Özb**: *-Ägär ölmäsäm, şu dondiq qizimni berib, Änvärni özimgä küyäv qilämän*. (Eğer ölmezsem, bu tombul kızımı verip Enver’i kendime damat yapacağım.) Mehråbdän Çäyån, 24.

3. “yer vermek” **Çağ**: *Ḥaḳḳa tilesen orun béreyin* SibGT 13a-6.

4. “cevap vermek, karşılık vermek” **Çağ**: *Bir yiğit, cevānlıḳ cehlidin anasıġa cevāb bérdi* SibGT 91b-9; **Özb**: *Änvär zerikmäs, här bir soråqqa cävåb berib, Rånåni qanåätländirişgä tirişär édi*. (Enver sıkılmadam her bir soruya cevap vermiş, Rana’yı ikna etmeye çalışırdı.) Mehråbdän Çäyån, 25.

5. “temin etmek, ihtiyacı gidermek” **Özb**: *Åvqat berdim, kiyim berdim.* (Aş verdim, giysi verdim.) Qutlug Qån, 144.

6. “bir müesseye, kuruma göndermek” **Özb**: *Änvärni özläri turgän mähälländän bir güzär näri bolgän Sålih Maxdumning mäktäbigä berdi.* (Enver’i kendilerinin oturduğu mahalleden bir kavşak ötede Salih Mahmut’un mektebine gönderdi.) Mehråbdän Çäyån, 23.

7. “yazmak, basmak, yayımlamak” **Özb**: *Maqåläning devåmini curnälning keläsi sånidä berämiz*. (Makalenin devamını derginin gelecek sayısında vereceğiz.) ÖTİL I 104.

8. “deyimleşmiş birleşik fiillerin yapısında” **Kar**: *Köŋül bérdi hem me yorıttı tilig / Uwut bérdi ḳılḳ hem ḳılınçı tilig* KB 149; **Harz**: *Tanuḳluḳ bér-* ‘şahitlik etmek’ NF 78-16; **Kıp**: *Yüvüt bér-* ‘teselli etmek’ CC 58a-39, *ögünç bér-* ‘övmek’ CC 71a-9;

Çağ: *Köŋlüŋ bir-* BD 99-5; **Özb**: *sälåm ber-* Mehråbdän Çäyån 100, *izåh ber-* ‘açıklamak’ Mehråbdän Çäyån 108, *qarår ber-* Mehråbdän Çäyån, 110.

9. “fiil + *bér-* birleşik fiil yapısında yardımcı fiil” **OY**: *Türk bodunıŋ ilin törüsin tuta bérmiş, iti bérmiş* KT D1; **Kar**: *Kelü bérdü dünyā tiriglik barır / Tiriglik tüker kör bu dünyā ḳalır* KB 5694; **Harz**: *Aytu bér-* KE 229r-15, *alu bér-* NF 159-5, *kılu bér-* MM 400-4, *éltü ber-* ME 3-1; **EAT**: *Alı vir-* (tezlik) DK 40-12; **Kıp**: *Aça bér-* (tezlik) CC 82b-10; **Çağ**: *Ḳoya bér-* SibGT86a-2; **Özb**: *Änvär, yänä ikki ågäsigä qizämiq tåşib bir bålä mundä häm ölib berdi.* (Enver, iki kardeşine kızamık taşımış, bir çocuk da bu yüzden ölmüş.) Mehråbdän Çäyån, 22.

Ber-, Türkçenin en işlek, en temel fiillerindendir. Bu nedenle de anlamı en çok genişleyen fiiller arasındadır. Yanına geldiği isme göre çok çeşitli anlamlar kazanmıştır. ‘Borç vermek’, ‘can vermek’, ‘yol vermek’, ‘izin vermek’, ‘öğüt vermek’, ‘gönül vermek’, ‘kız vermek’, ‘cevap vermek’, ‘zekât vermek’, ‘kiraya vermek’ metinlerde karşılaştığımız kullanımlardır. Deyimlerde çok sayıda yer alır. Ayrıca birleşik fiillerde isimle birlikte yer alır, asıl fiil ve yardımcı fiil olarak kullanılır. Özbekçede anlam alanı genişlemiştir.

41. **Beze-**: 1. “bezemek, süslemek, nakışlamak, donatmak” **OY**: *Bedizçi kelürtüm bedizettim meniŋ sabımın sımadı* KT G11; **Kar**: *Ol ewin bezedi* DLT III 263, *Yaşıl kök töritti kötürdi ediz / Kün ay birle yıldız bezedi bediz* KB 3724, *Şahım medḥı birle bezeyin kitāb* AH 43; **Harz**: *Ṣāf ḳızıl altun saçıġlap bezedim bu yér yüzi* KE 249v-4, *Uçtmaḥ ol ḳullar üçün özini bezeyür* NF 308-11, *Altun birle bezedi musḥaf-nı* ME 4-2, *Bu serḫōşluḳ bile meclis bezedi* HŞ 336; **Kıp**: *Beze-* ‘süzlemek, zeyyene’ Kİ (Özyetgin 389), *bize-* İM 490a-7; **Çağ**: *Béze-* ‘bezemek, zinetlemek’ Abuş 910, *bize-* ‘tecemmül ve tezyin itmek, tonatmak’ ŞSL 192, бəзə- ‘ukraşat’’ (Fazılov I 218); **Özb**: *Bådåm gülläri bilän bezänä båşlägän ilk bähår künläridä Båbür bir top yäqinläri bilän åtländi, Ulugbek räsädxånäsi tåmångä säyrgä çiqdi*. (Badem çiçekleri ile bezenmeye başlamış ilkbahar günlerinde Babür, bir grup yakınlarıyla atlanıp, Uluğbey rasathanesine doğru seyre çıktı.) Yulduzli Tünlär, 221.

2. “güzel göstermek, göz boyamak” **Kar**: *Ol kişi teg bezediler aŋar ʿameliniŋ yawuzı* KT (Rylands) 47-14.

3. “mec. süslemek, hayatı, ömrü güzelleştirmek, donatmak” **Özb**: *Mäşäqqatlär, qiyinliklär içidä yäşäsä häm mährumiyät tölä faqir häyåtini bezäydigän bir yårqin ümid, bir gözäl xayålgä u egä ėdi*. (Zorluklar, sıkıntılar içinde yaşasa da, yoklukla dolu fakir hayatını süsleyen bir parlak umut ve bir güzel hayale sahipti.) Qutlug Qån, 99.

Beze-, *beḍize-* fiilinden gelir (Clauson, 1972: 390). Eski Türkçeden bu yana ‘süslemek, bezemek, donatmak’ anlamlarıyla görülmüştür. Ayrıca, ‘göz boyamak, güzel göstermek’ mecaz anlamıyla kullanılmıştır. Özbekçede *bezä-* ‘süslemek, bezemek’ anlamının yanı sıra ‘hayatı süslemek’ mecaz anlamıyla kullanılmıştır. Fiilin anlam alanı genişlemiştir.

42. Bil-: 1. “bilmek, anlamak, kavramak, öğrenmek” **OY**: *Aŋar körü biliŋ* KT G11; **Kar**: *Ol bilig bildi*. DLT II 22, *Uçar ḳuş işin bildi tuttı ügür / Kişi sen ḳatılġu kişigni üdür* KB 4200; **Harz**: *Men bilür-men, sizler bilmez-siz* KE 5r-8, *Köŋül birle taṣdīḳ kerek bil burun* MM 19-1, *Ol yaḫşı bilür ʿArab tilini* ME 33-6, *Bil küçüŋ yétmişinçe munda eḍgü tiril* HŞ 119; **Kıp**: *Alay biliŋiz kim ol Téŋri yoluna anıḳlanmas* CC 62b-27, *bil-* ‘ʿalime’ Kİ (Özyetgin 391), *Bilgil, rāstı vācib mükellef ḳul öze avval ol turur* İM 3a-1, *bil-* RS 187a-3; **Çağ**: *Ḳapuġ baġlıġ olsa né bilgey kişi* SibGT 3a-9, *İmdi bilmes min dime özüŋni nādān ḳılmaġıl* LD 1061, *Tört miŋ yıl bar turur andın bile turur miz* ŞT 84b-18, *bil-* ‘vukuf-ı ilm, marifet-kesb itmek, itiraf, hall ve keşf itmek’ ŞSL 197, бил- ‘znat’ bıt’ osvedomlennım, obladat’, znaniem’ (Fazılov I 238); **Özb**: *Biråq bu måcäråning äsl säbäbini ikki kişiginä bilärdi.* (Ancak bu maceranın asıl sebebini yalnız iki kişi anlardı.) Şåvqin, 178.

2. “fark etmek, farkına varmak, ayrımına varmak” **E.Uyg**: *Teŋrim bilip bilmetin etöz sevigingçe yorıp* Huas 234; **Kar**: *Sézindiŋiz mü kim kirse siz uştmaḫḳa bilmekin aḍırmayın* KT (Rylands) 3-142; **Çağ**: *Kişi faẓāyilni bir zamānda bilse bolur* SibGT 107b-9; **Özb**: *Qipçåqlär ekänini bildim, ämmå gunåhläri nimä deb sizdän soräyäpmän*. (Kıpçaklar olduğunu farkettim, ama günahları nedir diye, size soruyorum.) Ötkän Künlär, 157

3. “teşhis etmek, tanımak” **Harz**: *ʿOs̲mannı şehīd ḳıldılar, anlarnı bilür mü tep* NF 146-1; **Özb**: *-Meni biläsizlär, deyä söz båşlädi Rävşän Äkåbirov. -Çetdän kelgän*

ådämmän. (-Beni tanıyorsunuz, diye söze başladı Ravşan Akabirov. -Dışardan gelen kişiyim.) Şåvqin, 131.

4. "hissetmek, sezmek, anlamak" **Özb**: *Mänim qolim bilän tugilgän mäntilärni qayåqdän bildingiz?* (Benim elimle dökülen mantıları nereden bildiniz?) Mehråbdän Çäyån, 31.

5. "sanmak, hesaplamak" **Özb**: *Bålä öz qaygusini bütün bir dünyåning qaygusidäk bilär edi.* (Çocuk kendi derdini dünyanın derdi gibi sanardı.) ÖTİL I 114.

6. "fiil + *bil-* birleşik fiillerde yeterlilik fiili" **Kar**: *İşiŋ iş biligli kişilerke bér / ḳılu bilmese iş sınıp ḳaḍġu yér* KB 5534; **Harz**: *Çıḳa bil-* KE 39v-9, *kelü bil-* NF 100-3, *baḳa bil-* MM 313-2; **Kıp**: *Ayta bil-* CC 71b-20, *köre bil-* GT 336-6; **Çağ**: *Ḳaça bil-* SibGT 62a-5, *bere bil-* ŞT 93b-10.

Bil-, Türkçenin sık kullanılan temel fillerindendir. 'Bilmek, anlamak', 'farketmek', 'teşhis etmek, tanımak' anlamlarıyla her dönemde kullanılmıştır. Özbekçede bu anlamların yanı sıra 'hissetmek, sezmek', 'sanmak, hesaplamak' anlamlarında kullanılmış, ayrıca ***tilini bil-*** 'bir şeyin sırrını, bir şeyden nasıl faydalanılacağını bilmek' deyimi ve ***quş tilini quş bilär*** atasözü ile yer alır. Yeterlilik fiili görevinde tarihî lehçelerde sıkça yer almış, ancak *al-* fiilinin yaygınlaşmasından dolayı Batı Türkçesi dışında, Kıpçak ve Doğu Türkçelerinde bu görevle kullanılmıştır. Özbekçede bu görevde *bil-* fiili yer almaz. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

43. **Birik-**:1. "birleşmek, toplanmak, bir araya gelmek" **E.Uyg**: *Nomlarnıŋ kirtü töziŋe birikmiş üçün anın öŋi ermez tip titir* AYUçar 0772; **Kar**: *İki neŋ birikse bir erde ḳalı* AH 149; **Harz**: *Taŋlası kelseler Teŋri yarlıḳı birle birikmiş* KE 176r-11, *Bu üç birikiben bolur bil imān* MM 21-1, *Birikip barçası bir yol tutup vaḳtınġa ḳul kim ḫoca ḫoş yol* HŞ 1172; **Kıp**: *Birikgenni bérdi saa* CC 70b-12; **EAT**: *Oġuzun bazı uruġları ve hısımlar anuŋla biriktiler* TS I 594; **Çağ**: *Birikse anlar birbirige ḳıl anda sen me uruşḳa köŋül ḫoş* SibGT 110b-9, *ʿIşḳ ile ḥüsnüŋ birikti şūr u ġavġā ḳılġalı* LD 2024, *birik-* 'toplanmak, içtima ve terakim ve tahassüd itmek, birleşmek' ŞSL 192; **Özb**: *Nårin vä Qårädäryå Mingbulåqqa kelib birikädi*. (Narin ve Karaderya, Minbulak'ta toplanarak birleşir.) Hojiyev, 33.

2. “birlikte yapmak” **Harz**: *Birikti anıŋ birle oḳımaḳ içinde* ME 117-8.

3. “birbirine bağlanmak, eklenmek, ulanmak” **Özb**: *Detällärning birikkän cåyläri* (Parçaların birbirine eklenen yerleri) ÖTİL I 118.

4. “bir amaç uğruna birleşmek, bir olmak” **Özb**: *Xalq biriksä, uni heç kim yengä ålmäydir.* (Halk bir araya gelince onu hiç kimse yenemez.) Hojiyev, 33.

5. “(kimya) birleşmek, reaksiyona girmek” **Özb**: *Vodorod bilän kislorod birikib, suw håsil qilädi.* (Hidrojen ile oksijen tepkimeye girdiğinde, su ortaya çıkar.) ÖTİL I 118.

Birik-, *bir* ismine gelen *+Ik-* türetme ekiyle meydana gelmiştir. Eski Türkçe metinlerinden itibaren ‘toplanmak, birleşmek, bir araya gelmek’ anlamlarında kullanılmıştır. Özbekçede bu anlamın yanı sıra ‘birbirine bağlanmak, eklenmek’, ‘bir amaç için birleşmek’ ve ‘kimyasal tepkimeye girmek’ gibi anlamlarla kullanılmış, geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

44. Biti-: 1. “yazmak, kitap yazmak” **OY**: *Bengü taş toḳıttım, bitidim* KT G13; **E.Uyg**: *Nom işidip nom bitig bitimiş* Maytr. 50-6, *İçimiz isig Saŋgun İtaçuḳ üçün bitidim* IB 67; **Kar**: *Er bitig bitidi* DLT II 325, *Sözüm sözledim men bitidim bitig / Sunup iki ajunnı tutġu elig* KB 351, *Bitidim bu taŋsuḳ turaf sözlerin* AH 475; **Harz**: *Ḳalemi birle köŋlüŋde bitimiş* KE 158r-10, *Bir ḫaṭ bitiyür-men* NF 246-4, *Yā işāret ḳıldı, yā bitidi, yā ilḥām ḳıldı* ME 62-1, *Bu ménim ḳulun atım 'İlliyīnde bitiŋ* SK 19a-09, *Oḳudı ḫāṣ bitigçisin ḳatınġa biti tép nāme* HŞ 2781, *biti-* ‘yazmak’ İMüh 95A-3; **Kıp**: *Biti biti bitidim / Béş aġaçḳa bitidim* CC 60a- 3, *biti-* ‘yazmak, ketebe’ Kİ (Özyetgin 400), *biti-* ‘yazı, mektup vb. yazmak’ RS 18a-12; **Çağ**: *Tā yüzüŋnüŋ vaṣfını luṭfī bitidi defterī* LD 1457, *Bu ḫatnı anıŋ üçün bitidim munda / Körgeç bu ḫatımnı mini yād itkeysin* BD 196, *biti-* ‘yazmak’ Abuş 911, *biti-* ‘yazı yazmak, tahrir, terkim itmek’ ŞSL 159, бити- pisat’, çertit’, pisovat’’ (Fazılov I 251); **Özb**: *Sänäsäm bir keçä-kündüzdä ellik bäyt mäsnäviy bitibmän.* (Hesaplarsam bir günde elli beyit mesnevi yazdım.) Yulduzli Tünlär, 287.

2. “yazmak, kopyalamak” **E.Uyg**: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nde ‘kopya etmek’ anlamıyla kaydedilmiştir EUTS 45.

3. “takdir etmek, mukadder kılmak, nasip etmek” **Kar**: *Bitigil bizke bu dünyā içinde eḍgülük* KT (Rylands) 7-156; **EAT**: *Tanrı Teâlâ anıŋ gibi günü dostlara bitimesün didi* TS I 619; **Özb**: *Peşänägä bitgän* ‘alna yazılmış’ deyim ÖTİL I 122.

4. “yazmak, dövme yaptırmak” **E.Uyg**: *Butumuznı başımıznı yüzümüzni bitiyür biz* Maytr. 61-5,6.

Biti- fiilinin Çince *pi* ‘yazı fırçası’ sözünden geldiği kaydedilmiştir (Clauson, 1972: 299, Erdal, 1991: 484). Eski Türkçede yazmak eylemi için *biti-* dışında, *tokı-*, *ur-* gibi fiiller de kullanılmıştır (Şirin, 2015: 130). Türklerde sadece taşlara değil kullandıkları günlük eşyaların üzerine de yazı yazmaları, okuma ve yazma kültürünün geniş ve yaygın olduğunu göstermektedir (Sertkaya, 2001: 31). Eski Uygurcada ‘yazmak’ anlamının yanı sıra ‘kopyalamak’, ‘mektup yazmak’ ve ‘dövme yaptırmak’ gibi anlamlarla fiilin anlam alanının genişlediği görülür. *Biti-* ‘yazmak’ Eski Türkçede ve tarihî lehçelerde işlek bir fiil iken, sonrasında *yaz-* fiilinin yaygınlaşmasıyla (bkz. *yaz-* mad.) kullanımı giderek sınırlanmıştır. Bugün Özbekçede *bit-* şeklinde olan fiilinin kullanımı sınırlıdır. Arkaik bir kullanımdır.

45. Bol-:1. “olmak, meydana gelmek, gerçekleşmek” **OY**: *Silig ḳız oġlın kün boltı* KT D7; **E.Uyg**: *İgit kişi tanuḳı boltumuz erser* Huas 140; **Kar**: *Bu iş oġırlıḳ boldı.* (Bu iş sırasında ve yerinde oldu.) DLT I 53, *Negü tér ḳadaşıŋ ne boldı éşiŋ / Ne boldı tilekiŋ kelirmü işiŋ* KB 4899; **Harz**: *Biz ekegü tüş kördük aŋa ayduḳ, ol yorıdı anıŋ sözinçe boldı* KE 90r-3, *Eger sen taḳı yaḫşı bolsa erdiŋ, ol şehīd bolġanlar birle bolġay erdiŋ* NF 329-15, *Siz ékki tileki kerek bolsa bir / sénin ol anın sén bolayın téseŋ* MM 314-4; **Kıp**: *Adam yazuḫı üçün ölümlüḫ bolduḫ* CC 73a-13, *bol-* ‘gerçekleşmek, olmak’ RS 189a-10, *Kim bolġay aŋar oġul ḳız* İM 3b-1, *Oḳı yasına köre bolġay* MG 99b-1; **Çağ**: *Kebūter ilte sin ḫaṭṭım ni bolġay ger ḳabūl itseŋ* BD 96-4, *bol-* ‘olmak’ Abuş 912, M*undın yaḫşı at bolur mu tip aṭını Oġuz ḳoydular* ŞT 70b-14, *bol-* ‘olmak, kevn, mecud, peyda’ ŞSL 182, бол- ‘bıt’, stat’, voznikat’’ (Fazılov I 265); **Özb**: *Köksäräydä cüdä köp fåciälär bolgän, täläy şähzådälär şu yerdä öldirilgän.* (Köksaray’da çok facialar olmuş, birçok şehzade orada öldürülmüş.) Yulduzli Tünlär, 63.

2. “var olmak, mevcut olmak” **Harz**: *Bu ot içinde ḳamuġ dünyā taġları bolsa köygey erdi* KE 42r-19; **Özb**: *Änä oşä yerdä bundan ming yil ävväl Äfräsiyåb degän*

ülkän şähär bolgän. (İşte burada, bundan bin yıl önce Efrasiyab denilen büyük bir şehir mevcut imiş.) Yulduzli Tünlär, 112.

3. "sahip olmak" **Harz**: *Ey oġlı ḳızı bolmaġanlar, boldı erse murādça bolmaġanlar içleriŋiz arıtıŋ* KE 77r-17, *Mālıŋ bolmasa bolmasun, ziyān ḳılmaz* NF 325-6; **Özb**: *Bälki färzändlik häm bolgänlär.* (Belki çocuk sahibi de olmuşlardır.) Yulduzli Tünlär, 56.

4. "uygun düşmek, yerinde görülmek" **Harz**: *Bu Hācerni saŋa bağışladım, saŋa bolsun tédi* KE 47v-7, *Yat kimerseler munlarnıŋ şefāʿatını umınç tutarlar, munlar şefāʿtı saŋa bolmaġay-mu?* NF 176-15; **Çağ**: *Sevinçileseŋ bolur yoḳ erse dünyādın yoḳ bolmay kim ḳalur?* SibGT 33b-9; **Özb**: *Xudå mening båşimgä bu qårä künlärni sålgunçä cånimni ålsä bolmäsmidi?* (Allah benim başıma bu kara günleri salıncaya kadar canımı alsa, daha iyi olmaz mıydı?) Yulduzli Tünlär, 140.

5. "meyve, sebze vb. için olmak, olgunlaşmak" **Harz**: *Bu mēvelerniŋ uluġluḳı ḳız oġlan emükinçe tügeçke bolġay* NF 319-11; **Özb**: *Päxtä yildän-yilgä mol bolib fåydäsi häm åşib turibdi*. (Pamuk her yıl bol yetişir, faydası da çoktur.) Qutlug Qån, 24.

6. "doğmak, dünyaya gelmek" **Harz**: *Bu Ruḳiʿādın éki oġul boldı, ékiz* KE 54r-13, *ʿAyşnıŋ nebīresidin bolġan oġul erdi* NF 328-9; **Özb**: *Şäybån, Cocixånning beşinci ogli bolgän, Båtuxångä qarşi turgän.* (Şeyban, Cuci Han'ın beşinci oğlu olunca Batuhan'a karşı çıktılar.) Yulduzli Tünlär, 95.

7. "bulunmak, kalmak" **Kar**: *Eger bolsa erdiŋiz éwleriŋiz içinde çıḳġatılar* KT (Rylands) 3-154; **Çağ**: *Eger şehrde bolsa erdi gedāylar ġulūsıdın bī-çāre bolup egnideki tonı pāre bolġay erdi* SibGT 104a-13; **Özb**: *Men bir yilçä qişlåqdä bolmädim.* (Ben bir yıl kadar köyde kalmadım.) Yulduzli Tünlär, 56.

8. "bildirme işlevi" **Harz**: *Ol vilāyetde tewe telim bolur* KE 49v-2, *Bu āyat maʿnīsī ol bolur kim* NF 418-9; **Kıp**: *Bu ḳaşīdeni bilüt-men enverī-niŋ durur bu niçük şāʿir bolur* GT 84-10; **Çağ**: *Melik aytur: Bu né söz bolur?* SibGT 49a-1, *Şeyŋniŋ maʿnāsı Ḫudāynıŋ heybeti dimek bolur* ŞT 67b-4; **Özb**: '*Uning äsli åti Älp Er Tongä bolgän' deb Qutädgu Bilik'dä Yusuf Xås Håcib yåzmişdir*. ('Onun gerçek adı Alper Tunga imiş' diye *Kutadgu Bilig*'de Yusuf Has Hacip yazmıştır.) Yulduzli Tünlär, 112.

9. "(mevsim, zaman, süre vb. için) geçmek, tamamlanmak" **Harz**: *Yetmiş yıl boldu men Zühre yulduzġa tapınur-men* KE 46r-21, *Bir ḳaç kün boldı kim maḥrūm*

bolduḳ NF 191-12; **Özb**: *Bir äylänib, mäydä-çuydä işlärimni bitirib kelämän, deyä ketgänlärigä häm ikki sääṭçä boldi*. (Bir dolaşıp ufak tefek işlerimi bitirip geleceğim, diye gitti, iki saat kadar oldu.) Girdåb, 55.

10. "(mevsim, zaman, süre vb. için) gelmek, başlamak" **Harz**: *Türlüg niʿmetler yıġıp ḳış bolsa ewleriŋe yanar erdiler* KE 57r-9; **Özb**: *Keç, küz bolgäni üçün bäzän tösätdän qiş hävåsidek äççiq izgirin ésib qålär.* (Akşamları, güz mevsimi geldiğinden bazan aniden kış havası gibi acı, şiddetli bir rüzgâr eser.) Girdåb, 251.

11. "amaca ulaşmak, çözülmek, bitmek" **Özb**: *Ändicånlik bek vä nävkärlär 'Sämärkändni ålsäk hämmä muşkullärimiz åsån bolädi' deb oylägän édilär*. (Endicanlı bey ve askerler 'Semerkant'ı alırsak bütün sıkıntılarımız çözülür' diye düşünmüşlerdi.) Yulduzli Tünlär, 70.

12. "doymak" **Özb**: *-Åşni åling! -Rähmät, men boldim.* (-Yemek alın! -Teşekkürler, ben doydum.) ÖTİL I 163.

13. "yakışmak, uygun gelmek" **Özb**: *Bu palto sängä bolmäydi*. (Bu palto sana olmaz.) ÖTİL I 163.

14. "yetişerek bir dereceye gelmek, erişmek" **Harz**: *Men yetiz ʿālim boldum* NF 193-17; **Özb**: *Säfärbek kättä yigit bolib qåldi, bu yil mädräsäni hätm qilib mühändis bolädi.* (Sefer bey büyüdü, yetişkin oldu, bu yıl medreseyi bitirip mühendis olacak.) Yulduzli Tünlär, 253.

15. "isim + *bol-* birleşik fiil yapısında yardımcı fiil" **OY**: *Kergek bol-* KT D4; **Kar**: *Revā bol-* KB 5879; **Harz**: *Abuşḫa bol-* ME 102-3, *ḳaraġu bol-* KE 43r-16, *nāzil bol-* NF 419-1, *farż bol-* MM 89-1, *meşġūl bol-* SK 10b-10; **Kıp**: *Yarlı bol-* CC 69a-15, *yük bol-* MG 20a-9, *ḳarı bol-* GT 271-2; **Çağ**: *Āşıḳ bol-* BD 18-4, *ziyāde bol-* SibGT 60a-4, *ḫaste bol-* ŞT 93a-18; **Özb**: *Muväffaq bol-* 259, *häyrån bol-* 274, *mälum bol-* 280 Yulduzli Tünlär.

16. "fiil (i) b + *bol-* yeterlilik işlevi" **Özb**: *Yaqinigä bårib bolmäydi* (Yakınına gidemedi.), *Qutulgunçä ålib bolgänmiz*. (Kurtuluncaya kadar alabiliriz.) (Uçar, 2019: 175).

17. "fiil (i) b + *bol-* yapısında bitmişlik, tamamlanmışlık işlevi ve 'artık' anlamı" **Özb**: *Ulämälärimiz yol körsätmägunçä yåşlärning gäpigä étibår qilib bolmäydi*.

(Ulemalarımız yol, yordam göstermeyene kadar, (O), gençlerin sözüne artık itibar etmez). Qutlug Qån, 16

Bol- geçmişten bugüne Türkçenin en temel, kullanım sıklığı en yüksek fiillerinden biridir. Bu nedenle de anlam alanı en fazla genişleyen fiillerdendir. Bugün Batı Türkçesi (Türkmence hariç) dışındaki diğer lehçeler *bol-* fiilini kullanır. Yazılı ilk metinlerden bu yana asıl ve yardımcı fiil olarak kullanılmıştır. *Bol-* asıl fiil olarak 'olmak, meydana gelmek', 'sahip olmak', 'mevcut olmak', 'başka bir duruma geçmek', 'yetişmek', 'doğmak' gibi çok çeşitli anlamlara sahip olmuştur. Taradığımız metinlerin dizinlerinde asıl fiil olarak *bol-*'un karşılığı sadece "olmak" olarak verilmiştir. Anlam farklılıkları metinlerden tespit edilerek gösterilmiştir. Öte yandan yardımcı fiil olarak kullanım alanları metinlerin dizinlerinde düzenli olarak kaydedilmiştir. Yanına geldiği isme göre bir durum değişikliği, bir durumdan başka bir duruma geçmeyi ifade eden anlamlar görülür. Özbekçede *bol-* tarihî metinlerde görülen anlamları taşımakla birlikte, 'doymak' anlamında (bkz. 9. mad.) kullanılır. Ayrıca, ***yåzib bol-*** 'yazmak, yazma işini tamamlamak', ***oqib bol-*** 'okumak, okuma işini bitirmek' kullanımlarında olduğu gibi *-(i)b* zarf fiil ekiyle geldiğinde bitmişlik ve tamamlanmışlık gösterir.

46. Boşa- :1. "boşalmak, gevşemek, çözülmek, bırakılmak, bırakmak" **Kar**: *Anıŋ özi boşudı*. (Onun içi boşaldı, ishal oldu.) *Tügün boşudı*. (Düğüm gevşedi.) DLT III 266; **Harz**: *Meni tuttı taḳı andaġ ḳıstı kim heç yaraġım ḳalmadı, yana boşadı, yana aydı* NF 7-17, *boşa-* 'bırakmak, yolunu açmak' İMüh 87A-1; **Çağ**: *Boşa-* 'tahliye ve hali olmak, boş ve işsiz olmak, ayrılık ve cuda olmak' ŞSL 173, бошa- 'osvobojdat', otpuskat', osvobojdat'sya' (Fazılov I 267).

2. "Argu lehçesinde nikâh bozmak, ayrılmak, terk etmek" **Kar**: *Er urġutın boşudı*. (Adam karısını boşadı.) DLT III 266, *Nikāḥ ḳılsa siz mü'minelerni yana boşasa siz olarnı* KT (Rylands) 33-49; **Harz**: *Talaḳ berdim, boşadım, tedi erse ʿiddetini saḳış ḳıldılar* NF 180-14; **Kıp**: *Ol ir ḳızımnı körüp boşaġay* GT 158-7, *boşa-* 'karısını ayırmak, serbest bırakmak, ṭallaḳa' Kİ (Özyetgin 408); **Çağ**: бошa- 'razvodit'sya' (Fazılov I 267).

3. “bağışlamak, affedilmek, özgür bırakılmak, azat etmek” **E.Uyg**: *Suyumuznı yazukumuznı boşuyu kolmak kergek erti* Huas 302, *Munçulayu tutuzup ötrü mini boşuyu ıḍtı* AYÇağatay 16-12; **Harz**: *Boşadı bulunnı ıya berdi esrīni* ME 25-6.

4. “kurtulmak” **Özb**: *Çål, nävkärlärin qolidän boşämåqçi bolib äsäbiy siltänär, uning boynigä åsilgän ikkitä uzun qiliç kökrägigä urilib selänglär édi.* (İhtiyar, askerlerin elinden kurtulmak isterken sinirden titrer, boynuna asılan iki uzun kılıç göğsüne saplandı.) Yulduzli Tünlär, 251.

5. “boş olmak, serbest olmak” **Özb**: *Kelgändän buyån här küni ilk sähärdän işgä tüşär, kün qåräygändä boşär, uyqugä sirä qånmäs édi*. (Geldiğinden bu yana sabahtan işe gider, gün karardığında serbest olur, uykuya hiç doymazdı.) Qutlug Qån, 21.

6. “istifa etmek, görevden ayrılmak” **Özb**: *Nävkärlik häm cånimgä tegdi, boşäb ketdim*. (Memurluk da canıma yetti, istifa ettim.) Yulduzli Tünlär, 69.

Boş isminden türeyen *boşa-* ‘boş hale getirmek, boş olmak, serbest bırakmak’ anlamlarından ‘ayrılmak, nikâh bozmak’ ve ‘bağışlamak’, ‘özgür olmak’, ‘azat etmek’ gibi anlamlar kazanmıştır. *DLT* ve Eski Uygur dönemi eserlerinde *boşu-* şeklindedir. Eski Uygurca eserlerde ‘bağışlamak, affedilmek’ anlamları daha çok görülür. Özbekçede değişik kullanımlarla ‘istifa etmek, işten ayrılmak’; ‘kurtulmak’ gibi yeni anlamlar kazanarak anlam alanını genişletmiştir.

47. **Boşan-**: 1. “boşanmak, bağı çözülmek, serbest kalmak” **Kar**: *Koy boşandı*. (Koyun boşandı, bağı çözüldü.) DLT II 142; **Harz**: *Suw boşanıp bardı, bağlandı ḳapuġ* ME 158-2; **EAT**: *Bu kerre at oġlanuŋ bileğinden boşandı, ḳaçtı* DK 265-5; **Kıp**: *Boşan-dum* Lat. *espeditus sum,* Far. *ḫalāṣ şudäm* CC 12a-3, *Ḳabżası ilinde boşanġay* MG 93b-5, CC 12a-5; **Özb**: *Boşän-* ‘gevşemek’ ÖTİL I 167.

2. “Argu lehçesinde kadın boşamak, ayrılmak” **Kar**: *Uragut boşandı.* (Kadın boşandı.) DLT II 142; **Kıp**: *Boşan-* ‘ayrılmak, karı kocasından ayrılmak’ Kİ (Özyetgin 409).

3. “bağışlanmak, affedilmek, özgür bırakılmak” **E.Uyg**: *Yazuḳda boşunu ötünür men* Huas 37.

4. “doğum yapmak, doğurmak” **Özb**: *Yängi boşängän äyållärning tå sågäyib quvvätgä kirib ketgınçä bolgän dävri xalq ortäsidä ‘çillä dävri’ deb yürişilädi*. (Yeni doğum yapmış kadınların iyileşene dek geçen zamanları halk arasında ‘çillä devri’ (kırkı çıkması) olarak bilinir.) ÖTİL I 167.

Boşa- fiilinin dönüşlü halidir. Eski Uygurcada *boşun-* şeklindedir. ‘Serbest kalmak’ anlamından ‘bağışlanmak, affedilmek, özgür bırakılmak’ anlamlarına gelerek fiilin anlam alanı genişlemiştir. ‘Eşten ayrılmak, boşanmak’ anlamı *DLT*’de Argu lehçesine ait notuyla kaydedilmiştir. Tarihî lehçelerde ‘boşanmak, eşten ayrılmak’ anlamı yer almakla birlikte çok az görülür. Bugün Özbekçede de ‘boşanmak, ayrılmak’ anlamıyla kullanılmamaktadır. Boşanmak daha çok *äcräl-*, *nikåhni bekår qil-*, *nikåh ähdini buz-* fiilleriyle karşılanmıştır (Yusupova, 2018: 93). *Boşän-* fiili ‘gevşemek’ anlamını taşımakla birlikte ‘doğurmak’ anlamında kullanılmaktadır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

48. Boya- : < (Boḍu-): 1. “boyamak” **Kar**: *Ol tonuġ boḍudı*. (O, elbiseyi boyadı.) DLT III 260, *Nelük al boḍuduŋ ḳızıl meŋziŋi / Negü bérdi dünyā saŋa öz öŋi* KB 6229; **Harz**: *Uş bözüŋni boyadım, tep böz éḍisiniŋ ileginde ḳoydı* NF 194-6, *Boyadı saçın saḳalın boyadı* ME 128-2, *boya-* İMüh 92A-12; **Kıp**: *Boya-* CC 27b-9, *Boyap saçın ḳaraġa köp ḳılur nāz* GT 271-9, *Boyaġay anıŋ na'lini anıŋ ḳanına* İM 368a-6; **Çağ**: *Bir ḳarı ẖatun boyadı saçların* SibGT 91b-6, *boya-* Abuş 913, *boya-* ‘telvin, renk itme, elvan sürmek’ ŞSL 183, бойа- ‘krasit’, okraşivat’’ (Fazılov I 263); **Özb**: *Båşigä qizil cigälik kättä sällä orägän, såqåli xinä bilän boyäb qizärtirilgän burgutburun elçi Båburgä märåq bilän tikildi.* (Başına kırmızı takkeli iri sarık sarmış, sakalı kına ile boyanıp kızıllaştırılmış, kargaburunlu bir elçi Babür’e merakla baktı.) Yulduzli Tünlär, 210.

2. “yapıştırmak” **E.Uyg**: *İlinmezler bodulmazlar tınlıglarka* AYUçar 0688; **Kar**: *Ol oḳın urdı, keyikni yıġaçḳa boḍudı*. (O, okunu attı, avını ağaca yapıştırdı.) DLT III 260.

3. “sürmek, yakmak” **E.Uyg**: *Yüz bir türlüg boduġın bodumış* Maytr. 28-15.

4. “bulamak, belemek” **Özb**: *Qoylärning qåp-qårä qånläri yerlärni boyämäsdän turib, täşqari tåmåndän xursänd åvåzläri kötärildi.* (Koyunların kapkara kanları toprağı bulamadan, dış taraftan memnuniyet sesleri yükseldi.) Keçä vä Kündüz, 105.

5. “gerçekleri saklamak, göz boyamak” **Özb**: *Bir neçä kün yaxşiginä yäşädilär, bu keyingi muåmilälär bizning fikrimizçä köz boyäş üçün bolsä keräk.* (Bir zaman güzelce yaşadılar, bu sonraki muameleler bize göre göz boyamak için olsa gerek.) Keçä vä Kündüz, 262.

Özbekçede anlam alanı genişlemiştir. *Boya-* Eski Uygurca metinlerinde ‘yakmak, sürmek’ anlamındadır. Clauson (1972: 300) *boḍu-* fiilinin **bo:-ḍ* renk adından türediğini belirtir. Tarihî lehçelerde ‘boyamak’ anlamında gelişmiştir. Özbekçede ‘boyamak’ anlamı dışında ‘bulamak, belemek’ ve ‘göz boyamak’ mecaz anlamıyla kullanılır.

49. **Boz**-: 1. “bozmak, yıkmak, parçalamak” **E.Uyg**: *Yumġaḳlarıġ buza butarlayu* Maytr. 67-9; **Kar**: *Ol ew bozdı*. (O, ev yıktı.) DLT II 8, *Negüke buzar sen bu edgülerig / saŋa yassı teggey ay köŋli tirig* KB 5746, *buz-* KT (Rylands) 59-2; **Harz**: *Ḫızır ol kimini buza başladı* KE 130r-17, *Yārānlar edebsüzlük ḳılmışlar, ṣulḥnı ʿehdni buzmışlar* NF 47-17, *buz-* HŞ 3504, *buz-* MM 76-1; **Kıp**: *Tamu ḳabaḳını buzup tutġunlarnı sen ḳutḳardıŋ* CC 72b-15, *Maġat tüş namāzını bozdı* İM 163a-8, *İkki cāhil ḳaçan uruş başlar yüz buzarlar* GT 215-11; **Çağ**: *Köŋlüm ivini bozduŋ u hergiz ʿimāret ḳılmadıŋ* LD 1647, ; **Özb**: *Biz özgä yurtgä kelip imårätlär qurgändä, ulär öz yurtumizdägi åbidälärni buzmåqdälär*! (Biz başka ülkelerde yapılar inşa ederken, onlar kendi ülkemizin abidelerini yıkmaktalar!) Yulduzli Tünlär, 287.

2. “bozmak, hezimete uğratmak, yenmek” **OY**: *Taŋut bodunug buzdum, ogılin yutuzin yılkısin barımin anta altım* BK D24.

3. “sözünden caymak, antlaşmayı bozmak” **Harz**: *Menim birle ḳaç ḳata ʿahd ḳıldıŋ erdi, yana bozduŋ* SK 14a-12; **EAT**: *Ḳalın Oġuz biglerinden ʿahdum bozam dir-idüm* DK 232-12; **Özb**: *Bu ahdnåmäni kimlär mudåm buzib kelmåqdä xazrät måmå*? (Bu antlaşmayı kimler sürekli bozuyor, büyükanne?) Yulduzli Tünlär, 99.

4. “günahından kurtulmak” **Kıp**: *Yazuḫnı buza durur arı kız Mariamdan* CC 73a-9.

5. “mahvetmek, tahrip etmek” **E.Uyg**: *Ḳılınç yolların bozdum, artattım* AYÖlmez *buz-* 134-20, *Artatgalı buzgalı* (ikileme şek.) AYAyazlı 0105; **Harz**: *Süsi birle keldi, Şāmnı bozdı* SK 62b-6; **Kıp**: *Buz-* ‘bir şeyi yağmalamak, nakzetmek’ Kİ

(Özyetgin 419); **Çağ**: *Perde buzġuçı bī-ṣafā muṭrib, maşrıḳ ünidin ārzūlar maġrib* SibGT 44a-9, *İllerni tüzüp ve yağılarnı buzup toḫsan yıl pādişāhlıḳ ḳılıp vefāt etti* ŞT 89b-3, буз- 'razruşat', razbivat', naruşat'' (Fazılov I 271); **Özb**: *Yågåç köprik älläqaçän buzib täşlängän édi*. (Tahta köprü uzun zaman önce tahrip olmuştu.) Yulduzli Tünlär, 201.

6. "çaresiz bırakmak, kırmak, incitmek" **Çağ**: *Hūşuŋ barıda buzmaġıl bir köŋül* SibGT 25b-5, *Hicr ile köŋlimni buzduŋ vasl birle tüz mini* BD 489; **Özb**: *Şu båisdän birdän içi låvilläb ketdi-yu, köngli buzildi*. (Bu işten dolayı birdenbire içine ateş düştü ve çaresiz kaldı.) Girdåb, 212.

7. "işin gerçekleşmemesi, bir işin yolunda gitmemesi" **Özb**: *Yänä çälning özi işni buzdi.* (Yine ihtiyarın kendisi işi bozdu.) Şåvqin, 55.

8. "(ilişki için) iki kişinin, iki tarafın arasının bozulması" **Özb**: *Siz oşälär bilän teng bolmäng, ulär tufäyli xån tågäyingiz bilän åräni buzmäng, sulh täklif qilişsä yäräşä qåling, båläm!* (Siz onlarla denk olmayın, onlar gibi Han dayınızla arayı bozmayın, barış teklif ederlerse uzlaşın, oğlum!) Yulduzli Tünlär, 100.

9. "morali bozulmak" **Özb**: *Şu säbäbli oşä yigitlärning ertäläbki gäpi häm uning köngligä qattiq tegdi-yu, käyfiyätini bütünläy buzib yübårdi.* (Bu nedenle o gençlerin sabahki sözü de ona çok dokundu ve morali büsbütün bozuldu.) Girdåb, 66.

10. "aletin, makinenin çalışmaması" **Özb**: *Åhiri 'telefon buziq bolsä kerek'deb täbäkkäligä yänä bir bår keräkli raqamlärni tergänidä telefon togri tuşdi.* (Sonunda, 'telefon bozuk olsa gerek' dedi ve telefon kutusuna gerekli rakamları bir kez daha çevirerek doğru düşürdü.) Girdåb, 250.

11. "(mide için) kötü, zararlı etki göstermek" **Özb**: *Yågli åvqat midäni buzädi*. (Yağlı yemek mideyi bozar.) ÖTİL I 145.

Boz-, Eski Türkçede, tarihî lehçelerde ve Özbekçede dar ünlülü olup *buz-* şeklindedir. Temelde 'bir şeyi yıkmak, bozmak, tahrip etmek' anlamındadır. 'yenmek', 'anlaşmayı bozmak, caymak', 'kırmak, incitmek' anlamlarında tarihî lehçelerde kullanılmıştır. Özbekçede 'alet için çalışmamak', 'mide için bozulmak', 'ilişki için bozulmak', 'morali bozulmak' gibi anlamlarla bilinmekte olup kullanımın artmasıyla tarih içinde anlam alanı gittikçe genişlemiştir.

50. **Bulga**-: 1. “bulandırmak, karıştırmak” **ETY**: *Taŋri yir bulġaḳın üçün yaġı boldı* KT K4; **E.Uyg**: *Ögüg ḳaŋıġ ölürteçi bulġadaçılar, alku sançip tamuda toġarlar* Maytr. 81-45; **Kar**: *Ol suwug bulgadı.* (O, suyu bulandırdı.) *Ol tutmaç bulgadı.* (O, tenceredeki tutmacı karıştırdı.) DLT III 289; **Kıp**: *Bulġa- / bula-* ‘bulamak, sıvı bir şeyi karıştırmak’ Kİ (Özyetgin 413), *Ḳavutnı sarıġ yaġ birle bulġasa andan soŋra ʾaybı çıḳsa ḳaytarġay iksügini* İM 479a-2; **Çağ**: *İtelgüge toġdarı-nıŋ küçi yitmese saŋġı bile anı bulġar* MK 90b-5, *bulġa-* ‘telvis itmek, alūde itmek, mahlūt itmek’ ŞSL 180, булға- ‘mutit’, naruşat’, rassroit’’ (Fazılov I 277); **Özb**: *Håmid nånni şinnigä bulgär ékän sorädi: -Yåşingiz neçädä, bek?* (Hamit ekmeği pekmeze bularken sorar: -Yaşınız kaç beyim?) Ötkän Künlär, 3.

2. “bulamak, kirletmek” **Harz**: *Ḳırḳ yolı iç tonın bulġadı* KE 111r-19, *Toprakġa bulġadı anı* ME 65-5; **Çağ**: *Tilni yalġanġa bulġama* MK 104b-2; **Özb**: *Ungä bulämåq, qårgä bulämåq* ÖTİL I 148.

3. “sallamak” **Harz**: *Ḳuyruḳın bulġar erdi, it köpek tek* SK 36a-2.

4. “midesi bulanmak” **Kar**: DLT IV 114; **Harz**: *Hem ol aynı körgen yaġız yer üze aḍaḳın yörirde köŋül bulġayur* KE 86r-5.

5. “kızdırmak, öfkelendirmek” **Kar**: *Ol er anıng köŋlin bulgadı.* (Adam onu kızdırdı.) DLT III 289.

6. “ağrıtmak, azap vermek” **Çağ**: *Has neçe uşaḳ bolsa köz bulġatur* (Kuru ot ne kadar ekmek kırıntısı olsa da azap verir.) MK 101b-4.

7. “kötü şöhret sahibi olmak” **Özb**: *Mäni, sizni, dädämni qul qilib işlätsin, yänä bu yetmägändäy nåmimizni bulgäsin!* (Beni, sizi, babamı köle gibi çalıştırsın, bu yetmemiş gibi şanımızı, namımızı lekelesin!) Qutlug Qån, 98.

8. “neslini bozmak” **Özb**: *Båburşåh şiälär bilän ittifåq tuzib påq mäzhäbini bulgädi*. (Babür şah şiiler ile ittifak kurarak saf mezhebini bozmaktadır.) Yulduzli Tünlär, 225.

Doğan Aksan (1983: 18) *bulga-* eyleminin başlangıçta somut anlamda kullanıldığını *DLT*’den örnek vererek gösterir. Türevi olan *bulgag* ismini Köktürkçeden çok daha eskiye götürür. İlk önce somut anlamda olabileceğini, somutlaştırma yoluyla yeni soyut anlamlar kazandığını belirtir. Clauson ise (1972: 337) *bulga-* fiilinin metâforik anlamının daha eski ve daha yaygın olduğunu belirtir. *Bulga-* soyut anlamıyla

Orhun Yazıtlarında toplumsal karışıklığı, istikrarsızlığı ve kaosu ifade eder. Metinlere baktığımızda *bulga-* fizikî ve mecâzî anlamlarıyla Eski Türkçeden beri kullanılır. Bugün 'bulamak, karıştırmak, bulaşmak, kirletmek' temel anlamlarının korunduğu Özbekçede *bulgä-* 'acı vermek', 'kötü ün sahibi olmak' ve 'neslini bozmak' gibi daha çok mecaz anlamlarla genişlemiştir.

51. **Buyur-**:1. "(Oğuzca) buyurmak, emretmek" **Kar**: *Ol aŋar ayla buyurdı.* (O, ona öyle buyurdu.) DLT III 186, *Yana berk bu mülkni tutuġlı kişi / Yaraġlıġ erenke buyurdı işi* KB B40, *Buyurdı maŋar namāznı hem zekātnı tirig bar ergençe* KT (Rylands) 19-31; **Harz**: *Dīvlerge buyurur-men ol ataġnıŋ suwın çıḳarurlar* KE 140r-11, *Ḥaḳ tüzlük ḳılmaḳ birle taḳı eḍgülük birle buyrur* NF 311-15, *Buyurdı kim kirsü tép* HŞ 1077, *buyur-* 'emretmek' İMüh 91A-4; **Kıp**: *Béyimiz Téŋiri Yesus Kristus buyurur* CC 62a-13, *buyur-* 'emretmek, emere' Kİ (Özyetgin 419), *'Amel-ni 'aḳl iyesine buyurġıl* GT 322-2, *Cum'e küni imām buyurġay anlarġa kim çıḳġaylar irte namāzından soŋra* İM 111b-4; **Çağ**: *Ösrük ki ilge buyurġay hūş-yārlıġ uyḳuçı dik dür* MK 23b-11, *Ḥakīm la'l u yüzüŋdin buyurdı gül-be-şeker* LD 2099, *Neçük kelgenlerini Teŋrim buyursa aytḳum turur* ŞT 96b-16, *buyur-* 'ferman, emir, hükm, irade itmek, tebliğ ve sipariş' ŞSL 184; **Özb**: *Qözi gäzäblänib mulåzimlärigä buyurdi.* (Öfkeden deliye döndü ve görevliye emretti.) Hind Seyyåhining Qissäsi, 32.

2. "davet etmek" **Çağ**: *Teraḥḥum yüzidin yüziŋi körmekke buyurġay sin* BD 95-2; **Özb**: *Täşäkkur, kämina bu mülkdä müsäfirmän heç kimni tänimäymän, ägär mälål kelmäsä, gåhidä mening mänzilimgä häm täşrif buyursängiz.* (Teşekkür ederim, bendeniz burada misafirim, kimseyi tanımıyorum, eğer zahmet olmazsa bazen bana da gelseniz.) Hind Seyyåhining Qissäsi, 6.

3. "söylemek, demek, düşüncesini ifade etmek" **Çağ**: *Bedgūylar, arslan turur dep buyursalar kim meniŋ ḥālimni bilgey?* SibGT 31a-12.

4. "sipariş vermek" **Özb**: *Nån ålib kelişini buyurmåq* Hojiyev, 40.

5. "tavsiye etmek, reçete yazmak" **Özb**: *Dåri buyur-* 'ilaç yazmak', *pärhez buyur-* 'perhiz istemek' ÖTİL I 156.

Buyur- fiilinin *DLT*'de Oğuzca olduğu bilgisi verilir. Köktürk yazıtlarında *buyur-* geçmez. İsim hâline rastlanır (*Buyruk* 'komutan' anlamındadır KT G1.).

Karahanlı metinlerinden itibaren *buyur-* görülür, fakat sıklığı çok azdır. Bunun nedeni de 'buyurmak, emretmek' anlamında *yarlıka-* fiilinin daha yaygın kullanılması olmalıdır. Çağatay metinlerinden itibaren kullanım sıklığı artar. Bu çerçevede anlam alanı da genişler. Özbekçede anlamı genişleyen fiillerdendir. Temel anlamıyla kullanılmakla birlikte 'sipariş vermek', 'tavsiye etmek' ve 'reçete yazmak' gibi anlamlarla zenginleşmiştir.

52. Bük-: 1. "eğmek, bükmek, kapanmak" **Kar**: *Ol meni körüp bükdi.* (O, beni görünce yere kapandı.) DLT II 18; **Harz**: *Neteg kim baḳırı demir üze büker teg* KE 206v-18, *bük-* İMüh 93A-5, *Büküp peyġamber atın mühür ḳıldı* HŞ 4635; **EAT**: *Ḳaġan aslan geldüginde bilini bükdüŋ* DK 186-11; **Kıp**: *Bük-* 'bükmek, fetele' Kİ (Özyetgin 421); **Özb**: *Äzizning şundåq robäråsidän cåy tåpdi-dä, dukilläb kelib yågåç åyågini bükläb otirdi.* (Aziz'in tam karşısında yer buldu ve zonklayan tahta ayağını büküp oturdu.) Girdåb, 97.

2. "bükmek, toplamak" **E.Uyg**: *Yalaŋuḳ sanınca bükser elig yiti kolti altı yüz tümen ertmiş erür* (İnsanlar âlemindeki hesaba göre toplanacak olursa 57 koti + 6.000.000 geçmiş olur.) Maytr. 103-11; **Kar**: *Ol suwug bükdi.* (O, suyu durdurdu, önüne yaptığı germeçle, büğet ile suyu topladı.) DLT II 19.

3. "bükmek, dürmek, katlamak" **Kıp**: *Sırma tonum bügüp bolmas* CC 60a-7; **Özb**: *Salimbåyväççä hätni oqib, ästä bukdi.* (Salim mektubu okudu ve dikkatlice katladı.) Qutlug Qån, 167.

4. "aşırı doymak, doymaktan usanmak" **Kar**: *Ol aşdın bükdi.* (O, yemekten doydu, usandı.) DLT II 18.

5. "mec. bükmek, eğmek" **Özb**: *Men häli yåş bepärvå édim, gäm-häsrät meni bükmädi.* (Ben henüz genç ve lakayt idim, keder ve hasret beni eğip bükmedi.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 27.

6. "mec. sindirmek, yenmek" **Özb**: *Biråq fäktlär, hüccätlär cüdä köp ådämlärning guvåhlikläri uning gäysärligini ästä-sekin qayirib, nihåyät bükib qoydi.* (Ancak kanıtlar, belgeler ve birçok insanın tanıklığı, onun inatçılığını yavaşça eğip bükerek sonunda yenmişti.) ÖTİL I 147.

7. “mec. bozmak” **Özb**: *Nådån bilän yürmä, nåmusingni bükmä.* (Cahil ile gezme, terbiyeni bozma.) mak. ÖTİL I 147.

Bük- temelde ‘eğmek, bükmek’ anlamındadır. Tarihî lehçelerde ‘katlamak’, ‘toplamak’, ‘aşırı doymak’ gibi fizikî ve mecâzî anlamlarla genişlemiştir. Özbekçede ‘eğmek, bükmek’ anlamının yanı sıra ‘sindirmek, yenmek’ ve ‘bozmak’ gibi özellikle mecaz anlam yönünden genişlemiştir.

53. Büt-: 1. “bitmek, tükenmek, tamamlanmak, sona ermek” **E.Uyg**: *İşi ködügi bütür* Dış 66, *İş bütürmerseler bütmiş işig artatġuçılar* Maytr. 83-20, *Töz yıldızlarıġ bütürür bışurur* AYÖlmez 166-4; **Harz:** *Kelmegil seni ündegen işimiz bütti, tedi* KE 231r-9, *Büter iş tüz ḳaçan kim vaḳtı kelse* HŞ 4660; **Kıp**: *Bit-* TZ 153; **EAT**: *Delü Ḳarçar eyle mal istedi ki hiç bitmesün didi* DK 86-7; **Çağ**: *Gerçi cāhiller siniki sözleriŋni bütmese / Ay Şibānī̄ cāhiliŋ minligi sındurmaḳ kirek* ŞHD 88b-8, *büt-* ‘bitmek, tamam olmak’ Abuş 917, бут- ‘zakonçit’sya, bıt’ zaverşennım’ (Fazılov I 290); **Özb**: *Häli u kitåb bitgän émäs.* (Henüz bu kitap bitmiş değil.) Yulduzli Tünlär, 235.

2. “yara için kapanmak, iyileşmek” **Kar**: *Baş bütti.* (Yara kapandı.) DLT II 294, *Uruġ berge başı büter terk söner / Tilin sökse bütmez açığı yılın* KB 2580, *Başıḳtursa bütmez biter oḳ başı* AH 140; **Kıp**: *Cerahati bitse yirse* GT 348-3; **Çağ**: *Bütmes irken firḳat oḳındın köŋülnüŋ yāresi* LD 1851, *büt-* ‘cerahat bitmek’ Abuş 917; **Özb**: *Yäråsi bitmåq* Hojiyev, 34.

3. “bitki için bitmek, büyümek, yetişmek” **Kar**: *Ot bütti.* (Ot bitti, yetişti.) DLT II 294; **Harz**: *Bit-* ‘bitmek, bitkinin ortaya çıkması’ İMüh 95B-11; **Kıp**: *Ḳaçan bogday saçar sen, aar kovra biter* CC 57a-22, *Tikenler bitti* GT 249-12, *bit-* ‘ot veya bitki çıkmak, büyümek, nebete’ Kİ (Özyetgin 400); **EAT**: *Ḳarlu ḳara tağlar ḳarıyupdur otı bitmez* DK 59-2; **Çağ**: *Baġrım ḳanıdın lāle bütüp toprağım üze* LD 1158; **Özb**: *Bälki u ådäm bütün bålä-çaqasi bilän ekinigä köz tikib yåtgändir, ekini bitmäsä, åç qålär, yälängåç qålär.* (Belki bu adam bütün çoluğu çocuğuyla ekinine göz dikmiş, ekini bitmese aç kalır, çıplak kalır.) Qutlug Qån, 24.

4. “(Kıpçakça) yaratılmak, doğmak” **Kar**: *Oğlan bütti.* (Çocuk doğdu.) DLT II 29.

5. “büyümek, yerine yenisinin gelmesi” **Harz**: *Ol tiller büter, yana keserler, yana büter* NF 66-13.

6. “kalmak, geriye kalmak” **Kıp**: *Ave Yessenıŋ çıbugı, tayak bizge senden bitti* CC 70a-1.

7. “fiil (i) b + *bit*- yapısındaki birleşik fiillerde yardımcı fiil, işin tamamlandığını ve gerçekleştiğini gösterir” **Özb**: *Ärävägä çiqadirgän mäydä-çuydä täşilib bitdi.* (Arabada olan ufak tefek şeyleri taşıdı.) Ötkän Künlär, 195, *Dädäng, enäng häsrätingä küyib bitdi*. (Baban, ananın hasretiyle yandı.) Qutlug Qån, 138.

Büt- / bit-, temelde ‘tamamlamak, bitmek, sona ermek’ anlamında olup, ‘ses için kısılmak, alçalmak, bitmek’, ‘borç ya da alacak için sonuçlanmak’ ve ‘yara için iyileşmek’ gibi birbirleriyle bağlantılı anlamlarla metinlerde görülür. Bu anlamların tümü tamamlanmak ve sona ermek ile ilgilidir. Bir diğer anlamı ise ‘bitki için büyümek, yetişmek’tir. Buradan ‘büyümek, yenilenmek’ ve ‘yaratılmak, doğmak’ anlamlarıyla genişlemiştir. ‘Bitmek, sona ermek’ ve ‘yetişmek, ortaya çıkmak’ anlamları birbirine zıttır. Bu durumda *büt-* zıt anlama geçmiş ve ayrıca anlam alanı genişlemiştir. Özbekçede bugün her iki anlam da kullanılmaktadır. Buna ilaveten ***izzäti bit-*** ‘onurunu kaybetmek’, ***qulågi bit-*** ‘sağır olmak’, ***haqi bit-*** ‘maaşı bitmek’ gibi deyimlerle yer alır.

54. Çaḳ-: 1. “çakmak, ateş yakmak için tutuşturmak, alevlendirmek” **Kar**: *Ol çaḳmaḳ çaḳdı.* DLT II 17; **Harz**: *Muḥabbetniŋ otı çaḳıp yaḳsa-sen* MM 321-4, *Cuġurrat boldı taḳı çaḳmadı* ME 10-4, *Çaḳmaḳ çapıp ögrenmesem cān otḳa yaḳmaḳ* HŞ 1737; **Çağ**: *Çaḳ-* ‘çakmak’ Abuş 920, *çaḳ-* ‘rad, şimşek, berk urmak, kazık kakmak, sokmak, ısırmak’ ŞSL 298, чақ- ‘bit’, vısekat’, nagovarivat’’ (Fazılov II 511); **Özb**: *Beixtiyår sigäretni läbigä qistirib gügürt çaqdi.* (Elinde olmadan sigarayı dudağına yerleştirerek kibriti çaktı.) Şåvqin, 24.

2. “vurmak” **Harz**: *Oḳ āvāzı yeringe reng yaḍın çaḳıp ḳurdı telimler başı yasın* HŞ 1769; **EAT**: *Oġlanı iki talusınuŋ arasında urup çaḳdı, yıḳdı* DK 23-1

3. “(Oğuzca) söz iletmek, eriştirmek, haber göndermek” **Kar**: *Ol sözüg anıŋ ḳulaḳḳa çaḳdı*. (O, sözü onun kulağına çaktı, eriştirdi.) DLT II 17; **Harz**: *Kögerçin çaḳasın ḳoyduŋ kim uçtı yaḳın bil* HŞ 1642.

4. “kışkırtmak” **Kar**: *Ol ikki kişi ara çaḳdı.* (O, iki kişinin arasını kışkırttı.) DLT II 17.

5. “herhangi bir yere ulaşmak” **Harz**: *Çaḳıp ol yerni şāvur sürdi bildi barp izdeyü hem ferhādını buldı* HŞ 2361.

6. “iftira etmek, kışkırtmak, ihbâr etmek” **Harz**: *Bu ḳavmlar ġammāz tururlar, musulmānlarnı ẓālimlarḳa çaḳarlar* NF 67-9; **Kıp**: *Çaḳar-mén* Lat. *accuso*, Far. *ġamāzī mēkunäm* CC 4b-11, *çaḳ-* ‘gammazlamak, ihbar etmek, ġameze’ Kİ (Özyetgin 56), *yā kişi 'aybını körüp çaḳḳay* GT 292-12; **Çağ**: *Yüzge kilip çaḳar mini 'ālemġa köz yaşı* LD 406, *çaḳ-* ‘gammazlamak, kovlamak’ Abuş 920; **Özb**: *Men ersä ortägimni ungä tegişdän äynätkän edim. Äynätişim häligi tonguzning qulågigä yetib meni bu kişigä çaqibdir.* (Ben ise arkadaşımı evlendirmekten vazgeçirmiştim. Vazgeçirişim bu domuzun kulağına gitmiş ve beni bu kişiye ihbar etmiş.) Ötkän Künlär, 180.

7. “sert nesneleri küçültmek, parçalamak, ufaltmak” **Özb**: *Qand çaq-* ‘şekeri parçalamak’ Hojiyev, 327.

8. “yılan, çiyan, arı sokması” **Özb**: *Ägär vicdani bolmäsä içidä faqat baxillik çäyånläri bolsä, bu çäyånlär özini çaqib yåtäversin!* (Şayet vicdanı yok ise, içinde fesatlık çiyanları varsa, bu çiyanlar kendisini sokup yutuversin!) Yulduzli Tünlär, 284.

9. “yıldırım, şimşek çakmak” **Özb**: *Çaqmåq çaqdi.* (Yıldırım çaktı.) ÖTİL II 360.

Clauson (1972: 405) *çak-* fiilinin yansıma sesten geliştiğini, fizikî veya mental sert bir özellik taşıyan hareketi tanımlamakta kullanılmış olabileceğini belirtir. Metinlerden yola çıkarak *çak-* fiilinin temelde iki anlamı olduğu ve bu iki temel anlamdan gelişen yan anlamların meydana geldiği söylenilebilir. Vurmak ve ateş yakmak için iki maddeyi birbirine vurmak eyleminden ‘çakmak, tutuşturmak, alevlendirmek’; ‘iletmek, ulaşmak, ulaştırmak’ anlamından ise ‘haber göndermek’, ‘ihbar etmek’, ‘gammazlamak’, ‘iftira atmak’ ve ‘kışkırtmak’ gibi anlamlar gelişmiş olmalıdır. Her iki anlam da Özbekçede aktif kullanılmaktadır. Ayrıca yılan, arı vb. sokmasının *çak-* fiili ile ifade edilmesi, yine küçültmek, parçalamak, ufaltmak gibi eylemlerin *çak-* fiili ile ifade edilmesi, anlam alanının geçmişten bugüne genişlediğini gösterir.

55. Çaḳır-: 1. "bağırmak, seslenmek, çağırmak" **Kar**: *Ḳıġır- / çaḳır-* KT (Rylands) 49-2; **Harz**: *Ḳaçan kün tuğsa bu ḫorūs çaḳırur anıŋ ünin işitip eki miŋ ḫorūs çarlar* KE 141v-4, *Yā vaylā téyü çaḳırur-men* NF 275-9, *çaḳır-* 'çağırmak' İMüh 102B-11, *Çaḳırdı, lā ilāhe illa'llāhu tedi* ME 39-6, *Yol āh téyü çaḳırur ḫurūslar tép 'alāllāh* HŞ 3127; **EAT**: *Mere çağıruŋ ḫaberleşeyim didi, çağırdılar Beyrek geldi* DK 78-2; **Kıp**: *Çaġırdı ḳoy mürüvvet ol degüldür* GT 137-3, *çaḳır-* 'seslenmek' İM 319b-7, *çaġır-* 'ṣāḥa' Kİ (Özyetgin 423); **Çağ**: *Çaġır-* 'bağırmak, nida itmek, dellāl olmak, taganni ve neva itmek, davet eylemek, feryād' ŞSL 296, чақыр- 'zvat', priglaşat', sozıvat'' (Fazılov II 512); **Özb**: *Sizni bir kişi çaqirädir.* (Sizi bir kişi çağırıyor.) Ötkän Künlär, 141.

2. "manzum söylemek, türkü çağırmak" **EAT**: *Yatacak yir mi bulduŋ yurt mı bulduŋ noldı saŋa diyü çağırdı* DK 192-13.

3. "davet etmek, ziyafet vermek" **Çağ**: *Ḳara Ḫān barça köçlerin ve kilinlerin çaḳırıp aş berdi* ŞT 71b-12; **Özb**: *Tåşkänd äşråfläri bir mäclis qurib olturişkä Nårmuhämmäd quşbegi Tåşkänd håqimini häm çaqirdilär.* (Taşkent eşrafları meclis kurduklarında, Taşkent hâkimi Narmuhammet Kuşbey'ini de davet ettiler.) Ötkän Künlär, 148.

4. "bir iş için göreve çağırmak" **Özb**: *Harbiy hizmätgä çaqirmåq* (Askerî hizmete çağırmak) ÖTİL II 360.

5. "istemek, sipariş vermek (yemekhane, kafe gibi yerler için)" **Özb**: *Çåyxånälärdän birigä kirdi, üstüngä süyänib taxtä kärävåtdä åyägini uzätib olturdi, çåy çaqirdi.* (Kafelerden birine girdi, üstünü çıkardı, tahta yataklara ayağını uzatıp oturdu, çay istedi.) Qutlug Qån, 152.

*DLT'*de *çaḳır-* fiili bulunmaz, işteş hali *çaḳrış-* 'çağrışmak' bulunur ve Oğuzca olduğu bilgisi verilir (DLT II 209). *Çaḳır-* fiilinin 'çağırmak, seslenmek' ve 'davet etmek' anlamları Özbekçede bugün kullanılmaktadır. Hatta *çaqiriq* ismi 'davet' anlamında kullanılmaktadır. 'Çağırmak' anlamından komşuluk ilişkisiyle 'davet etmek' anlamı gelişmiştir. Fiil ayrıca farklı kullanımlarla 'göreve çağırmak', 'yardıma çağırmak', 'yiyecek, içecek istemek, sipariş vermek' anlamlarıyla bilinmektedir. Fiilin anlam alanı genişlemiştir.

56. **Çal**-: 1. "vurmak" **Kar:** *Tonuġ taş üze çaldı.* (Elbiseyi taşa çaldı, vurdu.) DLT II 23; **Çağ**: *Taşnı taşḳa çalar erdi* SibGT 65a-1, *çal*- 'darb itmek, urmak, düşürmek, gasb, sirkat itmek, katmak, urup kesmek' ŞSL 299.

2. "yere çalmak, atmak, yenmek" **E.Uyg**: *Etüzlerin birgerü yirke çalıp ögsirep tınsırap* AYÇağ 625-12; **Kar**: *Ol anı çaldı.* (O, onu yere çaldı, yendi.) DLT II 23, *Bulaḳ semrise kör muŋar hem azar / İḍisin çalar yérke andın tezer* KB 3600, *Ḫasislerni kötrüp nefisni çalıp* AH 447; **Harz**: *Şirk ve fitne tuġını yerge çaldıŋ* KE 236v-19; **Çağ**: *Ustādı ol bend birle 'amel ḳılıp şakirdini yerge çaldı* SibGT 28b-6, *Yirge baş çalmaḳ bile özüŋni mu'tād iylegil* BD 40-5, чал- 'brosat', svalivat', oprokidıvat'' (Fazılov II 508); **Özb**: *Raqibini çälib yigitmåq* ÖTİL II 352.

3. "silkelemek, dökmek" **Kar**: *Yapurġaḳ çal*- KT (Rylands) 20-18.

4. "kılıç çalmak, savaşmak, yenmek" **EAT**: *Bī-tekellüf kāfire at saldılar, ḳılıç çaldılar* DK 63-5.

5. "sözü kulağa çalmak, işittirmek" **Kar**: *Ol sözüg meniŋ ḳulaḳḳa çaldı.* (O sözü benim kulağıma işittirdi.) DLT II 23; **Özb**: *Faqat yer-tägidän ällaqandäy gurs-gurs åvåzlär qulaqqa çälinär, äftidän, säråy åstidäki yertolälärdä äsläsåzlär işlämåqtä edi*. (Fakat yerden bazen gümbürdeyen sesler kulağa çalınır, belli ki sarayın altındaki sığınakta silahlar çarpışırdı.) Ulugbek Xazinäsi, 7.

6. "müzik aleti çalmak" **Harz**: *Çeng, tanbūr, ḳopuz çalmaḳ belgürdi mü?* KE 177r-7; **EAT**: *Mere kāfir Dede Ḳorḳut ḳopuzı ḥörmetine çalmadum didi* DK 268-2; **Kıp**: *Kūs-ı raḥīl çaldı ecelniŋ ili* GT 37-8, *Bir toyġa anıŋ üze ḳopuz çalmaḳ oynamaḳ bolsa eger bilse anı icābet ḳılmaġay* İM 450b-1, *çal*- 'def gibi müzik aletlerini çalmak, naḳara'l-deff evi'r-rubābe' Kİ (Özyetgin 425); **Çağ**: *Hem aytḳay hem çalġay* MK 21b-11, *Köŋlümni iligliediŋ çalıp çeng iy yār* BD 156-2, чал- 'irgat' na muzıkal'nom instrumente' (Fazılov II 508); **Özb**: *Yolçi çindän häm näy çälişni bilär edi vä yaxşi çälär edi*. (Yolcu gerçekten de ney çalmayı biliyordu ve güzel çalardı.) Qutlug Qån, 21.

7. "ruhlar, cinler için bir şeyin etkisinde büyüsünde kalmak" **Har**: *Telwe ermesmen, dīv perī çalmadı, māl ḳaḍġsı yoḳ* KE 203r-10; **Özb**: *Dindårlär, räsädxånäni 'dozäxiylär mäqåni, kim ungä kirse cin çälib, ärvåh urib ketädi!' deb, ähålining kättä bir qismini bungä işåntirib qoygän edilär.* (Dindarlar, rasathane için 'cehennemlikler

mekânı, her kim oraya girerse cin çarpar, ruhlar vurur!' diyerek, halkın büyük çoğunluğunu buna inandırırlardı.) Yulduzli Tünlär, 222.

8. "hırsızlık yapmak, çalmak" **Harz**: *Ḳapuştı anıŋ birle nerseni, çala aldı andı nemeni* ME 113-5.

9. "soğuk, kar vb. şeylerin etkisinde kalmak" **Harz**: *Ḳıraġu çalsa buğday maġzı bolmaz ḳarılıḳda yiğitlik ḳayra kelmez* HŞ 4237; **Çağ**: *Biz öttük līk ilniŋ ilig ayaġın savuḳ çaldı* BD 397.

10. "kesmek" **EAT**: *Ali kılıcın çekti kim anıŋ başını çala* TS II 816.

11. "katmak, karıştırmak, eklemek" **Osm**: *Ürne, bir ottur süde çalarlar, peynir ederler* TS II 815; **Özb**: *Tuxum çäl-* 'yumurta eklemek' ÖTİL II 352.

12. "sürmek, sürüştürmek" **Osm**: *Bir merhem çalmazsa yaralar azar* TS II 815.

13. "bağlamak, takmak, sarmak" **Osm**: *Tarrarlık esbabın eline aldı ve kemend-i pür-tābın beline çaldı* TS II 819.

14. "göze görünmek, görünür olmak" **Özb**: *Qårångidä ulärning qalqånläri yältiräb tugli näyzäläri közgä çälindi.* (Karanlıkta onların kalkanları parlayınca tuğlu mızrakları göz önüne çıktı.) Ulugbek Xazinäsi, 6.

15. "hastalığa, derde yakalanmak" **Özb**: *Käsäl çäl-*, *därd çäl-* ÖTİL II 352.

16. "engel olmak, çelme takmak" **Özb**: *Bäzi biråvlär sizni çäliş üçün üstingizdän igvå yürgizib yüribdi.* (Birileri sizi engellemek için yanlış yola sürükledi.) ÖTİL II 352.

17. "kaplamak, sarmak" **Özb**: *Tåglärni çälgän tumän, tiriglik boldi gumän*. (Dağları duman sarmış, hayat şüphe olmuş) ÖTİL II 352.

18. "süpürmek, temizlemek" **Özb**: *U, yuni süpürgi bilän çälib çiqdi.* (O, yünü süpürge ile temizledi.) ÖTİL II 352.

19. "alkışlamak" **Özb**: *Çäpäk çälmåq* Qutlug Qån, 29.

Çal- fiili, somut ve soyut anlamlarla tarihî lehçelerde yer almış, anlam alanını tarih içinde genişletmiştir. Eski Uygurca metinlerinden itibaren 'yere çalmak, atmak' ve 'vurmak' anlamlarıyla görülür. 'Müzik aleti çalmak' ve 'hırsızlık yapmak' anlamı Harezm metinlerinden itibaren görülür. Engin Çetin'e ait (2019: 380) *Türkçe Çal- ve Çap- Fiilleri Üzerine Bir İnceleme* adlı çalışmada, başka dillerdeki eşanlamlı fiillerin

içerdikleri anlamların çeviri öğe olarak gelmesi sonucu benzer anlamları edindiği, Arapça '*ḍarb* 'vurmak' ve Farsça *zeden* 'vurmak' etkisiyle, 'müzik aleti çalmak' ve 'hırsızlık yapmak' anlamlarının kazanmış olabileceği belirtilir. *Çal-* fiil ilk metinlerde *yérge çal-, ḳulaḳḳa çal-* ifadelerinde deyimleşmiştir. Ayrıca *kılıç çal-* 'vuruşmak', *baş çal-*'kesmek, öldürmek', *merhem çal-* 'merhem sürmek, iyileştirmek', *yoġurt çal-* 'süte yoğurt mayası eklemek', *cin, peri çal-* 'cin, peri etkisi altında kalmak' kullanımlarıyla tarih içinde anlam alanını genişletmiştir. Özbekçede de ***qasäl çäl- '***hastalanmak', ***därd çäl-*** 'derde düşmek', ***çäpäk çäl- '***alkışlamak' gibi birleşik kullanımlar mevcuttur. 'Hırsızlık yapmak' anlamı dışında, tarihi metinlerde görülen anlamların hemen hemen hepsi bugün Özbekçede yaşamaktadır. Bunların dışında *çal-* 'engel olmak, ayağını kaydırmak, çelme takmak' anlamında kullanılır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

57. Çalış-: 1. "bir şeyin çatlakları, araları, ekleri açılmak" **Kar**: *Ḳapuġ çalışdı*. (Kapı aralıkları açıldı.) DLT II 108.

2. "güreşmek, birbirini karşılıklı yere çalmak" **Kar**: *Ol meniŋ birle çalışdı.* (O, benimle güreşti.) DLT II 108.

3. "ayakları birbirine çarpmak, tökezlemek" **Harz**: *Çalıştı iki tizi, ezildi, evüş boldı* ME 145-3; **Özb**: *Mir Yusuf Xilvatiy bänoräs tonining keng etakläri arasidä åyåqläri çalişib, orindän turdi.* (Mir Yusuf Hilvati hint kumaşı kaftanının etekleri arasında ayakları birbirine çarparak yerinden kalktı.) Ulugbek Xazinäsi, 193.

4. "savaşmak, vuruşmak, çarpışmak, kılıçlaşmak" **EAT**: *Alnına yumruġın tayadı, sürdi meydanuŋ başına çıḳardı. Çoḳ çalışdılar. Ne buġa yeŋer, ne Ḳan Turalı yeŋer* DK 182-5; *Tiz ol ḳılıçlar ile çalışalum, sügüler ile dürtüşelim* TS II 811.

5. "çalışmak, çabalamak, gayret etmek" **Çağ**: *Çalış-* 'çabalamak, çarpınmak, iʿtihād, gūşiş itmek, say ve gayret eylemek' ŞSL 300.

6. "birlikte çalmak" **Özb**: *Såzändälär éng quvnåq kuylärini çälişdi, håfizlär éng yaxşi äşulälärini äytişdi.* (Sazendeler en neşeli şarkılarını çaldı, hâfızlar ise en güzel ezgilerini söyledi.) Yulduzli Tünlär, 54.

Çal- fiilinin işteşi *çalış-*, temelde 'karşılıklı birbirini yere çalmak, güreşmek' anlamındadır. Ayrıca *çalış* ismi 'çelme, güreş' anlamıyla kaydedilmiştir (DLT IV, 133).

Yine birbiriyle bağlantılı olarak ‘savaşmak, vuruşmak’ anlamları Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde görülmüştür. Clauson (1972: 421) bu anlamın Osmanlıcada 14-16. yüzyıllar arasında yaşadığını belirtir. Türkçede *çalışmak* kavramını inceleyen Mustafa Öner (2013: 111-115) fiilin ‘vuruşmak, kılıçlaşmak’ anlamından ‘çabalamak, gayret etmek’ anlamının Osmanlıca içinde geliştiğini, ‘çabalamak, gayret etmek’ anlamından ise ‘meslek sahibi olmak, bir iş üzerinde çalışmak’ anlamına geldiğini belirtir. Türkiye Türkçesinde birbirinden gelişen ve bir öncekini unutturan anlamlar dizisi meydana gelmiştir. Tarihî lehçelerde ve Özbekçede ise durum farklıdır. ‘Vuruşmak, savaşmak, kılıçlaşmak’ anlamındaki *çalış-* fiiline Harezmce, Kıpçakça, Çağatayca ve Özbekçe metinlerde rastlanmamıştır. Dolayısıyla buradan ‘çabalamak, gayret etmek’ anlamlarına gelişen *çalış-* fiili de yoktur. Sadece, Çağataycanın son dönemine ait *Şeyh Süleyman Efendi Lugati*’nde kaydedilmiştir (bkz. 5. mad.). *Özbek Tiliniŋ İzahlı Lugati’*nde de *çalış-* fiilinin ‘çabalamak, gayret etmek’ anlamı arkaik [esk.] olarak kaydedilmiştir (ÖTİL II 351). ‘Bir işte çalışmak’ anlamı da yoktur. İşteş ekinin canlı olduğu ‘ayakları birbirine çarpmak’ ve ‘birlikte müzik aleti çalmak’ anlamları ile kullanılmaktadır. Geçmişten bugüne bakıldığında fiilin kavram alanında bir daralma olduğu açıktır.

58. Çap-: 1. “yavaşça vurmak, dövmek” **Kar**: *Ol atın çıbık birle çapdı*. (O, atını çubukla yavaşça vurdu, çırpıştırdı.) DLT II 3; **Harz**: *At boynıġa çaptuḳda raġbat-lıġ ḳıldı anı nersege* ME 79-8, *İzin izleyü çaptılar soŋınça baru yitlindi* HŞ 779; **Kıp**: *Çap-* ‘bir defada vurup kesmek’ Kİ (Özyetgin 427), *Kerekse çapup yürür irken ḳılsun* İM 123a-3.

2. “suda yüzmek” **Kar**: *Er suwda çapdı.* (Adam suda yüzdü.) DLT II 3, *Ḳayusı ḳopar kör ḳayusı ḳonar / Ḳayusı çapar kör ḳayu suw içer* KB 73.

3. “(Uygurca) boynunu vurdurmak, baş kesmek, kesmek, parçalamak” **Kar**: *Çomak tat boynın çapdı.* (Müslüman gavurun boynunu vurdu.) DLT II 3; **Harz**: *Ḳılıç birle yençükin çapdı, tewe yumalanu tüşdi* KE 35v-14, *Geh ol gulgūn üzer geh çapsa şebdīz* HŞ 1378; **Çağ**: *Kündüz deşt ü vādīġa çapıp bir niçe zebū-nı ġāfil tapıp* MK 30a-8, *çap-* ‘baş kesmek, baş kesildikten sonra sıçrayıp atlamak’ Abuş 921, *Ḳılıç birlen çapıp ikki bölük ḳılmaḳ kerek* ŞT 83b-12; **Özb**: *Ähmäd Tänbälini äkä-ukälärigä qoşib*

qiliç bilän çåpib burdäläb täşläydilär. (Ahmet Tanbal'ı kardeşlerinin yanına koydular, kılıçla kesip parçalayıp bıraktılar.) Yulduzli Tünlär, 162.

4. "sıvamak" **Kar**: *Er ewin çapdı.* (Adam evini sıvadı.) DLT II 3.

5. "el çarpmak, vurmak" **Harz**: *Közleri ol ḳızġa tüşti, sekrişü ayaların çapa başladılar* KE 233v-10, *Çaptı iki eligini* ME 83-8.

6. "at koşmak, sürmek, dörtnala koşmak" **Harz**: *Atınġa mündi, taḳı çapup Mekkeke kirdi*. NF 49-11; **EAT**: *Atın çekdiler bindi. Çapdı, anasınuŋ ivine geldi.* DK 257-6; **Kıp**: *Süngü oynap at çapup köp türlü irdem körgüzüp ayttı* GT 21-6, MG 96a-5, KK 83b-3, *şap-* DM 23a-12; **Çağ**: *Meydānda tekāver çapıp belki ol tekāver hem anıŋ neş'esidin meydānda yügürürge ḳuvvet tapıp* MK 11b-5, *çap-* 'seğirtmek' Abuş 921, чап- 'bıstro bejat', mçat'sya, nestis', sostyazat'sya v bege' (Fazılov II 506); **Özb**: *Ulärning åtläri ertäläbdän beri u yåqdän bu yåqqa çåpib çärçäb qålgän.* (Onların atları sabahtan beri o taraftan bu tarafa koşturmaktan yorulup kalmış.) Yulduzli Tünlär, 257.

7. "yağma etmek, yağmalamak" **EAT**: *Altun ban ivlerin kāfirler çapdılar.* DK 38-5; **Çağ**: *Cān mülkini çaptı barı ni 'aḳl ḳaldı ni dilī* LD 2073, *Biglerniŋ ivlerin çapdı* ŞT 97a-19.

8. "koşmak, koşuşturmak" **Özb**: *Doppini qoltigigä tiqib köz yäşlärini ärtä-ärtä kälävlänib içkäri håvligä çåpdi.* (Düppiyi koltuğuna sıkıştırıp gözyaşları artarak aksar halde içeri avluya koştu.) Qutlug Qån, 161.

9. "kapmak, saldırmak" **Özb**: *Yurtdän äyrilgänni yåv çåpär* (Memleketten ayrılanı düşman kapar) mak. ÖTİL II 378.

10. "toprağı sürmek, çapalamak, çapa yapmak" **Özb**: *Ketmån çåpdim, ter tökdim, ärpä bugdåydån ekdim.* (Çapa yaptım, ter döktüm, arpa, buğday ektim.) ÖTİL II 378.

Çap- Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren çok anlamlı olarak görülür. Clauson (1972: 394) *çap-*'ın kökenini gürültülü bir hareketi tanımladığından olsa gerek, yansıma sese dayandırır. Tarih içerisinde anlam alanı genişlemiştir. Bugün Özbekçede 'koşmak', 'at koşturmak', 'kesmek' ve 'toprağı sürmek, çapa yapmak' anlamlarıyla kullanılmaktadır. Ayrıca ***baxti çåp-*** 'şansı, talihi dönmek', ***betgä çåp-*** 'yüzüne vurmak, açık söylemek', ***köngli çåpmä-*** 'cesaret edememek' deyimlerine kaynaklık etmiştir. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

59. **Çat**-: 1. "(Oğuzca) kuzuyu koyuna katmak, bir araya getirmek, birleştirmek" **Kar**: *Er oġlaḳ ḳuzıḳa çattı*. (Adam, oğlağı kuzuya kattı.) DLT II 294.

2. "çatmak, alın, kaş çatmak, buruşturmak" **Kar**: *Ajun külçirer baz alın ḳaş çatar* AH 205; **Harz**: *Budadı tegni, çattı iki közi arasını ewürdi nerseni* ME 66-8, *Çatıp yā tég ḳaşın oḳ kibi sözlep* HŞ 1657; **Kıp**: *çat*- 'kaşlarını çatmak, cemaʿa beyne'l-hācibeyni Kİ (Özyetgin 429); **Çağ**: *Alnını çatıp tunuşup olturup turur* SibGT 57a-12, *Mini şikesteni ḳıstap köŋülni ġonçe ḳılur / Ḳaşını çıtmaġı birle tar ağzını buruşı* BD 554-2.

3. "telif etmek" **Harz**: *Tasnif ḳıldı, çatdı kitābnı yaraşturdı köŋüllerni* ME 81-5.

4. "söz uydurmak, tasarlamak, kafasında kurmak" **Harz**: *Bezeyi çatdı sözni, yalġan çattı sözni* ME 98-6, *Menim üze yalġan çatar* NF 381-7.

5. "süslemek" **Harz**: *Özin çattı nerse birle, körklülük istedi nerse birle* ME 178-2.

6. "kumaşları birbirine eklemek, dikmek" **Kıp**: *Çat*- 'cemaʿa beynel'l-derzeyni Kİ (Özyetgin 428); **Özb**: *Håvlidä yåş cuvånlär yürişär, kimdir åvqat pişirär, bazi birläri äyvångägä yåzilgän nämät üstidä hä deb ignä çätärdi*. (Avluda çocuklar koşuşur, bazıları yemek pişirir, bazıları terasta serilen kilim üstünde 'ha'diyerek tığ teyellerdi.) ÖTİL II 358.

7. "birbirine bağlamak, tutturmak" **EAT**: *Ḳırḳ doḳuz atı dükelciğin dutar / ḳamusunu biri birine çatar* TS II 838; **Çağ**: *Çat*- 'çöpi çöpe tayamak, iliştirmek, rabt ve bent itmek, müsadem ve mukarin olmak, rast gelmek' ŞSL 294.

8. "karşılaşmak, dokunmak, çarpmak" **Osm**: *Enginde gece furtuna zuhur ederse her gemi fenerini yaka. Feneri yoğusa birer fener asa tâ ki gemiler biri birine çatup hata etmeyeler* TS II 838.

9. "birbirine eklemek, katmak" **Özb**: *Åxiri bu sirni içigä yäşirålmäy, bäzi eng yaqin dugonälärigä qoşib-çätib söyläb berdi.* (Sonunda bu sırrı içinde gizlemeden en yakın arkadaşlarına birbirine katarak anlatıverdi.) Girdåb, 23.

Çat- fiili 'bir araya getirmek, katmak, eklemek, birleştirmek' temel anlamlarından zamanla soyut ve somut anlamlara sahip olmuştur. Tarihî lehçelerde

‘dikmek’, ‘telif etmek’, ‘uydurmak’, ‘karşılaşmak’, ‘süslemek’ gibi anlamlar kazanmıştır. Özbekçede temel anlamı yer almakla birlikte yeni anlamlar kazanmıştır.

60. **Çayna-**: 1. “ağızda çiğnemek, dişle ezmek, kemirmek” **Harz**: *Peyġambar ʿas ḳoy etidin bir pāra aldı taḳı çeyneyü başladı erdi* NF 33-15, *Uşaḳ ḳılġu loḳma üküş çéynegü* MM 268-1, *Çaynap sordı kemükni, süŋüknüŋ yumşaḳın yedi* ME 183-2, *çayna-* ‘çiğnemek’ İMüh 101B-12; **Kıp**: *Çaynadum* Lat. *masticauj*, Far. *çanaīdäm* CC 17b-15, *dudağı kön degül kim çiynegey sen* GT 157-4, *Saḳız çaynamaḳ oruç kişinin oruçın açmas* İM 272b-6; **Osm**: *Çeynemezse etmeği dahi bu diş / fehm ü can* ü *akla irmez perveriş* TS II 883; **Çağ**: *Çayna-* ‘çiğnemek’ Abuş 922, *çayna-* ‘çiğnemek, temeżżuġ ve müsāġ itimek, ezmek, ısırmak, kırmak, yençmek, pāy-māl eylemek, depmek’ ŞSL 303, чайна- ‘jevat’, razjevat’’ (Fazılov II 507); **Özb**: *U pådşåh åtäsining åldidä åvqät çäynäb otirişdän iymänär édi.* (O, padişah babasının önünde yemek yemekten çekinirdi.) Yulduzli Tünlär, 241.

2. “çiğnemek, ezmek” **Harz**: *Süfyān ewlügi Hind kelip ḳarnın yardı, bağrını alıp çeynedi* KE 224r-21; **Osm**: *Kıyamet gününde ol Ukbe zâlim ellerini çeyneye hasret ve nedamet yönünden* TS II 883; **Özb**: *Mäşinä qolini çäynäb ketibdi.* (Araba, elini ezmişti.) ÖTİL II 349.

3. “para harcamak, geçinmek” **Özb**: *Ertä çårşänbä, båzår, on çuftini mängä qåldir, ertägä såtib, çäynäb turäylik.* (Yarın çarşamba, pazar, on çiftini bana bırak, yarın satıp harcarız.) Qutlug Qån, 74.

4. “dedikodu yapmak, gıybet etmek” **Özb**: *Mullä Süläymån sizni bolsä rosä çäynädilär.* (Molla Süleyman, sizin de epey dedikodunuzu yaptı.) ÖTİL II 349.

5. “lafı dolandırmak, gevelemek, sürüncemede bırakmak” **Özb**: *Gäpni çäynämäy maqsädgä öt.* (Lafi dolandırmakdan sadede gel.) Hojiyev, 328.

Çayna- Harezm dönemi öncesi metinlerde yoktur. Harezm metinlerinde *çeyne-* olarak geçer. Kıpçak metinlerinde *çayna-* ve *çiyne-* olarak geçer. Fonetik olarak *çayna-* > *çeyne-* > *çiyne-* şeklinde gelişmiştir. /Ç/ ve /y/ seslerinin etkisiyle ilk hece ünlüsü incelmiş ve daralmıştır. Özbekçede *çäynä-* ‘çiğnemek’, ‘ısırmak, yemek’ anlamındadır. *åvqät çäynä-, nån çäynä-, saqiç çäynä-* kullanımları yaygındır. Öte yandan, *çäynä-* Özbekçede özellikle mecaz anlam yönünden genişlemiştir. ***Çäynäb tur-*** ‘harcamak,

geçinmek' deyimi kullanılır, ayrıca *çäynä-* fiilinin 'dedikodu yapmak, gıybet etmek' (Aynı zamanda argo kullanımdır.) ve 'lafı dolandırmak' anlamları fiilin mecaz anlam yönünden genişlediğini göstermektedir.

61. **Çek-**: 1. "bir şeyi kendine veya başka bir yöne doğru yürütmek, asılmak" **Harz**: *Yez- īdni tamuġġa teben atıp temür ırġaḳlar birle ilip buza, yırta çeke sança ḳınaġuları.* KE 249r-17,18, *çek-* 'yolmak' İMüh 95B-12, *Çekdi bıçaḳnı, keçürdi bıçaḳnı* ME 37-4, *Çekip keltürdüŋ uş ḳayra usandıŋ* HŞ 1741; **Kıp**: *Ḳuyudan su çek-* İM 90a-1, *çik-* MG 94b-9, *çek-* TZ 161, *çek-* 'ceẕebe' Kİ (Özyetgin 430), *İkki kişi fāyidesiz renc çikti* GT 320-8; **Çağ**: *Hecriŋ ġamıdın başnı özümge çikedür-min* ŞHD 185a-3, *çek-* Abuş 922, *çik-* 'çekmek, cer, celb, cezb ve kabz itmek, icmal tartmak, sürmek' ŞSL 329, чәк- 'tyaut', vıtyagivat', ispıtıvat'' (Fazılov II 515).

2. "çekmek, yay kurmak, germek" **Kıp**: *Asl yā-nı çikmekde kirek kim ḳaşıŋ üzere tartġay-sen* MG 103a-1; **Çağ**: *Hedefġa urġalı kizlep feraḥ oḳını yeme, neşāṭ yasını çekti ḳulaḳınıŋ tüzidin* SibGT 92b-5.

3. "yazıya noktalar koymak, noktalamak" **Kar**: *Ol bitig çekdi.* (O, kitabı noktaladı.) DLT II 21.

4. "kan almak" **Kar**: *Ol atın çekdi.* (O, atın damarından kan çekti.) DLT II 21.

5. "ip, bağ vb. çekmek, çekerek bağlamak" **Kar**: *Ol terkek bağın çekdi.* (O, bohçanın bağını sıkıladı.) DLT II 21.

6. "ölçmek, tartmak" **Kıp**: *çek-* 'ölçmek' KK 81a-5; **Çağ**: *çek-* 'tartmak' Abuş 922.

7. "çekmek, uzatmak" **Kıp**: *Ayasınıŋ içini çekkey, ol ikisini iŋsesine tigin andan soŋra ḳoyġay* İM 88a-4; **Çağ**: *Boy çektiŋ ü āfāḳ içide ḳoptı ḳıyāmet* LD 1279.

8. "çekmek, vurmak" **Özb**: *Tig çek-* 'silah çekmek', *xancär çek-* 'bıçak çekmek' arkaik ÖTİL II 363.

9. "fiz. / mec. acı çekmek, ağrı, dert, cefa çekmek, dayanmak" **EAT**: *Eyle kim men çekerem göz buŋını* DK 231-4; **Kıp**: *Sağ ir bilmes cirāḥat ağrısın, derdni çikken kişi bilür yaḳīn* GT 252-8; **Çağ**: *ʿĀşıḳ kibi hīç cefā çikmes imiş / Hīç kimse anıŋ kibi belā çikmes imiş* ŞHD 182a-2, *Ḳayġuŋnı çike çike ḳarıptur Bābur* BD 164-1; **Özb**: *Siz*

häli häm meni deb köp cäfå çekdingiz. (Siz şimdi de benim için çok cefa çektiniz.) Yulduzli Tünlär, 127.

10. "çekip gitmek, göç etmek" **Çağ**: *Oġuz ili köçüp çekip yörümedük yol barmu* ŞT 96b-10.

11. "tütün çekmek, sigara içmek" **Özb**: *Maxorkä çek-* 'tütün çekmek', *çilim çek-* 'nargile içmek' ÖTİL II 363.

12. "imza atmak" **Özb**: *Bu ähdnåmägä imzå çekkän, ilåhiy Täŋri åldidä xånliq dävåsidän våz keçgän*. (Bu belgeyi imzalamış, ilahi Tanrı önünde hanlık davasından vazgeçmiş.) Yulduzli Tünlär, 96.

Çek- fiilin Yazıtlar ve Eski Uygur dönemi metinlerinde görülmez. *DLT*'de çok anlamlı görülür. *İt-* fiilinin zıttı, 'bir şeyi kendine doğru veya başka tarafa doğru çekmek' temel anlamındadır. Çeşitli bağlamlarla yeni anlamlar kazanmıştır. Tarih içerisinde 'uzatmak', 'vurmak', 'yolmak', 'ölçmek' gibi çeşitli anlamlara sahip olmuş, kavram alanı genişlemiştir. 'Acı çekmek, gam çekmek, cefa çekmek' anlamı tarihî lehçelerde ve Özbekçede yaygın kullanılmıştır. Özbekçede *çek-* fiilinin 'bir şeyi kendine doğru çekmek' fiziksel anlamı (*tart-* fiilinin yaygın kullanımından olsa gerek) kullanılmamaktadır. 'İmzalamak, imza atmak' ve 'tütün, sigara, nargile, esrar vb. içmek' *çek-* fiiliyle kullanılmaktadır. Bunun dışında *çek-* fiilinin 'süslemek, nakşetmek' anlamı da bulunmaktadır (ÖTİL II 363). Fiilin anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir.

62. Çıḳ-: 1. "dışarı çıkmak, ayrılmak, uzaklaşmak" **Kar**: *Er ewdin çıkdı.* (Adam evden çıktı.) DLT II 17, *Çıḳardı atası bitiğin oġul / İligke ötündi kör aḳru amul* KB 1556; **Harz**: *Yolḳa bir barmaḳ endāzası mülkiŋdin taşḳa çıḳmış-sen* NF 410-17, *Azıp yörügenler tamuġḳa çıḳar* MM 48-3, *çıḳ-* İMüh 90A-8, *Aġızlarındın cümle yılanlar çıḳtı* SK 23b-10; **Kıp**: *Yara yaḳşı bolmas içinden témeri çıḳmayınça* CC 62b-35, *Başdan insün kerekse içinden yoḳaru çıḳsun* İM 94a-4, *çıḳ-* RS 191c-5; **Çağ**: *Çıḳtı aḳ ivdin ṣanem tikti 'alem zer-nigār* ŞHD 38a-4, *Sıfāl çüçek ki her daşdın miŋ çıḳar* MK 87b-8, *çıḳ-* Abuş 924, *çıḳ-* 'haddinden harice varmak, urūc ve hurūc ve tecāvüz itmek, tahaddüd itmek' ŞSL 328, чык- 'vıhodit', slujebnıy glagol' (Fazılov II 519); **Özb**:

Mullä Fäzliddin mähkämädän şaxt bilän täşqarigä çiqdi. (Molla Fazliddin mahkemeden ani bir hareketle dışarıya çıktı.) Yulduzli Tünlär, 10.

2. "ortaya çıkmak, belirmek" **Harz**: *İblis anda turur, tegmesinde bir çıḳar yana kirür* KE 4r-1, *Hemīşe bu ḥikāyet sorar erdi, aḍın sözni dımaġındın çıḳardı* HŞ 490; **Kıp**: *Ḫannıŋ alemleri çıḳsın, ḫaçnıŋ yarıḳı balḳısın* CC 74a-1, *çıḳ-* 'çıkmak, doğmak, ḫarece, ṭalaʿa' Kİ (Özyetgin 432); **Özb**: *Ekkinlär qiygos çiqdi.* (Ekinler çiçek açtı.) Hojiyev, 331.

3. "ölmek, erişmek" **Harz**: *Āḫir vaḳtında dünyādın küfr birle çıḳsa taḳı ol yaman men* NF 379-1; **Kıp**: *Tatlı cān çıḳsa ḳalsa ten ḫālī* GT 264-13; **Çağ**: *Cānım çıḳadur derd ile cānānıma aytıŋ* LD 943.

4. "cihat, gazat için çıkmak, savaşmak" **Harz**: *Peyġāmbar ʿas ḳaçan kim ġazātḳa çıḳar bolsa erdi* NF 414-6.

5. "yükselmek" **Kıp**: *Ölümden yana érkli çıġup kökke bardı* CC 80a-4; **Çağ**: *Çıḳsa ḳuyaş felekke sin atḳa çıḳḳanıŋ dik* BD 59-1; **Özb**: *Cüdä äläŋgäsi åsmåŋgä çiqib ketdi*. (Alevleri gökyüzüne yükseldi.) Keçä vä Kündüz, 172.

6. "yola çıkmak, yolculuğa çıkmak" **Harz**: *Yolġa çıḳdı bir yérden bir yérge* ME 111-7; **Özb**: *Nimä üçün bu säfärgä çiqqanimni häm bilmäymän*. (Niçin bu sefere çıktığımı da bilmiyorum.) Keçä vä Kündüz, 178.

7. "bitmek, büyümek, sürmek" **Çağ**: *Maḥbūb ʿārżı gülide çıḳsa ḫārīmuḥibḳa cār bolur* SibGT 77a-10.

8. "belli bir durumdan başka bir duruma geçmek, ilerlemek" **Özb**: *İssigi qirqqa çiqdi*. (Ateşi kırka çıktı.) ÖTİL II 375.

9. "satışa çıkmak, yayımlamak" **Özb**: *1979 yildä raxmätli Şäråf Räşidovning yordämi bilän romän kitåb bolib çiqdi*. (1979 yılında rahmetli Şeref Raşidov'un yardımıyla roman yayımlandı.) Yulduzli Tünlär, 1.

10. "açıklamak, izah etmek" **Özb**: *Tåhir Ändicångä ketiş haqidägi gäpning uçini çiqarişgä çogländi*. (Tahir, Endican'a gidişi ile ilgili konuşmasını açıklamaya hazırlandı.) Yulduzli Tünlär, 4.

11. "mahsül, ürün olarak ortaya çıkmak" **Özb**: *Beş kilogrämm gilosdän neçä kilogrämm muräbbä çiqädi?* (Beş kilo kirazdan kaç kilo reçel çıkar?) ÖTİL II 375.

12. “fiil (i)b + *çiq*- yapısında yardımcı fiil olarak işin tamamlandığını ve bittiğini gösterir” **Özb**: *Bir qançä yengil jinåiy-måcäråviy romänlärni yäşirin oqib çiqqan édi.* (Bir süredir, suç ve macera türündeki basit romanları gizlice okumuştu.) Qutlug Qån, 62.

Türkçenin en sık kullanılan fiillerindendir. *Çık*- Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren ve çok anlamlı olarak görülür. ‘Dışarı çıkmak, ayrılmak, uzaklaşmak’ ve ‘ortaya çıkmak, belirgin olmak, görünür olmak’ anlamları tarihî metinlerde görülür. Ayrıca ***can çık***- metâforik (örtmece kullanım) anlamıyla ‘ölmek, ölecek duruma gelmek’ manası metinlerde sıkça yer alır. Tarihî lehçelerdeki kullanımlar Özbekçede de olmakla birlikte kullanımdan kaynaklı yeni anlamlarla anlam alanı genişlemiştir. Bunun dışında birleşik fiillerde yardımcı fiil işlevinde kullanılmıştır.

63. **Çıḳış**-: 1. “çıkmakta yardım ve yarış etmek, karşı karşıya gelmek, birlikte çıkmak” **Kar**: *Olar ikki ewden çıḳışdı*. (O ikisi evden çıkmakta yarış etti.) DLT II 104; **Harz**: *Ḳamuġ çıḳtılar, siz olarnıŋ birle çıḳışu bilmegey-siz* KE 225r-6; **Özb**: *Däm ötmäy yigitlär çiqişdi, keyin mäst Sälim båyväççä*[8] *häm bir körinib yokåldi*. (Zaman geçmeden yiğitler çıktılar, sonra sarhoş Salim de bir görünüp yok oldu.) Qutlug Qån, 128.

2. “başa çıkmak, hakkından gelmek” **Kıp**: *ʿĀlim anıŋ bilen çıḳışa bilmedi terk itip kitti* GT 214-10; **EAT**: *Şehirler açtım, çeriler sıdım*; *çün ölüm geldi, ölümle çıkışamadım* TS II 893.

3. “uyuşmak, anlaşmak” **Çağ**: *Egerçi sinsizin sabr iylemek iy yär müşkildür / siniŋ birle çıḳışmaḳlıḳ dağı bisyär müşkildür* BD 51-1; **Özb**: *Keyin mädräsä ilmläridän köngli soviy båşlädi, çünki imåm boliş uni sirä qiziqtirmädi. Buning ustigä u müdärris häm mullaväççälär bilän yaxşi çiqişä ålmädi*. (Sonra medrese ilimlerinden gönlü soğumaya başladı, çünkü imam olmak onun ilgisini hiç çekmedi. Bunun üzerine müderris ve mollalarla iyi anlaşamadı.) Qutlug Qån, 15.

4. “beğenmek, sevmek” **Özb**: *U muşuk bilän çiqişmäydi*. (O, kediyi sevmez.) ÖTİL II 374.

---

[8] Bayvaççа: Zenginin oğlu anlamına gelen bir hitap şekli ÖTİL I 127.

Çık- fiilinin işteşi *çıkış-*, *DLT*'de 'yardım ve yarış ederek çıkmak' anlamıyla kaydedilmiş, Orta Türkçe döneminde 'başa çıkmak, hakkından gelmek' anlamıyla genişlemiştir. Çağatayca ve Özbekçede 'anlaşmak' anlamına gelmiştir. 'Anlaşmak, uyuşmak' anlamından 'sevmek, beğenmek' anlamı gelişmiştir. Özbekçede fiilin anlamı genişlemiştir.

64. **Çiz-**: 1. "çizmek, yazmak" **E.Uyg**: *Çız-* 'çizmek, yazmak' EUTS 62; **Harz**: *Anda ḫat çizdi, on beş arşun uzunı taḳı eni taḳı ol ḫat ortasında olturdı* NF 149-9, *Bitidi, çızdı, yandı ot, kösendi ot* ME 132-3; **Kıp**: *Çız-* 'yazı yazmak' CC 25b-22, *Yirge kemişmek mu'teber degül taḳı çızmaḳ mu'teber degül* İM 186a-7, *çız-* 'çizmek, ḫaṭṭa' Kİ (Özyetgin 435; **Çağ**: *Çiz-* 'hatt çekmek, tayy, hazf itmek, redd, hatasını bozmak, çizgi çekilmek, cetvel' ŞSL 326, чиз- 'pisat'' (Fazılov II 517); **Özb**: *Üçburçäk çiz-* 'Üçgen çizmek' Hojiyev, 332.

2. "resmini yapmak, resm etmek" **Harz**: *Bu elgim né sūrat kim çizġay anda nişānı bolur velī yoḳ cānı tende* HŞ 695; **Çağ**: *Zindān tam üze ṣūretiŋi çizse kişi ṣūretiŋ ḳubḥıdın yıġılġa cidār saŋa uçmaḫ içide bolsa* SibGT 78b-12, *Naḳḳāş-ı ezel çizdi şekliŋni besī ra'nā* ŞHD 121b-3; **Özb**: *U kişi çântägidän qaläm çiqarib, bir qâgâzgä sälib şäklini çizib, dedi*. (O, çantasından kalem çıkardı ve bir kağıda şeklini çizmiş, dedi.) Hind Seyyâhining Qissäsi, 8.

3. "dizmek, sıralamak" **Özb**: *Ondän ârtiq izvâşçilärning qatâr-qatâr çizilib turgänlärini kördi*. (Ondan fazla arabacının sıra sıra dizildiğini gördü.) Keçä vä Kündüz, 160.

4. "yol göstermek, rehberlik etmek, plan yapmak" **Özb**: *Män bir vaqt sängä yol çizib bergän edim-ku, şundän çiqmä, paxtäni birinçi koldän âl, dehqânlärgä pulni qişdä tärqat*. (Ben sana bundan çıkma diye bir zamanlar yol göstermiştim, pamuğunu birinci elden al, çiftçilere parayı kışın dağıt.) Qutlug Qân, 38.

5. "uygun olmayan bir hâle düşerek yere bakmak, utanmak" **Özb**: *-Biz nimä üçün yigildik-dä nimägä yer çizişib olturämiz! -dedi. Biz bu yérgä äzä âçqali keldikmi?* (Biz niçin toplandık, niçin yere bakıp duruyoruz? – dedi. Biz buraya yas tutmak için mi geldik?) Ötkän Künlär, 28.

Tarihî metinlerde *çiz-* yanında *çız-* şeklinde de geçer. Harezm döneminden itibaren metinlerde *çiz-* daha çok görülür. 'Yazmak', 'resim yapmak' anlamlarında tarihî lehçelerde yer alır. Özbekçede 'yazmak, çizmek' anlamının yanı sıra 'dizmek, sıralamak' anlamını kazanmıştır. Bunun dışında, örneğin ***yol çiz-*** 'rehberlik etmek, yol göstermek', ***yér çizib qal- /otir-*** 'utanmak' deyimleriyle yer almıştır. Fiilin anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir.

65. Çoğla-: 1. "bağlamak, bohçalamak" **Kar**: *Ol tonuġ çoġladı* (O, elbiseyi bağladı, bohçaladı.) DLT III 295.

2. "sarmak, örtmek, etrafını dolamak" **Har**: *Belḳīs ol bitigni Teŋridin keldi tép saḳındı, aḳ ḥarīrge çulġadı* KE 147v-18, *Meni tonga çulġaġıl kim köŋlümke yana ḳorḳuġ kirip turur tedim erse, meni çulġadı, yatḳurdı* NF 9-9, *Ottın ṭaşt keltürüp çulġayurlar* SK 29b-14; **EAT**: *Ḫanum göne çolġaduŋ /götürüp oda atdurduŋ* DK 251-8; **Kıp**: *Çulla-* Kİ (Özyetgin 440); **Çağ**: чулга- 'zavoraçivat', zakutıvat', ukutıvat'' (Fazılov II 522); **Özb**: *Näri-beri boz sälläsini båşigä çulgäb, särpåyçän käfşini şäp-şub båsib, därvåzädän içkerigä kirib bårmåqdä bolgän Säfär Bozçini maxdum*[9] *toxtätdi*. (Bir oraya bir buraya boz sarığını başına sardı, yalınayak ayakkabısını şap şup basarak kapıdan içeri giren Sefer Bozçin'i mahdum durdurdu.) Mehråbdän Çäyån, 46.

3. "üzerine bir şey giyinmek" **Kıp**: *Ol iʿticār kim çulġaġay taḥfīfesiniŋ bir ançasını başı öze taḳı ḳılġay* İM 188a-4.

4. "kaplamak, ele geçirmek, sarmak" **Çağ**: *Çulġa-* '*ihata ve pīçīde itmek, burmak, kaplamak, örtmek, setr eylemek, lifāfe, çevirmek, aylanturmak'* ŞSL 319; **Özb**: *Åtäbek üygä kirgändä yåstiq betini tärtibsiz såç bilän çulgätib Kümüş uxlär édi*. (Atabey eve girdiğinde, dağınık saçlarıyla yastık yüzünü kaplamış Gümüş uyuyordu.) Ötkän Künlär, 188.

[9] Mahdum 1. Erkek evlat, oğul (kelime bu anlamı Türkçede kazanmış olup daha çok saygıya değer insanların erkek çocukları için hürmet ifadesi olarak kullanılırdı.) 2. Kendisine hizmet edilen kimse (www.kubbealtilugati.com; erişim tarihi: 02.04.2021).

5. “mec. kuşatmak, ele geçirmek, içine almak” **Özb**: *Yolgiz qålgän çågläridä türli oy-häyållär bilän çulgänädigän boldi*. (Yalnız kaldığı zamanlarda türlü düşünce ve hayyallerle kuşatılırdı.) Qutlug Qån, 76.

Çoġla[10]- Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülür. Harezmce, Kıpçakça, Çağatayca ve Özbekçe metinlerde *çulġa-* şeklinde geçer. Fiil çoğunlukla *çuġla-* / *cuġla-* / *çulġa* olarak metateze uğramış ve dar ünlülü *çulġa-* şekliyle görülür (Clauson, 1972: 452). ‘Bağlamak’, ‘sarmak, dolamak’ anlamları temelinde ‘örtmek’, ‘giyinmek’, ‘kaplamak’ gibi anlamlarla genişlemiştir. Özbekçede bu anlamların çoğunu taşımakla birlikte mecâzî olarak ‘fikir, düşünce, hayal için sarmak, kuşatmak’ anlamını kazanmıştır (bkz. 5. mad.). Fiil, geçmişten bugüne anlam alanını genişletmiştir.

66. Çök-: 1. “diz çökmek, dibe çökmek, yere çömelmek, oturmak” **Kar**: *Ol begge çökdi.* (O, beyin önünde diz çöktü.) DLT II 21, *Negü teg tirilgü bu künde naru / Çöküp bardı egnim ḳopumaz erü* KB 5457; **Harz**: *Kaʿbe tarafınġa ḳasd ḳılsalar, çöker, hēç ḳopmas* NF 42-16, *Teve bardı Ebū Eyyūb Enṣārī̄ öyi eşikinde çökti* KE 220v-21, *Teşehhüdde iḫlas bile çökse-sén* MM 276-4, *İki dizin çökerler erdi, ve közleridin yaş tökerler erdi* SK 41a-9, *Baḫşīş tiledi andın çökti, yaḫşı kördi* ME 220-2; **Kıp**: *Çök-* ‘dizi üzerine çökmek’ Kİ (Özyetgin 438), *Çökse anası ileyinde* İM 81a-3, TZ 163; **EAT**: *Ḳaba dizi üzerine çökdi ayıtdı* DK 36-10; **Çağ**: *Yir öpüp tiz çöküp şevḳımnı taḫrīr itkesin* ŞHD 123b-9, *çök-* ‘aşağı koymak, eğilmek, secde itmek, deve aşağı gelmek, hasf, inhina olmak, diz çökmek’ ŞSL 318, чөк- ‘stoyat’ na kolenyah, opuskat’ pogrujat’sya’ (Fazılov II 521); **Özb**: *Buxårå mulläläridän ikkitäsi kelib yånimgä çökdi.* (Buhara mollalarından ikisi gelerek yanıma oturdu.) Hind Seyyåhining Qissäsi, 6.

2. “çökmek, batmak” **Özb**: *Bizning köz åldimizdä kemämiz dengiz tubigä çökib ketti*. (Bizim gözümüzün önünde gemimiz denizin dibine battı.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 27.

---

[10] *Çoġla-*, B. Atalay (1986: 156) yayınında *çolġa-* şeklinde ilk hece ünlüsü yuvarlak olarak kaydedilmiş, A. Bican Ercilasun (2015: 629) yayınında ise *çuġla-* ilk hece ünlüsü dar olarak kaydedilmiştir. Arap harfli metinlerde ilk hece ünlüsü ayırt edilemediği için farklı okumalar olabilir. Ancak, fiil Harezm, Kıpçak, Çağatay ve Özbekçe metinlerinde dar ünlülü olup *çulġa-* şeklindedir.

3. “mec. çökmek, gönlü çökmek, düşkünleşmek, kötü hale gelmek” **Harz**: *Üç kün yas tuttı vefāsı yoḳ ajun tép köŋli çökti* HŞ 2075; **Özb**: *Şundäy dedi-yu, ämmå köngli çökib, özini gärib his etdi.* (Böyle dedi ama içine dert düştü, kendini garip hissetti.) Girdåb, 6.

4. “mec. dalmak, batmak, gömülmek” **Özb***: Xayålgä çök-* ‘hayale dalmak’, *fikrgä çök-* ‘düşünceye dalmak’ ÖTİL II 385.

Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren ‘diz çökmek, oturmak’ ve ‘batmak’ anlamlarında görülmüştür. Özbekçede fizikî anlamlarını korumakla birlikte mecaz anlam yönünden anlam alanını genişletmiştir. ***Köngli çök-*** deyimiyle ‘psikolojik olarak kendini kötü hissetmek’, ‘kedere, derde düşmek’ anlamlarının yanı sıra, ***xayålgä çök-***, ***fikrgä çök-*** ‘bir düşünce, fikre veya hayale dalmak’ anlamlarıyla kullanılmıştır.

67. Çöm-: 1. “dalmak, çimmek, yüzmek, batmak” **E.Uyg**: *Bu uzun sansar içinte çoma bata tegzinürler* AYUçar 1028; **Kar**: *Er çömdi suwda, suwḳa çömgen er* (suda yüzen adam) DLT I 401; **Harz**: *Çom-* ‘yüzmek’ İMüh 91B-6, *battı suwġa çomdı* ME 156-7; **Kıp**: *Çum-* ‘suya dalmak’ TZ 163; **Osm**: *Bunda dahi cümle dilberan mah-ı temmuzda deryāda çimerler, çim-* TS II 921; **Çağ**: *Deryāsıġa çömüp-dürler ve rūzī̄ yitkürgüçi Ḥaḳnı bilip-dürler* MK 42b-6, *çom-* ‘suya dalmak’ Abuş 926, *çum-* ‘suya talmak, batmak, çümmek’ ŞSL 321, чөм- ‘pogrujat’sya, provalivat’sya’ (Fazılov II 521); **Özb**: *Äriqqa tüşib suwgä çömdi.* Hojiyev, 335.

2. “banyo yapmak” **Kıp**: *Çim-* ‘banyo yapmak, iğtesele bi’l-mā’ Kİ (Özyetgin 436).

3. “mec. batmak, dalmak, gömülmek” **Çağ**: *Şerī'at baḥrine çumdı Şibānī̄ / şerī'at sözleridin sözleridür* ŞHD 58a-1; **Özb**: *Ändicån köçäläri tählikäli bir sukutgä çömgän.* (Endican sokakları tehlikeli bir sessizliğe batmış.) Yulduzli Tünlär, 73.

4. “meydana gelmek, kaplamak” **Özb**: *Eşik qattiq yåpildi-yu, orägä çuqur jimlik çömdi.* (Kapı sert bir şekilde kapandı ve derin bir sessizlik kapladı.) ÖTİL II 387.

DLT’de *çöm-* ve *çum-* şeklinde iki ayrı maddede geçer. Tarihî lehçelerde *çom- / çöm- / çum- / çim-* şeklinde yer almıştır. /Ç/ sesinin etkisiyle yanındaki ünlü incelmiş ve darlaşmıştır. *Çim-* fiili Oğuzcada ince sıradadır ve ‘denize girmek’, ‘yıkanmak’ anlamındadır (Tarama Sözlüğü II 921). Anadolu ağızlarında da ‘yıkanmak, banyo

yapmak'anlamında geniş bir alanda bilinir (DS III 1224, 1225). Özbekçede fiil ince sırada, yuvarlak ünlülüdür.'Batmak', 'dalmak' anlamlarının yanı sıra mecaz olarak 'batmak', 'kaplamak' anlamlarını kazanmıştır. ***Sükutgä çöm-***, ***jimlik çöm-*** 'sessizliğe gömülmek, sessizlik kaplamak' anlamlarıyla anlam alanı genişlemiştir.

68. **Çöz-**: 1. "uzatmak, çekmek" **Kar**: *Uraġut yip çüjdi.* (Kadın ipi uzattı.) DLT II 9; **Kıp**: *Tekbīrni tīz ayıtġay, çozmaġay anıŋ üçün* İM 175a- 3, *çöz-* 'çözmek, naḳḍa'l-ġazl' Kİ (Özyetgin 439); **Özb**: *Yigit supä åldidä toxtäb, xaltäsini qoydi, uzun, baquvvät qollärini çålgä çözdi.* (Genç, bank önünde durdu, çantasını koydu ve uzun, mecalsiz ellerini ihtiyara uzattı.) Qutlug Qån, 3.

2. "çözmek, açmak" **Harz**: *Taradı saçını çözdi saçnı* ME 69-3, **EAT**: *Ḳazan oġlı üzerine geldi. İndi, elin çözdi* DK 153-5.

3. "yaymak, açmak" **Özb**: *Xamurni çöz-* 'hamuru yaymak', *orin çöz-* 'yer açmak' ÖTİL II 385.

4. "yardım etmek, yardım elini uzatmak" **Özb**: *Ågir päytdä ulär yordäm qolini çözdilär*. (Zor zamanda onlar yardım elini uzattılar.) Yulduzli Tünlär, 181.

5. "süreyi, müddeti, dönemi uzatmak" **Özb**: *Oqiv yilini ävgustgäçä çözmåq* (Okulu ağustosa kadar uzatmak) ÖTİL II 385.

Çöz- 'uzatmak', 'çekmek' anlamlarıyla *DLT*'de *çüj-* olarak kaydedilmiştir. Clauson (1972: 400) *-j-* sesinin ikincil olduğunu belirtir. *Çöz-* 'açmak' anlamında Harezm ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde kullanılmıştır. Buradan Türkiye Türkçesinde 'bir sorunu çözmek, hâlletmek, çözüme kavuşturmak' anlamlarını kazanmış olmalıdır. Özbekçede ise durum farklıdır. *Çöz-* 'uzatmak', 'çekmek' anlamlarının yanı sıra 'germek, yaymak, sermek' anlamlarıyla kullanılmıştır. Somut anlam yanında, soyut anlam yönünden de genişlemiştir. ***Yordäm qolini çöz-*** 'yardım eli uzatmak' deyimiyle kullanılır. 'Çözmek, bir sorunu çözüme ulaştırmak, hâlletmek' anlamı yoktur. Bu anlamda *yeçmåq* ve *hal qilmåq* fiilleri kullanılır (Yusupova, 2018: 138).

69. **Çüri-**: 1. "çürümek, bozulmak, kokmak" **Harz**: *Yıllar keçti etim, tenim, süŋüküm çüridi toprak boldı* KE 171r- 21, *Ḳaparçuḳlar bolup etleri çüridi taḳı on miŋ ḳurt*

teninde peyda boldı erse NF 331-2; **Kıp**: *Çürü-* CC 38b-12, *Eger ḥayavān şişse ḳuyu içinde yā çürüse çıḳarılur ol ḳuyudan* İM 114b-1, *çüri-* 'çürümek, beliye' Kİ (Özyetgin 441); **EAT**: *Ana aġzuŋ ḳurusun, ana dilüŋ çürisün* DK 258-12; **Çağ**: *Ni ayaḳ kim talebide yörügey / Ni köŋül kim heveside çürügey* BD 132-12, *çürü-* 'müteaffin itmek, mahv, harab, müteaddim olmak, efsürde' ŞSL 312; **Özb**: '*Sändikdä çirib yåtgän måldän yerdägi axlät älå, äbläh' dedim ungä.* ('Sandıkta çürüyen maldan yerdeki çöp iyidir, ebleh' dedim, ona.) Qutlug Qån, 6.

2. "çürümek, harap olmak, mahvolmak" **Özb**: *U kişini zindångä sålib, çiritämen deb, qorqitmåq åsåndur. Biråq Ållå şåhid u zåt öz vicdånini såtmäydi*. (Onu zindana atarak çürüteceğim diye korkutmak kolaydır. Ancak Allah şahit, o vicdanını satmaz.) Ulugbek Xazinäsi, 216.

3. "ömrünü tamamlamak, yok olmaya yüz tutmak" **Özb**: *Bu çirigän häyåt tärzini, ictimåyi tuzumni tag-tåmiri bilän özgärtiriş låzim*. (Bu yok olmaya yüz tutan hayat tarzını, toplumsal düzeni kökünden değiştirmek lazım.) Keçä vä Kündüz, 287.

Çüri- Eski Türkçe metinlerde görülmemektedir. Harezm metinlerinden itibaren görülmeye başlar. 'Bozulmak, kokuşmak' anlamına gelir. Tarih içinde soyut anlamlar kazanmış, anlam alanı genişlemiştir. Özbekçede fiil *çiri-* şeklindedir. Özellikle soyut anlam yönünden genişlemiştir. 'Çürümek, mahvolmak' ve 'ömrünü tamamlamak, yok olmaya yüz tutmak' gibi anlamlarda kullanılmıştır.

70. **Eg-**: 1. "eğmek, bükmek" **Kar**: *Ol butaḳ egdi*. (O, dalı eğdi.) DLT I 168, *İtilmez köŋülüg iter bu kümüş / Egilmez kişini eger bu kümüş* KB 2747, *Egilmez köŋülni aḳı er eger* AH 233; **Harz**: *Ḳaşı ḳalem birle egmiş teg, kirpükleri oḳ teg* KE 75r-16, *eg-* 'bükmek' İMüh 93A-5, *İmām birle belin égip turmasa* MM 145-2, *Egdiler başlarını* ME 107-7, *Serv yaŋlıġ boḍuŋnı egdi* HŞ 2791; **EAT**: *Can bacuġın egmişsin / oḳcuġazın ḳurmışsın* DK 110-9; **Kıp**: *Eg-* RS 205d-11, *eg-* 'eğmek, 'avvece' Kİ (Özyetgin 454), *ig-* MG 113b-1; **Çağ**: *Ya dik boyumnı igdi ḳaşıŋ bār-ı ġam bile* LD 833, *eg-* Abuş 931, *ig-* 'bir şeyi mukavves, çarpık itmek, bir tarafa münhanī itmek, meyl ve kec ittirmek' ŞSL 127; **Özb**: *Yänä bir neçä märtä båşini égib, 'ho'h-ho'-ho'h-ho'' deyä täkrår kildi*. (Yine birçok kez başını eğerek 'hoh-ho-hoh-ho' diye tekrar etti.) Keçä vä Kündüz, 96.

2. “baş eğmek, boyun eğmek, itaat etmek” **Kar**: *Negü tér eşitgil böke yawġusı / bayusa baş egmez bodun yuwgası* KB 5523; **Harz**: *Satḳun aldım yana maŋa boyun mu egmes-sen* KE 81r-15; **Kıp**: *Kişige baş iggeyler ḥukemā aytur* GT 310-2; **Özb**: *Håzir şunçälik päst işkä häm boyin égiş zäruräti bår édi.* (Şimdi böyle alt seviye bir işte boyun eğmek mecburiyeti vardı.) Mehråbdän Çäyån, 39.

3. “fikrini değiştirmek” **Harz**: *İblīs aydı: bu oġlannı ege bilmedim Hācerġa barayın tep bardı* KE 50v-20.

4. “eğmek, meyl etmek, ikna etmek” **EAT**: *Atam bana hezar dürlü dil ile söyledi, beni eğemedi* TS III 1300; **Çağ**: *Mini igdi ay sanem ol rast ḳaddiŋ cilvesi / Bilsem ol nāzük-nihāliŋ sünbüliniŋ ālı bar* ŞHD 54b-10.

5. “mec. kamburlaştırmak” **Özb**: *Égilgän täyåqqa suyänmä, seni häm égädi*. (Eğilen sopaya yaslanma seni de eğer.) mak. ÖTİL II 438.

6. “kontrol altına almak” **Özb**: *Båläni yåşligidän égib åliş keräk*. (Çocuğu küçük yaştan kontol altına almak gerek.) ÖTİL II 438.

Eg- Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülür. Metinlerde *eg-*, *ég-* ve *ig-* olarak kaydedilmiştir. Özbekçede kapalı e (é) ile yazılır. Tarihî lehçelerde fizikî ve mecaz anlamlarla kullanılmıştır. ‘Bir nesneyi, bir cismi eğmek, bükmek’ anlamından metâforlaşarak ‘itaat etmek, ‘baş eğmek, boyun eğmek’ anlamı metinlerde sıkça yer alır. ‘Fikrini değiştirmek’, ‘meyl etmek’, ‘ikna etmek’ tarihî lehçelerde kullanılmış mecaz anlamlardır. Özbekçede ‘eğmek, bükmek’, ‘boyun eğmek’ anlamlarının yanı sıra ‘kamburlaştırmak’ ve ‘kontrol altına almak’ anlamlarıyla kullanılır. Fiilin anlam alanı mecâzî yönden genişler.

71. **Egil-**: 1. “eğilmek, bükülmek” **Kar**: *Yıġaç eğildi*. (Ağaç eğildi.), *Ḳuru yıġaç egilmes, ḳurmış kiriş tügülmes*. (Bir şey kullanıldıktan sonra eski hâline dönmez.) atasözü DLT I 198, *Egilmez köŋülni aḳı er eger* AH 233; **Harz**: *Egildi ḳarı bükri boldı ḳarı* ME 99-2, *egil-* MM 129-4, *egil-* İMüh 88B-6, *Serv tég ḳaddi tal yaŋlıġ egildi çiçek* HŞ 1874; **Kıp**: *İgilür yaş ağaç niçük tileseŋ* GT 281-1, *Dīvār igildi ikisiniŋ birisi tüşdi taḳı öldi* İM 487a-1, *igil-* MG 54b-8; *egil-* ‘eğilmek, teʿavvece’ Kİ (Özyetgin 455), *egil-* TZ 167; **Çağ**: *İgildim min boyuŋ körgeç anı sin dāl dime cānım* ŞHD 103a-7, *Oḳ tig boyumız igildi ya tig* LD 1482, *Ḳaşıŋ ġamıdın igildi ḳaddim* BD 126-12; **Özb**: *Songrä*

yänä kelinçäkning qulågigä égilib dedi: (Sonra tekrar gelinin kulağına eğilerek dedi.) Keçä vä Kündüz, 41.

2. "meyl etmek, sapmak" **EAT**: *Dünyadan arzu kılmadım, illa üç nesne. Bir, Tanrı için kardaş kim eğer doğru yoldan eğilem beni gerü doğrulda* TS III 1390.

3. "bir işe ağırlık vermek, bir iş üzerinde çalışmak, emek vermek" **Özb**: *Sen häm eğil, şerikläringgä yårdämläş*. (Sen de eğil, ortaklarınla yardımlaş.) Hojiyev, 54.

4. "saygı göstermek için eğilmek" **Özb**: *Yåqubbek Båbur tåmångä täzim bilän égilib, båyägidäy mehribån tåvuş bilän tuşuntirdi*. (Yakup Bey Babür'e doğru saygıyla eğilerek az önceki gibi şevkatli bir ses tonu ile anlattı.) Yulduzli Tünlär, 30.

Eg-'nin edilgen hâli *egil-*, Yazıtlar ve Eski Uygurca metinlerinde yer almaz. Karahanlı metinlerinden itibaren görülür. Metinlerde *egil- , égil-* ve *igil-* şeklinde yer alır. Özbekçede de *égil-* şeklindedir. 'Eğilmek, bükülmek' temelinde hem fizikî hem de mecâzî anlamlarda kullanılmıştır. Özbekçede 'eğilmek, bükülmek' temel anlamı dışında 'bir işe eğilmek, ağırlık vermek' ve 'saygı göstermek için eğilmek' anlamlarında kullanılmaktadır. Özbekçede daha çok mecaz anlam yönünden genişlemiştir.

72. **Egir-**: 1. "kuşatmak, çevresini sarmak, çevirmek" **OY**: *On erig tona tigin yogınta egirip ölürtümiz* ETY 50; **E.Uyg**: *Emgeklikler üzüksüz egire sıḳıp busuyur* AYUçar 0546; **Kar**: *Beg kend egirdi*. (Bey şehri kuşattı.) DLT I 178; **Harz**: *Üç miŋ er birle keldi, Ḥicāznı egirdi* KE 33v-10, *Bir yıl Dimişḳnı egirdiler* NF 111-8, *Egirdi düşmanını ḳapsadı yaġını* ME 111-4, *egir-* 'bükmek, eğirmek' İMüh 93B-12; **Kıp**: *Egir-* 'eğirmek, ġazelet' Kİ (Özyetgin: 456), *egir-* TZ 167.

2. "yönlendirmek, sevk etmek, iletmek" **Kar**: *Bu kün tegsü mindin dürud ol yarın / elig tuttaçımḳa egirse muŋa* (Yarın derde düşersem, elimden tutacak olan / O resūle bugün benden salāt ve selām erişsin) AH 30.

3. "ip, yün, pamuk için eğirmek, döndürmek, çevirmek" **E.Uyg**: *İgig tutup ip egire yarlıḳadı* Maytr. 106-22; **Kar**: *Uraġut ip egirdi*. (Kadın ip eğirdi.) DLT I 178, *Ol eşler teg kim buzdı egirmiş yipini küçde kiḍin* KT (Rylands) 16-92; **Harz**: *Ol ḳoylar yüŋin egirdi* KE 13v-11; **Kıp**: *Egir-* 'ip eğirmek' CC 13a-8, *pamuḳ igir-* İM 394b-4; **Çağ**: *İrikmişde dostlarım igrip arslan sıġara* ŞHD 167b-8, *ridāsı 'uyūbınıŋ perde-dārı, riyā çarḫı igirgen her tārı* MK 34b-13, *egir-* 'dönmek' Abuş 932; **Özb**: *Äyvåning*

åldidä Säädätning ånäsi ip yigirib olturär ekän qizining qolidä begånä yigitni körgäç häyrån bolib qålgän edi. (Terasın önünde Saadet'in anası ip eğirirken kızının kolunda yabancı genci görünce şaşırıp kaldı.) Ötkän Künlär, 106.

Egir- ilk metinlerden itibaren görülür. 'Kuşatmak' anlamında ilk kez Kültigin yazıtında geçer. *DLT'*de 'kuşatmak' ve 'ip, yün vb. eğirmek' anlamlarında çok anlamlı görülür. Tarihî lehçelerde 'ip, yün, pamuk vb. eğirmek', 'yönlendirmek, sevk etmek', 'döndürmek, çevirmek' anlamlarında kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde bugün yalnızca 'ip eğirmek' anlamıyla bilinmektedir. Özbekçede *yigir-* şeklinde yalnızca 'ip, yün vb. eğirmek' anlamıyla özelleşmiştir. Tarihten bugüne baktığımızda fiilin anlam alanında bir daralma olmuştur.

73. **Ele-**: 1. "un elemek, elemek" **Kar**: *Ol un elgedi*. (O, un eledi.) *elge-* DLT I 284, **Harz**: *Ele-* 'unu elekten geçirmek' İMüh 96A-1; **Kıp**: *Ele-* 'elemek, neḫale' Kİ (Özyetgin 458), *ele-* TZ 168; **Özb**: *Kün çiqmäsdän un élädim, xamir qårdim*. (Gün bitmeden un eledim, hamur yoğurdum.) Qutlug Qån, 179.

2. "sokmak, sıkıştırmak" **E.Uyg**: *Elge-* 'bir şeyin arasına bir şey sokmak, sıkıştırmak' EUTS 70.

3. "sallamak" **Özb**: *Åtäsi båşini éläb*: *- yoq dürüstråq esläb kör, oglim, dedi*. (Babası başını sallayarak: - Hayır daha iyi hatırla oğlum, dedi.) ÖTİL II 442.

4. "itibar etmemek, önem göstermemek" **Özb**: *Kändidätlik közimizgä oyinçåq bolib körinädi, bähålänki elämäy gäpirämiz*. (Adaylık gözümüze oyuncak gibi görünüyor, değerini önemsemeden konuşuyoruz.) Girdåb, 246.

Clauson (1972: 143) *élge-* fiilinin *e-, é-, i-* sesleriyle başladığını, *é-* sesinin orijinal olduğunu belirtir. Taranan tarihî metinlerde çoğunlukla *e-* sesi ile yazılmıştır. Metinlerde az sayıda görülmüştür. Genellikle 'un elemek' anlamıyla görülür. Özbekçede, Türkiye Türkçesindeki 'seçmek, elemek' anlamı bulunmaz. 'Sallamak' ve fiilin olumsuz şekliyle kullanılan 'itibar etmemek, önem göstermemek' anlamlarıyla yer almaktadır. Fiilin anlam alanında geçmişten bugüne genişleme olmuştur.

74. **Élet- / ilt- / ilet-** : 1. "götürmek, taşımak, ulaştırmak" **ETY***: On ay iletdi ögüm oġlan toġdum* AKöl 105, *Yablak kigürtüg yaraḳlıġ ḳantan kelip yaṅa eltdi* KT D23;

E.Uyg: *Sav elitip sav kelürüp* Huas 143, *ilit-* Maytr.12, *elt-* IB 7; **Kar**: *Ol ḳawun ewge iletti*. (O evine kavun götürdü.) DLT I 214, *Yalawaç söz éltür yanutı ḳolur / Yanut söz eşittiŋ tegür ay unur* KB 3814; **Harz**: *ʿÖmerni ewge ilettiler* KE 239v-8, *Men bu ḳannı Rebbümke eletür-men tedi taḳı oyandım* NF 185-3, *Éltti anı éltü bérdi* ME 4-2, *élt-* HŞ 4416; **EAT:** *Vardılar kömlegi Banı Çiçege iletdiler* DK 94-3; **Kıp**: *Mén yamanlı, sén ayıpsız / Égeç, éltir-sén ḫaçımnı* CC 75a-5, *Yā ol esrük bolsa iletseler anı bir ilden bir ilge* İM 410b-6, *Ḳumaşların alıp hindge ilteyim* GT 184-7, *ilet-* TZ 177, *Andın anı kökke éltgeyler* SK 19a-13; **Çağ**: *Ḳażā életür aŋa dāneniŋ maḳāmıge dām* SibGT 64a-11, *İlteyin bizge barur-sin gençler vīrān sarı* ŞHD 175a-9, *Her maḥẓ-ı ḫayāl ilte durur bizni 'ademġa* LD 2285, *Kebūter iltesin ḫaṭṭım ni bolġay ger ḳabūl itseŋ* BD 96-4, *élt-* 'iletmek, almak' Abuş 933, *ilet-* 'götürmek, kaldırıp abarmak, nakletmek, irsal itmek' ŞSL 130, әлт- 'nosit', otnosit', otvozit'' (Fazılov I 169); **Özb**: *Måzårgä éltdilär*. *Tåbut åldidä ikki ågäsi bilän ålti yåşliq Änvär häm yigläb bårdi*. (Mezara taşıdılar. Tabut önünde iki ağabeyi ile altı yaşında Enver de ağlayarak gitti.) Mehråbdän Çäyån, 23.

2. "içine almak, sığmak, taşımak" **Özb**: *Çeläk on litr suw éltädi.* (Kova on litre su alır.) ÖTİL II 445.

Yazımı konusunda bir standart yoktur. Aynı metinde dahi *élt-*, *ilt-* olarak geçtiği görülür. Clauson (1972: 132) temel anlamını fiziksel olarak 'taşımak' olduğunu, anlam genişlemesiyle 'bir şeyi getirmek' ve 'bir şeyi götürmek' anlamlarına geldiğini belirtir. İlk hâlinin tek heceli mi, çok heceli mi olduğunun açık olmadığını ancak *élt-* fiilinin daha eski olabileceğini belirtir. *Élt-* / *ilt-*, *il-* 'ilişmek, bağlamak, takılmak' fiiline *-t* pekiştirme ekinin getirilmesiyle olur. Tarihî lehçelerde 'getirmek','götürmek', 'yollamak', 'iletmek', 'taşımak', 'göndermek' gibi birbirine yakın anlamlarla kullanılmıştır. Özbekçede de 'getirmek', 'taşımak' ve 'götürmek' anlamlarında kullanılır. Ayrıca 'içine almak', 'sığmak' anlamı mevcuttur. Fiilin anlam alanı tarihten bugüne genişlemiştir.

75. Em-: 1. "emmek, içine çekmek" **E.Uyg**: *Ḳovuḳlarınta yatdım, alḳunuŋ sütin emdim* Maytr. 33-53; **Kar**: *Kenç anasın emdi.* (Çocuk annesini emdi.) DLT I 169, *Biz yaḳın-miz aŋar emgen tamurdın* KT (Rylands) 50-16; **Harz**: *Yétinçi bir emükindin süt emer ammā yana bir emükindin suw içer* KE 170v-20, *uşbu beşikdeki süt emer oġlan bar erdi*

NF 362-3, *anası yüklüg erken süt emgen oġlan* ME 54-2, *Süt emmez men bar aġzımda otuz tiş* HŞ 3604; **Kıp**: *Eger oġurlasa anasından süt emgen anası, il kesilür* 418a-8, *em-* ‘emmek, radiʿa’ Kİ (Özyetgin 459); **Çağ**: *Bil ol beşik içreki süt emgeniŋ ol emgekni sanıp maŋa raḥm ḳıl* SibGT 91b-13, *Üç kiçe kündüz anasını immedi* ŞT 70a-10, ем- ‘sosat’, pitat’sya’ (Fazılov I 170); **Özb**: *Buzåq yaxşi bolsä ikki ånäni häm émär ékän*. (Buzağı iyi olursa iki anayı da emermiş.) Ötkän Künlär, 170.

2. “almak, sindirmek, zevk almak” **Özb**: *Änçäyin därdli gäplär, åy nuri émib åqayåtgän äriq suvining mäyin jildiräşigä jor boldi*. (Önemsiz dertli sözler, ay ışığını emerek akan temiz suyun ince ince damlamasına uydu.) ÖTİL II 446.

3. “sömürmek” **Özb**: *Siz-biz sogin sigirmiz, bizning şirin sutimiz bår, ruslär vä båşqa äcnäbiylär bizni émib yåtädilär*. (Sen ben verimli inekleriz, bizim tatlı sütümüz var, Ruslar ve diğer yabancılar bizi sömürüyorlar.) Keçä vä Kündüz, 186.

Em- Eski Türkçe metinlerinden itibaren yer almaktadır. Metinlerde en çok ‘süt emmek’ manasında kullanılmıştır. Özbekçede *ém-* temel anlamıyla yer almakla birlikte özellikle mecaz anlam yönünden genişlemiştir. ***İt émgän*** ve ***xåm süt émgän insån*** ‘helal süt emmemiş, çiğ süt emmiş kötü kişiler’ anlamında deyimlerle kullanılmıştır.

76. **Emle-**: 1. “ilaçlamak, sağaltmak” **E.Uyg**: *Sataġsız tersiz içgü ot öntürüp emleser otasar* Maytr. 51-7; **Kar**: *Men anı emledim*. (Ben, onu ilaçladım.) DLT I 287, *Bu beglig igiŋe otı ög bilig / Ukuş birle emle ay ḳılḳı silig* KB 1970; **Harz**: *İgliglerni emleyür erdi, ḳaçan seḥer vaḳti bolsa ölmiş anasige duʿa ḳılur erdi* KE 87v-1.

2. “aşılamak, aşı yapmak” **Özb**: *Çeçäkkä qarşi émlämåq* (Çiçek hastalığına karşı aşılamak) ÖTİL II 446.

Em- ‘ilaç’ ismine *+lA-* türetme ekinin gelmesiyle oluşan *emle-* fiili ‘ilaçlamak, tedavi etmek’ anlamıyla Eski Türkçe ve tarihî lehçelerde kullanılmıştır. Özbekçede bu anlamıyla artık kullanılmamaktadır, ‘Tedavi etmek, ilaçlamak’ anlamı arkaik (esk.) olarak kaydedilmiştir (bkz. ÖTİL II 446). Bugün ‘aşı yapmak’ anlamıyla bilinir. Bu nedenle *emle-* fiili için başka (yakın) anlama geçtiği söylenilebilir.

77. **Éri-**: 1. “erimek, çözülmek, katı halden sıvı hale geçmek” **Kar**: *Yaġ erüdi* DLT III 252, *Köŋül oġlaġu ol sınaġı muŋar / İsigke erir terk soġuḳḳa toŋar* KB 3395; **Harz**:

Aġzındın ot çıḳtı erse ḳamçı eridi, aḳtı KE 109r-6, *Ol uçtmaḥ ārzūsıdın yaġıŋ erigey erdi* NF 267-11, *Méni ḳoymaz bu ḳar üstünde bu tün yaman bolġay saŋa bu ḳar erir kün* HŞ 3537; **Kıp**: *İri-* 'sızmak, eriyip akmak' CC 58a-5, *Candan soŋra ol buz yürise*[11] *taḳı tonġa tigse murdār bolur* İM 142b-6, *eri-* TZ 170, *Teŋriniŋ ol heybetli naẓarından eridi suw boldı* SK 2b-16; **Çağ**: *'Ömr az ḳar érür ü faṣl-ı temmūz* SibGT 2b-3, *Sīnem hedefi üzre oḳ urmaḳlıġ irür ḥayf* LD 2334, *éri-* Abuş 936, *iri-* 'mayi olup akar olmak, inhilal itmek, mahv' ŞSL 115, әрı- 'tayat', rasplavlyat'sya' (Fazılov I 149); **Özb**: *Sekin-ästä tünning muz qatlämläri érib, tång yårişgä båşlädi*. (Yavaş yavaş gecenin buz tabakaları eriyerek gün aydınlanmaya başladı.) Keçä vä Kündüz, 281.

2. "çürümek" **Harz**: *Ol mīve eridi ḳamuġ tamurlarıġa yayıldı* KE 87v-5.

3. "zayıflamak, erimek" **Kıp**: *Eri-* 'zayıflamak, erimek, ẕābe' Kİ (Özyetgin 463).

4. "yavaş yok olmak, gözden kaybolmak" **Özb**: *U érib bitguniçä ätråfni yåritädi*. (O, gözden kaybolup yok oluncaya dek etrafi aydınlatır.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 73.

5. "gevşemek, içi yumuşamak" **Özb**: *Qaländär köngli érib, båşidän ötgän våqeälärni hikåyä qilib berdi*. (Kalender yumuşadı ve başından geçen olayları hikâye ederek anlattı.) Ulugbek Xazinäsi, 116.

Éri- Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülür. Katı bir maddenin ısınarak sıvı hale gelmesi temel anlamıyla metinlerde yer almıştır. 'Çözülmek', 'çürümek' ve 'zayıflamak' gibi anlamlarla genişlemiş, tarihî metinlerde kullanılmıştır. Özbekçede temel anlamının yanı sıra özellikle mecaz anlamlarla fiilin anlam alanı genişlemiştir. 'Yok olmak, gözden kaybolmak' ve ***köngli éri-*** 'içi yumuşamak, gevşemek' anlamlarında kullanılmaktadır.

78. Ériş-: 1. "erişmek, ulaşmak, yetişmek, kavuşmak" **EAT**: *Erişi gel-* 'gelip yetişmek, ulaşmak' TS III 1500, *Ḳan Turalı gerdeğine girüp muradına irişdi* DK 200-1; **Kıp**: *Aŋa irişmeyin ol saŋa ḥīle ḳılġay* MG 58b-9, *eriş-* TZ 170; **Çağ**: *Ḥaḳdın irişti nusretī ġāfil özüm uyġanmadım* ŞHD 101b-4, *Her ḳayda köŋül barsa üzülmey irişür sin* LD 1551,

[11] *İrşādü'l- Mūlük ve's- Selātîn'*de *iri-* 'erimek' maddesi ile kaydedilen fiil metin içinde *yüri-* olarak kaydedilmiştir.

iriş- ‘arkadan yetişmek, vusūl, bülug olmak, itaat itmek, nail, mazhar olmak’ ŞSL 115; **Özb**: *Nä bir birår mänili gäp éşitib, nä bir närsägä érişib, çäyqalä-çäyqalä şähärgä qaytgän*. (Ne bir anlamlı söz işitti ne de bir şeye ulaştı, sallana sallana şehre döndü.) Şåvqin, 15.

2. “gerçekleşmek, olmak” **Kıp**: *Bu kün tilekim irişti velī ne fāyide kim ümīd yoḳ* GT 37-6.

3. “alıştırmak” **Harz**: *Eriş-* ‘alıştırmak’ İMüh 93B-11.

4. “uğraşmak, sataşmak, münakaşa etmek” **EAT**: *Ayruḳ saadet ehliyle erişme ve senden yeğ ile çekişme* TS III 1500.

5. “şakalaşmak” **Osm**: *Nisvanla horata ve şaka eyleyip erişmek manasındadır* TS III 1500.

6. “elde etmek, başarmak, kazanmak” **Özb**: *Protestäntlär cämääsi cudä qısqa vaqt içidä kättä muväffaqiyätgä érişib täşäbbuslärining sämäräsini körä båşlädilär.* (Protestan camiası çok kısa zaman içinde başarı elde ederek girişimlerinin meyvelerini görmeye başladılar.) Hind Säyyåhining Qissäsi, 16.

Er-‘in işteş hali *eriş-*, ‘ulaşmak, yetişmek, erişmek, kavuşmak’ anlamlarında tarihî lehçelerde kullanılmıştır. Metinlerde *eriş-, iriş- ve ériş-* olarak görülür. Standart bir yazımı yoktur. ‘Gerçekleşmek, olmak’ ve ‘alıştırmak’ anlamlarıyla genişlemiştir. Özbekçede ‘ulaşmak’ anlamının yanı sıra, ‘kazanmak, elde etmek, başarmak’ anlamına gelerek anlam alanı genişlemiştir.

79. **Es-**: 1. “esmek, rüzgâr esmek” **Kar**: *Esin esdi*. (Esinti esti.) DLT I 165, *Tüketti bitig türdi badı ḳatıġ / Ḳalıḳ tanı esti ḳurıttı hatıġ* KB 3941; **Harz**: *Kin burar kindik yıpar rīḥü'ṣ-ṣabā bolup eser* KE 77v-2, *Bukün cümle süŋük bolup yaturlar üzelerinde yėl eser* NF 391-14, *Teŋri yelge fermān berdi, ol yerde ésti* SK 22b-02, *Eser bād turur bu 'ömür terk kéçer* MM 47-1; **Kıp**: *Körüngen arıḳlardın yā yil isse tigürse toznı* İM 123b-6, *es-* TZ 170, *es-* ‘esmek, hebbu’r-rīh’ Kİ (Özyetgin 465), *İşikinde-dür silāḥı yil iser ḥişār içinde* GT 313-10; **Çağ**: *És-* ‘yel esmek’ Abuş 937, *seḥerde isti çün zülfüŋ nesīmi şām sarıdın* LD 1801, *is-* ‘*esmek, vezān olmaḳ, hübub itmek’* ŞSL 118; **Özb**: *Qarşidägi tåglärdän sälqin şäbädä ésib åsmånni qårä-qong’ir bulutlär qåpläy båşlädi.*(Karşıdaki

dağlardan serin rüzgâr estiğinde gökyüzünü kara bulutlar kaplamaya başladı.) Ulugbek Xazinäsi, 137.

2. "kalburlayarak savurmak" **Kar**: *Tarıġ esdi*[12]" (Tohum savurdu.) DLT I 165.

3. "uzatmak, germek" **Kar**: *Ol yışıġ esdi.* (O, ipi uzattı.) DLT I 165.

4. "belirmek, ortaya çıkmak, meydana çıkmak" **Özb**: *Éşik åçilib jorä köringäç, Kärimovdä kiçkinäginä qorqunç håläti ésdi.* (Kapı açılıp yardımcı görününce Kerimov'un küçücük korkunç görünüşü ortaya çıktı.) ÖTİL II 454.

Es- fiiline Yazıtlar dönemi ve Eski Uygurca metinlerinde rastlanmamıştır. *Es-* 'rüzgâr, yel vb. için esmek', 'kalburlayarak savurmak' ve 'uzatmak, germek' anlamlarında kullanılmıştır. Özbekçede 'esmek' anlamında *es-* kullanılmakla birlikte, bundan başka 'belirmek, ortaya çıkmak, meydana çıkmak' anlamına gelmiştir. Fiilin anlam alanı genişlemiştir.

80. **Esne-**: 1. "esmek, rüzgâr, yel vb. esmek" **Kar**: *Esin esnedi* (Yel esti) DLT I 288, **Harz**: *Taŋ atarda esneyür tört buluŋdın şimāl şabā* KE 68r-20; **Çağ**: *Ésneyür bolsa her seḥerde bād* SibGT 36b-12.

2. "esnemek" **EUyg**: *Esnegen bars men, ḳamuş āra başım* IB 10; **Kar**: *Er esnedi* (Adam esnedi.) DLT I 288; **Harz**: *Esne-* İMüh 88A-11; **Kıp**: *Ésner-mėn* Alm. *ich gezʾce* CC 57b-14, *isne-* TZ 69a-7; **Çağ**: *İsne-* 'taḥavvül, teb itmek, esnemek, hamyaze çekmek, gerişmek' ŞSL 119, *esne-* 'esnemek, uyku gelmek' Abuş 938; **Özb**: *Salim yåstiqqa yånbåşläb ésnädi.* (Salim yastığa yan yatıp esnedi.) Qutlug Qån, 166.

Esne- 'esmek' ve 'esnemek' anlamlarında kullanılmıştır. Clauson (1972: 249) fiilin 'esmek' anlamından metâforik olarak 'esnemek' anlamını kazandığını belirtir. 'Esnemek' anlamı, *es-* fiilinin 'uzatmak, germek' anlamından 'esnemek' ve 'insan için esnemek' anlamı çıkmıştır (bkz. es- mad.). *Esnek*[13] ismi de bu anlamı ile ilgilidir. *Esne-* 'rüzgâr, yel vb. için esmek' anlamında tarihî lehçelerde kullanılmıştır. Özbekçede

[12] *Derleme Sözlüğü'n*de *es-* fiilinin anlamlarından biri de 'tahılı savurarak temizlemek' olarak kayıtlıdır (DS V 1785).

[13] Esnek: Bir dış gücün etkisi altında uzama, kısalma, eğrilme vb. biçim değişikliklerine uğradıktan sonra, etkinin kalkmasıyla eski biçimini alabilme özelliğinde olan, elastik, elastiki (Türkçe Sözlük, 2011: 819).

bugün bu anlam bilinmemektedir. Yalnızca ‘esnemek, derin nefes alarak ağzı büyük açmak, hava çekmek’ anlamı vardır. Fiilin ‘esmek’ anlamı unutulup ‘esnemek’ anlamı bilindiğinden başka (uzak) anlama geçmiştir.

81.**Esle**- : 1. “dinlemek, ısga etmek, kabul etmek, itaat etmek” **EAT**: *Aruz Depe gözi dögdi, sögdi, yasaḳ eyledi, eslemedi* DK 217-10, *Şeyh bunların sözün esleyüp iltifat etmedi, çıktı camiye gitti* TS III 1544; **Çağ**: *Esle*- ‘söz tutmak, eslemek’ Abuş 938, *isle*- ‘ḳulaḳ virmek, istimāʿ itmek, ısġa eylemek’ ŞSL 116.

2. “çekinmek, ihtiraz etmek” **EAT**: *Bunlardan eslemediler, kapuyu sıdılar girdiler* TS III 1547.

3. “dikkate almak, korkmak” **Harz**: *Ḳayrılıp baḳdı aŋa, ewrüldi aŋa, eslemes men anı, bāk tutmaz men aŋa* ME 129-2.

4. “hatırlamak, akla getirmek, yâd etmek” **Kıp**: *Ésle*- ‘hatırlamak, anmak’ CC 80b-10b; **Özb**: *Båbur båläligi ötgän Ändicån åsmånini éslådi.*(Babür çocukluğunun geçtiği Endican semalarını hatırladı.) Yulduzli Tünlär, 304.

Es ismine *+lA*- türetme ekinin gelmesiyle oluşan *esle*-, Orta Türkçe metinlerinden itibaren görülmüştür. ‘Dinlemek’, ‘dikkate almak’, ‘kabul etmek’ gibi birbiriyle bağlantılı anlamlarda kullanılmıştır. Eski Türkçede *es* ‘bellek, hafıza, hatır’ anlamına gelir (Gülensoy, 2011: 340). Özbekçede de *és* ‘akıl, hafıza, fikir yürütüş kabiliyeti, hatır’ gibi anlamlar taşır (ÖTİL II 452). Tarihî lehçelerde ‘dinlemek, dikkate almak’ gibi anlamlara gelen *esle*- Özbekçede bugün yalnızca isim kökü ile bağlantılı olarak ‘hatırlamak’ anlamıyla kullanılmaktadır. İlk metinlerde görülen anlamları kullanılmadığı için fiil, başka (yakın) anlama geçişin örneğini oluşturur.

82. **Eskir**-: 1. “eskitilmek, eskimek” **Kar**: *Ton eskirdi.* (Elbise eskidi.) DLT I 228, *Yiğit ḳoca bolur yaŋı eskirür / Ḳavi erse ḳamlur ḳaçar ḳuvveti* AH 195; **Harz**: *Ay eskirmişinçe ḳaraŋġuluḳ bolsa Mevlī ta'ālā kökdin bir sıduḳ yaruḳ ıḍur erdi* KE 118v-17, *Eskirdi ton* ME 24-6, *Bil isig bolur mu eskirse ey 'aḳıl* HŞ 3519; **Kıp**: *Éskir*- TZ 170; **Çağ**: *Niçe kim tonnı ri'ayet birle kiyseŋ iskirür* MK 104a-2, *éskir*- ‘eskimek’ Abuş 937, *iskir*- ‘*köhne ve fersūde olmak’* ŞSL 118, əскıp- ‘staret, iznaşivat’siya’ (Fazılov I 155); **Özb**: *Öçgän yånär tåglär käbi nursiz vä ziyåsiz, éskirgän kemä käbi rävnäqsiz vä*

äyänç. (Sönmüş yanardağlar gibi ışıksız ve nursuz, eskimiş gemi gibi fakir ve üzgün.) Keçä vä Kündüz, 197.

2. "bozulmak, çürümek" **Harz**: *ʿÖmrini sehv birle taḳı ġaflat birle keçürgey taḳı gürda çürüp eskirip yatmaḳnı unutġay* NF 376-11; **Özb**: *Éskirgän un* 'bozulmuş un', *éskirgän yångåq* 'çürümüş ceviz' ÖTİL II 453.

3. "modası geçmek, kullanımdan kalkmak" **Özb**: *Ulär, ésigä kelgän yaqini üyigä 'båstirib' båräveriş räsmi yoqoläyåtgäni, kündän-kün bu éskirgän ådätgä äylänäyåtgänini éhtimålki, birinçi märtä his étişäyåtgän édi.* (Onlar aklına gelen yakınlarının haber vermeden gitme geleneğinin kaybolmakta olduğunu ve günden güne bu modası geçmiş âdete dönüşünü sanki ilk kez hissetmekte idiler.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 69.

Eskir- 'bir eşyanın, nesnenin, durumun zamanla ömrünü tamamlaması, işe yaramaz hale gelmesi' gibi anlamları karşılar. Clauson (1972: 246) fiilin Osmanlıcada *eski-*, Azericede *eskil-* olduğunu belirtir. *Eskir-* Harezm döneminde 'bozulmak, çürümek' anlamıyla kullanılmıştır. Özbekçede 'bozulmak, çürümek', 'eskimek' anlamının yanı sıra, 'modası geçmek, kullanımdan kalkmak' anlamlarıyla görülür, fiilin anlam alanı genişler.

83. **Éşit-**:1. "kulakla algılamak, işitmek, duymak" **OY**: *Toḳuz oġuz begleri bodunı bu sabımin edgüti eşid, ḳatıġdı tıŋla* KT G2; **E.Uyg**: *Ḳulḳaḳın eşidip tilin sözlep elgin sunup aḍaḳın yorıp* Huas 351, *Üze Teŋri eşidti, asra kişi bilti tir* IB 54; **Kar**: *Éştip ata ananıŋ sawlarını ḳadırma / neŋ ḳut bulup köwezlik ḳılnıp yana ḳuturma*. (Ana ve babanın sözünü işiterek öğütlerini reddetme; mala ve talihe eriştiğinde şımarıklık yaparak reddetme.) DLT I 508, *Barur-men ajundın eşit sen özüŋ / Üküş ʿibret alġıl ma açġıl közüŋ* KB 76; **Harz**: *Bu ṣınāʿatlar birle éki kümüş bolmaz taḳı men işitür-men* KE 239r-20, *Teweler āvāzı taḳı ḳoylar āvāzı eşitür-men* NF 69-17, *Oġurlayu tiŋledi ya èşitti* ME 138-5; **Kıp**: *Āvāzını kötermegey Ḳur'en'ni oḳımaḳ birle, tesbīh birle kişi körsün tip taḳı kişi işitsün tip* İM 193a-5, *işit-* 'semiʿa' Kİ (Özyetgin 484), *ayttı kil işit ögüt könisin* GT 27-7; **Çağ**: *Tā işittim dil-berimniŋ aġrıḳın* LD 2663, *Kim ki işitse bu yaŋlıġ sözni/tapḳusıdur aŋa māyil özni* BD 102, *èşit-* Abuş 938, əшит- 'slıyşat', sluşat'' (Fazılov I 159); **Özb**: *Şuning üçün häm yigitning åġzidän öz ismini éşitgäç, bädäni*

durkiräb ketti. (Bu nedenle gencin ağzından kendi ismini duyunca bedeni sallandı.) Keçä vä Kündüz, 21.

2. "dinlemek" **ET**: *sabımın tüketi eşidgil* KT G1; **Kıp**: *Kėşke ėşitkey ėdik* CC 1b-26; **Çağ**: *Pend ėşitür bolsaŋ ey pādşāh/kim aŋa teŋ ḥikmet ara pend yoḳ* SibGT 107a-6, *Anı işitip atası ḳatıġa ḳaçtı* ŞT 94b-16; **Özb**: *Bir-ikki piyälä çâyidän häm içiş keräk, bir ikki kälimä suhbätini häm éşitiş keräk*. (Bir iki kâse çayından da içmek gerek, bir iki kelime sohbetini de dinlemek gerek.) Mehråbdän Çäyån, 92.

3. "haber almak, bilmek, haberdar olmak" **Çağ**: *Anda keḍin, taŋ bilesi sefer ʿazmi musammem bolġanda ėşitmiş kim fülān Saʿdī turur* SibGT 81b-5; **Özb**: *Éşitdim, institutgä kirmåqçi émişsän*. (Enstitüye girmek istediğini duydum.) Hojiyev, 59.

4. "anlamak, sezmek, bilmek" **Özb**: *Säfär Bozçi bâyä Sultânälining xâtini kelgändä, Qâbilbâyning niyätini éşitib xâtircäm' bolgänini sözlädi.* (Sefer Bozçi az önce Sultanali'nin eşi geldiğinde, Kabil bey'in niyetini anlayarak sakin olduğunu söyledi.) Mehråbdän Çäyån, 142.

5. "okumak, düzenli eğitim görmek" **Özb**: *Mätemätikä kursini éşitmåq* (matematik kursu almak), *Şärq tärihidän leksiyä éşitmåq* (Şark tarihinden ders almak) ÖTİL II 457.

6. "sözlü uyarı, öğüt almak, azar işitmek" **Özb**: *Ränå özining mundäy häräkätlärigä qarşi ânäsidän yaxşi-yâmân mukâfât ålmäsä häm, köpinçä âtäsidän tänbih éşitädir.* (Rana bu davranışlarına karşılık annesinden iyi kötü bir mükâfat almaz ve çoğunlukla babasından öğüt dinler.) Mehråbdän Çäyån, 10.

Éşit- ilk metinlerden itibaren görülür. Temelde 'duymak, işitmek' buradan 'dinlemek', 'haber almak' ve 'anlamak, bilmek' anlamlarına gelmiştir. Metinlerde 'duymak', kulak ile algılamak ve işitmek ile alakalı; 'dinlemek' ise daha çok, 'dikkate almak, hesaba katmak, öğüt, nasihat dinlemek' gibi anlamları karşılamıştır. İşitmek ve dinlemek, birbiriyle tamamen aynı olmayan kavramlardır, *eşid-* ve *tıŋla-* gibi iki ayrı fiille karşılanmıştır. Fiilin yazımı konusunda bir düzenlilik yoktur. Kıpçak ve Çağatay dönemi eserlerinde *işit-* ağırlıktadır. Özbekçede ise kapalı e *(é)* ile yazılır. Fiilin anlam alanı Özbekçede oldukça genişlemiştir. 'Duymak', 'dinlemek' anlamlarının yanı sıra, 'anlamak, sezmek', 'bilmek, haberdar olmak', 'okumak, düzenli eğitim görmek', 'sözlü uyarı, öğüt almak' gibi anlamlara gelmiştir.

84. **Ét- / Et-**: 1. "(Oğuzca) yapmak, etmek, eylemek, yerine getirmek" **Kar**: *Taŋrı menim işim étti*. (Tanrı, benim işimi iyiliğe koydu.) *ét-/it-* mad. DLT I 171, *Éterler erdi aŋar anı kim tilese* KT (Rylands) 34-13; **Harz**: *Ḳondurdı aŋa ḳonaḳda semritdi ḳoyunnı açuḳ ėtdi işni küci yetti aŋa* ME 34-5, *Dünyā içinde uçmāḥḳa meŋzer uçmāḥ ėter-men* SK 61b-10; **Kıp**: *Kim ėter menim buyruḫum, ol meni söver* CC 62a-16, *Biz ėtmes biz* RS 188b-1; **Çağ**: *Ét-* 'etmek, eylemek' Abuş 939.

2. "tanzim etmek, düzene sokmak" **OY**: *Türk teŋrisi türk ıduk yiri subı anca etmiş* BK D10.

3. "teçhiz etmek, süslemek, yapmak" **E.Uyg**: *Öküş teŋriler birle çambu sögütüg iter, yaratır* Maytr. 37-8, *ėt- yarat-* 'süslemek, donatmak' (ikileme şek.) AYAyazlı 0275.

4. "hazırlamak" **E.Uyg**: *Biz adruk adruk etip yaratıp* Huas 266.

5. "yapmak, etmek anlamında yardımcı fiil" **Kar**: *Ol yükünç étti*. (O, namaz kıldı.) *ét-/it-* mad. DLT I 171; **Harz**: *Ölügni tirgüzür-men, ḫastanı yaḫşı eter-men, pisni toġa, közsizni körer ḳılur-men* KE 170v-6, *rahmat ėt-* NF 285-11, *sücūd ėt-* MM 77-4, *ʿazm ėt-* HŞ 748; **EAT**: *Menüm-ile cenk ider-misin didi* DK 158-11; **Kıp**: *Kim ėgi köŋül bile sabırluḫ ėter* CC 62a-30, *terk it-* GT 229-7; *ḳabūl it-* İM 475a-1, *cehd it-* MG 50b-9, *namāz it-* Kİ (Özyetgin 486); **Çağ**: *Sual et-* SibGT 39b-10, *ma'mūr it-* ŞHD 128a-5, *yād it-* LD 2182, *ḫayāl it-* BD 107-5, *ėt-* 'etmek, eylemek' Abuş 939, *it-* 'itmek, ḳılmaḳ, yapmak, kerden' ŞSL 108; **Özb**: *Väfåt ét-, his ét-, iştiråq ét-, täbrik ét-, dävåm ét-, särf ét-* vb. Mehråbdän Çäyån, 23, 101, 70, 40, 24, 38.

Ét- / it- Eski Türkçeden bugüne metinlerde sıkça yer almıştır. Asıl fiil olarak Yazıtlar döneminde *it-* 'tanzim etmek, düzene sokmak, düzenlemek', Eski Uygur metinlerinde 'süslemek, donatmak, yapmak' ve 'hazırlamak'anlamlarıyla yer almıştır. Kaşgarlı Mahmut, *ét*[14]-'in Oğuz lehçesine ait olduğu bilgisini verir. *DLT*'de asıl fiil ve yardımcı fiil olarak yer alır. Karahanlı döneminden itibaren yardımcı fiil işlevinde

[14] *Divanu Lügati't-Türk*'te Oğuzların 'yapmak' anlamında *ėtmek* sözünü, diğer Türklerin ise *kılmak* sözünü kullandıkları ifade edilerek, *kıl-* eyleminin kadınla birliktelik anlamında kullanıldığından ötürü Oğuzların bu fiili tercih etmedikleri belirtilir (DLT I 171).

kullanımı giderek artmış, asıl fiil olarak kullanımı ise azalmaya başlamıştır. Yardımcı fiil olarak yanına geldiği isme göre anlamı değişmiştir. *Et-* bugün Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Özbekçede de yalnızca yardımcı fiil olarak kullanılır. Ancak kullanımı *kıl-* kadar yaygın değildir. Geçmişten bugüne metinlere bakıldığında asıl fiil olarak anlam alanını daralttığı, yardımcı fiil olarak kullanıldığından işlev yönünün öne çıktığı görülür.

85. Evlen-: 1. "kendine ev edinmek, bir evi mesken edinmek" **Kar**: *Ol bu ewni ewlendi*. (O, bu evi kendine ev edindi.) DLT I 259; **Harz**: *Yaḫşı endīşe ḳıldı, endīşe ḳılu baḳdı nemege ėwlendi, keslindi, teglik ḳıldı nerseni* ME 177-8.

2. "hâlelenmek" **Kar**: *Ay ewlendi*. (Ay ağillandı, hâlelendi.) DLT I 259.

3. "evlenmek, nikâhlanmak" **ETY**: *Ebledim oglımın kızımın kalıŋsız bérdim* Suci 6-7; **Kar**: *Ewlenür* DLT I 259; **Kıp**: *İr ḳız oġlan ivlendi dağı ivin çiçekler bilen bizedi* GT 265-8; *Ḳaçan kim bir müsülmān kişi ewlense bir kitābiyye ḫatunnı yok turur ol kişige ol kitābiyye ḫatunnı küç ḳılmaḳ yüwünmek öze* İM 100a-5, *ewlen-* 'evlenmek, tezevvece' Kİ (Özyetgin 467), *ewlen-/öylen-* TZ 171- 228; **Çağ**: *Öylen-* 'evlenmek' Abuş 988, *öylen-* 'evlenmek, tezevvüç, teehhül, hane-dar olmak' ŞSL 103; **Özb**: *Mälum müddät ötib, Nårgul degän qizgä uyländi*. (Belli bir süre geçince Nargül denen kızla evlendi.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 58.

Evlen- ilk kez Suci yazıtında *eble-* 'evlendirmek' şekliyle yer alır. *DLT*'de 'ev sahibi olmak', 'hâlelenmek' ve 'nikâhlanmak' anlamlarıyla çok anlamlı yer alır. *Hâlelenmek* 'Ay'ın etrafında ışık halkası oluşması, ağıllanmak' (www.tdk.gov.tr; Güncel Sözlük; erişim tarihi: 22.04.2021) anlamıyla kaydedilmiştir. *Ev* sözcüğünün ilk anlamı yukarıda bahsettiğimiz 'hâlelenmek, ağıllanmak' anlamlarıyla bağlantılı 'toplanmak, çevirmek' anlamlarıyla ile ilgili olabilir. *Evlen-* 'kendi evine sahip olmak, kendine ev edinmek' anlamından metâforlaşarak 'nikâhlanmak, aile kurmak' anlamlarını kazanmıştır. Diğer lehçelerde örneğin Özbekçede *uylän-*, Tat. *öylen-*, Başk. *öylen-*, Kırg. *üylön-*, Kzk. *üylen-*, Y.Uyg. *öylen-* şeklindedir (KTLS I 229-230). Özbekçede 'evlenmek' için ***turmuşgä çiqmåq*** deyimi de kullanılır (Yusupova, 2018: 195).

86. Ez-: 1. "ezmek, kazımak, sıyırmak" **Kar**: *Ol teri ezdi*[15]. (O, deriyi kazıdı, sıyırdı.) DLT I 165.

2. "ezmek, üstüne basmak, sıkıştırmak" **Harz**: *Ḫadīce ḳarabaşlarıġa fermānlap erdi altun idişlerge zaʿferān ezip ḳoyuŋ* KE 192r-6, *ʿĀyişe aydı: Yā Resūlallāh, misvākni yarım birle ezeyin-mü? tedi erse, peyġāmbar ʿas başı birle işārat ḳıldı kim ezgil tép* NF 90-6; **Çağ**: *Éz-* Abuş 940, *iz-* 'ezmek, yaslatmak, saḫḳ itmek' ŞSL 116; **Özb**: *Mäşinä mäysälärni ezdi.* (Araba çimenleri ezdi.) Hojiyev, 59.

3. "ezmek, toz hâline getirmek, eritmek" **Harz**: *Ez-* 'toz hâline getirmek' İMüh 89A-6; **Kıp**: *Ez-* 'eritmek' KK 81b-3, *ez-* 'su içinde bir şeyi eritmek, çözmek' Kİ (Özyetgin 469), *iz-* 'erimek' TZ 181; **Çağ**: əз- 'proteret', rasteret'' (Fazılov I 135); **Özb**: *Bir ösimlikning qåvjiråq gülini keltirib, qaynåq suvdä ézib qizgä içirişni buyurgän édi.* (Bir bitkinin kuru çiçeğini getirip kaynak suda çözerek kıza içirmesini emretti.) Qutlug Qån, 138.

4. "ezmek, baskı yapmak, zulmetmek" **Özb**: *Xalqlärni qul qilib ézib kelgän pådşå hükümäti ägdärildi*. (Halkları köle yaparak ezen padişah yönetimi değiştirildi.) ÖTİL II 439.

5. "ruhen eziyet çekmek, yaralanmak, acımak" **Özb**: *Bu närsä Yolçi könglini yänä çuqurrâq ézdi, gäp-söz bolişidän qorqib därdini içigä kömgän bu faqir åilägä äçindi, ux tårtdi*. (Bu şey Yolcu'nun içini derinden yaraladı, laf söz olmasından korkup derdini içine gömen bu fakir aileye üzüldü, ah çekti.) Qutlug Qån, 123.

6. "sinirlenmek, öfkelenmek" **Özb***: Jig'ini ézmåq* ÖTİL II 439.

7. "bir şeyi çok iyi bilmek, bir şeyin uzmanı olmak" **Özb**: *Studenlär ungä häväs bilän qaräşär, suhbätläridä 'mätemätikäni ézib içib yubårgän-dä' deb mäktärdilär*. (Öğrenciler ona hevesle izler, sohbetlerinde onu 'matematiği yalamış yutmuş' diye takdir ederler.) ÖTİL II 439.

Ez- ilk olarak 'deriyi kazımak, çizmek, iz yapmak' anlamıyla *DLT*'de kaydedilmiştir. Tarihî lehçelerde 'ezmek, basmak, sıkıştırmak', 'eritmek', 'su içinde çözülmek' ve 'toz hâline getirmek' gibi anlamlarla kullanılmış, bu anlamlar bugün

[15] *Derleme Sözlüğü'*nde *ez-* 'sırtı keseletmek ya da sabunlamak' anlamıyla kaydedilmiştir (DS V 1830).

Özbekçede de kullanılmaktadır. Ayrıca mecâzi ‘baskı yapmak’, ‘ruhen eziyet çekmek’, ‘sinirlenmek’ ve ‘bir şeyi yalayıp yutmak, bir şeyin uzmanı olmak’ gibi anlamlarla kullanılmaktadır. Yukarıdaki tabloya göre, geçmişten bugüne fiilin özellikle mecaz anlam yönünden anlam alanı zenginleşmiştir.

87. Iġla-: 1. “ağlamak, gözyaşı dökmek” **E.Uyg**: *Uluġ ünün ıġlayu maytrı burḳanḳa inçe tip ötünürler* Maytr. 65-4; **Kar**: *Oġlan ıġladı.* (Çocuk ağladı.) DLT I 286, *Ḳalı bu tü niʿmet ḳalırḳa yéme / Özüŋ yıġlar erse yorı yıġlama* KB 1235, *ıġla*- KT (Rylands) 9-82; **Harz**: *Yıġla*- KE 160r-7, *Ādam taḳı Ḥavvā ḳatınġa keldi taḳı yıġlayu başladı* NF 280-12, *aġla*- İMüh 101A-1, *ıġla*- HŞ 1824, *Yıġlattı anı kendü yıġladı* ME 105-7; **Kıp**: *Ave saa kim ıġladıŋ ḫaçda ölgende oġulıŋ* CC 70a-15, *Ol seni urmaḳ tilese yıġlaġıl* GT 200-8, *aġla-/yıġla*- KK 46-13/81a-8, *Nebī ʾaleyhi’selām yıġladı taḳı katıġ yıġladı taḳı iwine kirdi* İM 51b-1; **EAT**: *Bigler tacum taḫtum içün aġlaram* DK 68-3; **Çağ**: *Yıġlar nedem içre hīç külmes* SibGT 54a-1, *Niçe Şibānī közidin ebr-i bahār yıġladı* ŞHD 146b-3, *Tażarruʾ ḳılġa min yā yıġlaġay min özge nitkey min* BD 95-4, *Yıġlar min işikinde açılmas ni bābdın* LD 374, *yıġla*- Abuş 1042, йығла- ‘plakat’, rıdat’, golosit’’ (Fazılov I 535); **Özb**: *Mirzå Ulugbek qizning peşånäsidän, közläridän öpdi*: *-Yigläma äzizäm dedi u, öpkäsini äräng båsib*. (Mirza Uluğ bey kızının alnından, gözlerinden öptü, öfkesini zorla bastırarak -Ağlama azizem, dedi.) Ulugbeg Xazinäsi, 133.

2. “sızlanmak, yakınmak, şikâyet etmek” **Özb**: *Öz hålidän yigläb gäpirmåq* (Kendi hâlinden şikâyet etmek) ÖTİL I 351.

3. “dey. zor duruma, acınacak hale düşmek” **Özb**: *Xåligä mäymunlär yiglämåq* (Hâline maymunlar ağlamak) ÖTİL I 351.

Eski Türkçeden beri bilinen fiil metinlerde *ıġla- / yıġla-* ve *aġla-* şeklinde geçer. *Aġ, aġu, ıġ, yıġ* gibi yansıma sesin üzerine *+lA-* türetme ekinin gelmesiyle olmuş olmalıdır. Batı Türkçesinde *aġla-*, diğerlerinde *ıġla-* ve *yıġla-* olarak yer alır. Metinlerde en çok *yıġla-* şeklinde yer almıştır. Özbekçede de *yiglä-* şeklindedir. Özbekçede ‘ağlamak’ anlamının yanı sıra ‘şikâyet etmek, yakınmak’ ve ‘zor duruma, acınacak duruma düşmek’ anlamlarına gelmiştir. Fiil anlam alanını özellikle mecaz anlam yönünden genişletmiştir.

88. **İç-**: 1. “içmek, bir şeyi sorup içine çekmek” **E.Uyg**: *Sub içipen, yāş yipen ölümde ozmiş tir* IB 17, *Suw susup içerler* Maytr. 71-2; **Kar**: *Er suw içdi*. (Adam su içti.) DLT I 164, *Ara yér içer kör yorır belgüsüz / Ara köz körürde bolur belgüsüz* KB 1532, *Yegil hem içgil yaruḳ bolsun közüŋ* KT (Rylands) 58-3; **Harz**: *Emükindin suw içer* KE 170v-20, *Ḫurma saġraḳlarını büküp andın çıḳġan sütni içer* NF 400-10; **Kıp**: *İçer yér, inine kirer* CC 60b-7, *Şerbetni ol ḥabīb ilinden alıp içtim* GT 243-10, *Aḳar suf birle içsün, kerekse anı yaġmur suwı içirsün* İM 255a-8, *iç-* ‘içmek, işreb’ Kİ (Özyetgin 475), *su iş-* DM 6b-3; **Çağ**: *Su dek içeyin dir min kim çeşme-i ḥayvān sin* LD 1288, *Dem-ā-dem içkendinni behre ki ādemī-lıḳ ḳatliġa içer ḳadeḥ ḳadeḥ zehr* MK 88b-7; **Özb**: *Häsän bir piyålä çåy içib-içmäy, tez qözgäldi*. (Hasan bir kâse çay içer içmez hızlıca kalktı.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 59.

2. “alkol almak, içmek, şarap içmek” **Kar**: *Bor içme zināḳa ḳatılma hader / Bu iki çıġaylıḳ tonını keder* KB 1337, *Keçe içküsini içdi, aḫşam şarābın içti* ME 138-6, *Çimgende ḫoş otrup içeliŋ* HŞ 582; **Kıp**: *Lā-cerem muḥtesib şarāb içse, isrük irni körüp tutar* GT 118-13; **Çağ**: *Ḳaçan içse midḥat şarābın saḫā* SibGT 19b-9, *Kilgil ki demī olturuban mey içeliŋ* BD 273; **Özb**: *Bu yerdä dästurxån yånidä otirib, mäy içib gazälxånlik qildi*. (Burada sofraya oturup mey içerek gazel okudu.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 29.

3. “dey. ant içmek, yemin etmek, söz vermek” **Harz**: *Men üç nersenin kesgey-men tép ant içip-men* KE 48r-10, *ant iç-* NF 265-2, *Öŋ yörügen er, alp er ant içti* ME 32-6; **Kıp**: *Ant içer-mén* CC 58a-4, *ant iç-* GT 331-9, *ant iş-* DM 20b-14; **Çağ**: *Beste ant içti ki tarlıḳ ol ağızdın almayın / Yarılıptur özge ḳılmış gūyiyā sevgendini* LD 1983, *and iç-* ŞT 83b-20; **Özb**: *Zålimlärdän älbättä qasås åliş üçün ånd içib tupråqni quçä-quçä yigläşdi.* (Zalimlerden elbette intikam almak için ant içip toprağı kucaklayarak ağladılar.) Qutlug Qån, 190.

4. “yemek yemek, aş içmek” **Özb**: *Cudä ågir, ägär iflås bolsä uning täbiäti biz özgärtä ålmäymiz, här kim tilägän åşini içädir.* (Çok zor, rezil olursa bu onun tabiatı, biz değiştiremeyiz, herkes istediği yemeği yer.) Mehråbdän Çäyån, 95.

İç- Eski Türkçeden itibaren bütün tarihî lehçelerde sıkça yer almıştır. ‘Yemin etmek’ anlamındaki *ant içmek* deyimi, yukarıdaki tabloya göre Harezm dönemi metinlerinden itibaren görülmüştür. İçmek temelinde yapılan bir eylem, zamanla

kalıplaşmış ve deyimleşmiştir. Ant içme geleneği çok eskidir. Tarihçi Heredot ant içme geleneğini İskitlere kadar götürür. Ant denilen kâse, şarapla doldurulur. Ant içecek kişilerin kanlarının akıtılması sonucunda içilir ve karşılıklı anlaşmaya gidilir (Ökmen, 1973: 276). Abdülkadir İnan (1948: 280) *Eski Türklerde ve Folklorda* '*Ant'* adlı yazısında ant içme geleneğinin Hunlar, Uygurlar ile Çin; Avarlar ile Bizans arasında karşılıklı uzlaşmanın göstergesi olarak yapıldığını ve ayrıca çeşitli Türk boyları arasında ant içme geleneğinin bilindiğini belirtir. *İç-* sıvı şeyler tüketmenin yanı sıra, tek başına 'alkol almak, içki içmek' anlamını da karşılamıştır. Özbekçede *iç-* kapsamlayış (parça-bütün ilişkisi) nedeniyle 'yemek yemek' anlamını da karşılar, *åş iç-* 'yemek yemek'tir. Kzk.'da da *tamaq iş-* (Koç, 2007: 783), Kırg. *tamak iç-* 'yemek yemek' (Yudahin, 2011: 364) benzer kullanımlar vardır. Fiil geçmişten bu yana anlam alanını genişletmiştir.

89. **İçik-**: 1. "bağımlı olmak, tâbî olmak" **OY**: *Yagı bolup itinü yaratunu umaduk yana içikmiş* KT D10; **EUyg**: *İçik-* 'girmek, dâhil olmak; tâbî olmak, itaat etmek' EUTS 88; **EAT**: *İçik-* 'dehalet etmek, aman dilemek' *ḳalan meliklere böyle içikmediler ki sana içiktiler* TS III 2001.

2. "savaşta kendi isteğiyle teslim olmak" **Kar**: *Er içikdi*. (Adam savaşta karşı tarafa teslim oldu.) DLT I 192.

3. "özlemek, hasret kalmak, özlem çekmek" **Özb**: *Hiç özimdä yoqmän-a, båşimning tuqidän tirnågimgäçä içikib ketäyåtibdi*. (Hiç kendimde değilim, tepeden tırnağa kadar hasret çekiyorum.) ÖTİL I 342.

İçik- için Clauson (1972: 25) 'bir düşmana veya bir dış otoriteye bağımlı olmak, boyun eğmek' anlamında kullanıldığını, ancak 11. yüzyıldan sonra metinlerde kaydedilmediğini belirtir. Yukarıdaki tabloya göre *Tarama Sözlüğü'*nde (14. yy metninde geçer.) *içik-* geçmiştir. Anlam bakımından *taşık-* 'isyan etmek, başkaldırmak' fiilinin zıddıdır. *İçik-*, *iç* 'bir şeyin iç kısmı, özü' ismine *+Ik-* fiil türetme ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Daha çok bilgiye ihtiyaç olmakla birlikte kök ile bağlantılı olarak 'iç, öz' anlamlarından Özbekçede 'özlemek' anlamıyla yer almış olması muhtemeldir. Diğer çağdaş lehçelerde *içik-* fiiline rastlanmamıştır. Eski Türkçede 'bağımlı olmak' anlamıyla bilinen fiil, Özbekçede 'özlemek' anlamında

kullanılmaktadır. Bu durumda, söz konusu fiil için başka (uzak) anlama geçmiştir, denilebilir.

90. **İl**-: 1. "ilişmek, iliştirmek, bağlamak, takılmak" **Kar**: *Tiken tonuġ ildi.* (Diken elbiseye ilişti.) DLT I 169, *Anunmış turur bu ölüm tarmaḳı / Usanıp yorurda iler ḳarmaḳı* KB 6116; **Harz**: *Temür ırġaḳlar birle ilip buza yırta çeke sança ḳınaġuları* KE 149r-17, *Méni bu baġ içre uş köŋlüm ildi köŋüldin bu belā başḳa açıldı* HŞ 2247, *il*- 'bağlamak' MM 303-4, *il*- 'takmak, bağlamak' ME 5-8; **Kıp**: *İler-mén* Alm. *ich henge* CC 58a-19; **Çağ**: *Uçar ḳuşnı kökde ayaḳın iler* SibGT 65a-8, *il*- 'ilişmek, bent etmek, gözüne iliştirmek, iltifat etmek' Abuş 947.

2. "değdirmek, dokunmak" **Kıp**: *Yüz ārmūdın yigey bir ḳul birini ilmeyin tişke* GT 61-8.

3. "batmak, delip geçmek, delmek" **EAT**: *Oḫ atdılar batmadı, ḳılıç urdılar kesmedi, süŋüy-ile sançdılar, ilmedi* DK 218-4.

4. "asmak" **Kıp**: *İl*- 'asmak, ʿallaḳa' Kİ (Özyetgin 477); **Özb**: *Ellik båşi mäyin tökilgän çäkmänini yeçdi, tuxumdäy silliq vä åppåq sälläsini ålib qåziqqa ildi*. (Ellibaşı yumuşak kaftanını çözdü, yuvarlak, düz ve bembeyaz sarığını çıkarıp kazığa astı.) Qutlug Qån, 107.

5. "bakmak, iltifat etmek, göz atmak" **Çağ**: *Anıŋ fe'li ne kim kem ḫod közge ilgey* SibGT 94a-8, *Bu Şibānnı ol perī-veş közge ilmes her zaman / Bil perīşān zülfidin köŋlüm irür ġamnāḳrek* ŞHD 90a-11; **Özb**: *Közgä il*- 'bakmak, nazar kılmak' ÖTİL I 95.

6. "göz önünde bulundurmak, dikkate almak" **Çağ:** *Munuŋ ḳabaḥatin ya bilmes ya bilip közige ilmes* MK 24b-6, *Bel ʿayb ḳılurnı közge ilme* BD 556-8.

7. "tutmak, yakalamak" **Özb**: *Topni il*- 'topu tutmak', *ålmäni ilib ål*- 'elmayı tutup almak' ÖTİL I 95.

8. "hemen anlamak, kavramak" **Özb**: *İşdän hårib-tålib çiqqan Şoqåsim çälä-çulpä eşitsä-dä mänåni tez ilib åldi*. (İşten yorgun argın çıkan Şokasım yarım yamalak işitse de manayı hemen anladı.) Qutlug Qån, 132.

İl- tarihî lehçelerde 'bağlamak', 'takılmak', 'asmak', 'batmak, delip geçmek' gibi birbiriyle bağlantılı çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Özbekçede 'asmak' ve

‘tutmak, yakalamak’ ve mecâzen ‘çabucak anlamak, kavramak’ anlamlarıyla bilinmektedir. Ayrıca ***közige il-*** deyimi Çağataycadan Özbekçeye ‘dikkate almak, göz önünde bulundurmak’ ve ‘bakmak, iltifat etmek’ anlamlarını karşılamıştır. Fiil anlam alanını genişletmiştir. *İl-* bugün Türkiye Türkçesinde ise tek başına bilinmeyip *ilgi, ilginç, ilişki, iliş-, ilik, ilinti, ilmik* gibi türemiş şekilleri ile bilinmektedir (www.nisanyansozluk.com; erişim tarihi: 05.05.2021).

91. İlin-: 1. “tutulmak, bağlanmak, yakalanmak, maruz kalmak” **E.Uyg**: *Muntagın ötrü sansarḳa yime ilimezler* AYUçar 0687; **Kar**: *Tiken tonḳa ilindi*. (Diken elbiseye ilişti.) DLT I 204, *Özüŋ yük yinitti bu dünyā ḳodup / İlindim mén émdi aġır yük yüdüp* KB 5115, *Ḥāżır ḳılıp ilinmiş* KT (Rylands) 34-38; **Harz**: *Ey Yūsuf belāġa ilindiŋ erse sabr ḳılġıl eḍgü atıŋ çıḳsun* KE 85r-3, ilin-‘asılmak, bağlanmak’ ME 139-1; **Kıp**: *Naġme ḳılsa ḳılmasa ilnür köŋül* GT 122-5, *ilin-* ‘ilişmek, asılmak, te‘allaḳa’ Kİ (Özyetgin 478), *ilin-* ‘birbirine girmek, karışmak’ TZ 177; **Çağ**: *Bu denī dünyānıŋ muḥabbetige ḳoşsa ilnür ‘aselḳa ricl-i zübāb* SibGT 48a-8, *Ger ilindim zülfüŋe körmeŋ min āşüftedin* LD 1073, илин- ‘prilipat’, zastrevat’, povisnut’’ (Fazılov I 414); **Özb**: *İlin-* ‘asılmak’, *därähtgä ilin-* ‘ağaca asılmak’ ÖTİL I 322.

2. “yakalanmak, tutsak olmak, tuzağa düşmek” **E.Uyg**: *Turŋa ḳuş tüşŋekine ḳonmış, tuymatın tuzaḳḳa ilinmiş* IB 61; **Kar**: *Tapdu maŋa ilindi / Emgek körüp ulındı / Ḳılmışıŋġa ilendi / Tutġun bolup ol ḳatar* (Düşman eline tutsak düştü, çektiği zahmetten sıkıldı, yaptığına pişman oldu, kendini kınadı, bolluktan sonra şimdi derdi arttı.) DLT I 205; **Harz**: *Tuzaḳ ḳurmış yolımda uşbu āhū ilindim ol tuzaḳḳa ḥālım uşbu* HŞ 1565; **Kıp**: *Yékniŋ tuzaḳına ilnirler* CC 59a-11; **Özb**: *Tuzåqqa bädänä ilindi*. (Bıldırcın tuzağa düştü.) ÖTİL I 322.

3. “ele almak, tutmak” **Özb**: *Qoligä ilingän bir käskäni kiyib åldi, qolini boş sezib miltiqni éslädi*. (Eline aldığı kaskı giydi, elinin boş olduğunu hissedip silahı hatırladı.) ÖTİL I 322.

4. “sığmak, girmek, binmek” **Özb**: *Yolåvçi mäşinägä ilinib şähärgä qaytdi*. (Yolcu arabaya girerek şehre döndü.) Şåvqin, 31.

5. “uykusu gelmek, uykuya tutulmak” **Özb**: *U oyläb yåtib yåtib, åhiri közi ilindi*. (O düşünceler içinde yatarken sonunda uykuya daldı.) Girdåb, 18.

6. “muhtaç olmak, ihtiyacı olmak” **Özb**: *Bir åz pulgä ilinib turibmän*. (Biraz paraya ihtiyacım var.) ÖTİL I 322.

7. “güç bela, zorla yetişmek” **Özb**: *Keçki poezdgä ilindim*. (Akşamki trene güç bela yetiştim.) ÖTİL I 322.

İl- fiilinin dönüşlü hâli olan *ilin-*, ilk metinlerden bugüne kadar somut ve soyut anlamlarla kullanılmıştır. ‘Tutulmak’, ‘bağlanmak’, ‘asılmak’, ‘yakalanmak’, ‘tuzağa düşmek’ anlamlarıyla tarihî lehçelerde yer almıştır. Özbekçede *ilin-* bu anlamları korumakla birlikte, ‘sığmak, girmek’, ‘ele almak, tutmak’, ‘muhtaç olmak’, ‘güç bela yetişmek’ anlamlarına gelmiş, ayrıca ***közgä ilin-*** ‘göze görünmek, hissedilmek’, ***közi ilin-*** ‘uykusu gelmek’, ***piçåqqa ilin-*** ‘işe yaramak’, ***tilidän / gäpidän ilin-*** ‘dilinden dökülüvermek, sırrını açmak’ gibi deyimlerle yer almış, anlam alanını mecaz anlamlarla genişletmiştir.

92. **İliş-**: 1. “birbirine ilişmek, yapışmak, takılmak” **Kar**: *İkki neŋ birle ilişdi*. (İki şey birbirine ilişti.) DLT I 188, *Ḳatılsa ḳılıç baldu birle tegiş / Tişin tırnaḳın teg yaḳa tut iliş* KB 2377; **EAT**: *Ya ḳara buġranuŋ göksi altında ḳalam/ya buġanuŋ buynızında ilişem* DK 176-13; **Kıp**: *İlitiş-* ‘birbirine girmek, ilişmek’ TZ 177; **Çağ**: *İliş-* ‘bend, peyvend olmaḳ, bağlanmaḳ, peyvesten, mülsāḳ’ ŞSL 134; **Özb**: *Lovulläb yånäyåtgän ålåv därxål kelinçäkning härir kiyimlärigä vä yälkäsidä yåyilib yåtgän qårä såçlärigä iläşdi.* (Tutuşan alev birden yeni evli kadının ipek giysilerine ve omzuna yayılan kara saçlarına yapıştı.) Yulduzli Tünlär, 262.

2. “yetişmek, çatışmak, kavuşmak” **Kar**: *Ḳançıḳ ilişti.* (Erkek köpeğin çavı, kançığınkine ilişti, çatıştı.) DLT I 188; **Özb**: *Bittäsining mäşinägä iläşib kelüvdim, pästdä kütyäpti, håziråq şähärgä qaytişim zärur*. (Birinin arabasına yetişip geldim, aşağıda bekliyor, şimdi şehre dönmem gerek.) Şåvqin, 86.

3. “asmakta yarış etmek” **Kar**: *Ol meniŋ birle topıḳ ilişdi*. (O, benimle top asmakta yarıştı.) DLT I 190.

4. “kavuşmak” **Özb**: *Sözim sözimgä iläşmäydi*. (Sözüm sözüme kavuşmaz.) ÖTİL I 320.

5. “takip etmek, izlemek” **Özb**: *Pulumni åldirib qoydim, yånimdä mänä şu şum yigit iläşib yürgän édi*. (Paramı çektim, yanımda işte şu kötü niyetli genç takip ediyordu.) ÖTİL I 320.

İl- fiilinin işteş halidir. Tarihî lehçelerde ‘birbirine ilişmek, yapışmak’, ‘asmakta yarış etmek’, ‘yetişmek, çatışmak’ gibi anlamlarla kullanılmıştır. Özbekçede *iläş-* şeklindedir, ‘yapışmak’, ‘yetişmek’, ‘kavuşmak’ ve ‘takip etmek, izlemek’ anlamlarıyla kullanılır. Fiilin anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir.

93. **İmle-**: 1. “işaret etmek, elle göstermek, göstermek” **Kar**: *Men aŋar imledim*. (Ben ona işaret ettim.), *Ay tolun bolsa eliğin imlemes*. (Ay on dördü olduğunda el ile gösterilmez.) bkz. *yimle-* DLT I 288, *İmledi aŋar, aydılar: neçük sözleyür siz aŋar kim erür beşik içinde oġlan* KT (Rylands) 19: 29; **Harz**: *İmledi anıŋ tapa barmaḳı birle im barmaḳı, işāret ḳılġan barmaḳ* ME 47-5; **Özb**: *Därs sååti tügäb qongiråq çälinişigä åz qålgän édi, Husänni dosti Qurbån dåmlä yoläkkä imlädi: -Éşikdä sizni kütişäyäpti, cigärlär kelgän ékän*. (Ders saati bitip zilin çalınmasına az kalmıştı, Husan’in arkadaşı Kurban hoca yolu işaret etti: - Kapıda sizi bekliyorlar, akrabalar gelmiş.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 44.

2. “işaret ederek selamlamak” **Kar**: *Kördi meni emleyü/baḳtı maŋa imleyü/ḳaldım köŋül tumlıyu/ḳaḍġu meni turġurur* (sevgilim beni gördü ve tedavi etti, bana baktı ve selamla işaret etti.) DLT I 295; **Özb**: *Buni päyqagän xalq sekin-sekin, bir-birisi bilän imläşib, külimsişdilär vä bärçäning közi bårdän üydä boldi*. (Bunu sezen halk birbirleriyle selamlaşarak gülümsedi ve hepsinin gözü paspas olan evde oldu.) Mehråbdän Çäyån, 88.

3. “çağırmak, kendi yanına çağırmak” **Özb**: *Kümüş Åtäbekni özigä imlädi vä qulågigä şivirlädi*. (Gümüş, Atabey’i çağırdı ve kulağına fısıldadı.) Ötkän Künlär, 205.

İm ‘iz, işaret’ anlamına gelen isme *+lA-* türetme ekinin gelmesiyle oluşmuştur. *İmle-* için Clauson (1972: 161) ‘göz kırpma, mimik vb. ile birine gizli bir işaret yapmak’ anlamına geldiğini belirtir. *İmle-* tarihî lehçelerde ‘işaret etmek, göstermek’ ve ‘selamlamak’ anlamlarıyla kullanılmıştır. Özbekçede de bugün bu anlamlar bilinmektedir. Ayrıca ‘çağırmak’ anlamında da kullanılmaktadır. Geçmişten günümüze fiilin anlam alanı genişlemiştir.

94. **İn-**: 1. “inmek, yukardan veya yüksekten aşağıya doğru gelmek, alçalmak” **OY**: *Balıḳdaḳı tağıḳmış, tağdaḳı inmiş* KT D12; **E.Uyg**: *Sünüşgeli kelti, inti* Huas 3; **Kar**: *Ol tağdan kuḍı indi*. (O, dağdan aşağı indi.) DLT I 169, *in-* ‘nuzūl’ KT (Rylands) 34-2; **Harz**: *Bir kimerse kökdin iner Mışr ḫalḳını mālları birle yıġar* KE 89v-12, *in-* ‘yukarıdan aşağı inmek’ İMüh 96A-2, *Endi anıŋ üze* ME 39-8; **Kıp**: *Éndüm* Lat. *descendo*, Far. *zēr raftäm* CC 9b-8, *Her ḳatra kim kökden iner bolsa idi ḫālis dürer* GT 316-1, *yin-* RS 187a-14, *in-* ‘nezele’ Kİ (Özyetgin 478), *Eger bolsa inişke iner ḫāletde āb-dast bozulur* İM 97a-5; **Çağ**: *Ferişte gūyiyā köktin iniptür* LD 455, *én-* Abuş 935, *in-* ‘nüzūl, tenezzül, tedennī itmek, itāʿat itmek’ ŞSL 142, ; **Özb**: *Sultån Päşåyi såqåligä ingän qår zärrälärini käfti bilän sidirib täşläb ékän istehzåli külimsiräb qoydi.* (Sultan Paşayi sakalına inen kar tanelerini avucuyla sıyırırken alaycı bir şekilde gülümsedi.) Yulduzli Tünlär, 181.

2. “başına bela olmak, maruz bırakmak, kuşatmak, sarmak” **Kar**: *Belgürdi olarḳa yawuzluḳlar anı kim ḳazġandılar, indi olarḳa ol kim erdiler anı füsūs tutġanlar* KT (Rylands) 39-48.

3. “vahiy, peygamber, din için inmek, nâzil olmak” **Harz**: *Men saŋa bu sözni aymaḳ üçün éndim, bilgil taḳı āgāh bolġıl* NF 392-9; **Çağ**: *Kök asmāndın inip keldi tinnin* ŞT 99b-9.

4. “konaklamak, oturmak, yerleşmek” **Kıp**: *Ol satḥı ʿAḳabe’nin soŋı turur, oş mundan iner kişiler uluġ ʿAḳaba’ġa* İM 298b-3; **Özb**: *Polyänädä hämmä närsä åppåq*; *dälälär häm, kümüş qirov ingän ormånlär häm, qorädägi håvuzlär, üylär häm.* (Polyanna’da her şey tertemiz; bozkırlar da, gümüş kırağı yerleşmiş ormanlar da, bahçedeki havuzlar, evler de.) ÖTİL I 328.

5. “eğilmek” **Kıp**: *İmām rükūʿge inmek birle, tekbīrni tīz ayıtġay* İM 175a-4.

İn- fiili Eski Türkçeden günümüze metinlerde *in-* ve *én-* şeklinde yer almıştır. Temelde ‘yüksek bir yerden aşağı doğru gelmek, alçalmak’ anlamındadır. Tarihî lehçelerde ‘konaklamak, yerleşmek, konmak’, ‘eğilmek’, ‘vahiy, peygamberlik vb. için inmek’ ve ‘başına belâ olmak, maruz kalmak’ anlamlarıyla fiilin anlam alanı

zenginleşmiştir. *İn-* Özbekçede ‘inmek’ ve ‘yerleşmek’ anlamıyla birkaç örnekle sınırlıdır.[16] Fiilin anlam alanı geçmişten bugüne daralmıştır. Aynı anlama gelen *tüş-* yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Gülsevin (2010: 70) *in-* fiilini Oğuzların kullandığını, *tüş-* fiilini ise Kıpçak ve Karluk lehçelerinin kullandığını ifade ederek, *in-* fiiilinin Oğuzca unsur olduğunu belirtir.

95. İsin-: 1. “ısınmak, ısısı artmak, kızmak” **Kar**: *Ol otḳa ısındı* (O, ateşte ısındı.) *ısın-/ isin-* DLT I 202, *Süḍrünürler ol ḳaynar isig suw içre yana ot içre isingeyler* KT (Rylands) 40-72; **Harz**: *İsin-* İMüh 90A-4, *Isındı atlar uş sürsek bolur mu* HŞ 1381; **Kıp**: *İssinür-mén* Lat. *calefacio,* Far. *garm mēkunäm* CC 8a-11, *isi-* ‘ısınmak, saḫune’ Kİ (Özyetgin 483), *isin-* TZ 179: **Çağ**: *Otdın ısınurġaça avuç aç* MK 82b-6, исин- ‘sogrevat’sya, razgorat’sya’ (Fazılov I 427); **Özb**: *Quruq cåydä gülxanlär yåqib isinişdi*. (Boş arazide ateş yakarak ısındılar.) Yulduzli Tünlär, 185.

2. “sevmek, bağlanmak, bir kişiye, bir duruma ısınmak” **Kar**: *Men aŋar ısındım*. (Ben onu sevdim.) DLT I 201, *İsinür er at terk baġırsaḳ bolur / baġırsaḳ kişiler tapuġsaḳ bolur* KB 2123; **Harz**: *Latīf kördüm aŋa ısındım imdi latīf boldum aŋa sığındım* KE 109v-10, *Kördi kelinni isindi, bezeklig kördi otġa* ME 152-4; **Özb**: *Éndi xåtinigä isib, mehmånxånädä yåtişni häm bärhäm bersä*. (Artık karısına ısınınca misafirhanede yatmaya da bir son verse.) Ötkän Künlär, 154.

Isı- fiilinin dönüşlü halidir. Metinlerde genellikle ince şekilli *isin-* olarak yer alır. ‘ısınmak, ısısını artırmak’ ve ‘hoşlanmak, sevmek, bağlanmak’ anlamlarıyla tarihî lehçelerde ve Özbekçede kullanılmıştır. Fiilin anlam alanı mecaz anlam yönünden genişlemiştir.

96. İsit- 1. “ısınmak, ısıtmak, kızdırmak” **E.Uyg**: *Isıt-* ‘ısıtmak’ EUTS 87; **Kar**: *Ol mün isitti*. (O, çorba ısıttı.) DLT I 209; **Harz**: *İsitti şorbānı ḳarar ḳıldurdı anı* ME 89-8; **EAT**: *Bir ḳatı ol niʿmetin hem ıssıdır/ sureti hem toyurur hem ıssıdır* TS III 1985; **Çağ**:

[16] Taradığımız romanlarda *in-*‘in geçtiği cümlelere rastlanmadığından, *ÖTİL*’deki örnekler verilmiştir. Bu durum fiilin kullanım sahasının azaldığını göstermektedir.

Isıt- ‘kızdırmak, sıcak eylemek, ısıtmak’ Abuş 939; **Özb**: *Håzir suw isitib berämän*. (Şimdi su ısıtıp vereceğim.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 56.

2. “sıtmaya yakalanmak” **Kar**: *Er isitti*. (Adam sıtmaya tutuldu.) DLT I 209; **Çağ**: *Isıt-* ‘sıtma tutmak’ Abuş 939, *ısıt-* ‘ısıtma tutmak, teseḫḫün itmek, ḥummā olmaḳ’ ŞSL 117.

3. “bağlamak, sevmek” **Kar**: *Yalıŋ keldim erdi yalıŋ kirgü yérke / Nelük dünyāḳa özni munça isittim* KB 6553.

4. “mec. ısıtmak, içini ısıtmak” **Özb**: *Gülnår için köngilni åylärçä isitgän xayål vä umidlärni quyåş käbi pårlätgän bir ulug baxt boladi*. (Gülnar için aylarca içini ısıtan, hayal ve ümitleri güneş gibi parlatan büyük bir şans olacak.) Qutlug Qån, 99.

5. “ateşe koymak” **Özb**: *Åşni isit-* ‘yemeği ısıtmak’, *suw isit-* ‘su ısıtmak’ ÖTİL I 335.

Isıt- tarihî lehçelerde ve Özbekçede çoğunlukla ince ünlü ile *isit-* şeklindedir. Eski Türkçe metinlerinden bugüne görülür. ‘Bir şeyi ısıtmak, kızdırmak’ ve ‘sıtmaya yakalanmak’ anlamlarıyla *DLT*’de yer alır. Özbekçede kullanımın artmasıyla fiilin anlam alanı da genişler. *İsit-* fizikî ve mecaz anlamlarla kullanılır. ***Köngli isit-*** ‘içini ısıtmak, içi huzurla dolmak’ deyimi yer alır.

97. **İste-**: 1. “aramak, arkasına düşmek, araştırmak” **E.Uyg**: *İste-* ‘aramak, arzu etmek’ EUTS 99; **Harz**: *Bitig bar mu? tése, yoḳ, tédi, istediler bitig bulmadılar* KE 240r-10, *İsteŋ ol mescidniŋ saġ yan müŋişinde baḳıŋ* NF 153-15, *iste-* / *izde-* ‘aramak’ HŞ 1471; **Kıp**: *İzde-* ‘aramak’ CC 15b-21, *izde-* ‘aramak, fetteşe’ Kİ (Özyetgin 486), *Sulṭān buyurdı istediler bir ikinçiniŋ oġlın taptılar* GT 65-7; **Çağ**: *Kim her niçe il istese hīç tapmasun andın soraḳ* ŞHD 82a-5, *iste-* ‘aramak, istemek’ Abuş 942, изда- ‘iskat’, vıslejivat’, razıskivat’’ (Fazılov I 409); **Özb**: ‘*Ålmä piş, ågzimgä tüş’ bilän boladimi? Axtärgän tåpädi! İstäsängiz bålängizgä dürüstråq käsb häm tåpilädi*. (‘Armut piş, ağzıma düş’ ile olur mu? Araştıran bulur, ararsanız çocuğunuza daha düzgün bir iş de bulunur.) Keçä vä Kunduz, 79.

2. “istemek, talep etmek, dilemek” **E.Uyg**: *Saḳınsarlar tileserler isteserler neŋ ançaḳaya yeme* Dış 687; **Harz**: *Bu oğlanlar méndin ne neerse isteyürler*? NF 171-2, *iste-* ‘istemek’ İMüh 67A-4, *İrādet bérip soŋ tilek izdese* MM 271-3, *iste-* ‘dilemek’ ME

218-2; **EAT**: *Belī cānum baba eyle isterem, pes varasın* DK 171-7; **Kıp**: *Bu ʿālamnıŋ bir sāniʿi bar tip neteg delīl istedi* İM 75b-2, *yizde- / izde-* 'istemek' DM 22a-6, *izde-* KK 80a-11, *iste-* 'talep etmek, dilemek' RS 187b-15; **Çağ**: *Saçıŋġa tüşti köŋül çehre andın ister min / Ḳaranġuda nime ister kişi sirāc tiler* LD 534, *Tiŋri birür elbette devlet iste himmet tut* BD 103-3, *iste-* 'talep, ārzū ve ḫāhiş ve temennā eylemek' ŞSL 116; **Özb**: *Laxordä qån tökilmäsin deb, sizdän inåyät istäb keldilär*. (Lahor'da kan dökülmesin diye sizden yardım dilemeye geldiler.) Yulduzli Tünlär, 251.

3. "sormak, tahkik etmek" **EAT**: *Suçumu benim bunlardan istesün, ellerin niçin doğradılar soylasın* TS III 2107.

İste- 'aramak' ve 'istemek, arzu etmek, dilemek' anlamlarıyla görülür. Metinlerde *iste-* ve *izde-* şeklinde yer alır. *İz* isminin üzerine *+dA-* türetme ekinin gelmesiyle oluşmuştur. *İzde-* fiilin ilk şeklidir ve erken dönemde ötümsüzleşme sonucu *iste-* şekli ortaya çıkmıştır (Clauson, 1972: 243, Gabain, 2007: 50). Fiilin ilk anlamı 'izini sürmek, aramak'tır. Daha sonra 'istemek, dilemek, arzu etmek' anlamı ortaya çıkmıştır. Özbekçede de *istä-* şekliyle hem 'aramak', hem de 'istemek, dilemek' anlamlarıyla kullanılır. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

98. **İşen-**: 1. "güvenmek, inanmak, itimat etmek" **Kar**: *Ol maŋa işendi*. (O, bana inandı.) DLT I 202, *Bir işni ikigüke ayma tilin / İşeŋü bolur iş ḳalur ḳılmadın* KB 5533; **Harz**: *Sözin mundaġ éşitti érse bānū işendi köŋli uş ant içti téyü* HŞ 1354; **Kıp**: *Sewüglü turur ol kişi kim işense kiçe ḳılġay men tip vitr namāzını teʿḫīr ḳılmaḳ tünniŋ āḫırına tigi* İM 148b-8; **Çağ**: *Ḥüsnüŋġa işenip köp cevr ü cefā ḳılur sin / körklüg kişi başında ārī bolur ġurūrī* LD 2070, *işen-* 'inanmak, īʿtiḳād, tasdīḳ, īʿtimād itmek, yaḳın ve bāver eylemek' ŞSL 120, ышан- 'verit', doveryat', naderyat'sya' (Fazılov I 452); **Özb**: *Men uning sözigä işånäman*. (Ben onun sözüne inanıyorum.) Mehråbdän Çäyån, 75.

2. "iman etmek, inanmak" **Harz**: *Ḳoy ol batıl ḥaḳ yolın tut tép yalavaçḳa işen teŋrige but tép* HŞ 4643; **Özb**: *Xudågä işån-* 'Tanrıya inanmak', *dingä işån-* 'dine inanmak' ÖTİL I 344.

3. "onaylamak, tasdik etmek" **Çağ**: *Ḫātūnġa ḳoşanma, hayrġa işenme* MK 100b-13.

4. “birbirine bağlanmak” **Çağ**: *İşen-* Abuş 942.

5. “ümit bağlamak” **Özb**: *Pul vä båylikning quvvatigä işångäni üçün bu yolni quläy deb tåpdi, bu yolgä tezråq qadäm båsişgä åşiqdi*. (Para ve zenginliğin gücüne ümit bağladığı için bu yolu kolay buldu, bu yola daha hızlı adım atmak için acele etti.) Qutlug Qån, 76.

6. “emanet etmek, teslim etmek” **Özb**: *Mehmånxånädägi äsbåblärni, buyumlärni kimgä işånämiz?* (Misafirhanedeki malzelemeleri, eşyaları kime teslim edeceğiz?) Qutlug Qån, 77.

İşen- Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren ‘inanmak, güvenmek’ anlamlarıyla yer alır. Batı Türkçesinde *işen-* yoktur, *inan-* fiili kullanılır. Özbekçede de *inan-* yer almakla birlikte *işen-* çok daha yaygın bir kullanım alanına sahiptir. *İşånç, işåntir-*, *işånçli, işånçsiz, işån-* fiilinden türeyen isim ve fiillerdir. Çağdaş lehçelerde de Kırg. *işen-*, Kzk. *sen-*, Y.Uyg. *işen-* ‘inanmak, güvenmek’ yer almaktadır (KTLS II 398). Yukarıdaki tabloya bakıldığında, özellikle Çağatay dönemi eserlerinde fiilin kullanımı artmış ve anlamın da buna paralel olarak genişlediği görülür. ‘İnanmak, güvenmek’ ile birlikte, ‘onaylamak, tasdik etmek’ ve ‘birbirine bağlanmak’ anlamlarında da kullanılmıştır. Özbekçede fiilin kullanım alanı artmış ‘ümit bağlamak’ ve ‘emanet etmek, teslim etmek’ gibi yeni anlamlar kazanmıştır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

99. **İşle-**: 1. “işlemek, çalışmak, iş yapmak, bir işte çalışmak” **E.Uyg**: *Eḍgülikin körü iş işleŋler* Maytr. 51-42, *işle-* AYÖlmez 196-8; **Kar**: *Er işledi.* (Adam işledi.) DLT I 286, *Ne yaḫşı ayur bu bodun başlar er / Biligin uḳuşun işin işler er* KB 1542; **Harz**: *Barġıl kişi işin işlegil ton, etmek ḥāsıl ḳılġıl* KE 144r-1, *Ey abuşḳa bu sāʿat işleyü başladıŋız erdi, henüz arġu vaḳt bolmadın türüni bıraḳtıŋız* NF 435-7, *işle-* ‘işlemek’ İMüh 106B-7, *Burun ḥaḳ atı birle sözni başla uş andın soŋ hem öz işiŋni işle* HŞ 2783, *Körmeki uçun işledi* ME 124-7; **EAT**: *At işler er öginür* DK 90-11; **Kıp**: *İşle-* ‘işlemek, çalışmak’ DM 22a-12; **Çağ**: *Niçe işler uşbu gil-i ḫām işini* ŞHD 184a-13, *işle-* ‘iş işlemek’ Abuş 949, *İşni yıldam işlegüçi timek bolur* ŞT 82b-17, ишла- ‘rabotat’, delat’’ (Fazılov I 440); **Özb**: *U bilän biz här yåz birgä märdikor işlär édik.* (Onunla biz her bahar gündelikçi olarak çalışırdık.) Mehråbdän Çäyån, 94.

2. “yapmak, yerine getirmek” **E.Uyg**: *Teŋri taplamaz işig neçe işledimiz erser* Huas 153, *öz etözin küümek küzetmek ḳop ḳamaġ işlemiş* Dış 708.

3. “yapmak, meşgul olmak” **Kıp**: *Yā ḥikāyātlar turur tise yāḥūd aıytsa: ni işler men ʿilm meclisinde tise* İM 20a-1.

4. “belli bir işte çalışmak, meslek sahibi olmak” **Özb**: *Direktör bolib işlämåq* (Yönetmen olarak çalışmak) ÖTİL I 344.

5. “çalışmak, yapmak, imal etmek” **Kıp**: *Muʿallim kim ḥasīr işler tün ü kün, saḳınma barıp ol ir atlas işler* GT 294-4, *Ol ḳılıçnı timürdin işlerler* MG 86b-5; **Çağ**: *İşle-* ‘iʿmāl itmek, meşġūl olmaḳ, bir şeyi bir şeye bent, rabt itmek’ ŞSL 121; **Özb**: *Näy çinäkäm, çiråyli näy édi kümüşdän işlängän bezäklärini yolçi dikkät vä zävq bilän uzåq tåmåşä qildi*. (Ney hakiki, güzel ney idi, gümüşten yapılmış nakışlarını yolcu dikkat ve zevk ile uzun uzun seyretti.) Qutlug Qån, 20.

6. “harekette olmak, çalışmak, işlevini yerine getirmek” **Özb**: *Tegirmån işläyåpti*. (Değirmen çalışıyor.) *Stanok işläyåpti*. (Makine çalışıyor.) ÖTİL I 344.

7. “para kazanmak” **Özb**: *Dünyå-dünyå pul işläb ålädilär, mingläb xizmätçilär bu işgä säfärbär qilinädi.* (Dünyalarca para kazandılar, binlerce hizmetkâr bu işe seferber edildi.) Hind Seyyåhining Qissäsi, 43.

8. “geliştirmek, hazırlamak” **Özb**: *Paxtä teriş mäşinäsining yängi modelini işläb çiqdik*. (Pamuk toplama makinesinin yeni modelini hazırladık.) ÖTİL I 344.

9. “üretmek” **Özb**: *Sotsiyälistik işläb çiqariş* (sosyalist tarzda üretim), *käpitälistik işläb çiqariş* (kapitalist tarzda üretim), *işläb çiqariş münäsäbätläri* (üretim ilişkileri) ÖTİL I 344.

İşle- ilk metinlerden itibaren görülen Türkçenin işlek fiillerindendir. ‘İş yapmak, çalışmak’ temel anlamından ‘bir işte çalışmak’, ‘yapmak, yerine getirmek’, ‘bir şeyle meşgul olmak’ ve ‘üretmek’ gibi tarihî lehçelerde birbiriyle ilintili anlamlara sahip olmuştur. Yukarıdaki tabloya göre, Özbekçede bu anlamları korumakla birlikte ‘makine, araç vb. için çalışmak, işlevini yerine getirmek’, ‘bir işte çalışmak, meslek sahibi olup çalışmak’ ve ‘para kazanmak’ gibi anlamlar kazanmıştır. ***İşläb ålä-*** ‘kazanmak’, ***işläb çiq-*** ‘hazırlamak’ ve ***işläb çiqar-*** ‘üretmek’ gibi kalıplaşmış yapılarda kullanılmıştır (bkz. 7. 8. 9. mad.). Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

100. İzle-: 1. “izini sürmek, takip etmek, aramak” **Kar**: *Yaşıḳ yérke éndi yüzin kizledi / Ḳalıḳ ḳarşu keldi izin izledi* KB 6211, *Aya dost biliglig izin izlegil* AH 225; **Harz**: *İzlegen bat tapḳayi işitgen bat bilgey* KE 3r-3, *Andın soŋ kāfirlar peyġāmbar ʿas’nuŋ izini izleyü isteyü keldiler ġār aġzınġa tegi* NF 21-12; **Kıp**: *İzle-* ‘irdemek, araştırmak’ TZ 181; **EAT**: *Kāfirüŋ izin izledi* DK 141-12; **Çağ**: *İzle-* ‘peye düşmek, tecessüs itmek, tekāpū itmek, cüst cū eylemek’ ŞSL 124, *Bir yigit birlen uruşdı anı urayın tip nimerse izledi* ŞT 88a-17, изла- ‘iskat’, vıslejivat’, vısmatrivat’’ (Fazılov I 409); **Özb**: *Härçänd içkäri vä täşqarini izläb, uşbu xatdän gäyri äsär tåpmädik*. (Her ne kadar içeriyi ve dışarıyı arasak da, bu mektuptan başka bir şey bulmadık.) Mehråbdän Çäyån, 127.

2. “saymak” **Harz**: *İzle-* ‘saymak’ İMüh 93B-2.

3. “dilemek, istemek” **Kıp**: *Ebū Ḥanīfe birle Ebū Yūsuf’dan kim ol sewüglü turur kim teʿḫīr ḳılġay üç künge tigrü. Kerekse ol izlesün anı, kerekse izlemesün* İM 437b-6.

4. “araştırmak, incelemek, tedkik etmek” **Özb**: *Yängilik izlä-* ‘yenilikleri araştırmak’, *ätomning içki sirlärini izlä-* ‘atomun iç sırlarını araştırmak’ ÖTİL I 317.

5. “fikren çare, tedbir, yol bulmak” **Özb**: *Här häldä ul yähşilikkä émäs, qandåg häm bolsä bir vähşiylikkä yollär, recälär izlär édi.* (Herhâlde o iyiliğe değil, nasıl olursa olsun vahşiliğe yollar bulurdu.) Ötkän Künlär, 33.

İz isminin üzerine *+lA-* türetme ekinin gelmesiyle oluşan *izle-*, tarihî lehçelerde ‘takip etmek, izini sürmek, aramak’ anlamlarıyla yer almıştır. Harezm ve Kıpçak dönemi eserlerinde ‘saymak’ ve ‘dilemek, istemek’ gibi anlamlarla genişlemiştir. Tarihî lehçelerde kullanım sıklığı, aynı anlama gelen *izde-* fiiline göre daha düşüktür. Bugün Türkiye Türkçesinde ‘izlemek, bakmak, seyr etmek’, ‘bir düşünceyi, davranışı, tutumu benimsemek’, ‘bir şeye uymak, bağlı olmak (modayı izlemek)’ ve ‘bir şeyi gözlemek’ anlamlarıyla kullanılırken, Özbekçede ‘aramak’ en yaygın anlamıdır. Bunların dışında ‘araştırmak, incelemek’ ve ‘fikren çare, yol bulmak’ gibi anlamlarla yer alır. Ayrıca ***tirnåq äräsidä kir izlä-*** ‘eksiklik, hata aramak’ deyimiyle kullanılır. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

101. Ḳabar-: 1. “şişmek, büyümek, kabarmak” **Kar**: *Baş kabardı.* (Yara kabardı.) DLT II 71; **Harz**: *Barıp ol ġārġa kirdi bularnı kördi ayaḳları ḳabarmış, özleriŋe toġ ornamış*

KE 178v-3, *Tonları çapan bolup, yüzleri mücāhidedin sarġarıp, başları örperip, aḍaḳları ḳaparıp héç kimerse anlarġa iltifāt ḳılmadın kelseler* NF 63-10, *Ḳabardı anıŋ eligi ḳabardı, saçıldı* ME 133-2; **Kıp**: *Ḳabar-* 'üflemek, şişmek' Kİ (Özyetgin 487), *kabar-* 'kabarmak' TZ 181; **Çağ**: *Ḳapar-* 'kabarmak, intifāc itmek, şişmek, üfürülenmek' ŞSL 432, қабар- 'otekat', razbuhat'' (Fazılov II 574); **Özb**: *Rānåning közi qavärib ketdi*. (Rana'nın gözü şişti.) Mehråbdän Çäyån, 142.

2. "böbürlenmek" **Harz**: *Cümle uluġ begler taḳı vezīrlerni kördi erse, şeytān burnınġa ürdi, andaġ ḳapardı kim ʿālam içinde meniŋ teg melik yoḳ turur, tép öziŋe iʿtiḳād ḳıldı* NF 440-8.

3. "öfkelenmek" **EAT**: *Oġuz yigidünüŋ öykeni ḳabardı, ḳılıcın çıḳardı* DK 190-1; **Çağ**: *Ḳabarıp it Beçene izimdin yetdi, tivemniŋ başın tutdı* ŞT 101a-11.

4. "göğsü kabarmak, sevinmek" **Özb**: *Ümidlär bilän köksi qavärgän håldä läbläridä bir qoşiqni şivirläb xojäyinnikigä ketdi*. (Umutlarla göğsü kabarmış bir halde, dudaklarında bir şarkı mırıldanarak patronun yanına gitti.) Qutlug Qån, 103.

Kabar- temel olarak kabarcık, vezikül gibi şekillerden dolayı 'kap şeklini almak' anlamından ortaya çıkmıştır. Çıkış noktası *kap* ismine dayanır ve üzerine *+Ar-* türetme ekinin gelmesi ile oluşur (Clauson, 1972: 585, Erdal, 1991: 501). 'Şişmek, büyümek, kabarmak' anlamıyla bilinmektedir. 'Böbürlenmek, büyüklenmek' ve 'öfkelenmek' gibi mecaz anlamlarla tarihî lehçelerde kullanılmıştır. Kelime içi -b- > -v- sızıcılaşması sonucu Özbekçede *qavar-* şeklini almıştır. 'Şişmek' anlamının yanı sıra ***köksi qavär-*** 'sevinmek, gururlanmak', ***åyåġi qavär-*** 'çok yorulmak', ***tili qavär-*** 'söylemekten yorulmak' gibi yapılarla yer alarak deyimleşmiştir. Fiil anlam alanını özellikle mecaz anlam yönünden genişletmiştir.

102. **Ḳaç-**: 1. "kaçmak, hızla uzaklaşmak, firar etmek" **ETY**: *Süsi kelti, karasın yığdım, begi kaçdı* Ongin 9; **E.Uyg**: *Ḳaçarlar tüşerler* Maytr. 86-6; **Kar**: *Er ḳaçdı.* (Adam kaçtı.) DLT II 5, *Sewiglini sewmez keyik teg ḳaçar / Ḳaçıḳlıḳa yapçur aḍaḳun ḳuçar* KB 401, **Harz**: *Yā Yūsuf, men seni ḳatıġ sewermen, sen mendin nişe ḳaçar-sen?* NF 361-1, *Andaġ sandılar kim ''īsā ol turur bizdin ḳaçar'* SK 55a-13; **Kıp**: *Kaçar-mén* Lat. *fugio*, Far. *mēgrīzäm* CC 13a-11, *Ol yigit ḳaçtı anı bir ẓarīf kişi körüp ayttı* GT 220-8, *kaç-* 'kaçmak, herebe' Kİ (Özyetgin 487); **Çağ**: *Ḳaçarını körey disem ḳaçadur* LD 2305, *Bu*

ḳapuġnı açġıl ve imkānıŋ barıça bu mekândın kaçġıl SibGT 85b-10, *kaç-* Abuş 951, *kaç-* 'hereb ve firār itmek, çekinüb savuşmaḳ, kurtulmak, ictināb ve istinkāf itmek, ḫalās bulmak' ŞSL 436, кач- 'ubegat'' (Fazılov II 613); **Özb**: *Härâmzâdä Änvär uni yoldän âzdirib, bu yerdän häm âlib qâçibdir*. (Haramzade Enver onu yoldan çıkarmış, buradan da alarak kaçmıştır.) Mehråbdän Çäyån, 127.

2. "kaçmak, sığınmak" **Kıp**: *Yigirmi ikinci farz ḳaçmaḳlıḳ turur Teŋri'ge ḳaçıŋız Teŋri'ke yaʿnī̄ yazuḳ ḳılmaḳdan* İM 81b-3.

3. "kendini göstermemek, kaçınmak, rastlaşmamaya çalışmak" **Çağ**: *Kişi bulsa eḍgü at ḳaçsa ma bulmas kişilerdin necāt* SibGT 96a-1; **Özb***: Gülşän közini undän qâçirib yergä bâqdi*. (Gülşen gözünü ondan kaçırarak yere baktı.) Mehråbdän Çäyån, 66.

4. "koşmak, seğirtmek" **Çağ**: *Ol ḥaysiyyet üze kim münkerī̄ ḳalmadı kim ḳaçtı ve müskirī̄ kim içti* SibGT 95a-12, *Kökem Baḳuynı at aldına alıp ḳaçtılar* ŞT 96b-19; **Özb**: *Qâçib ket-* 'koşmak, hızlıca uzaklaşmak' Yulduzli Tünlär, 225.

5. "yok olmak, kaybolmak" **Çağ**: *Közdin uyḳu ḳaçtı* SibGT 44a-5; **Özb**: *Uning rängi qâçdi*. (Onun rengi gitti.) ÖTİL II 606.

6. "kaçmak, kurtulmak" **Özb**: *Siz mendän nimä kütäsiz, mälum bu yerdän qâçsam tüzälärdim, bälki*. (Siz benden ne bekliyorsunuz, malum buradan kaçsam kurtulsam düzelirdim belki.) Qutlug Qån, 88.

7. "kaçmak, saklanmak" **Özb**: *Biz häm cån saqläş üçün här qayårgä tärqab qâçsaqmikin? –kinâyä bilän sorädi Xocä Äbdullä.* (Biz de canımızı korumak için her yere yayılıp saklansak mı acaba diye kinaye ile sordu Hoca Abdullah.) Yulduzli Tünlär, 25.

8. "kadınlar için yabancı erkekten yüzünü gizlemek" **Özb**: "*Åy käbi yüzlär, külib bâqişlär, çöçib qâçişlär… Uff"* (Ay gibi yüzler, gülümseyen bakışlar ürkekçe kaçışlar… Off) Ötkän Künlär, 11.

Kaç- yazılı ilk metinlerden itibaren görülen Türkçenin işlek fiillerinden biridir. İlk kez Ongin yazıtında tespit edilmiştir. Kullanımının sık olması ile birlikte anlamı alanı da tarih içinde genişlemiştir. 'Bir yerden, bir şeyden kaçmak, hızlıca uzaklaşmak' anlamından, 'koşmak', 'saklanmak, gizlenmek', 'kurtulmak', 'sığınmak' ve 'yok

olmak' gibi anlamlarla zenginleşmiştir. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

103. **Ḳaḳ**-: 1. "kakmak, hafifçe vurmak, çakmak" **Kar**: *Anı başra ḳaḳdı*. (Onun başına hafifçe vurdu.) DLT II 293; **Harz**: *Bir kimerse ḳapuġ ḳaḳdı heybetlig aydı* KE 19r-2, *Uştmaḥ ḳapuġını ne birle ḳaḳayın, tédi erse* NF 265-15, *ḳaḳ*- 'iteklemek, kakmak' HŞ 2899; **Kıp**: *İvin süpürgil dağı düşmen işikin ḳaḳmağıl* GT 113-7, *ḳaḳ*- 'vurmak, kapıyı çalmak' Kİ (Özyetgin 488), *ḳaḳ*- 'vurmak' TZ 182; **EAT**: *Ben bugün ḳoŋur ata ḳaḳıram, üç günlik yolı bir günde aluram* DK 43-11; **Çağ**: *Köz ḳaḳ bir ü kirpük oḳına ḳılġın işāret* LD 257, *kak*- 'żarb ile girü itmek, tepmek, el çarpmaḳ, eŋser çaḳmaḳ, mīḫlemek' ŞSL 450; **Özb**: *Bir köp ådamlär ungä rähmät äytdi, bäziläri uning yelkäsigä qåqdi*. (Birçok insan ona teşekkür etti, bazıları onun omzuna hafifçe vurdu.) Qutlug Qån, 31.

2. "başa kakmak, yüzüne vurmak" **EAT**: *Boy delü boġma çıḳaraçaḳ olanca ʿaybumuzı ḳaḳdı, tur ḳız oynar-iseŋ oyna oynamaz-iseŋ cehennemde oyna* DK 114-7.

3. "vurmak, çalmak" **Özb**: *Någärä qåq*- 'davul çalmak', *éşik qåq*- 'kapı çalmak' ÖTİL II 609.

4. "vurma, silkeleme, çırpma sonucu temizlemek" **Özb**: *Dästurxånni qåqmåq* (Sofrayı temizlemek), *Kiyimlerni qåqmåq* (Giysileri temizlemek) ÖTİL II 609.

5. "vurarak, silkeleyerek meyve toplamak" **Özb**: *Ålmä qåq*- 'elma toplamak' Hojiyev, 197.

Kak- Karahanlı döneminden itibaren metinlerde görülür. Tarihî lehçelerde 'vurmak', 'iteklemek' ve 'kapı çalmak' gibi anlamlarla kullanılmıştır. Clauson (1972: 609) *kak*- fiilinin yansıma ses kaynaklı olabileceğini belirtir. *Derleme Sözlüğü*'nde *kak*- için verilen anlamlardan biri de 'gaga ile vurmak, gagalamak'tır (DS VIII, 2605). Türkiye Türkçesinde *kak*- fiili yalnızca *başa kakmak* 'yüze vurmak' deyimi ile bilinmektedir. Özbekçede 'vurmak' anlamı ile bağlantılı olarak genişlemiş anlamlar görülür. 'Hafifçe omzuna vurmak', 'çivi çakmak', 'çalmak', 'temizlemek', 'toplamak', 'silkelemek' gibi anlamlarla kullanılmıştır. Ayrıca ***cånini qåq***- 'kendini feda etmek', ***kirpik qåqma***- 'gözüne uyku girmemek', ***közini çetgä qåq***- 'gözlerini devirmek',

qulågini qåqib qolgä ber- ‘çok konuşarak karşısındaki insanı rahatsız etmek’ gibi deyimlerle yer almıştır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

104. **Ḳal-**: 1. “kalmak, geride bulunmak, bırakmak” **OY**: *Ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz* KT K9; **E.Uyg**: *Unıtılsar ḳalsar biz ḳamaġun ol nomçınıŋ köŋliŋe kirip* AYAyazlı 1288; **Kar***: Er kiḍin ḳaldı*. (Adam geride kaldı.) DLT II 25, *Üküş sözleme söz serin til küdez / Üküş sözlemiş söz suwı ḳaldı az* KB 4332, *Ölür ḳalur aḫır yiyür düşmanı* AH 264; **Harz**: *Fülān ḳalʿanı alurġa maŋa buluşuŋ yoḳ erse mengü tamuġa ḳalur-men* KE 134v-3, *Ol kimerse tamuġda ebedī kalmaz* NF 157-8, *Olcasız kaldı yaġı birle uruşġan* ME 24-5; **Kıp**: *Ḳurban barça andan ḳaldı* CC 70b-14, *kal-* ‘baḳiye’ Kİ (Özyetgin 490), *Yādgārıŋ cehānda ḳalsun dip ol ʾazīzniŋ mübārek nefesin ḳabūl itip ayttım* GT 11-1, *kal-* KK 11b-5, *kal-* MG 40a-8; **Çağ**: *Min-i miskīnġa raḥm eyle köŋüldin ḳal dime cānım* ŞHD 103a-5, *Belā vü fitneġa lutfī ḳalıptur andın kim* LD 385, *kal-* ‘iḳāmet ve beḳā, ḳarūr ve istikrār itmek, sākin olup gitmemek’ ŞSL 452, қал- ‘ostat’sya, popadat’, umirat’’ (Fazılov II 590); **Özb**: *Sultånxån toygä bir neçä kün qålgändä, ånäsinkigä ketgän édi.* (Sultanhan düğüne birkaç gün kalınca anasının yanına gitti.) Keçä vä Kündüz, 113.

2. “süreklilik bildiren yardımcı fiil” **Harz**: *Ol şerīʿatiçe meniŋ oġrım turur tép Yūsufnı alıp ḳaldı* KE 97v-18, *baḳa ḳal-* NF 439-17, *uçup kal-* HŞ 2730; **Çağ**: *Yöriyü ḳal-* SibGT 91a-3, *tutup ḳal-* ŞT 96b-8; **Özb**: *Bir cåydän éşitib qåldim.* (Bir yerden duydum.) Keçä vä Kündüz, 117, *Uxläb qåldi* ‘uyudu’ Keçä vä Kündüz, 119. *Telefon ciringläb qåldi*, *körib qål-, sezib qål-*, *kelib qål-* gibi yapılarda hareketin birden ortaya çıkmasını, tamamlanmasını ya da vurgulanmasını anlatır.

3. “sessiz, sakin kalmak” **Harz**: *İbnü Mülcem tek ḳaldı, héç cevāb bérmez nefsi taḳāża ḳılur kim ḳabūl ḳılġıl tép* NF 152-10; **Çağ**: *Metāʾnı anlarġa bérip cān birle sāmit ḳalduḳ* SibGT 100a-2; **Özb**: *Qurbånbibi yänä jim qåldi*. (Kurban bibi yine sessiz kaldı.) Keçä vä Kündüz, 103.

4. “garip, kimsesiz kalmak” **Harz**: *Ġarıb ḳaldım téyü feryād ḳıldı ʿacāib taʿzīyet bünyād ḳıldı* HŞ 786; **Çağ**: *Yā kişisiz ḳalayın dése cihān içre ayıt* SibGT 15a-10.

5. “miras vb. şeyler için kalmak” **Harz**: *Ol taḫt yana ḫusravḳa ḳaldı mülk u hem taḫt* HŞ 1807; **Çağ**: *köp genc ü māl mīrāṣ ḳalıp turur érdi* SibGT 18b-7; **Özb**:

Çingizxåndän, Çigåtåyxåndän, Toxtämişxåndän qandäy merås qåldi-yu, ÄmirTemurdän, Şåhruhdän, Ulugbekdän qandäy merås qåldi, bir qiyåsläb köring! (Cengiz Han'dan, Çağatay Han'dan, Toktamış Han'dan ne kadar miras kaldı? Emir Timur'dan, Şahruh'dan, Uluğ bey'den ne kadar miras kaldı? Bir kıyaslayıp bakın!) Yulduzli Tünlär, 100.

6. "bir durumu sürdürmek" **Çağ**: *Dāyim sağınıp köŋülni al ḫoş ḳalġıl / raḥmet nazarını maŋa sal ḫoş ḳalġıl* Bab 223; **Özb**: *Köp yillär şu vazifädä qåläsiz*. (Uzun yıllar bu görevi sürdüreceksiniz.) Mehråbdän Çäyån, 51.

7. "herhangi bir duruma düşmek" **Çağ**: *Men saltanatḳa tegdim, sen taḳı meskenetḳa ḳaldıŋ* SibGT 54b-2; **Özb**: *Ormånbek yätim qålgän édi.* (Orman bey, yetim kalmıştı.) Mehråbdän Çäyån, 64.

8. "oturmak, ikamet etmek, yaşamak" **Özb**: *Uydä qålmåq* (Evde kalmak), *Biz bir yil häm qişlåqdä qåldik*. (Biz bir yıl da köyde kaldık.) ÖTİL II 594.

9. "işin, durumun tamamlanmaması, yarım kalmak" **Özb**: *Mäşinä yärim yoldä qåldi*. (Araba yolun yarısında kaldı.) ÖTİL II 594.

10. "arkada kalmak, geride kalmak" **Özb**: *U mendän üç sinif årqadä qåldi*. (O benden 3 sınıf geride kaldı.) ÖTİL II 594.

11. "ertelenmek" **Özb**: *Toy keläsi åygä qåldi*. (Düğün gelecek aya ertelendi.) ÖTİL II 594.

Ḳal- 'bırakılmak, koymak' temel anlamındadır. Türkçenin temel fiillerindendir. En eski metinlerinden itibaren görülür, tarih içinde kullanımı artmasıyla birlikte, anlam genişlemesine en çok uğrayan fiillerden olmuştur. Önüne geldiği isme göre anlamı genişlemiştir. *Aç ḳal-, az ḳal-, maḥrūm ḳal-, bāḳī ḳal-, kéç ḳal-, tirig ḳal-, yıraḳ ḳal-, pulsuz ḳal-, ḫayrān ḳal-, yalġız ḳal-* vb. deyimleşmiş birleşik fiillerle kullanılır. Tarihî lehçelerde *-A /-y, -p* zarf fiil ekleriyle, birleşik fiillerde süreklilik işlevinde kullanılır. Özbekçede *-(i)b qål-* yapısı (bkz. 2. mad.) eylemin aniden ortaya çıkmasını, tamamlanmasını ya da vurgulanmasını belirtir.

105. **Ḳamçıla-:** 1. "kamçılamak, kamçı ile vurmak" **Kar**: *Ol atın ḳamçıladı*. (O, atını kamçıladı.) DLT III 352; **Harz**: *Ḳamçılaştı anıŋ birle, doḳuşdı anıŋ birle, sançışdı kāfirler birle* ME 110-1; **Kıp**: *Atıŋ yaḫşı bolsa taḳı ḳamçılaġıl kim bular sini alay*

körseler tamaʿ ḳılıp MG 62a-9; **EAT**: *Atın ḳamçıladı, yola girdi, bazirġanlar ardından baḳa ḳaldılar* DK 78-8; **Özb***: Éy tovbä, éy tovbä deb, öz-özigä sözlänib, åtni qattiq qattiq beş-ålti qamçilädi*. (E tövbe, e tövbe deyip, kendi kendine söylenerek, atı sertçe beş altı kez kamçıladı.) Keçä vä Kündüz, 23.

2. "sert bir şekilde eleştirmek" **Özb**: *Meni günåhim üçün qamçiläng, lekin bundäy gäplärni äytmäng! Men sizgä ölim tiläydigän baxillärdän émäs men*. (Beni günahım için eleştirin ama böyle sözler söylemeyin! Ben size ölüm dileyen hasislerden değilim.) Yulduzli Tünlär, 254.

3. "hızlandırmak, acele etmek" **Özb**: *İş köp, vaqt åz, åtingni qamçilä!* (İş çok, vakit az acele et!) ÖTİL II 548.

Kamçıla- Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülür. Atı hareket ettirmek veya hızlandırmak için kamçı ile vurmak suretiyle yapılan eylemi ifade eder. Tarihî lehçelerde çoğunlukla *at kamçıla-* şeklinde yer almıştır. Bugün Türkiye Türkçesinde *kamçıla-* 'motive etmek, teşvik etmek, özendirmek' anlamıyla mecazlaşmıştır. Böyle bir anlam gelişmesi Özbekçede yoktur. Özbekçede başka bir mecaz anlamla 'sertçe tenkit etmek, eleştirmek' anlamıyla yer alır. Ayrıca ***åtni qamçilä-*** deyimiyle 'bir işi hızlandırmak, acele etmek' anlamıyla mecaz anlam kazanmıştır. Geçmişten bugüne fiil mecaz anlam yönünden genişlemiştir.

106. **Ḳan-**: 1. "su ve başka şeylere kanmak, doymak" **E.Uyg**: *Toḍ- ḳan-* (ikileme şek.) 'kanmak, doymak, tatmin olmak' AYAyazlı 0642, *Bükün küsüşüm ḳantı* Maytr. 12-22, *küsüşi ḳan-* 'dileği kabul olmak' Dış 69; **Kar**: *Ol suwdın ḳandı*. (O, suya kandı, doydu.) DLT III 184, *Saŋa keldim oġrap uzun yol yorıp / Tilekke bu kün tegdim ärzūm ḳanıp* KB 591; **Harz**: *Melik tüş kördi, reyyān maʿnīsi suw ḳanmış temek bolur* KE 89r-17, *Taş yerindin ḳoptı taḳı cümle çerig ol çeşmedin içtiler, cümle ḳandılar* NF 150-12, *ḳan-* 'su vermek, su atmak' İMüh 91A-11, *Bārī yüziŋni körmekdin ḳanayın* HŞ 3548; **Kıp**: *Ḳan-* 'suya doymak, suya kanmak, reviye' Kİ (Özyetgin 492); **Çağ:** *Firāḳdın ḳurudum ḳandım digende* ŞHD 11a-2, *Bir naẓarda köz ḳanar bilmen yüzüŋ māhiyyetin / Munça rūşen boldı kim oldur köŋül cān örtegen* LD 1326, *ḳan-* 'kanmak' Abuş 952, *ḳan-* 'iḳnāʿ sīrāb ve ḳānī olmaḳ, toymaḳ, işbāʿ sīr-şüden, şād-āb' ŞSL 463; **Özb**: *Här xil xizmätkår*

ähli tiriklikdä uyqugä qånädimi? (Her türlü hizmetli sınıfı hayatta uykuya doyar mı?) Qutlug Qån, 9.

2. "kanaat etmek, yetinmek, memnun olmak" **Özb**: *Åzgä häm qån-* 'aza kanaat etmek' ÖTİL II 597.

3. "inanmak, ikna olmak" **Özb**: *Sizning qandäy xizmätingiz bårligigä häm qångän, ämmå uning sizdän bir iltimåsi bår ékän*. (Sizin nasıl hizmet ettiğinize de inanmış, ama onun sizden bir ricası varmış.) Ötkän Künlär, 130.

Ḳan- Eski Türkçeden bugüne 'doymak, kanmak' somut ve soyut anlamıyla kullanılmıştır. *Ḳan-* bugün Türkiye Türkçesinde 'ikna etmek, inanmak' ve 'aldanmak, kandırılmak' anlamlarıyla bilinir. 'Doymak' anlamı unutulmuştur, ölçünlü dilde bilinmez. Ağızlarda 'doymak' anlamına rastlanır: 'sızıntıya kandı göynüm' (Malatya İli Ağızları, Gülseren 2000: 10, www.tdk.gov.tr; Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü; erişim tarihi: 22.06.2021). *Derleme Sözlüğü*'nde ise *kan-* fiiline rastlanmamıştır, ancak *kanış-* şeklinde 'suya doymak' anlamında kaydedilmiştir (DS VIII 2624). *Kan-* fiili Mo., O. Mo. *qaŋa-* < **kan-ga-* 'doymak, açlığını gidermek' anlamıyla Moğolcada da görülür (Poppe, 1994: 111). Bugün Özbekçede *qån-* fiili 'doymak' anlamının yanı sıra, 'kanaat etmek, yetinmek' ve 'inanmak, ikna olmak' anlamlarıyla bilinir. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

107. **Ḳanatlan-**: 1. "binek sahibi olmak" **Kar**: *Er ḳanatlandı*. (Adam yüğrük bir binek sahibi oldu, üzerine bindi ve uçtu.) DLT II 267.

2. "kuş için kanadın çıkması, kanatlı hale gelmek" **Kar**: *Ḳuş ḳanatlandı*. (Kuşun kanadı bitti, kanadı çıktı.) DLT II 267.

3. "mec. uçmak, göğe çıkmak" **Özb**: *Häväslärim qanåtlänib kökkä uçädi*. (Heveslerim kanatlanır göğe çıkar.) ÖTİL II 551.

4. "hazırlanmak, çabalamak" **Özb**: *Oşäl küni Şoqåsim aqaning hücräsidä sizni påyläb, qişlåqqa uçişgä qanåtlänib otirgänimdä, dädäm bilän mähällä éllik båşisi åfätdäy birdän båsib kelişdi*. (O gün Şokasım ağabeyin odasında sizi beklerken, köye gitmek için hazırlandığımda, babamla elli başı felaket gibi birden geldiler.) Qutlug Qån, 167.

5. “geniş bir şekilde yayılmak, kanat sermek” **Özb**: *On beş bäyräm, on beş älängä qanåtländi bütün ålämgä.* (On beş bayram, on beş yangın yayıldı bütün âleme.) ÖTİL II 551.

‘Kanat takmak, kanatlı hale gelmek’ temel anlamından hareketle *kanatlan-* fiili ‘uçmak’, ‘hazırlanmak, çabalamak’ ve ‘yayılmak’ gibi mecaz anlamlar kazanmıştır. Özbekçede anlam genişlemesi mecazlaşma yönünde olmuştur.

108. **Ḳap-**: 1. “kapmak, çalmak, zorla almak” **Kar***: Er ton ḳapdı*. (Adam elbiseyi çaldı.) DLT II 4; **Kıp**: *Él kesmek yoḳ, ḫıyānat ḫātun öze taḳı talaġan kişi öze taḳı ḳapup ḳaçġan kişi öze taḳı kefen soyġan kişi öze* İM 417b-3, *ḳap-* ‘yağmalamak’ TZ 183.

2. “dokunmak, çarpmak, uçurmak” **Kar**: *Oġlanıġ yél ḳapdı*. (Çocuğu soğuk çarptı.) DLT II 4.

3. “tutmak, yakalamak, almak” **E.Uyg**: *Toġan ḳuş teŋriden ḳoḍı tabışġn tipen ḳapmiş* IB 44, *Laçın ḳaptı kiçigin* AYÇağatay 633-22; **Kar**: *Ḳara tapsa begler bedüyür ḳopar* / *Üzeŋü bar erse çigen berk ḳapar* KB 6110; **Harz**: *Havādın indi aŋsızda bu laçın uşol süklünni aldı kapıp uş çın* HŞ 1534, *Meyvelerni ḳaptı anı ḳapup aldı* ME 137-1, *kap-* ‘kapmak, yakalamak’ İMüh 85B-12; **Kıp**: *Ḳapar it ağına luḳma ata-dur* GT 86-9, *at üstinde iyerdin ḳapar-sen* MG 39a-2, *ḳap-* ‘kapmak’ KK 80b-12, *ḳap-* ‘kapmak, ḫatife’ (Özyetgin 494); **EAT**: *Ḳarġu dillü öz süŋümi ḳapdum* DK 207-3; **Çağ**: қап- ‘shvatıvat’, brat’ (Fazılov II 573).

4. “ortadan kaldırmak, sindirmek” **Kar**: *Ḳorḳar erdiŋiz kim ḳapġay sizlerni boḍun* KT (Rylands) 8-26.

5. “kaplamak, istila etmek” **EAT**: *Uyḫuda çün ġamın beni ḳapdı* / *gözlerüm uyḫuya ḳapu yapdı* TS IV 2248.

6. “köpek, deve vb. için ısırmak” **Özb**: *İtni qåpmäs deb bolmäs.* (Köpek ısırmaz demek olmaz.), *it qudursä égäsini qåpädi*. (Köpek kudurursa önce sahibini ısırır.) mak. ÖTİL II 599.

Eski Türkçe metinlerinden bugüne kadar görülen *kap-* fiili çok anlamlıdır. ‘Çalmak, zorla ele geçirmek’ ve ‘rüzgâr, yel vb. için dokunmak, çarpmak, uçurmak’ anlamlarında kullanılmıştır. Tarihî lehçelerde en yaygın ‘tutmak, yakalamak, almak’ anlamıyla görülmüştür. Özbekçede *qåp-* ‘ısırmak’ anlamıyla bilinir. Tabloya göre ifade

edilirse, Karahanlı, Harezm, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesinde görülen anlam çeşitliliği Çağatayca ve Özbekçe metinlerde yoktur. Dolayısıyla geçmişten bugüne fiilin anlam alanı daralmıştır.

109. **Ḳapla**-: 1. "kaplamak, sarmak, kuşatmak, etrafını çevirmek" **Harz**: *Resūl ḳaçan ḳażā-yı ḥācetġa muḥtāc bolsa ol bulut ḳaplar erdi* KE 183v-9, *Ḥaḳ teʿālā bu uçtmaḫnıŋ tört yanını ḳapladı ḳatıġ işler birle cihād teg* NF 61-7, *ḳapla*- 'kaplamak' İMüh 106B-8, *Buyurdı ḳıldılar tābūt ol kün ḳamuġ tābūtını ḳaplap tüzdi altun* HŞ 4533; **EAT**: *Şehir ḥalḳı anın meclisine derilmişti, biregü girip geldi eydür şehri kāfir alısar, üş ḳapladı* TS IV 2247; **Çağ**: *Ḳanı uyuşup ıḍlanıp ol tiri ḳaplaġan irür* LD 438, қабла- 'pokrıvat', nakrıvat', okrujat'' (Fazılov II 575); **Özb**: *Åsmånni yänä quyuq bulut qåplägän*. (Gökyüzünü yine yoğun bulut kaplamış.) Yulduzli Tünlär, 33.

2. "deriden veya başka bir şeyden ona kap yapmak" **Kıp**: *Ḳapla*- 'ceʿale lehu kaşran min cildin ve ġayrihi' Kİ (Özyetgin 494).

3. "yerleştirmek, koymak" **Çağ**: *Barça aġaçlarınıŋ taşına altun ḳapladı* ŞT 78a-16.

4. "hazırlamak, yapmak" **Özb**: *Toy üçün körpälär qåplämåqçi boläđilär, pär töşäklär ålmåkçi bålädilär*. (Düğün için yeni yorganlar yapmak istiyorlar, kuş tüyü döşekler almak istiyorlar.) Ötkän Künlär, 25.

5. "kapatmak, kaplamak" **Özb**: *Éşik åçilib bärzängidäy yigit çikdi, gävdäsi bilän éşikni qåplädi*. (Kapı açılınca heybetli bir genç dışarı çıktı, gövdesi ile kapıyı kapladı.) Qutlug Qån, 129.

6. "yerine koymak, karşılamak" **Özb**: *Zärärni qåplämåq* (zararı karşılamak), *qarzni qåplämåq* (borcu karşılamak), *xaräcätni qåplämåq* (masrafı karşılamak) ÖTİL II 598.

Ḳap 'tulum, çuval, torba, dağarcık' (DLT IV 262) ismine *+lA*- türetme ekinin gelmesiyle oluşur. 'Deriden veya başka bir şeyden kap yapmak' anlamı temel anlam olmalıdır (bkz. 2. mad.). *Ḳapla*- Harezm dönemi metinlerinden itibaren görülür. 'Sarmak', 'kuşatmak, etrafını çevirmek' anlamlarında kullanılmış tarih içinde kullanımın artması ile anlam alanı genişlemiştir. Özbekçede 'kaplamak' anlamının yanı sıra, 'yerleştirmek, koymak', 'hazırlamak', 'kapatmak', 'karşılamak, yerine koymak'

gibi anlamlarla bugün kullanılmaktadır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

110. **Ḳar-**: 1. "(Oğuzca) bir şeyi bir şeyle karıştırmak, katmak, karmak" **E.Uyg**: *Toyınlar erdimiz şankig alplarıġ ḳatdımız ḳardımız* Maytr. 62-21; **Kar**: Oğuzlar yalnız başına diğer Türkler ise *ḳat-* fiili ile birlikte kullanır. DLT I 432, *Séziksiz bir ök sen ay meŋü eçü / Ḳatılmaz ḳarılmaz saḳışḳa seçü* KB 10; **Harz**: *Ol körüp miŋ muʿcizeni yüz çewürgen düşmenin / Aŋsızın al ḳanı birle tofraḳını ḳarġuçı* 182r-1, *ḳar-* 'yüksekten inmek, ayırmak' İMüh 94A-10, *Ḳardı ḳattı işni ḳarışturdı* ME 79-5, *Ayur şīrīn me bir tatlıġ bal érdi melikni yaġ tég ḳul balġa ḳardı* HŞ 1553; **EAT**: *İste anı ki yolu varmıştır / cānını Ḥaḳ nuruna ḳarmıştır* TS IV 2315; **Kıp**: *ḳar-* 'karıştırmak, ḫalaṭa' Kİ (Özyetgin 495); **Çağ**: *Ümmeti ayaḳ tayılsa kim ṣırātın her zamān / ümmetī dip aytur irmiş sini ḳarmap özgeçe* ŞHD 158b-3, *ḳar-* 'karışmak, karıştırmak' Abuş 953, ḳap- 'smeşivat', meşat'' (Fazılov II 597); **Özb**: *sement qårmåq* (sement karmak) Hojiyev, 198.

2. "boğazda su durmak, tıkanmak, düğümlenmek" **Kar**: *Er suwḳa ḳardı*. (Adamın boğazında su durdu.) DLT III 182; **Kıp**: *Ḳar-* 'boğazda bir şey kalmak, tıkanmak' TZ 184.

3. "taşmak[17]" **Kar**: *Suw arıḳtın ḳardı*. (Su arktan taştı.) DLT III 182; **Osm**: *Deniz ḳarmış ise artıḳ gelir ol / ve ger inmiş ise eksik gelir ol* TS IV 2315.

4. "kararmak, bulanmak" **EAT**: *Göz cemālin görücek olur karīr, göz ki görmeye cemālini ḳarır* TS IV 2315.

5. "bulanmak, boyamak, batırmak" **Özb**: *Loygä qår-* 'toprağa bulanmak' ÖTİL II 603.

6. "yoğurmak" **Özb**: *Kün çiqmäsdän xamir qårdim*. (Gün bitmeden hamur yoğurdum.) Qutlug Qån, 179.

Kar- 'karışmak, karıştırmak', 'boğazda su düğümlenmek, tıkanmak' ve 'taşmak' anlamlarıyla *DLT*'de görülür. Bugün Özbekçede 'karıştırmak' ve bununla bağlantılı

[17] Kar- fiilinin 'taşmak' anlamı 'bentin ya da arkın suyu çoğalmak, taşmak' açıklamasıyla *Derleme Sözlüğü*'nde de kayıtlıdır (VIII 2665).

olarak ‘bulamak, boyamak, batırmak’ ve ‘yoğurmak’ anlamları bulunmaktadır. Fiilin anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir.

111. **Ḳarala-**: 1. “karalamak, siyahlaştırmak” **Kar**: *Ol ḳaraladı neŋi.* (O, bir şeyi karaladı.) DLT III 324; **Çağ**: *Ḳarala-* ‘ḫatt boyamak, kir ve siyāhlatmak, telvīš, tesvīd, yazmaḳ ve meşḳ itmek, siyāh meşḳ’ ŞSL 441; **Özb***: Mätåni qårälä-* ‘Kumaşı siyaha boyamak’ ÖTİL II 601.

2. “köpek vb. pislemek” **Kar**: *İt ḳaraladı*. (Köpek pisledi.) DLT III 324.

3. “kağıt karalamak, bir şeyler yazıp çizmek” **Özb**: *Änvär cävåb beriş ornigä qalämini qåräläb yåzdi*. (Enver cevap vermek yerine kalemiyle bir şeyler yazdı.) Mehråbdän Çäyån, 55.

4. “kötülemek, kara çalmak, yermek, lekelemek” **Özb**: *Ulär incilgä qårşi här gäp vä işni qårälädilär*. (Onlar incile karşı her türlü söz ve eylemi kötülediler.) Hind Seyyåhining Qissäsi, 16.

Kara ‘kara, siyah’ renk adına *+lA-* türetme ekinin gelmesiyle oluşan *karala-*, temelde ‘siyah hale getirmek, siyahlaştırmak’ anlamından ‘bir kişinin hakkında ya da bir durum için kötü söz söylemek, kara çalmak, yermek’ anlamıyla metâforlaşmıştır. Rengin türü duygulara tercüman olmuş, kara, rengin koyuluğundan dolayı kötü, olumsuz durumları çağrıştırmış, *kara bela, kara çalmak, karalamak, karalar bağlamak, karamsarlık, kara kara düşünmek* vb. ifadelere kaynaklık etmiştir. Kara kötülüğün, uğursuzluğun, ölümün, acının sembolü olmuştur. *Kara* rengin bu olumsuz duyguları çağrıştırmasından dolayı *karala-* fiilinin anlamı kötüleşmiştir. Bundan başka, *karala-* ‘yazmak, çizmek, bir şeyler karalamak’ anlamına gelmiştir. Fiilin anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir.

112. **Ḳarı-**: 1. “kocalmak, yaşlanmak, kocamak” **E.Uyg**: *Erler ḳarıyurlar ölürler tayarlar* Maytr. 43-14; **Kar**: *Er ḳarıdı*. (Adam kocaldı.) DLT III 263, *Yaşı ḳısḳa isiz ökünçün ḳarır / Uzun yaşlıġ eḍgü ökünçsüz yorır* KB 348; **Harz**: *Ḥacġa barġınça er ḳarıyur, yana yanıp kelürge ʿömr vefā ḳılmas* KE 216v-11, *Ādam oġlı ḳarıyur, abuşḳa bolur* NF 433-7, *Tirip érken ölseŋ yiğitken ḳarıp* MM 359-4, *Ḳarıdı abuşġa boldı* ME 102-2, *ḳarı-* HŞ 3070; **EAT**: *Ḳaytabanlar ḳarısa ṭorum virmez / ḳara ḳoçlar ḳarısa*

ḳulun virmez DK 147-3; **Kıp**: *Ḳarı-* ‘yaşlanmak’ CC 57-25, *Atam ḳarıp munup-turur dip şiʿr* GT 269-13, *ḳarı-* ‘kocalmak, yaşlanmak’ TZ 185, *ḳarı-* ‘ihtiyarlamak, şāḫa’ Kİ (Özyetgin 497); **Çağ**: *Ḳarıdı ġamıŋda lutfī kil eger vefā ḳılur sin* LD 2059, *Ötti il bolmaḳdın ol yaş min ḳarıġum ʾışkıda* BD 89-3, *ḳarı-* ‘karımak’ Abuş 954, *ḳarı-* ‘iḫtiyār ve pīrlanmaḳ, ʿācūz olmaḳ, ḳocalanmak, müsinn, mūy-i sefīd’ ŞSL 445, *Ḳarıġan çaḳında Mekkege barıp ḥācı bolup keldi* ŞT 99a-12, қары- ‘staret’’ (Fazılov II 602); **Özb**: *Xudåy färzänd bersä qarigän künlärginizdä işingizgä yäräydi*. (Allah torun verirse yaşlılık günlerinizde işinize yarar.) Mehråbdän Çäyån, 92.

2. “solmak” **Özb**: *Bågimizgä zogi dårimäsin, gül ilä gülzårimiz qarimäsin*. (Bağımıza karga yaklaşmasın gül bahçemiz ve çiçeklerimiz solmasın.) ÖTİL II 555.

3. “eskimek” **Özb**: *Äsl sänät qarimåydi*. (Gerçek sanat eskimez.) ÖTİL II 555.

Eski Türkçeden beri bilinen *karı-*, *karı* ‘yaşlı, ihtiyar’ ismi ile kökteştir (www.nisanyansozluk.com; erişim tarihi: 25.06.2021). *Karı-* ‘yaşlanmak’ anlamında tarihî lehçelerde yaygın kullanılmıştır. Özbekçede ‘yaşlanmak’ anlamının yanı sıra ‘solmak’ ve ‘eskimek’ anlamlarıyla da bilinir. Ayrıca ***säfäri qarib qål-*** ‘ömrü az kalmak, ölüme yakın olmak’ deyimi ile kullanılır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

113. Ḳarış-: 1. “karşı karşıya gelmek, karşılaşmak” **Kar**: *Tün kün birle ḳarıştı*. (Gece ile gündüz karşılaştı.) DLT II 97; **Harz**: *Eger şīrīn yanımda bolsa arslan maŋa ḳarışsa ol életmegey cān* HŞ 1568.

2. “düşmanla kapışmak, savaşmak, çarpışmak” **E.Uyg**: *Tötüş- ḳarış-* ‘kavga etmek, savaşmak’ AYAyazlı 0686; **Kar**: *Yağı körse alp er ḳızartur meŋiz / Ḳarışsa bodulur ḳızıl hem yağız* KB 2384, *Iḍtımız ḳulumız üze furḳān küninde, iki cemʿ ḳarışmışı künde* KT (Rylands) 8-41; **Harz**: *Erenler kükrer arslan tég ḳarışıp éki yandın çerig uruşu ḳarşıp* HŞ 1773, *Öceşdi anıŋ birle ḳarışdı anıŋ birle* ME 111-5; **Kıp**: *Ḳarış-* ‘korumak, savunmak’ CC 10b-3.

3. “karışmak, kaynaşmak, katılmak, birbirine girmek” **Harz**: *Héç kişiler birle sözleşmez, héç kişilerke ḳarışmaz* NF 400-6; **EAT**: *Oġlanun babası Bayındır Ḫanuŋ ordusına ḳarışdı* DK 15-8; **Kıp**: *Ḳadaḥ sükker şerbeti ḳar bilen ḳarışıp misk* GT 243-7, *anı ḳapçuḳḳa taḳı ḳarışdı* İM 494a-5, *Anıŋ birle salġanda yaḫşı ḳarışmas* MG 88b-2;

Özb: *Suw åftåb nurlärigä ḳårişib åynädäk yältirär*. (Su, güneş ışığına karışarak ayna gibi ışıldar.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 38.

4. "karışıp gitmek, yok olmak" **Özb**: *Umrimdä ismimdän tårtib hämmä närsä qårişib ketgän, faqat esimdä.* (Ömrümde ismimden çekilerek her şey yok olup gitmiş, fakat aklımda.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 77.

5. "bulanmak, batmak" **Özb**: *Gulnärning tupråqqa qårişib yåtgänini körgän ånä, bir qadär boşäşib yıgläy-yıgläy sorädi*. (Gülnar'ın toprağa bulanıp yattığını gören ana bir an boşanarak ağlaya ağlaya sorar.) Qutlug Qån, 98.

6. "müdahale etmek, karışmak, araya girmek" **Özb**: *Sän bu işgä ikkinçi märtä qårişmä*! (Sen, bu işe bir daha karışma!) Qutlug Qån, 159.

İlk metinlerden beri görülen *ḳarış-*, *ḳar-* fiilinin işteş halidir. Tarihî lehçelerde çok anlamlı yapısıyla görülür. 'Karşılaşmak', 'savaşmak' ve 'birbirine katılmak, kaynaşmak, karışmak' anlamlarında kullanılmıştır. 'Savaşmak, çarpışmak' ve 'karşılaşmak, karşı karşıya gelmek' anlamları bugün Özbekçede yoktur. 'Karışmak, kaynaşmak, katılmak', 'karışarak yok olmak', 'bulanmak, batmak' ve 'müdahale etmek, araya girmek' anlamları ile genişlemiştir. Geçmişten bugüne baktığımızda fiilde anlam genişlemesi olmuştur.

114. Ḳat-: (I) 1. "katılaştırmak, sertleştirmek" **Kar**: *Yumşak neŋ ḳattı*. (Yumuşak nesne katılaştı.) DLT II 295; **Kıp**: *Ḳat-* 'katı olmak' TZ 187, *ḳat-* 'katılaşmak, sertleşmek, iştedde' Kİ (Özyetgin 500); **Özb**: *Qiz dir titräb bir lähzä qåtib qåldi*. (Kız tir tir titredi ve bir an kaskatı kaldı.) Qutlug Qån, 36.

2. "korku ve hayretten şaşırmak, durup kalmak, kıpırdamamak" **Özb**: *Åtäbek yänä bir neçä däkikä yérgä mixlängändek qåtib turdi*. (Atabey yine bir süre yere mıhlanmış gibi donup kaldı.) Ötkän Künlär, 33.

3. "donmak, çok üşümek, buzlanmak" **Özb**: *Piyåda ketäy desäm, åç ådam tävdä cigilib sovuqdä qåtib ölämän, deb qorqdim.* (Piyade gidiyor desem, aç adam dağda yığılıp soğuktan donarak öleceğim diye korktum.) Yulduzli Tünlär, 70.

4. "olgunlaşmak, gelişmek" **Özb**: *Uning täni quyåşdä qåräydi, muskulläri qåtdi*. (Onun teni güneşte kararır, kasları gelişir.) ÖTİL II 604.

5. “kuvvetli ve kesilmeksizin gülmek veya ağlamak” **Özb**: *Båbåm külgidän qåtib qåldi*. (Babam içi katıla katıla güldü.) ÖTİL II 604.

6. “zayıflamak, kilo kaybetmek” **Özb**: *Çål beçårä oşä künläri xafälikdän çöpdäy qåtib ketdi*. (İhtiyar biçare bu günlerde üzüntüden çöp gibi zayıfladı.) Qutlug Qån, 86.

‘Katılaştırmak, sertleştirmek’ anlamındaki *kat-*, tarihî metinlerde çok nadir görülmüştür. Özbekçede ise daha yaygın kullanılan fiilin anlam alanı genişlemiştir. *Qåt-* fiili ‘katılaştırmak’ anlamının yanı sıra, ‘donmak, dona kalmak’, ‘gelişmek’, ‘katıla katıla gülmek veya ağlamak’, ‘zayıflamak’ gibi anlamlar kazanmıştır. ‘Zayıflamak’ ve ‘gelişmek, olgunlaşmak’ anlamlarıyla ise zıt anlama geçmiştir.

115. **Ḳat-: (II)** 1. “eklemek, karışmak, ilave etmek, koymak, sokmak” **Kar***: Ol sirkeni yoġurtḳa ḳattı*. (O sirkeyi yoğurtla karıştırdı.) DLT II 295, *Bu sözke tanuḳı bu şāʿīr sözi / bu şāʿīr sözi sözke ḳattı tuzı* KB 711, *Taŋrıġa ortaḳ ḳat-* KT (Rylands) 4-48; **Harz**: *Men yawlaḳ susadım tép bir ayaḳ aldı, elgin suwġa ḳattı* KE 115r-3, *Aġzıŋa barmaḳını ḳattı erse* NF 389-5, *ḳapġa ḳattı kāle-ni* ME 62-7, *ḳat-* ‘katmak’ İMüh 95B-4; **Kıp**: *Ḳuṭn kitür ḳulaġıma ḳatayım* GT 119-10, *Maġat ortaḳ ḳatdı Teŋri’ge* İM 86a-7, *ḳat-* ‘katmak, eklemek’ RS 187b-14, *ḳat-* ‘karmak, katmak’ TZ 187, *ḳat-* ‘karıştırmak, ilave etmek, ḍamme’ Kİ (Özyetgin 500); **Çağ**: *Yalbarur-min ol sebebdin müşg ü ʿanber ḳatma sin* ŞHD 117b-11, *Özümni küç bile bu deŋ ilge ni ḳatayın* BD 116-8, *ḳat-* ‘ilḥāḳ, ʿilāve, żamm, ziyāde, terfīḳ, taḫlīṭ, terdīf itmek, mezc, ḥamrā-kerden’ ŞSL 435, қат- ‘soedinyat’, nadevat’, brosat’, obraşat’sya’ (Fazılov II 608); **Özb**: *Biråq ungä daxli bolmägän, ötkinçi våqeä közi öngidä xayålidä qåtib qålgän édi*. (Ancak bununla ilgilenmemiş, gelip geçici olaylar gözlerinin önünda hayaline karışmış idi.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 47.

2. “bir yerde tutmak, kapatmak” **Harz**: *Şeyḫ Ẕuʿn-nūn-i Mısrī raḥmhi zindānḳa ḳattılar* NF 296-17; **Çağ**: *Seniŋdin kişi ḳorḳsa sén me ḳorḳ / neçe miŋ andaġ ḳatıp bolsaŋan* SibGT 18a-5.

3. “adım atmak” **Harz**: *Burun saġ aḍaḳ ḳat çıḳar bolsa sol* MM 300-2.

4. “geceyi gündüze katmak, dün katmak” **EAT**: *İvini çözdi, ḳaytabanın buzlatdı, ḳara ḳoçın kişnetti, dün ḳatdı, köçdi* DK 190-7; **Özb**: *Gäpi edå bolmäydigän bälågä*

yoliqdik özimiz tün qåtib yol yürib kelib édik. (Lafı geçmeyen bir belaya rastladık, geceyi gündüze katarak yol yürüdük.) ÖTİL II 605.

Ḳat fiili ‘eklemek, katmak, karıştırmak’ anlamında tarihî lehçelerde yaygın bir şekilde görülür. ‘Bir yerde tutmak, kapatmak’ ve ‘adım atmak’ gibi yeni anlamlarla fiilin anlam alanı genişlemiştir. *Dede Korkut’*ta görülen ‘geceyi gündüze katmak, gece gündüz demeden ilerlemek, çalışmak’ anlamındaki *dün ḳat*- deyimi Özbekçede ***tün qåt***- şeklinde mevcuttur.

116. **Ḳatığlan**-: 1. “çabalamak, uğraşmak, gayret etmek, cehd etmek” **E.Uyg**: *Atın atayu tapınu udunu ḳataġlansar ölüm küniŋe tegi* KP 85, *Amtı siz ḳataġlanıŋ birle barıŋ* İKP XXVII-5; **Kar**: *Er ḳatıġlandı*. (Adam çabaladı, uğraştı.) DLT II 268, *Tilekinçe ıḍma ḳatıġlan tiren / Et öz ülgi bérmez uḳuşluġ eren* KB 3638; **Harz**: *Teŋri ʿazze ve celle yolında anca teŋlig ḳatıġlandı* KE 239r-12, *Ḥaḳ teʿālā ne işke ḳoḍmış bolsa, ol iş içinde ḳatıġlanmaḳ kerek* NF 146-9, *Ḳatıġlan tirilgil çın-oḳ rāst köni* MM 279-4, *ḳatıġlan*- ‘gayret etmek’ HŞ 1970; **Kıp**: *Ḳatulan*- ‘uğraşmak, çabalamak, gayret etmek’ CC 59a-19.

2. “cihat etmek” **Kar**: *Éw barḳlarıdın kesildiler anda kiḍin sınandılar, yana ḳatıġlandılar, serindiler* KT (Rylands) 16-110.

3. “katlanmak, dayanmak, tahammül etmek” **Harz**: *Ḳatıġlandı yüksinü étdi işni, ol ḳatıġlanmaḳ, iş aġruḳı ḳapsadı anı* ME 175-8, *ḳatlan*- ‘katlanmak, dayanmak’ HŞ 729, *ḳatlan*- SK 67b-15; **EAT**: *Ḳatlan mere ḳavat oġlı, men saŋa varayım didi* DK 250-6; **Kıp**: *Ḳatlan*- / *ḳatılan*- ‘sabır ve tahammül etmek, taşaddede ve şabere’ Kİ (Özyetgin 502); **Çağ**: *ʿAselni içmegen kişi bular ḫaylıġa ḳatlanmas* ŞHD 65b-11, *Naġu ḳatlanġa kildi dip yüz urdı miŋ peşīmānī* LD 125, *Ḳatlan*- ‘eglenmek, ışbār ve tahammül itmek, ḫamīde ve ihmāl olmaḳ, bükülme, pīç ü tāb’ ŞSL 434.

4. “sertleşmek, donmak” **Özb**: *Qattiqlänmåq* ÖTİL II 563.

Ḳatığla- fiilinin dönüşlü hali olan *katığlan*-, ‘sertleşmek’ fiziksel anlamından ‘gayret etmek, çabalamak, uğraşmak’ anlamına gelmiştir. Fonetik değişimlerle Harezm dönemi metinlerinde *ḳatlan*- şekli de ortaya çıkmış (*ḳatığlan*- > *ḳatlan*-) ve ‘katlanmak, dayanmak, tahammül etmek’ anlamını kazanmıştır. Kıpçak ve Çağatay metinlerinde fiil *ḳatlan*- şeklinde görülmüş ve kullanımı azalmıştır. Özbekçede ise fiil sadece

‘sertleşmek, katılaşmak’ fiziksel anlamı ile kaydedilmiştir. Taranan romanlarda ve *ÖTİL*’de *qattiqlän-* fiilinin geçtiği cümle örneğine rastlanmamıştır. Tarihî lehçelerde anlamı genişleyen fiilin Özbekçede anlamı daralmıştır. ‘Katlanmak, tahammül etmek’ *çida-* fiiliyle, ‘çalışmak, çabalamak, gayret etmek’ *mehnat qil-, tiriş-, urin-* fiilleriyle karşılanmaktadır (Yusupova, 2018: 115, 318).

117. **Ḳawuş-**: 1. “kavuşmak, yaklaşmak, bir araya gelmek” **ETY**: *Kör boḍ ıda ḳabışalım timiş* ŞU D11; **E.Uyg**: *Maytrı burḳan birle ḳavışırlar* Maytr. 63-19; **Kar**: *Ḳadaş Ḳadaşḳa ḳawuşdı*. (Hısım hısıma kavuştu.) DLT II 102, *Bu dīn dünyā birle birikmeki sarp / ḳawuşmaz ikigün munı bilse tap* KB 5312; **Harz**: *Yā Muḥammed bu ay yana ḳavuşsun* KE 208r-20, *Ékki pāre ay arasında ḳaldı, yana ékkisi ḳawuştılar* NF 35-1, *Ḳawuştı nérse, çatuḳ boldı nérse, yapşundı nérse* ME 138-4; **Kıp**: *Ḳavuş-* ‘kavuşmak’ TZ 188; **Çağ**: *Ġarīb ḫalāyıḳḳa ḳoşuldum ve ḳavuştum* MK 4a-8, *Ḳavuş-* ‘birbirine teṣādüf idüp çatmak, ulaşmak, rastlanmak, iltikā ve mülāḳī olmak, ittiṣāl ve ittisāf itmek’ ŞSL 458, қавуш- ‘soedinyat’sya, seoedinit’sya, vstretit’sya’ (Fazılov II 580); **Özb**: *Undän näri bu xåtin häligi pulning küçi bilän Germäniyägä qåçädi vä undä bädävlät äkäsigä qåvişädi*. (Ondan sonra bu kadın deminki paranın gücü ile Almanya’ ya kaçar ve orada zengin ağabeyine kavuşur.) Keçä vä Kündüz, 131.

2. “erkek ile kadının bir araya gelmesi, cinsi ilişkide bulunmak, nikâhlanmak” **Kar**: *Erkek tişike kawuşdı*. (Erkek kadına yaklaştı, nikâh etti.) DLT II 102; **Harz**: *Bu biziŋ erenlerimiz arıġ yigitler birle ḳawuşurlar bizge baḳmazlar neteg ḳılalıŋ* KE 57v-14, *Fırāḳdın soŋra yār birle ḳawuşmaḳ* HŞ 1611; **Çağ**: *Örtense bārī ol ḳavuşur dil-fīrūzige* LD 149.

3. “isteğine ulaşmak, elde etmek” **Çağ**: *Sen pendim gevherini uḳuş ḳulaḳıge ḳoşsa érdiŋ ol belāḳa ḳavuşmaz érdiŋ* SibGT 32b-1.

4. “ittifak etmek, birlikte hareket etmek” **Özb**: *Qåvuşmägändän keyin älbättä qolimizdän héç iş kelmäydi-dä*. (Biraraya gelmedikten sonra elbette elimizden hiçbir iş gelmez.) ÖTİL II 592.

5. “uygun düşmek, denk gelmek” **Özb**: *U qågåz ålib plenumdä gäpirädigän sözlärini yåzmåqqa kirişdi, ämmå söz sözgä gäp gäpgä qåvişmädi*. (O kağıt alarak toplantıda söylenen sözleri yazmaya çalıştı, ama söz söze uygun düşmedi.) ÖTİL II 592.

6. “bir işi gerçekleştirmede doğru ve hızlı hareket etmek” **Özb**: *İşläb yürgän ådäm här qandäy işgä därråv qåvişädi*. (Çalışan kişi, her türlü işe anında yetişir.) ÖTİL II 592.

Ḳawuş-, ‘buluşmak, bir araya gelmek’ anlamında *kabış-* şeklinde ilk kez Şine Usu yazıtında kaydedilmiştir. *Ḳawuş-* için Clauson (1972: 588) **kav-* ‘biraraya gelmek, toplanmak’ fiilinin işteşi açıklamasını yapar. *DLT*’de ‘yaklaşmak’, ‘biraraya gelmek’, ‘nikâhlanmak’ anlamlarıyla yer almıştır. Sonraki dönemlerde, örtmece kullanım olarak ‘cinsel ilişkide bulunmak’ ve ‘amacına, emeline kavuşmak, elde etmek’ gibi anlamlarla anlam alanı genişlemiştir. Özbekçede birbiriyle ilintili anlamlarla genişler. ‘İttifak etmek’, ‘uygun düşmek, denk gelmek’ ve ‘doğru ve hızlı hareket etmek’ gibi anlamlarla kullanılır. Ayrıca ***qoli qåvişmä-*** ‘eli işe yatkın olmamak, eline yakışmamak’ anlamında fiilin olumsuz hâli ile deyim olarak kullanılır.

118. **Ḳayġur-** < **Ḳaḍġur-**: 1. “kaygıya düşmek, kaygılanmak, tasalanmak, endişe etmek” **Kar**: *Kelse saŋa yolġıra / uḍun anı uḍġıra / barsun narı ḳaḍġura / sattı meniŋ ayımı* (O, yolda geçerken sana rastlarsa uykusundan uyandır, yaptığını anlat. Tasalanarak gitsin. Çünkü benim iznimi almadan kölemi satmıştır.) DLT II 193, *Ḳılınç eḍgü tut neŋke ḳaḍġurmaġıl / Ḳılınç eḍgü bolsa kelir neŋ tégil* KB 1305; **Harz**: *Üküş emgengeyler taḳı ṣavābdın maḥrūm bolġaylar, tép ḳaḍġurur men tédi* NF 403-13, *ḳaḍġulu boldı, ḳaḍġurdı köŋül maşġūl etdi* ME 145-8; **Kıp**: *Burun ḳayġırmaḫ kerek kérti köŋül bile kensi yazuḫuŋ üçün* CC 63a-8-9, *Yāʿnī āgāh bolġıl, ḳayurmaġıl elbette belā üstüne* GT 54-1, *ḳayġır-* ‘tasalanmak’ KK 69a-10; **EAT**: *Ṣaġdur esendür yigitlerüm oġul ḳayurma* DK 242-3; **Çağ**: *İŋleşip ol dağı miniŋ birle ḳayġurdı çibin* ŞHD 118a-13, *Min ḫōd eceldin ʿışḳınız yolında ḳayġur min velī* LD 688, *ḳayġur-* ‘kayırmak, kaygı yemek, gam yemek’ Abuş 956, *ḳayġur-* ‘tervīc, mülāḥaẓa ve himāyet itmek, ġam yemek, bir işi yapmak’ ŞSL 461; **Özb**: *Nårgül yånidä ikki färzändi, eri üçün qayguräyåtib däydi båläsini esdän çiqarmägän ekän*. (Nargül yanında iki torunu ve kocası için kaygılanmış avare evladını aklından çıkarmamıştı.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 65.

2. “üzülmek, korkmak” **Kar**: *Ḳaḍġurmaŋ tép sizler anıŋ üze kim ötti yāʿnī keçti sizdin* KT (Rylands) 3-153; **Harz**: *Bu oġrılıḳı üçün ḳul tép alıp ḳalduḳ, ḳul ataduḳ, ol*

ḳul atın işitip ḳaḏġurdı KE 104v-8, *Ḳatıġ ḳaḏġurduŋ andın né bileyin ölüp hem aymadıŋ terkin ḳılayın* HŞ 2798; **Kıp**: *Ḳaḏġur-* ‘üzülmek, kederlenmek’ İM 292a-4, *ḳayġur-* ‘kederlenmek, üzülmek, ḥazine’ Kİ (Özyetgin 504); **Özb**: *Qayġurmäng åpäcån, qårä künlär ötär yåruglikkä çiqarmiz*. (Üzülmeyin ablacığım kara günler geçer aydınlığa çıkarız.) Qutlug Qån, 159.

3. “mukayyet olmak, ilgilenmek, önem vermek” **Osm**: *Ken’an’dan geldim dedi işit beni / Atan Ya’kup ḳayurur dün gün seni* TS IV 2375.

4. “etraflıca düşünmek” **Özb**: *Buni xåli otirib här ikkälä tåmån häm mäsälägä bir xildä qaygurib muhåkämä qilişi keräk édi*. (Bunu boş geçip her iki taraftan da meseleye çeşitli açılardan düşünmek, muhakeme etmek gerek idi.) Girdåb, 39.

Ḳaḏġu isminden türeyen ve geçişsiz bir fiil olan (Clauson, 1972: 644) *ḳaḏġur-* ‘kaygılanmak, endişelenmek’ ve ‘üzülmek, korkmak’ anlamında tarihî metinlerde yer almıştır. Fiil *-ḏ- > -y-* değişimi sonucu *ḳaḏġur- > ḳayġur-* ve Batı Türkçesinde hece başı /g/, /ġ/ seslerinin erimesiyle *ḳayur- / ḳayır-* şeklini almıştır. *Tarama Sözlüğü*’de ‘mukayyet olmak, korumak, ilgilenmek, önem vermek’ (bkz. 3.mad.) gibi anlamlarla kaydedilen *kayır-* fiili buradan ‘adam kayırmak, iltimas etmek’ anlamına gelerek anlam kötüleşmesi yaşamıştır (TS, 2011: 1364). Özbekçede *qaygur-* şeklinde yer alan fiil ‘kaygılanmak, tasalanmak, endişelenmek’ ve ‘üzülmek, kederlenmek’ anlamlarında kullanılmakla birlikte, ‘bir şeyi etraflıca düşünmek, muhakeme etmek’ anlamıyla yer almış, fiilin anlam alanı genişlemiştir.

119. **Ḳayna-**: 1. “kaynamak, bir sıvının sıcaklığının belli dereceyi bulduğunda buhar durumuna geçerek fokurdamak” **E.Uyg**: *Ḳayına-* ‘kaynamak’ EUTS 173; **Kar**: *Aşıç ḳayındı*. (Tencere kaynadı.) DLT I 191; **Harz**: *Ḳazan astında ot ol ḳaynamaz mu eger köp ḳaynasa aş aynamaz mu* HŞ 1510, *ḳayna-* ‘kaynamak’ İMüh 94A-3; **Kıp**: *Eger buz tişilse taḳı suf ḳaynasa tişükden yoḳaru çıḳsa taḳı it yalasa murdār bolur* İM 110b-6, *ḳayna-* ‘tencere kaynamak’ TZ 189, *ḳayna-* ‘kaynamak, ġaleti’l-ḳidr’ Kİ (Özyetgin 506); **Çağ**: қайна- ‘kipet’, burlit’, klokotat’’ (Fazılov II 587); **Özb**: *-Rähmät, åtä, bolmäsä bizgä çåy qaynätib bersängiz-çi*. (-Rahmet baba, zahmet olmazsa bize çay kaynatsanız ya!) Ötkän Künlär, 2.

2. “parlamak, ışıldamak” **Harz**: *Yüzi kün teg yaruḳ, yaŋaḳları ḳızıl nār teg, eŋi ḳomıyur, ḳaraḳları ḳaynayur* KE 75r-17.

3. “kaygılı ve karışık olmak” **Kar**: *Ḳaynar öküz keçiksiz bolmas*. (Kaynayan dere geçitsiz olmaz, o işin mutlaka bir çıkacak yeri vardır.) DLT I 191, *Ḳaz ördek ḳuġu ḳıl ḳalıḳıġ tudı / Ḳaḳılayu ḳaynar yoḳaru ḳodı* KB 72.

4. “karşı gelmek, reddetmek” **Kar**: *Er aŋar ḳaynadı*. (Adam ona karşı geldi, sözünü reddetti.) DLT III 302.

5. “kaynamak, bitişmek, karışmak” **Harz**: *Ḳamuġ deryālar biribiriŋe ḳaynaġaylar* SK 41b-14; **Kıp**: *Ḳovul-larda bitmek-lik taḳı ol çızıḳ ḳaynarlar kim yarıḳ-ḳa oḫşar* MG 81a-1.

6. “artmak, çoğalmak” **Çağ**: *Közide şefāḳat yulı ḳaynap ve raḥmet igi ésnep yüzini topraḳḳa ḳoyup aytur* SibGT 22a-13.

7. “kaynamak, harekete geçmek” **Çağ**: *İt beçene izimdin yetdi, tivemniŋ başın tutdı, içi ḳaynadı taşı yaynadı* ŞT 101a-11, *ḳayna-* ‘cūş itmek, nebeʿān, feverān olmaḳ, ġaleyān iẖtimār itmek, keṣretle bulanmak, ālūde olmak, temevvüc’ ŞSL 461.

8. “pişmek, pişerek lezzetli hale gelmek” **Harz**: *İçinde et birle şūrba ḳaynayur erdi* NF 193-7; **Özb**: *Häsän qoy soydirdi, qåzånlär qaynäy båşlädi*. (Hasan koyun kestirdi, kazanlar kaynamaya başladı.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 86.

9. “yerden çıkmak” **Özb**: *Tiniq mävclärgä tåzä qumlär qoşilib qaynäb çiqayåtgän bulåq såkin gülzårlärni åräläb, şildiräb åqmåqdä édi*. (Berrak dalgalara yeni kumlar eklenerek yerden kaynayan pınar, sessiz bahçeleri aralayıp çağıldayarak akmakta idi.) Yulduzli Tünlär, 288.

10. “ekşimek, mayalanmak” **Özb**: *Boçkägä båsilgän üzüm qaynäy båşlädi*. (Fıçıya basılan üzüm mayalanmaya başladı.) ÖTİL II 538.

11. “çok olmak, kalabalık olmak” **Özb**: *Håvligä çiqqandä kättä håvli xåtinlär bilän qaynär édi.* (Avluya çıktıktığı sırada avlu birçok kadınla dolup taşıyordu.) Qutlug Qån, 55.

12. “sinirlenmek, kızmak” **Özb**: *Åtäbek özini neçåglıq båsib uşläb kelgän bolsä häm, lekin éndi içidän qaynäb tåşib ketkän hissiyåtini båsålmädi, ‘vicdånsiz, tonguz’ dedi-dä ixtiyårsiz ornidän turib ketdi*. (Atabey kendine ne kadar engel olsa da fakat

şimdi içinde kaynayan hissiyatı durduramadı, ‘vicdansız, domuz’ dedi ve gayrı ihtiyari yerinden kalkıp gitti.) Ötkän Künlär, 125.

Clauson (1972: 723) fiilin kökenini **kaŋ-* fiiline dayandırır. Tarihî lehçelerde geniş bir anlam yelpazesi vardır. ‘Kaynamak’ anlamının yanı sıra, ‘bitişmek, karışmak’, ‘artmak, çoğalmak’, ‘harekete geçmek’ gibi anlamlarla zenginleşmiştir. Özbekçede de ‘ekşimek, mayalanmak’, ‘yerden çıkmak’, ’kalabalık olmak’, ‘sinirlenmek, kızmak’ gibi anlamlarla kullanılmaktadır. Bunun dışında, ***qåni qaynä-*** ‘coşmak, kanı kaynamak, yakınlık duymak’, ***yüräkdän qaynäb çiq-*** ‘içtenlikle ve heyecanla söylemek’ gibi deyimlerle yer almıştır. Fiil geçmişten bugüne anlam alanını genişletmiştir.

120. **Ḳayt-**: 1. “dönmek, geri dönmek” **Kar**: *Er barır erken kaḍıttı.* (Adam giderken döndü.) < *kaḍıt-* DLT II 301; **Harz**: *Yaturda kün bu yüzde erdi imdi ḳaytmış naru öwrülmiş* KE 178v-8, *Kaʿbe cemali birle müşerref bolmadın ḳaytur-biz tédi-erse* NF 45-12, *Secde bolsa imām ḳayıtġay ketürgey bile ol zaman* MM 134-4; **Kıp**: *Menü uçmaḳnıŋ tınçına yana ḳaytġay* CC 80a-6-7, *Ol yirdin ʿīsā ḳayıtdı andan soŋra anıŋ öze kiçdi* İM 37b-3, *ḳayıt-* ‘dönmek, avdet etmek, recaʿa’ Kİ (Özyetgin 505), *ḳayıt-* ‘geri dönmek’ TZ 189, *Fāyide-si saŋa ḳaytur şiʿr* GT 320-1, *ḳayt-* ‘dönmek’ KK 80a-11; **EAT**: *Atını kayıtdı, girü döndi* DK 282-8; **Çağ**: *Andaġ ki seyl kilse efġān ilen ḳayıtmas* ŞHD 63a-11, *Dür sözüŋnüŋ ḥasreti içre ḳayıt bizdin kenār* LD 1028, *Bu yaŋlıġ ʿādetiŋdin ḳaytmas-sin* BD 125-15, *ḳayt- / ḳayıt-* ‘dönüp gitmek’ Abuş 957, *ḳayt-* ‘rücūʿ ve ʿavdet itmek, taḥavvül, dönmek sözünden rücūʿ eylemek, inkâr olmaḳ, udūl, girü gitmek’ ŞSL 459, қайыт- ‘vozvraşat’, otstranit’sya’ (Fazılov II 587); **Özb**: *Åtä yurtim Turkistångä özim qaytålmäsäm häm, äsärlärim qaytişi mümkin.* (Ata yurdum Türkistan’a kendim dönemesem de eserlerimin gitmesi mümkündür.) Yulduzli Tünlär, 295.

2. “sözünden dönmek, vazgeçmek” **Harz**: *Ol ṭaʿām ḳayu yerdin ḥāṣil bolmış erdi? tép ḳulaḳımġa āvāz keldi erse, nadāmat tép ḳayıttım* NF 296-16; **Çağ**: *Sözleridin ne işke ḳayturlar* SibGT 49b-6; **Özb**: - *Sözingdän qaytmä, Åftåb*. (Sözünden dönme, Afitap.) Ötkän Künlär, 27.

3. “çeviri yapmak, başka bir dile çevirmek” **Kıp**: *Türkīge ḳaytıp ʿacemden bu kitāb maʿrifetke açtı* GT 12-5.

4. “sakınmak, çekinmek, uzak durmak” **Özb**: *Sän üçün ölimdän häm qaytmäymän*. (Senin için ölümden de çekinmem.) ÖTİL II 542.

5. “düşmek, inmek, belli bir seviyenin altına inmek” **Özb**: *Bemårning isitmäsi qaytdi*. (Hastanın ateşi düştü.) ÖTİL II 542.

6. “körleşmek, kesmemek” **Özb**: *Piçåqning yüzi qaytibdi*. (Bıçağın yüzü körleşmiş.) ÖTİL II 542.

Clauson (1972: 597) *kayt-* fiili için, **ka:ḍ-* fiilinin ettirgen hâli olduğunu, fakat nadiren ettirgenlik anlamı taşıdığını belirtir. Fiil *-ḍ-* > *-y-* değişimi ile Harezm döneminden itibaren *ḳayıt- / ḳayt-* şeklinde metinlerde yer alır. ‘Dönmek’ somut ve soyut anlamlarıyla tarihî lehçelerde yer almıştır. Kıpçak metni *Gülistan Tercümesi*’nde ‘çeviri yapmak, başka dile çevirmek’ anlamında kullanılmıştır. Özbekçede ‘dönmek’ ve ‘vazgeçmek’ dışında, ‘sakınmak, çekinmek’, ‘düşmek, inmek’, ‘körleşmek, kesmemek’ anlamlarıyla genişlemiş, ayrıca ***asliga qayt-*** ‘eski hâline dönmek’, ***balå-qazå qayt-*** ‘bela ve kazanın yok olması’, ***şaxtidän qayt-*** ‘yatışmak, sakinleşmek’ gibi yapılarla bir araya gelerek deyimleşmiştir.

121. **Ḳaytar-**: 1. “(Oğuzca) yönünü değiştirmek, döndürmek, dönmek, geri çevirmek” **Kar**: *Ol atıġ ḳaytardı*. (O, atı çevirdi.) DLT III 193; **Harz**: *Biz me saŋa muŋluġ-miz, bizni nā-ümīd ḳaytarmaġıl, ṣadaḳa ḳılġıl* KE 102r-21, *Sen maŋa neteg cevāb ḳaytarur-sen* NF 129-5, *Cavāb içinde yönlü ḳaytardı sözni* ME 45-6, *Küç birle şīrīn ḳażā ḳaytardı ḳurtuldı* HŞ 1709; **Kıp**: *Niyet étkil dağı ḳaytarġıl, ḳaytar-* ‘geri dönmek’ CC 59a/5b, *Anıŋ buyruġına boyun sunmayın yüz ḳaytardılar* GT 130-4, *ḳaytar-* ‘geri döndürmek, redde’ Kİ (Özyetgin 507); **Çağ**: *Vecd bile ḳalem yazġan ḳażānı ḳaytaray digen ḳuruġ yirde kime süreydir* MK 42b-3, *Kim bu yoldın iy köŋül ol ḳuyaşnı ḳaytarġay* BD 542-1, *ḳaytar-* ‘döndürmek’ Abuş 957, *ḳaytar-* ‘girüye döndürmek, ircāʿ ve iāde itmek, arḳaya gitmek’ ŞSL 459, *Ḳara Alp Arslannıŋ ilindin olca ḳılıp keltürgen kişilerni ḳaytara yübersün tip* ŞT 90a-5; **Özb**: *Sizni keç qaytärsiz deb åş qåldirmägän édik, sovugråq bolsä häm åzråq ålib qoygän édim*. (Siz geç dönersiniz diye sofrayı kaldırmamıştık, daha soğuk olsa da biraz alıp bırakmıştım.) Ötkän Künlär, 188.

2. “geri vermek, iade etmek” **EAT**: *Ne ki derse ḳarşı söz ḳaytarmaya /maḥkūm ola hiç ḳaşın ḳantarmaya* TS IV 2387; **Kıp**: *Ḳaytar-* ‘geri vermek’ KK 83b-9, *Eger*

secde ḳılsalar namāz içinde reva bolmas anlarnıŋ taḳı ḳaytarġaylar anı namāznı ḳaytarmaġaylar İM 221b-6; **Özb**: *-Hä, xop, qarz! Özing kerägingçä ål, puldår bolgäningdä qaytärursen.* (-Ha, peki, borç! Kendine yeteri kadar al, paralı olduğunda geri verirsin.) Yulduzli Tünlär, 56.

3. "tekrar etmek, tekrarlamak" **Özb**: *İkkinçi qaytärib äytişdä ungä Xånimbibi qo'şilişdi*. (İkinci kez tekrar ettiğinde ona Hanımbibi katıldı.) Ötkän Künlär, 29.

4. "bükmek, kıvırmak" **Özb**: *Ėtäkni qaytärmåq* (eteği kıvırmak), *yåqani qaytärmåq* (yakayı kıvırmak) ÖTİL II 541.

5. "reddetmek, kabul etmemek" **Özb**: *İltimåsini qaytär-* 'ricasını reddetmek' ÖTİL II 541.

6. "yoldan çıkarmak, çıkarmak" **Özb**: *-Dindän qaytärädi, dinni bozädi bu kitåb*! *-Baqirädi Äbdulläbåy*. (-Dinden çıkarır, dini bozar bu kitap! –Bağırdı Abdullabåy.) Qutlug Qån, 62.

ḳayt- fiiline, *–Ar* ekinin gelmesiyle oluşmuştur. 'Döndürmek' anlamına gelen fiil 'çevirmek', 'iade etmek' gibi anlamlarda da tarihî lehçelerde kullanılmıştır. Bu anlamları korumakla birlikte Özbekçede 'dönmek', 'tekrar etmek', 'bükmek, kıvırmak', 'reddetmek' ve 'yoldan çıkarmak' gibi somut ve soyut anlamlara gelmiş, fiilin anlam alanı genişlemiştir. Özbekçede ayrıca ***çåyni qaytär-*** 'çay doldurmak', ***cävåb qaytär-*** 'cevap vermek', ***gäp qaytär-*** 'konuşmak, tartışmak' gibi yaygın kullanımlar vardır.

122. Ḳazġan-: 1. "kazanmak, elde etmek, edinmek, sahip olmak" **OY**: *Ança ḳazġanmış ança itmiş elimiz törümiz erti* KT D22; **EUyg**: *Ḳazġan-* 'kazanmak, toplamak, biriktirmek; zaptetmek' EUTS 173, *Ay yavaşım kim meniŋ kiçigde berü yığmış, ḳazġanmış edim tawarım erdi erser* Maytr. 10-28, *bul- ḳazġan-* AYAyazlı 0257, *Ertiŋü öküş eḍgü ḳılınç ḳazġanç ḳazġanur* KİP 78, *Agı barım kazgansar üküş bolur* İKP XII-7; **Kar**: *Er tawar ḳazġandı.* (Adam mal kazandı.) DLT II 249, *Kümüş işke tutsa tüker alḳınur / sözüm işke tutsa kümüş ḳazġanur* KB 189; **Harz**: *Men öz erdemim birle ḳazġandım* KE 125v-12, *Né ḳılġusı turur taḳı né ḳazġanġusı turur* NF 234-10, *Keçmiş sözlerni bitidi, ḳazġandı nérseni kendüsi uçun* ME 128-6, *ḳazan-* 'kazanmak, elde etmek' İMüh 89B-10; **Kıp**: *Ḳazan-* 'kazanmak' TZ 190; **EAT**: *Baba oġul ḳazanur ad içün* DK 131-3; **Çağ**: *Ḳazġan-* 'ḳazanmaḳ, iktisāb itmek, intifāʿ-ı kâr, sūd ü menfaʿat,

temettuʿ’ ŞSL 446, қазғаи- ‘priobretat’, dobıvat’’ (Fazılov II 584); **Özb**: *Lekin siz şu çåqqaçä menim üstimdän muväffaqiyät qåzånib keldingiz*. (Ancak siz bu zamana kadar benim üzerimden başarı elde edip geldiniz.) Ötkän Künlär, 136.

2. “feth etmek, ele geçirmek” **OY**: *İlim amtı kanı kimke ilig kazġanur men* KT D9.

3. “yapmak, işlemek” **Kar**: *Tükel bérlür tegme et-öze anı kim ḳazġandı* KT (Rylands) 16-111.

4. “layık olmak” **Özb**: *Şerimbek éndi Båbur mirzågä båşqalärdän åldinråq mehru åqibät körsätib, uning işånçini qåzånmåqçi vä kättäråq märtäbägä érişmåqçi édi*. (Şerimbek şimdi Babür mirzaya diğerlerinden daha önce yakınlık göstererek onun güvenine layık olmak ve daha yüksek bir mertebeye erişmek istiyordu.) Yulduzli Tünlär, 23.

5. “yenmek, galip gelmek” **Özb**: *Uning bu dåvdir gäpläri gäläbä qåzånmåqçi bolgän*. (Onun bu dengesiz sözleri galip gelmek içinmiş.) Ötkän Künlär, 187.

Hamilton (2011: 183) *ḳazġan-* fiilinin **ḳazıġ* ‘toprak kazılarak elde edilmiş mal’ ismine, türetme eki *+a-* ve üzerine *-n-* dönüşlülük ekinin gelmesi sonucu oluştuğunu açıklar. İlk metinlerden bu yana çok anlamlı bir yapıya sahiptir. ‘Biriktirmek, toplamak’, ‘mal, mülk sahibi olmak’, ‘feth etmek, ele geçirmek’ gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Clauson (1972: 683) temel olarak ‘çalışarak maaş kazanmak’ ve ‘ticarette kâr elde etmek’ anlamına geldiğini belirtir. Tarihî lehçelerde bu anlamların yanı sıra ‘yapmak, işlemek’ anlamında kullanılmıştır. Hece başı /G/ seslerini koruyan Özbekçede fiil *qåzån-* şeklindedir. ‘Kazanmak’, ‘elde etmek’ anlamlarının yanı sıra ‘layık olmak’, ‘yenmek, galip gelmek’ gibi anlamlara da gelmiştir. Fiilin anlam alanı genişlemiştir.

123. **Ḳazı-**: 1. “kazmak, eşmek, deşmek” **Kar**: *Ol yerig ḳazıdı*. (O, yeri kazıdı, eşti.) DLT III 264; **Harz**: *Ol töpeni ḳazısaŋız anda bir taşdın taḫta çıḳġay* NF 155-3; **Kıp**: *Ḳazı-* ‘kazımak’ TZ 190; **Çağ**: *Temür terāşe néçük taş bağrını ḳazısa* SibGT 72a-12; **Özb**: *Yertölä qaziydilär-ku, biz qårtölä qazisäk bolmäsmikän?* (Yeraltı sığınağı kazıyorlar, biz kar sığınağı kazsak olmaz mı acaba?) Yulduzli Tünlär, 184.

2. “oymak, delik açmak” **Çağ**: *Turur érdi ḳazıp bir ġār içide* SibGT 81b-10.

3. “rahatsız etmek” **Çağ**: *Şikāyet devrini yazıp turur ve baylar köŋlini ḳazıp turur taḳı sözni bu yérge yetkürüp turur* SibGT 100b-4.

4. “yer altı zenginliklerini kazıp çıkarmak, almak” **Özb**: *Kömir qazi-* ‘kömür elde etmek’, *rudä qazi-* ‘maden filizi elde etmek’ ÖTİL II 536.

Kaz- üzerine *-ı* ekinin gelmesiyle oluşur. Moğolcada *karu-* ‘çukur kazmak, kazımak’, Ḫal. *ḫar-* > Yak. *harīy-* ‘çukur kazmak’, Ma. *karka-* ‘kazımak, üzerini çizmek’, Ko. *kalk-* ‘kaşımak, kazımak’, Çuv. *ḫĭr-* <**kaŕ-* ‘çukur kazmak’ (Poppe, 1994: 29) biçimleri vardır. ‘Kazmak, eşmek, deşmek’, ‘oymak, delik açmak’ ve mec. ‘rahatsız etmek’ anlamlarında tarihî lehçelerde kullanılmıştır. Özbekçede de ‘kazmak, deşmek’ anlamının yanı sıra ‘maden kazımak’ anlamında kullanılır.

124. **Keç-**: 1. “geçmek, bir yerden bir yere ilerlemek” **OY**: *Ertiş ügüzüg keçe yorıdımız, türgiş bodunug uda basdımız* KT D37; **E.Uyg**: *Kut kolur-men keçeyin itigsiz meŋilig* AYUçar 0225; **Kar**: *Yüz at mening ağdın keçti*. (Bacaklarımın arasından yüz at geçti.) DLT I 80; **Harz**: *Yana andın keçer-men körklüg cemāllıġ ḫūrlar körer-men* KE 215r-2, *Élginge bıçaḳ alıp ṣaflarnı yarıp keçti* NF 118-5, *keç-* ‘geçmek’ İMüh 93A-10, *Élimge Kirgey mü sen ayıt bu ārzūdın kéç tép yémüsen* HŞ 3558; **Kıp**: *Keçer-mén*, Lat. *transeo*, Far. *mēgudaräm* CC 27b-22, *keç-* RS 187b-2, *Bir niçe künden soŋra ol mescid işikinden kiçtim* GT 282-9; **Çağ**: *Kéç-* ‘geçmek’ Abuş 957, кәч- ‘perehodit’, prohodit’, minovat’’ (Fazılov I 591); **Özb**: *Azizbek silåhläri ilä järgä tüşdi vä suv keçib häligi tepägä yüzländi*. (Aziz bey silahları ile yere indi ve nehir aşarak deminki tepeye yüzünü çevirdi.) Ötkän Künlär, 46.

2. “ölmek” **Kar**: *Er keçti*. (Adam geçti, öldü.) DLT II 5; **Harz**: *Keçer dünyādın keçgil uçmaḫ tapa uçġıl, arıġ ḫūrlarnı ḳuçġıl* KE 238v-2, *Öle dükendi boḍunlar, keçti ḫalḳ* ME 157-2; **Çağ**: *Mén dünyādın kéçgendin soŋ taŋ bilesi érte kim ḳalʿadın ḫisārḳa kirse* SibGT 47a-10, *Sini dip barça ʿālemdin kiçip min / Refīḳ u yār u hem-demdin kiçip min* BD 125-6.

3. “zamanı aşmak, geride bırakmak” **Çağ**: *Müddetī kéçgendin soŋ dostlardın birisi meniŋ perişān sözlerimdin cemʿ içinde birini oḳımış* SibGT 79a-12; **Özb**: *Şu äzåb içidä yänä täläy vaqt keçti*. (Bu azap içinde yine bir hayli vakit geçti.) Mehråbdän Çäyån, 122.

4. “geçip gitmek, yok olmak, bitmek” **E.Uyg**: *Alḳu belgülertin ertmiş keçmiş ketmiş üçün anın antag titir* AYÖlmez 146-8; **Kar**: *Keçip bardı üd kün yawalıḳ bile / Bu ḳalmış künüŋ birle ʿudrüŋ tile* KB 377, *Direngsiz keçer baḫt ya ḳuş teg uçar* AH 224; **Kıp**: *Ḳayġurmaŋız ol nerse öze kim keçti sizden taḳı sewünmeŋiz ol nersege kim kildi sizge* İM 81a-7, *kiç-* MG 116a-6, *keç- ~ keş-* ‘geçmek, ʿabare ve maḍā ve nefe̱ze’ Kİ (Özyetgin 509); **Çağ**: *Munuŋ yerge ḳırān teʾs̱īri keçti şükr teŋrige* LD 129.

5. “geçmek, öne geçmek, diğerlerini geride bırakmak” **Kar**: *Kişi erdemi birle erdin keçer / üküş bolsa erdem er örlep uçar* KB 2646.

6. “vazgeçmek” **Harz**: *Ḥaḳ teʿālānıŋ maḥabbatı üçün mālındın keçer mü* NF 212-14, *Né kim ister érsen özüŋde érür / Kéçer bolsa özdin ḳamuġın bérür* MM 340-2, **Çağ**: *Şibānī̄ nefsidin kiçti bil ay dost /Anıŋ köŋlige açtı merg-zārī̄* ŞHD 178b-1, *Bu ʿışḳdın kiçe alman ʿaceb belāyīdür* BD 11-1, *Yimek içmekdin kiçipdürler* MK 37a-6; **Özb**: *Ägär öz käyfingizdän keçsängiz, yaxşi bilingizkim, bir émäs ikki cånni äzåbdän qutqargän boläsiz, ånäcån*. (Eğer kendi keyfinizden vazgeçerseniz iyi bilin ki, bir değil iki canı azaptan kurtarmış olacaksınız, anneciğim.) Ötkän Künlär, 112.

7. “haddi aşmak, sınırı geçmek, hedefi geçmek” **Harz**: *Orıḳ-dın keçdi işde, bu ḥaddin keçmek bérdi aŋa istekin* ME 23-3; **Çağ**: *Bir kéçe ḥaddin kéçe Kaʿbe yolıda yörüp ayaḳda ḳuvvet ḳalmadı* SibGT 40b-10.

8. “anılmak, zikredilmek” **Kıp**: *Aḳçalar içinde taḳı altunlar içinde ġālib bolmaḳı neteg kim zekât içinde kiçti* İM 483b-5.

9. “umutsuzluğa kapılmak” **Kıp**: *Tınımdan kéçer-mén* CC 10a-17.

10. “kalmak, devr olmak” **Çağ**: *Bu ʿuḳūbet bir zamānda kéçgey, ʿāḳıbeti vebāl ve nekāl séniŋ üze kéçgey* SibGT 27a-5; **Özb**: *Şu håldä yetti-säkkiz künläb Änvärning dünyågä ‘täşrifi’ sir bolib keçti.* (Şu halde yedi sekiz gün Enver’in dünyaya ‘teşrifi’ sır olarak kaldı.) Mehråbdän Çäyån, 22.

11. “affetmek, bağışlamak” **Kıp**: *Keçer çaḳlı yazıḳ* CC 66a-11b-12b; **Özb**: *Érim meni urgän édi, lekin men håzir uning günåhidän keçämän, siz häm uning günåhini keçiring*. (Kocam beni dövmüştü, ama ben şimdi onun günahını affediyorum, siz de onun günahını bağışlayın.) Hind Seyyåhining Qissäsi, 31.

12. “ortaya çıkmak, olmak” **Özb**: *U sözläş üçün ornidän turgändäyåq, yüragidä nimälär keçäyåtgänini päyqadim*. (O, konuşmak için yerinden kalktığında içinde neler olduğunu anladım.) ÖTİL I 384.

13. “reddetmek” **Özb**: *Keçä bårgändä örgänib ålişgä qasd qilgän bolsä häm keyin bu fikrdän keçgän édi*. (Gece olunca almak istese de sonra bu düşünceyi reddetti.) Qutlug Qån, 53.

Keç- ilk metinlerden itibaren görülen Türkçenin en temel ve en işlek fiillerinden biridir. ‘Bir şeyi, haddi, sınırı, nehri vb. geçmek’, ‘ilerlemek’, ‘aşmak’, ‘geride bırakmak’, ‘bir şeyden geçmek’, ‘vazgeçmek’, ‘ölmek’ (anlamıyla örtmece kullanım sergiler), ‘affetmek’ anlamlarıyla anlam alanı genişlemiştir. Tarihî lehçelerdeki anlamların hemen hemen hepsi Özbekçede yer almakla birlikte, kullanımın artmasıyla ‘ortaya çıkmak, olmak’, ‘reddetmek’ anlamları eklenmiş, fiilin anlam alanı genişlemiştir.

125. **Keçür- :** 1. “geçirmek, sürdürmek, devam ettirmek” **Kar**: *Ḳara tünüg keçürsedim / Ağır unı uçursadım / Yetikenig ḳaçursadım / Saḳış içre künüm toġdı*. (Karanlık gecenin geçmesini, ağır uykunun uçmasını istedim; yedi kardeşler yıldızının dönüşünü defalarca saydım, ben sayarken günümün güneşi doğdu.) DLT III 247, *Tiriglig keçürdüm osallıḳ bile / Yégitlikni ıḍtım yawalıḳ bile* KB 1117; **Harz**: *Ey nefsüm kündüz kâhillik birle keçürür-sen, taḳı tünle ölügse meŋizlik yatur-sen* NF 316-1, *Yunuġsuz kéçürse kişi bir zaman* MM 85-4, *Emgekde keçürdi künlerni ton örtti ölügge* ME 104-2; **Kıp**: *ʿÖmrümniŋ baḳıyyesin bir yirde oturup kiçürgey-men* GT 184-2; **Çağ**: *ʿÖmrümni ʿibādet bile kéçürgey-men* SibGT 61a-4, *Tiken taşıp kün kiçürür kün hezār ḫ̆ārı bile* LD 225-3, *Ger iligdin kilse bir demni kiçürmeŋ ġam bile* BD 78; **Özb**: *Bir xåtin bilän muhäbbätlik umr keçirmåq mänimçä eng mäqul iş.* (Bir kadınla sevgi içinde ömür geçirmek bence en makul iş.) Ötkän Künlär, 4.

2. “geçme işini yaptırmak, geçmesini sağlamak, bir şeyi bir şeyden geçirmek” **ETY**: *Toġurġuġ keçürü sançdım* ŞU C12; **Kar**: *Keçürdimiz Yaʿḳūb oġlanlarını deryādın* KT (Rylands) 7-138; **Harz**: *Muḥammed Resūlu’llāhnı tamuġ yulduzlarındın öte keçürdüm* KE 206r-10; **Kıp**: *Ave saa Téŋri kimni otdan kéçirip sınadı* CC 72a-3,

oḳun ol yüzükden kiçürdi ol yüzünki aldı GT 210-5, *kiçir-* ‘geçirmek’ MG 103a-2; **Çağ**: *Kéygen tonum birle meni kemidin keçürseŋiz dirīg̈ érmes* SibGT 65a-7.

3. “saplamak, sançmak, çakmak” **EAT**: *Eydür iş bu mıhları geçürevüz / Burca çıkıp atları göçürevüz* TS III 1621.

4. “içinden, gönlünden geçirmek, düşünmek” **Harz**: *Velikīn sen neçeme kim yaḫşı ḫıḍmat ḳılsaŋ köŋlüŋde keçürür-seni, kāşki munlar ölseler taḳı* NF 284-3, *Köŋlinde keçürdi kim bu uluşnıŋ ḫalāyıḳları netegk tirilgey* SK 63a-06; **Çağ**: *Ādemīˉ ḳuvvet ḫayāli-ni köŋlige kiçürür tofraġı-dur ki yil uçurġaç uçurur* MK 81b-1, *Cefā vü kīne köŋlüŋdin kéçürgil* SibGT 27a-12; **Özb**: *Orni üstigä çåpånini yåpdi-dä, körpäsi içigä kirip olturdi vä ‘çindän åşiqmi?’ degän sävolni könglidän keçirdi*. (Yerin üstüne kaftanını koydu ve yorganın içine girerek ‘gerçekten âşık mı?’ sorusunu içinden geçirdi.) Ötkän Künlär, 11.

5. “bir süreliğine kalmak, konaklamak” **Özb**: *İşning onglänişinä quvånib bir keçäni çåyxånädä keçirib értäsigä vädä vaqtigä yänä bårdim*. (İşin düzelişine sevindim, bir geceyi çayhanede geçirip ertesi gün söz vaktine tekrar gittim.) Ötkän Künlär, 96.

6. “bakmak, izlemek, göz atmak” **Özb**: *Äriq suvining nihåyätsiz bu häräkätini uzåq közdän keçirib olturgäç, qol uzätib suvdän åldi vä yüzini yuvdi*. (Berrak suyun bitmeyen bu hareketini uzun uzun izlerken elini uzatıp sudan aldı ve yüzünü yıkadı.) Ötkän Künlär, 15.

7. “başından geçmek, tecrübe etmek, yaşamak” **Özb**: *Siz båşdän keçirib, tädkik etgän tärixiy våqeälärni båşqa heç kim şundäy yaxşi tädkik étgän émäs*. (Sizin yaşadığınız tarihî olayları başka hiç kimse bu şeklide iyi incelemiş değil.) Yulduzli Tünlär, 288.

8. “affetmek, bağışlamak” **Kar**: *Ay muŋsuz idim sen bu muŋluġ ḳuluġ / Suyurḳap keçürgil yazuḳın ḳamuġ* KB 28, *Bütünlükin bu öğür boḍun erür tapmazlar, keçürgil olardın* KT (Rylands) 43-89, *Yazuḳluġ kişiniŋ yazuḳın keçür* AH 337; **Harz**: *Men ḫod sendin keçürdim tevbe ḳılġıl* KE 84v-21, *Ebedā yaḫşı bolmaz Ḥaḳ teʿālā keçürmegińçe* NF 299-1, *Bozdı baynı keçürdi yazuḳını, keçiri-berdi aŋa daymaḳını* ME 51-1, *kéçür-* ‘affetmek’ SK 64a-12; **EAT**: *Dilerem şefaat kılasın ki, şah / geçüre ne kim oldu andan günah* TS III 1621; **Kıp**: *Oş ol rahimiŋe köre yamanımızını kéçirgil* CC 72b-17,18, *kiçür-* ‘bağışlamak, affetmek’ İM 240a-4; **Çağ**: *Kişini yazuḳın dāyim kéçürgil* SibGT

27a-11, *Alġıl ay cānān bu cānımnı kiçürgil taḳṣīrin* ŞHD 116b-13, *Birer yüzüŋ sarı baḳsam kiçür kerem birle* LD 2168; **Özb**: *Günåhimni keçiringiz qilmişlärimdän puşäymån boldim, fuqarå!* (Suçumu bağışlayın, yapıp ettiklerimden pişman oldum, vatandaş!) Ötkän Künlär, 59.

Keç- fiilinin ettirgen hâli *keçür-*, ilk metinlerden itibaren görülür. İlk kez Şine Usu yazıtında kaydedilmiştir. Somut ve soyut anlamlarla tarihî metinlerde yer alır. Tarihî lehçelerde en çok 'bir şeyi, birini, bir şeyden geçirmek, geçmesini sağlamak', 'devam ettirmek, sürdürmek', 'içinden, gönlünden geçirmek' anlamlarında kullanılmış ve mecazlaşarak günahı, suçu geçirmek, gidermek doğrultusunda özellikle Tanrı için 'günahları affetmek, bağışlamak' anlamını kazanmıştır. Özbekçede bu anlamların dışında 'kalmak, konaklamak', ***båşdän keçir-*** 'yaşamak, tecrübe etmek, başından geçmek', ***közdän keçir-*** 'bakmak, incelemek, izlemek' gibi anlamlar kazanmıştır.'***Keçiring! / keçiringiz'*** 'afferdersiniz, kusura bakmayın, affedin, özür dilerim' gibi yaygın kalıplaşmış ifadeler mevcuttur. Fiilin anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir.

126. **Kel-**: 1. "gelmek, bir yere ulaşmak, varmak" **OY**: *Türgiş kağan süsi bolçuda otça borça keldi* KT D 37; **E.Uyg**: *Er terkleyü kelir, edgü söz sab elti kelir tir* IB 7; **Kar**: *Barça keldiler*. (Hepsi geldiler.) DLT I 417, *Üçünçi kürüd keldi köksün yorır / Ḳayuḳa bu baḳsa yaşarmış ḳurır* KB 133; **Harz**: *Ḳoy alıp kelür-men ya kesgey men tédi* KE 50v-14, *kel-* 'gelmek' İMüh 82B-2, *Ol baru kelü turur fulān-ḳa* ME 137-2; **EAT**: *Aḫşam olmadın gine ben saŋa gelürem* DK 43-13; **Kıp**: *Ḳaçan Kristus togdı, ké frişte yışda ayttı kütövçige* CC 61-1, *kel-* 'gelmek' RS 186b-13, *kel-* KK 7b-9, *kel-* TZ 190, *kel-* 'gelmek, cāʿe' Kİ (Özyetgin 510); **Çağ**: *Toladur sāḳī̄ ṣurāḥi kil içelim ay nigār* ŞHD 32b-4, *Kildim işikke ārzūm yüzüŋ irür körgüz çıḳıp* LD 693, *kél-* Abuş 958; **Özb**: *Keyin ulärning özigä gäl keldi.* (Sonra onlara sıra geldi.) Şåvqin, 117.

2. "gelmek, hazır olmak" **Kar**: *Ḳaçan kim keldiler erse aŋa aydılar*: *tek turuŋlar* KT (Rylands) 46-29.

3. "meydana gelmek, zahir olmak" **Kar**: *Ne kim kelse erke tilinden kelür* AH 145; **Harz**: *Kitāblarda andaġ kelür kim Süleymān peyġāmbar as'nın maṭbaḫında her kün tört miŋ eşek yüki buġday ḥarc bolur erdi* NF 211-1, *Né kélgey maŋa tép soŋın*

sanmas ol MM 280-4; **Çağ**: *Saḳınmas kim ol işdin né belā kélür* SibGT 102a-3; **Özb**: *Qaygu ketib şådlik keldi, ungä baxt keldi, bizgä åmäd keldi*. (Kaygı gidip sevinç geldi, ona baht geldi, bize talih geldi.) ÖTİL I 378.

4. "uygun gelmek, doğru gelmek" **Özb**: *Bälki zävod quriş uçun åvårä bolişgä togri kelmäs*. (Belki fabrika kurmak için avare olmak doğru değildir.) Qutlug Qån, 38.

5. "(vakit, mevsim için) başlamak, erişmek" **Özb**: *Bähår keldi, qiş keldi* ÖTİL I 378.

6. "hacim, ölçü, mikdar derecesini belirtir" **Özb**: *Teräkning bäländligi 15-16 metr keladi*. (Ağacın yüksekliği 15-16 metre gelir.) ÖTİL I 378.

7. "isim + fiil birleşik fiil yapılarında yardımcı fiil işlevi" **Kıp**: *Ḫoş kil-* 'hoşa gitmek' GT 24-5, *ihtiyar kil-* 'seçmek' GT 82-13, *karşı kil-* GT 20-6, *küç kil-* GT 242-4, *aġır kil-* MG 113b-7, *yaḫşı kil-* MG 63b-5; **Çağ**: *çerb kél-* 'yenmek' SibGT 10a-1, *rāst kil-* BD 82-5, *uyḳu kil-* BD 490, *ġālib kel-* ŞT 85b-8; **Özb**: *duç kel-* 'karşılaşmak' Şåvqin 103, *åmädi kel-* 'talihi dönmek' Şåvqin, 37, *ma'qul kel-* 'mantıklı gelmek' Şåvqin, 133.

8. "fiil + *kel-* birleşik fiil yapılarında yardımcı fiil işlevi" **Kar**: *Toġardın ese keldi öŋdün yéli / ajun etküge açtı uştmah yolı* KB 63; **Kıp**: *Tura kil-* 'kalkmak', *Çıḳtı iv iyesi bildi dağı tura kildi bir kilīmi* GT 100-2; **Çağ**: *Alıp kél-* 'götürmek' SibGT 48b-12, *sora kél-* SibGT 80a-4, *yetip kel-* ŞT 104a-13; **Özb**: *Bårib båşqa şimingizni ålib keläymi*? (Gidip, başka pantolonunuzu getirelim mi?) Şavqin, 148.

9. "Sıfat fiil eki *–gi (-ki, -qi), -gu (-qu, -gu)* eklerinin iyelik eki almış şekillerinin *kel-* yardımcı fiil almasıyla istek bildirir." **Harz**: *Yüzüŋni körgüm kelmes* (Eckmann 2014: 21); **Özb**: *Tezråq oşä uygä yetgisi, tezråq oşä xånägä kirib, tezråq uning hidini ålgisi keläyåtgänini sezdi*. (Daha çabuk o eve girmek ve daha çabuk o haneye girip, onun kokusunu almak istediğini sezdi.) Şåvqin 120, *kirgisi kel-* 'girmek istemek' Şåvqin 123, *körgim keladi* 'görmek istiyorum' Şåvqin,127.

Kel- Türkçenin en sık kullanılan, bununla birlikte anlam alanı en çok genişleyen fiillerindendir. 'Gelmek, bir yere yaklaşmak', 'bir yerden dönmek, geri gelmek', 'hazır olmak', 'meydana gelmek', 'uygun gelmek' anlamlarıyla önüne geldiği isme, sıfata göre anlamı çeşitlenmiştir. Deyimleşmiş birleşik fiillerle sıkça kullanılır. Özbekçede fiilin anlam alanı genişlemiştir. ***Qolidän kel-*** 'elinden gelmek', ***bas kel-*** 'denk olmak',

duç kel- ‘tesadüf etmek, rastlamak’, ***özigä kel-*** ‘kendine gelmek’ en yaygın kullanılan deyimlerdir.

127. **Keltür-**:1. “(Oğuzca) getirmek, getirip göstermek, vermek” **ET**: *Bir tümen ağı altun kümüş kergeksiz kelürti* KT K12; **E.Uyg**: *Beş teŋri yaruḳın biziŋerü kelürdi erser* Huas 265, *Teginig esen tükel kelürzünler* İKP XXII-7; **Kar**: *Ol maŋa at keltürdi*. (O, bana at getirdi.) Kaşgarlı Mahmut, *keltür-* fiilinin Oğuzca olduğu bilgisini verir, fiilin / t / ت ile, diğer Türklerde ise / d / د ile kullanıldığını ve *keldür-* biçiminde olduğunu belirtir. DLT II 195, *Toġardın batarḳa yorıp tezginür / Tilemiş tilekiŋ saŋa keldürür* KB 4423, *Né kim keldürse sizke yalavaç tutuŋ anı* KT (Rylands) 59-7, *Talulap ketürdüm kemiştim çözük* AH 478; **Harz**: *Sen ḥükm ḳılġu maḳāmda ḳoyġunça men munda keltürür-men* KE 149v-15, *Sen nişe boġuzlamadın tirig keltürdüŋ? tép su’āl ḳıldı* NF 428-14, *Kéce yatalıḳınġa, aḫşamun keldürdi ḳoylarnı* ME 46-4; **EAT**: *Ḳan Ṭuralıyı alup meydana getürdiler* DK 179-12; **Kıp**: *Kuyaş tirilikni kéltirdi* CC 73a-10-11, *kéltür-* RS 186b-14, *On irniŋ ḳuvvetin ḳoyġıl bir irniŋ aḳçasın kiltür* GT 199-9, *keltür-* İM 17a-3, *keltir-* TZ 193, *keltür-* / *ketür-* ‘ecā’a’ Kİ (Özyetgin 512); **Çağ**: *Zāhidā kiltür içeli bal u mey* ŞHD 23a-7, *Taŋ yili zülfüŋ ʿanberin kiltürür* LD 2551, *Ot tik çaġır kiltür dağı ṣoḥbet tutaşdur mey bile* BD 101-1, *kéltür-* Abuş 958, *kiltür-* ‘getürmek, iḥżār ve īsāl, īrād ve peydā, sevḳ ve iḳāme itmek, teferrüd’ ŞSL 543, кəлтур- ‘privesti, prinesti, nosılat’’ (Fazılov I 580); **Özb**: *Bu kemä mål-mülk sengä åmäd keltirsin*. (Bu gemi sana mal mülk, talih, şans getirsin.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 32.

2. “aktarmak, iktibas etmek” **Harz**: *Men Ḥaḳ teʿālā fermānını yeringe keltürür-men* NF 277-17.

3. “dünyaya getirmek, doğurmak” **Harz**: *Ḥavvā rażhā béş yüz ḳata oġlan keltürdi* NF 337-3.

4. “aklına getirmek, düşünmek, anmak” **Çağ**: *Hīç méni ḫātırḳa keltürüp yād ḳılur mu siz* SibGT 41b-10; **Özb**: *Håzir İbråhimning qonqiråq qilişini u xayåligä keltirmägän édi*. (Şimdi İbrahim’in telefonla aramasını aklına getirmemişti.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 2.

5.“ yapmak, etmek anlamında yardımcı fiil işlevi” **Çağ**: *Laṭīfe keltür-* ‘şaka yapmak’ 87a-3, *ḥilm keltür-* ‘yumuşak davranmak’ 110a-7, *ber-cāy keltür-* ‘eksiksiz

yapmak, tam yapmak' 97b-9, *sükût keltür-* 'susmak' 3a-4 SibGT; **Özb**: *Bacå keltir-* 'iyi yapmak' Muhäbbät Ölimdän Küçli, 39, *togri keltir-* 'doğru yapmak' Keçä vä Kündüz, 185, *yaqin keltir-* 'yakınlaştırmak' Keçä vä Kündüz, 216.

6. "fikrini desteklemek için örnek göstermek veya başka birinin fikrini söylemek" **Özb**: *Misal keltirmåq, dälil keltirmåq* ÖTİL I 378.

7. "yerine getirmek, koymak" **Özb**: *Ornigä keltirmåq, cåyigä keltirmåq* ÖTİL I 378.

Kel-'in ettirgeni ve geçişli hali olan *keltür-*, 'bir şeyin gelmesini sağlamak, getirmek, vermek' anlamlarında kullanılmıştır. Yazıtlar ve Eski Uygurca döneminde *keltür-* yoktur, yerine *kelür-* kullanılmıştır. Karahanlı döneminden itibaren *keltür-* metinlerde yaygınlaşmıştır. Tarihî lehçelerde *keltür-* yanında *keldür-* , *ketir-* de görülür. Oğuz lehçelerinde *keltür- > getür- > getir-* şeklindedir. Tarihî lehçelerde 'getirmek' anlamının yanı sıra 'aktarmak, iktibas yapmak', 'dünyaya çocuk getirmek, doğurmak', 'aklına getirmek, düşünmek' gibi somut ve soyut anlamlarla anlam alanı genişlemiştir. 'Yapmak, etmek' anlamında yardımcı fiil olarak kullanılmıştır. Özbekçede *keltir-* şeklinde olan fiilin, yukarıdaki tabloya bakıldığında, yeni anlamlarla anlam alanının genişlediği görülür.

128. **Keliş-**: 1. "karşılıklı olarak birbirine gitmek, birlikte gelmek" **Kar**: *Ol maŋa kelişdi barışdı*. (O, bana geldi, ben ona gittim, karşılıklı olarak birbirimize gelip gittik.) DLT II 110, *Olarḳa ḳatılġıl keliş hem barış / Negü ḳolsa bérgil alış hem bériş* KB 4421; **Harz**: *Suwġa tüzü kelişdi anıŋ birle öd kemleşdiler anıŋ birle* ME 121-5; **EAT**: *Irağından yaḳınından gelişdiler, gizlü yaḳa ṭutuban yilişdiler, tatlu damaġ virüben ṣorışdılar* DK 200-7; **Kıp**: *Yaḫşı kişilerimiz kilişe barışa tursa yıraḳdağı işitürge yawuḳdağı körerge keçer dünyāda dost düşmān arasında yaḫşı at ol bolġaymu* (AOYarlık / Özyetgin, 1995: 110); **Özb**: *Şågirdläridän bir neçäsi şikåyät qilişib mengä kelişkän édilär*. (Şakirtlerin birçoğu şikâyet ederek bana gelmişlerdi.) Mehråbdän Çäyån, 7.

2. "uygun olmak, münasip olmak, yakışmak, yaraşmak" **Özb**: *Bu gäplär äyniqsä siz bilän mengä kelişmäsä häm äzbäråyi meni yålgiz täşläb qoygäningizdän äytdim*. (Bu sözler özellikle sizinle bana yakışmasa da, beni yalnız bıraktığınızdan dolayı söyledim.) Ötkän Künlär, 186.

3. “barışmak, sulh yapmak, anlaşmak” **Özb**: *Mundän song xalqning özigä işånib turålmäy Tåşkändni ålålmäy qaytgän Nårmuhämmäd Quşbegigä yårdämgä yetib keliş üçün çåpär yügürtirdi*. (Bundan sonra halkın kendisine inanmadan, Taşkent’i alamadan dönen Nurmuhammet Kuşbeyi’ne yardım ulaştırdı ve barış yapmak için haberci gönderdi.) Ötkän Künlär, 59.

Kel-‘in işteş hali olan *keliş*-, temelde ‘karşılıklı olarak birbirine gidip gelmek, birlikte gitmek’ anlamındadır. *DLT* ve *KB*’de *keliş*-, *barış*- ile birlikte *keliş- barış*- ikileme şeklinde kullanılmıştır. Batı Türkçesinde *barış*- fiilinde meydana gelen anlamsal değişimin benzeri *keliş*- için de yaşanmıştır. ‘Karşılıklı gidip gelmek’ anlamından ‘uyuşmak, yaraşmak’ ve sonrasında ‘barış yapmak, anlaşmak’ anlamı kazanmıştır, mecazlaşmıştır (Öner, 2011: 262). Kzk. *kelis*- ‘uzlaşmak, uyuşmak, anlaşmak’, Kırg. *keliş*- ‘ uyuşmak, anlaşmak’, Y.Uyg. *keliş*- ‘uyuşmak, anlaşmak’, Tat. *kilěş*- ‘yakışmak, uymak, birbirini anlamak, anlaşmak’ gibi örneklerde diğer çağdaş lehçelerde de benzer bir gelişim söz konusudur. Öte yandan *keliş*-, bugün Türkiye Türkçesinde *geliş*- şeklinde ‘büyümek; ilerlemek, inkişaf etmek, olgunlaşmak’ anlamı kazanırken Özbekçede böyle bir anlam gelişimi bulunmamaktadır. Bu anlamda *rivåjlän*-, *ös*-, *yüksäl*-, *täraqqiy tåp*- fiilleri kullanılmaktadır (Yusupova, 2018: 221). Ayrıca *keliş*- fiilinin olumsuzu ile ***tili kelişmä***- ‘güzel, akıcı konuşamamak’, ***tåbi kelişmäy tur***- ‘tadı, lezzeti olmamak’, ***qoli kelişmä***- ‘eli işe yatkın olmamak’ gibi deyimlerde yer almıştır.

129. **Kemür**- : 1. “kemirmek, sert bir şeyi dişleriyle azar azar koparmak” **Kar**: *Ol süŋük kemürdi*. (O, kemik kemirdi.) DLT II 85; **Harz**: *Açuḳ boldı, açıldı yüzi, kemürdi süyekni* ME 177-1; **Kıp**: *Kémirir-men* Alm. *ich nage* CC 58a-27, *kemir*- TZ 194, *kemür*- ‘kemirmek, meşmeşe’l-ʿaẓm’ Kİ (Özyetgin 513); **Çağ**: *Kimür*- ‘ihfa itmek, gizlemek, kaçırmak, pinhan-kerden, çiynemek, hayıden’ ŞSL 545; **Özb**: *Birining yüzi yärmini siçqån kemirgän birining yüzi täg çärmgä yåpişib ketgän.* (Birinin yüzünün yarısını fare kemirmiş, diğerinin yüzü alt deriye yapışmış.) Qutlug Qån, 131.

2. “(ruhî hissiyatlar için) zorlaştırmak, azap vermek” **Özb**: *Éndi äyniqsä sältänätning dilini yänä gulgulä kemirä båşlädi*. (Şimdi özellikle saltananın içini şüphe kemirmeye başladı.) Girdåb, 210.

Clauson (1972: 723) *kemür-* fiilini, **kem-* fiilinin ettirgeni olarak açıklar. *DLT*'de *kemdük sünük* 'sıyrılmış, eti yenmiş kemik' tamlaması geçer (IV 298). *Tarama Sözlüğü*'nde *kemrük* 'kemirilmiş' isim hali yer alır (TS, IV 2410). *Kemir-* tarihî lehçelerde çoğunlukla *süyek kemir-* 'kemik kemirmek' olarak geçer. Özbekçede de bu kullanımın yanı sıra, 'içini kemirmek, ruhen azap vermek, şüpheye düşmek' anlamlarıyla fiilin anlam alanı mecâzi yönden genişlemiştir.

130. Keŋeş- : 1. "karşılıklı danışmak, tedbir etmek, istişare etmek" **E.Uyg**: *Yime ulug küçlüg teŋrilerniŋ keŋeşmiş* Maytr. 11-35; **Kar**: *Ol maŋa keŋeşti*. (O, bana danıştı, müşavere kıldı.) DLT III 394, *Kişike kéŋeşgil ayıt barça söz / Köŋül taplamasa yıraḳ tutġıl öz* KB 3689, *Yarlıḳatu tilegil olardın, keŋeşgil olar birle* KT (Rylands) 3-159; **Harz**: *Ḳayusın tileyür-siz tép kéŋeşdi* KE 62r-16, *Sözleşti anıŋ birle, keŋeşti anıŋ birle* ME 122-7, *keneş etmek* 'danışmak' İMüh 103B-11, *Ḳaravaşlar keŋeşip barça birge méni saldılar* HŞ 1176; **Kıp**: *Anıŋ üçün yaḳşı kéŋeşiŋiz köŋlüŋüz bile* CC 63a-30,31, *keŋeş-* 'danışmak, müşavere etmek' İM 292b-5, *keniş-* 'danışmak' TZ 194, *keŋeş-* 'müşavere etmek, teşāvere' Kİ (Özyetgin 514); **Çağ**: *Kéŋeş-* 'danışmak, meşveret etmek' Abuş 958, *kiŋgeş-* 'meşveret ve maslahat itmek, ʿaḳdi tefekkür' ŞSL 546, *Barça bigler keŋeştiler* ŞT 93b-2; **Özb**: *Men bu togridä dâmlä bilän kengäşib, sizgä cävâb beräyin*. (Ben bu doğrultda hoca ile akıl danışıp size cevap vereyim.) Mehråbdän Çäyån, 52.

2. "tartışmak, çekişmek, atışmak" **EAT**: *Ḳavumlu ḳavmı-y-ile keŋeşdi mi / ġarib başuŋ ġavġada ḳaldı-mı* DK 239-5.

3. "nasihat almak, tavsiye almak" **Özb**: *Mänä şu ändişälärgä bârib, siz bilän kengäşmäkçi édim*. (İşte, bu düşüncelere vararak sizden tavsiye almak istedim.) Mehråbdän Çäyån, 66.

Eski Uygur dönemi metinlerinden itibaren görülen *keŋeş-* tarihî lehçelerde ve Özbekçede 'danışmak, istişare etmek' anlamında kullanılmıştır. Bugün Türkiye Türkçesinde *keŋeş-* fiili yoktur. *Dede Korkut*'ta 'tartışmak, çekişmek, atışmak' anlamıyla *keŋeş-* fiili kaydedilmiştir. *Keŋeş* 'müzakere, müşavere, danışma' anlamıyla tarihî metinlerde kaydedilmiştir (DLT IV 301, ME 186-2, TS IV 2437). Çağdaş lehçelerde yaygın olarak kullanılır. Özbekçede de *kengeş* 'tavsiye; toplanma, meclis,

konsey', *kengeşçi* 'danışman' anlamındadır. Özbekçede *kengeş-* fiili 'danışmak' anlamının yanı sıra 'tavsiye almak' anlamı kazanmıştır.

131. Ker- : 1. "germek, çekip uzatmak, yaymak, uzatmak" **E.Uyg**: *Ker-* 'germek, genişlemek' EUTS 107; **Kar**: *Er yip kerdi*. (Adam ip gerdi.) DLT II 8, *Yerni kerdimiz anı kemiştimiz anıŋ içinde basruḳlarnı* KT (Rylands) 50-7; **Kıp**: *Néçik ḫaç üstünde kérdiler dağı öldürdiler* CC 63b-25, *ker-* 'germek' TZ 195, *ker-* 'germek, zeyyede' Kİ (Özyetgin 514); **Çağ**: *Ker-* 'genişlenmek, tevsī itmek' ŞSL 517; **Özb**: *Mirzå Ulugbeg åyåqlärini kerib toxtädi*. (Mirza Uluğ Bey ayaklarını uzatıp bekledi.) Ulugbeg Xazinäsi, 76.

2. "kapatmak, engel olmak" **Kar**: *Beg yol kerdi*. (Bey yol kapattı.) DLT II 8; **Harz**: *Örümçekge yarlıġ boldı, ol yumurtḳalar tegresinde aġın kerdiler* KE 220r-21.

3. "yukarı uzatmak, kaldırmak" **Harz**: *Ol yılan ol yazıda turur, başını havāḳa kerüp Mūsā alnıŋa kéldi* SK 35b-15.

4. "Karluk lehçesinde havlamak, ürmek" **Kar**: *İt kerdi*. (Köpek ürdü.) DLT II 8.

5. "göğüs kabartmak, övünmek" **Kar**: *Kögüz kerdim ança yağı sançmış er teg / Küwez teg kür erip ḳaya te ḳaḍıttım* KB 6539; **Özb**: *Kökrägini kermåq* (övünmek) ÖTİL I 380.

6. "şaşırarak bakmak" **Özb**: *Qudrätning dämi içigä tüşib ketdi, qåşini kerib cävåb kütib turgän Kolyäning äftigä tik båqålmädi*. (Kudret'in dili tutuldu, şaşırarak bakan ve cevap bekleyen Kolya'nın yüzüne doğrudan bakamadı.) ÖTİL I 380.

Ker- temelde 'yaymak, karşılıklı çekmek, uzatmak' anlamındadır, 'kapatmak, engel olmak', 'uzatmak, kaldırmak', 'havlamak, ürmek' ve 'göğüs kabartmak, övünmek' gibi somut ve soyut anlamlarla tarihî lehçelerde anlam alanı genişlemiştir. Özbekçede bu anlamı korumakla birlikte ***kökrägi ker***[18]- 'göğsü kabarmak, övünmek' ve

[18] *Göğüs germek* olan aynı deyim Türkiye Türkçesinde 'bir güçlüğe karşı koymak, dayanmak' (www.tdk.gov.tr; Atasözü ve Deyimler Sözlüğü; erişim tarihi: 30.06.2021) anlamına gelir. Bu anlam *ker-*'in *DLT*'de geçen 'kapatmak, engel olmak' anlamından gelişmiş olmalıdır. Öte yandan *KB* ve Özbekçede görülen 'övünmek' anlamındaki *kögüs ker-*, *kökräk ker-* deyimleri 'yukarı uzatmak, kaldırmak' anlamıyla ilişkili olmalıdır.

qåşini ker- ‘kaşını kaldırmak, şaşırarak bakmak’ mecaz anlamlarıyla kullanılır. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

132. Kes-: 1. “kesmek, kesici bir aletle ikiye ayırmak” **E.Uyg**: *Altun kurugsaḳımin ḳılıçın kesipen özimin yul intin, başımın yul ebintin tir* IB 8; **Kar**: *Ol yıġaç kesdi*. (O, ağaç kesti.) DLT II 11, *Méni emgetür til idi ök telim / Başım kesmesüni keseyin tilim* KB 166, *Oġrı er, oġrı uraġut kesiŋler eliglerini* KT (Rylands) 5-38; **Harz**: *Sen yalġuz barıp Muḥammed başın neteg keser-sen?* KE 196r-15, *Neçe kesseler ança büte turur* NF 66-14, *kes-* ‘kesmek, keskin bir aletle yarmak’ İMüh 94B-9; **EAT**: *Ġafillüçe görklü başuŋ keser / Aşağadan yuḳaru baḳmas-mısın* DK 188-7; **Kıp**: *Kes-* ‘kesmek’ RS 186b-25, *İkki direm üçün ḳolun keskey-ler* GT 191-13, *kes-* KK 33a-13, *kes-* ‘kesmek, ḳaṭaʿa’ Kİ (Özyetgin 516); **Çağ**: *Kisti bağrım tamurlarını barı / Ġamze birle anıŋ itik baḳarı* LD 2300, *Ger başıŋnı kisseler ʼışḳıda iy Bābür siniŋ* BD 16-5, *kés-* Abuş 958, *kis-* ‘kesmek, ḳaṭ ve cudā itmek, tefrīk, cezm, ḥall, faṣl eylemek, biçmek ve budamak’ ŞSL 541; **Özb**: *Mirzå Äbdullätifni qatl qilgän fitnäçilär şähzådäning båşini kesib, Mirzå Ulugbeg mädräsäsining därvåzasigä åsib qoyişgän émiş*. (Mirza Abdüllatif’i katleden fitneciler şehzadenin başını keserek Mirza Uluğ Bey medresesinin kapısına asıp koymuşlar.) Ulugbek Xäzinäsi, 314.

2. “ortadan kaldırmak, yok etmek, bitirmek, son vermek” **Kar**: *Tileyür Taŋrı sözleri birle kesmek tanıġlılarnıŋ soŋını* KT (Rylands) 8-7; **Harz**: *Nehy-i münker ḳılġan kişi ḫalāyıḳdın tamaʿını kesmek kerek* NF 312-6; **Çağ**: *Ayıtġıl kökin kése sén minneti* SibGT 106b-7; **Özb**: *Biråq iflåslär menim çårä yollärimning hämmäsini kesdilär*. (Fakat pislikler benim çare yollarımın hepsini bitirdiler.) Mehråbdän Çäyån, 115.

3. “hüküm vermek, hükmetmek” **Kar**: *Kesgil biziŋ ara könilik birle, küç ḳılmaġıl* KT (Rylands) 38-22; **Özb**: *Sud ogrini beş yilgä kesdi*. (Mahkeme hırsıza beş yıl hüküm verdi.) ÖTİL I 382.

4. “traş olmak” **Harz**: *Seni fāhişa ḳıldı taḳı saçın kestiler tép aydılar* NF 333-1, *Tüz kesdi bıyıḳın, tübine ḳıra kesti bıyıḳnı* ME 58-7; **Kıp**: *Bıyıḳıŋ kesgil tip anıŋ üçün kim sünnet turur* İM 13a-2; **Çağ**: *Saḳalını kes-* ŞT 93b 8.

5. “sözünü kesmek” **Kar**: *Ayayın men anıŋ cevabın kese* AH 290; **Harz**: *Niçe aysam tükenmes sen ol ḫaḳḳa sığın andın sözüŋ kes* HŞ 1216; **Özb**: *Yolçi häli gäpini*

bitirmägän édi, Mirzå Kärimbåy uni kesdi. (Yolcu henüz sözünü bitirmemişti, Mirza Kerimbay onun sözünü kesti.) Qutlug Qån, 5.

6. "ilgi ve alakayı kesmek, sevmez ve anmaz olmak" **Kıp**: *Ave sén tavlarnıŋ tavı sénden kişi késmey sındı* CC 72a-7; **Çağ**: *Mén köŋülni ol kilimdin kestim, sen me éligini késmegil* SibGT 41a-13.

7. "yol kesmek, yolu engellemek" **Özb**: *Çåyxånadän yigitlär yügürib çiqib, belbågläridän arqån yäsäb, yolni kesdilär*. (Çayhaneden gençler dışarı çıkınca kemerlerinden ip yaparak yolu kestiler.) Qutlug Qån, 56.

8. "sünnet etmek" **Özb**: '*Sultånbekdek bir dävlätmänd öz oglini mävlud toyi bilän kesdi, deb gäzetägä yåzämän' deydi*. ('Sultan bey gibi bir zengin oğlunu mevlüt toyu ile sünnet ettirdi diye gazeteye yazacağım' der.) Qutlug Qån, 16.

9. "ümidi kesmek, inancını yitirmek" **Özb**: *Men biz xalqning ådäm bolişimizdän tämåm ümidimni kesib qoydim*. (Ben halkımızın adam adam olmasından bütün ümidi kestim.) Ötkän Künlär, 174.

10. "elini kesmek, yardımcısından ve imkanlarından mahrum etmek" **Özb**: *Bu gamlär yetmägändäy uning yägånä kömäkçisi bolgän şågirdini yäqindä båşqa bir ustä äynätib ålib, beçårä çålning qolini kesdi*. (Bu kederler yetmemiş gibi onun tek yardımcısı olan çırağını geçenlerde başka bir ustayla değişitirince biçare ihtiyarın elini kesti.) Qutlug Qån, 116.

Kes- Eski Uygur dönemi metinlerinden itibaren görülür. Türkçenin işlek fiillerinden biridir. Tarihî lehçelerde somut ve soyut anlamlarla yer almıştır. 'Kesmek, ikiye ayırmak', 'ortadan kaldırmak, yok etmek', 'hüküm vermek, hükmetmek', 'sözünü kesmek' gibi çeşitli anlamlarda kullanılmış, kullanımın artmasıyla anlam alanı da genişlemiştir. Yukarıdaki tabloya göre Özbekçede bu anlamların yanı sıra 'yol kesmek', 'ümit kesmek', 'sünnet etmek' anlamları, ayrıca ***qolini kes***- 'yardımcıdan ve imkânlarından mahrum etmek' deyimi bulunur. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişler.

133. **Kewşe- :** 1. "geviş getirmek" **Kar**: *Tewi ot kewşedi*. (Deve ot ile geviş getirdi.) DLT III 287; **Harz**: *Kendü maza-lıġ boldı nérse kevşedi téve keviş* ME 143-8; **Kıp**: *Kevşen*-'geviş getirmek' TZ 197, *kevşe*- 'geviş getirmek, icterre' Kİ (Özyetgin 519);

Osm: *Devenin gevşedüğüne bakarlar, dahi 'elestü' hitabının zevkini bulup derhal semâa kalkarlar* TS III 1677; **Çağ**: *Kevşe*-'boşamaḳ, münfekk ve münḥall olmaḳ, saḳız gibi çiğnemek, tive ve diveniŋ diş gevşemesi' ŞSL 513.

2. "(hayvanlar için) ses çıkararak yemek, çiğnemek" **Özb**: *Faqat åtlärning bedä kävşäb, depsingäni éşitilädi*. (Fakat atların yonca çiğneyince tepindiği işitilir.) ÖTİL I 357.

3. "(insanlar için) çiğnemek, yemek" **Özb**: *Güländåm bådåm çaqib kävşägän båyväççägä çåy qoyib tutdi*. (Gülendam badem kırıp çiğneyen gence çay koydu.) Qutlug Qån, 84.

Kev- 'gevelemek, gevmek; gevşetmek' (DLT IV 307) köküne dayanan *kevşe*- 'geviş getirmek' ve 'gevşemek, yumuşamak' anlamlarında kullanılmıştır. Clauson (1972: 692) iki farklı anlamlara gelen *kevşe*- fiilini tek bir maddede ele alır. Akkoyunlu-Ercilasun'un (2015: 707) *Divanu Lügati't-Türk* yayınında *kewşe*- fiili 'geviş getirmek' ve 'gevşemek' olmak üzere iki ayrı maddede ele alınır. Nişanyan 'gevşemek, rahatlamak' anlamındaki *gevşe*- fiilinin *geŋşe*- 'genişlemek, bollaşmak' ile ilgisini kurar ve 'geviş getirmek' anlamındaki *gewşe*- fiilini ayrı bir maddede değerlendirir (www.nisanyansozluk.com; erişim tarihi: 04.07.2021). *Kewşe*- tarihî lehçelerde 'geviş getirmek' anlamıyla kullanılmıştır. Özbekçede 'geviş getirmek' anlamından genelleşerek 'yemek, içmek' anlamında kullanılmıştır. Anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir. 'Gevşemek, yumuşamak' anlamındaki *kewşe*- ise *DLT*'de görüldükten sonra Türkiye Türkçesinde görülmüştür[19]. Özbekçede yer almaz.

134. **Key**- < **Keḍ**-: 1. "giymek, giyinmek, örtünüp korunmak için bir şeyi vücuduna geçirmek" **E.Uyg**: *Keḍmiş tonamış körü ḳanınçsız teŋrisi kök ḳalıḳta turup* Maytr. 9-14, *Ton keḍip ol tayçu bamış ev içinde* AYUçar 0406; **Kar**: *Er ton keḍti*. (Adam elbisesini

[19] Lehçe-i Osmânî'de (2000: 158) *gevşe*- 'sert, gergin şey, cüz'i yumuşamak, buz, kar, ip, sinirler zemberek, çarh, kilit, vida râhv etmek' anlamlarına gelir.

giydi.) DLT III 441, *Tonın keḍti ay toldı turdı örü / Küsemiş bile çıktı bardı naru* KB 519, *Keḍerler yuwḳa barçındın hem ḳalın barçındın* KT (Rylands) 44-53, *keḍ-* AH 300; **Harz**: *Resūl ʿaleyhi's-selām ewge kirdi, éki yarıḳ keḍti, yaşıḳ urundı* KE 225r-10, *Ey ġāẓī, bu durrāʿa kim keyip turur, sen nedin toḳılmış turur keḍ- / key-* NF 245-1, *Sıġıt tonı keḍdi tişi, yas tonın keydi tişi* ME 166-1, *keḍ- / key-* HŞ 3020, 3266; **Kıp**: *Méŋü Téŋriniŋ öz sözi / kéydi ḳulunıŋ tenini* CC 76a-3,4, *key-* 'giymek' KK 11a-10, *Bu iki tonnı ol ḫatun kim keymedi* İM 495b-4, *Mihmāz-nıŋ ikisin iki ayaġıŋa keygey-sen* MG 68a-5, *key-* 'giymek' TZ 197, *key-* 'giymek, lebise' Kİ (Özyetgin 520); **EAT**: *Sen ḳızıl ḳaftan geyersin, biz aġ ḳaftan geyerüz didiler* DK 89-10; **Çağ**: *Ebçiler tonın keymeyin deseŋler érlik ḳılıŋlar* SibGT 9a-6, *Nīl-gūn aṭlas boyanıp bu felek kiydi nitey* ŞHD 174b 6, *Ḳaçan kim kürte-i zerd ol meh-i münīr kiyer* LD 594, *Ḳozı beginniŋ ivindin ötükin oġurlap kiyip Buġra Ḫānnıŋ ivige kelip* ŞT 91b-10, *kiy-* 'giymek, libās, pūş itmek' ŞSL 544, кəй- 'odet'sya, nadet'' (Fazılov I 576); **Özb**: *Änvär, Nigår åyim, Ränå vä özigä kiyimliklär såtib åldi, Nigår åyim şålpär, Ränå ätläs kiydilär*. (Enver, Nigar anne, Rana ve kendine kıyafetler aldı, Nigar anne şalvar, Rana atlas kumaş giydiler.) Mehråbdän Çäyån, 29.

2. "mücevher takmak" **Kar**: *Fermān tutuġlı ḳıldı teŋizni çıḳarsa sizler andın étig keḍer sizler anı* KT (Rylands)16-14.

3. "silah kuşanmak" **Harz**: *Cümlesi silāḥ keḍdiler uruşḳa barur teg kāfirlarḳa heybet üçün* NF 24-1.

4. "bitki, çiçek vb. örtünmek, kapanmak, sarınmak" **Özb**: *Bähårning dästläbki künläri, kolxoz qişlågi yäşil libås kiygän*. (Baharın ilk günleri, kolhoz köyü yeşil elbiseyle kaplanmış.) ÖTİL I 385.

İlk metinlerden itibaren görülen *key-* (< *keḍ-*) Türkçenin işlek fiillerindendir. Kültigin yazıtında *kedimlig torug at binip tegdi* cümlesinde *kedimlig* sıfat olarak geçer, 'giyinmiş, kuşanmış (zırhlanmış) doru atına binip hücum etti' manasındadır (KT D33). *Ked-* fiilinden türeyen 'giysi, kıyafet, elbise' anlamında tarihî lehçelerde *keḍim* (E.Uyg. / Kar. / Harz.), *keḍgü* (E.Uyg. / Kar.), *keḍgülüg* (E.Uyg. / Kar.), *keḍüt* / *kéyüt* (Kar. / Kıp.), *geyim > giyim, geyecek, geyilür, géyesi >>giysi* (EAT.) gibi isimler kullanılmıştır (Köse, 2018: 34, 36). *Ked-* fiilinin Türkçenin dil ilişkileri açısından çok eskiye giden komşu dillerde aldığı benzer görünümler kayda değerdir. Mo. *kedüre-* 'elbise parçasını

üzerine geçirmek, giyinmek' ve *keẕim* < **kedim* 'haşa', Bur. *ẖedere-* ay., Kal. *keẕım* ay. (Poppe, 1994: 160). Özbekçede *kiy-* fiilinin anlam alanı oldukça geniştir. *Köylak, döppi, étik, palto, ton, kavuş, libas, atlas, çäkmån* vb. isimler *kiy-* fiili ile kullanılır. Ayrıca insandan doğaya aktarım yapılarak, bitki, çiçek için 'örtünmek, kapanmak' anlamı kazanmıştır.

135. **Ḳıl-**: 1. "yapmak, etmek, olmak, eylemek, meydana getirmek" **Kar**: *Er iş kıldı*. (Adam iş yaptı.) DLT II 25, *Neteg kim tiledi me boldı ḳamuġ / Kimi kim tilese ḳılur ol uluġ* KB 6, *Kılġıl, biz iş ḳılığlar-miz* KT (Rylands) 41-5; **Harz**: *Sen anıŋ ḳanın töker mü-sen vaʿllāhi kim ḳılmaġay-sen* KE 195v-8, *ʿĀlimnüŋ ḳapuġını ingen tekellüf birle ḳılmışlar, umarā ve mulūk ḳapuġları meŋizlik* NF 235-9; **Kıp**: *Aypsız anda kimni kıldı* CC 69b-3, *ḳıl-* 'yapmak, etmek, kılmak' RS 188a-14, *Kim-ge digeyim niçük ḳılayım bilmen* GT 109-11, *ḳıl-* 'yapmak, etmek, caʿale' Kİ (Özyetgin 523); **Çağ**: *Ḳıl-* 'eylemek' Abuş 960, *Ne ḥaẓ tilese ḳılur érdim* SibGT 12, *ḳıl-* 'itmek, eylemek, olmaḳ gibi fiil-i ʿumūmî yerine müstaʿmeldir' ŞSL 506, қыл- 'vıpolnnyat', delat'' (Fazılov II 623); **Özb**: *Beklärning sädåqatini bilmåq üçün şundäy qilgänlär*. (Beylerin sadakatini öğrenmek için bu şekilde yapmışlar.) Yulduzli Tünlär, 25.

2. "cinsel ilişkiye girmek" **Kar**: *Er ḳızıġ ḳıldı*. (Adam, kızla ilişkiye girdi.) Kaşgarlı Mahmut bu sözün erkekle dişinin birleşmesinden kinaye olduğunu belirterek, Oğuzların bu sözü söylemekten kaçındıklarını, *ḳıldı* yerine *étti* demeyi tercih ettiklerini belirtir. DLT II 25.

3. "yaratmak, var etmek" **Kar**: *Taŋrı ḳıldı sizlerke özleriŋizdin ök cüftler yana ḳıldı sizlerke oġlanlar* KT (Rylands) 16-72.

4. "artırmak, satın almak" **Özb**: *Åylikdän üst båş qilmåq.* (Maaştan artırıp kıyafet almak.), *mål qilmåq* (mal almak) ÖTİL II 578.

5. "yapmak, etmek anlamında yardımcı fiil" **ET**: *Çıgańıg bay kıltı, azıg üküş kıltı* KT D16; **E.Uyg**: *Suy yazuḳ ḳıltımız erser* Huas 136, *Sarıt kıl-* 'ezbere okumak' Dış 669; **Kar**: *Bezenmiş aġırlıḳ biligler bile / ḳalı kim şükür ḳıl kanāʿat tile* KB 10, *ābādān ḳıl-* KT (Rylands) 9-17; **Harz**: *Raġbet ḳıl-* KE 195v-8, *ʿibādat ḳıl-* NF 263-17, *ziyan ḳıl-* MM 170-3, *işāret ḳıl-* ME 62-1, *duʿā ḳıl-* HŞ 4682, *raḥmet ḳıl-* SK 36b-5; **Kıp**: *Tügel ḳıl-* CC 20a-19, *baḥş ḳıl-* GT 10-6, *ḳıl-* 'namaz kılmak' KK 84-2,5, *namaz ḳıl-* İM 8a-5;

Çağ: *Ḫasta ḳıl-* SibGT 14b-11, *āvāre ḳıl-* ŞHD 98b-3, *belā ḳıl-* LD 383, *tefekkür ḳıl-* BD 507-3, *ṣabır ḳıl-* ŞT 87b-14; **Özb***: İftår qil-* 4, *tåmåşa qil-* 7, *yåmånlik qil-* 8 Yulduzli Tünlär.

Ḳıl- Türkçenin en işlek fiillerindendir. Eski Türkçeden beri asıl fiil ve yardımcı fiil olarak görülür. Asıl fiil olarak 'yapmak, meydana getirmek', 'olmak', 'yaratmak, var etmek' anlamlarıyla kullanılmıştır. Yardımcı fiil olarak 'yapmak, etmek' anlamında her dönem kullanılmıştır. Moğolcada da 'yapmak, işlemek, yerleştirmek' anlamında ki- <*kī- fiilinin, Kal. ki- ay. Ev. kẹ- ay., Yak. kīn- 'yapmak' fiilinin bulunması dikkat çekicidir (Poppe, 1994: 175). Arapça, Farsça alıntı kelimelerle yardımcı fiil olarak kullanımı fiilin kullanımını genişletmiştir. Oğuzlar tarafından *ḳıl-* çok tercih edilmemiş, bunun yerine *et-* kullanılmıştır. Özbekçede asıl fiil olarak *kıl-* 'yapmak, kurmak, meydana getirmek', 'artırmak, satın almak' gibi anlamları karşılar. Ayrıca yardımcı fiil olarak kullanım sıklığı ve alanı oldukça geniştir. Geçmişten bugüne fiilin kullanımının artmasıyla *kıl-* anlam ve işlev yönünden genişlemiştir.

136. **Ḳır-**: 1. "kazmak, kazımak, bir şeyi kökünden çıkarmak" **Kar**: *Er yérig ḳırdı*. (Adam yeri kazdı.) DLT II 7; **Harz**: *Bu alṭınboġa bég birle ḳıldım seferni ḳırayın tép keldim uşol keferni* HŞ 4696; **Kıp**: *Oş anıŋ kibi necāsetni kitermek revā bolur ḳırmak birle taḳı sürtmek birle taḳı awmaḳ birle* İM 139a-6, *kır-* 'tüketmek' TZ 199; **Özb**: *Eski boyåklärni piçåq bilän qirmåq* (Eski boyaları bıçakla kazımak) Hojiyev, 190.

2. "yolmak, koparmak" **Kar**: *Uḍım barıp soŋdadı / Tegre durup aŋdıdı / Saçın ḳıra meŋdedi / Arzulayu er awar* (Ardı sıra atına bindi, onu yakalamakta hile yapmak için etrafını çevirdi, adamlar dahi etrafını çevirdiler, saçlarını yoldular.) DLT III 401.

3. "bozguna uğratmak, katliam yapmak, yok etmek, öldürmek" **Harz**: *Bular mundın çıḳmaḳ boldı, Olar andın kelmek boldılar ḳılıç birle sizlerni ḳırarlar* KE 204r-11; **EAT**: *Varmazuz, kökümüz keser, hepümüz ḳırar didiler* DK 265-7; **Kıp**: *Ḳır-* 'katletmek, kırmak, ḳassara'l-ḳatl' Kİ (Özyetgin 528); **Çağ**: *İşittim urus kāfirini ḳırmış-sin* ŞHD 183a-10, *Avşarnıŋ leşkerini ḳırdı* ŞT 88a-6; **Özb**: *Qaläni mudåfää qilib turgän éllik-åltmiş yigit bittä qålmäy qirib täşländi*. (Kaleyi müdafa eden 50-60 gençten bir kişi kalmadan öldürüldü.) Yulduzli Tünlär, 195.

4. “kesmek” **Harz**: *Tüz kesti bıyıḳın tübine ḳıra kesti bıyıḳnı* MM 58-7; **Özb**: *Såç-såqålni qir-* ‘saç kesmek’ Hojiyev, 190.

5. “tepmek, ezmek” **Harz**: *Ḳır-* ‘tepmek, ezmek’ İMüh 91A-9.

6. “kırmak, parçalamak” **Çağ**: *Aç böri ḳoyġa kirgen dék kirip düşmannı dostsaḳuŋ dék ḳırıp bu beytni aytur érdi* SibGT 8b-9, *ḳır-* ‘kesr itmek, ḳatʿ ve tehzīm eylemek, ufalamaḳ ve pārçe pārelemek, çok ādem öldürmek, ḳatl-iʿām’ ŞSL 500.

7. “kırmak, bükmek” **Çağ**: *Nādān-nıŋ muvaḥḥiş herzeġa boġzın ḳırmaġı, işekniŋ cihetsiz ḳıçḳırmaġı* MK 79b-9.

8. “kırmak, mahvetmek” **Çağ**: *Köz ü ḳaşıŋ barça ʿālemni ḳırar* LD 2552.

9. “çok kazanmak, toplamak, biriktirmek” **Özb**: *Gäplärigä qarägändä u bir neçä mäktäbdä hisåbdän därs berär vä pulni qirär édi.* (Söylediklerine göre, birçok okulda muhasebe dersi verir ve parayı kırardı.) ÖTİL II 581.

10. “söze başlamadan önce boğazını temizlemek” **Özb**: *Äli Dostbek tåmåq qirib, sipåriş bilän söz båşlädi*. (Ali Dostbey, boğazını temizleyerek, sipariş üzerine söze başladı.) Yulduzli Tünlär, 59.

Yazıtlar ve Eski Uygur dönemi metinlerinde rastlanmayan *ḳır- DLT*’den itibaren görülür. Geçişli bir fiil olan *ḳır-* ‘kazmak’ ve ‘koparmak, yolmak’ anlamlarında, ayrıca ‘saç, sakal, bıyık kesmek’ anlamında kullanılmıştır. ‘Kesmek’ anlamından ‘öldürmek, katliam yapmak, yok etmek’ anlamıyla mecazlaşmıştır.‘Kesmek’ anlamıyla Moğolcada da *kīr- > kir-ga- ‘kırkmak, saç kesmek’ fiili bulunur (Poppe, 1994: 34). Tarihî lehçelerde ‘parçalamak’, ‘bükmek’, ‘mec. mahvetmek’gibi anlamlarla fiilin anlam alanı genişlemiştir. ‘Kazmak’, ‘kesmek’, ‘bozguna uğratmak, öldürmek’ anlamları bugün Özbekçede korunmakla birlikte, ***pulni qir-*** ‘çok kazanmak, parayı kırmak’, ***tåmåq qir-*** ‘boğazını temizlemek’ gibi kalıplaşmış ifadelerde yer almıştır. Fiilin geçmişten bugüne anlamı genişlemiştir.

137. **Ḳıs-**: 1. “kısmak, gereken miktardan az kullanmak” **Kar**: *Ol anıŋ tonluḳın ḳısdı*. (O, onun elbiseliğini görenek olan şeklinden kıstı.) DLT II 11; **Özb**: *Puldän qismåq* (paradan kısmak) ÖTİL II 585.

2. “kıstırmak, sıkıştırmak, sıkmak, baskı altında bulundurmak” **E.Uyg**: *Ḳıs-* ‘kısmak, çimdiklemek’ EUTS 177; **Kar**: *Ḳapuġ erin aḍaḳın ḳısdı*. (Kapı adamın ayağını

kıstırdı.) DLT II 11, *Yolın ḳısmasa ḳuş meniŋ eḍlemez / Semiz bolsa it toḳ awın awlamaz* KB 6366, *Yıġarlar eḍgülükdin hem ḳısarlar eliglerini* KT (Rylands) 9-67; **Harz**: *Loḳmānnı kördi ögüt bérür, ardından kelip boynın tutup ḳıstı* KE 163v-15, *Menim sünnetim üze ṣabur ḳılmaḳ ayalarınḳa yanar köz ḳısmış meŋizlik küçey bolġay, tedi* NF 304-15, *Budı arasınġa ḳısdı it ḳuḍruḳını* ME 210-2; **Kıp**: *Ḳısar-mén* Alm. *ich drucke* CC 58a-3b, *ḳıs-* 'sıkmak, ezmek' RS 187a-1, *Yoḳaru tutup ḳoltuġına ḳısḳay-sen* MG 21b-9, *ḳıs-* 'kısmak, basmak, sıkmak, ḍaġaṭa' Kİ (Özyetgin 531); **EAT**: *Egnümdeki demür ṭonum çignüm ḳışar* DK 248-9; **Osm**: *Biçāreyi sinlesi şöyle ḳısa kim iyegülerin biri birine geçüre* TS IV 2519; **Çağ**: *Ḳıs-* 'sıḳıştırmaḳ, ḳısmaḳ, sıḳub tutmaḳ' ŞSL 504; **Özb**: *Yolçi peşänäsini qoli bilän qisib, yergä qarägänçä sekin sorädi*. (Yolcu eliyle alnını sıkıp yere bakınca sakince sordu.) Qutlug Qån, 120.

3. "omzunu silkmek" **Özb**: *Cuvån tääccüb bilän yelkäsini qisdi*. (Genç, şaşkınlık içinde omzunu silkti.) Şåvqin, 36.

4. "gözleri ile ima ve işaret etmek" **Özb**: *Åtäsining yüzidä äççigläniş sezgän Ränå Änvärgä 'nimä gäp?' degän käbi im qilgän édi, Änvär köz qisib, ärzimägänlik işåräsini berdi*. (Babasının yüzünde öfke sezen Rana, Enver'e 'hangi söz?' demiş gibi işaret etti, Enver gözleriyle ima ederek 'önemsiz' işaretini verdi.) Mehråbdän Çäyån, 79.

5. "dilini tutmak, konuşmamak, sır vermemek" **Özb**: *Ämmå söz tärqalmäsin, äyt, xåtining tilini qissin.* (Ama söz yayılmasın, söyle, kadın dilini tutsun.) Qutlug Qån, 122.

6. "korkutmak" **Özb**: *Ortädägi şu yähudiy, oris sävdågärlärining dumini qisib qoyiş keräk, deymän*. (Ortadaki şu Yahudi, Rus tacirleri korkutmak gerek diyorum.) Qutlug Qån, 46.

Kıs- Eski Uygur metinlerinden itibaren yer alır. Temelde 'bir şeyi olması gerekenden az miktarda yapmak' anlamındadır. Tarihî lehçelerde en çok 'sıkmak, sıkıştırmak, baskı yapmak' temelinde somut ve soyut anlamda kullanılmıştır. Özbekçede *qis-* 'sıkmak, sıkıştırmak, ezmek' ve 'gereken miktardan az kullanmak' ve 'omzunu silkmek' anlamlarıyla kullanılır. Bunların dışında bazı kalıplaşmış yapılarda deyimleşmiş, mecaz anlamlarla genişlemiştir. ***Tilini qis-*** 'dilini tutmak, konuşmamak',

dumini qis- ‘korkutmak’, ***köz qis***- ‘gözleriyle ima ve işaret etmek’ deyimleriyle de yer almıştır.

138. Ḳıstur-: 1. “kıstırmak, sıkıştırmak, işkence ile cezalandırmak” **Kar**: *Beg anıŋ aḍaḳın ḳısturdı*. (Bey onun ayağını kıstırdı.) DLT II 191; **Harz**: *Circīsni anıŋ arasında ḳısturdı-lar ve başını anıŋ arasına ḳıstılar* SK 44b-13; **Özb**: *Yolçi qayrilib, qoltigigä gäzet qistirgän Äbdişukurni kördi*. (Yolcu geriye döndüğünde koltuğuna gazete sıkıştıran Abdişükür’ü gördü.) Qutlug Qån, 185.

2. “azaltmak, kısmak” **Kar**: *Anıŋ aşın ḳısturdı.* (Onun aşını azalttı.) DLT II 191.

3. “kısaltmak, kısaltmasını emretmek” **Kar**: *Ol anıŋ tonın ḳısturdı.* (O, onun elbisesinin kısaltmasını emretti.) DLT II 191, *Tilig ked küḍezgil küḍezildi baş / Sözüŋni ḳısurġıl uzatıldı yaş* KB 176.

4. “koymak, yerleştirmek” **Özb**: *Hümåyun qamçini taqimigä qistirdi-dä, käftini åtäsigä åçib körsätdi.* (Hümayun kamçıyı dizine koydu ve avucunu açıp babasına gösterdi.) Yulduzli Tünlär, 232.

5. “düğünlerde oyuncu ve usta şarkıcıyı motive etmek için para sıkıştırmak” **Özb**: *Oyinçigä köplär pul qistirdi*. (Oyuncuya çoğu kişi para sıkıştırdı.) ÖTİL II 586.

6. “iş, okuma vb. uygulamaya koymak, yerleştirmek” **Özb**: *Xåtining oqiymän desä bittä-yärimtä mäktäbgä qistirib koymäysänmi?* (Eşin okuyacağım dese birkaç okula yerleştirmez misin?) ÖTİL II 586.

Ḳıs-‘ın ettirgeni olan *ḳıstır*-, Karahanlı metinlerinden itibaren yer alır. ‘Kıstırmak, sıkıştırmak’, ‘azaltmak’ ve ‘kısaltmak’ gibi anlamlarla tarihî lehçelerde görülen fiil, Özbekçede ‘sıkıştırmak, koymak’ anlamıyla yer almıştır. Bu anlam çerçevesinde ‘koymak, yerleştirmek’, ‘düğünlerde para sıkıştırmak’ ve ‘okula, işe vb. yerleştirmek’ gibi yeni anlamları karşılamıştır. Fiilin anlam alanı genişlemiştir.

139. **Ḳısġan**-: 1. “kıskanmak, pintilik etmek, cimrilik etmek” **E.Uyg**: *Azu muŋ üçün azu puşi bergeli kızganıp yeti türlüg puşi nomka tüketi berü* Huas 279; **Kar**: *Er tawarın ḳısġandı*. (Adam malını kıskandı, harcamaktan çekindi.) DLT II 250; **Kıp**: *Ḳızġan*- ‘cimrilik etmek’ CC 32b-20, *ḳızġan*- ‘kıskanmak, cimrileşmek’ TZ 200, *ḳısḳan*- ‘kıskanmak, ġarā mine’l-ġīre’ Kİ (Özyetgin 531); **Özb**: *Äyålning häm äftidän*

märhämät körsätgisi keldi, qoligä üç somlik pul åldi-yu, bu pulgä birår åt-tuyä bermäsä-dä qizgänib-ikkiländi. (Kadın besbelli ki merhamet göstermek istedi, elindeki üç som paraya, atla deve verilmese de cimrilik ederek ikirciklendi.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 56.

2. "kıskanmak, haset etmek, reşk kılmak" **Çağ**: *Ḳısḳan-* 'ḥased, ḥıḳd, buġż ve ʿadāvet, reşk, dirīg itmek, ġıbṭa, ḳısḳınç' ŞSL 504; **Özb**: *Umär Gülsünni, Xålmuråddän qizgänib, içi örtänib kelgän édi*. (Ömer Gülsün'ü, Elmurat'tan kıskanmış, içi yanmıştı.) ÖTİL II 572.

3. "acımak, üzülmek, rahm etmek" **Özb**: *Yigit közläridäki äläm vä firåqni körgän İskändärå uni qattiq qizgändi.* (Gencin gözlerindeki keder ve ayrılığı gören İskender ona çok acıdı.) ÖTİL II 572.

4. "(hayvanlar için) yavrusunu esirgemek" **Özb**: *Såvliq båläsini qizgänib, ulärgä yåvqaräş qilärdi*. (Koyun yavrusunu esirgeyerek onlara düşmanca bir bakış atardı.) ÖTİL II 572.

Ḳısġan- fiilini Clauson (1972: 667) *ḳısıġ* 'açgözlü, cimri, doyumsuz' ismine götürür. Buradan *+ġa-* türetme eki ve dönüşlülük eki *–n'*in gelerek, vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesiyle oluşmuştur: *Ḳısıġ+ġa-n-* > *ḳısġan-*. Metinlerde art damak /s/ ile *ḳısġan-* / *ḳısḳan-* ve ön damak /z/ ile *ḳızġan-* biçiminde görülür. Eski Uygur metinlerinden itibaren 'cimrilik etmek" anlamıyla yer alır. Tarihî lehçelerde yaygın olarak bu anlamla kullanılmıştır. Çağatay döneminden itibaren 'haset etmek, çekememek, kıskanmak' anlamını kazanmıştır. Özbekçede *qizgän-* 'cimrilik yapmak' ve 'haset etmek, kıskanmak' anlamlarının ikisi de bilinmekle birlikte, 'üzülmek, acımak' ve 'yavrusunu korumak, esirgemek' gibi anlamlar da eklenmiş fiilin anlam alanı genişlemiştir. Kırg. *kızğan-* 'acımak', 'hasislik etmek' (Yudahin, 2011: 470), Kzk. *kızgan-* 'kıskanmak' (Oraltay, 1984: 184), Tat. *ḳızġan-* 'merhamet etmek, acımak, şefkat göstermek', 'kıskanmak', 'saklamak, sarf etmemek' (Öner, 2009: 169), Kum. *ḳızğan-* 'acımak, merhamet etmek', 'açgözlülük, tamâhkarlık etmek' (Pekacar, 2011: 265), Y.Uyg. *ḳızğan-* 'kıskanmak, günülemek' (Öztürk, 1997: 38) anlamlarında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde 'kıskanmak, haset etmek', anlamının yanı sıra 'imrenmek, gıpta etmek, yerinde olmayı istemek', 'esirgemek, çok görmek', 'bir şeye

en küçük saygısızlık gösterilmesine bile dayanamamak' anlamlarıyla kullanılır (*kıskan-*mad. www.tdk.gov.tr; Güncel Sözlük; erişim tarihi: 14.07.2021).

140. Ḳıy-: 1. "kıymak, doğramak, kesmek" **Kar**: *Ol yığaç ḳıydı*. (Adam ağacı kıydı, eğrilemesine doğradı.) DLT II 246; **Kıp**: *Ḳıy-* 'doğramak, kıymak' RS 191c-11; **Çağ**: *Ḳıy-* 'ḳıyma itmek, ufaḳ ve ince toġramaḳ, taḳtıʿ eylemek, ādeme sitem itmek, birisine cānı edā ve ḳurbān itmek, cānına ḳıymaḳ' ŞSL 507; **Özb**: *Gäzetädägi maqåläni qiymåq.* (Gazetedeki makaleyi kesmek.) Hojiyev, 192.

2. "sözünden dönmek" **Kar**: *Er sözin ḳıydı*. (Adam sözünden döndü.) DLT II 246, *Sözin ḳıysa begler umınç kötrülür / umınç kitti erse neŋiŋ ḳotrulur* KB 2812; **Kıp**: *Ḳıy-* 'kıymak, ihanet etmek' TZ 200.

3. "kıymak, kastetmek, öldürmek" **OY**: *Bir kişi yaŋılsar uguşı bodunı bişükiŋe tegi kıuḍmaz ermiş* KT G6; **EAT**: *Öz canuma ḳıyam men saŋa ḳıymayam* DK 199-12; **Kıp**: *Bilen kilse ʿaceb degül ʿāşıḳ-larına ḳıyıp ḳan-lar töker* GT 231-9; **Çağ**: *Anası oġlına ḳıya bilmedi taḳı teŋriniŋ birlikine īmān keltürdi* ŞT 70a-14.

4. "dikkatle bakmak, etrafına bakmak" **Kar**: *Neçe eḍgü tutsa özüŋ ḳorḳu tur / işimsinmegil sen ḳıya baḳnu tur* KB 4095; **EAT**: *Ḳırḳ biŋ er yaġı gördüm-ise ḳıya baḳdum* DK 277-3; **Kıp**: *Ḳıya baḳ-* 'yan bakmak' TZ 200; **Çağ**: *Bir ḳıya baḳsaŋ zekât-ı ḥüsn üçün ay körkke bay* LD 147.

5. "bir şeye cesaret etmek" **Kıp**: *Ḳıy-* 'bir şeye cesaret etmek, cesere ʿala'ş-şey' Kİ (Özyetgin 533).

6. "ip, tel için vücuda saplanmak, yaralamak, oyarak girmek" **Özb**: *Qolimni sim qiyib yübårdi*. (Elime tel saplandı.) ÖTİL II 574.

7. "geçmek, dolambaçlı yolu geçerek doğruca yürümek" **Özb**: *Burulişlärdä yolni qiyib ötmåq*. (Virajlarda yolu geçmek.) ÖTİL II 574.

8. "azaltmak, yok etmek" **Özb**: *Säidiy bungä işånmäsä häm, Munisxånning şu häräkäti uning umridän kättä qiydi*. (Sadi bu duruma inanmasa da, Munishan'nın davranışı onun ömründen çok götürdü.) ÖTİL II 574.

9. "râzı olmamak, kabul etmemek" **Özb**: *Sizni közim qiymäydi, sizdän uzåqläşgim kelmäydi*. (Sizden ayrılmaya gönlüm razı gelmedi, uzaklaşmak istemedim.) Qutlug Qån, 94.

10. “sözünü geri çevirmemek, yerine getirmek” **Özb**: *Qamål aqaning sözini qiymäy, bir såätgä vaqt tåpib keldim*. (Kemal ağanın sözünü geri çevirmeden bir saate vakit bulup geldim.) ÖTİL II 574.

Ḳıy- ilk metinlerden itibaren fizikî ve mecaz anlamlarla çok anlamlı görülür. ‘Kıymak, doğramak, kesmek’ fizik anlamıyla ve ‘sözünden dönmek’ mecaz anlamıyla kullanılmıştır. Tarihî lehçelerde ‘kastetmek, öldürmek’, ‘dikkatle etrafa bakmak’, ‘bir şeye cesaret etmek’ anlamlarıyla genişlemiştir. Özbekçede de *qiy-* ‘makasla kesmek, bölmek’, ‘vücuda saplanmak’, ‘geçmek’, ‘azaltmak’ gibi anlamlarla kullanılmış, ayrıca fiilin olumsuzu ile ***közi qiymä-*** ‘razı olmamak, kabul etmemek’ ve ***sözi qiymä-*** ‘sözünü geri çevirmemek, yerine getirmek’ deyimlerine kaynaklık etmiştir. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

141. Ḳızar-: 1. “kızarmak, kızıl renge dönüşmek” **Kar**: *Ḳızardı neŋ.* (Nesne kızardı.) DLT II 77; **Harz**: *Olar taŋlası ḳoptılar, yüzleri ḳızardı, ékinçi kün sarġardı, üçünçi kün ḳarardı* KE 153v-16, *Miŋ yıl tamuġḳa ot yandurdılar, tamuġ ḳızardı* NF 66-8, *Dor boldı at dorluḳ ḳızıl boldı, ḳızardı* ME 162-6, *Melik bir ḳaç ḳadeḥ ḫoş nūş ḳıldı ḳızardı al çiçek yaŋlıġ açıldı* HŞ 3826; **Kıp**: *Ḳızar-* ‘kızarmak, parlamak’ CC 82a-4, *ḳızar-* ‘kızartmak’ RS 211b-9, *ḳızar-* ‘kırmızılaşmak’ KK 4b-7, *yüziŋ taḳı közleriŋ ḳızarmayın atġay-sen* MG 103b-1, *ḳızar-* ‘kızarmak, kırmızı olmak, iḫmerre’ Kİ (Özyetgin 534); **Çağ**: *Niçe kim yürek ḳanındın dudaġı turur ḳızarıp* LD 252, *ḳızar-* ‘ḳırmızı olmaḳ, aḫmerā, ḫayā itmek, ḥicāb, ḳızarub ḳızıl olmaḳ, rengi taġayyur olmaḳ’ ŞSL 501, кызар- ‘pokrasiet’, sdelat’sya krasiım, vspıhnut’’ (Fazılov II 620); **Özb**: *Men bu gülning qizäriş sirrini häm bilämän, buning qizärişigä häm sen säbäb, sening qip-qizil läbing*. (Ben bu gülün kırmızı olma sırrını da biliyorum, bunun kırmızılaşmasının sebebi de sensin, senin kıpkırmızı dudağın.) Mehråbdän Çäyån, 31.

2. “yüzü kızarmak, utanmak, mahcup olmak” **Özb**: *Båbur qip-qizärib yergä qarädi-yu, bu togridä gäp åçilgänidän åzårlänib*, ‘*Häzrät begim räst’, dedi*.) Babür utanarak yere baktı ve bu konuda söz açıldığında incinerek, ‘Hazret beyim, doğru’ dedi.) Yulduzli Tünlär, 173.

Ḳızar- Karahanlı dönemi metinlerinden önce görülmez. ‘Kırmızı olmak, kırmızı hâle gelmek’ anlamıyla yaygın olarak kullanılmıştır. *Ḳızar-* tıpkı *karar-*, *aḳar-*, *bozar-*,

yeşer- fiillerindeki gibi renk adlarına gelen *+Ar-*, *+r-* ekinin gelmesi ile oluşmuştur. Marcel Erdal (1991: 501) 'kırmızı' anlamında **kız* kelimesinin metinlerde bulunmadığını, fakat *kızgan, kızıl* ve *kızgıl* isimlerinin **kız* kelimesinden geldiğini belirtir. *Ḳızar-* 'kırmızı olmak' anlamının yanı sıra Çağataycadan itibaren metâforlaşarak 'utanmak' anlamını kazanmış, bu durum Özbekçede de devam etmiştir. Bugün Özbekçede 'kırmızı olmak' anlamının yanı sıra 'utanmak, mahcup olmak' mecaz anlamını kazanmıştır.

142. Kir-: 1. "girmek, içeri girmek" **OY**: *Edgü körteçi sen ebiŋe kirteçi sen buŋsuz boltaçı sen* BK K14; **E.Uyg**: *Sagır içre elik kiyik kirmiş* IB 63, *Adasınta tudasınta ara kirür ozġurur al çeviş bilge bilig* KİP 187; **Kar**: *Ol ewge kirdi.* (O, eve girdi.) DLT II 8, *Tü niʿmet bile bu igidmiş özüm / Kirür bu ḳara yérke körklüg yüzüm* KB 1512, *Ölüp yatsa toprak içiŋe kirip* AH 308; **Harz**: *Siz yol bérmeŋ men kirer-men tédi* KE 111r-3, *Ol ṭâʿatḳa riyā ve semʿa kirür taḳı ol ṭāʿat taŋrılıḳ bolmas* NF 401-8; **Kıp**: *Kirdiler ol évge, taptılar ol oġlan kénsi anası bile, arı ḳız Mariam* CC 62a-8.9; *Aḳça kimege kir yoḳ-ise taşḳarı oltur* GT 199-8, *kir-* 'girmek' RS 187b-19, *Ḳıyāmet küni kim kirgil uçmaḳḳa tise fülān kişi birle* İM 13a-5; **EAT**: *İlerü yatan Ḳara Deŋize girdüm* DK 206-13; **Çağ**: *Sin özge melāḥat bile cānlarġa kirer sin* LD 581, *kir-* 'girmek' Abuş 962, *Bir kişi kelip ḳoynumġa kirdi* ŞT 91b-17; **Özb**: *Tääccüb vä häyrät içidä kelib mehmånxånägä kirdi*. (Şaşkınlık ve hayretler içinde gelerek misafirhaneye girdi.) Mehråbdän Çäyån, 100.

2. "atılmak, dalmak, hücum etmek" **OY**: *Ekisin özi altızdı anta yana kirip türgiş bodunug uda basdımız* KT D38; **Çağ**: *Aç böri ḳoyġa kirgen dék kirip* SibGT 8b-9.

3. "sığınmak, tâbî olmak" **OY**: *Otuz artukı tört yaşıma oguz tezip tabgaçka kirti* BK D 38.

4. "katılmak, dâhil olmak" **Harz**: *Pādşāhlarḳa kirsem, destür tilemeyin kirür-men* NF 441-16; **Kıp**: *Kir-* 'girmek, dâhil olmak, daḫale' Kİ (Özyetgin 538); **Çağ**: *Mülḥid ehli kiriŋiz bu dīn şerīʿat yolına* ŞHD 84b-1, *Ḥac yolıġa kir köŋül himmet birle* BD 518; **Özb**: *Bizgä songgi äsrdä räsmgä kirgändäk tuyulgän gäplär, neçä äsrlär burun his étilgän, äytilgän ékän*. (Bizde son asrda resme dâhil olmuş gibi görünen sözler, nice asırlar önce hissedilmiş, söylenmişti.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 79.

5. “bir şey yapmaya başlamak, girişmek” **Harz**: *El sundı, sözge kirdi-ler elig-din elig-ge alıştılar* ME 203-6; **Çağ**: *Şāgirdlıḳḳa kir-* ‘öğrenciliğe başlamak’ SibGT 98b-12, **Özb**: *Båläning şu kündän båşläb öz dåmläsidän köngli sovur, tez kundä maxdumning mäktäbigä kelib kirär édi*. (Çocuğun bu günden itibaren kendi hocasından uzaklaşır ve vakit kaybetmeden mahdumun okuluna başlardı.) Mehråbdän Çäyån, 7.

6. “gönüle girmek, sevilmek” **Çağ**: *Kim köŋülge kirse közge körklüg körünür* SibGT 72b-4.

7. “yola koyulmak, yola çıkmak” **Çağ**: *Anda kéḍin yolġa kirip kün uzun yörüp kéçege barıp bir ḥişār civārıge yetip yattuḳ* SibGT 37b-11, *Kervān kitdi köp kiç ḳaldıŋ yolġa kirgil* ŞT 99b-15.

8. “koruması altına girmek” **Çağ**: *Émdi kim ḥimāyetiniŋ sāyesige kirdiŋ* SibGT 29b-9.

9. “yeni bir yaşa girmek” **Özb**: *Håzir özi qirq yåşqa kirgän bolsä, yigirmä beş yildän beri şu mumsik ér bilän tiriklik qilib keläḍir*. (Şimdi kendisi kırk yaşına girmiş olsa yirmi beş yıldan beri bu cimri koca ile ömrünü geçirmektedir.) Mehråbdän Çäyån, 8.

10. “onaylamak, razı olmak, kabul etmek” **Özb**: *Mänim sözimgä kirsängiz älbättä bir åt ålingiz.* (Benim sözümü kabul ederseniz elbette bir at alın!) Mehråbdän Çäyån, 51.

11. “zaman, mevsim, gün vb. için başlamak” **Özb**: *Tün kirdi, sovuq, åsmåndä ésä åy pårlär édi.* (Gece başladı, soğuk, gökyüzünde ise ay parlardı.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 27.

Kir- Türkçenin en temel, en yaygın fiillerindendir. Tarih içinde kullanımının artması anlam alanını genişletmiştir. Soyut ve somut pek çok anlamda kullanılmıştır. ‘İçeri girmek’, ‘atılmak, dalmak, hücum etmek’, ‘dâhil olmak, katılmak’, ‘bir işe başlamak’, ‘yeni bir yaşa girmek’ gibi anlamlarla yaygın kullanılmış, özellikle Çağataycadan itibaren kalıplaşmış kullanımların arttığı görülmüştür. *Köŋülke kir-, yolġa kir-, sāyesige kir-, şāgirdlıḳḳa kir-* bunlardan bir kaçıdır. Özbekçede anlam alanı genişlemiş ve birçok deyim ile birlikte yer almıştır. ***Sözigä kir-*** ‘onaylamak’, ***tilgä kir-*** ‘konuşmak’, ***qoltigigä kir-*** ‘yardım etmek’, ***tüşigä kir-*** ‘rüyasında görmek’, ***qulåġigä kir-*** ‘işitilmek’, ***cån kir-*** ‘canlanmak, hareketlenmek’ bunlardandır.

143. Kiriş- : 1. “girişmek, girişmekte yarış etmek, birlikte ve karşılıklı bir işe başlamak” **Kar**: *Ol menıŋ birle işke kirişdi*. (O, benimle işe girişti, o benimle işe girişmekte yarış etti.) DLT II 99, **Harz**: *Kirişdi aŋa işinge, sav ıyışdı anıŋ birle* ME 117-8, *Kirişmesi yıḳar cān u cihānnı alur bir ʿişve birle tende cānnı* HŞ 4176; **Kıp**: *Ve eger tirilse anıŋ öze iki yıl iki baş ḫaracı kirişür biri birine* İM 436a-3, *kiriş-* ‘girişmek, dāḫale’ Kİ (Özyetgin 539); **Çağ**: *Eger kirişse nigārım niyāz ḫandesine ḳulını yıġlatıp atġay* SibGT 79b-1, *kiriş-* ‘girişmek, müdāḫale, mübāderet ve muvāfaḳat ve taʿmīḳ itmek’ ŞSL 540; **Özb**: *Äzizbek fåtihä berdi, xalq uruş håzirligigä kirişdi*. (Aziz bey Fatiha okudu, halk savaş için hazırlığa başladı.) Ötkän Künlär, 18.

2. “birbirine girmek, vuruşmak” **Kıp**: *Bir birisine kirişmek taḳı at sürmek taḳı atnı ögretmek* MG 108a-4.

3. “birlikte girmek” **Özb**: *Mahkäm qol siqişgändän keyin, hücrägä kirişdi, yolçi öz särguzäştini sözlärkän, baqräyib tinglägän Jorä säbrsizlänib sorädi*. (Sertçe el sıkıştıktan sonra odaya girerler, yolcu kendi macerasını anlatırken gözünü dikerek dinleyen Jora sabırsızlık edip sorar.) Qutlug Qån, 175.

4. “karışmak” **Kıp**: *Anıŋ ḥikmet-lerine ʿaḳl irişmes, kim-irse iş-lerine hem kirişmes* GT 94-2.

5. “belirlenen amaçtan başka bir şey için harcanmak” **Özb**: *Säyåhätgä ätälgän pul üy remontigä kirişib ketdi.* (Seyahate ayrılan para ev onarımı için harcandı.) ÖTİL I 387.

Kir- fiilinin işteş hali olan *kiriş-*, ‘birbirine girmek veya birlikte girmek’ temel anlamından ‘bir işe başlamak, teşebbüs etmek’ ve ‘vuruşmak’ anlamlarıyla genişlemiştir. Yine tarihî lehçelerde ‘karışmak’ anlamına gelmiştir. Özbekçede ‘birlikte girmek’, ‘bir işe başlamak, teşebbüs etmek’ anlamları yer almakla birlikte, ‘belirlenen amaçtan başka bir şey için para harcamak’ anlamı kazanmıştır. Fiilin geçmişten bugüne anlamı genişlemiştir.

144. Kit-: 1. “gitmek, çekilmek, uzaklaşmak, ayrılmak” **E.Uyg**: *Ḳararıġ biligsiz biliginte kiter kögüzi bolur yaruḳ* KİP 69; **Kar**: *Er yérindin kitti.* (Adam yerinden gitti, çekildi.) DLT II 296, *Acunda çawı bardı ḫāḳān küsi / Körümegli közlerde kitti usı* KB

102; **Harz**: Bir *ḳuş ornından kitmiş* KE 146v-3, *Méni bu mevḥūş yerde yalġuz ḳoḍup mu kétersen* NF 356-16, *Bilümes kéter cümle ḥisdin mecāl* MM 376-4, *Kün eḍgü ḳılıp kitdi andın* ME 95-5, *kit-* ‘uzaklaşmak’ İMüh 88A-5; **EAT**: *Men babam tutsaḳ olduġı ḳal’aya giderem* DK 283-6; **Kıp**: *Kéter-men* Lat. *recedo*, Far. *ba dar mērowäm* CC 23b-17, *két-* ‘gitmek’ RS 191c-14, *Yā işik aç revān çıḳıp kiteyim* GT 119-11, *ket-* ‘gitmek’ KK 50b-2, *kit-* ‘gitmek, rāḥa’ Kİ (Özyetgin 541), *ket-* DM 20a-10; **Çağ**: *Özümdin kittim ṣanem zülfi tig perişān boldum* ŞHD 47a-1, *İy perī yol bir viṣāliŋġa ki kitmey baş urup* BD 56-1, *két-* Abuş 959, *kit-* ‘gitmek, reftār, ẕehāb, ḫirām ḥareket ve ʿazīmet, cereyān ve sevḳ olmaḳ, geşten’ ŞSL 538; **Özb**: *Sen otirätur ketib qålmä!* (Sen oturmaya devam et, buradan uzaklaşma!) Keçä vä Kündüz, 67.

2. “yok olup gitmek, zeval bulmak” **Kar**: *Ol Taŋrı küḍezür köklerni yerlerni kitmekindin eger kitseler ikegü kim tutar ol ikini* KT (Rylands) 35-41; **Kıp**: *Ḳuyuġa ḳara balçıḳ bolsa anıŋ necāsatlıḳı kiter* İM 141b-5; **Çağ**: *Miḥnet birle asrarlar, ḥasret birle ḳoyup kéterler* SibGT 103b-12.

3. “bitmek, kesilmek” **Harz**: *Uçtı ol ḳanatları sınmış ve ḳuvvet kitmiş* SK 15a-12.

4. “şişi inmek” **Kıp**: *Şişik kétken* Lat. *desinflatus*, Far. *āmāh rafta* CC 38a-1.

5. “tükenmek, harcanmak” **Çağ**: *Yā ḫ ʿāce tefārīḳ üze yetip kétip tükenür* SibGT 93a-12.

6. “aklı başından gitmek, aklını kaybetmek” **Çağ**: *Kim yüzüŋi körse ʿaḳlından kiter* LD 2632.

7. “ulaşmak, ramak kalmak” **Özb**: *Nimägä şähärlikka berämän, deysiz? Qizning yåşi on säkkizgä ketdi, bekår qaritib qoyäsiz*. (Neden şehirliye veririm diyorsunuz? Kızın yaşı on sekize dayandı, zamanını boşa harcıyorsun.) Keçä vä Kündüz, 199.

8. ”işi bırakmak, terk etmek” **Özb**: *Siz işlägän zavoddä porox häm, båşqa dårilär häm istägänçä tåpilädi! Bugün tüş vaqti bolib bolmäy, işdän ketgänsiz*. (Sizin çalıştığınız fabrikada barut da başka barutlar da isteyince bulunur. Bugün öğle vakti olur olmaz işi terketmişsiniz.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 15.

9. “dünyâdan geçmek, ölmek” **Özb**: *Ådämlär soräydi, kim keldi, kim ketdi? Dünyå gänimät, biz häm qarib qåldik*. (İnsanlar soruyor, kimler geldi kimler gitti? Bu dünya bir ganimet, biz de yaşlandık kaldık.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 46.

10. “yok olmak, erimek” **Özb**: *Tåglärning qåri ketdi*. (Dağların karı eridi.) Hojiyev, 106.

11. “harcanmak, kullanılmak” **Özb**: *Bu işni bäcärişgä köp vaqt ketädi*. (Bu işi becermek için çok vakit gider.) ÖTİL I 383.

12. “satılmak” **Özb**: *Xulläs, yer cüdä ärzångä ketdi.* (Kısacası arazi çok ucuza satıldı.) Qutlug Qån, 6.

13. “uygun düşmek, yakışmak” **Özb**: *Bu köyläk sizgä cüdä ketibdi*. (Bu gömlek size çok yakıştı.) Hojiyev, 106.

14. “sığmak, içine almak” **Özb**: *Bu sämåvärgä üç litr suv ketädi*. (Bu semaver üç litre su alır.) ÖTİL I 383.

15. “fiil (i) b+ *ket-* birleşik fiil yapısında yardımcı fiil işlevi” **Özb**: a) *Qizärib ket-* ‘kızarmak’, *çärçäb ket-* ‘yorulmak’, *govläb ket-* ‘uzamak’ eylemin meydana geldiğini belirtir. *Qåvunim pişib çirib ketdi*. (Kavunum olgunlaşmış, çürümüş idi.) Qutlug Qån, 19; b) *Tüşünib ket-* ‘düşünmek’, *qorqib ket-* ‘korkmak’, *ålib ket-* ‘gitmek’ eylemin aniden, birden ortaya çıktığını gösterir. *Suv tåşib ketdi*. (Su taştı.) Qutlug Qån, 21; c) *Sözläb ket-* ‘konuşmak’, *ösib ket-* ‘yetiştirmek’, *åqarib ket-* ‘aklaşmak, beyazlaşmak’ *Song ästä gäpirib ketdi*. (Sonra yavaşça konuşmaya başladı.) Qutlug Qån, 13 ise eylemin süreç içerisinde gerçekleştiğini belirtir ÖTİL I 383.

Kit- Türkçenin her döneminde yaygındır. Fizikî ve mecâzî anlamlarla yer almıştır. Yukarıdaki tabloya göre ‘uzaklaşmak’, ‘yok olmak’, ‘tükenmek, harcamak’, ‘ulaşmak, ramak kalmak’, ‘ölmek, bu dünyadan gitmek’ (örtmece kullanım) vb. anlamlarla kullanılmış, anlam alanı genişlemiştir. Özbekçede bu anlamların çoğu yer almakla birlikte, ‘satılmak’, ‘uygun düşmek, yakışmak’, ‘sığmak, içine almak’ gibi anlamlarla genişlemiştir.

145. Ḳoltuḳla-: 1. “koltuğuna almak, koltuklamak, koltuğunun altında taşımak” **Kar**: *Ol otuŋ ḳoltuḳladı*. (O, odunu koltuğuna aldı.) DLT III 351; **Özb**: *Salimbåbäççä bir qoli bilän Ännäni qoltiqläb, ikkinçi qoli bilän stäkänni simirdi*. (Salimbaybiçe bir eli ile Anna’yı koltuğuna alıp ikinci eli ile bardağı bir yudumda içti.) Qutlug Qån, 49.

2. “maddi, manevi yardımlaşmak, kömekleşmek, birbirini desteklemek[20]” **Özb**: *Buning üçün komersäntlär keräk, bu bir, songrä ittifåq keräk, yäni musulmån båyläri bir-birlärini qoltiqläsälär*. (Bunun için tüccarlar gerek, bu bir, sonra ittifak gerek, yani Müslüman zenginler birbirlerini destekleseler.) Qutlug Qån, 46.

Ḳoltuḳla- taranan metinlerden yalnızca *DLT*’de ve Özbekçede yer almıştır. *Koltuk* ismine *+lA-* türetme eki gelmesiyle meydana gelmiştir. ‘Koltuğunun altında taşımak’ anlamı ile yer almış, Özbekçede bu anlamla yer almakla birlikte ‘yardımlaşmak, birbirini desteklemek’ mecaz anlamıyla genişlemiştir.

146. Ḳon-: 1. “konmak, bir yere konmak” **E.Uyg**: *Turṅa kuş tüşnekiŋe konmiş* IB 61; **Kar**: *Ḳuş ḳondı*. (Kuş kondu.) DLT III 185, *Ḳara erdi ḳuzġun tüsi teg başım / Ḳuğu ḳondı başḳa yetildi yaşım* KB 5643; **Harz**: *Ḳabaḳ yıġaçınġa siŋek az ḳonar* KE 157v-3, *Bir ḳaz keldi ol bāġiça içinde ḳondı* NF 245-9; **Kıp**: *Ḳon-* ‘inmek, konmak, nezele’ Kİ (Özyetgin 543); **Çağ**: *Meger ḫayāl ḳuşıdın ilimde ḳuş ḳondu* ŞHD 142b-4, *ḳon-* ‘inmek, tevaḳḳuf ve misāfir olmak, nüzul itmek, fürūz- āmeden, tüşüş ve tüşmek, in ve ḳon’ ŞSL 492, кои- ‘gostit’, ostanavlivat’sya na noçevku, otdıhat’’ (Fazılov II 634); **Özb**: *-Çolåq quş kökdä uçib çärçägändän keyin däraxtkä qonålmäydi, ämmå yergä tüşsä muşuk yeb qoyädi, dedi Ränå*. (-Topal kuş gökte uçup yorulduktan sonra ağaca konamaz ama yere düşse kedi yer, dedi Rana.) Mehråbdän Çäyån, 105.

2. “bir yerde konaklamak, gecelemek” **E.Uyg**: *Ḳon-* ‘konmak, gecelemek, geceyi bir yerde geçirmek’ EUTS 181; **Harz**: *Nūḥ ʿaleyhi’s-selām…bardı say yér buldı, suwı siŋmiş ol yerde ḳondı* KE 27r-3, *Ġazātdın ḳayıtmışta Medīneke yawuḳ keldük taḳı ḳonduḳ* NF 414-10; **Kıp**: *Bir orman yanında ḳondılar yoldaşlarımızdan bir faḳīr na’ra urdı* GT 126-9, *ḳon-* ‘inmek, konaklamak’ İM 298b-7; **Özb**: *Råziyä xånim xån härämidä bir keçä qonib, ertäsi üyigä qaytädir*. (Raziye hanım hanın hareminde bir gece konaklayıp ertesi gün evine döner.) Mehråbdän Çäyån, 67.

3. “yerleşmek” **OY**: *Tögültün yazı ḳoonayin tiser türk bodun ölsikig* KT G7; **Kar**: *Buḍun ḳondı*. (Halk kondu.) DLT III 185; **Harz**: *Ḳondı éwge sarāy tutundı* ME

[20] *Koltukla-* fiilinin ‘desteklemek’ anlamı *Derleme Sözlüğü*’nde de mevcuttur: ‘Ahmet’in arkadaşları koltuklayıvermişler, o da öğretmeniyle kavga etmiş.’ Alaşehir, Manisa (DS, 8 2912).

186-4; *ḳon-* ‘yerleşmek’ HŞ 602; **Kıp**: *Ave Arı Tınnıŋ övi, ḳayda béyimiz Ḫristus ḳondı* CC 69a-19, *ḳon-* ‘çadır kurmak’ TZ 204; **Çağ**: *Bu dünyā bir ribātġa oḫşar ādem ferzendleri kervāngа oḫşarlar, biri köçer biri ḳonar* ŞT 75a-2.

4. “inmek” **Özb**: *Änvär häm åtdän qonib, ärävägä Ränå yånigä çiqdi*. (Enver de attan inerek, arabaya Rana’nın yanına çıktı.) Mehråbdän Çäyån, 148.

Ḳon- fiilini Clauson (1972: 632) **ko:-*‘nun dönüşlü hali olarak açıklar. Türkçenin eski fiillerindendir ve ilk metinlerinden itibaren görülür. Moğolcada da *qono-<*qona-<*kona-* ‘gecelemek, bir gece geçirmek’ anlamında benzer bir fiil bulunmaktadır (Poppe, 1994: 111). Kuş türleri için ‘konmak, inmek, durmak’ anlamından genelleşerek insanlar için ‘konaklamak, yerleşmek’ anlamları ile kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde anlam alanı daralan *kon-*, bugün yalnızca hayvanlar için kullanılır. *Komşu, konak, konakla-, konuk, konum, konuş-, konuşlan-, konut* kelimeleri *kon-* fiilinden türemiş kelimelerdir (www.nisanyansozluk.com; erişim tarihi:12.08.2021). Tarihî lehçelerde görülen anlamlar bugün Özbekçede aktif bir şekilde kullanılmaktadır. Toplamdan bakıldığında fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

147. Ḳondur-: 1. “kondurmak, üzerine koymak, yerleştirmek” **E.Uyg**: *Kan süke barmiş, yaġıġ sançmış, köçürü ḳonturu kelir* IB 34; **Kar**: *Ol ewinde ḳuş ḳondurdı*. (O, evine kuş kondurdu.) DLT II 192: **Harz**: *Teŋiz ḳıraġında ḳondurdı, Firʿavn neteg bolurın körmek üçün* KE 116v-8, *Taḳı ḫalāyıḳnı uruşḳa ḳondurdı* NF 71-14, *Yıraḳdın kördise şīrīn sarāyun ḳuşun ḳondurdı kim taŋda barayın* HŞ 3204; **Çağ**: *Al iŋde miŋ ney ḳondurup zülfüŋi kör bāzī bile* LD 1007; **Özb**: *Mir Yåqub kävişini kiyib, sälläsini båşigä qondirgäç mingbåşigä yaqinläşdi*. (Mir Yakup terliğini giyerek sarığını başına yerleştirdi ve binbaşına yaklaştı.) Keçä vä Kündüz, 97.

2. “misafir, kervan, yolcu yerleştirmek, misafir etmek” **Harz**: *Ḳondurdı aŋa ḳonaḳda semritdi ḳoyun-nı* ME 34-3; **EAT**: *Benden alçaḳ kişileri aġ otaġa ḳondurdı, benüm ṣuçum ne oldı- kim ḳara otaġa ḳondurdı didi* DK 12-1; **Kıp**: *Ḫristus küyövni ḳondurdıŋ, barçalarnı sövündürdiŋ* CC 69b-10.

3. “kurmak, yapmak, inşa etmek” **Özb**: *Pålizgä käpä qondirmåq* (Tarlaya kulübe yapmak) ÖTİL II 637.

4. "vurmak" **Özb**: *Ådämning båşigä bir-ikki muşt qondirdilär*. (Adamın başını bir iki kez yumrukladılar.) ÖTİL II 637.

Ḳon- fiilinin ettirgen hali olan *ḳondur-*, 'yerleştirmek', 'misafir etmek, konaklatmak' anlamlarında metinlerde yer almıştır. İlk olarak *Irk Bitig'*de görülür. Tabloya bakıldığında Özbekçede 'yerleştirmek' anlamının dışında 'kurmak, yapmak, inşa etmek' anlamı yer alır. Ayrıca ***gäp qondir-*** 'bilgiçlik taslamak için konuşmak' deyimine kaynaklık eder. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

148. Ḳop-: 1. "kalkmak, yükselmek, ayağa kalkmak" **E.Uyg**: *Antran ḳopup teŋri burḳan-nıŋ köligesiŋe sıḳıntı anta* Maytr 5-30; **Kar**: *Ḳaçan ḳopsalar namāzḳa ḳoparlar kāhillıḳın* KT (Rylands) 4-142; **Harz**: *Sewünmişdin saçrap ḳoptum oġlannı alıp ḳoynumġa soḳtum* KE 184r-2, *ḳop-* 'ayağa kalkmak' İMüh 66A-3, *Öre ḳaldı tölendi ḳoptı sürçgen* ME 134-3; **Çağ**: *Ḳopġıl ve ḳapuġnı açġıl* SibGT 70b-12, *Ay Şibānī sözler irseŋ ṣubḥ-dem / miŋ bir atı birle ḳopġıl dem-be-dem* ŞHD 4b-12, *Her zamān dehrini ḫıṭāb ḳılıp / olturup geh ḳopup şitāb ḳılıp* BD 129-3, *ḳop-* 'yerinden kalkmak' Abuş 964, коп- 'podnimat', vzoyti, vstat'' (Fazılov II 628); **Özb**: Bäççä *yiqilä-qopä qåçib özini håvuzgä åtdi.* (Çocuk düşe kalka kaçarak kendisini havuza attı.) Qutlug Qån, 30.

2. "kalkmak, uçmak, havalanmak" **E.Uyg**: *Utru talım ḳaraḳuş ḳopupan barmiş tir* IB 43.

3. "kopmak, çıkmak, doğmak, meydana gelmek, görünmek" **Kar**: *Sende ḳopar çaḍanlar / Ḳuḍġu siŋek yılanlar / Dük miŋ ḳayu temenler / Ḳuḍruḳ tikip yügrüşür* (Çıyanlar, cibinler, sinekler, yılanlar sende çıkar, Binlerce iğnelerini kuyruklarını dikerek koşuşur.) DLT III 367, *Sabā yéli ḳoptı karanfil yıḍın / ajun barça bütrü yıpar burdı kin* KB 71; **Harz**: *Ḳaçan kim sökellikimdin ḳoptum taḳı anıŋ birle ṣaḥrāḳa çıḳarda maŋa aydı* NF 415-15, *Ay ḳopar körgen kişidin nāle ve vāy* HŞ 2974; **Kıp**: *Şām ilinde* fitne *ḳoptı bir zamān* GT 279-2; **EAT**: *Bayat boyından Ḳorḳıt Ata dirler bir er ḳopdı* DK 2-2; **Çağ**: *Gülniŋ yıġaçı astıda oltur ki ḳopar yil* LD 728; **Özb**: *Qayerdä gälvä qopsä, qåçävering: åç qårnim, tinç qulågim!* (Nerede kargaşa çıksa kaçın, azıcık aşım ağrısız başım!) Qutlug Qån, 30.

4. "kıyamet kopmak" **Kar**: *Taŋrı ḫükm ḳılur siziŋ ara ḳopmaḳ küninde* KT (Rylands) 4-141.

5. “yeniden dirilmek” **Kıp**: *Sövünçge açıvıŋ töndi, ölüminden ḳaçan ḳoptı* CC 70a-16.

6. “öne çıkmak” **Çağ**: *Vezīrlerdin biri kim melikniŋ üküş umūrda tedbīri anıŋ birle erdi, üze ḳopup yér öpüp ayttı* SibGT 10b-12.

7. “ortadan kalkmak, yok olmak” **Çağ**: *Ol vech üze sözlegil, kim ḫüşūmet aradın ḳopsa şennende bolmaġıl* SibGT 109a-9.

8. “kopmak, büsbütün ayrılmak veya uzaklaşmak” **Çağ**: *Ḳalenderler nefes yolı tutulġunça ve nefs ḳūt yemekdin ḳopar* SibGT 108b-4.

Ḳop- Eski Uygur metinlerinden itibaren görülür. Tarihî lehçelerde ‘yükselmek, kalkmak, ayağa kalmak’ ve ‘meydana gelmek, ortaya çıkmak, görünmek’ anlamlarıyla en çok kullanılmış, ‘yeniden dirilmek’, ‘öne çıkmak’, ‘kopmak, birbirinden uzaklaşmak’, ‘ortadan kalkmak, yok olmak’ gibi anlamlarla genişlemiştir. Taranan romanlarda *qop*- Özbekçede yaygın bir kullanım alanına sahip değildir. ‘Kalkmak, yerinden kalkmak, ayağa kalkmak’ ve ‘olmak, meydana gelmek’ anlamlarıyla bilinir. Ancak bu anlamlarda kullanılan başka fiillerin (*tur-, bol-, yüz ber-* vb.) yaygın kullanımından olsa gerek *qop*- fiilinin kullanımı çok azalmıştır. Tarihî lehçelerdeki anlam çeşitliliği yoktur. Dolayısıyla geçmişten bugüne fiilin anlam alanı daralmıştır.

149. Ḳoş-: 1. “koymak, eklemek, katmak, birleştirmek” **Kar**: *Ol ḳoyḳa eçkü ḳoşdı*. (O, koyuna keçi kattı.) DLT II 14; **Harz**: *Ḳıyāmet küni éki yol başında kāfirlarġa ḳoşmayın olardın aparıp farīḳun fi’l-cenneti zümresinde bolmaḳ sen Allāh rūzī ḳılu bér* KE 188v-7; **EAT**: *ʿAẓim görklü maḥbub ḳızı var-idi, ṣağına ṣolına iki ḳoşa yay çeker-idi* DK 172-12; **Kıp**: *Barmaḳlarını ḳoşġay başnıŋ ileyinde her bir ilden üç barmaḳnı tutġay* İM 88a-2, *ḳoş*- ‘birleştirmek, yan yana getirmek, cenebe, ḳarene’ Kİ (Özyetgin 548); **Çağ**: *Zülfine yapuşḳan ne ki bardur kiterür-min / saḳalınıŋ ikki yanın kiterip aŋa ḳoşar-min* ŞHD 188a-15, *ḳoş*- ‘katmak, birleştirmek’ ŞT 66b-1; **Özb**: *Bändängizning fikriçä Zähiriddin Muhämmäd Bäbür mirzäni qänuniy pädşäh ätäb, mübärak nämlärini xutbägä qoşib oqitmäq kerak*. (Kulunuzun fikrine göre Zahüriddin Muhammed Babür mirzayı kanunen padişah atayınca mübarek adlarını hutbeye ekleyip okutmak gerek.) Yulduzli Tünlär, 28.

2. “gazel, şiir nazmetmek, türkü dizmek” **Kar**: *Ol yır ḳoşdı*. (O, koşma, türkü dizdi.) DLT II 14, *Kitāblar oḳır hem bilir erse söz / Uḳar erse şi’r hem ḳoşar erse öz* KB 2631; **Harz**: *Ol kāġıd üze ḫoş naẓm beytke sözini yinçü tég ḳoş* HŞ 2782; **Özb**: *Şuning üçün begimgä yåzgän xatigä bir neçä sätr şe’r qoşgän édi.* (Çünkü hanımefendi için yazılmış olan mektuba birçok satır şiir yazmıştı.) Yulduzli Tünlär, 116.

3. “yalan ve iftira uydurmak, söz koşmak” **Kar**: *Ḳoşmaŋla Taŋrı üze yalġannı yoḳaltġay sizni ḳın birle* KT (Rylands) 20-61.

4. “hayvanı çekeceği arabaya, sabana vb. bağlamak” **Harz**: *Aŋa bağladılar, andın öküzler ḳoştılar* SK 48b-12; **Özb**: *Ärävägä koşilgän åtni yetäkläb kuyåv Fazliddin kirib keldi*. (Arabaya bağlanan atın başını çeken damat Fazliddin geldi.) Qutlug Qån, 162.

5. “yerine koymak, göstermek, saymak” **Harz**: *Özin ölüg körgüzdi, kendü özin ölüg-ge ḳoşdı* ME 203-2.

6. “dey. kulağına küpe etmek, hiç unutmamak” **Çağ**: *Ḳulaḳıge ḳoşsa erdiŋ ol belāḳa ḳavuşmas erdiŋ* SibGT 32b-1.

7. “toplamak, toplama işlemi yapmak” **Özb**: *Yigirmigä onni qoşmåq* (Yirmi ile onu toplamak) Hojiyev, 207.

8. “artmak, çoğalmak” **Özb**: *U bu kün şåd, bähår uning näşäsigä näşä gözälligigä gözällik qoşgän*. (O bugün mutlu, bahar onun neşesine neşe güzelliğine güzellik katmış.) Qutlug Qån, 91.

9. “evlendirmek, kadın ile erkeği kavuşturmak” **Özb**: *Båybäççä nimä deysiz? Yårmätning qizini dädängizgä qoşsäk naq uzukkä qoyilgän äsl tåşdäy öz cåyigä tuşädimi*? (Baybaça ne dersiniz? Yarmat’ın kızını babanızla evlendirsek aynı yüzüğe koyulan asıl taş gibi kendi yerine düşer mi, uygun olur mu?) Qutlug Qån, 109.

Ḳoş- metinlerde ‘eklemek, katmak’ anlamından birbiriyle bağlantılı anlamlarla genişlemiştir. ‘Atı arabaya koşmak’, ‘şiir, gazel nemzetmek, türkü dizmek’ anlamlarında kullanılmıştır. Aynı coğrafyada asırlar öncesine dayanan dil ve kültür ilişkileri bağlamında *l / ş (r / z)* ses denkliklerinin bir parçası olarak Moğolcada da *qoli-* ‘karıştırmak, meczetmek’ fiili bulunur (Poppe, 1994: 123). *Ḳoş-* fiilinin tarih içinde kullanımı artmış, buna paralel olarak anlam alanı da genişlemiştir. Özbekçede *qoş-* metinlerde yaygın bir şekilde kullanılır. Temelde ‘eklemek, katmak’ anlamıyla ilgili

‘toplamak, bir araya getirmek’, ‘artmak, çoğalmak’, ‘bağlamak, birleştirmek’, ‘karıştırmak’ ve ‘evlendirmek, kadın ile erkeği kavuşturmak’ gibi anlamlarla genişlemiştir.

150. Ḳow-: 1. “kovalamak, sürmek, takip etmek, önüne katmak” **Kar**: *İt keyikni ḳowdı.* (İt avı koğdu, kovaladı.) DLT II 16, *Küwez alp sekirtip çerig sürse bat / Laçın ḳuş ḳowar teg töker ḳanları* KB 2381; **Harz**: *Körki arttı künde yetti köz ḳulaḳḳaça ḳowup tonadım* KE 249v-6, *Ḳovup yetdi aŋa uydu aŋa* ME 19-8, *Ḳaçmaḳḳa revān tün ḳovup artınça yétmesün* HŞ 3792; **EAT**: *Kāfiri öŋine ḳatup ḳovar* DK 195-9; **Kıp**: *Ḳovar bolsaŋ yana ḳaytarmas ol yüz* GT 349-2, *Ḳovmaġay anlarnıŋ ḳaçġanlarını taḳı yesīr ḳılmaġay* İM 441a-6, *Ġarīmni ḳovsan taḳı tileseŋ kim atı birle birge yıḳġay* MG 54a-8, *ḳov-* ‘kovmak, kovalamak’ TZ 205, *ḳov-* ‘izini sürmek, ısrarla takip etmek, ṭalabahu bicehdin’ Kİ (Özyetgin 549); **Özb**: *Färgånä vådiysidägi bärçä xayrixohlärimiz köçmänçi sultånlärni quvib yubäribdir*. (Fergana vadisindeki tüm duygudaşlarımız, göçebe sultanları sürmüştür.) Yulduzli Tünlär, 207.

2. “kovmak, zorla uzaklaştırmak, kapı dışarı etmek” **Özb**: *Negä oylämäy-netmäy eşigigä båş urib kelgän bir yigitni quvläb sålädir?* (Neden düşünmeden etmeden kapısına gelen bir genci kovmuş?) Ötkän Künlär, 181.

3. “çıkarmak, kendinden uzaklaştırmak” **Özb**: *Miyasidän yåmån xayållärni quvmåq* (Aklından kötü düşünceleri çıkarmak, def etmek), *Közdän uyquni quvmåq* (Gözden uykuyu def etmek) ÖTİL II 611

Ḳov- Karahanlı döneminden itibaren metinlerde yer alır. ‘Kovalamak, sürmek’ anlamından zamanla ‘takip etmek, izlemek’ anlamına gelmiştir. Bugün Türkiye Türkçesinde *kov-* fiilinin ‘kovalamak’ anlamı unutulmuştur. Özbekçede *quv-* şeklindedir, tarihî lehçelerdeki ‘kovalamak’ ve ‘takip etmek’ anlamı muhafaza edilmekle birlikte ‘kovmak, kapı dışarı etmek’ anlamı da yer almaktadır. Bu anlamın ne zaman kazandığı bilinmemektedir, zira Çağatay metinlerinde *kov-* fiillerine rastlanmamıştır. *Tarama Sözlüğü*’nde ‘takip etmek, izlemek, kovalamak’ ve ‘koşturmak’ anlamlarıyla kayıtlıdır (TS IV 2679). Nişanyan Sözlüğü’nde, Evliya Çelebi’nin *Seyahatname*’sinde yer alan ‘Abaka Hân’ın nâmesin Bereket Hân pâre pâre edüp elçisini kovdu.’ (17.yy) cümle örneğinde *kov-*‘ın ‘kovmak, zorla uzaklaştırmak’

anlamında kullanıldığı kaydedilmiştir (www.nisanyansozluk.com; erişim tarihi: 20.08.2021). 17. yüzyıldan itibaren 'kovmak' anlamı Türkçede ortaya çıkmış olmalıdır. Geçmişten bugüne Özbekçeye baktığımızda anlam alanı genişlemiştir.

151. Ḳoy- < Ḳoḍ-: 1. "bırakmak, terketmek, vazgeçmek" **ETY**: *Ḳanın koḍup tabgaçḳa yana içikdi* T B2; **E.Uyg**: *Evlerin barkların ḳoḍup toyın dıntar bolmazlar erti* Maytr 7-55; **Kar**: *Ol işin ḳoḍtı*. (O, işini bıraktı.) DLT III 440, *Bu ikin itümese ḳoḍġıl bilig / ḳılıçḳa tegürgil sen ötrü elig* KB 222; **Harz**: *Bir ẖatun üçün Başranıŋ béglikini neteg ḳoyar-sen* NF 181-3; **Kıp**: *Aytẖanda soŋra ḳoysa Teŋri anı yarılġaġay* CC 62b-28,29; *Yā ayıtsa çıkdıŋ sen menim milkimden tip, yā ayıtsa ḳdum seni* İM 396a-8; **Çağ**: *Ḳoymaŋ şerīʿat yolını ehl-i ʿArab birle ʿAcem* ŞHD 81b-7, *ḳoy-* 'koymak, terk etmek' Abuş 966, *ḳoy-* 'koymak, vażʿ terk, ibrāz, īkā itmek, değmek, rīhten, mānden, nihāden' ŞSL 494, кой- 'ostavlyat', predostavlyat', zabrasıvat', brosat'' (Fazılov II 631); **Özb**: *Bezåriligini qoymåq* (Serseriliği bırakmak) Hojiyev, 206.

2. "bırakmak, yerleştirmek" **E.Uyg**: *Ḳoḍ-* 'koymak, bırakmak, terketmek, yerleştirmek' EUTS 180; **Kar**: *Ḳoḍġıl āzārlarını ḳöŋül urġıl Taŋrı üze* KT (Rylands) 33-48; **Harz**: *Kördi çekürgeni öltürmüş but öŋide ḳoymış* KE 143r-14, *Temürnüŋ yaẖşısını, ṣāfīsini ḳoyar tép aydı* NF 208-6, *ḳoy-* 'bırakmak' İMüh 88B-2, *Zekātnı arıtıp ḳoyarlar köze* MM 196-4, *Çovāç ḳoydı başınġa tāç keydi* ME 186-6; **EAT**: *Tavlunbaz urup yundları ürkitdi, getürüp ol ḳoruya ḳoydı* DK 263-7; **Kıp**: *Ḳoy-* 'bırakmak, koymak' RS 186a-24, *On irniŋ ḳuvvetin ḳoyġıl bir irniŋ aḳçasın kiltür* GT 199-9, *ḳoy-* 'bırakmak, koymak' KK 83a-7; **Çağ**: *Tuz suyı ança ḳoydılar kim âẖir iḳrār eyledi* LD 2179; **Özb**: *Ämiri Bähådirxån, bolsä Färgånä hükumätigä öz kişisini qoydi, Fathu Nusrät bilän känizni ålib Buxåråġä qaytdi*. (Amiri Bahadır han ise Fergana hükümetine kendi adamını yerleştirdi, Fethi Nusret ile cariyesini alarak Buhara'ya döndü.) Mehråbdän Çäyån, 4.

3. "alıkoymak, tutmak" **Çağ**: *Yıġarlar taḳı ḳoyarlar ve yemesler ve kişige bermesler* SibGT 104a-9.

4. "kurmak, oluşturmak" **Çağ**: *Bir eygülükni cihānda ḳılıp ḳoyumadı* SibGT 106a-12.

5. "boşanmak, talak kılmak" **Özb**: *Xåtin qoy-* 'boşanmak' Hojiyev, 206.

6. “vermek, ikram etmek” **Özb**: *Men ketsäm, ulärgä kim çay qoyib berärdi* Mehråbdän Çayån, 98.

7. “saç, sakal bırakmak, uzatmak” **Özb***: Såç qoy-, såqål qoy-, tirnåq qoy-* ÖTİL II 632.

8. “bir aleti çalıştırmak” **Özb**: *Patefon qoymåq* (Gramafon açmak), *Radio qoymåq* (Radyo çalıştırmak) ÖTİL II 632.

9. “gösteri yapmak, göstermek” **Özb**: *Kino qoymåq* (Sinema göstermek), *Kontsert qoymåq* (Konser vermek) ÖTİL II 632.

10. “isim + *koy-* birleşik fiillerde yardımcı fiil işlevi” **Çağ**: *Köŋül ḳoy-* ‘gönül vermek, meyletmek’ 82a-9, *boş ḳoy-* ‘başıboş bırakmak’ 70b-13, *sözni ḳoy-* ‘sözü bitirmek’ 100b-8 SibGT; **Özb**: *İmzå qoy-* ‘imzalamak’ Mehråbdän Çäyån 132, *étimåd qoy-* ‘güvenmek’ Mehråbdän Çäyån 132, *åt qoy-* ‘ad vermek’ Mehråbdän Çäyån 22, *åyåq qoy-* ‘adım atmak, başlamak’ Ötkän Künlär 1, *yåstiqqa båş qoy-* ‘uyumak’ Ötkän Künlär 39.

11. “fiil + *koy-* birleşik fiillerde yardımcı fiil işlevi” **Kıp**: *Asa ḳoy-* ‘asmak, asıvermek’ RS 186b-2; **Özb**: *Sultånäli qågåzni ålib çiqar ékän yänä ulärgä qaräb qoydi*. (Sultanali kağıdı alıp çıkarken, yine onlara baktı.) Mehråbdän Çäyån, 90. Eylemin tamamlandığını bildirir.

Ḳoy- DLT’de ‘bir şeyi, bir şeyin üzerine koymak, bırakmak’ ve ‘dökmek, çalkamak’ anlamlarıyla kaydedilmiştir. Gülsevin (1998: 51) *Türk Dilinde koy- (<kod-) ve kuy- (<kud-) Fiilleri Üzerine* adlı çalışmasında ‘dökmek’ anlamında *ḳuy-* kullanıldığını, *DLT*’de ünlüsünün /o/ ile okunduğunu ve yine bazı eserlerde yanlışlıkla /o/ ile transkribe edildiğini belirterek anlam benzerliğinden ötürü *koy-* ile karıştırıldığını belirtir. Sıvı, hububat vb. için ‘dökmek’ anlamındaki *kuy-*, Özb. *kuy-*, Kırg. *kuy-*, Kzk. *kuy-*, Başk. *koy-* şeklinde modern lehçelerde bulunur. Öte yandan yukarıda incelemesi yapılan ‘bırakmak’ anlamındaki *koy-* Yazıtlar döneminden bu yana metinlerde görülür. Tarih içinde kullanımı artmış ve buna paralel olarak anlamı genişlemiştir. ‘Koymak, bırakmak, yerleştirmek’, ‘terketmek, vazgeçmek’ tarihî lehçelerde en çok karşılaştığımız anlamlardır. Özbekçede ise *koy-*‘un anlam alanı daha da genişler. ‘Kurmak, oluşturmak’, ‘alet çalıştırmak’, ‘göstermek’, ‘saç, sakal bırakmak’ ve örtmece kullanımla ‘boşanmak’ anlamlarında kullanılmaktadır.

152. Köğer-: 1. "göğermek, gök rengini almak, yeşillenmek" **Kar**: *Kögerdi neŋ*. (Nesne göğerdi, gök rengini aldı.) DLT II 84; **Harz**: *Anıŋ yüzin açıp kördi, yaŋaḳı kökermiş* KE 227r-5, *köker-* 'mavileşmek' İMüh 86A-7, *Kök boldı kögerdi, köklük dor boldı at* ME 162-5; **EAT**: *Ḳaba ağaçda ṭal budağuŋ ḳurımış-idi yeşerüp gögerdi* DK 258-6; **Kıp**: *Köger-* 'göğermek' TZ 206; **Çağ**: *Kögert-* 'morartmak' SibGT 90a-3, *Veh ki hicrān taşıdın cismim kögerdi çarḫ tig* ŞHD 149b-10, *Başdın yana iḳbāl çemenleri kögerdi* LD 1141, *köger-* 'göğermek' Abuş 966; **Özb**: *Ävvälidä åsmån kökärdi, åy bozärdi.* (Evvela gökyüzü mavileşti, ay boz rengini aldı.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 92.

2. "beden, yüz için soğuktan gök rengini almak" **Özb**: *Yengil kiyingän Mirzå Xån sovuqdä diydiräb kokärib ketgän*. (İnce giyinen Mirza Han soğukta titreyerek göğermiş.) Yulduzli Tünlär, 188.

3. "küflenmek" **Harz**: *şanardı etmek kögerdi* ME 168-2; **Kıp**: *Kögermiş ḳuru itmek tapup sükker bigin yir* GT 178-10.

4. "filizlenmek, çıkmak, büyüyüp, yetişmek" **Harz**: *Oġlan bıyıḳı kögerdi, saḳalı çıkdı* ME 144-7; **Özb**: *Yergä çöpni tikib qoysäng, kökärib qulåçgä sigmäs däräht päydå bolädi*. (Yere çöpü diksen yetişir kulaca sığmaz ağaç olur.) Qutlug Qån, 5.

5. "büyümek, gelişmek" **Özb**: '*Yer ålgän kökärädi, yer såtgän quriydi', mänä bu gäpning mägzini çäk, ciyän*. ('Yer alan büyür, yer satan kurur' işte bu sözün manasını söyle yeğen.) Qutlug Qån, 5.

Köker-, *kö:k* ismine *+Ar-* ekinin getirilmesiyle oluşmuştur (Clauson, 1972: 713). Gök rengi olan 'mavi rengini almak, mavileşmek' ve mavi, yeşil arası bir renk ile ilgili olarak buradan 'küflenmek' anlamlarına gelmiştir. Bitki için 'filizlenmek, çıkmak, büyümek' anlamı Özbekçede de kullanılmaktadır. Ayrıca bitki için bilinen bu anlamdan genelleşerek 'yetişmek, büyümek, gelişmek' anlamı ortaya çıkmıştır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

153. **Köm-**: 1. "gömmek, yere gömmek" **E.Uyg**: *köm-* 'gömmek' EUTS 115; **Kar**: *Ol ölügni kömdi.* (O, ölüyü gömdü.) DLT II 27, *Neçe kür kögüzlüg küwenür erig / Ölüm yérke kömdi eşüdi yérig* KB 5212; **Harz**: *Secde içinde cān teslim ḳıldı Yūnus Mūnisni yudı, yérge kömdi* KE 155v-4, *Ol taḳı ölgen ḳarganı yerke ködi erse* NF 338-14, *Aġız*

açġu nérse kömi anı gōrge ME 15-1, *ʿÖmer gūrı yanında kömgeydirler* SK 57a-5, *Toprakḳa kömüp anı ékinçi ḥayıf boldı* HŞ 2720; **Kıp**: *Kömdüm* Lat. *ssubterrauj*, Far. *dar gōr nehādäm* CC 27a-16, *köm-* KK 81a-11, *köm-* TZ 207, *köm-* 'gömmek, defene' Kİ (Özyetgin 555), **Çağ**: *Her direm kim ġaṣṣalā-dın özge kişi açmaḳ muḥāl her sīm kim kömüp tofraġdın özge birev anı yimekke yoḳ iḥtimāl* MK 29b-5, көм- 'zakapıvat', horonit'' (Fazılov I 619); **Özb**: *Ấtäbek éşikdän çiqgändä Sådiqni kömib kelgän kişilär qur'ån oqub tärqalmåqdä édilär*. (Atabey kapıdan dışarı çıktığında Sadık'ın cenazesini gömüp gelen kişiler Kur'ân okuduktan sonra dağılmaktaydılar.) Ötkän Künlär, 140.

2. "gizlemek, saklamak" **Kar**: *Biliglig kereglig sözüg sözleyür / Kereksiz sözini kömüp kizleyür* AH 118, *Onlar kim kömerler altunnı kümüşni hezīne étmezler anı Taŋrınıŋ iç yolı içinde* KT (Rylands) 9-34; **Kıp**: *Taḳı kenz mālnıŋ atı turur, kömdi anı Âdām oġlı yirde* İM 254a-1.

3. "kazılan yere yerleştirip üstüne kapatmak, ekmek" **Özb**: *Säbzni köm-* 'sebze ekmek', *kärtoşkäni köm-* 'patates ekmek' ÖTİL I 415.

4. "yağdırmak, bir şeyi, üst üste, aralıksız yapmak" **Özb**: *Ränå häm Änvärning sözigä dikkät bilän qulåq sålär vä köpinçä hisåbsiz sävollär ilä uni kömib täşlär lekin Änvär zerikmäs, här bir soråqqä cävåb berib Ränåni qanåätländirişgä tirişär édi*. (Rana da, Enver'in konuşmasını dikkatle dinler ve çoğunlukla hesapsız sorularla onu soru yağmuruna tutar, ancak Enver sıkılmaz, her bir soruya cevap vererek Rana'yı ikna etmeye çalışırdı.) Mehråbdän Çäyån, 25.

5. "içine atmak, yüreğine gömmek" **Özb**: *Qaygulärini yüräkkä kömär édi, bu haqdä heç kimgä hättå ånäsigä häm bir nimä demägän édi*. (Kaygılarını yüreğine gömerdi, bu konuda hiç kimseye hatta anasına da bir şey dememişti.) Qutlug Qån, 63

Köm- 'bir şeyi toprağa gömmek' ve 'ölüyü defnetmek' fizikî anlamlarıyla tarihî lehçelerde en çok kullanılmıştır. Özbekçede bu anlamlar yer almakla birlikte, ***kömib täşlä-*** 'yağdırmak, aralıksız yapmak' ve ***yüräkkä köm-*** 'kimseye bildirmeden içine atmak' deyimleriyle kullanılmış, özellikle mecaz anlam yönünden, fiilin anlam alanı genişlemiştir.

154. Kön-: 1. “düzelmek, yola gelmek” **Kar**: *Tosun at köndi*. (Haşarı at yola geldi, düzeldi.) DLT II 30, *Köŋül til köni tuttu tüzdi yorıḳ / Ḳamuġ eğriler köndi itti ḳılıḳ* KB 6423; **Çağ**: *Nefs ü ḥırşım könmedi her niçe min urdum tayaḳ* ŞHD 77a-10.

2. “hidayete ermek, doğru yola girmek” **Kar**: *Ḳıldı sizke anıŋ içinde yollar köngey sizler tép* KT (Rylands) 43-10; **Harz**: *Ey Mūsī keçürgil. Mūsī aydı: ʿaẕāb yetildi, imdi mü köner-sen* KE 125v-16.

3. “doğrulamak” **Harz**: *İmām birle ketrür namāzı köner* MM 135-2.

4. “itiraf etmek” **Harz**: *Köndi yazuḳını kes küç ḳıldı, yön-süz iş ḳıldı* ME 137-3.

5. “râzı olmak, kabul etmek, tamam demek” **Çağ**: *Kön-* ‘ḳayil ve rıżā olmaḳ’ ŞSL 535; **Özb**: *Men råzi, men köndim, dedi däfätän Kümüş, bu sözni nimädändir, qorqgändäk şåşib äytdi*. (Ben razıyım, ben tamam diyorum dedi aniden Gümüş, bu sözi nedendir korkmuş gibi şaşırarak söyledi.) Ötkän Künlär, 81.

6. “kanaat etmek, sabretmek” **Özb**: *Ázgä könmåq* (Aza kanaat etmek), *Qiyinçiliklärgä könmåq* (Zorluklara karşı sabretmek) ÖTİL I 417.

Kön- temelde ‘düzelmek, yola gelmek’ anlamındadır. Dinî içerikli metinlerde ‘doğru yola girmek, hidayete ermek’ mecaz anlamıyla daha çok kullanılmıştır. Anlam genişlemesine uğrayarak ‘doğrulamak’, ‘itirâf etmek’ gibi anlamlar kazanmıştır. Özbekçede tarihî lehçelerde görülen anlamların dışında birbiriyle bağlantılı ‘râzı olmak, kabul etmek’ ve ‘kanaat etmek, sabretmek’ anlamlarına gelmiştir. İlk anlamlar unutulduğu için ‘razı olmak, kabul etmek’ ve ‘kanaat etmek’ anlamlarıyla başka (yakın) anlama geçmiştir.

155. Köndger-: 1. “doğrultmak, düzeltmek, dikmek” **Kar**: *Ol yıġaç köndgerdi*. (O, ağaç dikti, düzeltti.) *köndgür-*, *könger-*, DLT III 423; **Kıp**: *Yolumnı köndergil sén* / *Sövgençe tilegençe* CC 66a-21.

2. “itiraf ettirmek, doğrulatmak” **Kar**: *Oġrını köndgerdi*. (Hırsıza ikrar ettirdi.) DLT III 423.

3. “yola kılavuzluk etmek” **Kar**: *Ol anı yolḳa köndgerdi*. (O, ona yol için kılavuzluk ettirdi.) DLT III 423.

4. “yöneltmek, çevirmek” **Harz**: *Yardı anı, ḳaytardı anı, könderdi anı* ME 92-1.

5. “koymak, bırakmak” **Kıp**: *Soŋra yügenni tutup aṭ başın köndergil* MG 11a-9.

6. "göndermek, yollamak" **Kıp**: *İy Teŋri köndergil bizni ol kişiler birle kim könderdiŋ sen anlarnı taḳı saġlıḳ birgil bizge* İM 197b-5, *könder-* 'göndermek, şayya'a' Kİ (Özyetgin 555), *könder-* 'göndermek' TZ 207; **EAT**: *Yuŋlu Ḳoca ile Yapaġulu Ḳocayı Oġuza muştuçı gönderdi* DK 234-4; **Özb**: *Nihåyät Båbürni Ähmäd Tänbäl bilän sulh tüzişgä köndirişdi*. (Nihayet Babür'ü Ahmet Tanbal ile barış yapmak için gönderdiler.) Yulduzli Tünlär, 102.

Kön-'ün ettirgen biçimi olan *köndger-*, 'doğrultmak, düzeltmek' temel anlamındadır. Aynı anlam alanına sahip *könger-* ve *köndgür-* de tarihî lehçelerde yer alır. 'Yol için rehberlik etmek' anlamından 'yollamak, göndermek' anlamı gelişmiştir. Özbekçede *köndir-* 'göndermek, yollamak' anlamındadır ve kullanımı yaygın değildir. Taranan romanlarda sınırlı sayıda örnekle karşılaşılmıştır. Tarihî lehçelerde 'doğrultmak, düzeltmek' veya 'yol için kılavuzluk etmek' anlamları bugün Özbekçede unutulmuş yalnızca 'göndermek' anlamında sınırlı kullanıldığı için fiilin anlam alanı daralmıştır.

156. Kör-: 1. "görmek, bakmak, fiziksel olarak görmek" **OY**: *Körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı* KT K10; **E.Uyg**: *Balıḳ taştın tarıġçılaraġ körür erti* İKP I-3; **Kar**: *Ol meni kördi*. (O, beni gördü.) DLT II 8; *Yüzi körklüg erdi körüp köz ḳamar / Sözi yumşak erdi tili tuz tamar* KB 464; **Harz**: *Yüzümni körüp atalıḳ şefḳati tepreşip bıçaḳ tutmaḳda taḳṣīr bolmasun* KE 51v-3, *Ol rāhib taḳı anı körer, anıŋ birle taḳı sözleşür* NF 343-8, *kör-* İMüh 61B-8, *Ḳulaḳ mu éşitür bu köz mü körer* MM 346-2, *Keç kördi anı, isindi ton birle* ME 207-7, *kör-* HŞ 1358; **EAT**: *Görür-misiz aġam Ḳazan baş kesdi* DK 133-1; **Kıp**: *Ḳaçan frişte anı ıraḫtan kördi, burnun tumaladı* CC 28b-16, *Bir eblehni kördüm bir faḳīhniŋ yaḳasından tutup ḥurmetsizlik ḳılur idi* GT 215-4, *kör-* 'görmek, ebṣara' Kİ (Özyetgin 536), *Kim kim ṣadaḳa birse kişi körsün tip maġat ortaḳ ḳatdı Teŋri'ge* İM 86a-8; **Çağ**: *Dilberimniŋ servini körgil niler peydā ḳılur* ŞHD 55b-13, *Başın köredür min ḳoyı igriliki çındur* LD 626, *Yār yüzümni körüp derd ü ġamım bilse kirek* BD 8-1, *kör-* 'görmek' Abuş 968, *Tüş körer kim köksindin üç draḫt kökerip bülend çıḳdı* ŞT 95b-9; **Özb**: *Änvär, Ränåni şu håldä körib sofä yånidägi åçilgän güllär üstidä toxtädi*. (Enver, Rana'yı bu halde görerek sofa yanındaki açılmış çiçekler üstünde bekledi.) Mehråbdän Çayån, 31.

2. “tâbî olmak, bağımlı olmak” **OY**: *Bödke körügme beglergü yaŋıltaçı siz* KT G11.

3. “görmek, farkına varmak, bilmek, anlamak, kavramak” **Kar**: *Kişi toġdı öldi sözi ḳaldı kör / Özi bardı yalŋuḳ atı ḳaldı kör* KB 182, *tapnur sen aŋar kim eşitmez hem körmez hem asıġ ḳılmaz* KT (Rylands) 19-42; **Çağ**: *Dost uşal bir hünerni körer* SibGT 75b-2.

4. “görmek, karşılaşmak, ulaşmak, görüşmek” **Kar**: *Soŋlattı olarḳa iki yüzlügni köŋülleri içinde ol künke tegi kim körerler anı* KT (Rylands) 9-77; **Çağ**: *Şeyḫ ʿAbdul’l-ḳādir Geylānī- körmişler kim Ka’be ḥaremide yüzini yüz yérde ḳoyup aytur* SibGT 36b-8; **Özb**: *-İyä oglini körib kelmäysänmi?* (-E, oğlunla görüşmüyor musun?) Şåvqin,12.

5. “bir olaya tanık olmak” **Çağ**: *Kördüm kim sanduvaçlar, yıġaçlarda sayrayu tururlar* SibGT 46a-11.

6. “görmek, gezmek, bir yere gitmek” **Özb**: *-Özimizning şähärlärdän köpini kördim, -dedi bek, -oris şähärdän Şämäygä ham bårdim*. (Kendi şehirlerimizin çoğunu gördüm, dedi bey, rus şehirlerinden Şamay’a da gittim.) Ötkän Künlär, 7.

7. “tamamlamak, yapmak, işini görmek” **Özb**: *Bu kün keçäsi ul yol tayyårliqlärini kördi*. (Bugün ve gece o yol hazırlıklarını tamamladı.) Ötkän Künlär, 42.

8. “görüşmek, incelemek, muhakeme etmek” **Özb**: *Bu mäsäläni mäclisdä körämiz.* (Bu meseleyi toplantıda görüşeceğiz.) ÖTİL I 420.

9. “ziyaret etmek, hâlini hatırını sormak” **Özb**: *Bemårni körmåq* (hastayı ziyaret etmek) ÖTİL I 420.

10. “baştan geçirmek, tecrübe kılmak” **Özb**: *Qiyinçilik körmåq* (zorluk çekmek, zor günler geçirmek) Hojiyev, 119.

11. “isim + *kör-* yapısındaki birleşik fiiillerde yardımcı fiil işlevi” **Harz**: *Tüş kör-* NF 299-14, *ḫōş kör-* ME 208-3; **Kıp**: *Tüş kör-* CC 25b-6; **Çağ**: *Miḥnet kör-* ‘zahmet çekmek’ SibGT 75b-13, *ṣavāb kör-* ‘doğru bulmak, uygun görmek’ SibGT 18a-1; **Özb**: *Mazur kör-* Mehråbdän Çäyån 20, *mädräsä kör-* ‘eğitim almak’ Mehråbdän Çäyån 35, *låyiq kör-* ‘layık görmek’ Ötkän Künlär 60, *zarar kör-* Girdåb 48.

12. “fiil + *kör-* yapısındaki birleşik fiillerde yardımcı fiil işlevi” **Çağ**: *Sava kör-* SibGT 108a-4, *ḳılu kör-* SibGT 110a-6; **Özb**: *Mührni çiråq yårugigä sålib kördi*. (Mührü mum ışığına götürdi.) Yulduzli Tünlär 78, eylemin tamamlandığını gösterir.

Türkçenin en temel, en yaygın fiillerinden *kör-* Eski Türkçenin ilk metinlerinden itibaren görülür. Hacıeminoğlu (1991: 31) *köz* isminden hareketle, *kör-*'ü **kö-* fiiline götürür ve *-r* ekini dönüşlü olarak açıklar. *Kör-* 'fiziksel olarak görmek, bakmak' anlamı dışında, 'anlamak, bilmek', 'farketmek, sezmek, kavramak' gibi anlamlarla genişlemiş ve mecaz anlamlar kazanmıştır. Kutadgu Bilig çerçevesinde *kör-* fiilini anlamsal ve gramerleşme açısından değerlendiren F. Gökçe (2015: 60) *kör-*'in algı fiillerinden olduğunu, bu yüzden de çok anlamlılığa ve kavramsal metâforlara kolaylıkla kaynaklık edebileceğini, aynı zamanda yardımcı fiil ve bağlaç görevinde gramerleştiğini belirtir. *Kör-* tarih içinde 'karşılaşmak, görüşmek', 'bir olaya tanık olmak' gibi anlamlar kazanarak anlam alanını zenginleştirmiştir. Özbekçede *kör-* 'gezmek, görmek, yeni bir yere gitmek', 'tamamlamak', 'izlemek, seyretmek', 'tecrübe etmek, denemek' gibi anlamlarla kullanılmış, isimlerle oluşan deyimleşmiş birleşik fiillerde ve fiillerle oluşan birleşik fiillerde yardımcı fiil olarak görev üstlenmiştir.

157. Körset-: 1. "göstermek, görmesini istemek, görmesini sağlamak" **Kar**: *Köni yol körset-* KT (Rylands) 61-7; **Harz**: *Yūsuf yüzündin perdesin köterdi, başında nişanesi bar erdi, kösetti aydı: uş men Yūsuf-men* KE 104v-4, *Tişige küç yüritmek bolmaz érlik, özüŋge küç yürit bir körset érlik* HŞ 1681; **Kıp**: *Körset-* 'göstermek' TZ 208; **Çağ**: *Ay mihribān nigārım körset meh-i cemāliŋ* ŞHD 89a-13, *Lutfīġa al birle 'adem yolı körsetür* LD 2246, *Cevrini körsetti köp ü az köründi* BD 13-2, *Neçük yaşarın körsetdi* ŞT 68b-4, көстәр- 'pokazıvat', demonstrirovat'' (Fazılov I 631); **Özb**: *Mingbåşi şu cåydä özining Mir Yåqubgä etimådini körsätmåq üçün uning yelkäsigä urib-urib qoydi*. (Binbaşı burada Mir Yakup'a güvenini göstermek için onun omzuna vurup vurup durdu.) Keçä vä Kündüz, 65.

2. "bahane, gerekçe göstermek" **Özb**: *Vac körsätmåq* (bahane göstermek) Hojiyev, 119.

3. "kılavuzluk etmek, yol göstermek" **Özb**: *Bälki muällim muällimä xususidä sizgä yårdäm berädilär, yol körsätädilär*. (Belki öğretmenlik konusunda size yardım ederler, yol gösterirler.) Keçä vä Kündüz, 191.

4. “yaşatmak, başına getirmek” **Özb**: *Xåtini yoqlar yåki xåtini ölgänlär ahvålini xudå körsätmäsin!* (Karısı olmayan ya da karısı ölmüş olanların durumunu Allah göstermesin!) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 51.

Körset- ilk olarak *Satıraltı Kur’ân Tercümesi’*nde (Rylands nüshası) kaydedilmiştir, fakat cümle örneği yoktur. Temelde ‘göstermek, işaret etmek’ anlamındadır. Çağatay dönemi metinlerinde daha yaygın kullanılmıştır. Batı Türkçesinde *göster-* fiili vardır. *Göster-* fiilinin *görset- / körset-*‘nin metatezli biçimi olduğu yaygın görüşü hâkim olmakla birlikte farklı görüşler de bulunur. *Körset-* ile ilgili en kapsamlı çalışma Ahmet Günşen’e aittir. Günşen (2006: 44) *kör-* fiil gövdesine dayandırdığı *körset- / görset-* ve *göster-*‘nin metatezli şekil değil, iki ayrı fiil olduğunu belirtmiş, Hacıeminoğlu’ndan örnekler vererek, -s*A*t- ettirgenlik ekinin üç ayrı ekin birleşmesinden oluştuğunu göstermiştir. Kirset- < kir-(i)z+e-t- ‘girdirmek’ > kirset-, tiyset- < tiy-(i)z+e-t- ‘dedirtmek’ gibi örneklerden yola çıkarak *körset-*‘i de < kör-(ü)z+e-t- ‘görmesini sağlamak, görmesini istemek, göstermek’ şeklinde açıklamıştır. Vurgusuz orta hece ünlüsü düşmüş, *-t-* ötümsüz ünsüzün etkisiyle -z- > -*s*- benzeşmesi olmuştur. Özbekçede *körset-*‘in anlam alanı kullanım ile ilgili genişlemiş, ‘bahane, gerekçe göstemek’, ‘kılavuzluk etmek’ ve ‘yaşatmak, başına getirtmek’ anlamlarında kullanılmıştır.

158. Köter-: 1. “kaldırmak, ortadan kaldırmak, yok etmek” *kötür-* **Harz**: *ʿAzāsil özünde bu nerselerni kördi erse ḳorḳdı, uwtandı tevbe ḳıldı erse İḍi ʿac. şehvetni andın köterdi evvelḳı ḥālinġa yandı* KE 21r-20; **Özb**: *Jimlikni årädän kötärmåq* (sessizliği yok etmek) Hojiyev, 120.

2. “yukarı kaldırmak, yükseltmek” **Harz**: *Ey ʿAzāzīl, émdi başıŋı kötergil, tép ʿAzāzīl taḳı başını köterdi* NF 366-2, *Ḳaldurdı anı, köterdi kitti yastuḳdın turdı* ME 60-6; **Kıp**: *Ave saa kim köterdiŋ barça tügel küsenleriŋ Téŋrige* CC 70b-9, *köter-* kaldırmak, yükseltmek’ İM 37b-7; **Çağ**: *Baş köterdi saçıŋ oġrısı ḳamer devrinde* LD 1210, *Köterdi velī yirge çalmaḳ üçün* BD 558-24, *köter-* ‘kaldırmak, ber-dēr itmek, def‘, selb ve maḥv eylemek’ ŞSL 523, *İl yaḫşıları yıġılıp Ḳayını ḫān köterdiler* ŞT 84a-9, көтәр- ‘podnimat’, nesti’ (Fazılov I 631); **Özb**: *Yolçining yüzigä urmåq üçün zontikni kötärdi*. (Yolcunun yüzüne vurmak için şemsiyeyi kaldırdı.) Qutlug Qån, 144.

3. “almak, taşımak, götürmek” **Harz**: *Ağır yükni alardın köterdim tédi* KE 213r-3, *köter-* ‘taşımak’ İMüh 92A-2, *köter-* ‘götürmek’ HŞ 3843, *Üç yüz baṭmān yük köterip yörir érdi* SK 54b-2; **Kıp**: *Anası toḳuz ay on kün köterdi ḫayrı bolġay dip* GT 291-2, *köter-* ‘götürmek, ḥamele’ Kİ (Özyetgin 562), *Oşbu kişi kim köterdi bu kişini iḥrām keyip revā bolur mu* İM 330a-6; **Çağ**: *Ay köŋül çeng köter perde-i şāhān birle* ŞHD 160a-12, *köter-* ‘götürmek, kaldırmak’ Abuş 969; **Özb**: *Råbiyä közägä qaräb suvgä kelgänini eslädi vä uni toldirib üyläri tåmån kötärib ketdi*. (Rabia testiyi görünce suya geldiğini hatırladı ve onu doldurarak evlerine doğru götürdü.) Yulduzli Tünlär, 4.

4. “yetiştirmek, elde etmek” **Özb**: *Bu yerlärdän har yili tonnäläb håsil kötärämiz.* (Buralardan her yıl tonlarca ürün elde ediyoruz.) Hojiyev, 120.

5. “tahammül etmek, sabretmek” **Özb**: *Därdni kötärmåq* (Derde tahammül etmek) Hojiyev, 120.

6. “hazmetmek, sindirmek” **Özb**: *Bemår pälåvni kötärälmädi*. (Hasta pilavı sindiremedi.) ÖTİL I 423.

7. “deyimleşmiş birleşik fiil yapısında” **Çağ**: *Baş köter-* ‘başkaldırmak, isyan etmek’SibGT 15a-5, *köŋül köter-* ‘gönülden çıkarmak, sevmez olmak’ SibGT 109b-2, *ün köter-* ‘seslenmek, bağırmak’ SibGT 44a-3, *nāzını köter-* ‘nazını çekmek’ SibGT 24a-8; **Özb**: *Båş kötär-* ‘kibirli davranmak, kendini beğenmek; isyan etmek’, *‘åvåz kötär-* ‘bağırmak’, *isyån kötär-* ‘başkaldırmak’, *köngil kötär-* ‘gönül almak’, *qol kötär-* ‘el kaldırmak, birini vurmaya yeltenmek’, *käyfi kötär-* ‘keyiflenmek’, *qozgolän kötär-* ‘başkaldırmak’ ÖTİL I 423.

Köter- Harezm dönemi metinlerinden itibaren görülür. ‘Kaldırmak, ortadan kaldırmak, yok etmek’ ve ‘yukarı kaldırmak, yükseltmek’ anlamlarıyla tarihî lehçelerde bilinen *köter-* ‘götürmek, taşımak’ anlamına geçmiş, neden-sonuç ilişkisine dayalı komşuluk (*kapsamlayış*) yoluyla genişlemiştir. Ayrıca ‘ortadan kaldırmak, yok etmek’ ve ‘elde etmek, yetiştirmek’ anlamlarıyla zıt anlama geçmiştir. *Köter-* bugün çağdaş lehçelerde de yaygındır. Kzk. *köter-*, Kırg. *kötör-*, Tat. *kütär-*, Başk. *kütär-*, Y.Uyg. *kötär-* şeklindedir (KTLS 440,441). Özbekçede ‘kaldırmak, ortadan kaldırmak, yok etmek’, ‘kaldırmak, yükseltmek’ ve ‘taşımak, götürmek’ anlamlarının yanı sıra, ‘elde etmek, yetiştirmek’, ‘katlanmak, tahammül etmek’, ‘hazmetmek, sindirmek’ ve çok sayıda deyimleşmiş birleşik fiillerle kullanılır (bkz. 7.mad.). Ayrıca ***xirmån kötär-***

‘ürün yetiştirdikten sonra harman kaldırmak’, ***üy kötär-*** ‘başka bir yere, başka bir eve taşınmak’, ***belini kötär-*** ‘belini doğrultmak, işleri yoluna koymak’ gibi deyimlere kaynaklık eder.

159. Köy-: 1. “yanmak, yakmak” **E.Uyg**: *Yiti agu yeme siŋmegey otḳa köymegey* Dış 695; **Kar**: *Otuŋ köydi*. (Odun yandı.) DLT III 246, *Azıp yügrür erdim ayu bérdi yol / Küyer erdim otḳa küdezmese ol* KB 384; **Harz**: *Açlıḳ boldı köymiş süŋükni yédiler, itni yédiler* KE 225r-2, *Ne kim yılḳı ḳara bar erdi taḳı ḳul ḳaravaş bar erdi, cümlesi köydi, helāḳ boldı* NF 329-14, *Kendü eksildi, köydi ḳaḍġudın, arḳurdı ileyinde* ME 134-6; **Kıp**: *Kölegesi bar / Köye durgan tamızıḳ* CC 60a-1, *Muḥrim kişi ötmek bişürse taḳı köyse saçınıŋ bir ançası* İM 348a-4, *Yoḳsul-luḳ otına küyüp küymek andan yaḫşı-raḳ* GT 164-8; **Çağ**: *Ol ḳara köz cevridin her niçe köysem ḥāli bar* ŞHD 54b-7, *Köyse eflāk iteki mihrim otındın ni'aceb* LD 529, *Kirgeli köksüm ara köŋlüm işim köymek turur / min niçük köymey ki köksüm içre bardur aḫkeri* BD 55-3, *köy-* ‘yanmak, münḥariḳ olmak, ḳaratmaḳ, sūḫten’ ŞSL 536, куй- ‘goret’, sgorat’, jalet’, sojalet’’ (Fazılov I 638); **Özb**: *Mänä, éndi hålim xaråb, üyim küydi, qaçångäçä särsån-särgärdån kezämän*? (İşte şimdi halim harab, evim, ocağım yandı, nereye kadar avare avare gezeceğim?) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 34.

2. “içi yanmak, acı çekmek, çok üzülmek” **Çağ**: *Körgil meni öltürgüçi yolıḳtı yana / Köydi köŋüli raḥm etip öz küştesine* SibGT 74a-13; **Özb**: *Hälåq bolgän ogligä küymåq* (Ölen oğlu için yanmak, çok üzülmek) Hojiyev, 116.

3. “güneş sebebiyle yanmak, kararmak” **Özb**: *Quyåşdä bädäni küymåq* (güneşte vücudu yanmak) Hojiyev, 116.

4. “yanma sebebiyle yaralanmak” **Özb***: Qoli küymåq* (Eli yanmak) Hojiyev, 116.

5. “zarar etmek, mahrum kalmak” **Özb**: *Puligä küyib qåldi*. (Paradan zarar etti.) Hojiyev, 116.

Eski Türkçe döneminden itibaren *köy-* ‘yanmak’ fiziksel ve mecaz anlamda metinlerde yer almıştır. Metinlerde *küy-* ve *köy-* biçiminde yer almıştır. Tarih içinde ‘içi yanmak, çok üzülmek’, *köŋil köy-* ‘acı çekmek, dert, keder çekmek’ anlamlarında kullanılmıştır. Özbekçede *küy-* ‘yanmak’ temel anlamının yanı sıra ‘içi yanmak’,

‘kararmak, güneş etkisiyle yanmak’ ve ‘zarar etmek, mahrum kalmak’ gibi anlamlarla genişlemiştir.

160. Közet-: 1. “gözetmek, göz ucuyla bakmak” **Kar**: *Ol meni közetdi*. (O, bana göz ucuyla bakış attı.) DLT II 306; **Özb**: *Häsänäli bir-ikki uni küzätkändän keyin sorädi*. (Hasan Ali bir iki kez ona göz ucuyla baktıktan sonra sordu.) Ötkän Künlär, 154.

2. “beklemek, gözlemek, muntazır olmak” **Kar**: *Ol meni közetdi*. (O, beni bekledi, gözledi.) DLT II 86; **Harz**: *Halīme oğlanların yazıġa ḳoy ḳozı közetgeli iberür, Muḥammedni yibermes erdi* KE 185r-13, *Közeḏ öz mertebeŋdin kéçme yüksek fuẓulluḳ ḳılma* HŞ 2050; **EAT**: *Menüm ḳarımum Eŋse Ḳoca oġlı oḳçı olsun didi, her biri bir ḳarım gözetdi* DK 302-3; **Kıp**: *Közet-* ‘gözetlemek, gözlemek’ TZ 209; **Özb**: *Ärävä közdän gåyib bolgunçä qaräb, küzätib kåldi.* (Araba gözden kaybolunca kadar bakarak bekledi.) Qutlug Qån, 161.

3. “korumak, göz kulak olmak, himaye etmek” **E.Uyg**: *Ölü ölginçe çḫşapat tamġa arıġ küzedür men* Maytr. 18-9, *Ürüg uẓatı küẓetü tutalım* AYUçar 1276; **Kar**: *Yine bu raʿiyyet küdezgü anı / melik me küzetse teni me cānı* KB 43.

4. “kollamak, ayıbını kollamak” **Kıp**: *Közetür özgeʿaybın sen anı kör* GT 262-5.

5. “gitmekte olan bir kişiyle vedalaşmak için kapıya kadar eşlik etmek, birlikte gitmek” **Özb**: *Änvär, Şähidbekni ortä eşikkäçä küzätib bårdi.* (Enver, Şahin beyi orta kapıya kadar geçirdi.) Mehråbdän Çäyån, 21.

6. “gözetmek, göz önünde bulundurmak” **Özb**: *Yusufbek håci nihåyätdä tämäsiz xalq mänfäätini küzätkuçi bir ådäm ékän*. (Yusufbey hacı nihayetinde tamahkâr olmayan halkın menfaatini gözeten bir adammış.) Ötkän Künlär, 67.

7. “takip etmek” **Özb**: *Dikkät bilän küzätdim, bildimki oşä nånni muşuk ålib ketibdi*. (Dikkatle takip ettim, anladım ki o ekmeği kedi alıp gitmiş.) Hind Seyyåhining Qissäsi, 32.

Clauson (1972: 758) *közet-* fiilinin *kö:z* isminden türediğini belirtir. *Közet-* Eski Uygur metinlerinde ve *Kutadgu Bilig*’de ‘korumak, himaye etmek’ anlamında yalnızca *küzet-* şeklinde yer almıştır. Fiilin dar ünlü ile olması *kö:z*’den gelmesini kuşkulu kılmaktadır. (‘Beklemek’ anlamındaki *küḏ-* ile igili olabilir? *Küyü küzedü* AYUçar ikileme 1276) Özbekçede fiil *küzet-* şeklindedir. ‘Göz ucuyla bakmak’, ‘kapıya kadar

geçirmek', 'takip etmek' ve 'göz önünde bulundurmak, gözetmek' gibi anlamlarla fiilin anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir.

161. Ḳur-: 1. "kurmak, toplamak, hazırlamak" **Kar**: *Han süsin ḳurdı*. (Han askerini topladı.) DLT II 7; **Harz**: *Oyaġlıḳ meclisin bu tün ḳuralıŋ* HŞ 1071, *Yazı-ġa çıḳdı, ḳurdı yol ḳuruġın* ME 171-6; **Kıp**: *Ḳurulta ḳurar* CC 81b-36, *Ya aw ḳursa böri üçün* İM 358b-6; **Özb**: *Toyi qursin, ertägä şähärdän hålvä såtib ålib çiqamän*. (Sofrayı kursun, yarına şehirden helva alacağım.) Qutlug Qån, 59.

2. "kurmak, açmak, oluşturmak, inşa etmek" **Kar**: *Han çuvaç kurdı*. (Han çadır kurdu.) DLT II 7; **Harz**: *Maŋa yél tegirmeni ḳura bérgil*, *tép* KE 239r-21, *Anıŋ birle meclis tüzü ḳurmaḳ ol* MM 347-4; **Kıp**: *Ḳur-* 'kurmak, dikmek' TZ 211; **EAT**: *İlerü yatan Ḳara Deŋize girdüm, gimi yapup kömlegüm çıḳardum yilken ḳurdum* DK 206-13; **Çağ**: *Oġlanlar oyunçuḳḳa ḳurarlar bāzār* SibGT 95a-3, *Uşol yüzde iki ḳaşıŋ ḳuruptur fitne şestini* ŞHD 191b-4, кур- 'ustroit', soorujat'' (Fazılov II 646); **Özb**: *Millät uygånsin, közini åçsin oqisin, bilim ålsin, mädäniy millätlär qatåriga kirsin, songra u häm öz dävläti, öz baxti, öz säådätini qurädi*. (Millet uyansın, gözünü açsın, okusun, bilim alsın medeni milletler sınıfına girsin, sonra o da kendi talihini, kendi bahtını, kendi saadetini inşa edecek.) Keçä vä Kündüz, 183.

3. "yay vb. için germek" **E.Uyg**: *Ḳur-* 'kurmak, germek' EUTS 187; **Kar**: *Ḳayusı törütmiş idike turup / Yaġı teg oḳ attı yasını ḳurup* KB 6397, *Ḳaża ḳaytarılmaz ḳatıġ yā ḳurup* AH 462; **Kıp**: *Yā ḳurar-men* CC 81b-1b, *Yasın küç bilen ḳurar* GT 296-8, *Saġ olmaḳ kitti düşmen-din ḳaçan ḳursa ḳoluŋ yayı* MG 4a-2, *ḳur-* 'yay kurmak; tuzak, sapan kurmak, evtere al-ḳavse ve naṣabe al-faḫḫe' Kİ (Özyetgin 567).

4. "tedarik etmek, temin etmek" **Harz**: *Anlar bu ġanīmat malı birle öz esbāblarını ḳursunlar* NF 256-7, *ḳu:r-* 'tedarik etmek' HŞ 1947.

5. "iş kurmak" **Harz**: *Umınç tuttı kim uş işim bu ḳurdı yana aydı ʿacab né söz keltürdi* HŞ 1078; **Özb**: *Keçälik iş qursin*. (Gece çalışsın.) Qutlug Qån, 79.

6. "koymak, yerleştirmek" **Özb**: *Deräzä qur-* 'pencere yerleştirmek' Hojiyev 201.

7. “arkadaşlık kurmak” **Özb**: *Dångdär müsülmån båyläri, båyväççäläri bilän ülfät qurdi*. (Tanınmış zengin Müslümanlar, soylularla arkadaşlık kurdu.) Qutlug Qån, 126.

Ḳur- Eski Türkçeden bu yana her dönem bilinen yaygın kullanılan fiillerdendir. ‘Toplamak, hazırlamak’ ve ‘yay germek, açmak’ anlamlarıyla kullanılan fiil ‘oluşturmak, inşa etmek, yapmak’ ve ‘düzenlemek’ gibi anlamlarla genişlemiştir. İş kurmak, tuzak kurmak, sofra kurmak, devlet kurmak vb. kullanımlar ‘yapmak, hazırlamak’ anlamı ile ilgili metinlerde yaygın yer alan kullanımlardır. Özbekçede kullanımla birlikte anlam alanını genişletmiş ayrıca ***turmuş qur-*** ‘evlenmek’ deyimiyle kullanılmıştır.

162. Ḳutul-: 1. “kurtulmak, sıkıntı veren bir durumdan kurtulmak” **E.Uyg**: *Emgeklertin ozmış ḳutrulmış bolur* AYAyazlı 343-6; **Kar**: *Er emgektin ḳutuldı.* (Adam zahmetten kurtuldu.) *ḳurtul-* DLT II 121, *Ḳamuġ ḳaḍġusu erdi ümmet üçün / Ḳutulmaḳ tiler erdi raḥāt üçün* KB 40, *Ḳorḳuŋlar Taŋrıdın bolġay kim ḳurtulġay sizler* KT (Rylands) 3-130; **Harz**: *Atalarımız mundaġ ḳılıp belādın ḳurtuldılar* KE 119v-15, *Köŋlüŋde keçürür-sen, kāşki munlar ölseler taḳı men bu zaḥmatdın ḳurtulsam* NF 284-3, *Yā ewdi yörümekde ḳurtuldı andın, sıçradı andın* ME 155-2; **Kıp**: *Saŋa kim kértlep kim sığınır, yék tuşmandın ol ḳutulur* CC 69a-10, *Kimniŋ kim ağır bolsa terāzūsı anlar ḳutuldılar* İM 40b-2, *İş zaḥmetinden ḳutulġay-sen ol kāsib* GT 90-1, *ḳutul-* ‘kurtulmak’ TZ 212, *ḳutul-* ‘kurtulmak, necā’ Kİ (Özyetgin 569); **Çağ**: *Anıŋ şerridin hīç ḳutulmas Sençer* ŞHD 183b-4, *Dāne ḥırṣıdur belī kim ḳuş ḳutulmas dāmdın* LD 1462, *ḳutul-* Abuş 971, *Hicr şāmı elemidin ḳutula almay sin* BD 88-4, *ḳurtul-* ‘rehā ve ḫalāṣ olmak, tetmīm ve taḫliye’ ŞSL 476, *Bir niçesi ḳutuldılar köp yalbarıp* ŞT 99b-7, кутул- ‘izbavlyat’sya, osvobojdat’sya’ (Fazılov II 651); **Özb**: *U kişi sokinib bütün küçi vä gazäbi bilän yolçidän qutulişgä tirişdi*. (O kişi küfrederek bütün gücü ve gazabı ile yolcudan kurtulmaya çalıştı.) Qutlug Qån, 30.

2. “doğurmak” **Kar**: *Uraġut ḳurtuldı*. (Kadın, kurtuldu, doğurdu.) DLT II 233; **Özb**: *Esån-åmån qutulib ålmåq* (Sağ salim doğurmak) Hojiyev, 202.

3. “esâretten kurtulmak, özgür olmak” **Özb**: *Tänbäl äsårätidän qandäy qutuldiläringiz? sorädi Båbür ånäsidän*. (Tanbal esaretinden nasıl kurtuldunuz? diye sorar Babür anasından.) Yulduzli Tunlär, 87.

4. “iş, vazife vb.’den ayrılmak” **Özb**: *Ämbår müdirligidän qutulmåq* (Ambar müdürlüğünden ayrılmak) Hojiyev, 202.

Metinlerde *kutul-* yanında *kurtul-* biçimi de yer alır. Eski Uygurca döneminde *kutrul-* şekli görülür. Bu şeklin metatezli biçimi ile *kurtul-* oluşmuş olabilir. Fiilin *kut* ‘şans, baht, talih’ ismi ile ilgisi vardır. ‘Sıkıntı veren bir durumdan veya kişiden kurtulmak’ ve ‘doğurmak, kadın için doğum sıkıntısından kurtulmak” anlamında tarihî lehçelerde görülmüştür. Özbekçede bu anlamlar yer almakla birlikte, ‘esaretten kurtulmak, özgür olmak, serbest olmak’ ve ‘işten, görevden ayrılmak’ gibi birbirine yakın anlamlarla fiilin anlam alanı genişlemiştir.

163. Küḍ-: 1. “durmak, beklemek” **Kar**: *Ol meni küḍti*. (O, beni bekledi.) DLT III 441, *Tükese énişke ne kim işler erse tükelin küḍer / Tükegli yanar* KB 1050; **Harz**: *Ādemni bir nūrdın taḫtġa urup ferişteler eginleriŋe kötrüp uçmaḫnı küḍeyür tediler* KE 8v-4, *Ançaḳa tegi kim küydüm, seḥer vaḳtı boldı erse, menim taḳı ṣabrum ḳalmadı* NF 176-11, *Küye turdı, küydi* ME 128-2; **EAT**: *Küy-* ‘beklemek, sabretmek, teenni etmek, intizarda bulunmak, etrafı gözetlemek’ *sevdikli sevdiğiyle bile ḳopusar yarın / Benim işim yarına küymez bu gün soyaḳtı* TS IV 2781; **Kıp**: *Küyüp turuptır-men ölülerniŋ ḳopmaḳlıḳın dağı méŋü tirilikni* CC 74b-18; **Çağ**: *Keçe kündüz ḳış ḳunduznı küyeyip ġażab otıda köymeyin* SibGT 26b-9, *küy-* ‘bahane ve taallül etmek’ Abuş 973, кут- ‘jdat’, ojidat’’ (Fazılov I 647); **Özb**: *Ulärning çiqib ketişlärini kütib turgändek içki éşikdän Ränå körindi*. (Onların çıkıp gitmelerini bekliyormuş gibi iç kapıdan Rana göründü.) Mehråbdän Çäyån, 31.

2. “Oğuzca koyun, hayvanlar için gütmek, otlatmak” **Kar**: *Ol ḳoy küḍti*. (O, koyun güttü.) DLT III 441; **Harz**: *Böri kirse ḳoynıŋa küter érken* HŞ 4348; **Kıp**: *Küt-* KK 82a-1, *küt-* ‘gütmek’ TZ 215.

3. “korumak, itina göstermek” **E.Uyg**: *Uẓatı küyü küẓeṭü tutalım bu nom* AYUçar 1276.

4. “zaman vermek, mühlet vermek” **Kar**: *Ey İḍim küḍgil maŋa ol künke tegi kim ḳoparlurlar* KT (Rylands) 15-36.

5. “aramak, araştırmak” **Harz**: *Küyüp köl arıp suwnı kim bulmadı* MM 107-1.

6. “misafir ağırlamak” **Özb**: *Mehmån kütmåq*. (Misafirler ağırlamak.) Hojiyev, 116.

7. “bir şeyin olması için ümit etmek” **Özb**: *Nåḍåndän aql kütmä, beburddän nåmus*. (Cahilden akıl sözünde durmayandan namus bekleme.) mak. ÖTİL I 408.

‘Beklemek’ anlamına gelen *küt-* Eski Türkçeden bu yana metinlerde yer almıştır. ‘beklemek’ anlamıyla bağlantılı ‘hayvan gütmek, otlatmak’, ‘korumak’, ‘zaman vermek’ ve ‘aramak, araştırmak’ gibi anlamlarla tarihî lehçelerde anlam alanı genişlemiştir. Özbekçede *küt-* ‘beklemek’ anlamında aktif kullanılmakla birlikte ‘misafir ağırlamak, misafirin gönlünü almak’ ve ‘bir şeyin olması için ümit etmek’ gibi anlamlar kazanmıştır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

164. Min-: 1. “at vb. şeyler için binmek, sürmek” **OY**: *Işbara yamtar boz atıġ binip tegdi* KT D33; **E.Uyg**: *Toruḳ at semritti, utru yirde oġrı sooḳuşup tutupan minmiş* IB 16; **Kar**: *Er at mündi.* (Adam ata bindi.) DLT II 30, *Ḳanı ol otun it bu dünyā bulup / Yaşıl kökke sundı ḳara ḳuş münüp* KB 4711; **Harz**: *Yūsufnı beyʿ ḳılıp satar ḥālde aʿrābīni kördiler, iŋenge münmiş* KE 78v-13, *Bu teweke münüŋ, men teweniŋ zumāmını tutup sizni çerigke yetgüreyin* NF 415-4, *min-*‘binmek’ İMüh 77A-2, *mü:n-* HŞ 1302; **Kıp**: *Birin kördüm özdeŋ tāzī aṭ minmiş ikki ḳul* GT 186-12, *Tife sürse taḳı muḥtāc bolsa anı minmekke mingey anı* İM 368a-1, *min-* TZ 217, *min- / bin-* ‘binmek, süvar olmak, rakibe’ Kİ (Özyetgin 392); **Çağ**: *Devlet atıġa miner bolsa tutar iḳbāl u taḫt* LD 64, *Tünd raḫşıŋnı minip yildirüben / İlge özni tanıtıp bildürüben* BD 20, *min-* ‘binmek, süvār olmak, rākib’ ŞSL 577, мин- ‘sadit’sya verhom’ (Fazılov II 75), *Tewege minip kiyinindin bara irdim* ŞT 101a-10; **Özb**: *Nävkär yetäkläb kelgän boz åtgä indämäy mindi*. (Asker ilk başta gelen ata sesini çıkarmadan bindi.) Yulduzli Tünlär, 19.

2. “çıkmak, yukarı çıkmak” **Harz**: *Aştı tam-ḳa ardılu mündi damga* ME 176-7; **EAT**: *Aş virdügüŋ vaḳıt ellerinden aluram, hem ölülerüŋüzün yorgasına binerem* DK 275-12; **Kıp**: *Ave ḳız kimniŋ mireti kökden kelip ḫaçḳa mindi* CC 69b-4; **Çağ**: *Üstümge*

minip oynadı ŞT 101a-12; **Özb**: *Xån sufäning zinäsigä yetib, yoqåri mindi*. (Han avlunun merdivenine ulaşarak yukarı çıktı.) Mehråbdän Çäyån, 84.

3. "kayık, sandal, taşıt vb. şeyler için binmek" **Çağ**: *Yigit revān kémige mindi* SibGT 65a-9, *ʿIşḳ zevraḳın minmek kirek ẓulmetde Ḫıżır pāyedür* ŞHD 53b-2; **Özb**: *Ävtobusgä minib, üygä cönäydi*. (Otobüse binerek eve yöneldi.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 6.

4. "taşıt kullanmak, sürmek" **Özb**: *Märgilångäçä äräväni Häsänäli minädirgän boldi*. (Margilan'a kadar arabayı Hasanali kullandı.) Ötkän Künlär, 194.

En eski metinlerden bu yana görülen *min-*, *bin-*'in ikincil halidir. /N/ diş nazalinin etkisiyle *b-* > *m-* 'ye dönüşmüştür. Karahanlı ve Harezm metinlerinde *mün-* şeklinde yer almıştır. *Min-* 'at, deve vb. hayvanlara binmek', 'yukarı çıkmak' ve 'taşıtlara binmek' anlamında tarihî lehçelerde ve Özbekçede kullanılmaktadır. Özbekçede ayrıca 'taşıt kullanmak, sürmek' anlamında kullanılmakta olup, bunun dışında ***ämälgä min-*** 'sağ salim çıkmak', ***avcigä min-*** 'ata binmek', ***boyingä min-*** 'boynuna binmek' yapılarıyla deyimleşmiş, fiil mecaz anlam yönünden genişlemiştir.

165. Muŋaḍ-: 1. "çaresiz kalmak, muhtaç olmak" **Kar**: *Er oġlı muŋaḍmaz, it oġlı külermes.* (İnsanoğlu bir çaresini bulur, ondan kurtulur, nitekim köpek eniği tökezimez.) DLT II 84, *Saŋar oḳ sıġındım umınçım saŋa / muŋadmış yérimde elig tut maŋa* KB 1613, *Taŋrı atında aḍınnı anıŋ birle atasalar kim muŋadsa* artuḳluḳ *tilemegüçi ap yime teŋde keçürdeçi* KT (Rylands) 16-115; **Harz**: *Muŋay-* 'fakirleşmek, yoksul olmak' İMüh 87A-5; **Çağ**: *Muŋġay-* 'meyūs kalmak, taġammum, te'ellüm itmek' ŞSL 573.

2. "acı duymak, kederlenmek" **E.Uyg**: *Munġaḍ-* 'acı duymak, ızdırap duymak, kederlenmek; şaşırmak' EUTS 132.

3. "şaşırmak, hayret etmek" **E.Uyg**: *Ol savıġ işidip üstün teŋri altın yalaŋuḳ muŋaḍur adınurlar* Maytr 47-12.

4. "feryat ederek yardım istemek" **Kar**: *Ançada ol kim yārī̄ tiledi andın tün, muŋadıp ḳutġaru ḳolar anı* KT (Rylands) 28-18.

5. "morali bozulmak, somurtmak, hüzünlenmek" **Özb**: *Ali Kuşçi neçündir hücrädä mungäyib otirgän änäsi Tilläbibi esigä tüşib, yürägi uvişib ketdi*. (Ali

Kuşçu'nun nedendir, odada morali bozulup oturan anası Tille bibi aklına düşünce, yüreği parçalandı.) Ulugbek Xazinäsi, 45.

Muŋ 'sıkıntı, ıztırap' ismine *+Aḍ-* türetme eki gelerek oluşmuştur. *Muŋaḍ-*, 'çaresiz kalmak, muhtaç olmak' anlamıyla kullanılmış, buradan birbiriyle bağlantılı 'acı çekmek, kederlenmek' anlamlarına gelmiştir. Tarihî lehçelerde aynı anlamda *muŋal-*, *muŋa- muŋlan-* da kullanılmıştır. Özbekçede *mungäy-* şeklindedir. Kullanımı yaygın olmamakla birlikte, 'muhtaç olmak' ya da 'acı duymak' gibi tarihî dönemlerdeki anlamlar bulunmayıp yerine 'morali bozulmak, hüzünlenmek' gibi acı çekmenin daha düşük hali ifade edilmektedir. Bu durumda fiil başka (yakın) anlama geçmiştir.

166. Oġurla-: 1. "hırsızlık yapmak, çalmak" **E.Uyg**: *Eḍin tawarın basınıp ḳuntumuz, tartdımız yaşuru baturu oġurladımız* Maytr. 70-61, *Eḍig tawarıġ ḳuntum altım oġurladım* AYÖlmez 135-22; **Kar**: *Er tawar oġırladı.* (Adam mal çaldı.) bkz. *oġrıla-* DLT I 300; **Harz**: *Ey ḳarındaşlar men oġrı ermes-men, va'llāhi kim men oġurlamadım* KE 97v-6, *Musulmānlar mālını uġurlap ḫıyānat ḳılıp munça ʿaẕāb ve ʿuḳubatḳa sezā boldılar* NF 301-12, *oġurla-* 'hırsızlık yapmak, çalmak' İMüh 91B-8, *Bu ajun aldar avval ḫoş ağırlar / uş andın genc buzup gevher uġurlar* HŞ 1332; **Kıp**: *Her kim vaḳf-dan nime oġurlarsa aŋa ḳaṭʿ lāzım bolmas* GT 113-1, *oġurla-* 'çalmak' CC 13a-21, *oġurla-* 'çalmak' KK 80a-9, *Eger tanuḳluḳ birseler kim ol oġurladı fülān kişiden tip* İM 408a-8, *oġurla-* 'çalmak, hırsızlık etmek, saraḳa' Kİ (Özyetgin 581); **Çağ**: *Cihan saŋa tar mu boldı erdi kim munuŋ dék yār ewidin némerse oġurlar sén* SibGT 41b-5, *Sıçḳan verzişi direm oġurlap tügünni aḫtarmaḳ* MK 69b-10, *Ol miniŋ köŋlüm uġurlar köŋlüm anıŋ zülfini* ŞHD 21a-1, *Kümüş çün luṭf uġurlar sāʿidiŋdin* LD 589, *Ḳozı Teginniŋ ivindin ötükin oġurlap kiyip Buġra Ḫānnıŋ ivige kelip taḳı ḳaytıp barıp ötükni yerdinde ḳoyup keldi* ŞT 91b-10, *oġurla-* 'çalmak, sirḳat itmek, düzdī-kerden' ŞSL 87, оғурла- 'krast', vorovat'' (Fazılov II 183); **Özb**: *Åtäsining pulidän ogirläb xaräjät qiläveribdi*. (Babasının parasından çalarak harcama yapmış.) Qutlug Qån, 34.

2. "bir şeyi, bir kimseyi zorla kaçırmak" **Özb**: *Häsänälini bäläliq vaqtidä Éråndän kişi ogirläb kelguçi bir Türkmän qolidän Åtäbekning bäbäsi on beş tillå bäräbärigä såtib ålgän édi*. (Hasanali'yi, çocukluk zamanından İran'dan insan kaçırıp

gelen bir Türkmenin elinden, Atabey'in babası on beş altın karşılığında satın almış idi.) Ötkän Künlär, 2.

3. "mec. kaçırmak" **Özb**: *-Kälväk oglimning äqlini ogirläb pulini yemäkçilär*. (Ahmak oğlumun aklını kaçırıp parasını yemek istiyorlar.) Ötkän Künlär, 88.

Oġurla- 'çalmak, hırsızlık etmek' anlamında Eski Uygur metinlerinden itibaren her dönemde görülmüş, bugün çağdaş lehçelerde de yaşamaktadır. Az. *oğurla-*, Tat. *urla-*, Kzk. *urla-*, Kırg. *ürdö-*, YUyg. *ogirli-* vb.[21] (KTLS 115). Tarihî lehçelerde *oġırla-* ve *oġrıla-* biçimleri de görülür. Özbekçede *oġirlä-* şeklinde olan fiil 'çalmak' ve 'birini, bir şeyi zorla kaçırmak' anlamında kullanılmıştır. Ayrıca ***gäp ogirlä-*** 'söz dinlemek', ***fikr ogirlä-*** 'başkasına ait fikri kendisininmiş gibi göstermek, fikir çalmak', ***cåy ogirlä-*** 'yer sahiplenmek, yer almak' gibi deyimlerle de yer almıştır. Fiilin anlam alanı genişlemiş ve mecaz anlam yönünden zenginleşmiştir.

167. Oḫşa-: 1. "benzemek, andırmak" **E.Uyg**: *Oḫşa- / oḳşa-* 'benzemek' EUTS 140; **Kar**: *Bir neŋ birge oḫşadı*. (Bir şey, bir şeye benzedi.) DLT I 283, *Meniŋ ḳılınçım aŋar oḳşadı / Könilik bile toldı eksümedi* KB 826, *Anlarnıŋ tapunaḳları hem bolurlar olar üze oḫşamaġan* KT (Rylands) 19-82; **Harz**: *Ey Yūnus bilgil erge oḫşayur-sen amma ḳılıḳıŋ telwelerġe oḫşar* KE 153v-3, *Bu işleriniŋ ẓāhiri ḫalḳ ara ṭāʿat ve ʿibādatḳa oḫşayur* NF 388-5, *oḫşa-* 'benzemek' İMüh 101B-2, *Kendü özin aŋa, oḫşadı aŋa meŋzedi aŋa* ME 181-6, *Aŋar hīç oḫşamaz bu barça neŋler* HŞ 24; **EAT**: *Yine cemʿ ola benzer işbu hatır / Dağıla ġam gide oḫşar yabana* TS V 2940; **Kıp**: *Oşol işek-ke oḫşar bilmes ki yüki otın mı-dur* GT 321-2, *oḳşa-* 'benzemek' KK 51b-12, *Oḫşar közsüzge attamaḳ kibi közlü tip taḳı yazı yirge attamaḳ kibi* İM 23a-8, *oḫşa-* 'benzemek' MG 81a-2; **Çağ**: *Körüŋler ādemīḳa oḫşayur mu bu ḥayvān* SibGT 62a-13, *Gerçi perīge oḫşadıŋ sini niçük perī deyim* ŞHD 172b-6, *Talʿatıŋġa bolur oḫşar meh-i tābān ṣadaḳa* LD 1596, *Oḫşamas hīç nimege hīç kişige* BD 1-4, *oḫşa-* 'benzemek' Abuş 979, *oḫşa-* 'benzemek, memasil olmak, taltif itmek, medh ü sena kılmak, misas itmek' ŞSL 73, oxша- 'bıt' pohojim' (Fazılov II 176); **Özb**: *Täfäkkuri yüksäk bolmägän kişilär*

[21] *Derleme Sözlüğü*'nde de *oğurla-* fiili 'çalmak' anlamında geniş bir alanda kullanıma sahiptir (DS IX 3271).

qoylärgä oxşäydilär, här xusisidä çopångä tåbedirlär vä öz büyüklärining päyrävidirlär. (Tefekkürü yüksek olmayan kişiler koyunlara benzer, her hususta çobana tâbîdirler ve büyüklerini takip ederler.) Hind Seyyåhining Qissäsi, 34.

2. "istediği gibi olmak" **Özb**: *İş unçä oxşämäydi*. (İş onun istediği gibi olmadı.) *Åş cudä oxşäbdi*. (Yemek tam olmuş.) ÖTİL II 524.

3. "iş, hareket ve durum için tahmin bildirir" **Özb**: *Bir qaltis iş çiqib qålgängä oxşäydi, bolmäsä bunçä şåşilinç kelmäs édik.* (Bir tehlikeli iş ortaya çıkmışa benziyor, yoksa bu kadar acele etmezdik.) Keçä vä Kündüz, 119.

Oḫşa- tarihî lehçelerde 'benzemek' anlamında kaydedilmiştir. *DLT'*de 'benzemek' anlamının yanı sıra 'şakalaşmak, oynaşmak' anlamıyla da kaydedilmiştir. Yine *Dede Korkut'*ta *oḫşa-* 'iltifat etmek, sevmek, gönül almak' anlamlarıyla kaydedilmiştir. Bu anlamları barındıran *oḫşa-* ile 'benzemek' anlamındaki *oḫşa-* arasında anlamsal bir ilişki bulunmadığından birbirlerinden farklı olmalıdır. Talat Tekin (1997: 297) 'benzemek' anlamındaki *oḳşa-*'yı 'aile, soy, sop' anlamına gelen *oġuş, uġuş* kelimelerine dayandırır ve Türkçedeki 'okşamak' anlamındaki *okşa-*'yı da yansıma fiil olarak açıklar. *Tarama Sözlüğü*'nde rastlanan 'benzemek' anlamındaki *oḳşa-* bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde yoktur. Türkiye Türkçesindeki *oḳşa-* 'okşamak, hafifçe dokunmak, sevgi ve şefkat belirtisi olarak elini bir şeyin üzerinde gezdirmek' anlamıyla kullanılır (www.tdk.gov.tr; Güncel Sözlük; erişim tarihi: 01.09.2021). Sözün kısası ortada iki farklı fiil vardır.'Benzemek' anlamındaki *oḫşa-* Türkiye Türkçesi hariç modern lehçelerin çoğunda aynı anlamla yaşamaktadır. Kzk. *ukşa-*, Kırg. *oḳşo-*, Tat. *uhşa-*, Y.Uyg. *ohşi-*, Az. *oxşa-* şeklindedir (KTLS 60-61). Özbekçede *oḫşä-* 'benzemek, andırmak' anlamının yanı sıra, 'istediği gibi olmak' anlamındadır. Bunun dışında eylemlerde tahminlik ve hüküm bildirme işleviyle kullanılmış, geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

168. Oḳı-: 1. "çağırmak, davet etmek" **OY**: *Oḳıġalı kelti beş balıḳ anı üçün ozdı* BK D 28; **Kar**: *Oḳır kendü ögürini bolsunlar tép tamuġ éşlerindin* KT (Rylands) 35-6; **Harz**: *Subḥāna'llāh helālġa kel tédim kelmediŋ, ḥarāmġa meni nelük oḳır-sen* KE 20r-12, *Kim erse bularnı ewine oḳımazlar* SK 11b-6; **EAT**: *Nāmerd ṭayıŋ al eylemiş, oḳıyuban bizi aldılar, varduḳ* DK 300-2.

2. “çağırmak, seslenmek” **E.Uyg**: *Ḳunçuy ḳatunların oḳıp ince tip yarlıḳayur* Maytr. 51-33; **Kar**: *Ol meni oḳıdı*. (O, beni çağırdı.) DLT III 254, *Oḳır emdi altmış maŋar kel téyü / Busuġ bolmasa bardım emdi naru* KB 366, *Ḫar oḳır méni özi kelmez körer ʿār* HŞ 2279.

3. “okumak” **E.Uyg**: *Tuttılar, bititdiler, bititdiler*, *oḳıdılar, oḳıtdılar* AYÇağ 17-15; **Kar**: *Er bitig oḳıdı*. (Adam kitap okudu.) DLT III 254, *Muŋar meŋzetü keldi Türkçe mesel / Oḳıġıl munı sen köŋül ögke al* KB 319, *Bermedimiz anlarḳa hīç bitig yarlıġ kim oḳısalar anı* KT (Rylands) 7-169; **Harz**: *Kaʿbege barur-men İḍi ʿazze ve celleni oḳır-men* KE 183r-8, *Ey Mālik ḫat oḳıyur-mu-sen*? NF 322-17, *oḳı-* ‘okumak’ İMüh 94B-5, *Körklüg oḳıdı Ḳurʿān-nı* ME 86-2, *Men oḳıdım nüsḫā içre hem oḳı-sen* HŞ 2769; **Kıp**: *Oḳu-* ‘okumak, öğrenmek’ *biz oḳur-biz arı Stefandan* CC 61b-13, *oḳı-* ‘okumak’ RS 187a-5, *oḳı-* ‘okumak’ KK 47a-1, *oḳu-* TZ 221, *oḳı-* ‘okumak, ḳara’a’ Kİ (Özyetgin 582); **Çağ**: *Ḳāfnı cim oḳuy turur* ŞT 73b-15, *oḳu-* ‘ḳırā’at, tilāvet itmek, mütālaʿa ve taḥṣīl itmek’ ŞSL 88, оқы- ‘çitat’, deklamirovat’’ (Fazılov II 180); **Özb**: *Kättäkon gäzetlärni oqiysiz*. (Büyük gazeteleri okursunuz.) Keçä vä Kündüz, 136.

4. “şarkı, türkü, şiir vb. sesli olarak veya ezgi ile söylemek” **Çağ**: *Meniŋ perīşān sözlerimdin cemʿ içinde birini oḳumış* SibGT 79b-1, *Tüzet nağmeŋni ay bülbül seḥerde oḳu destānım* ŞHD 110a-13, *Seniŋ yüziŋdin eşʿārın oḳurlar* LD 593; **Özb**: *Bir qaräsängiz ‘hikmät’dän bäytlär oqib höng höng yigläydi*. (Bir görseniz *Hikmet*’ten beyitler okuyup hüngür hüngür ağlar.) Keçä vä Kündüz, 98.

5. “tapmak, ibadet etmek, dua etmek” **Kar**: *Ey Mūsā oḳıġıl biziŋ üçün İḍiŋni* KT (Rylands) 7-134, *Oḳısaŋ duʿāda unıtma mini* AH 482; **Harz**: *On miŋ ḳata iḫlas sūrasını oḳıdım* NF 289-12, *Otur orta ḳaʿde ḳunūtnı oḳı* MM 109-1; **Kıp**: *Oḳu elḥamdü diseŋ yüz oḳıġay* GT 274-10; **Özb**: *Senlär nämäz oqimäysän*. (Sen namaz kılmıyorsun, ibadet etmiyorsun.) Keçä vä Kündüz, 235.

6. “hatırlamak” **Harz**: *Sefer içre ḳalmış namāzın muḳīm / Oḳır bolsa ḥükmi sefer saḳışı* MM 180-4.

7. “kavramak, sezmek, hissetmek, anlamak” **Çağ**: *Yolda yoluḳup bu maʿnānı oḳup ḥicāpsız nā-sezā düşnām ḳılıp ḫalḳ ara bu sırnı iʿlāın ḳıldı* SibGT 84a-4; **Özb**: *İkkiläsi häm iztiråbining bu ågir yükini birbirlärining közläridä oqidilär*. (İkisi de ızdırabın bu ağır yükünü birbirlerinin gözlerinde okudular.) Keçä vä Kündüz, 17.

8. “okumak, öğrenim görmek” **Özb**: *Mädräsä hücräsigä tiqilib måddiy qiyinçiliklär içidä tört yil oqidi*. (Medrese odasına hapsolarak maddi zorluklar içinde dört yıl okudu.) Qutlug Qån, 15.

Oḳı- Türkçenin ilk metinlerinden bu yana görülen çok anlamlı fiillerden biridir. ‘Çağırmak, seslenmek’, ‘davet etmek’ ve ‘bir şeyi okumak’ anlamlarında kullanılmıştır. ‘Yüksek sesle konuşmak’ temel anlamından, ‘çağırmak’ ve ‘yüksek sesle okumak’ buradan da ‘okumak’ anlamına gelmiştir (Clauson, 1972: 79). Tarihî lehçelerde bunlardan başka ‘dua okumak, ibadet etmek’, ‘hatırlamak’, ‘kavramak, anlamak, hissetmek’ gibi anlamlarla genişlemiştir. *Oḳu-* fiilinin Türkiye Türkçesinde bugün ‘çağırmak, davet etmek’ anlamı bulunmamaktadır. Ağızlarda ‘düğün, mevlit gibi yerlere çağırmak’ anlamıyla yer alır. *Okuntu / oku / okumak* kelimeleri küçük armağanlarla yapılan düğün çağrısı anlamında kullanılır (DS IX 3275). Bununla birlikte *okı-* fiilinin ‘çağırmak’ anlamı ‘meydana çağırmak, davet etmek’ anlamından gelişen *meydan okumak* deyiminde korunmuştur (Fener, 2020: 121). Özbekçede, taranan romanlarda *oku-*‘ın ‘çağırmak’, ‘davet etmek’ anlamlarına rastlanmamıştır. ‘Okumak’, ‘şiir, gazel, şarkı okumak’ anlamlarından bir kısmını korumakla birlikte, *oku-* ‘öğrenim görmek’, ‘kavramak, sezmek, anlamak’ anlamlarıyla genişlemiştir. Ayrıca ***nämåz oqi-*** ‘namaz kılmak’, ***nikåh oqi-*** ‘nikâh kıymak, evlendirmek’, ***fåtiha oqi-*** ‘dua etmek’ gibi yapılarla kullanılıp dinî bir merasimi yerine getirmek anlamında kullanılmaktadır.

169. Oltur-: 1. “oturmak, bir biçimde yerleştiği şekilde kalmak” **E.Uyg**: *Elgi ḳopuz ıtızu aġzı yırlayu olurdu* İKP KXXI; **Kar**: *Ol er olturdu*. (O adam oturdu.) DLT I 224, *Seniŋdin kötürgey ilig bu törü / Kerek erse oldur kerek tur örü* KB 4006; **Harz**: *Hüdhüd yanıp keldi Süleymānnıŋ taḫtı üze olturdı* KE 147r-16, *Ol yerde kim namāz ḳılmaḳ tilermen ol yerde bir sāat tefekkür birle olturur-men* NF 243-12, *oltur-* ‘oturmak’ İMüh 94B-10, *Taḳı olturup ḳop yétür tört sanı* MM 127-2, *Sadır yerinde olturdı* ME 170-8; **Kıp**: *Olturġanım oba yér basḳanım bağır çanaḳ* CC 60b-2, *oltur-* RS 186a-21, *oltur- / otur-* GT 57-13, 299-11, *oltur-* KK 6b-10, *Ḳopuz çalmaḳ oynamaḳ aş öze bolsa olturmaġay* İM 446b-8, *oltur-* MG 12b-4, *oltur-* TZ 221, *olṭur-* ‘oturmak, ḳa’ade’ Kİ (Özyetgin 583); **Çağ**: *Oltur şerī’at birle sin ‘terveh fe-arveh’ ay ḥaḳīm* ŞHD 192a-1, *oltur- / otur-* LD 2027, *Kim ki matem zede birle tursa / Yā neşāt ehli bile oltursa* BD

183, *oltur-* Abuş 980, олтур- ‘sidet’, prebıvat’’ (Fazılov II 169); **Özb**: *Yänä biri qolidä uzun näyzäsi bilän åt üstidä bilän otiribdi*. (Yine biri elinde uzun mızrağı ile at üstünde oturmuş.) Yulduzli Tünlär, 39.

2. “yapmak, yerine getirmek” **E.Uyg**: *Ḳuvrağı birle sevmez amramaz erser nomçı bilgelerig nomlayu olurur* Maytr. 70-30, *Teŋrim yeti yimki tüketi oloru umadımız erser* Huas 319.

3. “tahta oturmak, hüküm sürmek” **OY**: *Eçüm apam bumın ḳaġan istemi ḳaġan olurmış* KT D1; **EUyg**: *Yarın kiçe altun örgin üze olurupan meŋileyür men* IB I; **Çağ**: *Néçeme zamāne öltürse muḥāl bolġay kim hünersizler anlar maḳāmıge oltursa* SibGT 9b-1; **Özb**: *Änä undän song Cähångir mirzåning taxtgä otirişigä heç bir månelik qålmäs.* (İşte bundan sonra Cihangir Mirza’nın tahta oturmasına hiçbir engel kalmaz.) Yulduzli Tünlär, 24.

4. “bulunmak, yer almak” **Harz**: *Kim kim ḫamr içmedin içgen meclisinde olturur bolsa musulmānlıḳnıŋ ṭavḳını boynından çıḳarmış bolur* NF 363-10.

5. “ikamet etmek, yerleşmek” **E.Uyg**: *İtiglig yirtinçü-de oluru ornanu yarlıḳap taḳı nırvanḳa kirü* AYÖlmez 190-2; **EAT**: *Ağ ban ivler dikilende yurdı ḳalmış, ḳarıçuḳ anam oluranda yiri ḳalmış* DK 44-8; **Çağ**: *Yazır ili Ḫorāsānġa barıp Durun etrāfında köp yıllar olturdılar* ŞT 96b-2; **Özb**: *Song mudärris otirgän xånägä çiqdi.* (Sonra müderrisin oturduğu eve çıktı.) Yulduzli Tünlär, 20.

6. “sakin ve sessiz kalmak, *tek otur-* deyimi ile yapılır” **Kıp**: *Tek oltur-* ‘konuşmadan ve hiçbir şey yapmadan oturmak’ Kİ (Özyetgin 584); **Çağ**: *ʿÖmr baḳıyyeside ték oltursa, kim sözlese ol sükût kéltürse sen me mücānebet iḫtiyār ḳıl* SibGT 3a-3; **Özb**: *Tek otirgän bolsäk köngli yumşärmidikän*? (Sessiz kalırsak gönlü yumuşar mı acaba?) Keçä vä Kündüz, 17.

7. “bir iş ve hareketi gerçekleştirmeye başlamak, girişmek” **Özb**: *Qurbånbibi yänä qoni-qoşnisidän iş ålib körpa qavişgä otirdi*. (Kurbanbibi tekrar konu komşudan iş alarak yorgan dikmeye başladı.) Keçä vä Kündüz, 97.

8. “taşıtlar için binmek” **Özb**: *Poyedzgä otir-* ‘trene binmek’ Hojiyev, 312.

9. “ceza süresini tamamlamak” **Özb**: *Üç yil otirib çiqdi*. (Üç yıl yatıp çıktı.) Hojiyev, 312.

10. “uygun olmak, yakışmak” **Özb**: *Bu kiyim sengä yaxşi otirmädi*. (Bu kıyafet sana yakışmadı.) Hojiyev, 312.

11. “fiil + (b) + *otir*- birleşik fiil yapısında yardımcı fiil olarak asıl fiili vurgulamak ve ısrar için kullanılır” **Özb**: *Nåndän ålib otiring*. (Ekmekten alın.) Keçä vä Kündüz, 44.

12. “fiil + (b) + *otirib* yapısında şimdiki zaman ve süreklilik bildirir” **Özb**: *Siz nimä deb otiribsiz*? (Siz ne diyorsunuz?) Keçä vä Kündüz, 33, *Sizni qutib otirib, uxläb qålibmän*. (Sizi beklerken uyuya kalmışım.) Keçä vä Kündüz, 63.

Yazıtlar döneminde ve Eski Uygur metinlerinde yalnızca *olur*- şeklinde olan fiil, Karahanlı, Harezm, Kıpçak ve Çağatay metinlerinde çoğunlukla *oltur*- şeklinde görülmüştür. *Olur*- fiilin eski şekli olmalıdır. *Olur*- şekli daha sonraki dönemlerde ve modern lehçelerde yoktur. Bugün sadece Tuv.’da *olur*- ve Yak.’da *olor*- şekilleri yaşamaktadır (Clauson, 1972:150). Az. *otur*-, Trkm. *otur*-, Başk. *ultır*-, Tat. *utır*-, Kzk. *otır*-, Kırg. *otur*-, Y.Uyg. *oltur*- (KTLS 667) şekilleri görülür. Bugüne kadar fiilin kökeni ve *–Dur* ekinin ettirgenlik eki olup olmadığı meselesi tartışılmıştır. Marcel Erdal (1991: 780-515) *-Dur* ekinin ettirgenlik eki olmadığını, *oldur-/oltur*-‘ın, *olur*-‘ın varyantı olduğunu belirtmiştir. Fiil, Oğuzcada *otur*- şeklindedir. *l, r, y, n* gibi akıcı ünsüzler, tonsuz ve patlayıcı ünsüzlerle birlikte geldiklerinde eriyebilir.

Oltur- fiziksel olarak ‘bir şeyin üzerine oturmak, yerleştiği şekilde kalmak’ anlamından genişleyerek ‘tahta oturmak, hüküm sürmek’, ‘yerleşmek, ikamet etmek’ gibi anlamlara gelmiştir. Ayrıca ‘yapmak, yerine getirmek’, ‘bulunmak, yer almak’ gibi anlamlarla tarihî lehçelerde kullanılmıştır. ***Tek otur***- ‘sessiz ve sakin kalmak’ deyimiyle Kıpçak, Çağatay ve Özbek metinlerinde görülür. Özbekçede *otir*- tarihî metinlerdeki anlamları korumakla birlikte, anlam alanını genişletmiştir. ‘Bir işi, hareketi yapmaya girişmek’, ‘binmek (taşıtlar için)’, ‘ceza süresini tamamlamak’, ‘uygun olmak, yakışmak’ gibi anlamlar kazanmanın yanı sıra, birleşik fiillerde yardımcı fiil olarak asıl fiili vurgulamak ve *-otir* eki ile şimdiki zaman işlevinde kullanılmıştır.

170. Ornat- : 1. “yerine koymak, yerleştirmek” **Kar**: *Men neŋ ornattım*. (Ben o şeyi yerine koydum.) DLT I 266, *Ornatur sen mü’minlerni oldurġu yerlerde toḳuşḳa* KT (Rylands) 3-121; **Harz**: *Tört aḍaḳlarıga mermer ornatmış* KE 146v-19, *Mēveler yarattı*

nūrdın taḳı daraḫt içinde ornattı tėdi NF 320-1, *Düşenbe erdi, aynı künni yarattı, yulduzlar yarattı, felek içinde ornattı* SK 2a-4, *Ornattı temürni süngü ucınġa* ME 66-2; **EAT**: *İslām dininin ḳānūnlarını, ḳavāidlerini ornattı* TS V 3012; **Kıp**: *Ornat-* 'yerleştirmek' TZ 222, **Çağ**: *Kerem devḥası ḳayda ornatsa ʿırḳ felekdin keçer-gü anıŋ ḳāmeti* SibGT 106b-7, *ornat-* 'yerleştirmek, bir nesneyi bir yere vurmak, berkiştirmek, sançmak, mıhlamak' Abuş 975, *ornat-* 'oturtmak, yerleştirmek, ornaştırmak, temelleştirmek, cabca koymak' ŞSL 78; **Özb**: *Kämångä çäpdästlik bilän oq ornätdi vä çåpib bårayåtgan åt üstidän nişångä åtdi*. (Yaya sol eli ile oku yerleştirdi ve koşup giden atın üstünden nişana attı.) Yulduzli Tünlär, 18.

2. "kurmak, monte etmek" **Özb**: *Suyunçini çözävering, biz telefon ornätgäni keldik*. (Müjde! Biz telefon kurmak için geldik.) Girdåb, 103.

3. "bağ kurmak, ilişki kurmak" **Özb**: *Åvrupå ählі bu årädä musulmånlär bilän yaxşi munåsäbät ornätib cudä köp måddiy vä mä'näviy fäydä kördilär*. (Avrupa ahalisi bu arada müslümanlarla iyi ilişkiler kurarak çok fazla maddi ve manevi fayda gördü.) Hind Seyyåhining Qissäsi, 16.

4. "herhangi bir durumu meydana getirmek, hayata geçirmek" **Özb**: *Kättä-kiçik uruşlär, isyånlär! Ädålät ornätmåqçi bolib tökilgän qånlär*! (Küçük küçük savaşlar, isyanlar! Adalet getirmek isterken dökülen kanlar!) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 50.

Ornat-, *orna-* 'yerleşmek' fiilinin ettirgen biçimidir. *Orna-*'daki *or'*un isim veya fiil kökenli olup olmadığı tartışmalıdır. Taranan metinlerde 'koymak, yerleştirmek, yerleşmek' anlamında bir *or-* fiiline rastlanılmamıştır. O. Fikri Sertkaya (2019), *Orun Kelimesinin Etimolojisi Üzerine* adlı yazısında *oron* > *orun* 'makam, mevki yer' kelimesini, Anna V. Dıbo'ya dayanarak, Çince *roŋ* 'taht; yer' kelimesiyle temellendirmiş, Çinceden Türkçeye *ron* olarak girdiğini, ancak Türkçede *r-* sesi ile kelime başlamadığından, *o-* ön sesini (*protez*) alarak *oron* şeklinde kullanıldığını ifade etmiştir. *Orun* ismine *+A-* türetme ekinin gelmesi ve vurgusuz, dar, orta hece ünlüsünün düşmesiyle *orna-* fiili oluşmuş olmalıdır: *Oron+a-* > *orun+a-* > *orna-*. *Ornat-*, tarihî lehçelerde 'yerleştirmek' anlamı ile yer almıştır. Özbekçede *ornat-* 'yerleştirmek' anlamından 'kurmak, monte etmek', 'bağ kurmak, ilişki kurmak' ve 'bir durumu meydana getirmek, hayata geçirmek' gibi birbiriyle bağlantılı anlamlarla kullanılarak anlam alanını genişletmiştir.

171. Otla-: 1. “hayvanlar için ot vb. türden şeyleri yemek” **Kar**: *At otladı*. DLT I 285, **Harz**: *Yılḳı kördi otlayur* KE 139v-10, *Ey ana bu ḳoylar ḳayu yerde otlayurlar*? NF 298-11, *Kéyikler taḳı cānvarlar birle otlaġay* SK 56b-14, *Otladı yıḳılar ʿalaf yedi* ME 137-5; **Kıp**: *Ḳaçan irişse biş tifege otlaġan bolsa yazıda taḳı anıŋ öze bir yıl çefrülse anıŋ içinde bir ḳoy birgey toḳuz tifege tigi* İM 245b-3, *otla-* ‘hayvan otlamak, raʿā’ Kİ (Özyetgin: 588); **Çağ**: *Būstānıda sünbül ve reyāḥīn otlaġan āhū müşgler töker* ŞHD 167a-7, отла- ‘pastis’’ (Fazılov II 175); **Özb**: *Qaytib çämängä kirsä bir sigir gülni båsib yänçib otläb yürgän émiş*. (Tekrar çayıra döndüğünde bir inek çiçeği ezip çiğneyerek otlamaya devam etmiş.) Ötkän Künlär, 204.

2. “ilgisiz şeylerden bahsetmek, boş konuşmak, gevezelik etmek” **Özb**: *Negä båyä ulärning åldidä ågzingizgä kelgänini otlädingiz?* (Neden az önce onların önünde ağzınıza geleni söylediniz?) Mehråbdän Çäyån, 49.

Otla- Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülmeye başlar. Hayvanlar için ‘ot vb. şeyleri yemek’ anlamında kullanılır. Özbekçede bu anlam kullanılmakla birlikte, fiil mecazlaşmıştır. ‘Sohbette ilgisiz şeylerden konuşmak, gevezelik etmek’ anlamıyla argo kullanım bulunmaktadır.

172. Oy-: 1. “oymak, delmek” **E.Uyg**: *Oyma er oġlanın kisisin tutuġ urupan oş iç oyġalı barmış* IB 29, *Közümüzni oyup yiyür biz* Maytr. 110-18, *oy-* ‘delmek, çukur açmak’ EUTS 145; **Kar**: *Ol ḳaġun oydı*. (O, kavun oydu.) DLT I 174; **Harz**: *Yérni suwġa tegi oydı* KE 61r-8, *Oydı ḳavunnı* ME 98-7, *oy-* İMüh 86A-9; **Çağ**: *Ġamzeŋ atımcısı oḳı nāfını oydı çīn ara* LD 140, *oy-* ‘yüksük, engüştāne şīme faşla, kazmak, delmek’ ŞSL 103; **Özb**: *-Uyätsiz! Yåş qizgä tikkän közläringni oyib ålämän*! (Utanmaz! Genç kıza bakan gözlerini oyacağım!) Qutlug Qån, 144.

2. “sıkıştırmak, yerleştirmek” **Kar**: *Ol unuġ oydı*. (O, unu basarak sıkıştırdı.) DLT I 174.

3. “bir nesne ile bir şeyi kesmek” **Özb**: *İskänä bilän yågåç oymåq* (mengene ile tahta kesmek) ÖTİL II 499.

4. “sert çimdiklemek” **Özb**: *Bärmåqläri bilän oyib åldi*. (Parmaklarıyla çimdikledi.) Hojiyev, 313.

Oy-, ilk kez Eski Uygurca metinlerde görülmeye başlamış, günümüze kadar gelmiştir. 'Delmek', 'kazmak' anlamlarında kullanılmıştır. Yalnızca *DLT*'de görülen 'yerleştirmek, sıkıştırmak' anlamı da mevcuttur. Özbekçede *oy-* 'kazmak, delmek', 'kesmek' anlamlarının yanı sıra, 'sertçe çimdiklemek' anlamını karşılamıştır. Fiilin anlam alanı genişlemiştir.

173. Oyan- < oḍan-: 1. "uyanmak" **E.Uyg**: *Oḍun-* 'uyanmak, kendisine gelmek, hatırlamak' EUTS 138, *Öze belinglep oḍunup kelti* AYÇağatay 621-1; **Kar**: *Ġāfıllıḳtın oḍanmaḳ beyanı ḳılınur* KB 65, *uḍun-* 'uyanmak' DLT I 200; **Harz**: *Süleymān oyġandı, ol ḫātun ṣofra keltürdi* KE 143v-14, *Ḳamuġı uyḳu içinde turur, ḳaçan kim ölseler ol vaḳtın oyġanurlar* NF 398-7, *oyan-* İMüh 87B-2, *Oyġandı uyḳusın-dın* ME 143-1; **EAT**: *Ḳan Ṭuralı sermürdi oyandı, örü turdı* DK 193-13; **Kıp**: *Uyandum* Lat. *reuigilauj*, Far. *āgāh şudem* CC 24b-6, *ḫamr mesti uyġanur yarım kiçe* GT 244-1, *İrte oruç tutmaḳḳa yāḫūd ḳonaḳ uyanmasın üçün yise mubāḥ bolur* İM 449b-2, *uyan-* TZ 272, *oyan-* 'uyanmak, isteyḳaẓa' Kİ (Özyetgin 589); **Çağ**: *Yigit yüzige kün ısıġı ötümegünçe uyḳusıdın oyġanmadı* SibGT 66b-7, *Anı ol şeklde körse küle küle uyanġay dip* ŞHD 18a-4, *uyan- / uyġan-* LD 2708, 1296, *oyḳan-* Abuş 984, *oyġan-* 'uyanmak, ṭayaḳḳuz itmek' ŞSL 102; **Özb**: *Åtäbek tüşgä yaqin uygångaç Häsänäli çåy håzirlädi*. (Atabey öğleye doğru uyandığında Hasanali çay hazırladı.) Ötkän Künlär, 112.

2. "gerçekleri anlamak, kavramak, farkına varmak" **Harz**: *Ol yetti sıġırnı yoḳ ḳılur, anı körüp ḳorḳtum oyġandım tép muʿabbirlerge tüşüm yoruġın yoruŋ tédi* KE 89v-8; **Çağ**: *Ey kim ellig bardı uyḳuda sen / oyġan āḫir kim at hem öy ḳoda sen* SibGT 2a-8, *Ġaflet uyḳusıdın oyġan ger tiler bolsaŋ murād* BD 32-4; **Özb**: *Millät uygånsin, közini åçsin, oqisin, bilim ålsin, mädäniy millätlär qatårigä kirsin*. (Millet uyansın, gözünü açsın, bilim öğrensin, medeni milletler seviyesine girsin.) Keçä vä Kündüz, 183.

3. "belirmek, ortaya çıkmak" **Özb**: *Kümüşdä häm qizgançiqlik hissi uygångän.* (Gümüş'te de bir kıskançlık hissi ortaya çıkmış.) Ötkän Künlär, 184.

4. "kendine gelmek, canlanmak" **Özb**: *Yängi uygångan yäm-yäşil bärgçälär bilän yäsängän däraxtlär quyåş nuridä çomilädi*. (Yeni uyanan yemyeşil yapraklar ile süslenmiş ağaçlar gün ışığında yıkandı.) Qutlug Qån, 82.

Uyan-, Eski Uygur ve Karahanlı metinlerinde *oḍan-* ve *oḍun-* şeklindedir. Harezm döneminden itibaren *-ḍ- > -y-* değişimi ile *oyġan-* şekline gelmiştir. Metinlerde *oyan-* ve *oyġan-* şeklinde yer almıştır. Bazen aynı metinde iki yapı da kullanılmıştır. *Uyan- / uyġan-* gibi dar ünlülü şekilleri de görülür. Clauson (1972: 62) **oḍ-* fiilinin dönüşlü hali olarak açıklar. **Oḍ-u+n- >> oyġan-* şeklini almıştır. */Y/* sesinin darlaştırıcı etkisi ile *uyan- / uyġan-* şekilleri oluşmuştur. *Uyan-* 'uykudan uyanmak' dışında 'kendine gelme, farketme, harekete geçme' mecaz anlamını tarihî lehçelerde taşımıştır. Özbekçede de fiziksel anlamını taşımakla birlikte, 'belirmek, ortaya çıkmak', 'gerçekleri anlamak, fark etmek' ve 'kendine gelmek, canlanmak' gibi özellikle mecaz anlam yönünden genişlemiştir.

174. Oyna-: 1. "oynamak, eğlenmek, zevkli vakit geçirmek" **E.Uyg**: *Anta oynayu ırlayurlar* Maytr. 32-11; **Kar**: *Ol menıŋ birle oynadı*. (O, benimle oyun oynadı.) DLT I 226, *Elik külmiz oynar çéçekler öze / Sıġun muyġaḳ aġnar yorır tép keze* KB 79, *Ḳoḍġıl olarnı kirsünler, oynasunlar körgınçe olar künlerini* KT (Rylands) 43-83; **Harz**: *Yana yöridiler, kördiler oġlan oynayurlar* KE 130r-21, *Yezīd ḫamr içer taḳı béçinler birle, itler birle oynar* NF 183-11, *oyna-* İMüh 95A-10, *Puslanç oynadı anıŋ birle* ME 123-2, *Éki top oynaġalıŋ ḳayumız yaḫşı oynar* HŞ 1374, *Oġlanlar yılan birle oynaġay* SK 56b-15; **Kıp**: *Oynardum* Lat. *lusi*, Far. *bāzī kärdäm* CC 16b-6, *Bir toyġa anıŋ öze ḳopuz çalmaḳ, oyna*maḳ *bolsa eger bilse anı icabet ḳılmaġay* İM 358b-5, *oyna-* 'oynamak, laʿibe' Kİ (Özyetgin 591); **Çağ**: *Oyna-* 'ḫareket, raḳs, yürek itmek, ḫelecān, ġaleyān itmek' ŞSL 104, ойна- 'igrat', zabavlyat'sya, ustraivat' zrelişe, riskovat' jizn'yu' (Fazılov II 166); **Özb**: *Értädän keçgäçä yäylåv dälädä tinmäy oynäb çärçägän şox bålälärni bir lähzädä vä birdän uyqi åldi*. (Sabahtan akşama kadar, yaylada dinlenmeden oynayan yorgun, yaramaz çocuklar, bir anda ve aniden uykuya daldı.) Qutlug Qån, 36.

2. "cilveleşmek" **Harz**: *Ḳuma birle ḫātun ḳatında oynamaḳ ḫātunnı ḫōrlamaḳ bolur* NF 192-14; **Çağ**: *Tartıp ilgini ḳuçup boynını aġzını öpüp / Tanġaççа oynamaḳ iş irdi ni ḫoş oynaş idi* BD 108-9.

3. "kımıldamak, hareket etmek" **EAT**: *Altumda al aygırum ne begenmezsin, seni gördi oynar* 248-8; **Kıp**: *Niçük baş oynasunlar terk itip can* GT 44-6, *Timüri aġaçındın*

oynaġay boşanġay MG 65b-3; **Çağ**: *ʿIşḳıŋa başım birip çevgān-min ü oynar-min* ŞHD 119b-4, *Sözlerde ḳaçan kim közi ḳaşı bile oynar* LD 516, *Siniŋ üçün ol ki başın oynamadı hīç* BD 13-3, *Üstümge minip oynadı, iḫtiyārımnı aldı* ŞT 101a-12; **Özb**: *Sälim indämädi, såatining åltin zäncirlärini oynäb ävvälgidäy otiräverdi*. (Salim sesini çıkarmadı, saatinin altın zincirleriyle oynayarak önceki gibi oturuverdi.) Qutlug Qån, 17.

4. "şakalaşmak" **Harz**: *Oyna-* 'şaka yapmak' İMüh 95B-3; **Kıp**: *Ol pehlevān yigit bilen oynay küle kilür* GT 297-2.

5. "tehlikeye düşürmek" **Çağ**: *Kim kim uruş küni şeksiz cānı birle oynayur ḳaçsa ʿālem çérigini ḳanı-dın pür-ḫūn ḳılur* SibGT 8b-11.

6. "sahnede herhangi bir rolü icra etmek" **Özb**: *Änä oşändä båş roldä u kişini oynätäsizmi yä özingiz çiqib oynäysizmi?* (İşte bu durumda başrolde o kişiyi mi oynatırsınız yoksa kendiniz mi çıkıp oynarsınız?) Şåvqin, 64.

7. "belli kurallar çerçevesinde bir oyunla meşgul olmak" **Kıp**: *Ḳumār oyna-* İM 86a-1; **Özb**: *Şähmät oynämåq* (satranç oynamak), *futbol oynämåq* (futbol oynamak) ÖTİL II 500.

8. "oynamak, raks etmek, dans etmek" **Özb**: *Ortädä on-ålti-on yetti yäşär bäççä oynäydi*. (Ortada on altı on yedi yaşlarında bir oğlan oynar.) Qutlug Qån, 30.

Oyna- Eski Uygur metinlerinden itibaren görülür. *Oyun+a-* > *oyna-* şeklindedir. 'Vakit geçirmek, eğlenmek için yapılan bir uğraş' anlamındadır. Fiilin anlam alanı zamanla genişlemiştir. 'Cilveleşmek', 'kımıldamak, hareket etmek', 'şakalaşmak', 'tehlikeye düşürmek' anlamlarında kullanılmıştır. Özbekçede bu anlamlar korunmakla birlikte, 'rol icra etmek', 'bir oyunla meşgul olmak' ve 'raks etmek, dans etmek' gibi anlamlarla genişlemiştir.

175. Oz-: 1. "geçmek, ileri gitmek, öne geçmek" **OY**: *Oza kelmiş süsin kül tigin aġıtıp toŋra bir uġuş alpaġu on erig toŋa tigin yoġınta eğirip ölürtümüz* KT K7; **Kar**: *Anıŋ atı uzdı*. (Onun atı geçti.) DLT I 173, *Neçe kördüm erse isizler işi / Ozu bolmadı ay biliglig kişi* KB 248, *Eger bir kelime ozmasa İḍiŋdin atanmış zamānḳa tegi ḥükm ḳılġaytı* KT (Rylands) 42-14, *oz-* AH 372; **Harz**: *Resūl ozup barurda erklig ferişte'ī kim yérge erklig turur* KE 190v-8, *Bu yiğitlerdin ḳayu biri ozup turur?* NF 432-14, *oz-* 'öne

geçmek' İMüh 91B-4, *Zekāt bérmese kim malındın oza* MM 196-1, *Ozdı andın, çıḳtı andın* ME 76-6; **Kıp**: *Ozdıŋ uçmışley / yürüp barçalarnı ozdıŋ* CC 71b-5, 6, *Ozup kiçti aşıḳḳan aṭlı irni* GT 333-2, *Atı yügrüg bolsa bilinse kim ol ozar* İM 449a-1, *oz-* MG 58a-6, *oz-* 'geçmek, üstün olmak, esbaḳa' 591; **Çağ**: *Şibānī nālişi tündin ozuptur / Ne zülfke tüştüm uş ozdum digende* ŞHD 11a-12; **Özb**: *Terimçi yåşlär kezär biri ozib biridän*. (Pamuk toplayan gençler birbirini geçerek gezer.) ÖTİL II 497.

2. "kurtulmak" **OY**: *Beş balıḳ anı üçün ozdı* BK D28; **E.Uyg**: *Yaġlıġ ḳamıç bulupan yalġayu tirilmiş, ölümde ozmiş tir* IB 13, *Ol ḳalın erüş yaġı yavlaḳta ozar ḳurtulurlar* KİP 57.

3. "başkaldırmak" **Çağ**: *Daḫı bilgil uşbu yataḳ yaḫşı / Oḳlamasa çaġdavul köpdin ozar* ŞHD 50a-13.

4. "galip gelmek" **Özb**: *Birläşgän ozär, birläşmägän tozär.* mak. (Birleşen galip gelir, birleşmeyen yok olur.) ÖTİL II 497.

Oz-, Yazıtlar döneminden itibaren metinlerde görülmeye başlar. 'Geçmek' temel anlamından 'kaçmak' ve 'geride bırakmak' anlamları gelişmiştir (Clauson, 1972: 279). Eski Uygurca metinlerde 'kurtulmak, serbest kalmak' anlamıyla yaygın kullanılmıştır. Ayrıca, *oz- kutrul-* şeklinde ikileme olarak geçer (AYAyazlı 0343). Tarihî lehçelerde birbirleriyle bağlantılı 'öne geçmek, ilerlemek, aşmak' anlamında kullanılmıştır. Çağatay döneminde yalnızca bir yerde 'başkaldırmak' anlamına rastlanmıştır. Çağataycadan sonra ise fiilin kullanımının azaldığı gözlenir. Taranan Özbekçe romanlarda *oz-* fiilinin kullanımı çok nadirdir. *Özbek Tiliniŋ İzåhlı Lügätı'*nda verilen cümle örnekleri genelde atasözleridir. Bu durum, fiilin anlam alanının giderek daraldığını göstermektedir.

176. Öçür-: 1. "söndürmek" **E.Uyg**: *Nızvanı otın öçürür siz* KİP 203; **Kar**: *Ol otuġ öçürdi*. (O, ateşi söndürdü.) DLT I 177, *Bu otuġ negü teg öçürse öçer / Kerek erse körklüg ya körksüz ḳuçar* KB 3609, *Tilerler kim öçürseler Taŋrı nūrını ağızları birle* KT (Rylands) 61-8, *Ḥalimlıḳ suwın saç ol otnı öçür* AH 340; **Harz**: *Tamuġ otın olarġa öçürüp yazuḳların yarlıḳap tamuġ otından āzād ḳılsa ne ʿaceb bolġay* KE 189-19; **Çağ**: *Ḥıḳd otını ḥilm suyı birle öçürgil* SibGT 24b-2, *Tofraġ ġālib bolsa otnı öçürür* MK 102b-2, *Bu otnı öçür vaṣl ile ay āb-ı zülālım* LD 1237, *Meger bu su bile ol şūʿleni*

öçürgey min BD 120-2, *öçür-* ‘mum söndürmek, söndürmek’ Abuş 984, *öçür-* ‘iṭfā itmek, söndürmek’ ŞSL 71; **Özb**: *Kumri tåqçädägi şämni öçirdi*. (Kumru raftaki mumu söndürdü.) Mehråbdän Çäyån, 73.

2. “yatıştırmak, sakinleştirmek” **Kar**: *Anıŋ öpkesin öçürdi.* (Onun öfkesini yatıştırdı.) DLT I 177.

3. “acılardan kurtarmak” **E.Uyg**: *Yalaŋuḳ azunınta barmışlarıġ öçürtüŋüz olarnıŋ üküş törlüg emgeklerin inçip uzatu aşayurlar* AYUçar 0082.

4. “soluğunu kesmek” **Kar**: *Ol anı urup tını öçürdi*. (O, onu döverek soluğunu kesti.) DLT I 177.

5. “silmek” **Özb**: *Bir däftäri bår, özi yåzib özi öçirädi*. (Bir defteri var, kendisi yazıp kendisi siler.) Keçä vä Kündüz, 236.

Öç- ‘ün ettirgeni olan *öçür-*, bazı metâforik anlamlarla genişlemiştir. ‘Yatıştırmak, sakinleştirmek’, ‘acılardan kurtarmak’ ve ‘soluğunu kesmek’ gibi anlamlar Karahanlı ve Eski Uygur metinlerinde kullanılmış olan metâforik anlamlardır. Metinlerde en çok ‘söndürmek’ anlamıyla yer alır. Özbekçede *öçir-* şeklindedir. Özbekçede ‘söndürmek’ anlamının yanı sıra ‘silmek, kazımak’ anlamını da kazanmıştır. Geçmişten bugüne bakıldığında, fiilin anlam alanı genişlemiştir.

177. Ögren-: 1. “öğrenmek, bilmek, tanımak” **Kar**: *Ol bilig öğrendi*. (O, bilgi öğrendi.) DLT I 252, *Uḳuşta adın barça erdemlerig / Kişi ögrenür ötrü yetlür bilig* KB 1683; **Harz**: *Seniŋ birle sözleşti, mendin ne ögrenür-sen* KE 129v-15, *ʿİlm ögrengen kişi erteke tegi yatur-mu bolur?* NF 223-7, *Velī ʿışḳ tili bir ʿaceb til turur / Kim öğrense bu til bu cānın bérür* MM 334-1, 2, *ʿİlim öğrendi, ot aldı taḳı bilig öğrendi* ME 134-1, *Né aysalar sen ögren ey yār* HŞ 3832; **EAT**: *Hüneri oġul atadan mu görür ögrenür, yoḫsa atalar oġuldan –mı ögrenür* DK 125-11; **Kıp**: *Övren-* CC 3a-19, *övren-* RS 186a-13, *ögren-* KK 82b-13, *Ol ʿilm kim ögrenürler munlar saṭīrler turur* ‘öğrenmek, hayvanlar için evcilleşmek’[22] İM 19b-8, *ören-* ‘öğrenmek, bilmek’ TZ 226, *ögren- / ören-*

[22] *İrşādü’l-Mülük Ve’s-selātin*’de *ögren-* ‘öğrenmek; hayvanlar için evcilleşmek’ anlamlarıyla verilmiştir. Metindeki ikinci anlam için cümle örneğine bakıldığında *ögret-* fiili olduğu görülür. Bu durumda

‘öğrenmek, teʿalleme’ Kİ (Özyetgin 593); **Çağ**: *Gül bile bolmasa muʿaṭṭar dimāġ / ögrenür anıŋ bile bulur yaraġ* SibGT 68b-3, *Hem resūller hem melāyik sindin ögrenür sabaḳ* ŞHD 6b-12, *Gül ögrenür oḫşar çemen-ārāylik andın* LD 1578, *Ögrengeli ʿilm ṭālib-i ʿilm kerek* BD 239-2, *örgen-* ‘öğrenmek’ Abuş 986, *örgen-* ‘öğrenmek, alışmak, taʿallüm itmek, ezberlemek’ ŞSL 76, өгрән- ‘uçit’sya, izuçat’, uznat’’ (Fazılov II 185); **Özb**: *Änvär bir yil içidä hisåbni örgändi.* (Enver bir yıl içinde hesap ilmini (cebir) öğrendi.) Mehråbdän Çäyån, 27.

2. “alışmak, âdet hâline getirmek” **E.Uyg**: *Eḍgüler birle ḳatılu ḳarılu urġalı ögrenmiş erser* Maytr. 80-19; **Harz**: *Tünle ṭāʿat ve ʿibādatḳa ögrengen mu’minniŋ lezzeti ziyādaraḳ turur* NF 315-10; **Kıp**: *İnʿāmına iḥsānına ögrenip tururlar* GT 95-7, *Ḳaçan tileseŋ kim at üstünde ḳılıç çapmağa ögrengey-sen* MG 96a-8; **Çağ**: *Örgen-* ‘öğrenmek, alışmak’ *bu ḫalḳġa ve ḫalḳ muŋa örgensün* ŞT 94b-9; **Özb**: *Men yålgizliqgä örgängänmän.* (Ben yalnızlığa alışmışım.) Ötkän Künlär, 182.

3. “tecrübeli birinden işin usulünü, yol yordamını öğrenmek” **Özb**: *Çindän bilimli, aqlli Qurbånåydän köp närsä örgängäni undän könglidä minnätdår ékänligini häm sezdi*. (Gerçekten bilgili, akıllı Kurbanay’dan çok şey öğrendiğini ve bundan dolayı içinden ona minnettar olduğunu da sezdi.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 59.

4. “dikkatlice gözlem sonucu farketmek, anlamak, çözmek” **Özb**: *Fäktlärni örgän-* ‘gerçekleri öğrenmek’, *birårvning xaräkterini örgän-* ‘birinin karakterini öğrenmek’ ÖTİL II 510.

Ögren-, *ögür-e-* fiilinin dönüşlü halidir. Marcel Erdal (1991: 609), *ögren-(t-)* fiilini ‘sürü’ anlamına gelen ve daha sonra ‘evcil hayvan’ ve ‘dost, arkadaşça’ anlamlarını karşılayan *ögür* isminden gelebileceğini belirtir. ‘Âdet, gelenek’ anlamına gelen *ögreyük* kelimesini de aynı bağlamda açıklar. *Ögren-*, **ögür+e-n- > ögren-* şeklinde bir gelişim göstermiştir. ‘Evcil olmak; ehli olmak’ anlamından bir işi tekrarlayarak yaptığı için o işe ‘alışmak’ ve o işi ‘öğrenmek, bilmek’ anlamları gelişmiştir. Türkçede *ögren-*, *alışmak* kavramı ile açıklanmıştır (bk. *alış-* mad.). Bir şeyi öğrenebilmek için önce alışmak, âşinâ olmak ve âdet hâline getirmek gerekir. Yani

---

‘alıştırmak’ bağlamında ‘hayvanları evcilleştirmek’ anlamı vardır: *Ni kim öġretse kişilerge keḏiklerden anı bismil ḳılmaḳ iḫtiyārī turur* (İM 454b-8).

sözün kısası öğrenmenin yolu alışmaktan geçer. Eski Uygur döneminden itibaren Harezm, Kıpçak, Çağatay metinlerinde ve Özbekçede yönelme eki ile birlikte 'alışmak' anlamında sıkça karşımıza çıkar. Bunun yanında 'ilim, irfan, hüner öğrenmek, öğrenim görmek' tarihî lehçelerde karşılaşılan anlamdır. Bazı Kıpçakça eserlerde *-g-* > *-v-* sızıcılaşmış hali ile *övren-* şeklinde görülür. Özbekçede *örgän-*, metatezli şekilde görülür. 'Öğrenmek' ve 'alışmak' anlamının yanı sıra 'birinden işin usülünü öğrenmek' ve 'anlamak, farketmek' anlamlarında kullanılmıştır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

178. Öl-: 1. "ölmek, hayatı sona ermek, yaşamaz olmak" **OY**: *Öd teŋri aysar kişi oġlı ḳōp ölgeli törümiş* KT K10; **E.Uyg**: *Bıçılıp üzülüp yeme ölmegey* Dış 696; **Kar**: *Alp Er Toŋġa öldi mü / Issız ajun ḳaldı mu / Öḍlek öçin aldı mu / Emdi yürek yırtılur* DLT I 41, *Ḳalı télve ursa kör ölse kişi / Ölüm yoḳ aŋar hem birilmez şişi* KB 295, *Biliglig er öldi atı ölmedi / Biligsiz tirig erken atı ölüg* AH 95; **Harz**: *Tirig érken ölmek hevā yönidin* MM 270-1, *Ölümge yaḳın ḳılındı er, öldi er* ME 131-4, *Yoḳ érse bu küyük içre oḳ öldüm* HŞ 1567; **Kıp**: *Bizni tirgizmekge öldi* CC 71b-4, *Yā tonını bıraḳdı küneşke ölsün tip yā tonını yüwse ölsin tip żāmin bolur* İM 356a-2, *öl-* TZ 225, *öl-* 'ölmek, māte' Kİ (Özyetgin 595), *öl-* KK 84b-2; **Çağ**: *Dostlar siz melāmet étmeŋiz / Kim bu yolda muḥib öler bolur* SibGT 73b-12, *Tiritti ol ṣanem öldüm digende* ŞHD 10b-13, *Derd-i dil birle ölerdin özge dermān ḳalmadı* LD 1878, *Bu yaŋlıġ bilsem irdi hicrniŋ mühlik ḳara şāmın / Birür mü irdim ölgünçe iligdin vaṣl āyā min* BD 38, *öl-* 'ölmek' Abuş 985, *Yigirmi miŋ çaḳlıḳ kişileri öldi* ŞT 66a-4, өл- 'umirat', bıt' ubit'ım' (Fazılov II 190), *öl-* 'ölmek, terk-i ḥayāt itmek, öltürmek, ihlāḳ, ifna itmek' ŞSL 95; **Özb**: *Sizdän bir kün song Håmid öldi*. (Sizden bir gün sonra Hamit öldü.) Ötkän Künlär, 153.

2. "yok olmak, gözden kaybolmak" **E.Uyg**: *Yeme kün ay ölür tedimiz erser erksizin tuġar batar erki* Huas 61.

3. "gücünü yitirmek" **Çağ**: *ʿĀḳıbet ölgüsi bu yaḫşı yaman / Ölmegey kimnüŋ atı bolsa ḥasen* SibGT 2b-1.

4. "aşırı derecede ihtiyacı olmak" **Çağ**: *İçme néçe ʿaṭşḳa ölseŋen / İt aġzıdın artġan sunı* SibGT 35b-7.

5. “özelliğini kaybetmek, işe yaramaz hale gelmek” **Özb**: *Ölgän ohäk* (ölmüş kireç) Hojiyev, 308.

6. “faaliyetini durdurmak” **Özb**: *Båzår öldi*. (Pazar öldü.) Hojiyev, 308.

7. “yok olmak, sönmek, bitmek” **Özb**: *İştahasi öldi*. (İştahı yok oldu.), *Häfsäläsi öldi*. (Hevesi yok oldu.) ÖTİL II 504.

Öl-, Eski Türkçeden bu yana metinlerde yaygın olarak görülür. *Öl-* ile ilgili Ercilasun (2007: 371, 372) ‘yükselmek’ anlamına gelen *ör-* ve *ön-* fiilleri ile ‘göğe yükselen, uçan ruh’ anlamındaki *öz* kelimesi arasında bir bağlantı görmüş, *öl-* fiilinin ‘yükselmek, havalanmak’ anlamını içerebileceği için **ö-* fiiline dayandırmıştır. *Öl-*tüm canlılar için ‘ömrünü tamamlamak, yaşamın sonlanması, ruh ile bedenin birbirinden ayrılması’ anlamında kullanılmış, özellikle mecaz anlam yönünden genişlemiştir. ‘Yok olmak’, ‘gücünü yitirmek’, ‘özelliğini kaybetmek’ ve ‘faaliyetini durdurmak’ anlamlarıyla Özbekçede kullanılmıştır.

179. Öldür-: 1. “öldürmek, bir canlının yaşamına son vermek” **OY:** *Türk boḍun ölüreyin uruġsıratayin tir ermiş* KT D10; **E.Uyg**: *Üküş tınlıġıġ turalıġıġ ölürdümüz erser* Huas 148, *Ol kişig ölürgeli örletgeli saḳınsar* KİP 31, *emget- ölür-* ‘işkence ederek öldürmek’ AYAyazlı 0685, *ölür-* AYÖlmez 14, *ölür-* Maytr. 59-21; **Kar**: *Ol oġrını öldürdi* (O, hırsızı öldürdü.) DLT I 224, *Uwutḳa bolup ḳorḳlıḳ alplıḳ ḳılur / ögünçke bolup er özin öldürür* KB 2292; **Harz**: *Sézik birle kişini öltürmek neteg bolġay*? NF 175-16, *öldür-* İMüh 94B-4, *Ḳamuġ tiriglerni öltürür ve ölüglerni tirgüzür* SK 43a-15, *Duyduḳsuz öldürdi anŋa öldürdi anı sanmaduḳ yandın örtüli öldürdi anı* ME 148-8; **Kıp**: *Ḫaçḳa kérip öltürdiler* CC 72a-10, *öltür-* RS 185b-19, *İcāzet birgil kim bu vezīrni öltüreyim* GT 68-9, 24-11, *öltür-* İM 240a-3, *öltür-* TZ 225, *öltür-* ‘öldürmek, emāte’ Kİ (Özyetgin 597); **Çağ**: *Başlarını kesip barını öltürdiler* SibGT 10b-10, *öldür- / öltür-* ŞHD 4a-13, 174a-9, *Min ḫōd öltüredür sin revā kirek bolsa* LD 171, *Ger min öltürgülük min öltürgil / Yoḳ ise sürgülük isem sürgil* BD 126-6, *öltür-* ‘öldürmek, katletmek’ Abuş 986, *Eger Şāh Melikni yiberseŋ öltürürler* ŞT 95a-4, *öltür-* ‘öldürmek, ihlāḳ, ifna itmek’ ŞSL 93, өлтур- ‘ubivat’’ (Fazılov II 191); **Özb**: *Bir kün keçäsi hämmåmning ågilidä birävni öldirib ketibdirlär*. (Dün gece, banyoda biri öldürüldü.) Ötkän Künlär, 123.

2. “yok olmasına, ortadan kalkmasına yol açmak’ **Çağ**: *Néçeme zamāne öltürse muḥāl bolġay* SibGT 9b-1.

Öldür-, *öl-* fiilinin ettirgen hâlidir. Yazıtlar ve Eski Uygur dönemi eserlerde yalnızca *ölür-* şeklinde yer alır. Harezm, Kıpçak ve Çağatay dönemi metinlerde çoğunlukla *öltür-* şeklindedir. *Öldür-* somut olarak ‘birinin hayatına son vermek’ anlamında kullanılmıştır. Soyut anlamda ‘zaman öldürmek’ ve ‘bir şeyi yok etmek’ anlamında kullanılmıştır. Özbekçede *öldir-* şeklinde olan fiil, ***étini öldir-*** deyimi ile ‘hissizleşmek’ anlamında kullanılmıştır. Fiil, mecaz anlam yönünden genişlemiştir.

180. Ön-: 1. “bitkiler için büyümek, yetişmek” **Kar**: *Ot öndi*. (Ot bitti.) DLT I 169, *Yaġız yér baḳır bolmaġınça ḳızıl / Ya otta çéçek önmegince yaşıl* KB 120; **Harz**: *Ékip önse né kim bériŋ tér zekât* MM 200-1, *Yörgeşdi yaş ot, ḳawut boldı yaş ot, sıḳ öndi* ME 145-1, *Cümle canāvarlar kim bar erse cümlesi ot öner ték öngey-ler* SK 28b-4; **Çağ**: *Sıġ yérde sünbül üner u şūr içre ḫas tiken, biliŋler sünbül ünmes şūre yérde* SibGT 12b-2, *Lāleler baġrımdın öndi ʿışḳ otında zār-min* ŞHD 112b-9, өн- ‘rasti, vırastat’, vırasti’ (Fazılov II 193); **Özb**: *Çiğit ünib çiqdi*. (Tohum filizlendi.) Hojiyev, 271.

2. “çıkmak, gitmek” **E.Uyg**: *Ön-* ‘çıkmak, yükselmek, yaymak, türemek’ EUTS 151; *Yaġışlıġ yirdin önüp bardı* Maytr. 10-8, *Uluġ suwḳa kirser ölimegey sıġta tegip öngey* KİP 17; **Kar**: *Ol ewge öndi*. (O, eve gitti.) Uyg. DLT I 169.

3. “yetişmek, olgunlaşmak, büyümek” **Özb**: *Birinçi sinifgä kelgän bålälär on yil içidä ünib ösib yigit-qizlärgä äylänibdi*. (Birinci sınıfa giden çocuklar on yıl içinde büyüyüp olgunlaşarak genç kızlara dönüştü.) Hojiyev, 271.

4. “olumlu sonuç almak, gerçekleşmek” **Özb**: *Çärçägänning yoli ünmäs*. (Yorgunun işi olmaz.) Hojiyev, 271.

Ön- fiilinin *DLT*’de Uygurca olduğu belirtilmiştir. Eski Uygur kaynaklarında ‘çıkmak, yükselmek’, ‘yaymak’, ‘türemek’ ve ‘gitmek’ anlamlarında kullanılmıştır. Oğuzcada *ön-* yoktur. Tarihî lehçelerde çoğunlukla bitkiler için ‘yükselmek, yetişmek’ anlamında kullanılmıştır. Özbekçede *ün-* şeklindedir. Anlam alanı genişlemiş, ‘yetişmek, olgunlaşmak’ anlamı genelleşerek insanlar için de kullanılmış ve ayrıca ‘olumlu netice almak, gerçekleşmek’ anlamını kazanmıştır.

181. Öp-: 1. "çorba vb. için içmek, höpürdeterek içmek; yutmak" **Kar**: *Mün öpdi.* (Çorba içti.) bkz. *op-* DLT I 163, *Ne törlüg ne yaŋlıġ kişi ḳoptı kör / Yaġız yér olarıġ yédi optı kör* KB 6403; **Harz**: *Āḫır aymazmen uş kim sen ant sındur susadım bārī öp bir niçe ḳandur* HŞ 1693, *Opa içdi şōrbānı, optı şōrbānı* ME 150-5; **Kıp**: *Öp-* 'höpürdetmek' TZ 226.

2. "öpmek, dudakları bir şeye veya birine değdirmek" **Kar**: *Ol meni öpdi*. (O, beni öptü.) DLT I 163, *Ḳayu sıġnu keldi tiledi köşik / Ḳayu keldi öpti éligke éşik* KB 451; **Harz**: *Éligin öpti, éltip törde orun bérdi* KE 189 189r-15, *Velikīn men kördüm kim Paygāmbar seni öper erdi* NF 272-16, *öp-* İMüh 87B-12, *Eger öpse ḳuçsa yigit rūze-dār* MM 170-1, *Öpdi taşnı tüpledi anı* ME 141-7, *Circīsniŋ yüzin közin öpti* SK 49b-11; **Kıp**: *Öper-mén* CC 19b-22, *öp-* RS 187b-5, *Şeyād sen öptüŋ bolġay, yā tutuŋ bolġay* İM 404b-2, *öp-* 'öpmek, ḳabbele' Kİ (Özyetgin 598); **Çağ**: *Ol ẕeḳannı öpe vü gül-günedin neẓẓāre ḳıl* ŞHD 96a-1, *Tā öpti lebiŋni iy ṣānem cam* LD 2703, *Aġzıŋġa öper sözin bitiy almaş min* BD 228-3, *öp-* Abuş 986, *öp-* 'būs u leṣm ve taḳbīl itmek' ŞSL 64, *Suvar asrunı öpüp bolup turur tidi* ŞT 93a-6, өп- 'tslovat'' (Fazılov II 195); **Özb**: *Änvär, Ränåning såçini silädi, ikki qoli bilän båşini kötärib yüzidän öpti*. (Enver, Rana'nın saçını okşadı ve iki eliyle başını kaldırarak yüzünden öptü.) Mehråbdän Çäyån, 114.

3. "bir büyüğün önünde saygı ile eğilmek, yer öpmek" **Kar**: *Sözüg kesti élig serindi turu / Yér öpti tapuġçısı ḳoptı örü* KB 3067; **Kıp**: *Muṣṭafā ʿaleyhi's-selām ḫıdmatında yir öpti dağı kitti* GT 166-2; **Çağ**: *Vezīrlerdin biri anıŋ birle érdi, üze ḳopup yér öpüp ayttı* SibGT 10b-13.

4. "bir şeye hafifçe değmek, dokunmak" **Özb**: *Yél qitiqläb öpib qåçdi çäçäklärning yåprågidän*. (Yel, çiçeklerin yaprağından gıdıklayarak öpüp kaçtı,.) ÖTİL II 508.

Öp-, *DLT*'de 'içmek, yemek' ve 'öpmek' anlamlarıyla kaydedilmiştir. 'İçmek, höpürdeterek içmek, yutmak' anlamı için genellikle *op-* kullanılmıştır. Eski ve Orta Türkçe eserlerde görülen *op-* ile ön damaklı şekli olan *öp-* arasında semantik bir bağ olabileceği düşünülmüştür (Clauson, 1972: 4, Erdal, 1991: 610). İçmek, dudaklarla içine çekilerek yapılan bir eylem olduğu için buradan 'öpmek' anlamı gelişmiş olmalıdır. Bu bağlamda fiilin tarihî lehçelerde komşuluk (*kapsamlayış*) ilişkisiyle anlamı değişmiştir. Tarihî dönemlerde 'öpmek' anlamıyla yaygın kullanılmış, ***yer öp-*** 'bir büyüğün önünde

saygıyla eğilmek' deyimiyle yer almıştır. Özbekçede *öp-* 'öpmek' anlamının yanı sıra 'bir şeye hafifçe değmek, dokunmak' anlamında kullanılmış, ayrıca ***ånäsi öpmägän*** 'iffetli, namuslu, saf' deyimiyle yer almıştır. Fiilin anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir.

182. Öpkele-: 1. "ciğerine vurmak" **Kar**: *Ol aŋar öpkeledi*. (O, onun ciğerine vurdu.) DLT I 317.

2. "öfkelenmek, kızmak" **E.UYg**: *Övkile-* 'öfkelendirmek, hiddetlendirmek' EUTS 155, *Ödsüz ḳolusuz övkelemez bulġanmazlar* Maytr. 59-14; **Kar**: *Ol andın öpkiledi*. (O, ona öfkelendi, kızdığı için yüz çevirdi.) DLT I 317; **Harz**: *Siziŋ ḳatıŋızġa kirmişiŋizde oġlum Yezīddin ḳatıġ öwkelep turur erdim* NF 292-4, *öpkele-* 'öfkelenmek' İMüh 94A-2; **Kıp**: *Öpkele-* 'öfkelendirmek' Lat. *irasce*, Far. *tīra bāş* CC 15b-13; **Çağ**: *Öpkelen-* 'ṭarılmaḳ, ḥiddet ve ġażab itmek' ŞSL 64, өфкәлә- 'gnevat'sya, serdit'sya, oskorblyat'sya' (Fazılov II 201).

3. "darılmak, küsmek, rencide olmak" **Özb**: *Båzi ér-xåtin äcrälgän åilälärdä bolgänidek dädäm, ånämni, meni täşläb ketgän deb åtäsidän heç qåçån nåråzilänmägän, hättå öpkälänmägän édi.* (Bazı boşanan ailelerde olduğu gibi, babam, beni ve annemi bırakıp gitmiş diye hiçbir zaman şikâyet etmemiş, hatta küsmemişti.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 80.

Öpkele- / öpkile- 'ciğer' anlamında *öbke* ismine *+lA-* ekinin gelmesiyle oluşmuştur. 'Ciğere vurmak' somut anlamından komşuluk ilişkisiyle 'öfke, kızgınlık duymak' gibi soyut duygu ifade eden bir anlam genişlemesi olmuştur (Clauson, 1972: 9). Tarihî lehçelerde 'kızmak, öfkelenmek, öfkelendirmek' anlamıyla kullanılmıştır. Özbekçede bu anlamla değil, yine duygu ifade eden 'darılmak, gücenmek, küsmek' anlamıyla kullanılmaktadır. Bu bağlamda *öpkele-* başka (yakın) anlama geçmiştir.

183. Örte-: 1. "yakmak" **E.Uyg**: *Örte-* 'tutuşturmak, yakmak' EUTS 152, *Aġızlarıntın ört yalın öner örteyür* Maytr. 113-26; **Kar**: *Ol otuŋ örtedi*. (O, odun yaktı.) DLT I 272, *Aġıçı oduġ bolsa iş artamaz / Saḳışlıġ tutar neŋ özin örtemez* KB 2769, *Yimişsiz yıġaçnı kesip örtegil* AH 324; **Harz**: *Ḳapsadı-lar anı, köydürdi anı, örtedi anı* ME 24-4, *Ataŋnı gūrındın çıḳarıp süŋüklerini tartıp örteger erdimiz* SK 69a-9; **Kıp**: *Niʿmeti köp baḫil*

zāhidni dāyim il ṭaʿna otına örter GT 355-3; **Çağ**: *Köŋülni nār yaŋaḳı örter özge alı bile* LD 610, *örte-* ‘od yakmak’ Abuş 986, *örte-* ‘yaḳmaḳ, iḥrāḳ itmek, ḳavurmaḳ’ ŞSL 75, өртә- ‘goret’, pılat’, sjigat’, jeç’, palit’’ (Fazılov II 197).

2. “elem ve ızdırap ile yakmak, canını yakmak” **Çağ**: *Örtedi cānımnı hecriŋ ay moġul-çīn ḳaydasın* ŞHD 31b-10; **Özb**: *Påşşaxån bilän Xadiçaxånni örtägän älämlärning biri şu üy émäsmikin?* (Paşa han ile Hatice hanı yakan elemlerden biri de bu ev değil mi?) Keçä vä Kündüz, 208.

3. “acı, tuzlu, şekerli yemekler için tam yakana kadar acıtmak, yakmak” **Özb**: *Äççiq şorvä içimni örtäb yübårdi*. (Acı çorba içimi yaktı.) ÖTİL II 515.

Örte- Eski Türkçeden beri ‘yakmak’ anlamıyla bilinir. Clauson (1972: 208) fiili ‘ateş, yanan nesne’ anlamındaki *ört* ismine dayandırır. *Ört* kelimesi *örtçe kızıp kelti sünüşdimiz* (T B40) şeklinde Tonyukuk yazıtında kaydedilmiştir. Tarihî dönemlerde *örte-* ‘yakmak’ fiziksel ve mecâzi anlamlarla kullanılmıştır. Yakmak eylemi için modern lehçelerde Az. *yandır-*, Trkm. *yak-*, Tat. *yağ-*, *yandır-*, *köydir-*, *ürte-*, Başk. *yağ-*, *yandır-*, *ürt-*, *köyzör-*, Kzk. *jağ-*, *küydir-*, *ört-*, Kırg. *cağ-*, *küydür-*, *örttö-*, Özb. *yåq-*, *yåndir-*, *kuydir-*, *örte-*, Y.Uyg. *yak-*, *yandur-* (KTLS 959) fiilleri kullanılmıştır. En çok *yak-*, *yandır-* ve *köydür-* fiillerinin kullanıldığı görülür.

Örte-‘in ‘yakmak’ anlam alanı Özbekçede daralmıştır. Taranan romanlarda sınırlı sayıda örneğine rastlanan *örte-* yalnızca ‘elem ve ızdırap ile yakmak, canını yakmak’ anlamıyla yer almıştır. Ayrıca *ÖTİL*’de *örte-*‘in yakmak anlamı sadece ‘yemekler için yakmak, acıtmak’ anlamıyla bulunmaktadır. Bu durumda anlamda bir daralma olmuş, kapsadığı alanda da bir *özelleşme* olmuştur.

184. Öt-: 1. “geçmek, bir yerden, bir durumdan başka yere, başka duruma geçmek” **Kar**: *Oḳ keyikten ötti.* (Ok geyiğe geçti.) DLT I 172, *Yana cemʿ ü tefrīḳ misāḥatḳa öt / Yéti ḳat felekni yatur yamça tut* KB 4381; **Harz**: *Hēç kimerse anı ḳoparmaḳḳa küçi yetmedi, balta taḳı ötmedi erse, barduḳ* NF 30-2, *Ḳamuġ nūr u ẓulmet ḥicābın ötüp* MM 386-2, *Saḳınma kim maŋa ötkey bular tép* HŞ 3470; **Kıp**: *Öt-* ‘geçmek, etki etmek’ İM 465a-7, *öt-* ‘geçmek, nüfuz etmek’ TZ 227; **Çağ**: *Naẓarımdım öter baḳa bilmen / Ol ḳamerdin turur közüm ḳamarı* LD 2307, *Ḥayf ġaflette öter ekṣer-i vaḳt* BD 138, *öt-* ‘feragat edip vazgeçmek; geçmek, gitmek; tesir etmek, sirayet etmek’ Abuş 987, *öt-*

‘aşınmak, geçmek, savmak’ ŞSL 68, *Tört yüz yılda her çend köp bolsa tört yüz elig yılda öter* ŞT 98b-15, өт- ‘prohodit’, odolevat’’ (Fazılov II 199); **Özb**: *Uning kelgänligini fähmläb togri içkärigä ötdi*. (Onun geldiğini anlayınca doğru içeriye geçti.) Mehråbdän Çäyån, 114.

2. “geçmek, geçerli olmak” **Harz**: *Ötmes ḳıldı yarmaḳlarnı, yawuz ḳıldı yarmaḳlarnı* ME 103-2.

3. “elden çıkmak, yitmek” **Kar**: *Ḳaḍġurmaŋ tép sizler anıŋ üze kim ötti yaʿnī keçti sizdin ol kim hem tegdi sizke* KT (Rylands) 3-153.

4. “yetişmek, olgunlaşmak” **Harz**: *Tegresinde yégirmişer tikim yaz çéçekleri açılmış, çeşmeler aḳa turur, ḫurmā yıġaçı ötmiş* KE 42r-21.

5. “delmek, aşmak, geride bırakmak” **EAT**: *Taŋ ötti, gün ṭoġdı* DK 90-13; **Kıp**: *Küneş issisi arḳasına ötti başın köterip* GT 205-13; **Çağ**: *Çün bulardın öttiŋ ay dānā-yı ʿaşr* ŞHD 51b-12; **Özb**: *Ärädän beş künläb ötdi, mähbuslär zindån balåsidän qutilä ålmägänläridek, ulärning qamäliş sirläri häm heç kimgä bilinmädi*. (Aradan beş gün geçti, mâhkumlar zindan belasından kurtulamadıkları gibi onların hapishane sırları da hiç kimse tarafından bilinmedi.) Ötkän Künlär, 42.

6. “üstünlük sağlamak” **Çağ**: *Yamanlıḳda şeyāṭīndin öter mén* SibGT 70a-1; **Özb**: *Hämmädän ötib birinçi bolib yetib keldi*. (Hepsini geçerek birinci oldu.) Hojiyev, 312.

7. “sınıf atlamak, ilerlemek” **Özb**: *İkkinçi yildän båşläb yetti tillä måhånä bilän määşliq mirzålär qatårigä ötdi*. (İkinci yıldan itibaren, yedi altın aylıkla maaşlı mirzalar sınıfına geçti.) Mehråbdän Çäyån, 27.

8. “bu dünyadan geçmek, ölmek” **Özb**: *Qizämiq degän bir fäläkät käsäl bilän ågrib dünyådän ötdi*. (Kızamık denen bir felaket hastalık yüzünden hastalanarak bu dünyadan göçtü.) Ötkän Künlär, 107.

9. “geçmek, etki etmek” **Özb**: *Mäysäning nämi kigizgä häm ötibdi.* (Çimenliğin nemi keçeye de geçti.) ÖTİL II 521.

10. “miras kalmak” **Özb**: *Åtä-ånämizdägi şiräli åvåz, gözällikkä häväs, mäyinlik biz bålälärgä häm ötgän.* (Anne ve babamızdaki tatlı ses, güzelliğe heves, incelik, biz çocuklara da geçmiş.) ÖTİL II 521.

Öt- Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülür. ‘Bir şeyin içinden, yanından, üstünden geçmek, gitmek’, ‘delmek’ ve ‘aşmak’ anlamlarında kullanılmıştır. Kullanımın artmasıyla birlikte fiilin anlam alanı da genişlemiştir. ‘Bir durumdan başka duruma geçmek’, ‘bir şeyin içinden, üstünden geçmek’, ‘zaman için geçmek’, ‘akmak’, ‘içine işlemek’, ‘nüfuz etmek’, ‘vazgeçmek’, ‘diğerlerini geçmek, üstün olmak’, ‘bu dünyadan geçmek, ölmek’ (örtmece kullanım) gibi pek çok fiziksel ve mecaz anlamda kullanılmıştır. Özbekçede bu anlamların çoğu yer almakla birlikte, yeni anlamlar eklenmiştir. ‘Sınav geçmek’, ‘aklından geçmek’, ‘miras kalmak’, ‘etki etmek’, ‘usta birinin elinden geçmek’ ve ‘sınıf atlamak, ilerlemek’ anlamlarıyla fiilin anlam alanı genişlemiştir.

185. Piş-: 1. “pişmek, yemek için yenilebilir duruma gelmek” **Kar**: *Aşıç pışdı*. (Çorba pişti.) DLT II 12, *İwe ḳılmış işler neçe yég bolur / İwe bışmış aşnı yése ig bolur* KB 632; **Harz**: *Melik sarāyıġa ḳoş sürdi, urluḳ saçdı, ol zamān oḳ ündi, baş tartdı, bişdi, melik bişgendin yédi* KE 162r-17, *Bulamaḳ bişti, ol ża῾īfa taḳı bu nāresīde yetīmlerke ol bulamaḳdın bérdi* NF 108-1, *biş-* ‘pişmek’ İMüh 109B-3, *Taḳı otġa bışmış ḳozı sözledi* MM 33-3, *Ḳazanda ḳalmaz aş hem asru bişse* HŞ 3572; **EAT**: *Tur etmek getür yiyelüm, bu da yisün dise, pişmiş etmegüŋ baḳāsı olmaz* DK 9-6; **Kıp**: *Bir sā῾at tevaḳḳuf ḳılġıl kim ivde yaḫni bişe durur* GT 147-9, *biş-* KK 20b-12, *biş-* İM 345b-2, *biş-* ‘pişmek, inṭabaḫa’ Kİ (Özyetgin 398); **Çağ**: *Piş-* ‘taḫattur itmek, puḫte olmaḳ, maṭbūḫ, pezende, bişmek’ ŞSL 203, биш- ‘spet’, zret’, varit’sya’ (Fazılov I 254); **Özb**: *Åşim pişib qåldi*. (Yemeğim pişmiş.) Mehråbdän Çäyån, 54.

2. “olmak, kemale ermek, olgunlaşmak” **E.Uyg**: *Tarıġ bişdi, yāş ot ündi* IB 53, *Bütmiş bışmış erser ötrü ozġurur, ḳutġarur* AYÖlmez 166-4; **Kar**: *Yémiş pışdı*. (Meyva oldu.), *Er ḳımız pışdı.* (Adam, olması için kımız tulumunu salladı.) DLT II 12, *Negü tér eşit köŋli bışmış kişi / Ölümde oza işin itmiş kişi* KB 6165; **Harz**: *Meyve bişti, resīde boldı* ME 26-6, *Körerler bir baġ içinde érük taḳı üzüm bişmiş* SK 60a-2; **Özb**: *Beş åydän beri qamäl äzåbini tårtäyåtgän şähär xalqi bår mevälärni pişär-pişmäs yeb tügätgän*. (Beş aydan beri zindan azabı çeken şehir halkı olan meyvaları olgunlaşır olgunlaşmaz yiyerek tüketmiş.) Yulduzli Tünlär, 137.

3. “çok ısınmak, kavrulmak, bunalmak” **Özb**: *Issig xånädä rosä pişdik*. (Sıcak evde epey piştik.) Hojiyev, 175.

4. “kullanılmak için ateşte pişmek” **Özb**: *Gişt yåhşi pişibdi*. (Tuğla iyi pişmiş.) ÖTİL I 591.

5. “ömrünün son günlerini yaşamak, ölümü yakınlaşmak” **Özb**: *Çål yåtäverib pişib qåldi*. (İhtiyar uzandı ve pişip kaldı.) Hojiyev, 175.

6. “yara-çıkık hakkında olgunlaşıp iyileşmek” **Özb**: *Mälhäm qoyilsä çipqån tez pişädi*. (Merhem sürülse yara tez iyileşir.) ÖTİL I 591.

Piş- ‘yemek için pişmek, yenilebilir duruma gelmek’ ve mecâzî ‘olmak, olgunlaşmak’ anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygurca metinlerinden itibaren görülür. Tarihî metinlerde en çok *biş- / bış-* şeklinde kaydedilmiştir**.** Özbekçede fiilin anlam alanı genişlemiştir. ‘Çok ısınmak, sıcaktan bunalmak’, ‘ölümü yakınlaşmak’, ‘yara için olgunlaşmak, iyileşmek’ gibi somut ve soyut anlamlarda kullanılmış, ayrıca ***közi piş-*** ‘bir işte deneyimli olmak’, ***içi piş-*** ‘çok yorulmak, takatı kalmamak’ gibi deyimlerle yer almıştır.

186. Saç-: 1. “saçmak, serpmek, atmak, yaymak” **E.Uyg:** *Tökdümüz saçtımız erser* Huas 277, *Kişi köŋülin saça tağun sav* Maytr. 32-2; **Kar:** *Men yıpar saçdım*. (Ben misk saçtım.) DLT II 4, *Ḳalıḳ ḳaşı tügdi közi yaş saçar / Çéçek yazdı yüz kör küler ḳatġurar* KB 80, *Ḥalimlıḳ suwın saç ol otnı öçür* AH 340; **Harz**: *Gül-āb keltürüp Süleymānnıŋ tegresinde saçtılar* KE 148v-15, *Uş ḳarşumda İblīs kelip turur cümle yārānları birle başınġa toprāḳ saçar* NF 227-7, *Doġ saçtı anıŋ yüziŋe* ME 75-2, *Gevherler saçġıl ol kāġıd üze* HŞ 2782; **Kıp**: *Saç-* ‘tohum saçmak, serpmek’ CC 25b-18, *saç-* ‘döküp saçmak’ İM 91b-2, *ṣaç-* ‘saçmak, reşşe keşīran’ Kİ (Özyetgin 602); **Çağ**: *Ḳalem birle ḳāġıdḳa dürler saçar* SibGT 1a-6, *Közleriŋdin dürr ü mercān dem-be-dem dür saç saç* ŞHD 27b-13, *Yamġur yaġar ḳutanlasa ay ḳan saçar közüm* LD 1943, *saç-* Abuş 989, *saç-* ‘perīşān ve perākende itmek, ṭaġıtmaḳ, bezl ü neşr ve fāş eylemek’ ŞSL 360, сач- ‘razbrasıvat’, razveivat’’ (Fazılov II 261); **Özb**: *Yulduzlär éndi cåy-cåyidä toxtab, såkin nur såça båşlädi.* (Yıldızlar şimdi yerli yerinde durarak yavaşça ışık saçmaya başladı.) Yulduzli Tünlär, 304.

2. “dağıtmak, vermek” **Özb**: *Qarårim şundän ibåratdirkim, értädän båşläb yurtqa ottuz ikki täŋgädän såliq såçäsiz.* (Yarından itibaren otuz iki sikke vergi vereceksiniz, kararım bundan ibarettir.) Ötkän Künlär, 57.

3. “paylaştırmak, dağıtmak” **Özb**: *Ziyåfatgä ketgän xaräjät hämmägä teng såçmåq*. (Ziyafete giden harcamaları herkese eşit paylaştırmak) Hojiyey, 232.

Saç- ‘saçmak, serpmek’ anlamıyla Eski Uygur dönemi metinlerinden itibaren görülmektedir. Moğolcada da O.Mo. *saçu-* < *saç-u-* ‘serpmek, saçmak, tohum ekmek’ anlamı bulunur (Poppe, 1994: 100). Özbekçede *såç-* ‘serpmek, yaymak’ anlamı dışında ‘dağıtmak, vermek’ ve ‘paylaştırmak’ anlamlarında kullanılmış, fiilin anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir.

187. Saḳın-: 1. “düşünmek, hesap etmek” **OY**: *İnim Kültigin kergek boltı özüm saḳıntım* KT K10; **E.Uyg***: Eḍgü ḳılınç ḳılayın tep saḳıntı* İKP XII-4, *Oġlı öginte ḳaŋınta öbkelepen tezipen barmiş, yana saḳınmiş, kelmiş* IB 58, *Kün sayu neçe yavlaḳ saḳınç saḳınur biz* Huas 332; **Kar**: *Neçe keḍ kişi bolsa özke yaḳın / Özinde bağırsaḳ bolur mu saḳın* KB 517, *Saḳnurlar mu biz eşitmez-miz yaşru sözlerini, rāzlarını?* KT (Rylands) 43-80, *Serer mi işiŋde munı keḍ saḳın* AH 176; **Harz**: *Ḳażā bolmasa ne bolġay erdi tep saḳındı* KE 140v-15, *Munı kel saḳıngıl inābet ketür* MM 283-1, *Anutdı aŋa ḳonġu yerini saḳındı işde saḳınç kün uzun yörüdi* ME 97-1; **Kıp***: Sağındum* Lat. *cogitaui*, Far. *andīşīdem, pandāştäm* CC 7a-6, *ol feraḥ-nı unutmaġay-men eyle saḳındım* GT 178-5; **Çağ**: *Sen semizlük hüner sağınmaġıl* SibGT 9a-1, *Meger sin sağınur-sin zāhidā kim ḳavlaġaydur-min* ŞHD 139a-13, *Vaşf itse kişi yüz köredür dip sağınur sin* LD 1554, *sağın-* ‘anmak, sanmak, yâd etmek, zanneylemek’ Abuş 990, *saḳın-* ‘ictināb, ḥaẕer, istinkāf itmek, çekinmek, mucānebet ve iḥtirāz eylemek, sakınmak’ ŞSL 36, сағын- ‘dumat’, verit’’ (Fazılov II 268).

2. “sanmak, zannetmek” **Kar**: *Ol maŋa eḍgü sağındı*. (O, beni iyi sandı.) DLT II 153; **Harz**: *Men seni mundaġ saḳınmaz erdim, bukündin soŋ sen maŋa kelmegil* NF 434-12; **Kıp**: *Ṣağın-* ‘sanmak, zannetmek, düşünmek’ KK40b-11, *Vallāh ol Zeyd turur tip anı Zeyd saḳındı* İM 382b-1; **Çağ**: *Aldı köŋlümni sağındım kim maŋa dil-dār imiş / Bilmedim bu nevʿ mindin ol perī bīzār imiş* BD 58.

3. “kaygılanmak, endişe duymak” **Kar**: *Bulmış neŋiŋ sewersen / Aḳrun aŋar sewingil / Barmış neŋiŋ saḳınma / Azraḳ aŋar öküngil* (Elde bulunan malı seversin, onunla az sevin. O mal elinden gidebilir, mal gidince kaygılanma, ona az acı.) DLT III 361.

4. “günah işlemekten sakınmak, Allah’tan korkmak, takva sahibi olmak” **Kar**: *Eger berilse muni tutuŋlar, eger bérilmese siz saḳınıŋlar* KT (Rylands) 5-41; **Kıp**: *Siziŋ öze bolsun Teŋrige saḳınmaḳ her bir yazuḳ ḳılġanda taḳı bismillah timek bir bir ṭāʿat ḳılġanda* İM 80a-5.

5. “çekinmek” **Harz**: *Saḳnuḳluḳ ḳıldı işde, saḳındı, saḳlandı* ME 148-3.

6. “esirgemek” **EAT**: *Sanma sen būse-i lāʿlin gibi ben can saḳınam / Ḥamdülillāh ki bu dahı satın almalı değil* TS V 3255.

7. “uzaklaşmak” **EAT**: *Poyraz tarafından on iki mil saḳınalar kim arı yer değildir* TS V 3255.

8. “saklamak, muhafaza etmek” **Osm**: *Ol ḳızı saḳın bigayet ey ahi / altı āyet hem İncil yazmış dahı* TS V 3255.

9. “özlemek, hasret duymak” **Özb**: *Men sizni judä sågindim, här kün tüşimdä körämän*. (Ben sizi çok özledim, her gün rüyamda görüyorum.) Qutlug Qån, 142.

10. “reva görmek, istemek” **Özb**: *Ėndi sizdän şuni häm soräyin: Xocäsigä sådiq bir qul sizning täbiringizçä, mänäviy bir pädär öz ogligä yåmånlik sågінärmi, bu togridä cävåb beringiz-çi?* (Şimdi sizden şunu sorayım: Hocasına sadık bir kul -sizin tabirinize göre manevi bir baba- kendi oğlu için bir kötülük ister mi, bu konu hakkında cevap verir misiniz?) Ötkän Künlär, 12.

Saḳın- ‘saymak, sanmak, düşünmek, arzu etmek’ anlamındaki *sa-* fiilinden, pekiştirme eki *-ḳ* ile oluşmuş, *saḳ-*‘ın dönüşlü biçimidir (Hamilton, 2011: 205). *Sak-DLT*’de ‘saymak’ anlamındadır (DLT IV 483). Temelde ‘düşünmek’ anlamından ‘sanmak, zannetmek’, ‘hatırlamak’ ve ‘kaygılanmak, endişe duymak’, ‘çekinmek’ gibi anlamlarla genişlemiştir. Özbekçe *sågin-* yalnızca ‘özlemek’ ve ‘istemek’ anlamlarında kullanılmaktadır. *Saḳın-*‘nın tarihî dönemlerdeki ‘düşünmek’, ‘hatırlamak’ ve ‘endişe etmek’ anlamlarından ‘özlemek’; yine ‘düşünmek’ anlamından ‘istemek’ anlamları gelişmiş olmalıdır. *Saḳın-*‘ın tarihî lehçelerde anlam alanı genişlemiş, bu anlamlar

Özbekçeye ulaşmamış, bunun yerine, yalnızca ‘özlemek’ ve ‘istemek’ anlamlarıyla bilinmektedir. Özbekçede başka anlama (yakın) geçiş yaşamıştır.

188. Saḳlan-: 1. “sakınmak, çekinmek, kaçınmak, kötü bir şeyden uzak durmak” **E.Uyg**: *Saḳlan-* ‘sakınmak, saklanmak, çekingen olmak’ EUTS 194; **Kar**: *Ol mindin saḳlandı*. (O benden çekindi.) DLT II 247, *Körkitgey-miz Firʿavnḳa Hāmānnı yana ol ikiniŋ sülerini olardın ol kim saḳlanur erdiler* KT (Rylands) 28-6; **Kıp**: *Niçe kim belā muḳadder ise anıŋ şerrinden saḳlanmaḳ vācib turur* GT 197-9; **Harz**: *Eger ḳuldın bir ṭāʿat kelür bolsa anıŋ tevfiḳi birle kelür ve eger ḳul maʿṣiyatdın saḳlansa anıŋ saḳlamaḳı birle saḳlanur* NF 230-5, *saḳlan-* ‘kurtulmak’ İMüh 91B-11, *saḳlandı andın pérde içinde turdı pādişah* ME 127-6, *Melik esrüklügin kördise şīrīn yana saḳlandı ve saḳladı özin* HŞ 4137; **Kıp**: *Saḳlan-* Lat. *caue*, Far. *dūr bāş* CC 6a-7, *Eger ayıtsa bir müsülmāṅa saḳlaṅġıl yazuḳdan tise ayıtsa ol kişi ḳıldım nefsimni cehennemge tise kāfir bolmas* İM 14b-7.

2. “uyanık, dikkatli, tedbirli, ihtiyatlı olmak” **E.Uyg**: *Talım balıḳ oḍuġ erken saḳlanmadın tuşar alḳunu kemi birle singürür* İKP XVII; **Kar**: *Osal bolma saḳlan ḳamuġ işte sen / Bu saḳlıḳ bile iki ajun tilen* KB 443; **Kıp**: *Ġāfil bolmaġay-sen taḳı mun-tig işlerde közün açġay-sen saḳlaṅġay-sen* MG 77a-6.

3. “düşünmek” **Harz**: *Mundaġ saḳlanur kişiler melikge soyurġanıp buġday bérdürüp aşın yép yana sarāyındın saġu mu oġurlar-miz?* KE 97r-15.

4. “gizlenmek” **Kıp**: *saḳlan-* ‘gizlenmek’ TZ 231; **Özb**: *Mullä Fäzliddin ozi çizgän surätlärini mänä şu polät sändikdä dåim maxhiy saqlär édi*. (Molla Fazleddin kendi çizdiği resimleri işte bu çelik sandıkta her zaman gizlerdi.) Yulduzli Tünlär, 5.

5. “muhafaza etmek, korunmak” **E.Uyg**: *İnçip etüzin küzedmeser saḳlanmasar yime arḥant ḳutıntın yime arıtı* Maytr. 2-21; **EAT**: *Bedenleri baştan ayaġa varınca hayvan gibi ḳıllı anınla ıssıdan sovuḳtan saḳlanurlar* TS V 3259; **Çağ**: *Sulṭānlar ṭabʿı televvünidin üküş saḳlanmaḳ kérek yana saʿādet künide* SibGT 29b-13; **Özb**: *Sovuqdän saqläniş üçün ulärning håzirlikläri yoq.* (Soğuktan korunmak için onların hazırlığı yok.) Mehråbdän Çäyån, 22.

6. “beslemek” **Özb**: *Bir ånäning qalbidä yålgiz bålasigä qanday zor muhäbbät saqlängänini Razzåq sofidäy bir ådämgä häm kerägiçä körsätä ålgan édi*. (Bir ananın

kalbinde Rezzak, yalnız çocuğuna ne kadar çok sevgi beslediğini, sufi gibi bir adama gerektiği gibi gösterebilmişti.) Keçä vä Kündüz, 72.

Saḳlan- ,'işte uyanık ve zeyrek olan, uyanık' anlamına gelen *saḳ* isminden (DLT IV 483, KB 378) *+lA-* ekinin getirilmesiye oluşan *saḳla-*'nın dönüşlü halidir. Kök anlamı ile bağlantılı olarak 'uyanık ve dikkatli olmak' anlamı, temel anlam olmalıdır. Buradan 'korunmak', 'kaçınmak, çekinmek, uzak durmak' anlamları gelişmiştir. Özbekçede *saqlän-* 'korunmak, muhafaza edilmek', 'gizlenmek' ve 'beslemek' anlamlarına sahiptir. 'Kaçınmak, sakınmak, uzak durmak', 'uyanık olmak, dikkatli olmak' veya 'düşünmek' anlamı yoktur. Dolayısıyla fiilin anlam alanında bir kayma olduğu için, başka (yakın) anlama geçiş söz konusudur.

189. Sal-: 1. "atmak, bırakmak, koymak, göndermek" **E.Uyg**: *Sal-* 'salmak, koymak' EUTS 195; **Kar**: *Sözüg barça tıŋla kerekini al / Kereksiz sözüg sen yaŋa ewre sal* KB 5876, *kiḍin sal-* KT (Rylands) 33-51; **Harz**: *Yūsuf kördi kim Zelīḫā zindāngа salur-men téyür* KE 86v-17, *Abū Ḥanīfeke yigirmi aġaç urdılar taḳı zindānḳa saldılar* NF 186-12, *sal-* 'yollamak; haber vermek" İMüh 85B-2, *Salıp cümleni kim ḥicāb bolġunı* MM 375-1, *Çöp saldı közinge* ME 56-4, *sal-* 'salmak, bırakmak' HŞ 1129; **Kıp***: Tüvme tüvdim tütgenge saldım* CC 60b-14, *Teŋizge salıŋ saldılar bir kez batıp çıḳtı* GT 34-7, *ṣal-* 'atmak, bırakmak' KK 34b-9, *sal-* 'koyuvermek, irsal etmek, ersele' Kİ (Özyetgin 605), *Irmaḳḳa salsa taḳı ḳoysa anı aŋın içinde bir kün bir kiçe öze arınur* İM 140b-7; **Çağ**: *Sefer yaraġını sin taŋlaġa salur sin līk* LD 31, *Özüŋde her ne ki bar mindin özgeni sal der* ŞHD 56b-6, *Cānıma ot saldı ol ruḫsāre-i zībā yana* BD 18, *sal-* 'acz, acziyet, acizlik, kendisini salmak, bırakmak, koyuvermek' Abuş 983, *sal-* 'koymak, bina ve tesīs etmek, tasallut ve taʿarruz eylemek, endāḫt atmak' ŞSL 367, *Uzaḳ ḳaravul saldı* ŞT 96a-9, сал- 'brosat', pokidat' ostavlyat'' (Fazılov II 244); **Özb**: *Mengä qålsä bu künlärdä ottuz ikki täŋgä émäs ottuz ikki qårä pul såliş häm åġirdir*. (Bana kalırsa bu günlerde otuz iki sikke değil, otuz iki kara para koymak da zordur.) Ötkän Künlär, 57.

2. "çıkarmak" **Kar**: *Ol maŋa kişide altun saldı.* (O, bir kişi üzerinde bana altın çıkardı.) DLT II 24, *Tekebbür libāsın keḍip tap salın* AH 277.

3. “işaret etmek, el sallamak” **Kar**: *Ol maŋa tonın saldı*. (O, bana elbisesiyle işaret etti.) DLT II 24; **Harz**: *Ol kārvān yaḳın keldi erse anlarḳa men ḳol saldım* NF 130-12.

4. “düşürmek, indirmek, atmak, vurmak” **EAT**: *Tüken melike tundar ḳarşu geldi, ḳılıçladı yire saldı* DK 152-12.

5. “başlık, takı vb. için takmak” **Özb**: *Dästurxån yånidä Kümüşbibining lätif bilägigä Åtäbek åltin üzük sålur ékän, u yergä qarägän håldä édi*. (Sofranın yanında Gümüşbibi’nin nazik bileğine Atabey altın yüzük takarken o yere bakmış haldeydi.) Ötkän Künlär, 32.

6. “yaymak, sermek” **Özb**: *Körpäçä sål-* ‘battaniye sermek’, *dästurxån sål-* ‘sofra yaymak’ ÖTİL II 66.

7. “herhangi bir hale getirmek, düşürmek, bir durumu ortaya çıkarmak” **Özb**: *Kümüşning bu håli beçårä ånäning yüräginі üzär, yüz xil väsväsälärgä sålär édi*. (Gümüş’ün bu hali biçare ananın yüreğini üzer, yüz türlü vesveseler içine düşürürdü.) Ötkän Künlär, 93.

8. “meyve vb. mahsülatlar için kurutmak, pişirmek, ekşitmek” **Özb**: *Muxtär terilgän ålmälärdän qåqi såldi.* (Muhtar toplanan elmalardan kak yaptı.) Hojiyev, 230.

9. “kurmak, yapmak, inşa etmek” **Özb**: *Üy sål-* ‘ev yapmak’, *İmårat sål-* ‘inşaat yapmak’ Hojiyev, 230.

10. “isim + *sal-* fiiliyle yapılan birleşik fiillerde yardımcı fiil işlevi” **E.Uyg**: *Til sal-* ‘dedikodu yapmak, iftira atmak’ AYÖlmez 148-12; **Çağ**: *Nam sal-* ‘ün kazanmak’, *ḫaṭarḳa sal-* ‘tehlikeye düşürmek’ 109b-6, *köz sal-* ‘bakış atmak’ 74a-8, *uyatḳa sal-* ‘utanç vermek, utandırmak’ 16b-4 SibGT; **Özb**: *Qulåq sål-* ‘dinlemek’ 30, *içigä sål-* ‘içine atmak, susmak’ 50, *şübhä sål-* ‘şüphelenmek’ 52, Ötkän Künlär.

11. “fiil + (-b) / (-y) + *sål-* birleşik fiil yapımında eylemin hemen yapıldığını gösterir.” **Özb**: *Sur’atning åldidä uni körib båşi kökkä yetäcägini äytib såldi*. (Onu gördüğünde yüzüne karşı, başının göğe ereceğini söyleyiverdi.) Şåvqin, 38.

Sal- Türkçenin her dönem yaşayan işlek fiillerindendir. ‘Atmak, bırakmak, koymak’, ‘çıkarmak’, ‘işaret etmek’, ‘toplamak’, ‘götürmek, göndermek’ gibi anlamlarla *DLT*’de kaydedilmiştir. Farklı bağlam ve kullanımlarla tarih içinde fiilin anlam alanı genişlemiştir. Özbekçede *sål-* genişlemiş anlamlarla görülür. ‘Yapmak,

kurmak', 'vurmak, darp etmek', 'kurutmak, pişirmek', 'yaymak, sermek', 'herhangi bir hâle gelmek, düşürmek' anlamlarını karşılamış, ayrıca birleşik fiillerde yardımcı fiil olarak kullanılmıştır.

190. Sanç-: 1. "batırmak, mızraklamak, saplamak, vurmak" **OY:** *Eki erig udşuru sançdı* KT D36; **E.Uyg:** *Ḳan süke barmiş, yağıġ sançmış, köçürü ḳonturu kelir* IB 34, *Oġrı kelip ekki közümin teglerü sançtı tep ıġladı* İKP LVIII, *Üç aḍrı süŋün olarnı oḳsuz teginçsiz öz ḳonuḳra sançarlar tartarlar* Maytr. 75-16; **Kar:** *Ol anı biçekin sançdı*. (O, ona bıçağını sapladı.) DLT III 420, *Bu saḳlıḳ bile sançtı begler yağı / Osallıḳ bile buzdı begler bağı* KB 2026; **Harz**: *ʿÖmer ḳılıç uçı birle ḳarındaşını sançtı yemedi, dem urmadı* KE 196v-5, *Men süngü birle sançtım taḳı anı öltürdüm* NF 335-16, *sanç-* 'saplamak' İMüh 93A-3, *Tamar ol yérde sanç kim ḳanı çıḳġay* HŞ 3517; **EAT**: *Uruz giŋ yaḳadan süŋüsin ṣançdı, ṭurdı* DK 132-2; **Kıp**: *Sanç-* 'delmek, delip geçmek', *sançarmén* Lat. *pungo*, Far. *mēḫaläm'* CC 21a-23, *Nögerleri tutup sançar yigirmi ḳaznı bir şişke* GT 61-10, *ṣanç-* 'saplamak' KK 80b-12, *Eger tilese anlarnı asḳay aġaçḳa tirle asḳay taḳı sançḳay ḳarnına süngü birle ölgünçe* İM 423a-6, *sanç-* 'batırmak, saplamak' MG 48a-5, *ṣanç-* 'sançmak, saplamak, ṭaʿane' Kİ (Özyetgin 608); **Çağ**: *Ol hümāyūn otaġa kim başıġa sançıp turur* ŞHD 150a-10, *Ay ḳi ġamzeŋ tīġı cānġa sançadur* LD 2481, *Eger nīş ursalar ve çökür sançsalar sorġandın soŋ yüzige eşer bilgürmes* MK 83a-10, *sanç-* 'sançmak, dürtmek' Abuş 991, *sanç-* 'saplamak, sançmak, sokmak, halānīden' ŞSL 368, *Bıçaḳ birlen sançtım* ŞT 104a-11, санч- 'kolot', prokalıvat', pronzat'' (Fazılov II 251); **Özb**: *Lekin oşändägi cäsäräti üçün yågiylär Tåhirgä näyzä sänçib uni ågir yärädår qildilär*. (Ancak bu cesareti için düşmanlar Tahir'e mızrak saplayıp onu ağır yaraladılar.) Yulduzli Tünlär, 58.

2. "yenmek" **Kar**: *Beg yağısın sançdı*. (Bey, düşmanını yendi.) DLT III 420, *Negü tér éşidgil yağı sançmış er / Başında keçürmiş közün körmiş er* KB 2367.

3. "sokmak, koymak" **Özb**: *Änvär yügürib kelib yårligni ålib öpti vä uni sälläsigä sänçib, årqasi bilän yürib ilgärigi ornigä bårib toxtädi*. (Enver, koşarak geldi, belgeyi aldı, öptü ve sarığına koyarak geri dönüp önceki yerine gidip bekledi.) Mehråbdän Çäyån, 42.

4. “ağrımak, sancımak” **Özb**: *Çäp kökrägi äçişib-äçişib turdi-dä keyin qattiq sänçdi*. (Sol göğsü sızlayıp durdu ve sonradan daha çok sancıdı.) Girdåb, 334.

Sanç- Eski Türkçe metinlerinden bugüne ‘batırmak, mızraklamak, saplamak’ anlamlarıyla kullanılmıştır. Clauson (1972: 835) *sanç- /sançı- / şanç- / çanç-* biçimleriyle modern lehçelerde yaşadığını belirtir. *Sanç-* fiil olarak bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır[23]. *Sancak, sancı, sancı-* kullanımları vardır. *Sanç-* tarihî dönemlerde ‘delmek, batırmak, saplamak’ anlamı dışında, ‘yenmek’ anlamında kullanılmıştır. Özbekçede *sänç-* ‘saplamak, vurmak, batırmak’ anlamı dışında, ‘sokmak, koymak’, ‘ağrımak, sancımak’ anlamlarında kullanılmış ve ***ignä sänç-*** ‘iğnelemek, laf sokmak’ deyimi ile yer almıştır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

191. Sarġar-: 1. “sararmak, sarı renge dönüşmek” **Kar**: *Sarġardı neŋ*. (Nesne sarardı.) DLT II 187, *Türlüg türlüg anıŋ güneleri yana ḳurur körgey sen anı sarġarmış* KT (Rylands) 39-21, **Harz**: *Ḳamuġlarınıŋ yüzleri sarġarmış* KE 36r-16, *Yüzüŋüz sarġarur rengiŋiz taġayyur bolur* NF 243-8, *Sarıġ boldı, sarġardı* ME 162-7, *Çiçekni tumġuluḳ tég sarġar tép* HŞ 2792; **EAT**: *Amma ḳızun derdinden beŋzi sarardı* DK 215-10; **Kıp**: *Sarġar-* TZ 233; **Çağ**: *Nāle vü efġān ḳılıp hecrinde yüzüŋ sarġarıp* ŞHD 93a-3, *Sarġardı ḳuyaş baḳtı çü ol luṭf-ı ḥaḳ içre* LD 1723, *Ḫazān yafraġı yaŋlıġ gül yüzün hicride sarġardım* BD 29, *sarġar-* ‘sararmak’ Abuş 991, *sarġar-* ‘sararmak, işfirār, ḫaste ve marīz olmak gibi zer-fer-i-meh’ ŞSL 361, *Yetīm bolup sarġarıp yörmes irdiŋ* ŞT 89b-16; capғap- ‘pojeltet’, jeltet’, poblednet’’ (Fazılov II 252); **Özb**: *Bütün devårlär åqargän, särgäygän.* (Bütün duvarlar ağarmış, sararmış.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 62.

2. “sararıp solmak, hastalanmak**” Özb:** *Lekin közläri Båbürning yüzigä tüşgändä uning ågir käsälgä oxşäb särgäyib qålgänidän qanåat håsil qilgändäy mämnun yiltirädi.* (Lâkin gözleri Babür’ün yüzüne düştüğünde, onun ağır hastalığa benzer sararıp kaldığına kanaat getirmiş gibi, hoşnut bir şekilde ışıldadı.) Yulduzli Tünlär, 282.

[23] *Derleme Sözlüğü’*nde *sanç-* fiili 1.”saplamak, batırmak” (İğneyi iğneliğe sançıver, oğlum) ve 2.”ısırmak, sokmak” (Yılan sançtı.) anlamları ile kaydedilmiştir (DS X 3535).

3. “beklemek” **Özb**: *Änä şundäy muşkilåtlär årqasidä ikki yil çämäsi Naimäning umri särgäyib ötdi*. (İşte, böyle zorluklar yüzünden Naima’nın ömrü, tahminen iki yıl beklemekle geçti.) Mehråbdän Çäyån, 5.

4. “yalvarmak, rica etmek” **Özb**: *Ostonäsidä särgäymåq* (Kapısında yalvarmak) Hojiyev, 221.

Sarġar-, *sarıġ* renk adının kısaltılmış şekli ile oluşmuştur (Clauson, 1972: 849*). Sarıġ+ar- > sarġar-* vurgusuz orta hece ünlüsü düşmüş ve renk adlarına gelen *+Ar-* eki ile oluşmuştur. Batı Türkçesinde ikinci hece sonundaki *-g (-ġ)* ünsüzü eridiği için *sarar-* şeklindedir. *Aḳar-, ḳızar-, bozar-* gibi renk adlarına gelen *+Ar* eki oluş bildirir. *Sarġar-* Karahanlı döneminden bugüne ‘sararmak, sarı renge dönüşmek’ anlamında metinlerde kullanılmıştır. Özbekçede *särgäy-* şeklindedir. ‘Sararmak’ anlamının yanı sıra metâforlaşmış anlamlarla görülür. Rengin özelliğinden dolayı ‘sararıp solmak, hastalanmak’ (Rasulov, 2008: 63), ayrıca ‘beklemek, sabırsızlıkla beklemek’ ve ‘yalvarmak, rica etmek’ anlamlarında kullanılır.

192. Sası-: 1. “kötü kokmak, bozulmak” **E.Uyg**: *Ḳurt ḳavşayu yıḍıyu sasıyu kelirler* Maytr. 74-9; **Kar**: *Sasıdı neŋ*. (Nesne koktu.) DLT III 265; **Harz**: *Bişgen aş kéçe ḳalsa sasımas erdi* KE 119r-1, *Bir it ölügsesi kördi kim iŋen sasıyur erdi* NF 389-12, *Sasıdı et, yıḍlandı* ME 34-7, *ṣa:ṣı-* ‘kokmak, bozulmak’ HŞ 2415; **Kıp**: *Sasıdum* Lat. *putrui*, Far. *gandīdäm* / *sas* ‘sis, sıcak buhar’ CC 21a-10, *sası-* ‘sasımak, kötü kokmak’ TZ 233; **EAT**: *Ṣası* ‘fena kokulu, kokmuş, pis, murdar’ *ḳara saçlu sası dinlü din düşmeni alaca atlu kāfir bindi* DK 37-4; **Çağ**: *Sasıġ* ‘kötü koku’ MK 69b-9, *sasıġ-* ‘kokumak, müteʿaffin olmak, bed-būy şüden’ ŞSL 363, сасы- ‘vonyat’, smerdet’’ (Fazılov II 257); **Özb**: *Xånä säsib ketibdi.* (Ev kokmuş.) Hojiyev, 221.

2. “duman, buhar çıkarmak, yanmak” **Özb**: *Sämåvär säsiyåpti*. (Semaver yanıyor.) ÖTİL II 26.

3. “acı ve kötü söz söylemek” **Özb**: *Baxtiyår ortåqlärini mensimäy säsidi*. (Bahtiyar arkadaşlarını önemsemeden kötü şeyler söyledi.) Hojiyev, 221.

Sası- Eski Türkçeden Özbekçeye ‘kokmak, kötü kokmak’ anlamıyla bilinmektedir. Türkiye Türkçesinde *sası-* yazı dilinde yoktur, bazı ağızlarda geçer. Türkçe Sözlükte *sası-* için ‘kokuşmak, tefessüh etmek’ (nesnesiz ve halk ağzı) (TS,

2011: 2041) anlamı kaydedilmiştir. Marcel Erdal (1991: 784) *Codex Comanicus*'te 'sis, buhar' anlamındaki *sas* kelimesinin doğru ve eski olduğu takdirde fiilin yapısının *sas+ı-* olabileceğini belirtir. Nitekim Özbekçede *säsi-*'nın anlamlarından biri de 'duman, buhar çıkarmak, tüttürüp yanmak'tır. Fiilin temel anlamının 'duman, buhar çıkarmak' olduğu varsayılırsa, bunlardan kaynaklı çevreye yayılan kötü koku sonucu 'kötü kokmak' anlamını almış olmalıdır. Özbekçede *säsi-*, 'yanmak, buhar, duman çıkarmak' ve 'kötü kokmak' anlamları yer alır. Bu anlamlar ile neden sonuç ilişkisine dayalı kapsamlayış (*komşuluk*) ilişkisi oluşmaktadır. Bunun dışında, mecaz anlam kazanarak 'acı ve kötü söz söylemek' anlamında kullanılmış, fiilin anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir.

193. Sat-: 1. "satmak, mal ya da mülkü para karşılığında vermek" **E.Uyg**: *Ḳanların yidiler içtiler sattılar* Maytr. 74-59; **Kar**: *Ol tawar sattı*. (O, mal sattı.) DLT II 295, *Uḳuş ḳadrini hem uḳuşluġ bilir / Bilig satsa bilge biliglig alır* KB 470, *Anlar kim satarlar yaḳın tiriglikni āḫiretḳa* KT (Rylands) 4-74, *sat-* AH 238; **Harz**: *Alur erseŋ saŋa satar-miz* KE 73r-5, *Méni ḳul tép sattılar* NF 361-8, *sat-* İMüh 83A-9, *muʿayyen bahā sattım aldım yéter* MM 252-1, *Satġın aldı kāle-ni yā sattı* ME 150-3, *sa:t-* HŞ 2415; **Kıp**: *Satar-mén* Lat. *vendo*, Far. *mēfrōşäm* CC 28b-2, *ṣaṭ-* KK 76a-13, *Atası bāġını satsa revā-dur* GT 86-5, *ṣat-* RS 187a-27, *sat-* İM 27b-4, *ṣaṭ-* 'satmak, bāʿa' Kİ (Özyetgin 612); **Çağ**: *Munda vü maḥşerde dilber siniŋ atıŋnı satar* ŞHD 30a-13, *Ḫublar köp ilge ḥüsn satadur ẓarīflenüp* LD 2009, *sat-* Abuş 992, *sat-* 'bey ve fürūḫt itmek, satılmak, mübāyaaʿ' ŞSL 359, *Özlerindin artḳan es īrlerni Māverāü'n-nehir bāzārġānlarına satarlar erdi* ŞT 85b-1, caт- 'prodavat'' (Fazılov II 257); **Özb**: *U målini såtmädi, suvgä åqizdi*. (O malını satmadı, suya döktü.) Qutlug Qån, 20.

2. "kendinde olmayan bir şeyi var gibi göstermeye çalışmak" **Çağ**: *Naḫl- bend olmaġu gülistānda / Ḥüsn satmaġu Mışr u Kenʿānda* SibGT 6a-3.

3. "hırs ve para için birine ihanet etmek, hainlik etmek" **Özb**: *Suyängän tört ågäynim meni såtdi, hättå düşmängä äylänib yoqåtişgä häräkät qilişdi*. (Sırtımı yasladığım dört arkadaşım beni sattı, hatta düşman tarafına geçerek yok etmeye çalıştı.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 77.

Sat- 'mal veya mülkü bir bedel karşılığında vermek' anlamında Eski Uygurca metinlerinden bugüne değin kullanılagelmiştir. 'Olmayan bir şeyi var gibi göstermeye

çalışmak' anlamıyla tarih içinde mecaz anlam kazanmıştır. Özbekçede *såt-* temel anlamının yanı sıra 'çıkar karşılığında ihanet etmek' anlamıyla argo kullanıma sahip olmuştur. Ayrıca ***gäp / söz såt-*** 'safsata yapmak, boş konuşmak' deyimiyle kullanılmış, fiil özellikle mecaz anlam yönünden genişlemiştir.

194. Savur-: 1. "savurmak, serpmek, saçmak" **Kar**: *Er tarıġ sawurdı*. (Adam ekin savurdu.) DLT II 82, *Her-āyine köyreliŋ anı yana sawuralıŋ anı teŋiz içinde sawurmaḳ* KT (Rylands) 20-97; **Harz**: *Kelip közleriŋe topraḳ savurdı* KE 142r-11, *Aşlıḳnı sawurdı, aşlıḳnı* ME 104-8, *Netek kim yélge buyurdı yélge sawurdı-lar* SK 49a-3; **Kıp**: *Sawur-* 'ekin savurmak' İM 473b-7; **Çağ**: *Savurdı kül ü çıḳardı dūdum* ŞHD 102b-5, *Cān bile ʿaḳl u köŋülni yilge birdim savurup* BD 56-8; **Özb**: *Yåqib cånim külim kökkä såvurding*. (Canımı yakıp külümü göğe savurdun.) Ötkän Künlär, 208.

2. "boş yere para harcamak, savurganlık yapmak" **Özb**: *Ahmädalining kättä oglidäy bütün rozgårini içkilikke såvursä nimä qilärding?* (Ahmetali'nin büyük oğlu gibi bütün geçimini alkole, içkiye harcasa ne yapardın?) Keçä vä Kündüz, 79.

Savur- < *sav-ur-* Karahanlı döneminden itibaren metinlerde görülür. 'Savurmak, serpmek, dağıtmak, saçmak' anlamında kullanılmıştır. Özbekçede *såvur-* bu anlamın yanı sıra 'boş yere para harcamak, israf etmek, savurganlık yapmak' anlamında kullanılarak anlam alanını genişletmiştir.

195. Sayra-: 1. "kuşlar için ötmek, şakımak" **Kar**: *Sanduvaç sayradı*. (Bülbül şakıdı.) DLT III 311, *Sarıġ sandwaç ötti ünün sayradı / Beliŋlep oḍundı usı kelmedi* KB 4963; **Harz**: *Lāle saġraḳın içerde sayrar esrüp sanduvaç* KE 68v-3, *Tün ḳuşları hem ẖoş ünler birle sayradılar ol dem* HŞ 1503; **Kıp**: *Her bir gül öze yüz türlü sayrar* GT 266-13, *sayra-* 'kuş ötmek' TZ 234; **EAT**: *Ṣaḳallu bozaç turġay sayraduḳda* DK 21-5; **Çağ**: *Sayrayur ançada tili bülbüli* SibGT 40b-9, *Bülbülidür sayrasun her türlü bāb* ŞHD 16b-1, *sayra-* 'ırlamak' Abuş 986, caĭpa- 'zastavit', pet', vızıvat' penie' (Fazılov II 243); **Özb**: *Havå sälqin, tåzä, undä-mundä quşlär säyräydi*. (Hava serin ve taze, orada burada kuşlar ötüyor.) Qutlug Qån, 9.

2. "saçmalamak, hezeyan etmek" **Kar**: *Er telim sayradı*. (Adam çok saçmaladı.) DLT III 311; **Özb**: *Säyrä-* 'saçma sapan konuşmak, gevezelik etmek', *Änvär xåtinining*

xuda-behudägä säyraşidän zerikkän édi. (Enver, eşinin çok boş konuşmasından bıkmıştı.) Hojiyev, 223.

3. "konuşmak, söylemek" **Özb**: *Nuqul 'köz åçäylik, ilm bågidä säyräylik, cähålät pärdäsini küydir' tägin qiziqläri bår*. (Sürekli 'gözümüzü açalım, ilim bağında söyleşelim, cehalet perdesini yak' gibi istekleri var.) Qutlug Qån, 46.

Sayra- tarihî metinlerde yalnızca kuşlar için 'ötmek, şakımak' anlamında kullanılmıştır. Bunun dışında *DLT*'de bir örneğine rastlanan 'saçmalamak, hezeyan etmek' anlamında kullanılmıştır. Bu anlam Özbekçede de 'saçma sapan konuşmak, gevezelik etmek' anlamıyla mevcuttur. Özbekçede kuşlar için 'ötmek' anlamının yanı sıra genelleşerek 'konuşmak, söylemek' anlamını da kazanmıştır. Fiilin anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir. Çağdaş lehçelerde 'ötmek' anlamında Kzk. *sayra-*, Kırg. *sayra-*, Tat. *sayra-*, Trkm. *sayra-*, Y.Uyg. *sayri-* bulunur (KTLS 682).

196. Séz-: 1. "sanmak, varsaymak, zannetmek" **Kar**: *Sézdiŋiz ol Taŋrı bilmez siz üküşni andın kim ḳılur sizler* KT (Rylands) 45-32; **Harz**: *Andaġ sezer-men, bu kişi ingen yaḫşı bolġay* NF 114-6, *Ḫayır sézdi anıŋ içinde* ME 185-8; **Kıp**: *sez-* 'sezmek' TZ 270, *siz-* 'sezmek, ḥadese' Kİ (Özyetgin 627); **Çağ**: *Séz-* 'zanneylemek' Abuş 995; *siz-* 'teferrüs ve tefaṭṭun, derk, ḥissetmek' ŞSL 397, сез- 'çuvstvovat', dıgadıvat'sya', uznavat'' (Fazılov II 280); **Özb**: *Åt çåpib båräyåtgändä kökrägigä şämål tegib, özini bir åz yengil sezdi*. (At koşup giderken göğsüne rüzgâr değince, kendini biraz hafiflemiş hissetti.) Yulduzli Tünlär, 26.

2. "farketmek, anlamak, idrak etmek" **Harz**: *Bir yıl tayaḳġa tayanıp turdı ölmişin kimerse bilmedi, bu işni dīvler sezdiler* KE 151r-17, *Melik sézmedin anıŋ hīle alın şeker saḳınıp ġalat ḫoş yédi balın* HŞ 3014; **Kıp**: *Yüsüp ḳıznıŋ bollaşmışı sézdi ése, saarġa tüşti* CC 76a-10, *sez-* 'sezmek, bilmek' KK 79b-1; **Çağ**: *Āheste sözle dost birle sözüŋ, düşmanıŋ sézip anı éşitmesün* SibGT 109a-12, *Ol ṭurra-i ṭarrārda köŋlümni sizip min* LD 626; **Özb**: *Äziz dälädän çärçäb qaytgäni üçün xåtinindägi bu hålatni sezmädi*. (Aziz tarladan yorgun döndüğü için eşinin bu hâlini anlamadı.) Girdåb, 76.

3. "duymak" **Özb**: *Kümüş éşikdän åyåg tåvşini sezib gäpni şu yerdä toxtätdi*. (Gümüş, kapıdan ayak sesini duyduğunda sözünü burada noktaladı.) Ötkän Künlär, 192.

Séz- fiili Karahanlı metinlerinden itibaren görülür. *Sizik* ‘şüphe’ (Maytr. 103-19), *sézin-* ‘sanmak’ (dönüş.), *sézik-* ‘sanmak, kuşkulanmak’ (DLT IV 509), *seziksiz* ‘şüphesiz’(KB 10) gibi *séz-*‘den türemiş kelimeler vardır. Clauson (1972: 861), *séz-*‘in temel anlamının ‘düşünmek’ ya da ‘şüphelenmek’ olabileceğini belirtir. Moğolcada da *sere-* ‘uyanmak’, O. Mo. *sere-* ‘şüphelenmek, kuşkulanmak, dikkat etmek’ bulunur (Poppe, 1994: 129). Séz- tarihî dönemlerde ‘hissetmek, sanmak’ ve ‘anlamak, farkına varmak’ anlamlarında kullanılmıştır. Özbekçede bu anlamlarla bilinmekle birlikte ‘duymak’ anlamıyla genişlemiştir. Ayrıca ***ehtiyåç sez-*** ‘ihtiyaç duymak’ kalıplaşmış kullanımla deyimleşmiştir.

197. Sıġ-: 1. “sığmak, içine girmek, yer kaplamak” **Kar**: *Un ḳapḳa sığdı*. (Un, kaba sığdı.) DLT II 15, **Harz**: *Bular yér yüziŋe neteg sıġġaylar* KE 10v-1, *Bu ḫalāyıḳ üküş turur, ewke sıġmaz* NF 29-8, *Çayan iniŋe sıçḳan sıġmaz* HŞ 1855; **Kıp**: *Sıġar bir ḫucraġa on ikki mihmān* GT 23-11, *Kiŋligi tört barmaḳ sıġar* MG 42b-5; **EAT**: *Ḳoşa bādem sıġmayan ṭar aġızlum* DK 199-9; **Çağ**: *Munça ḳaṭār minde sıġar min bu ḳaṭāra sıġmasam* ŞHD 100b-4, *Tonġa sıġmas min feraḥdın gül kibi* LD 2465, *Sıġmas idim tonumġa feraḥdın min ḫazīn* BD 354, *sıġ-* ‘meşmūl, muḥtevī olmak, sığmak, güncāyiş’ ŞSL 397, *Bir ḳınġa ikki ḳılıç sıġmas* ŞT 83b-16; **Özb**: *Båylärning toylärini köp körgän Yärmåt häm häyrätdä*: *‘Bunçä xåtin, bunçä båla-çaqa, bunçä tävän qayergä sigädi?’* (Zenginlerin düğününü çok gören Yarmat ‘bu kadar kadın, bu kadar çocuk, bu kadar tavan nereye sığar’ diye şaşırır.) Qutlug Qån, 41.

2. “dokunmak, tesir etmek” **E.Uyg**: *Sıġ-* ‘hoşa gitmek, uymak, sığmak’ EUTS 202; **Kar**: *Bu söz köŋülke sığdı*. (Bu söz gönüle koydu, tesir etti.) DLT II 15, *İlig köŋliŋe sıġdı erse tapuġ / Elig bérdi devlet açıldı ḳapuġ* KB 1607.

3. “giyim, ayakkabı vb. için uygun gelmek” **Özb**: *Ämmå bu kämärgä tört-beştä ådäm zorgä sigärdi*. (Ama bu kemere insan dört beş kez denemeyle güç bela sığardı.) Yulduzli Tünlär, 184.

4. “rahat yaşamak, durmak” **Özb**: *Öz qişlågigä özi sigmädi*. (Kendi kışlağında kendi rahat etmedi.) ÖTİL II 60.

Sıġ-, ‘sığmak, yerleşmek’ somut ve soyut anlamlarda kullanılmıştır. ***Köŋülke sıġ-*** deyimiyle ‘dokunmak, etkilemek’ anlamında tarihî metinlerde kaydedilmiştir.

Özbekçede *sig*-'ın anlam alanı genişlemiştir. Fiilin olumsuzu ile yapılan deyimler özellikle mecaz anlam yönünden genişlediğini gösterir. ***Aqlä sigmä***- 'aklına yatmamak, mantıksız gelmek', ***içigä sigmä***- 'içi içine sığmamak, yerinde duramamak', ***yürägigä sigmä***- 'içine sinmemek', ***xayålgä sigmä***- 'aklına getirmemek, düşünmemek' gibi kullanımlar bulunur.

198. Sıġın-: 1. "sığınmak, korunmak amacıyla güvenilir bir yere çekilmek" **E.Uyg**: *Sıġın*-'sığınmak, iltica etmek' EUTS 202; **Kar**: *Keyik turaġķa sığındı*. (Geyik, sığıncağa sığındı.) DLT II 152; **Harz**: *Sıġındı aŋa toldı, leb boldı* ME 127-5; **Kıp**: *Sıġın*- TZ 236; **Çağ**: *Ol ḥālde bir tam sāyesige sıġındım* SibGT 80a-12, *gül kim sıġınmış ġonceġa sindin durur endīşesi* LD 840, *Ķaçıp ķurtulġanları Tatar Ḫānına barıp sıġındılar* ŞT 72b-15; **Özb**: *Quş butåqqa siginär*. (Kuş dala sığınır.) ÖTİL II 59.

2. "Tanrı'ya sığınmak, ibadet etmek" **E.Uyg**: *Ķopup teŋri burķannıŋ köligesiŋe sıġındı* Maytr. 3-31; **Kar**: *Men Teŋrige sıġınur men*. (Ben Tanrı'ya sığınırım.) DLT II 152, *Saŋar oķ sıġındım umınçım saŋa / Muŋadmış yérimde elig tut maŋa* KB 29, *Sıġıngıl Taŋrıķa, ol eşitgen bilge* KT (Rylands) 7-200; **Harz**: *Teŋri ʿazze ve cellege sıġınur-men* KE 81v-7, *Sıġınur-men Taŋrı teʿālānıŋ tükel atları birle* NF 168-12; **Kıp**: *Saŋa kim kértlep sıġınır, yék tuşmandan ol ķutulur* CC 69a-10, *Teŋri-den özge sıġınur yirim ķalmadı* GT 66-8, *İy Teŋri men sıġınur-men saŋa necīsden* İM 144b-6; **EAT**: *Saŋa sıġındım cömerdler cömerdi ġani Taŋrı* DK 184-13; **Çağ**: сығын- 'poklonyat'sya, preklonyat'sya, iskat' ubejişa' (Fazılov II 293); **Özb**: *İbråhim: 'Men yålgiz sengä siginämän, pärvärdigårim' deb xudågä ibådat-ilticå qilmåqdä édi*. (İbrahim 'ben yalnızca sana sığınırım Tanrım' diye Allah'a ibadet etmekteydi.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 16.

3. "bir kimseye, bir şeye tapmak" **Özb**: *Pulgä sigin*- 'paraya tapmak' Hojiyev, 229.

Sıġın-, *sıġ*-'ın dönüşlü halidir. 'Güvenli bir yere veya kimseye sığınmak' anlamında kullanılmıştır. Tanrı'ya sığınmak ifadesi metinlerde sıklıkla kullanılmış, buradan 'ibadet etmek, kulluk etmek' anlamını edinmiştir. Özbekçede *sigin*- her iki anlamı taşımakla birlikte 'tapmak' anlamını kazanmıştır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

199. Sıḳ-: 1. "sıkmak, sıkıştırmak, ezmek" **E.Uyg**: *Künçit ikşu ḳamış osuġluġ sıḳarlar taŋarlar* Maytr. 82-19, *Ayıg ḳılıç emgekligler üẕüksüz egire sıḳıp busuyur* AYUçar 0547; **Kar**: *Ol üzüm sıḳdı*. DLT II 18; **Harz**: *Ol üzümni sıḳıp suyın ayaḳġa salıp melikge ayaḳ tutardım* KE 88r-14, *sıḳ-* İMüh 93B-7, *Meni yançıp, meniŋ suwımnı sıḳıp, iẕişke alıp berrge yörise ot ziyān ḳılmaz* SK 70b-5; **EAT**: *Ol üzümni sıḳarlar al şarabı olur* DK 160-8; **Kıp**: *Sıḳar-mén* Lat. *spremo*, Far. *mēpālānäm* CC 26b-16, *sıḳ-* KK 81b-10, *Yüwgey anı üç kez taḳı sıḳġay anı üçünçi kezde arınur* İM 139b-8, *sıḳ-* 'sokmak; bir şeyin suyunu çıkarmak üzere sıkmak' TZ 236, *ṣıḳ-* 'sıkmak, ʿaṣare' Kİ (Özyetgin 619); **Çağ**: *Sıḳ-* 'taẕyīḳ, iẕāb, icbār, muẕṭarr, taʿaṣṣur, şiddet-i zecr, taṣrīʿ itmek' ŞSL 398, сык- 'jat, davit'' (Fazılov II 292); **Özb**: *Yolçi qizning qollärini mähkäm siqdi*. (Yolcu kızın ellerini sıkıca sıktı.) Qutlug Qån, 37.

2. "elle ovmak, elle basınç uygulamak" **Harz**: *Ḳısa sıḳa yu él yüz birḳaç yolı* MM 84-1; **Özb**: *Keyin qoli bilän peşänäsini siqdi-dä, hisåb berişgä båşlädi*. (Sonra eliyle alnını ovuşturdu ve hesap vermeye başladı.) Qutlug Qån, 100.

3. "kısmak, kısıtlamak" **Özb**: *Undän turtki émäslik üçün cånkaşlik qildi, özigä kiyim-båş qilmäy, isqirt bolib yäşädi, åvqatini siqdi*. (Ona muhtaç olmamak için canla başla çalıştı, kendisine kılık kıyafet almadan sefalet içinde yaşadı, yemeğinden kıstı.) Qutlug Qån, 100.

4. "psikolojik olarak daralmak, ruhen sıkılmak" **Özb**: *Båşqa vaqt, båşqa yerdä közni beixtiyår tårtuvçi buyumlär håzir qizning ruhini siqdi*. (Başka zaman ve başka yerde, istemeden gözüne çekilen eşylalar, şimdi kızın ruhunu sıktı.) Qutlug Qån, 158.

Sıḳ- Eski Türkçeden beri metinlerde görülür. Geçişli bir fiildir. Somut olarak 'bir şeyi sıkmak, sıkıştırmak, bir şeye baskı uygulamak' anlamındadır. Soyut olarak 'sıkıntı içinde olmak, sıkıntı çekmek, baskı görmek' anlamlarında kullanılmıştır (bkz. EUyg., AYUçar 0547). Özbekçede *siq-* daha çok soyut anlam yönünden genişlemiştir. 'bir şeyden örneğin paradan, özgürlüğünden vb. kısmak, kısıtlamak' ve 'ruhen daralmak, bunalmak' anlamlarında kullanılmıştır.

200. Sın-: 1. "kırılmak, parçalanmak" **E.Uyg**: *toŋuzuŋ azığı sınmiş tir* IB 6, *Tsun tsun sınar uvşanur* İKP 28; **Kar**: *Yıġaç sındı*. (Ağaç kırıldı.) DLT II 29, *yarlur yer tüşer*

tağlar sınıp KT (Rylands) 19-90, *sın-* AH 131; **Harz**: *Menim oŋurḳam sınar* NF 275-10, *sın-* 'kırılmak' İMüh 87B-6, *Sıngdı nerse, sındı, töküldi suw* ME 156-5, *Taş birle altun tég sınayın* HŞ 2548; **Kıp**: *Baylarnıŋ irādeti ayağı sınıp turur* GT 301-4, *sın-* 'kırılmak, inkesere' Kİ (Özyetgin 620), *Ol ḳılıç ol yirdin sınar* MG 88a-2, *Buz yuwḳa bolsa, sınsa tepretmek birle* İM 109b-7; **Çağ**: *Sinsizin yörüp ayaġ içkünçe sınsun ayağım* BD 110-2, *sın-* 'kırılmak' Abuş 995, *sın-* 'kırılmak, bozulmak, şikeste olmak; ṭahāret ve āb-dest şikest olması' ŞSL 402, *yanbaş süngeki sındı* ŞT 84b-4, сын- 'lomat'sya, bıt' slomannım' (Fazılov II 289); **Özb**: *Şaybåniyxån qåvurgäläri sinib, vücudi ézilib näfäs ålålmäy qåldi*. (Şeybâni Han'ın kaburgaları kırılınca, bedeni ezilip nefes alamadan kaldı.) Yulduzli Tünlär, 201.

2. "kırılmak, incinmek" **Kar**: *Açıġ tıdsa işçi er at köŋli sır / Er at köŋli sınsa alır begke kir* KB 2808; **Kıp**: *Ave sen tavlarnıŋ tavı senden kişi kesmey sındı* CC 72a-7; **Çağ**: *Aylarda sınmadı bu köŋülnüŋ bir ārzūyı* LD 2574; **Özb**: *Bütün gururi sindi, gerdäyişi påymål boldi, sevinci söndi, yüzi soldi*. (Bütün gururu incindi, azameti yerle bir oldu, sevinci söndü, yüzü soldu.) Keçä vä Kündüz, 44.

3. "yenilmek, savaş kaybetmek" **Kar**: *Sü sındı*. (Asker yenildi.) DLT II 29; **Harz**: *Siziŋ çerig sıngay bularnıŋ elginde ḳalġay* KE 229v-2; **EAT**: *Yağı basıldı, düşmen şındı* DK 197-6.

4. "bozulmak, işe yaramaz olmak" **Özb**: *Ärävä bolsä almisåqdän qålgän yänä sinibdi*. (Araba ise Nuh Nebi'den kalma yine bozulmuş.) Qutlug Qån, 19.

5. "iflas etmek, iflasa uğramak" **Özb**: *Dädäm sindi, dökånçäsini yigiştirib üy içigä qamälib åldi*. (Babam iflas etti, dükkânını toplayıp evin içine kapattı.) Qutlug Qån, 85.

Sın-, sı:- 'kırmak, kesmek' fiilinin dönüşlü halidir ve uzun ünlülüdür (Clauson, 1972: 833). Tarihî lehçelerde somut olarak 'herhangi bir şeyin kırılması' ve soyut olarak 'kırılmak, gücenmek, incinmek' anlamlarında kullanılmıştır. Bunun dışında 'yenilmek, bozguna uğramak' anlamını kazanmıştır. Geçmişten bugüne Özbekçede fiilin anlam alanı genişlemiştir. 'Bozulmak, işe yaramaz olmak', 'iflas etmek', 'gururu incinmek, kalbi kırılmak' gibi anlamlarla ve ayrıca ***beli sin***- 'darbe almak, belini doğrultamamak, kötü hale gelmek' deyimi ile kullanılır.

201. Sına-: 1. "sınamak, denemek" **E.Uyg**: *Uvut avyatınça sınayu yarlıḳap tonsuz çuba* Maytr. 60-17; **Kar**: *Ol anı sınadı*. DLT III 273, *Neçe me sınadım isig ḳılġuçı / Kite bardı künde üzüldi küçi* KB 247, *Baḳa körgil emdi uḳa sınayu* AH 99; **Harz**: *Öz mülki zevāl bolmaḳdın ḳorḳtı, çerigin sınamış bolup körgü urdı* KE 230r-10, *Yā taḳı tölenmedin-mü tururlar? tép sizlerni sınadım* NF 80-11, *sına-* 'denemek' İMüh 89A-10, *Biliŋ ḳılmışı tég éşit ḳorḳ sına* MM 162-4, *Bu cümle cāz̲uluḳlarnı sınayur-lar* SK 34b-8; **Kıp**: *Ave saa, Téŋri kimni otdan kişi kéçirip sınadı* CC 72a-3, *sına-*'tecrübe etmek, sınamak' Kİ (Özyetgin 621); **EAT**: *Öz canuma ḳıyam men saŋa ḳıymayam, men seni şınar-idüm* DK 199-12; **Çağ**: *Sınayur bildiŋ érse ḫaşletini* SibGT 66b-5, *Bir ü barıŋ ibtidāsın kim sınar* ŞHD 4b-9, *Ya ḳabūl ḳıl bu sözümni ya sına* LD 2487, *sine-* 'imtiḥān, āzmāyiş, tecrübe, iḫtiyār itmek, denemek, sınamak, sanamak' ŞSL 401; **Özb**: *Yolçi, bu temirçi bilän yaqin dost bolib, uning bütün sifatlärini, fäzilät vä kämçiliklärini yaxşi sinägän édi.* (Yolcu, bu demirci ile yakın arkadaş olup onun bütün özelliklerini, fazilet ve kusurlarını iyice tecrübe etmişti.) Qutlug Qån, 102.

2. "denetlemek" **Özb**: *Yängi mäşinäni sinämäq* (Yeni arabayı denetlemek) Hojiyev, 227.

3. "sınav yapmak" **Özb**: *Oquvçilärni fizikädän sinäb körmäq* (Öğrencileri fizikten sınav yapmak) ÖTİL II 50.

Sına-, *sı:n* 'boy, pos' ismine, +*A*- eki gelmesiyle oluşur. Clauson (1972: 835) temel anlamın 'ölçmek, boyunu almak' gibi bir anlam olduğu takdirde anlamsal bir bağ kurulabileceğini belirtir. *Sına-* Eski Uygur metinlerinlerinden itibaren görülür. 'Denemek, tecrübe etmek' anlamının yanı sıra, Özbekçede 'denetlemek' ve 'sınav yapmak' anlamlarını da edinmiştir. Fiilin anlam alanı genişlemiştir.

202. Siŋ-: 1."işlemek, girmek, batmak, içine işlemek" **E.Uyg**: *Yiti agu siŋmegey ootḳa köymegey* Dış 694, **Kar**: *Suw yerge siŋdi*. (Su yere girdi.) DLT III 391, *Kelir ḳut kişike ağırlar anı / Siŋer ol ağırlıḳ yorısa köni* KB 1714; **Harz**: *Yérge suw siŋer teg siŋdi* KE 16v-1; **Kıp**: *Téŋrige anda sén sızdıŋ yavleyin aar oḳ siŋdiŋ* CC 70b-10, *Menim semʿime siŋmedi bu mübārek* GT 121-13; **Çağ**: *Lā-cerem yégeni tenige siŋer* SibGT 55b-1; **Özb**: *Yåş çågidä åtäsi ölib, qattigçiliqdä ösdi, uning bäzi yäräşmägän häräkätläri bälki oşä qattikçiliqning ruhkä singib qålgän yåmån täsiridir.* (Genç yaşta babası ölünce,

zorluklar içinde büyüdü, onun bazı yakışıksız davranışları, belki bu zorlukların ruha işlemiş kötü etkisidir.) Mehråbdän Çäyån, 6.

2. "yemek için sinmek, sindirilmek, hazmedilmek" **Kar**: *Aş siŋdi.* (Yemek hazmedildi.) DLT III 391, *Ḳarınları içinde turur tezekli ḳanlı ara ḳatıġsız süt, siŋgen içiglilerke* KT (Rylands) 16-66; **Harz**: *Ékki ḫatun ḳusmasa erdiler taḳı bu yegenleri içinde siŋse erdi, tamuġ otı bu ékegüni köydürgey erdi* NF 389-9, *Siŋdi aş, bişdi aş ḳursaḳında* ME 159-5; **Kıp***: Siner-mén* Alm. *døwen* CC 58a-14, *siŋ-* 'hazmolunmak' TZ 239; **Çağ**: *Siŋ-* 'haẓm itmek, çukura gitmek, yağmur, toprağa geçmek, kuşlar başlarını kanatları altına gizlemek' ŞSL 401; **Özb**: *Åvqat singsin üçün håvlini äylänib turdi*. (Yemeği sindirmek için avluyu dolandı durdu.) Hojiyev, 227.

3. "saklanmak, gizlenmek" **Kar***: Ördek ḳamışḳa siŋdi*. (Ördek kamışlığa sindi, saklandı.) DLT III 391, *Serip sinde razıŋ siŋip turmasa* AH 175; **Kıp**: *Siŋ-* 'gizlenmek için bir yere sinmek, yatmak' Kİ (Özyetgin 626); **Özb**: *Nihåyat kemä bulut bägrigä singib ketgändek boldi*. (Nihayet gemi bulut bağrına saklanıp gitmiş gibi oldu.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 38.

4. "iyice yerleşmek, nüfuz etmek" **Özb**: *Yängi axlåq normaläri xalqqa singib bårmåqdä*. (Yeni ahlâk normları halka nüfuz etmektedir.) ÖTİL II 51.

Siŋ- 'batmak, içine girmek, yerleşmek', 'hazmetmek, sindirmek' ve 'saklanmak, gizlenmek' anlamlarında tarihî dönemlerde kullanılmıştır. Bu anlamların hepsi Özbekçede kullanılmakta olup, 'iyice yerleşmek, nüfuz etmek' anlamı da mevcuttur. Ayrıca, ***singib pişgän nån*** 'iyice kızarmış, pişmiş ekmek' ve ***mehnäti singän*** 'emeği geçmiş' deyimi bulunmaktadır. *Siŋ-*'nin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

203. Soġı-: 1. "soğumak, ısısını kaybetmek" **E.Uyg**: *Soġı-* EUTS 207; **Kar**: *Suw soġıdı*. DLT III 268; **Harz**: *Savu- / sawu-* KE 82v-12, *Ol ḳızmış tahtalar saġusa yana tamuġ otınġa ḳızdurġaylar* NF 250-10, *sovı-* İMüh 88A-3; **Kıp**: *Yiyülür taḳı kerāhiyyet turur tirisin soymaḳ sowumas burun* İM 454b-8, *ṣovu-* 'soğumak, berede' Kİ (Özyetgin 630); **Özb**: *Keçä sizni kütä-kütä åşlärimiz sovib qåldi, bek äkä.* (Akşam sizi bekleye bekleye yemeğimiz soğudu, bey ağa.) Ötkän Künlär, 123.

2. "gönlünü, sevgisini, muhabbetini, meylini kaybetmek" **Özb**: *Keyin mädräsä ilmläridän köngli soviy båşlädi, çünki imåm boliş uni sirä qiziqtirmädi*. (Sonradan

medrese ilimlerinden gönlü soğumaya başladı, çünkü imam olmak onun hiç ilgisini çekmedi.) Qutlug Qån, 15.

Eski Türkçeden bu yana görülen *soġı-*, Harezm ve Kıpçak metinlerinde *sawu-, sovı-, sowu-, sovu-* şekillerinde kaydedilmiştir. Özbekçede *sovi-* 'soğumak' temel anlamından 'ilgisini, sevgisini, meylini kaybetmek' anlamında mecazlaşmıştır.

204. Soḳ- (Suḳ-): 1. "sokmak, girdirmek, koymak, yerleştirmek" **Kar**: *Men anı ewge soḳdum.* DLT II 18, *Neçe kür küwenür beḍük beglerig / Ölüm yérke soḳtı baḳa kör tirig* KB 6071; **Harz**: *Mıṣr ḫalḳını mālları birle yıġar, keltürüp Yūsuf ḳoynıġa soḳar* KE 89v-12, *Berg yerge soḳdı némeni* ME 16-3, *soḳ-* HŞ 2639, *Ol kişi élin ḳoynına soḳtı* SK 62a-14; **EAT**: *Oḫ çıḳardı biline soḳdı* DK 225-5; **Kıp***: Ol itdir, avzun artına soḫup uyur* CC 60b-13, *Ḳoluŋnı soḳmaġıl ʿaḳreb inine* GT 56-3, *Bili bağına soḳar* MG 78b-7, *ṣuḳ-* 'sokmak, edḫale' Kİ (Özyetgin 636); **Çağ**: *Her kéçe bir ay yüzlügni ḳoyunlarıġa soḳarlar* SibGT 102b-6, cyқ- 'vtıkat', vvodit', vsovıvat', vonzat'' (Fazılov II 310); **Özb**: *Gülnår båşini Yolçining kökrägigä suqib yiglädi*. (Gülnar başını Yolcu'nun göğsüne koyarak ağladı.) Qutlug Qån, 130.

2. "dövmek, vurmak" **E.Uyg**: *Soḳ-* 'dövmek, ezmek, delmek, ufaltmak, sokmak, basmak' EUTS 208, *Delik orġaḳlar içinte soḳarlar* Maytr. 82-47, *Ḳuş ḳuzġun soḳar yorıyur* İKP I-5; **Kar***: Er tuz soḳdı*. (Adam tuz dövdü.) DLT II 18; **Kıp**: *Soḫar-mén* Alm. *ich smede, ich mache karren, ich slo wolle, ich wirke* CC 80b-41; **Çağ**: *Seniŋ atıŋ bile altun soḳup çemen ḫanı* LD 533, *soḳ-* 'vurmak'Abuş 996; **Özb**: *Suq-* 'batırmak', *juvåldiz suq-* 'çuvaldız batırmak' Hojiyev, 235.

3. "toplamak" **Kar**: *Ḳuş neŋ soḳdı*. (Kuş tane topladı.) DLT II 18; **Harz**: *Soḳ-* 'doldurmak' İMüh 89B-9; **Kıp**: *Soḳ-* 'içini doldurmak' KK10b-2, *sok- tık-* TZ 240.

4. "yılan sokmak" **Kar**: *Anı yılan soḳdı. soḳ-* Oğuzca DLT II 18; **Harz**: *Yılanlar takı çayanlar soḳar* NF 68-2; **Çağ**: *Soḳ-* 'zehr-dār hayvānātıŋ çakması, ısırmak, tesmīm ve tehevvür itmek, dişlemek, emr-i dil, şikāf it' ŞSL 386.

5. "kurmak, dikmek" **Çağ**: *Öz nökerleriŋiz birlen anda barıp otav soḳup keliŋler tidi* ŞT 77a-9.

Hamilton (2011: 61) 'gagalamak, batırmak, sokmak, sokuşturmak, içine doldurmak' anlamında bir *suḳ-* ile 'vurmak, (demiri) dövmek' anlamında bir *soḳ-*

olduğunu, lehçe farklılığından kaynaklanan biçim farklılığına yol açmış, iki ayrı görünüme sahip, temelde aynı fiil olduğunu belirtir. *Sok-* için *DLT*'de Oğuzca olduğu bilgisi kaydedilmiştir. Bugün 'demir dövmek' anlamında, Kzk. *soğ-*, Kırg. *soğ-*, Başk. *sük-*, Tat.'da *çük-*, Y.Uyg. *soḳ-* fiili kullanılır (KTLS 190). Tarihî metinlerde *soḳ-* ve *suḳ-* birlikte, ama daha çok *soḳ-* biçimi kullanılmıştır. Özbekçede *suq-* şeklindedir ve 'batırmak' ve 'sokmak, tıkmak, koymak' anlamındadır. Yukarıdaki tabloya göre, tarihî lehçelerdeki anlam genişliği Özbekçede yoktur. Dolayısıyla fiil anlam daralmasına uğramıştır.

205. Sor-: **(I)** 1. "sormak, aramak" **Kar**: *Er yitük sordı*. (Adam yitik sordı, aradı.) DLT III 181, *Ḳaçan söz sorar erse begler saŋa / Uzatma sözinŋni ay ersig toŋa* KB 4126, *Sorġıl olarnı, olarnı törütmek ḳatıġraḳ olarnı kim törüttimiz* KT (Rylands) 37-11; **Harz**: *Er ḳarındaş sormas-men, ḳız ḳarındaş sorar-men* KE 63r-6, *Ey oġlum munça üküş sorar-sen* NF 298-12, *sor-* İMüh 91B-2, *Sorar ḥāl idisinge ne ḥāl ʿaceb* MM 335-1, *Yaḫşı sordı andın* ME 67-3, *so:r-* HŞ 270; **EAT**: *Baba içinde big yigitler öldürseler ḳan ṣorarlar-mı* DK 128-12; **Kıp**: *Sorġıl seniŋ köŋlüŋni söver-mi teŋirni* CC 62a-20, *Tileseŋ bilmege menden kilip sor* GT 120-5, *ṣor-* 'soru sormak' KK 81b-4, *sora bar* 'ziyaret etmek' İM 448a-5, *ṣor-* 'sormak, seʿele' Kİ (Özyetgin 629), *sor-* TZ 240; **Çağ**: *Dīvānedin sorar sin kim niçe boldı ayġa* LD 1664, *Uşbu çaḳda hem bir kişi bir kişidin* sorsa iliŋniŋ omaḳı ni turur *tip sorar* ŞT 82a-16, *sor-* Abuş 997, *sora-* 'sual ve tahkik ve tefaḥḥus itmek, tecessüs ve muʿāyene, hatır sormak' ŞSL 380, cop- 'spiraşivat', iskat'' (Fazılov II 297); **Özb**: *Änvär äkänggä çåy berdingmi, qizim deb sorädi*. (Enver ağabeyine çay verdin mi kızım? Diye sorar.) Mehråbdän Çäyån, 59.

2. "araştırmak, soruşturmak" **Çağ**: *Sen bu işni özgelerdin sorġıl kim men, sende hünerdin özge nemerse körmes-men* SibGT 75a-12; **Özb**: *Bizing ådämlär İbråhimning qåçgänini körgän, sor, råstini äytsin, bolmäsä båşi kesilgäy!* (Adamlarımız İbrahim'in kaçtığını görmüş, araştır, doğruyu söylesin olmasa başı kesilecek!) Yulduzli Tünlär, 257.

3. "ricâ etmek, talep etmek, istemek" **Özb**: *Men sizgä mirzådän xizmät soräb bering, deb väkålät bergän émäs édim-ku.* (Ben size, mirzadan hizmet talep edin diye, vekâlet vermiş değilim ki.) Mehråbdän Çäyån, 49.

4. “idâre etmek, yönetmek” **Özb**: *Yurtni sorä-* ‘ülkeyi yönetmek’ ÖTİL II 99.

Sor-, Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülür. ‘Sormak, aramak’ anlamındadır. Tarih içinde kullanımın artmasıyla, birbiriyle bağlantılı anlamlarla, anlam alanı genişlemiştir. Özbekçede *sorä-* şeklindedir, ‘araştırmak, soruşturmak’, ‘ricâ etmek, istemek’ ve ‘idâre etmek, yönetmek’ gibi anlamlarla kullanılmıştır. Bunun dışında, ***günåhni sorä-*** ‘günahının affedilmesini istemek’ ve ***köngil sorä-*** ‘bir kimseyi çağırmak’ gibi deyimlerle kullanımı mevcuttur.

206. Sor-: (II) 1. “emmek, sıvı şeyleri içine çekmek” **E.Uyg**: *Etümüzni sorarlar* Maytr. 107-16; **Kar**: *Kenç süt sordı*. (Çocuk süt emdi.) DLT III 181, *Ḳalı basnu tegse buşar baş keser / Tamurın teşer kör sorup ḳan içer* KB 4099; **Harz**: *Firʿavn yaş yıġaç sora başladı* KE 115r-5, *Ol todaḳnı kim peyġāmbar ʿas sordı, ol todaḳ maŋa sewüglügrek turur* NF 181-10, *sor-* ‘emmek, sömürmek’ İMüh 95B-6, *Sordı anı yaḳın boldılar, yaḳnaşdı-lar* ME 137-2; **EAT**: *Bir sordı olanca südin aldı* DK 217-3; **Kıp**: *Sor-* ‘emmek’ RS 186a-19, *Süvrü çibin ḳaçan sorsa taḳı tolsa āb-dast bozulmas* İM 96b-5, *şor-* ‘emmek, maşşa’ Kİ (Özyetgin 630), *sor-* TZ 240; **Çağ**: *Sordum lebiŋdin yüz belā cānımġa salġan kim durur* LD 1332, *Kim sorar şekkerni ol laʿl-i şeker-ḫā bolmasa’* BD 16-2, cop- ‘sosat’, vısasıvat’ (Fazılov II 297); **Özb***: Käpäläk gül suvini sorädi*. (Kelebek çiçeğin suyunu emer.) ÖTİL II 99.

2. “öpmek” **Çağ**: *Ne ḳıldı leblerіŋ sormaḳ içinde* ŞHD 11b-10.

3. “başkasının emeğini sömürmek” **Özb**: *Qånxor zülük, sen bilän bizning qånimizni sorib keldi.* (Kan içici sülük, seninle bizim kanımızı emdi.) ÖTİL II 99.

So:r-, ‘emmek’ anlamında uzun ünlü ile kaydedilmiştir. Moğolcada da *soro-* aynı anlamda bulunur (Clauson, 1972: 843). *Sor-* ‘emmek, içmek’ anlamlarında tarihî dönemlerde kullanılmış, Özbekçede *sor-* ‘emmek’ anlamının yanı sıra metâforlaşarak ‘birinin emeğini sömürmek’ anlamını kazanmıştır.

207. Soy-:1. “derisini yüzmek” **E.Uyg**: *Tınlıġlarıġ ölürür terisin soyar* İKP III-3; **Kar**: *Er ḳoyuġ soydı*. (Adam koyunun derisini yüzdü.) DLT III 244; **Harz**: *Bu bitigni eletgen kişini öltürgil taḳı terisini soyġıl* NF 420-10, *Tenindin terisin soydılar aḏrıp cānındın* HŞ 1465; **Kıp**: *Soy-* TZ 241, *soy-* ‘derisini yüzmek’ İM 454b-8; **EAT**: *Soydılar*

hançerler ile etim ile derimi TS V 3529; **Çağ**: *Düşmanıŋdın soy terisin dostlardın pūstsīn* SibGT 41b-8, *Yüz ḳoydum ve secde keşretidin tirisin soydum* MK 4b-1, *soy-* 'tecrīd ve taḳsīr itmek, gasb ve garet ve üryan eylemek' ŞSL 392, coй- 'obdirat', sdirat', gravit'' (Fazılov II 294).

2. "hayvan kesmek" **Harz**: *Bir teve soydı* KE 182v-14; **Özb**: *Bir qoy soyib märäkä qildi*. (Bir koyun keserek mevlüt okuttu.) Qutlug Qån, 77.

3. "soymak, elbiselerini çıkarmak" **EAT**: *Bu yigidi anadan ṭoğma ṣoyuŋ* DK 179-11; **Kıp**: *Tonun soyuŋ dağı bu kintten sürüŋ* GT 219-5, *soy-* KK 80b-5.

4. "meyvenin kabuğunu soymak" **Harz**: *Aḳartdı yaġurnı, ḳapnı soydı* ME 75-7; **Özb**: 'kavun, karpuz, nar gibi meyveler için kesmek, bölmek' *Qåvun soyişgä tutundi*. (Kavun kesmeye başladı.) Girdåb, 304.

5. "soymak, çalmak, hırsızlık etmek" **Kıp**: *Ḳapup ḳaçġan kişi öze taḳı kefen soyġan kişi öze, bu Ebū Ḥanīfe taḳı Muḥammed ḳatında turur* İM 417b-3.

6. "adam öldürmek" **Özb**: *Båy- båyåv taqsir, bu kün értäläbdän beri köringän qipçåqni soyib yürdilär, günåhläri suriştirilmädi*. (Beyim, kusuruma bakma, bugün sabahtan beri görünen Kıpçak'ı öldürdüler, günahları soruşturulmadı.) Ötkän Künlär, 157.

Soy-, temel olarak yalnızca, 'hayvan için soymak, derisini yüzmek' anlamında kullanılırken, sonradan 'meyve için soymak', 'bireysel olarak soyunmak' ve 'hırsızlık yapmak' anlamlarına gelmiştir (Clauson, 1972: 858). *Soy-*'ın 'soyunmak' ve 'çalmak, hırsızlık yapmak' anlamı Oğuzcaya özgü olmalıdır. Çünkü bu anlamlar için diğer lehçelerde başka fiiller kullanılmaktadır (bkz. KTLS). Özbekçede *soy-* 'hayvan kesmek', 'meyve kesmek, bölmek' ve 'adam öldürmek' anlamlarında kullanılır. *Soy-* fiilinin 'derisini soymak' veya 'meyve soymak' anlamları Özbekçede bulunmaz. Bunun yerine kesmek, öldürmek ile ilgili anlamlar yer alır. İlk anlamlar kullanılmayıp, yerine birbirine yakın anlamlar kullanıldığından, başka (yakın) anlama geçmiştir.

208. Sök-: 1. "sökmek, yol açmak, yarmak" **OY**: *Ḳarıġ söküpen kögmen yışıġ toġa yorıp ḳırḳız bodunuġ uḍa bastımız* KT D35; **EAT**: *Ala yılan sökemez anuŋ ormanı olur* DK 175-12.

2. “sökmek, bozmak, yıkmak” **Kar**: *Ol ewin sökti*. (O evini söktü.) DLT II 21; **Harz**: *Sök-* İMüh 94A-6; **Kıp**: *sök-* TZ 241, *sök-* ‘sökmek, feteḳa’ Kİ (Özyetgin 632); **Çağ**: *Sök-* ‘bir bütün nesneyi çak etmek, sökmek’ Abuş 999, *sök-* ‘bir şeyi kök ve ferʿinden çıkarmak, ḫalʿ, ḥall, cüdā ve şaḳḳ itmek’ ŞSL 387, сөк- ‘rugat’, ponosit’, proklinat’’ (Fazılov II 300).

3. “dikilen bir şeyin ipini çözmek, açmak” **Özb**: *Kir körpälärni sökib yuvmåq*. (Kirli yorganları söküp yıkamak.) Hojiyev, 238.

Sök- ilk metinlerden itibaren her dönemde görülür. Tarihî lehçelerde ‘yolu açmak, yarmak’ ve ‘bozmak, yıkmak, parçalamak’ anlamlarında kullanılmıştır. Günümüzde, Özbekçede ise bu anlamlara yakın, ama yalnızca ‘dikilen bir şeyi sökmek’ anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla fiilin anlam alanında bir daralma söz konusudur.

209. Sön-: 1. “dinmek, geçmek” **E.Uyg**: *Timin ök ḳorḳınçı ayınçı sönti* Maytr. 5-32, *Ünleri ıdı sönmedin körgeli bulmaḳ umınçın baḳar erdi* AYÇağatay 637-5.

2. “yara için sönmek, geçmek, iyileşmek” **Kar**: *Urup berge başı büter terk söner / tilin sökse bütmez açığı yılın* KB 2580.

3. “ateş için sönmek” **Harz**: *Yandurġan otlar bar erdi, cümlesi ol tün söndi* NF 5-10, *sön-* İMüh 87B-7, *söndi çırāġ* ME 154-5, *pāspānlar otı sönmiş* HŞ 3745; **Kıp**: *Yeŋim tigip şemʿ söndi* GT 230-4, *söyün-* < *sōn-* ‘inṭafaʿa’ Kİ (Özyetgin 633); **Çağ**: *Yaḳıldı ʿışḳ otı söndüm digende* ŞHD 11a-5, *sön-* ‘mum ve ateş sönmek’ Abuş 999, *sön-* ‘parlak şeyin feri ve şulesi gidip zail olmak, mutfi ve cilası gitmek, mesrur itmek, hursend, şad-man olmak’ ŞSL 390, сөн- ‘gasnut’, ugasat’, potuhat’’ (Fazılov II 301); **Özb**: *Qårgåndägi gülxanlär söndi.* (Kaledeki ateşler söndü.) Ulugbek Xazinäsi, 294.

4. “şişkinliği sönmek, kabarıklığı inmek” **EAT**: *Bir ḳoç yirindin ḳalḳdı, gerinüp söndi* DK 227-10.

5. “bitmek, yok olmak” **Harz**: *Ḳaçan kim ol ṣūret söndi erse, Teŋri, Circīs-ni kérü tirgüzdi* SK 46b-3; **Özb**: *Raqibning öldirilişi uning tamåm sönib bitkän umidini yana qaytargandek bolsä häm nimä uçundir ul bu işdän özigä tinçlik årtdirä ålmägän, aksinçä tinçsizlänä båşlägän édi.* (Rakibinin öldürülüşü, onun bütün sönen ümidini yine

geri getirmiş gibi olsa da, nedendir, bu işten dolayı rahatlayamamış, aksine rahatsız olmaya başlamıştı.) Ötkän Künlär, 123.

6. "gücünü yitirmek" **Özb**: *Mirzå Abdullätifning dilidägi qiziqiş birdän söndi-qåldi*. (Mirza Abdüllatif'in gönlündeki ilgi, alâkâ birden söndü.) Ulugbek Xazinäsi, 208.

Talat Tekin (1995: 184) *sön-* fiilini uzun ünlü ile kaydederek, Türkmencedeki *sōn-* örneğini gösterir. Clauson (1972: 834) *sön-* hakkında özellikle ateş için 'sönmek, gözden kaybolmak' olduğunu, aynı zamanda diğer şeylerle metâforik anlamlar kazandığını ve aşağı yukarı *öç-* ile eş anlamlı olduğunu belirtir. Tarihî dönemlerde 'dinmek, geçmek', 'yara için sönmek, iyileşmek', 'şişkinliği sönmek' gibi anlamlarla genişlemiştir. Özbekçede *sön-*, birbiriyle bağlantılı anlamlarla genişlemiştir. 'Bitmek, yok olmak' ve 'gücünü yitirmek' gibi anlamlar kazanmıştır.

210. Sür-: 1. "sürmek, hayvan sürmek, hayvanı önüne katmak" **E.Uyg**: *Udçısı beş yüz ud süre önti* İKP LXV-2; **Kar**: *Ol at sürdi*. (O, at sürdü.) DLT II 7; **Harz**: *Boynumġa zencīr taḳıp tamuġḳa sürseler* NF 238-9; **Kıp**: *Biri mütemettiʿ ḳurbānlıḳını sürer* İM 342a-6, *Aṭların ḳamçılap sürerler* MG 62b-1; **Özb**: *Mänä şu ârzu bilän Ändicângä åt sürib bäräyåtgän Ähmäd Tänbäl ârqagä ögrinçä ogirilib qaräb qoydi*. (İşte bu arzuyla Endican'a at süren Ahmet Tanbal, arka tarafa dönerek hırsız gibi baktı.) Yulduzli Tünlär, 18.

2. "sürmek, uzaklaştırmak, kovmak, dağıtmak, sürgün etmek" **OY**: *Sünüglüg ḳantan kelipen süre eltti* KT D23; **Kar**: *Ol itig sürdi*.(O köpeği kovdu.) DLT II 7, *Ḳalı bildiŋ erse içim ay böke / Bu kün sürgey erdiŋ méni miŋ söke* KB 5105; **Harz**: *Méni sürseŋ ḳayda barayın* SK 7a-11, *sür-* 'kovmak' İMüh 93A-1; **Kıp**: *Sür-* 'kovmak, tardetmek; sevketmek, sürmek, ṭarade va sāḳa' Kİ (Özyetgin 640); **Çağ**: *Sür-* Abuş 7953, *sür-* 'tard, nefy, defʿ, iḫrāç, sürgün, bederka göçürmek, hengâme irmek, mesh ü lems itmek' ŞSL 381.

3. "yürümek, ilerlemek, devam etmek" **EAT**: *Deli Dumrul sürdi, babası yanına geldi* DK 162-8.

4. "hüküm sürmek, egemen olmak" **Kar**: *Ḳılıç birle ḳalsa ḳayu él küçün / Anı sürse bolmaz üküş yıl öçün* KB 2427; **Çağ**: *Müneccim ki ş̲evābit ü seyyār neẓāreti-din ḥükm sürer* MK 24a-10, *Bu taḫta olturup ilni sürey turgalı ottuz beş yıl turur* ŞT 89a-4;

Özb: *Orädä yänä bir neçä vaqt sükut hükm sürdi.* (O zaman tekrar bir süre sessizlik egemen oldu.) Mehråbdän Çäyån, 130.

5. "dokunmak, değdirmek, el, yüz sürmek" **Kıp**: *İlini dīvārġa sürmegey taḳı anı öpmegey* İM 376a-2, *Süngüniŋ uçını yirge sürgey-sen* MG 31b-1; **Çağ**: *Āciz toprağına yüz sürerim ben* SibGT 36b-11; **Özb**: *Ålmås yåzuvni közlärigä sürib öpdi*. (Elmas, yazıyı gözlerine sürdü ve öptü.) Yulduzli Tünlär, 89.

6. "taşıt sürmek, araç kullanmak" **Çağ**: *Ṣandal sürerbir kempīr* SibGT 88b-12; **Özb**: *Yänä häydåvçininig ornini égälläb, mäşinäni särdi.* (Yine şoförün yerini sahiplenerek arabayı sürdü.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 59.

7. "bir tarafa yönlendirmek, sevk etmek" **Özb**: *Bir qoli bilän boş stolni öz yånigä sürdi*. (Bir eliyle, boş masayı kendi yanına çekti.) Qutlug Qån, 48.

8. "atmak, uzaklaştırmak" **Özb**: *Mutäl ésä yåmirilib tüşkän kesäklärni täşqarigä süriş bilän åvårä édi*. (Mutal ise çökerek, düşen toprakları dışarıya atmakla meşgul idi.) Ötkän Künlär, 135.

Sür- fiilinin kullanımı sık olduğundan anlam alanı genişlemiştir. Geçişli ve geçişsiz kullanımları vardır. Eski Türkçeden bugüne metinlerde görülür. *DLT*'de 'at sürmek, gütmek' ve 'kovmak, dağıtmak, sürgün etmek' anlamları ile kaydedilmiştir. Tarih içinde anlam alanı genişlemiş, 'ilerlemek, devam etmek', 'dokunmak, değdirmek, el, yüz, göz sürmek', 'taşıt kullanmak' gibi somut ve soyut anlamlara sahip olmuştur. Özbekçede *sür-* bu anlamları taşımakla birlikte, ***umr sür-*** 'ömür sürmek, yaşamak', ***qaläm sür-*** 'kalem oynatmak, yazmak', ***hükm sür-*** 'egemen olmak', ***zävq sür-*** 'zevk ve safa içinde yaşamak', ***xayål sür-*** 'hayal kurmak, kafasından geçirmek', ***oy sür-*** 'düşünmek' gibi isimlerle gelerek deyimleşmiş birleşik fiiller oluşturmuştur.

211. Sürün-: 1. "kendini kaşımak, kaşınmak" **Kar**: *Kişi öz yinin süründi*. (Adam vücudunu kaşıdı.) DLT II 151; **Harz**: *Ustaḫlıḳ ḳıldı aŋa süründi* ME 166-1.

2. "ezilmek" **Kar**: *Sert bir şey dövülerek ezilmek* DLT II 151.

3. "yerde sürünmek" **Harz**: *Süründi ton, töküldi saçı* ME 160-2; **Kıp**: *Yā yüzine yā bilegine sançmaḳdın kim ol vaḳt-da ol sürünür* MG 55b-3, *sürün-* TZ 244; **Özb**: *Yergä tüşgän üç-törttä xazån yäpråqläri küz keçäsining sovuq şäbädäsi bilän yer betidä*

şitir-şitir sürinärdilär. (Yere düşen üç dört hazan yaprağı, sonbahar akşamının soğuk esintisi ile toprağın üstünde hışırdayarak sürünürdüler.) Keçä vä Kündüz, 212.

4. "tökezlemek" **Özb**: *Bä'zän sürinmäy-türtinmäy yüriş ämrimaxål*. (Bazan tökezlemeden yürümek zor.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 35.

5. "zor duruma düşmek, sürünmek" **Özb**: *Bolär-bolmäs urinmä, åxiridä sürinmä*. (Olur olmaz dövünme, en sonunda sürünme.) mak. ÖTİL II 86.

Sür-'ün dönüşlü hâli olan *sürün-, DLT*'de 'kaşınmak' ve 'sert bir şey dövülerek ezilmek' anlamlarıyla geçer. Tarihî dönemlerde yaygın olarak 'yerde sürünmek' anlamında kullanılmıştır. Özbekçede de bu anlamla birlikte 'tökezlemek' ve mecazlaşarak 'zor duruma düşmek, zorlanmak, sürünmek' anlamlarıyla yaşar. Fiilin anlam alanı genişlemiştir.

212. Süz-: 1. "süzmek, saflaştırmak, temizlemek" **E.Uyg**: *Amarıları ḳaçıġların süzüp amırtġurup pariçtr söğüt tapa körürler* Maytr. 89-18; **Kar**: *Ol suw süzdi*. (O, su süzdü.) DLT II 9, *Ay ilig er attın saŋa çāre yoḳ / Er at birle begler süzer bulġanuḳ* KB 5512; **Harz**: *Süzdi şarāb-nı* ME 99-8, *süz-* 92B-3, *Bu ġaddār süzer artıŋdın alnıŋda ḳuḍuġ bar* HŞ 1961; **Kıp**: *Süzdüm* Lat. *culaui*, Far. *pālāndäm* CC 8b-2, *süz-* TZ 244, *süz-* 'bir şeyi süzmek, ṣaffā'l-mā' Kİ (Özyetgin 642); **Çağ**: *Aġunı içerge süzmek ve alarġa taḳarrüb tilemek* MK 82a-9, *süz-* 'taṣfıf, tervīḳ ġamz itmek, gözler maḫmūr olmak, ayrılmak, ḫumār, mekkār, mest' ŞSL 383; **Özb**: *Sirkä süzmåq* (sirke süzmek) ÖTİL II 82.

2. "ayırmak" **Harz**: *Cefādın vefānı ṣafānı süzer* MM 361-2; **Çağ**: *Köŋül baḥride ḳoymadı ḳara dāmı bile süzgen* ŞHD 129b-11.

3. "yemeği veya içeceği kâselere dağıtmak, koymak" **Özb**: *Sizning åşingizni süzib çiqarä beräymi*? (Sizin yemeğinizi koyayım mı?) Mehråbdän Çäyån, 54.

4. "göz süzmek, naz ve işve ile göz kısmak" **Özb**: *Gülnår közlärini täbässüm bilän süzdi Yolçigä.* (Gülnar, tebessüm ederek gözlerini Yolcu'ya süzdü.) Qutlug Qån, 96.

Süz- fiziksel olarak 'sıvı bir şeyi süzmek, temizlemek' anlamında kullanılmış, 'ayırmak, temizlemek' soyut anlamıyla genişlemiştir. Özbekçede *süz-* 'sıvı bir şeyi süzmek' anlamının yanında, 'yemeği veya içeceği kâselere dağıtmak, koymak'

anlamında kullanılmıştır. ***Köz süz-*** deyimi yaygın kullanılır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

213. Taḳ-: 1. "(Oğuzca) takmak, koymak, yerleştirmek, bağlamak" **Kar**: *Er burunduḳ butluḳa taḳdı.* (Adam, burunduruğu burun yumşağına taktı.) DLT II 16; **Harz**: *Boynumḳa zencīr taḳıp tamuġḳa sürseler* NF 238-9, *taḳ-* 'tırmalamak' İMüh 90A-7, *Kiriş taḳtı yaḳa* ME 95-3, *Süçüg söz birle ḳaç ḳolmaş taḳtı yula kötrüp melikni* HŞ 3010; **Kıp**: *Tasma taḳġıl taḳı barmaḳınġa kiçirgil* MG 104b-9, *ṭaḳ-* 'takmak, ʿallaḳa' Kİ (Özyetgin 646); **EAT**: *Deldi, yay kirişin taḳtı* DK 234-2; **Çağ**: *Müşg ü ʿanber sünbülinde boynuma zencīr taḳıp* ŞHD 17b-2, *taḳ-* 'iliştirmek, şedd, vaṣl itmek, bağlamak, taʿlīk ve rabt itmek, asmak, āvīzān, ser-nigūn itmek' ŞSL 212; **Özb**: *Beligä ikkitä qiliç taqib ålgän.* (Beline iki kez kılıç takmış.) Yulduzli Tünlär, 249.

2. "ad takmak, koymak, vermek" **Kıp**: *At taġdım* CC 19a-11; **Özb**: *Laqab taq-* ÖTİL II 147.

3. "takı için takmak" **Kıp**: *Yüzük kiçürüp taḳtı cemşīd idi* GT 353-7; **Özb**: *Qoligä sååt bärmågigä üzükni qaytib taqdi.* (Koluna saati, parmağına yüzüğü yine taktı.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 22.

4. "gözlük takmak" **Özb**: *Közåynägini taqdi vä äsärni éhtiyåt bilän väraqläb oqişgä tüşdi*. (Gözlüğünü taktı ve eseri dikkatle sayfaları gözden geçirip okumaya başladı.) Yulduzli Tünlär, 291.

5. "iğneye iplik geçirmek, takmak" **Özb**: *İgnägä ip taqmåq* ÖTİL II 147.

6. "mec. başkasına yüklemek" **Özb**: *Öz äybingni birårgä taqmä!* (Kendi ayıbını başkasına yükleme!) ÖTİL II 147.

Taḳ- temelde 'bir şeyi, bir şeye bağlamak, iliştirmek' anlamındadır. 'Koymak, yerleştirmek', 'geçirmek' ve 'ad takmak, isim vermek' gibi anlamlarla genişlemiştir. Özbekçede *taq-* 'kıyafet, takı, süs eşyası, gözlük, madalya vb. şeyler için takmak, giymek' ve ayrıca 'başkasına yüklemek' mecaz anlamında kullanılmaktadır. Fiilin anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir.

214. Taḳıl-: 1. "takılmak, dizilmek, geçirilmek" **Kar**: *Et şışḳa taḳıldı*. DLT II 129; **EAT**: *Ḳıl sicim aġ boynuma taḳılduġın* DK 143-2; **Özb**: *Tåhir beligä taqilgän xancerni*

såpidän uşläb äyvån årqali otinxånagä çåpib ötdi vä qamiş båglärining åräsigä yäşirindi. (Tahir beline geçirilen hançeri sapından tutarak, teras yoluyla odunluğa koşup gitti ve kamış bağlarının arasına gizlendi.) Yulduzli Tünlär, 38.

2. "takılmak, engelle karşılaşmak" **Harz**: *Üküş imgendim uşbu ḳaḏġunu yép kim aŋlap leşkerim taḳılmasun tép* HŞ 3373.

3. "takı vb. için takılmak" **Özb**: *Xån uning gävhär közli åltin üzüklär taqilgän qollärigä qarädi*. (Han, onun inci bölmeli altın yüzükler takılan ellerine baktı.) Yulduzli Tünlär, 111.

4. "tutunmak, dokunmak" **Özb**: *Kelib sufä läbidä turgän boş lägänlärgä taqildi*. (Gelerek, sofanın yanında duran boş leğenlere tutundu.) Mehråbdän Çäyån, 31.

5."konuşmada bir konu üzerinde durmak" **Özb**: *Doklaäçi köp mäsälälärgä taqilmädi*. (Konuşmacı çoğu sorunun üzerinde durmadı.) ÖTİL II 146.

Taḳ- 'ın edilgeni *taḳıl-*, *DLT'*de 'dizilmek, takılmak' anlamıyla kaydedilmiştir. Bazı metinlerde *taḳıl-* için 'dağılmak, parçalanmak' anlamları verilmiştir. Özbekçede *taqil-*, 'takılmak, geçirilmek', 'takı vb. için takılmak', 'tutunmak, dokunmak' ve 'bir konu üzerinde durmak' anlamlarıyla yer alır. Fiilin anlam alanı genişlemiştir.

215. Talpın-: 1. "çırpınmak, kanat çırpmak" **Kar**: Ḳuş talpındı. (Kuş çırpındı.) DLT II 239; **EAT**: *Yumruġumda ṭalbınanda şāhin ḳuşuma yazuḫ* DK 56-6; **Kıp**: *Talpın-* 'az az hareket etmek, dalbınmak' TZ 250, *ṭalapı-* 'çırpınmak' Kİ (Özyetgin 648); **Çağ**: *Talbın-* 'çalışıp çabalamak' Abuş 1004, *talbı-* 'oynayıp sıçraşmak, telaşlanmak, telbāse itmek, çırpınmak, teh tehlenmek' ŞSL 213; **Özb**: *Çaqalåq Änvär qolidän irgib här täräfqa tälpinär vä türlik tåvuşlär çiqarib qiçqirär édi*. (Bebek, Enver'in kolundan zıplayıp her tarafa çırpınır ve faklı sesler çıkararak bağırırdı.) Mehråbdän Çäyån, 80.

2. "saldırmak" **Harz**: *Yaʿḳūb oġlanları talpınıp kirdiler, bular yérde ferişteler kökde, kāfirler ḳorḳup ḳaçtılar* KE 64v-1, *talpı-* 'saldırmak' HŞ 2983.

3. "gayret etmek, çabalamak" **Özb**: *Bu savol Zebining ilåci bolsä şu kün päräncisini qoligä ålib şu yerdän uzåqläşmåq üçün tälpingänini körsätärdi*. (Bu soru Zebi'nin ilacı olsa, bugün peçesini eline alarak, buradan uzaklaşmak için çabaladığını gösterirdi.) Keçä vä Kündüz, 5.

Talpın- için Clauson (1972: 493) 'çırpınmak, çarpmak, nabız atmak' anlamındaki *talpı-* fiilinin dönüşlü hâli olduğu açıklamasını yapar. *Talpın-*, Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülmüştür. Kuş için 'kanat çırpmak' ve genel olarak 'çırpınmak' ve buradan mecazlaşarak 'çalışmak, çabalamak, gayret etmek' anlamlarıyla genişlemiştir. Harezm döneminde 'saldırmak' anlamında kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde bu fiil kullanılmamaktadır. Diğer Türk lehçelerinde ise benzer anlamlarla bilinmektedir. Kzk. *talpın-* 'çocuğun emekleme teşebbüsüne girişmesi, herhangi bir şeye teşebbüs etmek' (Oraltay, 1984: 261), Kırg. *talpın-* 'çırpınmak, kurtulmaya çalışmak; ileriye atılmak, yeltenmek' (Yudahin, 2011: 702), Tat. *talpın-* 'kanat çırpmak; bütün gücüyle uğraşmak, gayret etmek' (Öner, 2009: 262), Başk. *talpın-* 'kanat çırpmak; öne atılıp çırpınmak; gayret etmek' (Özşahin, 2017: 574), Kum. *talpın-* 'gayret etmek, çabalamak' (Pekaçar, 2011: 319), KBalk. *talpın-* 'heveslenmek, arzu emek, özlem çekmek' (Tavkul, 2000: 373) anlamlarındadır. Özbekçede *tälpin-* 'çırpınmak' ve 'çabalamak, gayret etmek' anlamlarında kullanılmaktadır. Ayrıca ***köngli / yürägi / qalbi tälpin-*** 'dilemek, coşkuyla arzulamak, çok istemek' anlamında deyim içinde görülür. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

216. Tanı-: 1. "söz söylemek, emretmek, tavsiye etmek" **Kar**: *Ol maŋa söz tanudı*. (O, bana söz söyledi.) *tanu-* DLT III 273.

2. "tanımak, bilmek, anlamak" **Kar**: *Micmeri ʿıṭrı birle berdi, munı tanur musen?* KE 233v-21, *Anlarnı körsem tanıġay-men* NF 146-1, *Tanıdı şāh mingen aṭın* HŞ 1296; **Kıp**: *Ovlum beyini tanımış* CC 76a-9-10, *Ol meni kiçer iken körüp tanıdı* GT 135-2, *tanı-* 'anlamak, tanımak' TZ 251; **EAT**: *Biz bunı tanımazuz adaḳlusına aparuŋ görsün ol yaḫşı bilür* DK 94-1; **Çağ**: *Pervāne-i nā-murād tandı viṣāl şem'idin* ŞHD 119a-7, *Delīli rūşen uş ẓāhir tanırlar barça tamġadın* LD 1363, *ʿIşḳ ehli ışḳ derdini tanıŋ* BD 419, *tanı-* 'sezinmek, bilmek, fikretmek, bildirmek' Abuş 1006, *tanı-* 'teşhis etmek, bilmek, anlamak, tasdik ve tahattur etmek' ŞSL 219, таны- 'znat', uznavat', poznavay', bıt' znakomım' (Fazılov II 337); **Özb**: *Ölim töşägidä yåtib özimni tänidim*. (Ölüm döşeğinde yatarak kendimi tanıdım.) Yulduzli Tünlär, 277.

3. “bir başka özelliğinden çıkarmak, anlamak, ayırt etmek” **Özb**: *Båbür bu nävkärlärni åvåzidän tänib ulärning åldigä keldi*. (Babür bu askerleri sesinden tanıyıp, onların önüne geldi.) Yulduzli Tünlär, 184.

4. “öğrenmek” **Özb**: *Tätär sävdågärläri åräsidä äylänärkän uni-buni tänidi*. (Tatar tüccarların arasında dolaşırken, onu bunu öğrendi.) Qutlug Qån, 15.

Tanı- Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülür. *DLT*’de *tanu*- için, ‘söz söylemek, emretmek, tavsiye etmek’ anlamı verilmiştir. Clauson (1972: 516) *tanu*- (*d*-) fiilinin ‘bilmek, tanımak’ anlamındaki *tanı*- (*t*-) fiilinden farklı olduğunu ve eş sesli iki ayrı fiil olabileceğini belirtir. *Tanı*- tarihî dönemlerde ‘bilmek, anlamak’anlamlarında kullanılmıştır**.** Özbekçede bu anlamlarla bilinmekle birlikte, ‘ayırt etmek’ ve ‘öğrenmek’ anlamlarında kullanılmaktadır**.** Ayrıca ***åq- qårani täni***-, ‘her şeyi bilmek, iyiyi kötüden ayırmak’, ***xat täni***- ‘okuma yazma bilmek’, ***haqini täni***- ‘kendi hakkını bilmek’ gibi deyimlerle kullanılır. Fillin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

217. Tap-: 1. “bulmak, sezmek, kaybolanı bulmak” **E.Uyg**: *Orun tapıp bu muntaġ yıḍıġ kergeksiz etüzümin sıtmış* AYÇağatay 612-5; **Kar**: *Ol neŋni tapdı*. (O, yiten şeyi buldu.) DLT II 3, *Uluġluḳ tapayın tise sen özün / er at birle yaḫşı yorı ay tüzün* KB 4172, *Munu tapġay sizler önginlerni kim tileyürler* KT (Rylands) 4-91; **Harz**: *Muḥammed ümmetleriġa bu ṭāʿat birle bu ṣevāblar taparlar* KE 215r-5, *Barıŋlar, ḳayda tapar bolsaŋızlar keltürüŋler* NF 343-4, *tap*- ‘bulmak’ İMüh 83A-9; **Kıp**: *Ol nişan tapar-biz bitik içinde* CC 62b-6, *tap*- RS 191c-28, *Ḫātūnı ir oġlan taptı* GT 290-4, *tap*- ‘bulmak, karşılaşmak, rastlamak’ KK 12a-1, *tap*- ‘bulmak’ İM 123b-8, *tap*- ‘bulmak, karşılaşmak, buluşmak, vecede, ilteḳā’ Kİ (Özyetgin 652); **Çağ**: *Evvel ḥarfin bu tört mıṣrāʿıda tap* ŞHD 186b-8, *Geh rūm u gāh çīnde tapar min soraġını* LD 2151, *Cānımdın özge yār-ı vefā-dar tapmadım* BD 1, *tap*- Abuş 1006, *tap*- ‘bulmak, perestiş itmek, ġāyibi mevcūd eylemek’ ŞSL 205, *İkki yüz toḫsan beş yıl ʿömr tap*dı ŞT 86a-12, таб- ‘nayti, nahodit’, otısskat’, vstreçat’’ (Fazılov II 317); **Özb**: *Üç qiz cåy-cåyini tåpib ketgän*. (Üç kız, yerini yurdunu bulup gitmiş.) Şåvqin, 186.

2. “ele geçirmek, elden kaçırmamak” **Kar**: *Körseler erdi ança ḳorḳḳaylar, tapmaḳ yoḳ tutlur anlar yaḳın orundın* KT (Rylands) 34-51.

3. “kavuşmak, elde etmek” **Harz**: *Uyuma bir zamān ey davlatım kim meger tapsam köŋüldeki tilegim* HŞ 3839; **Çağ**: *Cihāndın çıḳıp keter bolsa kişi anıŋ nām u nişānın ve özi me mūradını tapmaġay* SibGT 64a-8.

4. “kazanmak” **Özb**: *Sening hämmä hünäring yeng içidä iş körib şunçä pul tåpişingdä*. (Senin bütün hünerin çok çalışıp olabildiğince çok para kazanmaktır.) Keçä vä Kündüz, 169.

5. “keşf etmek, açmak, yeni şeyler bulmak” **Özb**: *Geologlär yängi-yängi yer båyliklärini tåpmåqdä*. (Jeologlar yeni kaynakları keşfetmektedir.) ÖTİL II 204.

Tap- Eski Türkçeden bugüne ‘bulmak’ anlamında yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Oğuzcada aynı anlamda *bul-* fiili vardır, *tap-* yoktur. *Tap-* ‘bulmak’ anlamının yanı sıra, ‘ele geçirmek’, ‘kavuşmak, elde etmek’ gibi birbiriyle bağlantılı anlamlarla genişlemiştir. Özbekçede *tåp-* ‘bulmak’ dışında ‘kazanmak’ ve ‘keşfetmek’ anlamında kullanılmış, ayrıca bazı isimlere gelerek yardımcı fiil olarak kullanılmıştır. ***Gäp tåp-*** ‘konuşmak, söylemek, demek’, ***cävåb tåp-*** ‘cevap vermek’, ***pul tåp-*** ‘para kazanmak’, ***yol tåp-*** ‘yol, yöntem göstermek’, ***togri tåp-*** ‘doğru, makul bulmak’ bunlardandır.

218. Tapın-: 1. “tapmak, ibadet etmek, tapınmak” **E.Uyg**: *Biş miŋ yekler aŋar tapınurlar* Dış 581, *Anın tınlıġlar atamış tapınmış kergek ol ödün yir tutar bodisvt ornınta turup teŋri burḳanḳa ince tip ötüg ötünti* KİP 212; **Kar**: *Men Teŋrige tapındım* DLT II 140, *Köŋül tüz özüŋsüz bayatḳa tapın / bodunḳa törü ḳıl bağırsaḳlıḳın* KB 5471, *Tapınġıl maŋa hem aḍaḳın ḳılġıl* KT (Rylands) 20-14; **Harz**: *Zühre yulduzġa tapunur men* KE 46r-21, *Ümmetlerin butḳa tapunmaġaylar* NF 403-11, *Taŋrıġa tapundı, Taŋrıġa ḳulluḳ tiledi* ME 169-5, *Ol putḳa tapunmaḳdın kérü yığar érdi* SK 32a-3, *tapun-* ‘put vb. için tapmak’ HŞ 4631; **Kıp**: *Çaḳır içken ḫāçġa tapunġan kibi turur* İM 86b-3; **Çağ**: *Tapın-* ‘büte tapmak, biʿat ve tabʿiyyet itmek, tilvāse’ ŞSL 205; **Özb**: *Ålåvgä tapin-* ‘ateşe tapınmak’ ÖTİL II 203.

2. “hizmet etmek, çalışmak, hürmet etmek” **E.Uyg**: *Açsız suḳsız köni köŋülin bursng ḳuvraġıġ tapıntı uḍuntılar* Maytr. 72-41, *İgid nomḳa uduntumuz tapıntımız* Huas 187; **Kar**: *Ol begge tapındı*. (O, beye hizmet etti.) DLT II 140, *Bu künde naru sen*

ḳıyılma tapın / Tapınsa öter beg tapuġçı ḥaḳın KB 597; **Harz**: *Tapın-* ‘hizmet etmek’ İMüh 90A-8, *Uşbu ḳızlar tapunsa ḳarşu turmaz miŋ tümen ér* HŞ 1370.

3. “büyük bir aşkla, tutkuyla bağlanmak” **Özb**: *U, mäşuqining aqligä, qalb gözälligigä, insåniy gururigä tåpinädi.* (O, sevgilisinin aklına, kalbinin güzelliğine ve insanî mağrurluğuna tutkuyla bağlıdır.) ÖTİL II 203.

Tap-‘ın dönüşlü hali olan *tapın-*, Eski Uygur metinlerinden itibaren görülür. ‘Tanrıya, puta vb. tapınmak, ibadet etmek’ ve ‘hizmet etmek, çalışmak’ anlamlarında kullanılmıştır. Özbekçede ‘dine tapınmak, secde etmek’ anlamının yanı sıra ‘birine aşkla, tutkuyla bağlanmak’ anlamını kazanmıştır. Fiilin anlamı genişlemiştir.

219. Tapış-: 1. “kavuşmak, buluşmak, karşılaşmak” **E.Uyg**: *Tapış-* ‘buluşmak, karşılaşmak, rastlaşmak’ EUTS 225; **Kar**: *Tirigle firāḳ bolsa ḳavşur yana / Tilep irteşü yandru tapşur yana* KB 6204; **Kıp**: *Tapış-* ‘kavuşmak’ TZ 252, *tapış-* ‘buluşmak, telāḳā’ Kİ (Özyetgin 653), *Ġarīm-ġa aṭ birle tapuşmasdın burun ḳaçan tapuşsalar ḳalḳan eyesine meşġale bolur* MG 54a-6; **Çağ**: *Tapış-* ‘buluşmak’ Abuş 1007, *tapış-* ‘buluşmak, bīʿat edişmek, tapılmak, sadakat etmek’ ŞSL 206; **Özb**: *Biz dädäm bilän qöqqisdän bålälär üyidä tåpişdik*. (Babamla aniden yetimhanede karşılaştık.) ÖTİL II 203.

2. “birlikte veya karşılıklı bulmak” **Özb**: *Bu xåtin vä uning éri pulni qayerdän tåpişdi ékän?* (Bu kadın ve kocası parayı nereden bulmuşlar?) Hind Seyyåhining Qissäsi, 33.

3. “yakınlaşmak, samimiyet kurmak” **Özb**: *Muradcån Nabicånov bolsä quvnåq, kämtär bir yigit ékän, bir näfäsdä biz bilän til tåpişib dostläşib åldi.* (Muradcan Nabicanov ise neşeli, alçak gönüllü bir gençti, bir anda bizimle kaynaşıp arkadaş oldu.) ÖTİL II 203.

Tap- fiilinin işteş hâli olan *tapış-*, temelde ‘birlikte veya karşılıklı bulmak’ anlamından ‘buluşmak, karşılaşmak’ anlamına gelmiştir. Tarihî lehçelerde *tapış-* ‘buluşmak, karşılaşmak’ anlamında kullanılmıştır. ‘Birlikte veya karşılıklı bulmak’ anlamı ile Özbekçede işteşlik ve çokluk işlevi taşır. *Tapış-*‘ın ‘bulmak’ anlamı ile birlikte, ayrıca ‘yakınlaşmak, samimiyet kurmak’ anlamı vardır ve ***til tåpiş-*** ‘samimi olmak, yakınlaşmak’ deyimi ile birlikte kullanılmıştır.

220. Tapşur-: 1. "ulaştırmak, teslim etmek, vermek" **Kar**: *Men oġulnı anasıŋa tapşurdum*. (Ben, çocuğu anasına teslim ettim.) DLT II 175, *Tapşuruŋlar maŋa İḍi ḳullarını* KT (Rylands) 44-18; **Harz**: *Bir ḳaravaşnıŋ elgin tuttı taḳı Fāṭımaḳa tapşurdı* NF 161-6, *Sen yegāne yaratıp cisim tapşurduŋ bu cāne* HŞ 97, **Çağ**: *Tapşur-* 'teslim etmek' Abuş 1007, *tapşur-* 'tevdī ve teslim, sipariş etmek, emanet vermek' ŞSL 205; **Özb**: *Ändicån bekläri yübårgän çåpar Xocä Äbdulläning qolu bilän yäzilgän mäktubni Båbürgä tåpşirdi*. (Endican beyleri, ulak Hoca Abdullah'ın eliyle yazılan mektubu, Babür'e teslim etti.) Yulduzli Tünlär, 26.

2. "emanet etmek" **Çağ**: *Zühdüŋ üçündür özün meyḫāneġa tapşurmaġım* ŞHD 106a-5, *Teŋrige séni ilni saŋa tapşurdum* BD 199-4, *İmdi Tuman uluġ yigit boldı, atasınıŋ taḫtını tapşura turur men* ŞT 87b-7; **Özb**: *Seni xudågä, åtämni sengä tåpşirdim*. (Babamı sana, seni de Allah'a emanet ettim.) Ötkän Künlär, 10.

3. "güvenmek, bel bağlamak" **Çağ**: *Tapşurup irdim köŋülni yārġa çün bardı yardı yar / Hem-reh ittim ḫaste köŋlümni Ḥudāġa tapşurup* BD 56-6.

4. "düşman eline bırakmak, teslim etmek" **Özb**: *Siz häli ähvålni bilmäysiz, cänåb Qåsimbek! Sådiq bekläringiz Xocändni yågigä tåpşirdi, İsfäräni tåpşirdi, Märgilånni tåpşirdi*. (Siz, şu anki durumu bilmiyorsunuz Kasımbey hazretleri! Sadık beyleriniz Hocend'i, İsfara'yı, Margilan'ı düşmana teslim etti.) Yulduzli Tünlär, 23.

5. "bırakmak, vermek" **Özb**: *Siz şu küngäçä bärçä ixtiyårni oglingizgä tåpşirib båläni bålä qilmädingiz, bir xudbin qildingiz*. (Siz, bugüne kadar bütün insiyatifi oğlunuza bırakarak, çocuğu, çocuk değil, bir egoist yaptınız.) Ötkän Künlär, 70.

6. "bir işi üzerine almak, görev yüklenmek" **Özb**: *Hämmä hüccätlärini togriläb Moskvägä cönätişni tåpşirdik.* (Bütün belgeleri düzeltip, Moskova'nın yönetimini üzerimize aldık.) Girdåb, 314.

Tapşır- fiili, *tapış-*'nın ettirgen hâlidir ve 'teslim etmek, emanet etmek' anlamındadır (Clauson 1972: 447). *Tapşur-* fiilinin anlamı tarihî dönemlerde genişlemiştir. Çağataycada 'güvenmek, bel bağlamak' anlamı da yer alır. Özbekçede *tåpşir-*, 'teslim etmek, emanet etmek' anlamının yanı sıra, 'bırakmak, vermek', 'düşman eline vermek, teslim etmek' ve 'bir işi üzerine almak, görev yüklenmek' anlamlarında kullanılmış, fiili anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir.

221. Tara-: 1. “saç, sakal, bıyık için taramak, tellerini birbirinden ayırmak” **Kar**: *Ḳız saçın taradı* DLT III 260; **Harz**: *Başın yuḍı saçın taradı* KE 69r-21, *Aḳ ton keḍmiş saçını tarayur* NF 334-2, *Taradı saçını, çözdi saçını* ME 69-2, *Yıpar yaŋlıġ saçın kim tün taradı* HŞ 541; **Kıp**: *Başına yaġ sürtse yā saçını tarasa namāzı fāsıd bolur* İM 194b-5, *tara-* TZ 252, *tara-* ‘saçını taramak, meşaṭa’ Kİ (Özyetgin 654); **Çağ**: *Neçün tarardı caʿdını ol ṭurra-i Tātār* ŞHD 176b-3, *Sünbülüŋni taraġanda gül üze taŋdur ʿaraḳ* LD 1835, *tara-* Abuş 1007, *tara-* ‘muşt-ı tercīl itmek, taralamak, saçı sapamak, şāne itmek’ ŞSL 207, тара- ‘priçesıvat’, rasçesıvat’’ (Fazılov II 341); **Özb**: *Hålbuki bütün mämläkät qizläri Mirzå Änvär üçün säç täräydi*. (Hâlbuki memleketin bütün kızları Mirza Enver için saç tarar.) Mehråbdän Çäyån, 112.

2. “asker vb. dağılmak” **Kar**: *Anıŋ süsin taradı* DLT III 260; **Harz**: *Tarġan tép ayıttı birin birin nökerler çıḳtı ketti* HŞ 3822; **Kıp**: *Düşmen çerisi ara ala bolup tarġamaġa başladılar* GT 329-3.

3. “suyu bölerek akıtmak, sulamak” **Özb**: *Gozägä suv tärädim.* (Pamuğa su verdim.) Hojiyev, 245.

4. “yaymak, saçmak” **Özb**: *Qårli tåglär årqasidän ätläs såçin täräb quyåş, gåh moraläb oynätär qåş, händä säçär dudåġidän*. (Karlı dağlar arkasından atlas saçını açmış güneş, kâh gizlice gözetleyerek kaşı oynar, hande saçar dudağından.) ÖTİL II 122.

Tara- Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülür. ‘Saç, sakal, bıyık için taramak’ ve ‘dağılmak’ anlamlarında kullanılmıştır. *Tara-* yanında, *tarġa-* şekli de görülür. Özbekçede *tärä-* ‘saç, sakal için taramak’ anlamının yanı sıra, ‘suyu akıtmak, sulamak’ ve ‘yaymak, saçmak’ anlamlarıyla bilinir. Ayrıca ***tokni tärä-*** ‘asmanın dallarını birbirinden ayırmak’ ve ***yuvib-tärä-*** ‘çocuk için bakmak, terbiye etmek, yetiştirmek’ gibi deyimler mevcuttur. Fiilin anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir.

222. Tart-: 1. “çekmek, uzatmak, asılmak, sürüklemek” **E.Uyg**: *Tartdımız yaşuru baturu oġurladımız* Maytr. 70-61; **Kar**: *Ol yip tarttı*. (O, ip çekti, uzattı.) DLT III 426, *Bulıt kökredi urdı növbet tuġı / Yaşın yaşnadı tarttı haḳān tīġı* KB 86; **Harz**: *Tart-*

‘uzatmak’ İMüh 95B-2, *kendü özinge tartdı anı* ME 127-6; **Kıp**: *Tartar-mén* CC 27b-5, *tart-* RS 187a-29, *yük tart-* GT 293-9, *Yā tartġay velānı ḫātunlar azād bolmışlardan anın kibi kim ewlendürgey* İM 403a-7, *tart-* ‘çekmek, tartmak’ Kİ (Özyetgin 656); **Çağ**: *Yıġaçnı kim körse ḳuvveti birle tüpidin tartar erdi* SibGT 99b-7, *Allıda cān tartadur min tā meger tüşkey ḳābul* LD 653, *Siniŋ nāzıŋnı kim tartar miniŋ sindin ni pervāyım* BD 469, *tart-* ‘çekmek, içmek’ Abuş 1008, *tart-* ‘çekmek, elde sallayıp atmak, vezn itmek, endāz ve mīzān eylemek, sancıdan hâline vuḳuf-ı peydā itmek, keşīden’ ŞSL 208, *art öŋüme bezge salıp köçüm tarttım* ŞT 100a-17; **Özb**: *Åtning cilåvidän tårtdi, äräväkäş gildiräkdän türtdi*. (Atın dizginlerini çekti ve arabayı sürdü.) Qutlug Qån, 19.

2. “tartmak, ağırlığını ölçmek” **Kar**: *Ol yarmaḳ tarttı*. (O, para tarttı.) DLT III 426; **Harz**: *Terāzūġa tartġıl bir yanda munı ḳoyġıl* KE 177r-19; **Çağ**: *Köz ü ḳaşıŋ şeklini tarttım köŋül levhinde min* ŞHD 169b-10; **Özb**: *Paxtäni tårt-* ‘pamuğu ölçmek’ Hojiyev, 259.

3. “çekip çıkarmak” **E.Uyg**: *İyin evrilip öŋi tüşüg tartarlar* AYUçar 0498; **Kar**: *Ol etügin tarttı*. (O, pabucunu çıkardı.) DLT III 426, *Tarttı elgini ançada ol ürüŋ boldı baḳıġlılarḳa* KT (Rylands) 7-108; **Kıp**: *Tart-* ‘çekip çıkarmak’ TZ 252; **EAT**: *Yusuf ol dem urġana yapıştı hoş / Tarttılar çıḳardılar ḳuyudan ol hāmūş* TS II 1016, *Al yaŋaġın ṭartdı, ḳarġu gibi ḳara saçun yoldı* DK 91-8; **Özb**: *Siz uni iflås çuqurdän tårtib çiqaribsiz*. (Siz, onu iflasın çukurundan çekip çıkardınız.) Keçä vä Kündüz, 183.

4. “tahammül etmek, dayanmak” **Harz**: *Bu ne ḫorluḳ körer-miz, bu ne emgek tartar-miz* KE 226v-1, *Açlıḳ zaḥmatını bu keçe taḳı tartar-men* NF 142-6; **Kıp**: *Émgek tartıŋ kim bizler arınalı yazıḳlarnı ḳoyup* CC 75b-3; **Çağ**: *Tegme biri meskenet miḥnetin hemīşe tartar érdiler* SibGT 21a-7; **Özb**: *İkki yildän buyån siz köp äzåb tårtdingiz, Ämirzådäm*! (İki yıldan bu yana siz çok azap çektiniz, Emirzadem!) Yulduzli Tünlär, 101.

5. “boru üflemek” **Kıp**: *Altın bırġı tarta kéliyir* CC 60a-12.

6. “el çekmek, vazgeçmek” **Çağ**: *Méndin élig tartġıl taḳı bargıl* SibGT 40b-12.

7. “boya sürmek” **Çağ**: *Beḥāyim közige tartar erdi bu merdekniŋ közige tarttı erse ḳaraġu boldı* SibGT 99a-4.

8. “biyolojik, fiziksel veya huy yönünden yakınlarına benzemek” **Özb**: *Ogil åtäsigä tårtibdir*. (Çocuk, babasına çekmiş.) Yulduzli Tünlär, 114.

9. “çekip almak, ele geçirmek, savaşta bir yeri almak” **Özb**: *Keyin köp ötmäy Hiråtni yänä qizilbåşlär ulärdän tårtib ålişdi*. (Sonra çok geçmeden kızılbaşlar Herat ‘ı onlardan geri aldı.) Yulduzli Tünlär, 236.

10. “yemek için paylaşmak, dağıtmak, koymak” **Özb**: *-Kim toy qilibdi? - Bädävlät bir ådäm, qattä åş tårtibdi, lekin!* (-Kim ziyafet verdi? - Zengin bir adam, çok yemek dağıtmış, ama!) Keçä vä Kündüz, 72.

11. “yapmak, hazırlamak” **Özb**: *Üzümdän vinå tårt-* ‘üzümden şarap yapmak’ ÖTİL II 208.

12. “kaplamak, kapatmak, örtmek” **Özb**: *Åynälärgä pärdä tårt-* ‘Pencereye perde çekmek’ ÖTİL II 207.

Clauson (1972: 534) *tart-* fiilinin en eski anlamının ‘ağırlığını ölçmek, tartmak’ olduğunu ve geniş çapta anlam genişlemesine uğradığını belirtir. *Tart-* ‘çekmek’ anlamı bağlamında, önüne geldiği isme göre, somut ve soyut anlam yönünden oldukça genişlemiştir. ‘El, ayak çekmek, vazgeçmek’, ‘boya sürmek’, ‘boru üflemek’, ‘acı çekmek, dayanmak, tahammül etmek’ gibi anlamlarla kullanılmıştır. Harezm metinlerinden itibaren görülen *emgek tart-*, *zahmet tart-*, *mihnet tart-*, *azap tart-* gibi yapıların *tart-* ve *çek-* ile yapılması Farsça etkisiyle olmuştur. Bu bağlamda, *gam keşīden* ‘acı çekmek’ yapısının kopyalanmış olması söz konusudur (Eckmann, 2013: 62). Özbekçede, kullanımın artmasıyla ‘yemek için dağıtmak’, ‘soya çekmek’, ‘ele geçirmek, bir yeri almak’, ‘yapmak, hazırlamak’, ‘kapatmak, kaplamak’ gibi anlamlarla genişlemiş, ***yengil tårt-*** ‘hafiflemek’, ***fåtihä tårt-*** ‘dua okumak’, ***yol tårt-*** ‘yürümek’, ***åyåk tårt-*** ‘elini ayağını çekmek, gitmemek’, ***uh tårt-*** ‘nefes almak, oh çekmek’, ***diqqat tårt-*** ‘dikkat çekmek’, ***çilim tårt-*** ‘nargile içmek’, ***tap tårt-*** ‘çekinmek’, ***köngli gaş tårt-*** ‘rahatsız olmak’, ***säf tårt-*** ‘sıralamak’ gibi isimlerle gelerek birleşik fiil oluşturmuştur.

223. Taş-: 1. “taşmak, bulunduğu kabın dışına taşmak” **E.Uyg**: *Bilge biliglig saw üze taşa turur* AYAyazlı 1141; **Kar**: *Aşıç taşdı*. (Tencere taştı.) DLT II 12, *Cefā toldı taşdı teŋizdin eḍiz* AH 388; **Harz**: *Suw içdi, ol yérde oḳ taşup öldi* KE 36v-8, *Ḳuḍuġ suwı taştı taḳı ḳuḍuġ aġzıdın aştı* NF 44-4, *Taştı suw, sızaŋlayu aḳdı suw* ME 171-7, *Tamuġ bir yılda iki yolı taşar* SK 69b-3; **Kıp**: *Däyim suvı ṭaşıp kile turur* GT 278-9, *taş-* TZ 253, *taş-* ‘taşmak, fāreti’l-ḳidr’ Kİ (Özyetgin 657; **Çağ**: *Taş-* Abuş 1009, *taş-* ‘tuġyān ve

tecāvüz ve izdiyād olmak' ŞSL 211, таıı- 'vılivat'sya, perelivat'sya, prolivat'sya' (Fazılov II 356); **Özb**: *Qaynäb tåşqän qumgånni ålåvdän ålib çåy dämlädi*. (Kaynayıp taşan çaydanlığı ateşten alarak çay demledi.) Mehråbdän Çäyån, 92.

2. "kan beynine sıçramak, çok öfkelenmek" **Çağ**: *Bu münāfiḳ rāyı seniŋ ṭabʿıŋa muvāfıḳ tüşer mü yā ḳanıŋ taşıp iciŋ buşar mu?* SibGT 23a-8.

3. "çok fazla miktarda olmak, aşmak, dolup taşmak" **Özb**: *Fän tärihidä bundäy misållär tolib- tåşib yåtibdi.* (Bilim tarihinde bunun gibi örnekler çok fazlaydı.) Girdåb, 49.

4. "içi sıkılmak, rahatsız olmak, zerikmek" **Özb**: -*Yiglämä, yiglämä cånim! – yüräği hislär bilän tolib-tåşgän Yolçi titråq åvåz bilän qizni yüpätdi*. (-Ağlama, ağlama canım!- Yüreği sıkılan Yolcu, titrek bir sesle, kızı teselli etti.) Qutlug Qån, 176.

5. "vücutta meydana gelmek, ortaya çıkmak" **Özb**: *Bålägä qizämiq tåşibdi*. (Çocukta kızamık çıkmış.) Hojiyev, 260.

Taş- temelde su, sıvı vb. şeyler için 'sınırı aşmak, dökülmek' anlamında kullanılmış ve soyut anlamlarla genişlemiştir. 'Kan beynine sıçramak, öfkelenmek' anlamı tarihî dönemlerde ortaya çıkmıştır. Özbekçede 'taşmak' fiziksel anlamının dışında 'aşırı miktarda olmak, dolup taşmak', 'içi, yüreği sıkılmak' ve 'vücutta ortaya çıkmak' anlamları ile bilinir. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

224. Taşla-: 1. "gurbete gitmek" **Kar**: *Er taşladı.* (Adam gurbete gitti.) DLT III 294.

2. "dışarı atmak, çıkarmak, atmak" **Harz**: *Bularda bir er bar, teweni başındın aşura taşlar, ol kim-dür?* KE 104-11; **Çağ**: *Şeyḫ ayttı pes artuġ şirākni taşla* MK 43a-8, *Firʿavun dig ġarḳ itiben taşlaġıl anı kenār* ŞHD 32a-9, *Körse bu baġrımda meniŋ ol kirpüküŋ tikenlerin / Hīç boldı dip almasını deryāġa taşlaġay fireng* LD 1009, *Ḳaşıŋdın mini oḳ dik taşlar üçün / Yaŋı ay dik ḳaşıŋnı yā ḳılıp sin* BD 17-4, *taşla-* 'atmak' Abuş 1009; **Özb**: *Yaxşiliq qil däryågä täşlä, bäliq bilmäsä, xåliq bilir, degänlär*. (İyilik yap denize at, balık bilmese halk bilir, kul bilmese Allah bilir.) Mehräbdån Çäyån, 94.

3. "dışlamak, atmak, terk etmek" **Harz**: *Melāmet muḥib köŋli tiryāḳı ol / Eger taşlasalar bu ḫoşraḳı ol* MM 319; **Çağ**: *Taşla-* 'atmak, endāḫt, irmā, tebʿīd, defʿ, tard, redd, iḫrāç itmek' ŞSL 211; *Bu yurtların barçasın taşlap Sir suyınıŋ ayaḳıŋa kelip on arḳaları ötkünçe olturdılar* ŞT 85b-19; **Özb**: *Ägär båşqa käsb tåpsäm, ordäni bütünläy*

täşläb ketär édim. (Eğer başka bir iş bulsam grubu tamamen terk ederdim.) Mehråbdän Çäyån, 31.

4. "bırakmak, koymak" **Özb**: *Zänbilgä sålib öz uyigä keltirib täşlädilär*. ((Onu) Sedyeye yerleştirerek evine getirip bıraktılar.) Mehråbdän Çäyån, 23.

5. "yağmur, kar vb. için yağmak" **Özb**: *Qår täşläb qåldi*. (Kar yağdı.) Hojiyev, 249.

6. "düşmek" **Özb**: *Sovuq bir åz täşlädi*. (Soğuk biraz düştü.), *Båzår täşlädi*. (Pazar fiyatları düştü.) ÖTİL II 138.

7. "fiil + (i)b + *täşlä-* birleşik fiil yapısında yardımcı fiil işlevinde, hareketin birden ve tamamen yapıldığını gösterir" **Özb**: *Yirtib täşlä-* 'yırtmak' Mehråbdän Çäyån, 30), *yuvib täşlä-* 'yıkamak' Mehråbdän Çäyån, 49, *çizib täşlä-* 'çizmek' Keçä vä Kündüz, 72.

8. "isim + *täşlä-* birleşik fiillerde yardımcı fiil işlevi" **Özb**: *Köz täşlä-* 'bakış atmak, bakmak' Mehråbdän Çäyån 99, *köz kirini täşlä-* 'gözlerini ovuşturmak' Mehråbdän Çäyån 19, *ädim täşlä-* 'yürümek' Mehråbdän Çäyån 48, *özini täşlä-* 'kendini bırakmak' Keçä vä Kündüz 70, *gäp täşlä-* 'söylemek, demek' Keçä vä Kündüz, 181.

Taşla-, *taş* 'dış, taşra, gurbet' (DLT IV 582) ismine *+lA-* türetme ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Metinlerde 'taş atmak' anlamındaki *taşla-* fiili farklıdır. *DLT*'de *taşla-* 'dışarıya gitmek, gurbete gitmek' anlamıyla yer almıştır. Harezm metinlerinden itibaren 'dışarı atmak, çıkarmak', 'dışlamak, terk etmek' anlamlarıyla genişlemiştir. Özbekçede bu anlamların dışında, 'bırakmak, koymak', 'yağmur, kar vb. için yağmak', 'düşmek' anlamlarını elde etmiştir. Ayrıca, fiillerle ve isimlerle gelerek birleşik fiillerde bulunmaktadır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı giderek genişlemiştir.

225. Tatı-: 1. "fiz. ve mec. tat vermek, lezzetini almak" **Kar**: *Aş ağızda tatıdı*. (Yemek, ağza tat verdi.) DLT III 257, *Tatıdı tiriglig él asġı bile / Erecin awındı sewinçin küle* KB 5627; **Özb**: *-Råst, bizning heç birimiz dünyåning äççiq-çuçugini sizçälik köp tätib körgän émäsmiz*. (-Doğru, bizim hiçbirimiz, dünyanın acısını ve tatlısını, sizin kadar çok tatmış değiliz.) Yulduzli Tünlär, 247.

2. “etkilemek” **Özb**: *Yegän-içgäni tätimädi*. (Yediği içtiği etkilemedi.) Hojiyev, 247.

3. “yeterli gelmek, yetmek” **Özb**: *Bütün Özbekistångä tätiydigän sinåät kelib-kelib Mähämät äkäning brigädäsidän çiqsä-ya*! (Bütün Özbekistan’a yeten gizli kapaklı işler, sürekli Mahamat ağabeyin ekibinden çıkarsa!) Girdåb, 231.

Clauson (1972: 452) *tatı-* için, *tat-* ile ilişkili olabileceğini ancak *-ı* ekinin gelişiminin belirsiz olduğunu belirtir. *Tatı-* taranan tarihî metinlerden yalnızca *DLT* ve *KB’*de yer almıştır. ‘Tat vermek, lezzetini almak’ somut ve soyut anlamıyla kullanılmıştır. Özbekçede ‘tat almak’ anlamının yanı sıra ‘etkilemek’ ve sıfat-fiil olarak kullanıldığında ‘yeterli gelmek, yetmek’ anlamına gelmiştir. Fiilin anlam alanı genişlemiştir.

226. Tay-: 1. “kaymak, ayağı kaymak, sürçmek” **E.Uyg**: *Tay-* ‘düşmek, inhiraf etmek, kaymak, sukut etmek’ EUTS 229, *Yultuzlar teg basa basa teŋri yirintin tayarlar* Maytr. 103-35; **Kar**: *Er taydı*. (Adam kaydı.) DLT III 244, *Tayar bir aḍaḳ anıŋ bekümişinde kiḍin, tatar sizler ésizlikni anın kim yandıŋız Taŋrı yolındın* KT (Rylands) 16-94; **Kıp**: *Üzengü ayaḳdın tayıp çıḳmasun* MG 8a-6, *tay-* ‘kaymak’ TZ 254; **Çağ**: *Balıḳ köp bolsa arslanlar tayarlar* SibGT 81b-12, *tay-* ‘kaymak, muvazene, yüki denk denk itmek, süratle takmak ve yüklemek, iliştirmek, zīc itmek’ ŞSL 222; **Özb**: *Köçädä Äziz bilän qoltiqläşib ketäyåtib bexåsdän tåyib muzgä yiqildi*. (Sokakta Aziz ile birlikte yürürken aniden kayarak buza düştü.) Girdåb, 15.

2. “yoldan çıkmak, sapmak” **Harz**: *Seniŋ işleriŋni bitüreyin meni īmāndın tayumaġıl* KE 78v-21; **Özb**: *Şäriät yolidän tåygän qizning sözigä işånäsänmi*? (Şeriat yolundan çıkan kızın sözüne inanıyor musun?) Qutlug Qån, 139.

3. “yanılmak, hata etmek” **Kıp**: *Bu faṣl turur Ḳur’an oḳıġan taymaḳı içinde* İM 210a-7.

4. “çekinmek, geri durmak” **Özb**: *Ägär ulärning yerläri öz yerläri çegärädåş bolsä özinikigä qoşiş üçün heç nimädän tåymäs, här qandäy nåmus vä ädålätning betigä tupirär édi.* (Eğer onların toprakları, kendi topraklarıyla komşu ise, kendi toprağına eklemek için hiçbir şeyden çekinmez, her türlü namus ve adaletin yüzüne tükürürdü.) Qutlug Qån, 5.

Tay- Eski Uygur metinlerinden itibaren görülür. Temelde 'kaymak, ayağı kaymak, sürçmek' anlamında kullanılmıştır. 'Yoldan çıkmak, sapmak' ve 'yanılmak' anlamlarıyla genişlemiştir. Türkiye Türkçesinde bu fiil yoktur. Diğer çağdaş lehçelerde ise kullanılmaktadır. Kzk. *tayıp ket-*, Kırg. *tayğalan-*, Tat. *tay-*, Başk. *tay-*, Trkm. *tāy-*, Y.Uyg. *teyil-* 'kaymak' anlamındadır (KTLS 459). Özbekçede *tåy-* 'kaymak' anlamının dışında, 'yoldan çıkmak' ve fiilin olumsuzu ile kullanılan 'çekinmemek, geri durmamak' anlamları kullanılmaktadır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

227. Tayan-: 1. "dayanmak, yaslanmak, isnat etmek" **E.Uyg**: *Köŋül bilig tayanıp bu etözde ornanıp* AYUçar 0608; **Kar**: *Ol maŋa tayandı*. (O, bana dayandı, yaslandı.) DLT III 190, *Negüke inandıŋ aya muŋluġ öz / Ḳayuḳa tayandıŋ körür köz kör e* KB 6640, *Taḫtlar anıŋ üze tayanurlar* KT (Rylands) 43-34; **Harz**: *Bir yıl tayaḳġa tayanıp turdı ölmişin kimerse bilmedi* KE 151r-17, *Yel çıḳmaḳ uyumaḳ tayanıp yatıp buzar tüşse yunuġ tayaġı kétip* MM 77-1, *Tayandı anıŋ üze* ME 100-6; **EAT**: *Nagāhandan tayanam üzerine düşem ḳarnı yırtıla didi* DK 171-8; **Kıp**: *Andan soŋra turġay taḳı ili ilini tayanmaġay yir öze meger kim ʿözri bolsa tayanġay* İM 177b-3, *tayan-* TZ 254; **Özb**: *Dädäsidän-kü ümid yoq, beçåra özi ikki bükilib hässäsigä täyänib qålgän*. (Babasından ise umut yok, biçare, iki büklüm, bastonuna dayanıp kalmış.) Girdåb, 129.

2. "dayanmak, desteklemek" **E.Uyg**: *Küçlüg teŋrike burḫanlarḳa ınantımız tayantımız nigoşak boltumuz* Huas 214.

3. "sabretmek, katlanmak" **Harz**: *Bu ölümniŋ açığı Rabġuzī Nāṣır tayanma tünle kündüz ıŋranıp sayrağıl* KE 238v-10, *Keçer yél tég bu yélge sen tayanma* HŞ 1925.

4. "kendini tutmak" **Harz**: *Mübārek meḥāsinidin köz yaşı aḳar erdi, andın soŋ tayandı, men aydım* NF 99-13.

5. "karşı durmak, karşı koymak, kaçınmak" **Harz**: *Yıġlamaḳdın tayan-* 'ağlamaktan kaçınmak' NF 101-17; **Çağ**: *Taŋ atġunça terennümdin tayanmadı ve naġamdın oyanmadı* SibGT 85a-12.

6. "dayanmak, güvenmek" **E.Uyg**: *Kün toġsuḳ yıŋaḳıġ tayanmış erürler* Dış 110; **Osm**: *Askerin çokluğuna tayandılar / Küfre mağrur oldular, inandılar* TS II 1030; **Çağ**: *Yoḳtur maŋa ḥabībim sindin öngin tayanmaḳ* ŞHD 79b-4, *ʿIşḳıŋ otı cān öyige tüşkeli /*

Bir nefes tınmadım tayanmadım LD 2515, тайан- ‘nadeyat’sya, polagat’sya, ostanavlivat’sya’ (Fazılov II 328); **Özb**: *Bizning Tåşkänddän ähvål soräsäng, bälki Märgilångä häm éşitilgändir mundä Azizbek qandågdir bir küçkä täyänib Qoqångä isyån étdi*. (Bizim Taşkent’teki durumu sorarsan, belki Margilan’a da haber gitmiştir, burada, Azizbek bir miktar güce güvenerek Hokand’a isyan etti.) Ötkän Künlär, 17.

7. “bir düşünceyi savunmak için bir şeye dayanmak, bir düşünceyi temellendirmek” **Özb**: *Xilmä-xil fikr vä mülåhäzälär çängälzåridän tikänlärgä tirnänib ötdim, yolimdän ädäşib ketmäslik üçün dåim tärix haqiqatigä, xususän ‘Båbürnåmä’däy äsl mänbälärgä täyändim*. (Çeşitli fikir ve mülahazalar çalılığından dikenlere tırmanarak geçtim, yolumdan çıkmamak için, her zaman tarihî gerçeklere, özellikle de ‘Babürname’ gibi asıl kaynaklara dayandım.) Yulduzli Tünlär, 1.

Taya- ‘nın dönüşlü hâli *tayan*-, ‘dayanmak, yaslanmak’ fizikî anlamındadır. Tarih içinde ‘güvenmek, inanmak, desteklemek’ ve ‘katlanmak, sabretmek’, ‘karşı koymak, kaçınmak’ gibi soyut anlamlarla anlam alanı genişlemiştir. Anlam genişlemesi mecazlaşma yönünde olmuştur. Özbekçede de *täyän*- ‘dayanmak, yaslanmak, destek almak’ fizikî anlamının yanında, ‘güvenmek, inanmak’ ve ‘bir düşünceyi savunmak için bir şeye dayandırmak, bir düşünceyi temellendirmek’ anlamıyla kullanılmaktadır. Ayrıca ***tävbäsigä täyän***- ‘yaptığına pişman olmak’ deyimiyle kullanılmıştır. Geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

228. Teg-: 1. “ulaşmak, erişmek, varmak” **E.Uyg**: *Üze teŋrike tegir, asra yirke kirür tir* IB 20, *Alḳışımız ötügümüz teŋrike arıġın tegmedi erser* Huas 255; **Kar**: *Ol ewge tegdi*. (O, eve vardı, erişti.) DLT II 19, *Ajun inçke tegdi tüzüldi törü / Törü birle atın ḳopurdı örü* KB 103, *Tegmediler onda bir anı kim bérdimiz olarḳa* KT (Rylands) 34-45, *Saŋa tegse emgek kişidin kötür* AH 332; **Harz**: *Bitig aŋa tegdi erse çerig yıġıp Ḥüseyndin burunraḳ Kūfeke keldi* KE 245r-20, *Ol yerke teger erdi* NF 295-17, *teg*- ‘ulaşmak’ İMüh 96B-1, *tég*- MM 235-4, *teg*- HŞ 1772; **Kıp**: *Téy*- ‘*ḳaçan sénden, alġış yéri, yemiş bolup bizge téydi’* CC 72a-22, *Niçe ʿāḳil-lara tigdi ziyānı* GT 103-11; **Çağ**: *İrādetī étmegünçe saʿādetġa tégmes sen* SibGT 50a-4, *Ki himmet ile tiger tāc u serverī mīrāṯ* ŞHD 27a-2, *tég*- ‘ulaşmak, bulaşmak, yetişmek, vasıl olmak; liyakatı olmak’ Abuş 1011, тәг- ‘doyti, dohodit’, dostat’, dostiç’’ (Fazılov II 374); **Özb**: *Uşbu mäblägdän yigirmä tört mingi*

müdärrislärgä tegädi. (Bu meblağdan yirmi dört bini, müderrislere ulaşır.) Hind Seyyåhining Qissäsi, 10.

2. "değmek, dokunmak, isabet etmek" **Kar**: *Erge yélpik tegdi.* (Adama yel dokundu.) DLT III 46; **Harz**: *Bu bıçaḳ ol baḳır taḫta üze teger erdi, boġzınġa tegmez erdi* NF 215-17; **Kıp**: *Zaḫm ḳılġanlarġa çevgān tig-gey yā-ḫūẕ at andın tizce keçgey* MG 111a-5, *tiy-* TZ 259; **Çağ**: *Birer cev tégmedin téggey saŋa renc* SibGT 19a-5, *dehr-i dūn tigmesün āzār / Nāzük cismiŋe* BD 80-2, *Saḳalı ḫānnıŋ yüzige tigdi* ŞT 93a-5; **Özb**: *Men yigitni bir ädim näridän kördim, tåvşini häm éşitdim, qoli häm qolimgä tegdi şekillik*. (Ben, genci bir adım öteden gördüm, sesini de duydum, eli elime de dokundu gibi.) Mehrabdän Çäyån, 75.

3. "saldırmak, taarruz etmek, hücum etmek" **OY**: *Kül tigin azman aḳıġ binip oplayu tegdi* KT K5.

4. "kapamak, kuşatmak" **Kar**: *Ol tegdi ḳamuġ neŋ üze bilmekin* KT (Rylands) 40-7.

5. "fiyat etmek, değmek" **Harz**: *Bu nerse tegmez bu bahāḳa* ME 127-1.

6. "darbe ile vurmak, çarpmak" **Özb**: *Tåş åynägä tegdi*. (Taş, aynaya çarptı.) Hojiyev, 250.

7. "(çoğunlukla kadınlar için) evlenmek" **Özb**: *Råziyä xånim, qizlik çågidä Qoqån båyläridän Cånbåbå åtlig bir kişigä tegib, bir bålä tuqqändän keyin éri öladir*. (Raziye hanım genç kız iken, Hokand zenginlerinden Canbaba adlı bir kişiyle evlenir ve bir çocuğu olduktan sonra kocası ölür.) Mehråbdän Çäyån, 67.

Eski Türkçeden beri kullanılmaya devam eden *teg-*, ilk metinlerde 'bir yere ulaşmak, erişmek', 'dokunmak, isabet etmek' ve 'hücum etmek, taarruz etmek' anlamlarında kullanılmıştır. Tarihi lehçelerde 'kapamak, kuşatmak' ve 'fiyat etmek' anlamları görülmüştür. Özbekçede *teg-* 'ulaşmak, erişmek', 'dokunmak' ve 'vurmak, çarpmak' anlamlarının yanı sıra, ulaşmak, erişmek anlamı ile ilişkili 'evlenmek' (*érgä teg-*) anlamını edinmiştir. Ayrıca ***cånigä teg-*** 'canına tak etmek, bıkmak', ***köz teg-*** 'göz değmek, nazar etmek', ***fåydäsi teg-*** 'yardımı dokunmak', ***båşi yåstiqqa teg-*** 'hastalanmak', ***gäşigä teg-*** 'sinirlenmek' gibi yaygın kullanımlar vardır. Fiilin anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir.

229. Tep-: 1. “tepmek, dövmek, vurmak” **E.Uyg**: *Üzüm osuġluġ teperler yançarlar* Maytr. 82-15; **Kar**: *Ol ḳulın tepdi*. (O kölesini ayağıyla tepti.) DLT II 3, *Öyük çim osuġluġ bolur bilgeler / Çıḳar suw ḳayuda aḍaḳ tepseler* KB 974, *yerke tep-* KT (Rylands) 38-42; **Harz**: *Aḍaḳın yérge tepdi, bir bulaḳ belgürdi* KE 194r-21, *tep-* İMüh 91A-7, *Sen anı tep yaḳın kelme işenip bar ḫalāṣ tép* HŞ 1805, *Aẓaḳı birle bularnı tépdi* SK 50b-6; **Kıp**: *Tep-* ‘tekmelemek, çifte atmak’ KK 9b-10, *Ayaḳlarnı yüritmek turur taḳı tepmek turur* İM 147a-4, *tep- / dep-* ‘ayağıyla vurmak, refese’ Kİ (Özyetgin 660); **Çağ**: *Niçe kün ḳar tipip muz yastanıp teşvīş ile ḳoşduŋ* BD 397-5, *tép-* Abuş 1013, тәб- ‘bıt’, nogoy, lyagat’’ (Fazılov II 373); **Özb**: -*Yigitläringizgä buyuring, mänä şundäy qår tepib yol åçsinlär*. (Gençlerinize emredin, işte böyle kar teperek yol açsınlar.) Yulduzli Tünlär, 183.

2. “kalp, damar için atmak, hareket etmek, çarpmak” **Özb**: *Yürägining tepişi yaxşi*. Hojiyev, 252.

3. “ortaya çıkmak, görünür olmak, nümayan olmak” **Özb**: *Qizämiq sirtgä tepdi*. (Kızamık ortaya çıktı.) ÖTİL II 163.

Tep- ‘ayakla vurmak, ezmek, dövmek’ anlamıyla tarihî lehçelerde kullanılmıştır. Özbekçede bu anlamın yanı sıra ‘kalp, damar için atmak’ ve ‘görünmek, ortaya çıkmak’ anlamlarında kullanılmıştır, dolayısıyla fiilin anlam alanı genişlemiştir.

230. Tér- : 1. “dermek, toplamak, bir araya getirmek” **OY**: *Türk bodunuġ tirip il tutsıḳının bunta urtum* BK K8; **E.Uyg**: *Alḳıġ küleyü sözlegülüg ne yime tire yıġıraḳ ayu bireyin* Maytr. 13-40; **Kar**: *Ol yarmaḳ terdi*. (O, para topladı.) DLT II 39, *Ajun malı tirdi özüm suḳluḳun / Ḳalın neŋ barır-men bu kün yoḳluḳun* KB 1119, *Térer sizni ḳopmaḳ küniŋe* KT (Rylands) 4-87; **Harz**: *Tünle şeker yaġar on kün yégüçe térerler* KE 118v-10, *Tün kün térmek faẓāliyiniŋ beyānı içinde turur* NF 312-13, *Tükel aldı, ḳamuġnı térdi* ME 213-3, *Siziŋ cāẕūlarıŋ térgil kim aŋa ġalebe ḳılsunlar* SK 34a-6; **EAT**: *Haman çerisini dirdi bunlaruŋ üzerine geldi* DK 273-5; **Kıp**: *İvüŋ raḫtın tirip otḳa yaḳa-dur* GT 86-7, *Ol nerse kim tirer imām ḫarācdan hediye iyer* İM 437b-1, *ter-* ‘dermek, zammetmek’ TZ 256; **Çağ**: *Béreyin yana ḳalmışını éldin téreyin* SibGT 33a-1, *Bir biri üstige tirip-dürler münāsib nimelerge nisbet birip-türler* MK 83b-1, *Dāyim bu keyfiyyet bile tirgil sin imdi ʿaḳl u hūş* ŞHD 74b-3, *Ġarḳa bolmış min uyattın tirge min*

LD 2637, *tér-* Abuş 1013, *tir-* ‘toplamak, cemʿ itmek, tirmek’ ŞSL 268, təp- ‘sovirat’, nakaplivat, srıvat’ (Fazılov II 384); **Özb**: *Ränå yänä bir neçtä gucumlärni terib uzätti*. (Rana yine birkaç üzüm tanesini toplayıp uzattı.) Mehråbdän Çäyån, 57.

2. “rakamları, sayıları arka arkaya sıralayarak çevirmek” **Özb**: *Telefon raqamlärini terä båşlädi*. (Telefon rakamlarını çevirmeye başladı.) Girdåb, 256.

3. “kaş, sakal, bıyık için ayırmak, şekil vermek” **Özb**: *Vaqtsiz çiqqan såqål-murtlärini moyçinäk bilän terib, här kün on qaytä åynägä qarär édi*. (Vakitsiz çıkan sakal ve bıyıklarını cımbızla düzeltir, günde on kez aynaya bakardı.) Mehråbdän Çäyån, 37.

4. “üst üste koymak, dizmek, yerleştirmek” **Özb**: *Gişt ter-* ‘tuğla dizmek’ Hojiyev, 253.

5. “neşr için harfleri yerleştirmek” **Özb**: *Täklifnåma yåzişgä härflärni termåq* (Teklifname yazısı için harfleri yerleştirmek) Hojiyev, 253.

6. “seçmek, ayırmak” **Özb**: *Olimpiädägä bålälärni terib ålmåq* (Olimpiyat için çocukları seçmek) Hojiyev, 253.

Tér-, Eski Türkçeden bugüne ‘derlemek, toplamak, bir araya getirmek’ anlamıyla kaydedilmiştir. Batı Türkçesinde *der-* şeklindedir. Bugün Türkiye Türkçesinde *der-* sadece ‘bitkiler ve çiçekler için toplamak, dermek’ anlamıyla sınırlanmıştır (TS 2011: 638). Özbekçede *ter-*‘in ‘toplamak’ anlamı temelinde anlam ve kullanım alanı oldukça geniştir. ‘rakamları sıralamak, çevirmek’, ‘saç, sakal için ayırmak, şekil vermek’, ‘üst üste yığmak, toplamak’, ‘neşr için harfleri yerleştirmek’ ve ‘seçmek, ayırmak’ anlamlarında kullanılmaktadır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

231. Terle-:1. “ter çıkmak, terlemek” **Kar**: *At terledi*. Terle- ‘terlemek; kaşağılamak, gübrelemek, silmek’ DLT III 293; **Harz**: *Cebre’īl kelip vaḥy keltürse Resūl terleyür erdi* KE 197v-18, *Çiçek tég térledim bu otdın* HŞ 3617; **Kıp**: *Eger uyusa murdār töşek öze taḳı tirlese taḳı töşek efüş bolsa anıŋ tirinden* İM 138b-4, terle- TZ 256, *terle-* ‘terlemek, ʿariḳa’ Kİ (Özyetgin 662); **Çağ**: *Tirlegen kūy-ı zenaḫdānıdur ʿışḳı köŋlüme* ŞHD 22b-9, *terle-* ‘ʿaraḳrīz olmak, tereşşūḥ itmek, ter içinde kalmak, terlemek, ḫūy’

ŞSL 268; **Özb**: *Üstigä kättä körpä täşlädilär, yåtib terlädi*. (Üstüne büyük bir yorgan koydular, yatıp terledi.) Keçä vä Kündüz, 242.

2. "emek vermek, ter dökmek" **Kıp**: *Emgenip terlep, ḳınalıp, andan tamaġıŋ beslegil* CC 57a-22; **Özb**: *Yårmät terläb-pişib yüklärni ärävägä täşişgä båşlädi.* (Yarmat, ter dökerek yükleri arabaya taşımaya başladı.) Qutlug Qån, 161.

Terle- fiziken sıcaklığın artışına bağlı olarak 'vücuttan ter çıkmak' anlamındadır. Tarih içinde 'emek vermek, zahmet çekmek, ter dökmek' anlamını kazanmıştır. Özbekçede genelde *terlä- / piş-* olarak ikileme şeklinde kullanılır. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

232. Tıḳ- : 1. "tıkmak, doldurmak" **Kar**: *Ol ḳapġa un tıḳdı* DLT II 16; **Harz**: *Balçıḳnı alıp Firʿavnnıŋ aġzıġa tıḳdı* KE 116r-16, *Ol yıġaç birle aşaġa tıḳdılar* SK 44b-14; **Kıp**: *Tıḳ-* KK 10b-1; **Özb:** *Mämät nånlärni titråq qolläri bilän ålib, qoynigä tiqdi*. (Memet ekmekleri titrek elleriyle alarak koynuna tıktı.) Yulduzli Tünlär, 69.

2. "tıkamak, kapamak" **Harz**: *Yılan inleri bar erdi, anı taḳı tıḳtı, muḥkemledi* NF 356-8; **EAT**: *Kāfire ḳılıç ḳoydı, başdı, ḳalʿaya ṭıḳdı* DK 265-2; **Kıp**: *Tartmayınça tüşmesün tıḳġıl taḳı berkitgil* MG 75a-2, *tık-* 'tıkmak, kapatmak' TZ 257, *tık-* 'tıkamak, sedde' Kİ (Özyetgin 663), тык- 'zatıkat'' (Fazılov II 397); **Özb**: *Meni izvåşgä otqazib, toppa-togri nomer degän cåygä ålib keldi, kiçkinä bir üy içigä tiqdi*. (Beni faytona bindirerek, doğruca 'Nomer' denilen yere götürdü, küçücük bir evin içine kapattı.) Qutlug Qån, 87.

3. "güç ve darbeyle uçlu şeyleri başka şeylere sokmak" **Özb**: *Därvåza zäncir ékän, qolining uçini tiqib zäncirni tüşirdi*. (Kapı zincirliymiş, elinin ucunu sokarak zinciri düşürdü.) Yulduzli Tünlär, 37.

4. "bir işe, faaliyete, kadroya mecburen sokmak, yerleştirmek, tıkıştırmak" **Özb**: *Bu işgä meni siz tiqib qoydingiz*. (Beni, bu işe, siz soktunuz.) Hojiyev, 256.

Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülen *tık-* 'bir şeyin içini doldurmak' ve 'tıkamak, kapatmak' anlamlarıyla tarihî lehçelerde görülür. Tarih içinde anlam alanı genişlemiştir. Özbekçede *tiq-* 'sokmak, tıkamak, kapatmak', 'güç ve darbeyle sokmak' ve 'zorla bir işe sokmak, yerleştirmek' gibi birbiriyle bağlantılı anlamlarla genişlemiştir.

Ayrıca ***ikki åyågini bir étikkä tiqmåq*** ‘iki ayağını bir pabuça sokmak’ deyimiyle yer alır. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

233. Tın-: 1. “solumak, nefes almak” **Kar**: *Er uluġ tındı*. (Adam kaba kaba soludu.) DLT II 28; **Kıp**: *Tın-* ‘solumak’ TZ 257.

2. “dinlenmek” **E.Uyg**: *Yetti kün anta tıntılar* İKP XXXIV-1, *Ançaḳıya yme tınmadın aṭkak iyin yügürür* AYUçar 0485; **Kar**: *Aruḳ tındı*. (Yorgun, dinlendi.) DLT II 28, *Tapın bir bayatḳa tuşı tınmadın / Tünün kündüzün bul açığlığ ḳapuġ* KB 3754; **Harz**: *Her yılda bir kün tınar aḳmas* KE 216v-8, *Kelip tüşti biraz tınsun atım* HŞ 824; **Kıp**: *Baḫtlı canıŋ andan tındı, tolu ḳılı hem sövündü* CC 70b-4, *tıŋ-* ‘istirahat etmek, dinlenmek, isterāḥa’ Kİ (Özyetgin 664); **Çağ**: *ʿIşḳıŋ otı cān öyige tüşkeli / Bir nefes hem tınmadım tayanmadım* LD 2515, *Ni yazda tınarım u ni küzde / Ni tağda ḳarārım u ni tüzde* BD 556-4; **Özb**: *U kün boyi tinmädi*. (O gün boyu dinlenmedi.) ÖTİL II 180.

3. “durmak, sonu gelmek, (yağmur) dinmek” **Kar**: *Yağmır tındı*. (Yağmur dindi, sona erdi.) DLT II 28, *Munıŋda basası satığçı turur / Satığ birle tınmaz asığçı turur* KB 4419; **Çağ**: *Tın-* ‘dinmek, sākit, sākin, rākid, fāz olmak, menʿ itmek, ārām’ ŞSL 281; **Özb**: *Taşqaridä yåmg’ur tinäyåzib, küçlik şamål qözgälgän…*(Dışarda yağmur nerdeyse dinmiş ve sert bir rüzgâr çıkmış.) Mehråbdän Çäyån, 136.

4. “sakinleşmek, rahatlamak” **Harz**: *Dāvūdnı öltürdüm tep sandı, ne ḳılġanın bilmedi, köŋli tındı, saḳçılarnı evleriŋe ıḍdı* KE 134r-3; **Çağ**: *Hiç bir köŋlüm tınar yir yoḳ ki yārnı saḳlasam* ŞHD134b-3, *tın-* ‘dinlenmek; meşakkate zebun olup sakin olmak’ Abuş 1015.

5. “(sıvı için) suyun içindeki kum, tortu çökmesi sonucu saflaşmak, temizlenmek” **Özb***: Suv tindi*. (Su temizlendi.) Hojiyev, 255.

Tın- ‘nefes almak’, ‘dinlenmek’, ‘durmak’ anlamlarında çok anlamlı olarak görülür. Clauson (1972: 514) ‘nefes almak’ anlamının temel anlam olabileceğini, buradan ‘dinlenmek’, ‘sakinleşmek’ ve ‘(yağmur için) dinmek, durmak’ anlamlarına geldiğini belirtir. Tarihî lehçelerde ‘durmak’ ve ‘dinlenmek’ anlamlarıyla kullanılmıştır. Özbekçede *tin-* taranan romanlarda ‘durmak’ anlamıyla kaydedilmiştir. ‘Dinlenmek’ ve ‘(sıvı için) temizlenmek’ anlamları yalnızca sözlüklerde kaydedilmiştir. Dolayısıyla,

geçmişten bugüne bakıldığında, ilk metinlerde çok anlamlı görülen fiil, Özbekçede anlam daralması yaşamıştır.

234. Tik-: 1. "bir şey delmek, sokmak" **E.Uyg**: *Tolp etüz çimileşti, tikdi sançtı ağrıdı* AYÇağatay 632-20; **Kar**: *Atıġ yılan tikdi*. (Atı yılan soktu.) DLT II 20, *Çaḍan teg tikerler çıbun teg sorarlar / Köpek teg ürerler ḳayusın urayı* KB 6601; **Harz**: *Ḳarnınġa taş tikmiş* KE 228v-4; **Kıp**: *Yılan-sen her kime yitseŋ tikersen* GT 74-11; **Çağ**: *Yılan yég nége körgenni tiker sen* SibGT 25a-9, *Müşg ü ʿanberdin yavulġan zülfige tikmiş taraḳ* ŞHD 79a-4, тик- 'votknnut', vonzat', prikovat'' (Fazılov II 385).

2. "dikiş dikmek" **Kar**: *Er ton tikdi*. (Adam elbise dikti.) DLT II 20; **Harz**: *Ḳamuġ yigneler ton tiker keḍdürür* KE 78v-10, *tik-* 'dikiş dikmek' İMüh 90A-5, *seyrek tikdi tonnı* ME 226-2; **Kıp**: *Tikdim* 'dikiş diktim' Lat. *consuj*, Far. *dōḫtäm* CC 8a-19, *tik-* RS 186b-23, *İşi luḳma tilenip ḫırḳa tikmek idi* GT 129-12; **Çağ**: *Tik-* 'iğne ile dikmek, birbirine yapıştırmak, çivilemek' Abuş 1016, *tik-* 'dikmek, ḫayyāt-ı dikiş, dūḫten, düzende, derzi' ŞSL 273; **Özb**: *Bir vaqtlär döppi tikdim, körpä qavidim, iştånbåġ' toqidim*. (Bir zamanlar düppi diktim, yorgan yaptım, şalvar bağı dokudum.) Qutlug' Qån, 179.

3. "ağaç, bitki vb. dikmek; ekmek" **Kar**: *Er yıġaç tikdi*. (Adam ağaç dikti.) DLT II 20, *Yok erse ajunda bu ʿālim bügü / Tikip önmegey erdi yérde yégü* KB 4346; **Harz**: *Ol dānelerni yérge tikdim kökerdi üzüm ḳıldı* KE 88r-13, *Ḫurma yıġaçları tikmiş* NF 297-17, *Aġaç tikdiler* SK 55a-8; **Kıp**: *Terek tiker-men* CC 21b-11; **Çağ**: *Yıġaç kim kişiler eŋ iliki tiker* SibGT 10a-5, *Ḥavżınıŋ tigreside tikti ḳızıl gül hem sarıġ* ŞHD 71a-11, *Deryāġa tiker mevc ton u ḫāreġa ḫārā* LD 4; **Özb**: *Yergä urug' tikmåq* (Toprağa tohum ekmek) ÖTİL II 174.

4. "kurmak, inşa etmek" **OY**: *Ḳırḳız ḳaġanıġ balbal tikdim* KT D25; **Harz**: *Tikiŋ toy çadırını* HŞ 3796; **EAT**: *Gök alaŋ görklü çemene çadır tikdi* DK 127-12; **Çağ**: *Né yérde bolsa ḫayme tikip bārgāh urur* SibGT 63a-12, *Bir iv tikti altundın ol şehr-yār* ŞT 78b-1; **Özb**: *Cizzäxdän naridägi ko'käläm adirlärgä o'tib tunäş uçun to'xtadilär vä ikki cåygä çådir tikdilär*. (Cizzak'tan ötedeki yeşil tepelere geçerek, uyumak için durdular ve iki tarafa çadır diktiler.) Yulduzli Tünlär, 84.

5. “yukarı kaldırmak, dik hale getirmek” **E.Uyg**: *Nomluġ tuġuġ örtü tikip* AYÖlmez 154-5, *örü tik-* AYAyazlı 584; **Kıp**: *Kökke taḳı tikkey iki şahādat barmaḳını taḳı ayıtġay* İM 91b-3.

6. “gözünü dikmek, bakmak” **Kar**: *Közin yérke tik-* KB 769; **Harz**: *Közini kökke tikdi taḳı ekki ḳata lebbeyk tédi* NF 104-5, *İkki közün ʿarş tapa tikip turur* SK 27a-3; **Kıp**: *Fermānġa köz tikip ḳulaḳ ḳoyup turur* GT 73-6; **Çağ**: *Min tikip ikki közüm yüzüŋe ḥayrān bolġa min* BD 122-4; **Özb**: *Gülnår, Yolçining xayåliy izigä köz tikdi, uni çuqur sågінç, intizårlik vä sabrsizlik bilän kütädi*. (Gülnar, Yolcu’nun hayali izine baktı, onu derin özlem ve sabırsızlıkla bekledi.) Qutlug Qån, 118.

7. “atamak, tayin etmek” **Harz**: *Ḫalīfa tikdi aŋa* ME 212-6; **Kıp**: *Kāżī tikkey bir kimerseni kim anıŋ mālını saḳlaġay* İM 445a-6.

8. “fedâ etmek, bağışlamak” **Özb**: *Åtam umridä ilk däf’ä dädil iş tutdi, dengizgä savda-såtiq uçun çiqayåtgän kemägä ming tillä tikdi.* (Babam ömründe ilk defa cesurca bir iş yaptı, ticaret için denize çıkan gemiye bin altın bağışladı.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 27.

9. “oyun ve yarışmalarda kazananlar için mal ya da para bahşetmek” **Özb**: *Pul tikmåq, målini tikmåq* Hojiyev, 254; *Men hämmäläringning guvåhliglaringdä musåbaqagä bir qo’y tikämän*. (Ben herkesin şahitliğinde, yarışma için bir koyun keseceğim.) ÖTİL II 174.

Kavram alanı geniş olan *tik-* ilk metinlerden itibaren çok anlamlı yapısıyla görülür. Clauson (1972: 476) anlam evrimini ‘bir şeyi, bir şeyin içine sokmak’ temelinde, yere sokmak, batırmak’ temel anlamında, ‘anıt taş dikmek’, ‘bitki dikmek’ ve ayrıca ‘iğne sokmak, dikiş dikmek’ gibi geniş çapta özelleşmiş anlamlara sahip olduğunu belirtir. Tarihî lehçelerde anlam alanı giderek genişlemiştir. ‘Göz dikmek, bakmak’, ‘dikmek, yukarı kaldırmak’, ‘kurmak, inşa etmek’, ‘atamak, tayin etmek’ gibi birbiriyle alakalı anlamlar kazanmıştır. Özbekçede *tik-* ‘dikiş dikmek’, ‘ağaç, bitki vb. dikmek’, ‘kurmak, inşa etmek’, ‘göz dikmek, bakmak’ anlamlarının yanı sıra ‘bir şeyi fedâ etmek, bağışlamak’ ve ‘oyunlarda kazanan için mal, para bahş etmek’ anlamlarında kullanılmaktadır. Dolayısıyla geçmişten bugüne bakıldığında fiili anlam alanının genişlediği görülür.

235. Til-: 1. “dilmek, dilimlere ayırmak, uzunluğuna yarmak ya da kesmek” **Kar**: *Er yarındaḳ tildi*. (Adam, sırım, kayış dildi.) DLT II 23; **Harz**: *Tili ḳara, boynı yoġun, alını tülüg, tilini tilmiş* KE 34v-17; **Kıp**: *Til-* TZ 258; **Çağ**: *Til-* ‘ṣaḳb ve naḳb itmek, şerḥa şerḥa eylemek, yarmaḳ’ ŞSL 276, тил- ‘probivat’, razrezat’, raspolosovat’’ (Fazılov II 387); **Özb**: *Qånli köyläkni Qåratåy éhtiyåt bilän tilib yaräni åçdi*. (Karatay, kanlı gömleğini dikkatlice keserek yarayı açtı.) Qutlug Qån, 189.

2. “yaralamak, incitmek” **Çağ**: *Ney bigin baġrım tilip iŋretme mini zār zār* LD 495, *Hiciriŋ tīğı anıŋ yürekini tilse kirek* BD 8-4; **Özb**: *Qamçi uning bädänini émäs könglini tilgändäy boldi.* (Kamçı, onun bedenini değil, gönlünü yaralamış gibi oldu.) Qutlug Qån, 153.

Til- Karahanlı döneminden itibaren metinlerde görülmeye başlar. ‘Dilmek, dilimlere ayırmak, kesmek, yarmak’ anlamlarında kullanılmıştır. Çağatayca döneminden itibaren ***baġrı til-*** ‘yaralamak, incitmek’ mecaz anlamıyla genişlemiştir. Aynı kullanım Özbekçede de devam etmektedir. ***Baġrini / köksini / yürägini / qalbini til-*** ‘yaralamak, yüreğini dağlamak, incinmek’ kullanımı vardır. Tarihten bugüne bakıldığında *til-* mecazlaşma yoluyla anlam alanını genişletmiştir.

236. Tile-: 1. “istemek, arzu etmek, dilemek” **E.Uyg**: *Tınlıġ urı oġul tileser ḳuanşi im pusarḳa tapınu udunu teginip* KİP 74, *Teglük ḳulun irkek yuntta emig tileyür* IB 24; **Kar**: *Teŋri andaġ tiledi*. (Tanrı öyle istedi.) DLT III 271, *Tiledi törütti ḳamuġ teprerig / tirilgü bérür yém tutar ol tirig* KB 3191, *Al artuḳ tileme vebal yeḍgülük* AH 190; **Harz**: *Bilür mü-siz kimnüŋ birle munācāt ḳılmaḳ tiler-men* NF 243-10, *tile-* ‘dilemek, istemek’ İMüh 85B-2, *Anı kim tiledi erse ol yesün* SK 40a-13; **Kıp**: *Ave ḳız, kimniŋ oġulı bizni tiley yarlı boldı* CC 69a-15, *Süngüŋ uçın ol yanġa salġıl kim aŋa ḳayıtmaḳ tiler-sen* MG 61b-3, *Barıp ol aġaçḳa ḥācet tilegeyim* GT 269-10, *tile-* TZ 258, *tile-* ‘istemek, arzu etmek, ṭalebe’ Kİ (Özyetgin 666); **Çağ**: *Sizdin ʿināyet ḳolup istiʿānet tileyür men* SibGT 26b-10, *Kim siniŋ üçün tiler min barça dünyā ḫoşluġın* BD 450, *tile-* ‘ṭaleb, ārzū, emel itmek, istemek, temenni ve tercī eylemek, ḫ̌āhiş’ ŞSL 276, *Ḫānnıŋ tivelerini tilediler* ŞT 105a-3, тилә- ‘jelat’, hotet’, jajdat’, prosit’, spraşivat’’ (Fazılov II 387); **Özb**: *Älbättä tüşünmäysiz vä tüşünişi häm tilämäysiz*. (Elbette anlamazsınız ve anlamak da istemezsiniz.) Ötkän Künlär, 189.

2. “beklemek, aramak” **E.Uyg**: *Nırvan yolın tileyür men* Maytr. 47-10; **Kar**: *Keldi maŋa Tat / Aydım emdi yat / Ḳuşḳa bolup et / Seni tiler us böri* (Bana bir yabancı geldi, ona ‘şimdi yat ve kuşlara et ol, kurtlar seni bekler’, dedim.) DLT I 38; **Harz**: *Ol kāfir erken Ṣāliḥni yaşurdı niçe tilediler aymadı* KE 36r-19.

3. “birinin iyiliğini veya kötülüğünü istemek” **Özb**: *Men sizgä ölim tiläydigän baxillärdän émäsmen*. (Ben, sizin için ölüm isteyen hasislerden değilim.) Yulduzli Tünlär, 254.

Tile- için Clauson (1972: 492) temel anlamının ‘bir şeyi aramak’ olduğunu ve buradan ‘bir şeyi istemek’ ve ‘sormak, rica etmek’ anlamlarının geliştiğini belirtir. *Tile-* ‘beklemek, aramak’ ve ‘istemek, arzu etmek, dilemek’ anlamlarıyla ilk metinlerden itibaren kaydedilmiştir. ‘Aramak, beklemek’ anlamı Harezm ilk metinlerine kadar görülür ve sonrasında görülmez[24]. *Tile-* tarih içinde ‘istemek’ temelinde birbirine yakın anlamlarla genişlemiştir. Özbekçede ‘istemek, talep etmek’, ‘rica etmek’, ‘birinin iyiliğini veya kötülüğünü istemek’ anlamlarında kullanılmış, ***günåhini tilä-*** ‘günahının affedilmesini istemek” deyiminde yer almıştır.

237. Tilen-: 1. “aramak” **Kar**: *Urmış ajun pusuġın ḳılmış anı balıġ / Em sem aŋar tilenip sizde bulur yaḳıġ* (Dünya pususunu kurmuş, onu yaralamış; ilaç, çare arayıp yakıyı sizde bulur.) DLT I 407, *Osal bolma saḳlan ḳamuġ işte sen / Bu saḳlıḳ bile iki ajun tilen* KB 443.

2. “istemek, arzu etmek, dilemek, yalvarmak” **Kar**: *Külse kişi yüziŋe körklüg yüzin körüngil / Yawlaḳ köḍez tılıŋnı eḍgü sawıġ tilengil* (Birisi yüzüne gülerek geldiğinde güler yüzle görün, kötülükten dilini gözet, iyi şöhret dile.) DLT III 43, *Seriŋler Taŋrılarıŋız üze bu nerse turur kim tilenür* KT (Rylands) 38-7; **Kıp**: *Farzdan burun ni kim tilese niçe kim vaḳt içinde kiŋlik bar* İM 202b-7; **Özb**: *Xudådän qaşşåqlik vä muhtåclikkä tuşmäslik uçun panåh tileng.* (Hüda’dan fakirliğe ve muhtaçlığa düşmemek için koruma dileyin!) Hind Seyyåhning Qissasi, 40.

[24] *Tile-*‘nin ‘aramak’ anlamı *Derleme Sözlüğü*’nde de kaydedilmiştir: *Evin dört bir yanını diledi* (DS IV 1493).

3. “dilenmek, dilencilik etmek, sadaka istemek” **Kıp**: *Tilen-* ‘dilencilik etmek’ TZ 258, *Faḳīr gedāy idi kim işi dāyim luḳma luḳma tilenip ḫırḳa tikmek* GT 129-12, *tilen-* ‘dilenmek’ DM 20b-14; **Çağ**: *Hüneri bolmaġan vezīr oġlı tilenü bardı* SibGT 93b-7, *Sizdin eger tilense gül ḫüsn ülüşi ʿaceb degül / Bay kişilerge çāre yoḳ ārī çıġay su’ālıdın* LD 1495, *tilen-* ‘dilenmek, tese’ül itmek, gedāylik eylemek’ ŞSL 276, тилэи- ‘prosit’, poproşayniçat’’ (Fazılov II 388); **Özb**: *Qarigändä tilänib otirädigän boldi*. (Yaşlandığında dilenmeye devam ediyordu.) Hojiyev, 254.

Tile-‘nin dönüşlü hali olan *tilen-*, tarihî dönemlerde ‘aramak’, ‘istemek, dilemek’ anlamlarında kullanılmıştır. Kıpçak dönemi metinlerinden itibaren ‘dilencilik etmek’ anlamını edinmiştir. Özbekçede *tilän-* ‘yalvarmak, yalvararak istemek’ ve ‘dilenmek, dilencilik etmek’ anlamlarında kullanılır. ‘Dilenmek’ anlamıyla anlam kötüleşmesi yaşamıştır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

238. Tiril-: 1. “dirilmek, yeniden hayata dönmek” **E.Uyg**: *Ol emgekke ölüp ikile tirilürler* Maytr. 82-17; **Kar**: *Ölüg tirildi*. (Ölü dirildi.) DLT II 127; **Harz**: *Duʿā ḳıldılar erse, ol on oġlanlar cümlesi tirildi* NF 334-8, *Ölüp bāz tirildi munı keḏ bile* MM 34-4, *Cümle tirilip ol suw içinden çıḳġaylar* SK 28b-6; **Kıp**: *Tirildüm* Lat. *resuressi*, Far. *az murdagān war şudäm* CC 23b-23, *Ölse ol nerse kim tirilür suf içinde* İM 108b-1, **Çağ**: *Ölgen köŋüller anıŋ mededi birle tirilip cümlesi bir yolı ḫamle ḳıldılar* SibGT 9a-8, *tiril-* ‘dirilmek, hayata gelmek, canlanmak, sertleşmek’ ŞSL 269, *Ḫānnıŋ tirilgenin işitip barça ḫalḳ keldiler* ŞT 93b-16; **Özb**: *Nävbätdägi tun kelib biz därveş-käländärni dengizgä täşlägän vaqt yetgänidä, hamma qaytib tirildi*. (Nöbetteki akşam gelip biz kalender dervişi denize bırakan an geldiğinde her şey yeniden dirildi.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 32.

2. “yaşamak” **Kar**: *Tirildi bir ança yorıdı bu yaŋ / Böri toḳlı birle ḳozı boldı teŋ* KB 3096, *Turur tamuġ otı, ölmez anıŋ içinde hem tirilmez* KT (Rylands) 20-74; **Harz**: *Tirilgil tilekçe soŋı ölmeseŋ* MM 282-2, *Tirildi anıŋ birle musulmānlıḳġa tüşünsün uçun* ME 175-3, *Yétmişinçe munda eḏgü tiril* HŞ 1068; **Kıp**: *Tiril-* ‘yaşamak’ RS 186a-9, *tiril-* ‘yaşamak, dirilmek, ʿāşe’ Kİ (Özyetgin 668); **Çağ**: *ʿAḳl u edeb birle tirilürler* SibGT 89b-5, тирил- ‘jit’, projivat’’ (Fazılov II 391).

3. “canlanmak, kendine gelmek” **Çağ**: *Öler tirig sini körse velī ölüg tirilür* LD 546, *Ḫatıŋ pervane kiltürgeç tirildi uşbu dīvāne* BD 90; **Özb**: *Xazån vaqti, täbiät ästä-sekin ölib bårädi, şundäy-dä mening ölik könglim tirildi*. (Hazan vakti, tabiat yavaş yavaş yok olur, böylelikle de benim ölü gönlüm canlanır.) Keçä vä Kündüz, 194.

Tiril-, *tir-*‘in edilgen biçimidir (Clauson, 1972: 547). Tarihî metinlerde ‘dirilmek, canlanmak’ ve ‘yaşamak’ anlamlarındadır. Özbekçede *tiril-* ‘canlanmak’ hem somut olarak ‘hayata dönmek’, hem de mecâzi olarak ‘canlanmak, kendine gelmek’ anlamındadır. Tarihî lehçelerdeki ‘yaşamak’ anlamı bugün unutulmuştur. Çağdaş lehçelerde de ‘yaşamak’ anlamı bulunmamaktadır. Tat. *tĕrĕl-* ‘canlanmak, kendine gelmek, iyileşmek’ (Öner, 2009: 276), Kzk. *tiril-* ‘dirilmek, canlanmak’(Oraltay, 1984: 287), Kırg. *tiril-* ‘dirilme, öldükten sonra yeniden hayat bulma’ (Yudahin, 2011: 739), Kmk. *tiril-* ‘dirilmek, canlanmak’ (Pekaçar, 2011: 335) anlamlarındadır. Geçmişten bugüne bakıldığında fiilin anlam alanı daralmıştır.

239. **Tişle-** : 1. “ısırmak, dişlerini batırmak” **E.Uyg**: *Tişle-* ‘dişlemek’ EUTS 241; **Kar**: *Ol anı tişledi*. (O, onu dişledi.) DLT III 294, *Yégü alsa tişle uşaḳ tançula / İşig aşnı ürme sen aġzıŋ bile* KB 4601; **Harz**: *Melik barmaḳın tişledi* KE 153r-5, *Kesip barmaḳların tişleyü bir dem* HŞ 4539; **Kıp**: *Tişledüm* Lat. *momordidi*, Far. *gazīdäm* CC 18a-22, *Bir işni kim öfke bilen işlegey ḳılıp ḥayf soŋra ilin tişlegey* GT 258-13, *Eger tişlese bir nerseni körse anıŋ öze ḳannıŋ eşerini āb-dast almaḳ yoḳ anıŋ öze* İM 95b-3, *tişle-* ‘ısırmak’ TZ 259, *tişle-* ‘ısırmak, ʿaḍḍa’ Kİ (Özyetgin 669); **EAT**: *Beyrek üç öpdi, Bir dişledi, dugun ḳutlu olsun ḫan ḳızı diyü parmağından altun yüzügi çıḳardı* DK 80-3; **Çağ**: *Çün tişlese irnin körünür şīvesi şīrīn / Süt birle çü şekker ḳatılur yaḫşı körünür* LD 729, *Sorup ġamımnı taʿaccüb ḳılıp lebin tişler* BD 107-3, *tişle-* ‘dişlemek’ Abuş 1018, *tişle-* ‘ısırmak, gezīden, diş ile tutmak’ ŞSL 271, тишлə- ‘grızt’, kusat’’ (Fazılov II 393); **Özb**: *Gülnår éski çit guppisigä örälib nånni iştähäsiz tişlär, miskärlär tåmånidän sämåvär taxlitidä yäsälgän qumgåndän çåy qoyar édi*. (Gülnar eski pamuklu kaftanına sarınarak ekmeği iştahsızca ısırır, bakırcılar tarafında semaver şeklinde yapılmış çaydanlıktan çay koyardı.) Qutlug Qån, 104.

2. “azarlamak” **Özb**: *Mästån kämpir neväräsining yigläb turib qilgän zårigä qaramäy, yänä tişläb-tişläb ålmåqçi boldi, lekin şäytångä hay berdi*. (Sarhoş ihtiyar

kadın, torununun ağladığına bakmadan yine azarlamak istedi, ama kendine hâkim oldu.) ÖTİL II 190.

Tiş'ten türemiş *tişle-*, 'ısırmak' anlamındadır. Tarihî lehçelerde *tişle-* yanında *ısır-* da kullanılmıştır. Ancak bugün Oğuzca dışındaki lehçelerde *tişle-* kullanılır. Kzk. *tiste-*, Tat. *tişle-*, Başk. *tişle-*, Kırg. *tişle-*, YUyg. *çişli-* (Gülsevin, 2007: 284). Özbekçede *tişlä-* 'ısırmak, yemek' anlamının yanı sıra, mecazlaşarak 'azarlamak, rencide etmek' anlamıyla kullanılır. Bunun dışında ***mum tişlä-*** 'konuşmamak, sessiz kalmak', ***tilini tişlä-*** 'sessiz kalmak', ***barmaqini tişlä-*** 'bir şey yapamamak', ***yer tişlä-*** 'ölmek', ***tişidä tişlä- '***ihtiyatlı olmak, çok sakınmak' gibi deyimlerle kullanılır. Fiil özellikle mecaz anlam yönünden anlam alanını genişletmiştir.

240. Toġ- : 1. "doğmak, meydana çıkmak, belirmek" **E.Uyg**: *Udu yir yarudı, udu kün tuġdı* IB 26; **Kar**: *Kün toġdı*. (Güneş doğdu, meydana çıktı.) DLT II 14; **Harz**: *Bu on éki burclarda bu yéti yulduzlar tuġar* KE 66v-13, *Ne kim maʿşiyat bar erse cümlesi mundın tuġar* NF 364-6, *toġ-* 'güneş doğmak' İMüh 98A-1, *Sevdā toġar sevdādın ol ḳaç künki ġavġā* HŞ 4242; **Kıp**: *Ḳaraŋġu kiçede tolun ay toġdı* GT 243-5, *toġ-* 'ay, güneş doğmak' KK 66a-3; **Çağ**: *Ḳopġıl kim kün toġup turur* SibGT 86a-12, *Ḫürşīd toġar her kün uşol ay yaḳasından* LD 275-5, тоғ- 'rodit'sya, voshodit'' (Fazılov II 404); **Özb**: *Åy tugib molcäl yaqin yetdi*. (Ay doğdu, plan geldi çattı.) Ötkän Künlär, 203.

2. "doğmak, dünyaya gelmek" **EUyg**: *Bu ne emgeklig yer ermiş neglük toġdum men* İKP V-1; **Kar**: *Oġul toġdı*. (Çocuk doğdu.) DLT II 14, *Bu kün kör neçe toġmaduk teg bolup / Ḳara yér ḳatında yaturlar ölüp* KB 6402; **Harz**: *Ün ḳıldı oğlan toġmışda* ME 217-4; **EAT**: *Ḳara ḳoç atlar esen ḳulun toġar* DK 145-4; **Kıp**: *Ḫaydatur ol kim toġdı, Cuhutlar ḫanı* CC 61b-39, *toġ-* RS 191c-27, *Anıŋ içinde toġdı Resūl ʿaleyhi's-selām'nıŋ oğlanları* İM 291b-7, *ṭoġ-* 'doğmak, ay güneş doğmak, vulide, ṭalaʿa' Kİ (Özyetgin 670); **Çağ**: *Min ol ṣubḥ-ı ṣaʿādet-min ki Çingiz kökidin toġdum* ŞHD 121a-2, *tuġ-* 'doğmak' Abuş 1024, *toġ-* 'tevellüd, ṭulūʿ, ẓuhūr itmek' ŞSL 248, *Aġaç içinde tuġdı* ŞT 73b-12; **Özb**: *Tugil-* 'doğmak' ÖTİL II 241.

3. "doğurmak, çocuk doğurmak" **Özb**: *Bittäginä bälä tugib bersä, meråsxo'rim bo'lädi*. (Bir tanecik çocuk doğurduğunda mirasyedi olacak.) Keçä vä Kündüz, 250.

4. “çoğalmak, fayda etmek” **Özb**: *Yer tugädi, yergä çöpni tiqib qoysäng, kökärib qulåçgä sigmäs däraxt päydå boläd*i. (Toprak çoğalır, toprağa çöpü diksen göğerir, kulaca sığmaz, ağaç olur.) Qutlug Qån, 5.

Eski Türkçeden bugüne bilinen *toġ-*, metinlerde bazan *tuġ-* şeklinde de yer almıştır. ‘Meydana gelmek, ortaya çıkmak’ ve ‘doğmak, dünyaya gelmek’ anlamındadır. Özbekçede ‘doğmak, dünyaya gelmek’ anlamında *toġ-* yoktur. Bunun yerine pasif biçimi *tugil-* vardır. Öte yandan *tug-* ‘doğurmak’ anlamına gelmiştir. Benzer durum diğer lehçeler için de geçerlidir. Clauson (1972: 465) *toġ-*‘nın orta dönemlerde bazı lehçelerde geçişli hale geldiğini belirtir. Nitekim Az. *doğ-* ‘doğurmak’, Kzk. *tuv-* ‘doğurmak’, Kırg. *tū-* ‘doğurmak’, Y.Uyg. *tuğ-* ‘doğurmak’ anlamındadır (KTLS I 180). *Tug-* Özbekçede ‘doğurmak’ dışında, ‘ay, güneş için doğmak, meydana gelmek, ortaya çıkmak’ ve ‘çoğalmak, fayda etmek’ anlamlarında kullanılmıştır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

241. Toḳı-: 1. “(Oğuzca) birini dövmek, vurmak” **OY**: *Toḳuz erig egire toḳıdı* KT K6; **Kar**: *Ol ḳulın toḳıdı*. (O, kölesini dövdü.) DLT III 268.

2. “madeni şeyler için dövmek” **Kar**: *Temürçi ḳılıç toḳıdı*. (Demirci kılıç dövdü, yaptı.) DLT III 268.

3. “gemi vb. batırmak” **E.Uyg**: *Taluy içinteki ḳara yil kelip kemisin toḳıp yekler* KİP 20.

4. “vurmak, çarpmak” **E.Uyg**: *Tamuda örtlüg yalınlıġ temirlig çomaḳın bergen toḳıyurlar* Maytr. 82-24, *Köküzlerin toḳıdılar yaḳın tegip içkerü* AYÇağatay 640; **Kar**: *Tegip aḳru elgin toḳıdı ḳapuġ / Turup çıḳtı Odġurmış ıḍtı tapuġ* KB 3291; **Harz**: *Ḳanat toḳıdı aradaḳı tamlar, saraylar aradın kitti* KE 234r-5; **Kıp**: *Toḳı-* ‘şiddetle vurmak, dövmek; örmek, dokumak, ḍarebe ḍarben vecīʿān’ Kİ (Özyetgin 672); **Çağ**: *Bir altunġ başın yérge toḳıyur* SibGT 92a-9.

5. “sepet, kumaş, bez vb. için dokumak” **Kar**: *Er böz toḳıdı*. (Adam bez dokudu.) DLT III 268; **Harz**: *ʿAlem toḳudı tonġa* ME 76-7, *Sepet toḳup kilīm keyip sepet satar erdi* KE 137v-19, *Zenbīl toḳıyur erdi* NF 210-15, *toḳı-* ‘dokumak’ İMüh 89B-3, *Perīler bir ḫalı toḳuyu bérmiş érdiler* SK 24a-8; **Kıp**: *Böz toġur* Alm. *wirkit* 82b-15 CC, *Saʿādet tonluḳın dāyim toḳıġay* GT 274-8, *Pamuḳ igirse anı taḳı anı toḳusa*

takı anı keyse ol hedy turur İM 394b-3, *toḳu-* ‘dokumak’ TZ 260; **Çağ**: *toḳu-* ‘tokumak, nesc, alaca, tokuma, bāfte’ ŞSL 251, тоқу- ‘tkat’, plesti’ (Fazılov II 403); **Özb**: *Bir vaqtlär döppi tikdim, körpä qavidim, ištånbåg tokidim*. (Bir zamanlar düppi diktim, battaniye yaptım, şalvar bağı dokudum.) Qutlug Qån, 179.

6. “dokunmak, etki etmek” **Kar**: *Erni yél toḳıdı*. (Adama yel çarptı.) DLT III 268, *Bu sözke tanuḳı bu beyt ol oḳı / Bu beytig oḳı sen köŋülke toḳı* KB 2253.

7. “söz uydurmak” **Özb**: *Kelinlär ungä ävvälgidäy här yumuşni qopållik bilän buyurä ålmägänläri üçün Gülnårni båşqalärgä yåmån körsätiş maqsadidä ‘nåzik’, ‘täkäbbur’ käbi yüzlärçä laqablär toqib äybläşär édi*. (Gelinler, Gülnar’a eskisi gibi her işi kabalıkla emredemediklerinden, onu başkalarına kötü göstermek için ‘hassas’, ‘kibirli’ gibi yüzlerce lakap uydurup suçlarlardı.) Qutlug Qån, 169.

8. “şiir, şarkı bestelemek” **Özb**: *Songrä höngräk åtib, äççiq-äççiq yiglägäç, Yåriltåş kuyidä özi toqigän bäytlärini oqirdi*. (Sonra hüngür hüngür, acı acı ağladığında Yarıltaş aşağıda kendisinin bestelediği beyitleri okurdu.) Keçä vä Kündüz, 280.

Toḳı- Yazıtlar döneminden beri görülür. Kaşgarlı Mahmut *tokı-*‘nın ‘insan dövmek’ anlamının Oğuzca olduğunu, öbür Türklerin *ur- tokı-* şeklinde kullandıklarını belirtmiştir. Temel anlamı ‘bir şeye vurmak, bir şeyi dövmek’tir. Vurmak anlamı ile bağlantılı dokuma ipliklerini sağlamlaştırmak için zaman zaman dövülmesi sonucu ‘dokumak’ anlamını almıştır (Clauson, 1972: 467). Fiilin tarih içinde anlam alanı genişlemiştir. ‘Vurmak, çarpmak’, ‘birini dövmek’, ‘batırmak’, ‘dokunmak, etki etmek’ ve ‘dokumak’ anlamlarında kullanılmıştır. Özbekçede *toqi-*‘nin ‘vurmak, çarpmak’ anlamı yoktur. Bugün ‘dokumak’, ‘uydurmak’ ve ‘şiir, şarkı bestelemek’ anlamıyla bilinir. Fiil mecaz anlam yönünden genişlemiştir.

242.Toḳın-: 1. “(Oğuzca) dövülmek, çarpmak” **Kar**: *Er toḳındı*. (Adam dövüldü.) DLT II 147, *Ünün sıġtadı eştip ögdülmüş e / Urındı toḳındı aḳıttı yaş a* KB 6292; **Çağ**: *Toḳun-* ‘tokuşmak, mes ve tesīr itmek, ilişmek, taṣaddī ve tasalluṭ, duḫūl, taʿarruż, izāle-i bikr’ ŞSL 251; **Özb**: *Ävtomäşinä trämväygä bårib toqindi*. (Otomobil tramvaya çarptı.) ÖTİL II 258.

2. “başkasının yaptığı işten etkilenmek” **Kar**: *Anıŋ yuḍuġı toḳındı*. (Onun suçunun cezası ona dokundu.) DLT III 7, *İdi saḳ kerek beg yana ked oḍuġ / Usat bolsa*

begler toḳınur yoḍuġ KB 2014; **EAT**: *Ḳadam belam ṭoḳınur bu gün saŋa* DK 128-2; **Özb**: *Qåra Ähmädning sözläri Tänti båyväççägä qattiq toqindi*. (Kara Ahmet'in sözleri Tanti Bayvaççа'ya çok dokundu.) Qutlug Qån, 137.

3. "dokunmak, değmek" **Harz**: *Süfyān ewlügi Hindūnı kördüm, yinçükleri yalıŋ, ḫalḫālları topuḳıŋa Temsīnü'r-Ribādın yügrüp* KE 223v-2, *Toḳınsa bir yıġaç yér ol gevherler yaltar érdi* SK 34b-5; **EAT**: *Nāgāh gözi ḳapaġına ḳılıç ṭoḳındı* DK 148-4; **Kıp**: *Toḳun-* 'dokunmak, çarpılmak, vurulmak" TZ 260.

Toḳı-'nın dönüşlü hali olan *toḳın-*, Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülür. Temel anlamı 'dövülmek, vurmak, çarpmak'tır. Tarih içinde, genelde olumsuz anlamda başkasının yaptığı işten, söylediği sözden 'etkilenmek' mecaz anlamı kazanmıştır. Bu anlamlar bugün Özbekçede de bulunmaktadır. Tarihî lehçelerde ortaya çıkan başka bir anlam da 'dokunmak' olmuştur. 'Dokunmak' anlamı Harezm ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde görülmüş ve bugün yalnızca Türkiye Türkçesinde bilinmektedir. Özbekçe dâhil, diğer lehçelerde böyle bir anlam gelişmesi olmamıştır. Kzk. *tiy-*, Kırg. *tiy-*, Tat. *tiy-*, Başk. *tiy-*, Trkm. *değ-*, Özb. *teg-*, Y.Uyg. *täg-* fiilleri 'dokunmak' anlamında kullanılır (KTLS I 183).

243. Tol-: 1. "girmek, dolmak" **E.Uyg**: *Tolmaġınçaḳa tegi yana tirilürler* Maytr. 83-47, *Ḳayu ḳayu yörügleri altınç ülüş otuzta toltı* AYAyazlı 1287; **Kar**: *Kelir ḳut kişike atı çawlanur / Yaŋı ay teg artar yaruḳı tolur* KB 740, *Cefā toldı taştı teŋizdin eḍiz* AH 388; **Harz**: *Sıġındı aŋa toldı, leb boldı* ME 127-5, *Körküŋüzni küseyür-men erte gāh bir kün tolur* KE 77r-19, *tol-* 'dolmak' İMüh 87A-10, *Mescid içi niʿmet birle toldı* NF 109-8, *Maşrıḳta maġrıb-ḳa tegi cihān cümle cānlar tolġay* SK 29b-2; **Kıp**: *Bu cehān toldı barça sarḫıtıŋdan* CC 72a-16, *Maʿde çūn toldı ve ḫāṣıl boldı* GT 169-8, *Suwnı ançaġa tigrü aġzı tolġay* İM 89b-8, *ṭol-* 'dolmak, imteleʿe' Kİ (Özyetgin 673); **Çağ**: *Nāvek-i hicrān oḳıdın toldı köŋlüm pütesi* ŞHD 84a-3, *Laʿlıŋ ġamıdın ikki közüm ḳan bile toldı* LD 1205, *Ġurbet elemi birle içim ḳan toldı* BD 308-2, *tol-* 'tolmak, memlū olmak, pür, sīr' ŞSL 256, *tol-* 'dolmak' Abuş 1019, *Olarnıŋ devletleriniŋ kāseleri tolup tökületin dip turġan vaḳt irdi* ŞT 97b-15, тол- 'napolnyat'sya' (Fazılov II 399); **Özb**: *Ärävä liq toldi*. (Araba hınca hınç doldu.) Qutlug Qån, 18.

2. “bitkiler için olgunlaşmak” **Çağ**: *Bu mevsimde kim gül şehiniŋ mevkibi toldı çemenḳa yana boldı* SibGT 4a-1.

3. “yayılmak, kaplamak” **Çağ**: *Etleri tökülüp süngekleri sökülüp süngek menfeẕlerige toprak̟ tolup turur* SibGT 13b-10; **Özb**: *Devår tägläri öliklärgä tolib ketdi*. (Duvar dipleri cesetlerle kaplandı.) Yulduzli Tünlär, 132.

4. “büyüyüp belli bir yaşa gelmek” **Özb**: *Qalligingiz Åyişä begim häm on åltigä tolib, sep yigmåqdä émişlär*. (Gelininiz Ayşe Hanım da on altı yaşını doldurup çeyiz toplamakta imişler.) Yulduzli Tünlär, 101.

5. “içi hisle, duyguyla dolmak, taşmak” **Özb**: *Båbürning yåş qalbi bu mäş’um igvågä qarşi gazäb tuygusigä tolib bårmåqdä édi*. (Babür’ün genç kalbi bu meşum fesatlığa karşı öfke duygusuyla dolup taşmaktaydı.) Yulduzli Tünlär, 29.

Tol- yapısal olarak *tol-* < **to:- l-* şeklinde, ünlüsü uzun ve ‘doldurmak, dolu olmak’ anlamındadır (Clauson, 1972: 491). Birbiriyle bağlantılı olarak anlam alanı genişlemiştir. ‘Bitkiler için olgunlaşmak’ ve ‘yayılmak, kaplamak’ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Özbekçede bu anlamları taşımakla birlikte ‘büyüyüp belli bir yaşa gelmek’ ve ‘içi duyguyla dolmak, taşmak’ anlamlarında kullanılır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

244. Tolġan-: 1. “dolanmak, dönmek, çevirmek, etrafında dolanmak, kendine dolamak” **Kar**: *Ol öziŋe yüŋ tolġandı*. (O, kendisi için yün doladı.) DLT II 141; **Harz**: *Tolandı tonınġa, taş ton keydi* ME 170-6, *Resūl ʿaleyhi’s-selām saġdın sola, soldın saġġa tolġanu başladı* KE 237r-15; **Çağ**: *Tolġanur bu kün firāḳım derdini bilse yılan* SibGT 82b-12, *ʿİnāyet toġrı ger yoḳtur ni boldı bolsa tolġana* BD 90-3, *tolġan-* ‘dolanmak, döndürmek, çevirmek’ Abuş 1019.

2. “dolaşmak, gezmek” **EAT**: *Tolandı Ṭaş Oġuza girdi, bulımadı, ṭolandı Ṭırabuzana geldi* DK 172-9; **Çağ**: *Ay köŋül dünyā ġamıdın tolġanu-sin pīç pīç / sindin ayru kimse bilmes bī-vefādur hīç hīç* ŞHD 27b-4, *Yüz üzre zülfüŋni salıp bustānda yörüseŋ birer / Sünbül mingizlig tolġanur öz özige virdü semen* LD 1329.

3. “midesi bulanmak, kusma noktasına gelmek” **E.Uyg**: *Tolġan-* ‘incinmek, rahatsızlanmak; dönmek’ EUTS 245; **Kar**: *Er özi tolġandı*. (Adamın midesi bulandı.) DLT II 141; **Kıp**: *Tolan- / tolġan-* ‘dolanmak, bulanmak’ TZ 261.

4. “sallanmak, dalgalanmak” **Özb**: *Någåräçilär vä çirmändäkäşlär terläb-pişib özlärini unutäyåzgän käbi, keskin säçräb, keskin tolgänib gåh qiyşäyib gåh keskin silkinib çälädilär*. (Çalgıcılar ve dümbelekçiler kendilerinden geçmiş gibi ter içinde sıçrayıp sallanıp ve kâh eğilerek kâh silkinerek çalıyorlar.) Qutlug Qån, 30.

5. “rahatsızlıktan, huzursuzluktan, acıdan dolayı kıvranmak” **Özb**: *Üç däqiqälik küräşdän song Mutal boşäşdi, ilgäri küçänişlärdän qåldi vä bir-ikki däfä tolgänib cimginä cån berdi*. (Üç dakikalık mücadeleden sonra Mutal boşandı, önce halsiz kaldı, sonra birkaç kez acıdan kıvranarak sessizce can verdi.) Ötkän Künlär, 135.

Tolġa-‘nın dönüşlü hali olan *tolġan*-‘nın temel anlamı ‘dolamak, kendine dolamak, çevirmek’tir. Buradan ‘midesi bulanmak’ anlamında kullanılmıştır. Tarihî lehçelerde bunların dışında ‘dolaşmak, gezmek’ anlamında da kullanılmıştır. Özbekçede tarihî lehçelerdeki ‘dolaşmak, gezmek’ ve ‘dolanmak, çevirmek’ anlamları yoktur. Bunun yerine ‘sallanmak, kıvranmak’ ve ‘acıdan kıvranmak’ fiziksel ve mecaz anlamlarıyla bilinmektedir. Buna ilave olarak ***ilåndäy tolgän***- ‘yılan gibi kıvranmak’ deyimi yerleşmiştir. Sonuç olarak geçmişten bugüne Özbekçede fiilin anlam alanında değişme olmuş, birbiriyle ilintili başka (yakın) anlama gelmiştir.

245. Toy- < (Toḍ-) : 1. “doymak, karnı doymak, kanmak” **OY**: *Āçsıḳ tosıḳ ömez sen bir toḍsar āçsıḳ ömez sen* KT G8; **E.Uyg**: *Toḍmaz ḳanmaz kiçmez oġul törüsinçe* Maytr. 8-39; **Kar**: *Mening ḳarın toḍtı*. (Benim karnım doydu.) DLT III 439, *Biziŋde ozaḳı ḳutı barġuçı / Yédi toḍtı ḳandı ölüp yatġuçı* KB 5339; **Harz**: *Ḳaçan laḥdge kirseŋ bir avuç toprāḳ birle toyar-sen* KE 177v-4, *Ew içinde kişiler cümlesi yediler taḳı toydılar* NF 121-7, *toy-* İMüh 109A-11; **EAT**: *Bir kez adam etine ṭoyam dir-idüm* DK 233-13; **Kıp**: *Ḳarınları yaḫşı toymayın ṭaʿām-dan illerin* GT 165-13, *toy-* KK 79b-6, *toy-* TZ 262, *toy-* ‘doymak, şebiʿa’ Kİ (Özyetgin 676); **Çağ**: *Közüm toysun bārī aldama* cānım ŞHD 102b-12, *toy-* ‘yemekten karnı doymak’ Abuş 1021, *toy-* ‘toymak, şibāʿ, sir olmak, tok’ ŞSL 263; **Özb**: *Mirzåning özi häm åxirgi päytlärdä qårni toyib täåm yemägän bolsä kerek, ämirzådäm*. (Mirza’nın kendisi de son zamanlarda karnı doyup yemek yememiş olsa gerek, emirzâdem.) Yulduzli Tünlär, 63.

2. “doyum noktasına ulaşmak, tatmin olmak” **Harz:** *Toyar ʿömrüm yigitlikdin ey şāhım viṣālıŋ birle tiriglik tilegim* HŞ 3967; **Kıp**: *Ḳur-en niçün oḳımas sen tise, ol kişi*

ayıtsa: toydum Ḳur-en oḳımaḳdan tise İM 8a-2; **Çağ:** *Şeyṭānnıŋ barça buyruġın becā kiltürürdin toymaġay* MK 63b-7, *Yüz açġıl köz sini toyġunça körsün* LD 287, той- ‘nasışat’sya, presıtit’sya’ (Fazılov II 398); **Özb**: *Yåz tünläri qisqa, uyqugä toymäy sähärlikkä turiş xiylä nåxuş*. (Yaz geceleri kısa, uykuya doymadan sahura kalkmak çok kötü.) Yulduzli Tünlär, 12.

3. “bıkmak, bezmek” **Kıp**: *Toyġaylar ol ḳadar yumşaḳ bolmaġıl* GT 327-12; **Çağ**: *ʿAceb kim mindin iy dil-dār toyduŋ / Miniŋ köŋlümni bir söz birle ḳoyduŋ* BD 125-12; **Özb**: *Toydim bu dünyädän*! *Bas! toydim! Meni båläm birlän birgä köminglär!..* (Bıktım bu dünyadan bıktım! Yeter! Bıktım! Beni evladımla birlikte gömün!..) Yulduzli Tünlär, 229.

Toy- yapısal olarak *to:-ḍ-* şeklinde açıklanabilir. *To:-* fiiline gelen *-ḍ-* pekiştirme ekidir. Clauson (1972: 451) temel anlamı ‘dolu olmak, doldurmak’ şeklinde açıklar. Buradan ‘karnı doldurmak, doymak, aç olmamak’ anlamı gelişmiştir. Orhun Yazıtlarından bugüne kaydedilen *toḍ- > toy-* fiziksel olarak ‘doymak’ anlamının yanı sıra tarihî dönemlerde mecâzen ‘tatmin olmak, doyum noktasına ulaşmak’ ve bunun bir adım ötesi ‘bıkmak, bezmek’ anlamlarıyla genişlemiştir. Özbekçede *toy-* ‘doymak’, ‘tatmin olmak’ ve ‘bıkmak’ anlamlarında kullanılır. ***Cåndän toy-*** ‘canından bezmek’ deyimiyle de kullanılır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

246. Tök-: 1. “sıvı vb. şeyleri dökmek, akıtmak” **OY**: *Tün uḍımatı, küntüz olurmatı ḳızıl ḳanım tökti* T D52; **E.Uyg**: *Yıḍlıġ yıparlıġ suw töküp* AYAyazlı 450; **Kar**: *Oġlan suw tökdi*. (Çocuk, su döktü.) DLT II 19, *Turup ḳuçtı ögdülmiş odġurmuşıġ / Öpüp yıġladı yérke tökti yaşıġ* KB 6196; **Harz**: *Tökdi suwnı* ME 53-6, *Nāḥaḳ ḳanlar töktiler* NF 277-4, *tök-* ‘su dökmek’ İMüh 91B-11; **Çağ**: *Ḳan töküp ḳaçıp ketip turur* SibGT 98a-1, *Bu közümge neyleyin kim eşkdin tökmiş maŋa* ŞHD 10a-8, *Ay köz yüzini kördüŋ yaşıŋ naġu töker sin* LD 1438, *tök-* ‘dökmek’ Abuş 1022, *tök-* ‘ısḳat, niṣār, isale itmek, dökmek, rīhten’ ŞSL 252, төк- ‘prolivat’, vılivat’, lit’ (Fazılov II 406); **Özb**: *Ränå cävåbsiz yänä köz yåşisini tökä berdi.* (Rana yanıt vermeden yine gözyaşını döküverdi.) Mehråbdän Çayån, 141.

2. “dökmek, ortaya saçmak, sermek” **E.Uyg**: *Töktümüz saçtımız erser* Huas 277, *taraġlaġ yirinte tökerler* Maytr. 109-6; **Kar**: *Yazuḳlarımızını töke bér-* KT (Rylands) 7-

61; **Harz**: *Yarmaḳlarnı Peyġāmbar ʿas etekinge töktüm* NF 158-13, *Velī aş tökerler ne kim aw tutar* MM 232-3, *Tabʿıdın şeker tökerler* HŞ 1045; **Kıp**: *Yuluv dép anlarnı tögüp, yazıḳlarımızını yuldı* CC 74a-4, *Müsāfirlerge sufralar tökdi* GT 174-4; **Özb**: *Vilåyat håkimläri här yili berädigän åltinlärini şu gilämning üstigä keltirib tökdilär*. (Vilayet hâkimleri her yıl verilen altınları o halının üstüne döktüler.) Yulduzli Tünlär, 285.

3. "içini dökmek" **Özb**: *Båbür ånäsi vä egäçisi bilän yäkkämä-yäkkä qålib, båşqalär åldidä äytilmäydigän därdu älämlärini tökib såldilär*. (Babür annesi ve ablasıyla yalnız kalınca başkalarının önünde konuşulmayan dert ve sıkıntıları döktüler.) Yulduzli Tünlär, 87.

Tök- Yazıtlar döneminden itibaren metinlerde görülmeye başlar. Esasen sıvı vb. şeyleri akıtmak için kullanılmış, genelleşerek farklı maddeler için de kullanılmıaya başlamıştır. Anlam alanı tarih içinde genişlemiştir. Fizikî ve mecaz anlamda 'dökmek, ortaya saçmak, sermek' ve 'içini dökmek' anlamlarında kullanılmıştır.

247. Tön-: 1. "(Oğuzca) dönmek, bir istikamete çevrilmek" **Kar**: *Ol ewiŋe töndi*. DLT III 184; **Harz**: *Hēç neerse témedi, ṣabr ḳıldı, ḳayra töndi taḳı éwke kirdi* NF 11-14, *tön-* 'dönmek' İMüh 77A-3, *Ol yérdin kirü töner érdi* SK 23a-8, *Usı entikti yıḳlu yazdı töndi özin* HŞ 3273; **Kıp**: *Sövünçge açuvıŋ töndi, ölüminden ḳaçan ḳoptı* CC 70a-16, *Yüz ḫalāyıḳ-ḳa tönüp dāyim ḳılur bātıl namāz* GT 116-11, *Farż namāzı taḳı töner anıŋ namāzı nāfilege taḳı anıŋ öze vācib bolur* İM 206b-7, *tön-* 'geri dönmek' TZ 262; **Çağ**: *Kiçe kündizi berāber üstüme töndi savuḳ* ŞHD 80b-4

2. "bakmak, gözlerini dikmek" **Özb**: *Kelib-kelib qizingni bir yälängåyåqqa berdingmi? dedi, båy Mälikä xålägä tönib.* ÖTİL II 249.

Tōn- Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülür. 'Geri dönmek, dönmek' anlamındadır. *DLT'*de Oğuzca olduğu belirtilir. Özbekçede *tön-* asıl anlamında değil, muhtemelen 'dönüp bakmak'tan 'bakmak' anlamına geçmiştir. 'Dönmek, geri dönmek, etrafında dönmek' eylemleri daha çok *qayt-* ve *äyläṅ-* fiilleri ile karşılanır. Diğer lehçeler için de durum benzerdir (KTLS I 188). Sonuç itibariyle *tön-* tarihten bugüne Özbekçe için başka (uzak) anlama geçişin örneğini oluşturur.

248. Töŋder- : 1. "döndürmek, altını üstüne getirmek" **Kar**: *Ol ayaḳ töngderdi*. (O, kabı dönderdi.) DLT III 397; **Harz**: *Toŋdardı, Taŋrı Lūt ellerini yerge yutdurdı* ME 63-7, *Ḳatıġ zelzele ḳoptı, Mikā'īlge yarlıġ boldı, ḳazannı töŋterdi, tirilgil tédi* KE 162v-21, *Bulanıŋ ṣūretini töndürdi ve tilleriŋe mühr urdı* SK 41a-12; **Kıp**: *Döndür-* RS 187b-6, *töndür-* İM 118a-4; **Çağ**: *Töngter-* 'irtidā itmek, ʿavdet, ircāʿ, irāz, taḳlib, ʿiāde itmek, çevirmek' ŞSL 261; **Özb**: *Yer åstini ägdär-täntär qilib qidirsälär häm bu gül tåpilmädi*. (Yerin altını üstüne getirseler de bu gül bulunmaz.) Yulduzli Tünlär, 196.

2. "yönetimi güç kullanarak devirmek, darbe yapmak" **Özb**: *Bir pådşåhgä qarşi fitnä uyuştirib, båşqa pådşåhni täxtgä çiqariş-dävlät töntärişi ékänini bilmäsizmisiz?* (Bir padişaha karşı fitne oluşturup, başka padişahı tahta çıkarmanın devlete başkaldırmak olduğunu bilmez misiniz?) Yulduzli Tünlär, 187.

Töŋder- / tönder- 'döndürmek, altını üstüne getirmek, çevirmek' anlamında tarihî metinlerde görülür. *Tönder-*, *gönder-*'de olduğu gibi *-dar* ettirgen eki, *tönder-* < *tön-der-* yapısıyla açıklanmıştır (Ergin, 2012: 213, Hacıeminoğlu, 1991: 102). Özbekçede *töntär-* 'döndürmek, çevirmek' anlamının yanı sıra, siyasî bir anlam kazanarak 'darbe yapmak, hükümeti devirmek' anlamında kullanılmaktadır. *Töntäriş* 'darbe' anlamında kullanılmaktadır (ÖTİL II 250). Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

249. Tur- :1. "kalkmak, ayağa kalkmak" **E.Uyg**: *Üze tuman turdı*, *asra toz turdı* IB 15, *bodisvt ornınta turur teŋri burḳanḳa ince tip ötüg ötünti* KİP 213, *örü tur-* AYUçar 0792; **Kar**: *Er yoḳaru turdı*. DLT III 180, *Turup barsa ewke hılın ḳoldaşın / Özi birle éltse yétürse aşın* KB 2559; **Harz**: *Saŋa yatmaḳ kerekmez, turġıl, kesb ḳılġıl* NF 435-12, *tur-* 'ayağa kalkmak' İMüh 109B-2; **Kıp**: *Tur-* 'ayağa kalkmak' RS 186a-20, *tur-* 'ayağa kalkmak' KK 84a-13, **EAT**: *Ḳalḳubanı yirümden men ṭururam* DK 124-5; **Çağ**: *Tur-* 'tavaḳḳuf, süḳūt, iḳāmet itmek; kalkmak, ḳıyām eylemek; sabr, ārām, ṣebat itmek' ŞSL 240, тур- 'stoyat', vstavat', prebıvat'' (Fazılov II 412); **Özb**: *Säfär Bozçini dähliz̈dä körib ornidän turdi*. (Sefer Bozçı'yı koridorda görünce yerinden kalktı.) Mehråbdän Çäyån, 47.

2. "yerinde durmak, sabit kalmak, beklemek" **E.Uyg:** *Yaġrıpan ḳamşayu umatın turur* IB 16; **Kar:** *Yaġ teprese sen uḍu tepregil / İte uḍ aḍaḳın yorı turmaġıl* KB 2387;

Harz: *Aḍaḳı üze bir bāre turdı* ME 122-5, *Ékegü biri biringe muḳābil turdılar* NF 299-10, *tur-* ‘durmak’ İMüh 96B-3; **Kıp**: *Ḫristus turur atasınıŋ sa ḳolında* CC 61b-17, *tur-* ‘hareketsiz durumda olmak, durmak’ RS 186a-20, *tur-* ‘durmak’ TZ 263, *ṭur-* ‘durmak, ḳāme’ Kİ (Özyetgin 680); **EAT**: *Ne ṭurursun oġul yortġıl* DK 258-10; **Çağ**: *Ger mini ʿışḳ ehliġa fāş itmeyin tur bir zamān* ŞHD 127a-8, *tur-* ‘durmak, sakin olmak” Abuş 1025; **Özb**: *İçkäridä yanä bir neçä kişi köringäni üçün eski ådätiçä goyå biråvni kütkändek, yoläkkä kelib turdi*. (İçerde yine birkaç kişi gördüğü için, eski adetlere göre güya birini beklemiş gibi, yola gelerek durdu.) Mehråbdän Çäyån, 77.

3. “durmak, bulunmak, kalmak” **E.Uyg**: *Kök asra sekiz ḳat yér beş teŋri üçün turur* Huas 82; **Kar**: *Ol ewde turur*. (O, evde bulunuyor.) DLT III 180; **Özb**: *Kelib Tåşkänddä bir häftä çämäsi turdi, songrä yånigä Häsänälini ålib Åqmäscid şährigä cönädi*. (Taşkent’e gelerek bir hafta kadar kaldı, sonra yanına Hasanali’yi alarak Akmescit şehrine doğru yola çıkacak.) Ötkän Künlär, 113.

4. “kalmak, yaşamak” **Kar**: *Köŋül tüzse begler yorıtsa törü / Bu beglig buzulmaz turur kéç örü* KB 2036; **Kıp**: *Sionda biz turalım, öygünç ırın saa aytalım* CC 69a-18; **Çağ**: *Men müddetī bu élde turur men* SibGT 55a-7, *Miŋ yıl bu dünyāda turdı* ŞT 67a-8; **Özb**: *Här håldä müsülmån xåtin bilän turib körgänsiz-ku?* (Herhâlde müslüman bir kadın ile yaşıyorsunuz değil mi?) Keçä vä Kündüz, 187.

5. “olmak, belli bir durumda bulunmak” **Çağ**: *Muḥabbetim anıŋ birle azraḳ üçün firāḳıda ma zaḥmetdin yıraḳ turur mén* SibGT 82a-9; **Özb**: *Tilmåç özi külib, qip-qizärib turib, tärcimä qildi*. (Tercüman gülerek, kıpkırmızı halde tercüme etti.) Keçä vä Kündüz, 265.

6. “beklemek, belli bir zaman geçirmek” **Çağ**: *ʿĀdet üze ḳapuġdın kirip tapuġda turdı* SibGT 2b-10; **Özb**: *Yanä üç kün turing*. (Yine, üç gün bekleyin.) Hojiyev, 264.

7. “saklanmak, korunmak” **Özb**: *Romän 1936 yilning åxiridä kättä qiyinçiliklärdän keyin näşir etildi, lekin u kitåb dokånläridä turib qålmädi*. (Roman 1936 yılının sonunda birçok zorluktan sonra yayımlandı, ancak bu kitap, dükkânlarda kalmadı.) Keçä vä Kündüz, 285.

8. “deyimleşmiş birleşik fiillerin yapısında kullanılır” **Çağ**: *Ték tur-* ‘susmak, konuşmamak’ 2b-8, *yıraḳ tur-* ‘uzak durmak, yaklaşmamak’ 82a-9 SibGT; **Özb**: *Tek*

tur- ‘sakin durmak’ 29, *tik tur-* ‘ayağa kalkmak’ 127, *jim tur-* ‘sessiz olmak’ 136 Qutlug Qån.

9. “isimlerde bildirme ifade eder” **Kar**: *Er sökel turur*. (Adam hastadır.) DLT III 180; **Harz**: *Ol ḳavmin uluġı turur* ME 115-1, *Bu ne ḳamış turur* KE 18v-9, *Ey ʿazīzler, ingen aç turur-men* NF 301-14; **Kıp**: *Barça haḳıl bilik turur* CC 71a-13, *Munda yazuḳı yoḳ turur* GT 95-6; **Çağ**: *Faḳīrniŋ adaḳı topraḳı turur sürme* LD 38, *Her nimege ġam yime ġam köp turur* BD 79.

10. “ fiil (-a) / (-y) + *tur-* yapısında yardımcı fiil olarak süreklilik, devamlılık belirtir” **Kar**: *Anın künde arta turur bu bidaʿ* AH 404; **Harz:** *Ol baru kelü turur* ME 137-2**,** *Çeşmeler aḳa turur* KE 42r-21, *Üç maʿṣiyat birle mubtalā bolup turur-men* NF 381-9; **Kıp**: *Öz özeninden él üçün aḫa turur* CC 73a-8, *Şemʿ yana turur* GT 259-2; **Çağ**: *Būstān beḳāsı baḳa tursa pāydār ermes* SibGT 4a-13; **Özb**: *Umrining yärmidän köpini säfärlärdä, cänglärdä ötkäzişini bilä turib üç xåtin ålişi…* (Ömrünün yarısından çoğunu seferlerde, savaşlarda geçtiğini bilerek, üç kadın alması…) Yulduzli Tünlär, 297

11. “fiil (-b) + *tur-* yapısıyla şimdiki zaman bildirir” **Özb**: *Men häm buni bilib turibmän, båläm Änvär, dedi Maxdum*. (Ben de bunu biliyorum, oğlum Enver, dedi Mahdum.) Mehråbdän Çäyån, 21.

Türkçede kullanım sıklığı en yüksek fiillerden olan *tur-*, ‘kalkmak, yükselmek, ayağa kalkmak’ ve ‘durmak, ayakta durmak, sabit durmak’ anlamlarında ilk metinlerden itibaren görülür. Tarih içinde kullanımın artmasıyla birlikte anlam alanı genişlemiş, ‘bulunmak, kalmak’, ‘beklemek’,‘yaşamak, belli bir yerde ikamet etmek’, ‘olmak, belli bir durumda bulunmak’, ‘saklanmak, korunmak’ anlamlarınaa sahip olmuştur. Aynı zamanda yine kullanım sıklığından dolayı bağımsız bir sözlüksel birim olmaktan çıkarak gramerleşmiştir. İsim cümlelerinde bildirme işlevinde kullanılmış, ayrıca *-A tur-* ve *-B tur-* yapısıyla yardımcı fiil olarak süreklilik, devamlılık, alışkanlık, şimdiki zaman bildirmiştir (Gökçe, 2013: 182). Orta Türkçeden itibaren ekleştiği ve çağdaş lehçelerde farklı görünümlerle yer aldığı da malumdur. Özbekçede *tur-* tarihteki bütün anlamları taşımaktadır. *-(i)b tur-* yapısıyla yardımcı fiil olarak hareketin sürekliliğini ve aynı zamanda yapıldığını belirtir: *ålib tur-, kelib tur-, ketä tur-* vb. Ayrıca ***käsäldän tur-*** ‘hastalıktan kurtulmak, şifa bulmak’, ***uyqudän tur-*** ‘uyanmak’, ***qil üstidä turmåq*** ‘diken

üstünde oturmak, tedirginlik duymak' gibi bazı deyimlerle yer alır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

250. Tut-: 1. "elde tutmak, almak, tutmak, yakalamak" **OY**: *Yurçin yaraḳlıġ eligin tutdı* KT D32; **E.Uyg**: *Tapladuḳumin tutar men, sebdükümin yiyür men* IB 3; **Kar**: *İt keyik tuttı*. (Köpek geyik tuttu.) DLT II 292, *Ḳayu işke bilge yetürdi bilig / Anı yetti tuttı tegürdi elig* KB 2605; **Harz**: *Üzengüsi taḳı yincüki arasında tutdı süngüni* ME 140-3, *bu eḍiz kökni tirgüksiz kim tutar* KE 46v-1, *Bu mālnı men muḥtāclar üçün tutar-men* NF 125-15, *tut-* 'dokunmak' İMüh 95A-12; **Kıp**: *Tut-* 'elle kavramak, tutmak' RS 186a-22, *tut-* KK 79b-1, *men anıŋ saḳalın tuttum* GT 314-4, *Kerekse it sewünüp tutsun, kerekse yigirip tutsun* İM 143a-1, *Sıpḳunı ortasından tutġay* MG 115b-3; **EAT**: *Ḳan Ṭuralı gürzin göge atar, inüp yire düşmedin ḳarvar tutar* DK 177-9; **Çağ**: *Elig anda yitig ḳılıçnı tutar* SibGT 7a-9, *Sāḳiyā tutġıl ḳadeḥni il sunup* ŞHD 23a-5, *Sin tutsaŋ u min içsem min tutsam u sin* BD 243, *tut-* 'tutmak' Abuş 1025, *tut-* 'aḫẕ, ḳabż, żabṭ, tevḳīf, tutacak alet, ġīra, istila, iḥāṭā, istiḳrā, ʿadd, ḥisāb' ŞSL 235, тут- 'derjat', uderjivat', zanimat'' (Fazılov II 415); **Özb**: *Biri Mirzå mingän qårä qaşqa åtning åltin jilåvidän, ikkinçisi kümüş üzängisidän tutdi*. (Biri Mirza'nın bindiği kara benekli atın altın dizginlerinden, diğeri gümüş üzengisinden tuttu.) Yulduzli Tünlär, 16.

2. "yakalamak, alıkoymak" **Kar**: *Bütünlükin tuttunuz Firʿavn boḍnını tarlıḳ yılları birle* KT (Rylands) 7-130; **Harz**: *Bir pīr kelip meni füsūs tutar* KE 51r-5, *Oġlum bu kimerseniŋ ḫātunı birle zinā ḳılmış, kişiler tutmışlar, oġlum taḳı iḳrār ḳıldı* NF 347-6; **Kıp**: *Ol saġıtlar kim Kristusnu tuttılar, ḳınadılar* CC 63b-8; **Özb**: *Çünki uning äybini boynigä qoyib qåçib ketäyåtgän päytidä tutib öldirmåqçi édilär*. (Çünkü suçu onun üzerine atarak, kaçarken yakalayıp öldürmek istediler.) Yulduzli Tünlär, 117.

3. "yapmak, elde etmek" **E.Uyg**: *Yime ev barḳ tutduḳ* Huas 287; **Kar**: *Ḫurma tüplerinin yimişlerindin, üzümlerdin tutar sizler andın esrütgü* KT (Rylands) 16-62; **Harz**: *Çādır tutup eglendi orunda* ME 190-2; **Kıp**: *Ḳanāʿat kūşesin tutḳıl kiçip dünye şefāsından* GT 131-10.

4. "tutmak, yazmak, kaydetmek" **Kar**: *Ançada tutar iki tutuġlı aŋdın yaʿni saġ soldın olduruġlı* KT (Rylands) 50-17.

5. “değer vermek” **Harz**: *Atamız anı artuḳ sewüp artuḳ tutar* KE 67v-15, *Anın tég tut méni sen barlıḳımda* HŞ 118.

6. “kabullenmek, kabul etmek” **Harz**: *Kim munı revā tutsa şeyṭānnı yalavaçlıḳġa revā tutmış bolur* KE 145r-19; **Çağ**: *Ḳıpçaḳ atların tutdı* (Kıpçak adlarını kabul ettiler.) ŞT 81b-16.

7. “yapmak, gereğini yerine getirmek” **E.Uyg**: *On çahşabat tutduḳumuzda berü üç aġzın, üç köŋlün üç elgin bir ḳamaġ özün tüketi tutmaḳ kergek erti* Huas 230; **Kar**: *Bilip tutsa her kim edibniŋ sözin* AH 511; **Harz**: *Tutar érdi atasınıŋ töresin anıŋ resmīnçe fālın hem yorasın* HŞ 278; **Kıp**: *Ol tutar Téŋirniŋ barça buyruḫun* CC 62a-26, *ol nerse kim keltürdi Teŋri Rasūli tutuŋ anı* İM 28a-2; **Çağ**: *Tutar min köz ki körsem ʿārizıŋnı* LD 1565.

8. “saklamak, gizlemek” **Çağ**: *Körset bu ʿışḳ sırrın tutsun Şibān muḥāliŋ* ŞHD 89b-9, *İrniŋ ḫayālın ger nihān tutsam köŋülde ni ʿaceb* LD 689; **Özb**: *Buni sir tutmåq kerek édi, håzir bizning bir yärim minggä yetär-yetmäs nävkärimiz qåldi*. (Bunu sır olarak saklamak gerek, şimdi bizim bin beş yüz civarı askerimiz kaldı.) Yulduzli Tünlär, 87.

9. “saklamak, muhafaza etmek” **Özb**: *Ämmå pulni tutiş qiyin, yeb, içib qoyiş cüdä åsån*. (Ama parayı korumak zor, yiyip içmek daha kolay.) Qutlug Qån, 5.

10. “sunmak, ikram etmek” **Özb**: *Bådåm çaqib kävşängän Båyväççägä çåy qoyib, tutdi*. (Bademkırıp yiyen Bayvaççа’ya çay koyup ikram etti.) Qutlug Qån, 84.

11. “kaplamak, sarmak” **Özb**: *Quyåş uzåqdägi därähtlär årqasigä tüşdi, şäfaqning tiniq åltin ålåvi hämmä yåqin tutdi*. (Güneş uzaktaki ağaçlar arasına indi, şafağın berrak altın alevi her tarafi kapladı.) Qutlug Qån, 164.

12. “meşgul etmek” **Özb**: *Gäpgä tut-* ‘lafa tutmak’, *İşgä tutib qål-* ‘işle meşgul olmak’ ÖTİL II 234.

13. “idare etmek, yönetmek” **OY**: *Ötüken yış olursar bengü il tuta olurtaçı sen* KT G8; **Özb**: *Yäxşi qilib yurtni tutdi, kim käm bolsä yol körsätdi*. (İyi yapıp yurdu idare etti, kim yetersizse yol gösterdi.) ÖTİL II 234.

14. “isim + fiil yapısında yardımcı fiil işlevi” **Harz**: *Tek tut-* 227-7, *yas tut-* 35-8 ME, *oruç tut-* MM 168-2, *uyḳu tut-* HŞ 1625; **Kıp**: *Yād tut-* 185-1, *ümīd tut-* 81-3 GT, *pas tut-* Kİ (Özyetgin 685); **Çağ**: *Maḳām tut-* SibGT 37a-4, *ümīd tut-* ŞHD 101b-1, *ḫoş*

tut- BD 101-2, *bik tut-* ŞT 82a-3; **Özb**: *Måtäm tut-* ‘yas tutmak’ 283, *rozä tut-* ‘oruç tutmak’ 23, *esdä tut-* ‘akılda tutmak, unutmamak’ 15 Yulduzli Tänlär; *iş tut-* ‘iş yapmak’ 27, *özini tut-* ‘kendine hakim olmak’ 32 Muhäbbät Ölimdän Küçli; *yol tut-* ‘belli bir amaç için ilerlemek’ 136, *qulåq tut-* ‘kulak vermek, dinlemek’ 92 Girdåb.

Tut- ilk metinlerden bugüne çok anlamlı olarak karşımıza çıkar. Türkçenin en sık kullanılan fiillerindendir. ‘Tutmak, elde tutmak, yakalamak, kapmak’ soyut ve somut anlamlarıyla kullanılmıştır. Birbiriyle bağlantılı anlamlarla tarih içinde anlam alanı genişlemiştir. Ayrıca yanına geldiği isme göre yardımcı fiil görevinde yer almıştır (bkz. 14. mad.). ‘Yakalamak, alıkoymak’, ‘elde etmek’, ‘değer vermek’, ‘kabullenmek’, ‘yapmak, yerine getirmek’ gibi anlamlara sahip olmuş, Özbekçede ‘tutmak’, ‘yakalamak’, ‘sunmak, ikram etmek’, ‘saklamak, korumak’, ‘kaplamak, sarmak’ ve ‘meşgul etmek’ gibi anlamlarla kullanılmıştır.

251. Tutuş-: 1. “tutuşmak, yapışmak, karşılıklı tutmak” **E.Uyg**: *Singirin tamırın yörgelmiş süngükler ulaġı öze tutuşmış* KİP 614-12; **Kar**: *Olar ikki tutuşdılar*. (Onların ikisi yapıştı.) DLT II 88; **Kıp**: *Ḳavī birle pençe tutuşḳan żaʿīf irdem iyesin köre bilmes* GT 336-3; **Çağ**: *Biz ékegüniŋ yaḳa tutuşup yıġılıp soŋumuzda ḫalḳ çendān tıŋlap sözümüzni* SibGT 105a-3, *tutaş-* ‘āteş, eşyayı tutup parlatmak, telehhüb itmek, ateş almak, mücadele ve muʿaraza itmek’ ŞSL 242; **Özb**: *Uning ösiq qåşläri bir-birigä tutäşib ortäsidä çuqur çiziq päydå boldi*. (Onun gür kaşları birbirine yapışınca, ortasında derin bir çizgi meydana geldi.) Hind Seyyåhining Qissäsi, 12.

2. “yanmak, alev almak” **Harz**: *Tutuşdı ot, yandı ot* ME 146-4, *Mamuḳ şemʿi yaḳıldı, otun tutaşdı* KE 173v-19, *Tutuşup köŋülde muḥabbet közi* MM 367-2, *Bu tün yaḳayın otnı mamuḳḳa tutaşsun* HŞ 4026, *Ol kibrītge ve zırnīḫ-ke tutışdı* SK 46a-10; **Kıp**: *Tutaş-* ‘çakmakta kav tutuşmak’ TZ 265; **Çağ**: *Anıŋ hecride aḳıptur yaşım seyyāreler yaŋlıġ / Meger kökke tutaştı ʿışḳ otıdın şerer mindin* ŞHD 133a-11, *Żaʿīf bedeniġa ol ḥarāretdin ısıtma şuʿlesi tutaştı* MK 59b-4; **Özb**: *Sofining tänlärigä birdänigä ot tutäşgändäy boldi, bütün vücudi qizigän tändirdäy tåbigä kelgän édi*. (Sofi’nin vücudu birden ateş almış gibi oldu, bütün vücudu kızgın tandır gibi yanmıştı.) Keçä vä Kündüz, 276.

3. “kavgaya girişmek” **Harz**: *Ḳarındaş tutuştılar, uyalıḳ kemişdi* ME 125-2, *İblīs aydı: men seni ḳoymaz-men, tédi*, *ol aydı, men barur-men, tédi yana tutışdılar* NF 411-2; **Kıp**: *Tutuş-* ‘kavgaya tutuşmak, iḫteṣame’ Kİ (Özyetgin 685).

4. “tokalaşmak, el tutuşmak” **Harz**: *Élig tutuştı anıŋ birle körüşmek ḳatında* ME 109-6, *Él tutuşsa anıŋ birle, muʿāniḳa ḳılsa*, *yaʿnī ḳuçuşsa* NF 362-14.

5. “tutulmak, yakalanmak” **Çağ**: *Bolur cānım su vü ot tig tutaşur / Çü yādımġa kilür şīrīn dudaḳıŋ* LD 975.

6. “bağlanmak, tutunmak” **Özb**: *Bir birigä tutäşib ketgän båglär, gävjum qişlåqlär årtdä qåldi*. (Birbirine bağlanan bağlar, kalabalık köyler geride kaldı.) Hind Seyyåhining Qissäsi, 329.

Tut-‘un işteş hali olan *tutuş-*, Eski Uygur dönemi metinlerinden itibaren ‘karşılıklı tutmak, yapışmak’ anlamında kullanılmış, ‘karşılıklı tutuşmak’ anlamından ‘yanmak, alev almak’ ve ‘kavgaya girişmek’ anlamları gelişmiştir. Harezm döneminden itibaren *tutaş-* şekli metinlerde yer alır. Bugün bazı lehçelerde de *tutaş-* şeklindedir. Kzk. *tutas-* ‘birleşmek, yapışmak’ (Oraltay, 1984: 279), Kırg. *tutaş-* ‘bitişik olmak, yan yana bulunmak’ (Yudahin, 2011: 764), Kmk. *tutaş-* ‘birleşmek, kavuşmak’ (Pekacar, 2011: 343) biçimindedir. Özbekçede de *tutaş-*, ‘bağlanmak, tutunmak’ , ‘yanmak, alevlenmek’ ve ‘yapışmak’ anlamındadır. Geçmişten bugüne bakıldığında fiilin anlam alanı genişlemiştir.

252. Tuy-: 1. “anlamak, sezmek, hissetmek” **E.Uyg**: *Turńa ḳuş tüşnekiŋe ḳonmiş, tuymatın tuzaḳḳa ilinmiş* IB 61, *Köni tüz tuymaḳ burhan ḳutın bulup tükel bilgi biligke tegip* AYAyazlı 9; **Kar**: *Er işin tuydı*. (Adam işinde gizli kalan yeri duydu ve anladı.) DLT III 244; **Harz**: *Yūsuf körkiŋe ḥayrān boldılar, eliglerin kesdiler, tuymadılar* KE 86r-12; **Kıp**: *Tuy-* ‘hissetmek, eḫasse’ Kİ (Özyetgin 686), *Bu ḥīlelerni ḳılmaḳlıḳḳa eyesi ḥāẕıḳ ve ḫafīf kirek kim tuymadın tuyurmadın* MG 74b-4; **Çağ**: *Tuy-* ‘tuymak, şibāʿ ve sir olmak, istimāʿ ile bilmek, sezmek, iḫtisās itmek’ ŞSL 263, туй- ‘çuvistvovat’, predçuvstvovat’, uznavat’’ (Fazılov II 423); **Özb**: *Vücudidä yåqimsiz behållik tuyib éşik åçilgunçä devårgä suyälib turdi*. (Bedeninde nahoş bir halsizlik hissetti ve kapı açılınca duvara dayandı.) Girdåb, 75.

2. “duymak, işitmek” **Harz**: *Uçalarıŋa köterip ḳaçtılar, cühūdlar tuydılar, kelip ölügni kördiler* KE 227v-20, *Meger şīrīn seniŋ ṣafrāŋnı tuydı kim ança şekeringe sirke ḳoydı* HŞ 3699, *Ḳaçan mundaġ tuyduḳda Teŋri-din fermān kelür* SK 26a-6; **Kıp**: *İt ürdi, mén tuydım* CC 57a-17, *Bir kimerse bu vāḳıʿanı tuyup sultāŋġa aŋlattı* GT 71-5; **EAT**: *Ḳavat men bu işi tuysam saŋa böyle gelür-mi-y-idüm?* DK 295-5; **Çağ**: *Ul bu ḳavlini tuyup yüzini yerge ḳoyup melikke aytur* SibGT 22b-13, *Niçe sorsam tuya alman cennet ehlidin soraḳ* ŞHD 77b-4.

3. “haberdar olmak, öğrenmek, bilgi almak” **Çağ**: *Élge ayıttı kirsem ay yüzler tuyarlar, balıḳ köp bolsa arslanlar tayarlar* SibGT 81b-12.

Tuy- tarihî metinlerde ‘algılamak, anlamak, fark etmek, hissetmek’ anlamlarıyla görülür. Eski Uygur metinlerinde ‘sezmek, kavramak, ayırt etmek, aydınlanmak’ anlamında kullanılmıştır (AYÖlmez 118). Duymak kavramı ‘algılamak, anlamak’ anlamını da içinde barındırır. Ayrıca, *gurur duy-, saygı duy-, acı duy-, öfke duy-* vb. ifadelerdeki *duy-*, ‘hissetmek’ anlamı ile ilgilidir. Harezm dönemi metinlerinden itibaren ‘duymak, işitmek’ anlamı da görülür. Ancak, hangi anlamın temel anlam olduğu konusunda bilgiler yetersizdir. Özbekçede *tuy-* ‘hissetmek’ anlamındadır. Birçok çağdaş lehçede de durum böyledir (KTLS I 192). ‘Duymak, kulakla algılamak’ anlamında ise *eşit-* kullanılır. Tarihten bugüne bakıldığında, bir anlam daralması görülür.

253. Tüg-: 1. “düğüm atmak, düğümlemek, bağlamak” **E.Uyg**: *Bir ottuz ḳatta sözlep yip üze birer tügzün* AYAyazlı 877, *Tıġ at ḳuḍruḳın tügüp tigret, yazıġ ḳoḍı yaḍrat* IB 50; **Kar**: *Er tügün tügdi.* (Adam düğüm attı.) DLT II 20, *Bu tetrü ḳılınçlıġ bu tetrü kişi / İsiz tügmegince oŋarmaz işi* KB 5507; **Harz**: *Bir awuç bādām berdi, ol bādāmnı munda tügtüm, aḫşam bolsa eftār ḳılmaḳ üçün* NF 434-10, *Bāġ içre hīç çiçek ḳoymasa tügse* HŞ 4497; **Çağ**: *Tüg-* ‘bağlamak, boğup, ʿaḳd itmek’ ŞSL 253; **Özb**: *Çiråyli sämän åtning jilåvini tügib, egäsini qoltiqläb yergä tüşirdi.* (Güzel, boz atın dizginlerini bağlayarak, sahibini koltuğuna alıp yere indirdi.) Qutlug Qån, 8.

2. “kaş, alın vb. çatmak” **Kar**: *Sewindi tédükte sasıtur söker / Yazıldı tédükte buşup ḳaş tüger* KB 4756.

3. “mantı, samsa vb. için kenarlarını yapıştırmak” **Özb**: *Mänti tügmåq, såmsä tügmåq* ÖTİL II 217.

4. “koymak, yerleştirmek” **Özb**: *Çäqamni belbågimgä tügsäm tüşib qålmäsmikin*? (Paramı kemerime koyarsam düşer mi acaba?) Mehråbdän Çäyån, 99.

5. “içinde biriktirmek, tutmak” **Özb**: *Ämmå här närsäni oyläb dilgä tügmä, xäfäqån bolib qåläsän*. (Ama, her şeyi düşünüp içinde biriktirme, afakanlar içinde kalırsın.) Qutlug Qån, 181.

Eski Uygur metinlerinden itibaren görülen *tüg-*, temelde ‘düğümlemek, düğüm atmak, bağlamak’ anlamında kullanılmıştır. ‘Kaş çatmak’ mecaz anlamıyla *Kutadgu Bilig’*de yer almıştır. Özbekçede *tüg-* ‘bağlamak’ anlamının yanı sıra, düğümlemek anlamıyla ilgili ‘mantı yapmak’, ‘koymak, yerleştirmek’ ve mecazen ‘içine atmak, içinde biriktirmek’ anlamlarında kullanılmaktadır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

254. Türt-: 1. “sürmek, yakmak, sıvamak” **E.Uyg**: *Et özinę yıd yıpar türtüp* AYAyazlı 5, *türt-* ‘yakmak, merhem sürmek’ EUTS 259; **Kar**: *Könge yaġ türtti*. (Göne yağ sürttü, sıvadı, çaldı.) DLT III 425, *Ajun türtti yüzke kömür teg boḍuġ / Körür köz yumuldı uḍıdı oḍuġ* KB 3837; **Harz**: *Yıpar türtdi nemege erklendürdi aŋa nemege* ME 85-5; **EAT**: *Ḳanını destmala dürtsün, gözüme süreyin* DK 118-10; **Çağ**: *Söz besātıge ne piyāde kim sürsem defʿ üçün elimge türter érdi* SibGT 104b-3.

2. “dürtmek, sokmak, saplamak” **Harz**: *Bıçaḳnı boġuzıŋa urdı küçi barınça türtdi, kesmedi* KE 51v-5, *Boġaz yérge bolsa bıçaḳ türtge-siz* MM 242-4; **Çağ**: *Türt-* ‘el ve alet ile sancmak, icbar ve ikaz, aza tahrik itmek, dürtmek, degevirmek’ ŞSL 238.

3. “dürtmek, itmek, iteklemek” **Kıp**: *Bir nüsẖāda körküzse anı yā türtse anı namāzı fāsıd bolmas* İM 195a-6; **Özb**: *İbåd tirsägi bilän åçiq uning biqinigä türtdi*. (İbad dirseğiyle onun açık böğrünü dürttü.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 88.

4. “aşağılamak, hor görmek” **Özb**: *Özingdän kiçikni hädeb turtävermä!* (Kendinden küçüğünü yine aşağılama!) Hojiyev, 264.

Clauson (1972: 535) *türt-* için, temel anlamının ‘sürmek, ovmak, yağ ile sürmek’ olduğunu, bu anlamların Osmanlıcada 17. yüzyıla kadar yaşadığını ve sonrasında kaybolduğunu, yerine *sürt-* ve *yak-* fiillerinin kullanıldığını belirtir. Yukarıdaki tabloya

göre Eski Uygurca, Karahanlıca, Harezmca, Eski Anadolu Türkçesi ve Çağatayca (ilk dönem) eserlerde, *türt*-'in 'sürmek, yakmak' anlamlarının daha yaygın kullanıldığı görülür. Çağatay dönemi sözlüklerinden olan *Şeyh Süleyman Efendi Lügati*'nde ise, *türt*-'in 'sürmek, yakmak' anlamı artık bulunmamaktadır. Yani tarih içinde 'sürmek, yakmak' anlamıyla kullanılmış, daha sonra 'dürtmek, itmek' anlamı ile kaydedilmiştir. Fiilin anlam alanında bir daralma olmuştur. *Türt*- Özbekçede 'dürtmek, itmek' ve 'aşağılamak' anlamlarıyla kullanılır.

255. Tüş-: 1. "düşmek, yüksek bir yerden düşmek" **E.Uyg**: *Tebe titigke tüşmiş* IB 46; **Kar**: *Ḳavun buḳ yerge tüşdi*. (Kavun pat diye yere düştü.) DLT III 129; **Harz**: *Mēvelerdin bir mēve tüşmiş taḳı yerde yatur* NF 320-3, *Ḳuḍuġḳa çuḳurġa tüşüp bolmasa* MM 242-3; **Kıp**: *Kensiniŋ ḳanlı teri tüşti yérge* CC 63b-13, *tüş*- 'düşmek' TZ 267, 'düşmek, vaḳaʿa ve nezele' Kİ (Özyetgin 689); **Çağ**: *Közüm yaşı bigin tofraḳḳa tüştüm* ŞHD 123a-10, *İlgin öpüp ayaḳına köŋlek yiŋi tüşer* LD 464, *tüş*- 'dölenmek, konmak, koymak, inmek, düşmek, attan ve yüksek yerden aşağa inmek, menzilde konmak' Abuş 1028, туш- 'padat', slezat', otstranyat'sya' (Fazılov II 427); **Özb**: *Ấtilgän oqlärdän biri Sultånälining åyågi åstigä kelib tüşti*. (Atılan oklardan biri Sultanali'nin ayağı altına düştü.) Mehråbdän Çäyån, 107.

2. "düşmek, yıkılmak" **OY**: *Alp şalçı aḳin binip oplayu tegdi o at anta tüşdi* KT K4; **Harz**: *Zelīhā kelip Yūsufnıŋ aḍaḳınġa tüşer* KE 89v-16, *Ol yaban ḳuraḳ yaban tüşti, dekmeklendi daġdın* ME 191-2; **Çağ**: *Rāḥat atındın yıḳıldım tüştüm ol ay hecride* ŞHD 149b-9; **Özb**: *Ấtäbek Häsänälining åyågi åstigä yiqilib tüşdi*. (Atabey yıkılarak Hasanali'nin ayağı altına düştü.) Ötkän Künlär, 112.

3. "inmek" **OY**: *Ol sabıġ éşitip ḳaġanım ben ebgerü tüşäyin tidi* T 30; **E.Uyg**: *Yaġaḳlıġ toġraḳ üze tüşüpen yaylayur men* IB 64; **Kar**: *Ayıttı hācip emdi köŋlüŋ neteg / Kelip ḳayda tüştüŋ ne ornuŋ neteg* KB 523; **Harz**: *Felek ḳulluḳta urdı öz atınġa üçekdin tüşkey érdi* HŞ 224; **Kıp**: *Barıp anda tüşelim kim sizge savuḳ zaḥmet* GT 180-13, *tüş*- 'düşmek, inmek' KK 79b-6; **Çağ**: *Tüş*- 'süḳūt, nüzūl itmek, isabet, tesadüf itmek, uğramak' ŞSL 246, *Atdın tüşüp olturdu* ŞT 101b-18; **Özb**: *Humåyun hänsiräb åtdän tuşdi-dä, åtäsi tåmångä kelä båşlädi.* (Hümayün nefes nefese attan indi ve babasına doğru gelmeye başladı.) Yulduzli Tünlär, 230.

4. “yere kapanmak, secde etmek” **Kar**: *Olar üze raḥmānnıŋ āyātları tüşerler yüknü hem yıġlayu* KT (Rylands) 19-58.

5. “üzerine düşmek, ait olmak” **Kar**: *Çın oḳ tüşti anıŋ yanutı Taŋrı üze* KT (Rylands) 4-100.

6. “konaklamak” **Harz**: *Muḥammed kelip Ḥudeybiyeḳa tüşmiş tep taḳı kāfirler kömek yıġıp keldiler* KE 225v-10; **Kıp**: *Zāhir atlıġ yirde tüşkey, ol Mekke’niŋ ḳuyuġları yiri turur* İM 302b-3.

7. “uzak, ayrı düşmek” **Harz**: *Men saŋa yaḳın kelsem, Taŋrıdın yıraḳ tüşer-men* NF 361-3, *Iraḳ tüşgey hemīşe ol ḳapuġdın* HŞ 3927; **Çağ**: *Kim yıraḳ tüşse bu il köŋlidin* BD 210.

8. “şüpheye düşmek” **Harz**: *Sezigge tüşdi anıŋ içinde* ME 147-3, *Nefsniŋ ārzūlarını menʿ ḳılu bilmese, şübheke taḳı tüşer, ḥarāmġa taḳı tüşer* NF 300-11; **Kıp**: *Yüsüp ḳızıŋ bollaşmışı sézdi ése, saarġa tüşti* CC 76a-10.

9. “mağlup olmak, yenilmek” **Harz**: *Çerig tüşmişdin soŋ ol kāfirlarnıŋ baʿżısı kim musulmān boldı* NF 72-3.

10. “bir işle uğraşmak, meşgul olmak” **Harz**: *Endīşesiz tüşdi işge, bāksizlik ḳldı işde* ME 187-5; **Özb**: *İşgä tüş-* ‘işle meşgul olmak’ ÖTİL II 238.

11. “yürek, can vb. şeyler için ateş düşmek” **Harz**: *İçinge ot tüşti yüreki öfke otınġa tutuşdı* HŞ 4640; **Çağ**: *Niçük taḥammül itey kim içimge ot tüşti* BD 491.

12. “yüz çevirmek, vazgeçmek” **Kıp**: *Rāstı ol nerse kim tüşer ḫatādan Ḳurʿen oḳımaḳ içinde vechler öze turur* İM 213b-8.

13. “meydana gelmek, ortaya çıkmak” **Kıp**: *Ḫastalıḳ tüşse aŋar namāzını tamām ḳılġay* İM 219a-3; **Çağ**: *Sāmiʿ intizārda melül bolup ġubşeti keçe tüşer* SibGT 5b-1; **Özb**: *Färmån çiqişi bilänåq xalq åräsigä gulgulä tüşdi*. (Ferman çıkar çıkmaz, halk arasında anlaşmazlık ortaya çıktı.) Qutlug Qån, 163.

14. “rast gelmek, denk gelmek” **Kıp**: *Sen munda niçük tüştüŋ bu yigit vaḳıʿalarından ayttı ise ol sultān oġlı raḥm itip buyurdı* GT 206-12; **Çağ**: *Ḫoş ol ki közüm tüşse siniŋ közüŋe* BD 266.

15. “işi düşmek” **Çağ**: *Her ne bolsa min anıŋ yolında min / Ger işim tüşse anıŋ tig müşkile* ŞHD 184a-10; **Özb**: *Qoying şu båş åġrigini, dedi mufti, neçä bärä mengä işi tüşib, birär märtäbä haq bergänini xåtirlämäymän*. (‘Bırakın şu baş ağrısını’, dedi

müftü, ‘birçok defa bana işi düşüp, bir kez hak verdiğini hatırlamıyorum.’) Mehråbdän Çäyån, 90.

16. “gözünden düşmek, eski değerini kaybetmek” **Çağ**: *Ger közüŋdin tüştüm irse kördüm anı bādedin / Boldı taḳs īr imdi sin ötker min-i üftādedin* BD 470.

17. “düşmek, kabul edilebilir olmak” **Çağ**: *Bu münāfıḳ rāyı seniŋ tabʿıŋa muvāfıḳ tüşer mü* SibGT 23a-7; **Özb**: *İsm bilän cism äksär bir-birisigä muvåfiq tüşmäydir*. (İsimle cisim çoğu zaman birbirine uygun düşmez.) Mehråbdän Çäyån, 9.

18. “paniğe, korkuya, dehşete kapılmak” **Özb**: *Sältänät bättär vähimägä tüşdi*. (Saltanat, daha kötü paniğe kapıldı.) Girdåb, 78.

19. “bir işten, görevden ayrılmak, azade olmak” **Özb**: *Räislikdän tüşmåq* (Başkanlıktan ayrılmak) Hojiyev, 267.

20. “bir işe girişmek, başlamak anlamında yardımcı fiil” **Özb**: *Faqat sofi yänä piçirläşgä tüşdi*. (Fakat sufi yine fısıldamaya başladı.) Keçä vä Kündüz, 74.

Tüş- temelde ‘yüksek bir yerden aşağıya düşmek’ ve ‘inmek’ anlamlarında ilk metinlerden itibaren kullanılmıştır. Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi, kullanımın artmasıyla birlikte tarih içinde, birbiriyle bağlantılı pek çok mecaz anlamda kullanılmıştır. Oğuzca lehçelerde genel olarak *tüş-* ‘inmek’, ‘konaklamak’ anlamında görülmez (bkz. *in-* mad.). Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı epey genişlemiştir.

256. Tüz-: 1. “düzeltmek, düzenlemek, tertip etmek” **E.Uyg**: *Tüz-* ‘dizmek, düzeltmek, tavsiye etmek’ EUTS 260; **Kar**: *Beg élin tüzdi*. (Bey ilini, vilayetini düzeltti.) DLT II 5, *Muŋar meŋzetü aydı şāʿir sözin / Tilin söz bile tüzdi açtı yüzin* KB 1007; **Harz**: *Peyġāmbar ʿas çeriglerini, şaflarını tüzdi* NF 71-14, *tüz-* ‘dizmek, düzenlemek’ İMüh 96A-5, *Bilig birle anı şerīʿat birle tüzer* MM 121-4, *Felek anıŋ işin rāyınça tüzmiş* HŞ 311; **Kıp**: *Tüz-* ‘düzeltmek, tavsiye etmek’ TZ 268; **Çağ**: *Tüz bigim bu demde ṣoḥbet kökini* LD 2683, *tüz-* ‘tehiyye, ıslah, tertib, ihdas, tamir itmek, tanzim ve araste eylemek, tasfif ve teslik kılmak’ ŞSL 243, *İllerni tüzüp, yaġılarnı buzup ve öz zamānındaḳı pādişāhlardın üzüp toḫsan yıl pādişāhlıḳ ḳılıp vefāt tapdı* ŞT 89b-4; **Özb**: *Ämirzådäm Sultån Äli mirzä bilän ittifåq tüzgänlär*. (Emirzadem, Sultan Ali mirza ile ittifak düzenlemişler.) Yulduzli Tünlär, 47.

2. "söylemek, nazmetmek" **Harz**: *Ḳız ḳırḳınları birle ḳarşu olturup ün tüzüp aytu başladı* KE 77r-13, *Uşnu pārsī tilni çevürdüm tüzdüm uş naẓm üzre ḳılnı* HŞ 249; **Kıp**: *Şiʿr ḳoşsa namāz içinde yā ḫutbe tüzse taḳı tili birle sözlemese namāzı fāsıd bolmas* İM 195b-7; **Çağ**: *Tüzelik ayalġu Özbek diyelim bolum bola lāy* ŞHD 164b-10, *Nevḥa tüzgey bezm-i ġam ehli bu zīr ü bem bile* BD 104-4, *tüz-* 'düzmek, saza ahenk vermek; bezemek' Abuş 1028.

3. "yapmak, oluşturmak, meydana getirmek, kurmak" **Kıp**: *Ḳırḳ yılda ṣaḥn-ı çīnī tüzüp bir kün-de yüz kāşān içinde satarlar* GT 332-11; **Çağ**: *Ġıybet ḳılıp aytmaġanlar kim élide tura bilmedi taḳı sıġınġalı bir arḳalı tüze bilmedi* SibGT 30b-1; **Özb**: *Şåirä dästurxån tüzäb-tüzämäy åpälär kirib kelişdi*. (Şaire, sofrayı kurar kurmaz, ablalar geldiler.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 67.

Tüz- Eski Türkçeden bugüne metinlerde yaygın bir şekilde kullanıma sahip olmuştur. 'düzleştirmek, düzenlemek' anlamında kullanılmıştır. Clauson (1972: 572) *tiz-* 'boncukları ipe dizmek, sıraya koymak' ile semantik yakınlığına dikkat çeker. *DLT*'de *tüz-* ve *tiz-* iki ayrı maddededir. Bazı metinlerde ise bu fiiller aynı maddede ele alınmıştır. *Tüz-* tarih içinde anlam alanı genişlemiş, 'söylemek, ün tüzmek, bestelemek, nazmetmek' anlamında kullanılmıştır. Kıpçak metinlerinden itibaren 'yapmak, meydana getirmek, oluşturmak' anlamında kullanılmıştır. Bugün Özbekçede 'düzenlemek' anlamının yanı sıra 'yapmak, kurmak' anlamıyla da bilinir.

257. Tüzet-: 1. "düzeltmek, onarmak, tanzim etmek" **Harz**: *Ḫıżr ol tamnı tüzetti* KE 130v-7, *Ḳalem ḳop tüzetgil bar érse ḫaṭā* MM 406-2; **Kıp**: *Tüzettüm* Lat. *emendauj*, Far. *drust kärdäm* CC 12b-2, *tüzet-* 'düzeltmek' KK 80b-12, *tüzet-* 'düzeltmek, tüze yapmak, barıştırmak' TZ 268; **Çağ**: *İlāhī Şibānī ḫaṭāsın tüzet* ŞHD 6a-5, *tüzet-* 'tanzim, araste, tesviye, ıslah, tamiz, tertib, tezyin, toğrı itmek' ŞSL 242; **Özb**: *Låaqal on beş som turädigän qåvunni tört yärim somgä såtsin, buni häm biråvning äräväsini tüzätişgä töläsin.* (En azından on beş som olan kavunu dört buçuk soma satsın, bunu da birinin arabasını tamir ettirmek için harcasın.) Qutlug Qån, 20.

2. "şiir, şarkı söylemek" **Kar**: *Bu Türkçe ḳoşuġlar tüzettim saŋa / Oḳırda unıtma duʿā ḳıl maŋa* KB B75; **Çağ**: *Tüzet nağmeŋni ay bülbül seḥerde oḳu destānım* ŞHD 110a-13.

3. “düzeltmek, doğrultmak” **Harz**: *Könültti egrini, tüzetti egrini* ME 51-4; **Kıp**: *Küçi yitse secde ḳılmaḳḳa tüzetkey anı bir kez* İM 186a-8; **Çağ**: *Tüzet-* ‘düzeltmek, doğru olmak, doğru eylemek’ Abuş 1029.

4. “düzeltmek, çeki düzen vermek” **Harz**: *Peyġāmbar olturdı taḳı tonını tüzetti taḳı yinçükini örtti* NF 123-9; **Kıp**: *Sol ayaġıŋnı ḳoyġan kibi andın soŋra tonıŋnı tüzetgil* MG 10a-8; **Özb**: *Gülşän eşikkä yürib kelib, roymålçägini tüzätti vä içkärigä qadäm båsti*. (Gülşen kapıya gelerek eşarbını düzeltti ve içeriye girdi.) Mehråbdän Çäyån, 64.

5. “düzeltmek, iyileştirmek” **Harz**: *Tüzetti yondı arıḳ taşlarını tapulmaz ḳıldı taşlar aşlarını* HŞ 2398; **Özb**: *İbn Sinågä käsälning cåni çiqmägän bolsä bäs ekän, tüzätär ekän, hämmäsini eşitgänmän, eski kitåblärdän eşitgänmän, oglim.* (İbn-i Sina, hastanın canı çıkmadığı sürece onu iyileştirirmiş, hepsini duydum, eski kitaplardan duydum oğlum.) Qutlug Qån, 72.

6. “geliştirmek, güzelleştirmek” **Özb**: *Bütün umrim käväkdä ötdi, mäyli sizlär, yäşänglär, zämånni tüzätinglär!* (Bütün ömrüm çukurda geçti, kabul, siz yaşayın, zamanı güzelleştirin!) Qutlug Qån, 178.

Tüz-‘ün ettirgen biçimi olan *tüzet-*, Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülür. Harezm dönemi metinlerinde anlam alanı genişlemiştir. Temelde ‘düzeltmek, doğrultmak’ anlamında, birbirine yakın ‘onarmak, tamir etmek’, ‘çeki düzen vermek’, ‘iyileştirmek’ gibi anlamlara sahip olmuştur. Özbekçe bu anlamlara sahip olmakla birlikte, ‘geliştirmek, güzelleştirmek’ anlamında da kullanılmıştır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

258. Uç-: 1. “uçmak, havalanmak” **E.Uyg**: *Turńa ḳuş tüşnekiŋe ḳonmiş, tuymatın tuzaḳḳa ilinmiş, uça umatın olurur tir* IB 61, *Alḳu uçar yıltız osuġluġ* Maytr. 34-7; **Kar**: *Ḳuş uçdı*. DLT I 163; **Harz**: *Yüŋi yoḳ et ḳanat birle uçar* KE 170v-17, *Eki ḳanadı bar tileseŋ yerde yöriyür, tileseŋ havāda uçar* NF 162-15, *uç-* İMüh 92B-10, *Alıp andın envār melek teg uçar* MM 328-2; **Kıp**: *Uçarmén* Lat. *volo in altum*, Far. *mēparäm* CC 29a-1, *Ünüŋden ürküben uçtı yazılmış tam öze ḳuşlar* GT 121-6, *uç-* KK 84a-8, *Ol nerse kim uçar kök yüzinde keḍik turur* İM 354b-7, *uç-* TZ 268, *uç-* ‘uçmak, ṭāre’ Kİ (Özyetgin 692); **Çağ**: *Tive, ḳuşın yüklep köçse bolmas ve çadır ḳanadın açıp uçsa bolmas* MK 100b-10, *uç-* ‘zayil olmak, görünmez olmak, kuş uçmak, sönmek,

sevinmek, göz seğirmek' Abuş 1029, уч- 'letat', umirat'' (Fazılov II 447); **Özb**: *Keçki päyt Kåbul qaläsining cänubidägi koldän bir top ördäk uçdi*. (Akşam vakti Kabil kalesinin güneyindeki gölden bir grup ördek uçtu.) Yulduzli Tünlär, 229.

2. "vefat etmek, ölmek" **OY**: *Kül tigin ḳooń yılḳa yiti yegirmike uçdı* KT KD.

3. "sert bir darbe ile düşmek, yıkılmak" **Kar**: *Er attın ḳuḍı uçdı*. (Adam attan düştü.) DLT I 164; **Özb**: *Mämät üç-tört qadäm närigä uçib ketdi vä közi bilän tinib yergä otirib qåldi.* (Memet üç dört adım öteye düştü ve gözleri kararark yere oturdu.) Yulduzli Tünlär, 254.

4. "geçmek, gitmek, yok olmak, silinmek" **Kar**: *Erniŋ öpkesi uçdı.* (Adamın siniri geçti.) DLT I 164, *Yégitlik ḳaçar tiriglik uçar / Bu tüş teg ajundın özüŋ terk keçer* KB 231; **Çağ***: Rūzgār ġamıda ʿişretimniŋ feraḥı uçtı* SibGT 91a-10, *Ay u yıl ʿanḳā bigin közdin uçar* ŞHD 50b-2, *Hicriŋde iy perī-rū közümdin uçtı uyḳu* BD 30-4; **Özb**: *Fikr vä xäyålläri uçib, ällaqandäy särguzäştlär mänzäräsini çizädi*. (Fikir tve düşünceleri silinir, (kafasında) bazı serüven resimleri çizer.) Qutlug Qån, 51.

5. "havalanıp gitmek, ulaşmak" **Harz**: *Yerge ḳıra uçdı ḳuş taḳı bulıt* ME 38-2, *Ḳuş dék uçup bardısa miskin köŋül* SibGT 91b-5; **Özb**: *Ulug şåir boliş årzusi häm qol yetmäs bir bäländlikdä uçib yürgän baxt quşigä oxşäydi*. (Büyük şair olma arzusu elin ulaşmadığı bir yükseklikte uçup giden talik kuşuna benzer.) Yulduzli Tünlär, 49.

6. "elden gitmek, bir şeyi yitirmek" **Çağ**: *Éligdin eger uçsa devlet ḳuşı, ḳamuġlar ayaḳın başıḳa ḳoyar* SibGT 31a-8.

7. "çok sevinmek, kendinden geçmek" **Çağ**: *Uçar rūḥum seniŋ yüzüŋni körsem / belī bülbül ḳılur gül sarı pervāz* LD 799.

8. "ürkmek, titremek" **Özb**: *Sultånälining rängi öçib, qåvåq åstläri pirr-pirr uçä båşlägän édi*. (Sultanali'nin rengi giderek, göz kapakları pır pır titremeye başlamıştı.) Mehråbdän Çäyån, 112.

9. "koşmak, koşarak gitmek" **Özb**: *Şäyxzådä därvåzäsi åldigä uçib bårib hämmä körgänlärini Båburgä äytib berdi*. (Şeyhzade kapısı önüne koşarak gidip bütün gördüklerini Babür'e anlatıverdi.) Yulduzli Tünlär, 142.

Clauson (1972: 19) *uç*-'un anlam çerçevesi ile ilgili olarak, temelde 'kuş için uçmak' olduğunu ve çeşitli metâforlarla genişlediğini belirttikten sonra, bu metâforik anlamların en eskisinin 'üstün makamdaki kişilerin ölümü, vefatı' olduğunu,

diğerlerinin ise ‘hızla gitmek, kaybolmak, seğirmek, rengi solmak’ olduğunu belirtir. *Uç-* tarihî lehçelerde bu anlamlar dışında, ‘düşmek, yıkılmak’, ‘elden gitmek, yitmek’, ‘çok sevinmek, havalara uçmak’ gibi mecaz anlamlarla kullanılmıştır. Özbekçede *uç-* fiz. ‘havalanmak’ anlamının yanı sıra, ‘düşmek’, ‘ürkmek, titremek’, ‘koşmak, koşarak gitmek’ gibi anlamlarla kullanılmış, tarihten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

259. Ula- : 1. “bağlamak, eklemek, katmak” **E.Uyg**: *Sınuḳıŋın sapar men, üzükiŋin ulayur men* IB 48; **Kar**: *Ol yip uladı*. (O ip bağladı.) DLT III 255, *Biligligke yā dost özüŋni ula* AH 82; **Harz**: *Be keçe meniŋ birle barġıl bu ḥaḳnı ol ḥaḳlarġa ulaġıl* KE 193r-10, *Niyāz birle tün kün ulap eklegil* MM 302-4; **Kıp**: *Uladım,* Alm. *ich knoppte* CC 57b-4, *ula-* ‘ulamak’ TZ 269, *ula-* ‘bitiştirmek, eklemek, evṣale’ Kİ (Özyetgin 695); **Çağ**: *Açıġ almanı süçügge ulap mīvesi süçüg bolġan dék bu yigit ma eḍgüler muṣāḥabetiġa ulanıp vücūdı şeceresidin yaḫşı ş̱emere ḥāṣıl bolsa ʿacep bolmaġay* SibGT 11b-4, *ula-* ‘bend, akd itmek, talsik, tavsil itmek, bağlamak’ ŞSL 92; **Özb**: *Ṭåhir ikkitä belbåġni bir-birigä uläb bir çetini beligä båġläb köprikning tägigä åsilib tüşdi*. (Tahir, iki kuşağı birbirine ekleyerek, bir tarafını beline bağlayıp, köprünün altına asılarak indi.) Yulduzli Tünlär, 34.

2. “akrabalık için bağ kurmak, yakın olmak” **Kar**: *Ḳadaş yaḳ yaġuḳḳa yaḳınlıḳ ula / Uluġḳa kiçigke sewüg bol küle* KB 1327.

3. “ulaştırmak, eriştirmek” **Kar**: *İsizdin küdezgil ula eḍgüke / Muŋad turmaġıl sen yégü kedgüke* KB 1264, *Bütünlükin uladımız olarḳa aymaḳnı bolġay kim olar pend tutġaylar* KT (Rylands) 28-51; **Harz**: *Ula-* ‘ulaştırmak’ İMüh 87B-9; **Çağ**: *Aŋa bu ʿışḳdın ularsa özin bilmes diyür kükü* ŞHD 143a-6, *Fitne işikin açtı miḥrāb-nişīnlerġa / çün ṣubḥ ulap nergis ol ḳaşı ḳara ḳoptı* LD 2136.

4. “feda etmek, bağışlamak” **Kar**: *Bağırsaḳ tapuġçı beg asġın tiler / Teni cānı mālın begiŋe ular* KB 2728.

Ula- ilk metinlerden itibaren görülür. ‘Bir şeyi, bir şeye eklemek, bir şeyi bir şeye bağlamak’ anlamında kullanılmıştır. Tarihî lehçelerde anlam alanı genişlemiş, ‘akrabalık için bağ kurmak, yakın olmak’, ‘ulaştırmak, eriştirmek’ ve ‘fedâ etmek, bağışlamak’ anlamlarında kullanılmıştır. Özbekçede *ulä-* taranan romanlarda nadir olarak görülmüş, ‘bağlamak, eklemek’ anlamında kullanılmıştır. Geçmişten bugüne

bakıldığında, tarihî lehçelerde görülen anlam çeşitliliği, Özbekçede yoktur. Dolayısıyla anlamda bir daralma olmuştur.

260. Ulaş- : 1. "kavuşmak, bitişmek, birleşmek, bir araya gelmek" **Kar**: *Bir neŋ birge ulaşdı*. (Bir nesne bir nesneye ulaştı.) DLT I 189, *Neçe miŋ yaşasa öz ölgü turur / Ulaşmış et özler üzülgü turur* KB 6146, *Anlar kim ulaşurlar boḍunḳa siziŋ ara hem olar ara* KT (Rylands) 4-90; **Harz**: *Yaraştı anıŋ birle, ulaşdı anıŋ birle* ME 122-1; **Kıp**: *Ulaşur Teŋri Teʿālā'nıŋ ş̱evābına, yā ʿeẕebine* İM 490b-8; **Çağ**: *Neẓāre ve teveccühi andaḳ bī-ḫodluḳḳa ulaştı* MK 52b-11, *ulaş-* 'vusul, baliğ olmak, yetişmek, peyvend olmak' ŞSL 91, улаш- 'soedniyat'sya, ob'edinyat'sya' (Fazılov II 435).

2. "gelmek" **Kar**: *Yıl ay kün tükese asıġ yomdarur / Yüz utru ulaşır öz asġu alur* KB 2996.

3. "ulaşmak, yetişmek, erişmek" **Harz**: *Yétti yaşarda saŋa ulaşdım taḳı yaşım yégirmige yetmes erken mübārek cemāliŋdin aḍrılur-men* KE 237v-10; **Kıp**: *Kerem ulaşur bir hemī̄şe fermān bābu'l-lāh* GT 74-2.

4. "yaklaşmak, yakınlık peyda etmek" **EAT**: *Bulardan bir er kendi avratın ya ḳız ḳardaşın ḳığırıp kendi ḳonşusuna, ya bir dostına verirdi, anın ile dostlaşmaḳ ve ulaşmaḳ isterdi* TS VI 3940.

5. "sözü söze bağlamak, konuşmak" **Harz**: *Müselsel boldı söz sözge ulaştı nāgāh ferhād ḥālı ögke tüşti* HŞ 2665; **Özb**: *Biråq hämmä, oşä mäclis-märåsimlärdä söz uläşädigän kättä-kiçik rähbärlärgäçä undän qorqädi, u bilän hisåbläşmåqqa mäcbur!* (Fakat hepsi, bu meclis ve törenlerde konuşan büyük küçük rehberlere kadar herkes, ondan korkar ve onunla hesaplaşmaya mecburdur.) Şåvqin, 69.

Ula-'nın işteşi olan *ulaş-*, Karahanlı metinlerinden itibaren görülür. Temelde 'karşılıklı eklenmek, ulanmak' anlamından 'kavuşmak, bitişmek, birleşmek' anlamında kullanılmıştır. Tarihî lehçelerde anlam alanı genişlemiş, 'gelmek', 'ulaşmak, yetişmek', 'sözü söze eklemek' ve 'yaklaşmak' anlamlarında kullanılmıştır. Bugün Türkiye Türkçesinde *ulaş-*, 'yetişmek, erişmek' anlamıyla bilinir. Özbekçede ise *ulaş-* sadece 'sözü söze bağlamak, konuşmak' anlamıyla kullanılır. Tarihten bugüne bakıldığında fiilin anlam alanı daralmıştır.

261. Ur-: 1. “vurmak, dövmek, çarpmak” **OY**: *Yüz artuḳ oḳun urtı* KT D33; **E.Uyg**: *Neçe urtumuz yünttümüz erser* Huas 126; **Kar**: *Ol ḳulın urdı*. (O, kölesini dövdü.) DLT I 165, *Yaŋut bérdi ögdülmiş aydı ḳadaş / Oḳun urdı üdlek köŋül ḳıldı baş* KB 5688; **Harz**: *Ol ḳayış ḳamçı birle menim uçamḳa urdıŋız, yawlaḳ aġrıdı* KE 235v-16, *Ekki ḳanatını biri biringe urur* NF 322-100, *Pürçekinge urdı atnıŋ* ME 232-5, *ur-* İMüh 62A-5; **Kıp**: *Baġladılar dağı yaŋaġına, boynuna urdılar* CC 63b-17, *Bir kişi urdı ḳulını* İM 23b-4, *ur-* TZ 270, *ur-* ‘vurmak, ḍarebe’ Kİ (Özyetgin 699), *ur-* RS 186a-18, *ur-* KK 80a-12; **Çağ**: *Düşmān né kim ol saŋa oḳ urur* SibGT 109a-8, *Nefs ü ḥırṣım könmedi her niçe min urdum tayaḳ* ŞHD 77a-10, *ur-* ‘vurmak; içine atmak, biriktirmek’ Abuş 1031, *Ali Ḫān oġlını urdı ve ḳolın ayaḳın baġlap sen ḫalḳġa yiberdi* ŞT 95a-9, *ur-* ‘darb itmek’ ŞSL 77, yp- ‘bit’, udaryat’, slujebnıy glagol’ (Hojiyev II 441); **Özb**: *Båbür årqagä burgän åtining yügänini boşätdi-yu, sägrisigä qamçi urdi.* (Babür, arkaya dönen atın yularını bıraktı ve sağrısına kamçıyla vurdu.) Yulduzli Tünlär, 26.

2. “vurmak, taşa yazmak, hâkketmek” **OY**: *Neŋ neŋ sabım erser beŋgü taşḳa urtum* KT G11.

3. “çalmak, vurmak, müzik aleti çalmak” **Kar**: *Ḫan tuġ urdı*. (Han nöbet davulu vurdu, mehterhâne çaldı.) DLT III 127; **Harz**: *Ġazātdan esen kelseŋ sewünmişdin seniŋ ḥażretiŋde def urġay-men tép* KE 200r-1, *Çengi barmaḳını kesip ḳıl ḳoḍtular çeng urmaḳını* HŞ 355; **Özb**: *Yalläçilär çirmändälärni urdilär, yüzlärçä xåtinlärning ‘yår-yår’ qoşigi yängrädi*. (Şarkıcılar enstürmanlarını çaldılar, yüzlerce kadının ‘yar-yar’ şarkısı yükseldi.) Qutlug Qån, 55.

4. “koymak, yerleştirmek, takmak” **E.Uyg**: *Erdini yençü kemike tükegüçe urup tegin ince tip yarlıḳadı* İKP XXXIV; **Kar**: *Eligindeki neŋni yérde urdı*. (Elindeki nesneyi yere koydu.) DLT I 165; **Harz**: *Başıŋa ḫilāfet tacını urdum* NF 281-11, *Küfre urdı ḳapuġ-ġa* ME 29-5; **Çağ**: *Cehd etip ʿömrni ʿamelde keçür, ʿilm ʿegnine tāc başḳa ur* SibGT 37b-8; **Özb**: *Song surâhiyni çuqur yånidägi xarsängtåşgä qarsillätib urdi*. (Sonra, sürâhiyi, çukurun yanındaki kayaya tıngırdatarak koydu.) Yulduzli Tünlär, 290.

5. “yapmak, kurmak” **Kar**: *İsiz öŋdi urma törü eḍgü ur / Künüŋ eḍgü bolġay ḳutuŋ baġa ḳur* KB 1456; **Harz**: *Resūl ʿaleyhi’s-selāmnıŋ tuşı tuşında orun urdı, kin yıparlar burar* KE 239r-8, *Kün yaruḳıŋa yol urmış anıŋ körkindin* HŞ 441; **Özb**: *Men*

Säfär äkä bilän kündüzi üçün devår urişni şart qilgän édim. (Ben, Sefer ağabeyle gündüz için duvar yapmayı şart kılmıştım.) Mehråbdän Çäyån, 141.

6. "yüzünü çevirmek, yönelmek" **Kar**: *Atın mindi ewke yüz urdı turup / Kelip tüşti kirdi yaḳa ḳur yörüp* KB 3282.

7. "vurmak, yaralamak, öldürmek" **E.Uyg**: *Beş türlüg tınlığıġ turalığıġ neçe urtumuz yünttümüz erser* Huas 126; **Harz**: *Ol inekniŋtili birle ol ölgenni urdılar erdi* NF 342-10; **Çağ**: *Bir miŋ ayaḳnı bir ayaḳsız kişi urup öltürdi erse biregü anı körüp ayttı* SibGT 62a-3; **Özb**: *Råbiyäni åyågidän quçåqläb ålgän qisiq közli yigitning biqinigä xançär urdi.* (Rabia'yı, ayağından kucaklayarak alan kısık gözlü gencin göğsüne, hançer soktu.) Yulduzli Tünlär, 40.

8. "ayak basmak, bir yere varmak" **Harz**: *Bu yerge kim mem ḳadem urdum elig sunsam ʿarşġa yetgey-men* KE 197v-15, *Ḳadem urduŋ erse kirip rāst yöri* MM 369-1; **Çağ**: *Ḳayu yérge ḳadem ursa baş urur cümle enām* SibGT 63b-11, *Cān u köŋül içre urar siz ḳadem* LD 790.

9. "ışık, nur, güneş vb. vurmak" **Harz**: *Anıŋ yüzi kün teg şuʿle urar* KE 155v-11.

10. "sarsmak, çok etkilemek" **Özb**: *Håcining bu sözi Äzizbekni yaşindek urdi.* (Hacı'nın bu sözü, Aziz bey'i şimşek gibi vurdu.) Ötkän Künlär, 57.

11. "dokunmak, midesine dokunmak" **Özb**: *Bordåqi qoylärning pälåvlärini yemåqdän quyuq yåglär medäsigä urdi*. (Kasaplık koyunun pilavlarını yemekten, iç yağlar midesine dokundu.) Keçä vä Kündüz, 105.

12. "şiddetle yağmak, esmek" **Özb**: *Şimål çåp tåmåndän urär édi*. (Rüzgâr sol taraftan eserdi.) Hojiyev, 272.

13. "isim + *ur-* yapısındaki deyimleşmiş birleşik fiiller yapar" **Kar**: *Kürsü ur-* 'tahta oturmak' KB 771, *keḍük ur-* 'giymek' KB 299; **Kıp**: *Baha ur-* 'değer vermek, paha biçmek' CC 12a-24; *zaḥm ur-* 'yaralamak' GT 28-10; **Çağ**: *Baş ur-* 'başvurmak' SibGT 63b-11, *lāf ur-* 'konuşmak' LD 1455, *dem ur-* 'bahsetmek, konuşmak' BD 556-13; **Özb**: *Çäpäk ur-* 'alkışlamak' 70, *däm ur-* 'bahsetmek' 81 Mehråbdän Çäyån, *yüzigä ur-* 'yüzüne vurmak, kusurunu söylemek' Ötkän Künlär, 74, *yoldän ur-* 'yoldan çıkarmak' Girdåb, 273.

Clauson (1972: 194) *ur-* için, en erken dönemlerden beri 'koymak, yerleştirmek' ve 'vurmak' anlamlarına sahip olduğunu, 'yerleştirmek' anlamının deyimleşmiş

anlamlara kaynaklık ettiğini belirtir. En eski metinlerden beri görülen *ur-*, kullanımın artmasıyla, anlam alanı oldukça genişlemiş ve yanına geldiği isme göre anlam kazanarak, yardımcı fiil işlevinde kullanılmıştır. Tarihten bugüne bakıldığında fiilin anlam alanı genişlemiştir.

262. Urun- : 1. "pişman olup vurunmak, döğünmek" **Kar***: Ol özin urundı*. (O, bir işte pişman olduğu için kendi kendine döğündü.) DLT I 201, *Ünün sıġtadı eştip ögdülmiş e / Urundı toḳındı aḳıttı yaş a* KB 6292; **Kıp**: *Butaḳlar aldı bustān-dan yana bāc, çiçeklerden urunup her biri tāc* GT 6-4, *urun-* 'vurulmak' TZ 270; **Çağ**: *Urun-* 'öteye berüye kendini atmak, çabalamak, telvase itmek, sendelemek' ŞSL 78.

2. "sarınmak, örtünmek, kaplanmak" **Kar**: *Er suwluḳ urundı*. (Adam, sarık sarındı.) DLT I 201, *Tükel zengī yüzi urundu ḳalıḳ / Uçar tındı ḳoḍtı yorıġlı yorıḳ* KB 4886; **Harz**: *Yaşmaḳ başıġa urundılar, oġul ḳızların yılḳı ḳaraların taġlarġa kiwürdiler* KE 29v-12, *Çındar urundı ʿavrat* ME 169-8; **Çağ**: *Gül ḫazānġa urundı ḳaldı tiken* SibGT 80a-7.

3. "takınmak, takmak, koymak" **Kar**: *Kişilik üçün at urundu kişi / Kişilik bile at kötürdü kişi* KB 1600; **Harz**: *Küpe urundı* ME 167-6.

4. "bir işi gerçekleştirmeye başlamak" **Özb**: *İşlär toxtäb qålmäsin deb väzifämdän täşqari işlärgä urindim.* (İşler beklemesin diye, görevimin dışındaki işlere başladım.) Mehråbdän Çäyån, 41.

5. "bir iş için çalışmak, çabalamak" **Özb**: *Nä sävdå-såtiq qilädi, nä dehqånçilikkä urinädi*. (Ne ticaret yapar, ne de çiftçilik için çabalar.) Keçä vä Kündüz, 12.

Ur-'un dönüşlü hali olan *urun-*, 'pişman olup döğünmek, vurunmak' ve 'sarınmak, kaplanmak', 'takmak, takınmak' anlamlarında çok anlamlı olarak metinlerde görülür. Tarihî lehçelerde görülen bu anlamlar Özbekçede görülmez. 'Vurunmak, döğünmek' anlamından, 'bir işi gerçekleştirmeye çalışmak' ve 'çalışmak, çabalamak, didinmek' anlamları gelişmiş olmalıdır. 'Pişman olup vurunmak, dövünmek' anlamından 'çalışmak, çabalamak' anlamına geçtiği için anlam iyileşmesi olarak düşünülebilir. Tarihî metinlerdeki anlamları taşımadığı, ama ilgili başka bir anlamı taşıdığı için başka (yakın) anlama geçişin örneğini oluşturur.

263. **Uruş**-: 1. "vuruşmak, savaşmak" **Kar**: *Anıŋ birle urışdı*. (Onunla vuruştu, savaştı.) DLT I 182, *Yaġıḳa yaluç teg eren teg uruş / Ecelsiz ölüm bolmaz özke bolup* KB 2289, *tartış- uruş-* KT (Rylands) 16-111; **Harz**: *Cālūt hem ilgeri keldi aydı: ne birle uruşursen? Aydı: uşbu taş birle* KE 133v-3, *Ḳurʿānḳa ınanmazlaz, sizni resūl témezler, hemīşe siziŋ birle uruşurlar* NF 115-10, *uruş-* 'vuruşmak' 110B-3, *Uruşġıl oturma duşmānıŋ birle turuşġıl* HŞ 1743; **Kıp**: *Uruşır-mén* CC 56a-14, *Üçüncü kün alar muḥkem uruştı* GT 276-8, *uruş-* 'vuruşmak, döğüşmek' KK 77b-7, *uruş-* 'vuruşmak' TZ 271; **EAT**: *Ṣavaşmadın urışmadın alı vireyim döngil girü* DK 32-12; **Çağ**: *Eki dānā yeme hergiz uruşmas* SibGT 69b-7, *Nefsiŋ bile uruşu piyāde süvāre ḳıl* ŞHD 98b-13, *Oġuz Ḫān yetmiş ikki yılġaça Moġol ve Tatar öz süngeki irdi, anlar birlen urışdı* ŞT 73a-10, *uruş-* 'döğüşmek, muharebe, münazaa itmek' ŞSL 79; **Özb**: *Düşmångä qarşi urişmåq.* (Düşmana karşı savaşmak.) Hojiyev, 272.

2. "tartışmak, münakaşa etmek" **Özb**: *Urişib-täläşsäk häm, äräz-dimåg qilsäk häm birgä yürgänimiz tüzük ékän*. (Tartışsak da, darılsak da, gücensek de birlikte hareket etmemiz doğruymuş.) Girdåb, 176.

3. "azarlamak, aşağılamak" **Özb**: *Ånäsi båläsini urişdi*. (Anası, çocuğunu azarladı.) Hojiyev, 272.

Ur-'un işteş hali olan *uruş-*, Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülür. 'Vuruşmak, çarpışmak, savaşmak' anlamında tarihî dönemlerde kullanılmıştır. Özbekçede 'savaşmak' anlamının yanı sıra, 'tartışmak' ve 'azarlamak, aşağılamak' anlamlarıyla görülür. Dolayısıyla fiilin anlam alanı Özbekçede genişlemiştir.

264. Uşat-: 1. "ufalamak, kırmak, parçalamak" **E.Uyg:** *Bıçıp kesip barça alsar, birgerü yene uşatıp yinçge uvşak ḳoġ ḳılsar* AYUçar 604-4; **Kar:** *Ol etmek uşattı*. (O, ekmek ufalttı.) DLT I 211, *Ḳara ilke yazsa ḳurıtır başın / Tili sözde yazsa uşatur tişin* KB 2515; **Harz**: *Mevlī taʿālā Yūsuf-ı ṣıddīḳ sözleri rāstġa çıḳsun tép etlerin çüritdi, süŋüklerin uşatdı* KE 108r-16, *Ékki közinge gōhar ornatmış erdiler, anı uşatmadı taḳı baltanı anıŋ boynıŋġa bağladı* NF 216-10, *Tardı anı, uşattı anı* ME 91-6, *çaḳmaḳ çaḳıldı uşatıp ʿūd ḫām otḳa yaḳıldı* HŞ 3207; **Kıp**: *Bir kün bilekin uşatur ol cāhil ir* GT 207-9; **Çağ**: *Bir ḳucaḳ yıġaçnı anıŋ ażāsıġa uşattılar* MK 47a-1, *uşat-* 'ufatmak, sımak'

Abuş 1032, *uşat-* 'teczi itmek, uvatmak, ufatmak, karmak' ŞSL 84; **Özb**: *Yårmät nånni uşätib, dästläb Yolçigä çåy uzätdi*. (Yarmat, ekmeği ufalttı ve ilk önce Yolcu'ya çay uzattı.) Qutlug Qån, 12.

2. "para bozdurmak" **Özb**: *Yüz somlikni uşät-* 'yüz somu bozdurmak' ÖTİL II 289.

Clauson (1972: 16) *uşat-* fiilini **uvşa-*'nın ettirgeni olarak 'bir şeyi parçalamak, kırmak' anlamında ve *uvat- / ufat-* (<*uva-t-*) ile neredeyse sinonim olduğunu belirtir. *Uşat-* tarihî lehçelerde 'ufaltmak, kırmak, parçalamak' anlamında kullanılmıştır. Özbekçede *uvşät-* 'ufaltmak' anlamının yanında, 'para bozdurmak' ve ***pätir (nån) uşät-*** 'evlendirmek için söz kesmek, nişanlamak', ***rozäni uşät-*** 'oruç bozmak' ve ***tähårät uşät-*** 'tuvalete gitmek' deyimlerine kaynaklık etmiştir. Geçmişten bugüne bakıldığında fiil, mecaz anlam yönünden genişlemiştir.

265. Uyı- (< uḍı-): 1. "uyumak, uykuya dalmak, uyuklamak" **OY**: *Tün uḍımadım küntüz olurmadım* KT D27; **E.Uyg**: *Anası ḥatun idiz ḳalıġta yatıp uḍıyur erken ertingü yavız tül tüşedi* AYÇağatay 620-18; **Kar**: *Er uḍıdı*. (Adam uyudu.) DLT III 259, *Biligsiz tapuġ ḳılmışında körü / Biliglig uḍımış muyanı örü* KB 3225; **Harz**: *Erte uyudı, erte uyḳusın uyudı* ME 168-4, *Meniŋ ḳullarım tünle az uyurlar* KE 106v-20, *Yatsıġ namāzı ḳıldı taḳı yattı, uyıdı ertege tegi* NF 223-5; **Kıp**: *Uyudum* Lat. *dormitauj*, Far. *ḫoftäm* CC 9a-18, *Ḫalāyıḳ yatıp uyur atama ayttım* GT 105-10, *Namāz ḳıldı yatıp taḳı uyudı* İM 95b-8, *uyu- / uyı-* 'uyumak, nāme' Kİ (Özyetgin 704); **EAT**: *Uşda uyur, gelüŋ varalum didi* DK 266-6; **Çağ**: *Ay baḫt kim didi saŋa kim tün ü kün uyı* LD 2375, *uyu-* 'uyumak' Abuş 1033, *uḫla-* 'uyumak, tenevvüm itmek, naim, rakıd, bihaber olmak' ŞSL 73, yŭy- 'spat'' (Hojiyev II 433); **Özb**: *Tün yärim bolib åldingi uxlägänlär éndi bir uyquni ålgän édilär*. (Gece yarısı olunca, ilk uyuyanlar şimdi uykularını almışlardı.) Ötkän Künlär, 135.

2. "sonsuz uykuda olmak, ölmek" **Özb**: *Behisåb färyådlär, figånlär, häsrätlär bilän çärçägän bu qiz håzir tupråq åstidä tinçib uxlär édi*. (Ölçüsüz feryatlar, figanlar, hasretler ile yorulan bu kız, şimdi toprak altında, huzur içinde uyurdu.) Mehråbdän Çäyån, 72.

3. “sessizlik içinde olmak” **Özb**: *Yigit kökkä qaräb tinç uxläb édi.* (Genç, gökyüzüne bakarak, sessizlik içinde kaldı.) Qutlug Qån, 36.

Uyı- (<*uḍı-*) en eski Türkçe metinlerden itibaren karşımıza çıkar. *Uḍı-k+la-* > *uxla-*, *uyu-* ile aynı köktendir. Çağatay metinlerinden itibaren *uyuḳla-*, *uyu-* fiilinin anlam alanını almış ve buradan *uxla-* ‘uyumak’ anlamında kullanılmıştır (Clauson, 1972: 49, Erdal, 1991: 449). Bugün diğer lehçeler de ‘uyumak’ anlamında *uhla-* kullanılır. Kzk. *uyıkta-*, Kırg. *ukto-*, Tat. *yokla-*, Başk. *yokla-*, Y.Uyg. *uhli-* (KLTS 922-923). Özbekçede *uxlä-*, ‘uyumak’, ‘sonsuz uykuda olmak, ölmek’ (örtmece kullanım) anlamının yanı sıra, ‘sessizlik içinde olmak, sessiz kalmak” anlamında kullanılmıştır. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

266. Uzat-: 1. “süresini artırmak, uzatmak, geciktirmek” **Kar**: *Ol işig uzattı*. (O, işi uzattı, geciktirdi.) DLT I 209, *Ayu bérdim émdi éşitti özüŋ / Köŋülke alınġıl uzatma sözüg* KB 4313, *Yime pendim al gel uzatma emel* AH 293; **Harz**: *Uzattıŋ bu ḥikāyet ḳıl imdi bes sözüŋ başla yana ḳışşaŋnı aygıl* HŞ 2107; **Kıp**: *Uzat-* ‘uzatmak, ṭavvele’ Kİ (Özyetgin 706), *uzat-* TZ 273, *Eger uzun bolsa ḳısḳartġay eger ḳısḳa bolsa uzatġay* MG 94a-2; **Çağ**: *Uzatmaġıl ḥikāyet muḥtaṣar ḳıl* ŞHD 97b-10, *Hecr uzatur irdi köp ẓulm ilgini ten mülkide* LD 1760, *Uzatma munça hem Bābür sözüŋni* BD 125-12, узат- ‘protyagivat’, prodoljat’, provojat’’ (Fazılov II 428).

2. “sunmak” **Kar**: *Ol işig uzattı*. (O, işi uzattı, geciktirdi.) DLT I 209; **Çağ**: *İstiḳāmeti pesendīde ve ṣavāb körünüp ḥilʿat ve niʿmet bérip uzattı* SibGT 94a-13, *uzat-* ‘teşyi, takdim ve imale, istidbar itmek’ ŞSL 80; **Özb**: *Måhim piyålägä yärimdän åşiribråq mäy qoydi-yu, çäp qoli köksidä, ong qoli bilän Båburgä uzätdi*. (Mâhım, kâseye yarısından biraz fazla şarap koydu ve sol eli göğsünde, sağ eliyle Babür’e sundu.) Yulduzli Tünlär, 245.

3. “uğurlamak, yolcu etmek, göndermek” **E.Uyg**: *Ne kergekin alḳu tüketi berip uzatıp öntürdi* İKP XXVIII; **Kar**: *Turup çıḳtı Odġurmış andın yorıp / Uḍu çıḳtı ilig uzatu barıp* KB 5444; **Harz**: *Yaʿḳūb yalavaç oġlanları yolġa kirdiler, ataları uzata çıḳtı* KE 101r-18, *Abū Ẕarnı Zabda atlıġ yerge uzattı* NF 130-4; **Çağ**: *İkki yârim yil ävväl Mehribån ånä uni şähärgä uzätädi*. (İki buçuk yıl önce, Mehriban ana, onu şehre gönderdi.) Qutlug Qån, 103.

4. “iletmek, ulaştırmak” **Kıp**: *Uzatır-mén* Lat. *conduco* CC 7b-13, *Uzattı bir kimerse bu vāḳıʿanı tuyup oḳuttı* GT 71-5; **Çağ**: *Uzat-* ‘göndermek’ Abuş 1033, *İlniŋ bir çetinde men olturup ve bir çetinde oġlum birlen sen bolġıl tip uzattı* ŞT 94b-11; **Özb**: *Köz himåyäsi bilän bir-birlärigä sevinçli xabär uzätişib åldilär*. (Göz önünde, birbirlerine sevinçli haberler ulaştırdılar.) Keçä vä Kündüz, 49.

5. “el uzatmak, dilenmek, dilencilik yapmak” **Çağ**: *Uwtanmas mu sén bir direm üçün tegme le’īmge élig uzatur sén?* SibGT 62b-6.

6. “el uzatmak, birinden bir hakkı almaya çalışmak” **Çağ**: *Tili ḳısḳasıdın hünersiz sefīh élgini uzatur hüner ehlige* SibGT 108a-13.

7. “el uzatmak, yardım etmek, destek olmak” **Kar**: *Biliglig uḳuşluġ er erse silig / Aġırla tegür neŋ uzatġıl elig* KB 5520; **Özb**: *İkkälä kündåş bugün bir-birlärini ängläb, bir-birlärigä qol uzätibdirlär! Mundän yaxşi nimä bår?* (İki kuma, bugün birbirlerini anlayıp, birbirlerine destek olmuşlar! Bundan güzel bir şey var mı?) Keçä vä Kündüz, 47.

8. “evlendirmek, kız vermek, kız evlendirmek” **Özb**: *Qizingizni xüdä xåhläsä, özim toy qilib özim uzätämän!* (Kısmetse, kızınıza kendim düğün yapıp, onu kendim evlendireceğim!) Keçä vä Kündüz, 43.

Uza-‘nın ettirgeni olan *uzat-*, ilk metinlerde ‘geciktirmek, süresini uzatmak’, ‘sunmak’ ve ‘uğurlamak, yolcu etmek’ gibi çok anlamlı olarak görülür. *El uzat-, til uzat-* gibi deyimlere kaynaklık etmesi, fiili çok eski bir tarihe götürür. İzlenebilen dönemlerde anlam alanını giderek genişletmiştir. Özbekçede *uzat-* ‘geciktirmek’ anlamı dışında, diğer anlamları korumuş, ayrıca ‘evlendirmek, kız vermek’ anlamına sahip olmuştur. Bunun dışında, ***körpägä qaräb åyåq uzät*** **‘**ayağını yorganına göre uzat’, ***qolini qayåqqa uzätsä, yetädi*** ‘ne isterse onu yapabilecek güce sahip olmak, her türlü zorluğun üstesinden gelmek’ gibi atasözleri ile birlikte kullanılmıştır.

267. Ürper-: 1. “(saç, kıl, tüy vb.) ürpermek, tüyleri diken diken olmak” **Kar**: *Taḳağu ürperdi.* (Tavuk ürperdi.) DLT I 217; **Özb**: *Goyo uxlämåqçi bolgän tåvuqdek hürpäyib åldi*. (Güya uyumak istemiş, ama tavuk gibi dikilmişti.) Ötkän Künlär, 69.

2. “pürçeklenmek, püsküllü hale gelmek” **Harz**: *Ürperdi misvāḳ başı* ME 167-6.

3. “diklenmek, öfkeden diklenmek” **Kar**: *Er ürperdi*. (Adam öfkesinden ya da savaş için ürperdi.) DLT I 217; **Özb**: *Yänä ikki kündäş hücumgä håzirlänişqan xoråzlärdek bir-birlärining üstlärigä hürpäyişdilär*. (Yine iki kuma, hücuma hazırlanan horozlar gibi birbirlerine diklendiler.) Ötkän Künlär, 186.

4. “üzgün ve kederli olmak” **Özb**: *Zäynäb bolsä özigä kelgän kiyimlikkä qarşi båşdä bir närsä demäs, kiyimlik biçilib vä tikilib häm äräfä künläri yetkändän keyin hürpäyib heç kim bilän sözläşmäy qoyär édi*. (Zeynep ise, kendisine gelen kıyafetlere ilk başta bir şey demez, kıyafet biçilip dikilip, arefe günü geldikten sonra kederlenerek, hiç kimseyle konuşmazdı.) Ötkän Künlär, 196.

Ürper- Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülür. Güngördü (2012) fiilin yapısını *ōr- /ör-* ‘yükselmek, çıkmak, belirmek’ köküne gelen *-pA* pekiştirme eki ve oluş fiili üreten *-r-* eki ile açıklar, fiilin ana biçimini de **ōrper-* olarak tasarlar. ‘Tüyleri diken diken olmak’, ‘öfkeden diklenmek’ ve ‘pürçeklenmek’ anlamlarında kullanılmıştır. Özbekçede *hürpäy-* şeklinde olan fiil, bu anlamların yanı sıra ‘üzgün ve kederli olmak’ anlamında kullanılmaktadır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

268. Üz-: 1. “kesmek, koparmak, kırmak” **OY**: *Yinçge erklig üzgeli uçuz* T 13; **E.Uyg**: *Eḍgü yıltızın birtem üzmiş kesmiş erser* AYÖlmez 148-15; **Kar**: *Ol yıp üzdi*. (O, ipi kesti.) DLT I 165, *Baḳa körse begler küyer ot sanı / Basınsa üzer baş sorar öz ḳanı* KB 655; **Harz**: *Teweler burunduḳı üzdiler, ḳaṭār bozdılar esrük boġralar teg cühūdlarġa ḫamle ḳıldılar* KE 190r-9, *Ol daraḫtdın beş buġday üzdi taḳı ekkisini özi yedi* NF 281-5, *Munuŋ tég ẕikr nefs hevādın üzer* MM 361-1, *Muḫālif yol uruġlı boynın üzdüŋ* HŞ 182; **Kıp**: *Ölümniŋ bavlarını üzdi bizge kök, yér ḫanı* CC 72a-21, *Ol yipni yigitniŋ ilinden üzdi* GT 202-1, *üz-* ‘koparmak, ayırmak, çekerek kesmek’ TZ 274, *üz-* ‘kesmek, koparmak, ayırmak, inḳaṭaʿa’ Kİ (Özyetgin 712); **EAT**: *Kerem yele ol tatarı ḳuyudan çıḳar, ḳızçuġazun bilini üzer* DK 275-6; **Çağ**: *Oḫşar kim tevsen bolup turur kim zencīrni üze turur* SibGT 55b-4, *Yaḫşı kişiler ḳılnı üze almaş imiş* ŞHD 182a-9, *Bu ʿışḳ derdiġa dermāndın anda üzdüm ümīd* LD 2402, *üz-* ‘kırmak’ Abuş 1034, *üz-* ‘dermek, kırmak, kökünden çıkartmak, üzmek’ ŞSL 82, *Ol kün kim tiken birlen kişiniŋ boynın üzdüŋ* ŞT 88b-10, yз- ‘ srıvat’, vırıvat’, prerıvat’, prekraşat’, perebivat’’ (Fazılov II 452); **Özb**:

Änvär sändäl körpäsidägi bir ipni üzib ålmåqçi bolgändek qolini siltär édi. (Enver, sobanın örtüsündeki bir ipi, kesip almak ister gibi elini silkeler.) Mehråbdän Çäyån, 142.

2. "delmek, parçalamak" **E.Uyg**: *Etimizni yinimizni üzüp iskep yiyür biz* Maytr. 62-14.

3. "soğumak, uzaklaşmak" **Çağ**: *Her niçe didim ki kün kündin üzey sindin köŋül* BD 534-3.

4. "ayırmak" **Özb**: *Kümüş köz yumiş ornigä yåstiqdän båşini üzdi vä yergä tüşkän roymälini oräb, olturdi*. (Gümüş, uyumak yerine yastıktan başını ayırdı ve yere düşen eşarbını sarıp oturdu.) Ötkän Künlär, 188.

5. "borç ödemek, borçtan kurtulmak" **Özb**: *Biz qarzimizni üzdik, kelin! Ėndi sizlär çiqasizlär, qişlåq täräflärgä, deyä tåpşirik berdi*. (Biz borcumuzu ödedik, gelin! Şimdi kışlak taraflarına çıkın diye görev verdi.) Girdåb, 64.

Üz- en eski metinlerden itibaren görülür. 'Koparmak, kesmek' anlamında yaygın kullanılmıştır. 'delmek, parçalamak', 'soğumak, uzaklaşmak' gibi fizikî ve mecâzî anlamlarla genişlemiştir. Özbekçede *üz-* 'kesmek' anlamının yanı sıra 'ayırmak', 'borç ödemek' anlamlarında kullanılmış, ayrıca ***qadämini üz-*** 'ayağını kesmek, gitmemek', ***közini üz-*** 'bakmamak', ***köngil üz-*** 'tenbihlemek, uyarmak', ***oq üz-*** 'ok atmak', ***ümid üz-*** 'ümidini kesmek' gibi deyimlere kaynaklık etmiş, fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir. Özbekçede *üz-* fiilinin 'üzmek, kırmak, kalp kırmak; can sıkmak' anlamı yoktur. Bu anlam Türkçede olup, 19. yy İstanbul ağzına özgüdür (www.nisanyan.sozluk.com; erişim tarihi: 18.09.2021).

269. Üzül-: 1. "koparılmak, kesilmek" **E.Uyg**: *Yiti aġu siŋmegey ootḳa köymegey bıçılıp üzülüp yeme ölmegey* Dış 695; **Kar**: *Üzüldi neŋ*. (Nesne kesildi, koptu, kırıldı.) DLT I 196; **Harz**: *Tüzülmiş monçuḳ yipi üzilmiş teg tarılġay* KE 114v-16, *Boyumda ẓufārī̄ monçuḳlarım bar erdi, ol üzülmiş taḳı tüşmiş* NF 414-12, *Özüŋdin üzülgün açılsun ḥayāt* MM 269-3; **Kıp**: *Eger çekişse iki kişi bir yipni, taḳı yip üzülse taḳı ikisi ölse* İM 468b-4, *Fāris yıḳılġay ḳaçan ża῾ īf bolsa üzülür* MG 27b-4, **EAT**: *Aḳınçularuŋ terkişi bağı, üzengüsi ḳayışı üzilür, dikmege gerek olur didi* DK 189-9; **Çağ**: *Öz nefsiniŋ tilekidin üzülse ol bāliġ turur* SibGT 98a-8, *Her ḳayda köŋül barsa üzülmey irişür sin* LD 1555,

Ol yigitniŋ boynıġa urdı erse boynı üzüldi taḳı öldi ŞT 88b-2, узул- ‘bıt’ sorvannım, porvannım, obrıvat’sya’ (Fazılov II 453); **Özb**: *Lekin tügmä cudä mähkäm tikilgän ékän, üzilmädi*. (Lâkin, düğme çok sağlam dikilmiş, kopmadı.) Yulduzli Tünlär, 241.

2. “son vermek, bitmek, gitmek” **Kar**: *Yaruḳ cān üzüldi tünerdi küni / bayat atı birle kesildi tını* KB 1520.

3. “üzülmek, endişelenmek, kırılmak” **Kıp**: *Üzil-* ‘üzülmek, endişelenmek’ RS 191c-4; **Çağ**: *Tā üzüldi köŋlüm ol ay ḳaddidin efsürdedir / Kim üzülgen ġonçe gülniŋ şāḫıdın pejmürdedir* BD 83; **Özb**: *Şu turmuşimizdän, şu dekçämizdän könglim sirä üzilmäydi*. (Bu hayatımızdan, bu küçük kazanımızdan kesinlikle endişelenmiyorum, içim rahat!) Qutlug Qån, 118.

4. “ayrılmak” **Özb**: *Mingbåşining ikki közi undän üzilmäsdi*. (Binbaşının iki gözü ondan ayrılmazdı.) Keçä vä Kündüz, 173.

5. “ölmek, dünyadan geçmek” **Özb**: *Ådämlärning äytişiçä, åpämning cåni üzilmägän ékän, doxtirgä ålib ketişäyåtgändä yoldä ölibdi*. (İnsanların söylediğine göre, ablamın canı gitmemiş, doktora götürürken (ablam) yolda ölmüş.) Girdåb, 308.

Üz-‘ün edilgen hali olan *üzül-*, Eski Uygur metinlerinden itibaren görülür. Temelde ‘kesilmek, koparılmak’ olan *üzül-*, ‘son vermek, bitmek’, ‘endişelenmek, kırılmak’ gibi anlamlarla genişlemiştir. Özbekçede *üzil-* ‘kesilmek, koparılmak’, ‘endişelenmek, üzülmek’ anlamlarının yanında, ‘ayrılmak’ ve ‘ölmek’ anlamlarında kullanılır. Bunun dışında ***içägi üzil-*** ‘çok acıkmak’, ***åyåġi üzil-*** ‘ayağı kesilmek, gitmez olmak’, ***yürägi üzil-*** ‘hafa olmak, üzülmek’, ***cåni üzil-*** ‘ölmek’ gibi deyimlerle kullanılır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

270. Yaġ-: 1. “(yağmur, kar vb. için) yağmak, dökülmek” **E.Uyg**: *Boz bulıt yorıdı, bodun üze yaġdı* IB 53; **Kar**: *Tutçı yaġar bulıtı altun tamar arıġ.* (Onun bulutu durmadan yağar, halis altın damlar.) DLT I 376, *Yaġa tursu yaġmur yazılsu çéçek / Ḳurımış yıġaçtın salınsu kücek* KB 118; **Harz**: *Ulaşu yaġdı yaġmur, ḳuydı yaġmur* ME 28-7, *Yaġmur ḳatıġ yaġar, hēç barġu yeri yoḳ* NF 393-15, *yaġ-* ‘su akmak’ İMüh 91B-2, *yétip keldi ḳara tün ḳar yaġar* HŞ 3536; **Kıp**: *Ḳar yaġar* Lat. *ningit*, Far. *bafrə mīāyet* CC 19a-6, *Yaġmur yaġmasa dağı cehān-nı tūfān tutsa anlar* GT 316-10, *İw töpesi tişüginden eger yaġmur dāyim yaġar bolsa ol suf arıġ turur* İM 107a-7, *yaġ-* ‘yağmur

yağmak' TZ 275, *yaġ-* '(yağmur) yağmak, maṭara' Kİ (Özyetgin 713); **EAT**: *Yil esdi yaġmur yaġdı yüki ḳopdı* DK 207-12; **Çağ**: *Yaġdı meger köktin sünbül-i ter üzre ḳar* ŞHD 38a-2, *Yamġur yaġar ḳutanlasa ay ḳan saçar közüm* LD 1943, *Taġ içinde bir kiçe uluġ ḳar yaġdı* ŞT 75b-5, ўағ- 'idti' (Fazılov I 502); **Özb**: *Läp-läp qår yågärdi*. (Lapa lapa kar yağardı.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 23.

2. "yukardan dökülmek**" E.Uyg:** *Kök ḳalıḳta hua çeçek yaġar* Maytr**.** 50-12; **Harz**: *Bulutġa aydı Belḳīs tepesige şeker, yıpar, ʿanber yaġdı* KE 150r-3; **Çağ**: *Yaġ-* 'nāzil olmak, yukarıdan düşmek, yağmur, kar, tolu tökülmek' ŞSL 609.

3. "durmadan aralıksız yağmak, bolca dökülmek" **Kıp**: *Körmedi çerigde yaġġanın oḳ* GT 297-1; **Çağ**: *Hünersiz kişige miḥnet yaġar ve eşikdin eşikke luḳma yıġar* SibGT 93b-3; **Özb**: *Bu årädä Tänbälining yånidägi kişilär Båbürgä häm yåydän oq yågdirdilär*. (Bu esnada Tanbali'nin yanındaki kişiler Babür'e de ok yağdırdılar.) Yulduzli Tünlär, 160.

Yağ- Eski Türkçe metinlerden itibaren görülür. Temelde 'yağmur, kar için yağmak, dökülmek' anlamıyla yer almıştır. Gökten, yukarıdan dökülen şeyler için de kullanılmıştır. Bunun dışında 'durmadan yağmak, bolca dökülmek" anlamında fizikî ve mecaz anlamlarla kullanılmıştır. Fiilin anlam alanı geçmişten günümüze genişlemiştir.

271. Yaḳ- (I) : 1. "(yakı, merhem, kına) sürmek, sıvamak, yapıştırmak" **E.Uyg**: *yaḳ-* 'yakmak, sürmek' EUTS 280; **Kar**: *Er başḳa yaḳıġ yaḳtı*. (Adam yaraya yakı yaktı.) DLT III 63; **Harz**: *Ḳına yaḳtı barmaklarınġa, boyadı barmak ucını* ME 65-7; **Kıp**: *yaḫar-mén* Alm. *ich cleybe* CC 80b-8; **EAT**: *Ḳızıl ḳına aġ eline yaḳmaz oldı* DK 91-11; **Çağ**: *Zaḥmet üze yaḳsalar şifāḳa sebep bolġay* SibGT 21a-2.

2. "dokunmak" **Çağ**: *Ġamzesiniŋ zaḫmı çün cānımġa merhem tig yaḳar* LD 395.

3. "yaklaşmak, yaklaştırmak" **E.Uyg**: *İkidin sıŋar ḳıḍığıŋa yaḳmadın osuşu aruyu* Maytr. 105-11; **Kar**: *Ol aŋar yaḳdı*. (O, ona yaklaştı.) DLT III 63, *Bu iki bile işke yaḳma iwe / Ḳalı yaḳsa ḳıldıŋ tiriglik yawa* KB 323; **Harz**: *Reyyān köŋliŋe yaḳmaġay meni düşmen tutġay* KE 90v-7, *Yaḳaġa yaḳdı kemi-ni* ME 2-4; **Çağ**: *Tā yār kimni ister ü köŋlige kim yaḳar* BD 22-6; **Özb**: *Märät båbå ungä yåqdi*. (Meret baba, ona doğru yaklaştı.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 88.

4. “uygun gelmek, hoşa gitmek, kabul etmek, yakışmak” **E.Uyg**: *Yaḳ-* ‘hoşa gitmek, yakışmak’ EUTS 280; **Harz**: *Tüş köŋülleriŋe yaḳmadı, ékinçi keçe yana tüş kördi, on bir yulduz, kün, ay birle inip Yūsufġa secde ḳılurlar* KE 67r-19; **Çağ**: *Ne ḫoş yaḳar şeker érin bolsa ḫoş-āvāz* SibGT 44b-6, *Cefā ḳılur sin ü köŋlümge ḫōş yaḳar ārī* LD 545, *yaḳ-* ‘yakışmak’ Abuş 1035; **Özb**: *Biråq äyållärgä yåqadigän qimmätbähå mätåläri taqinçåqlärni ular qayerdän tåpişädi?* (Fakat, kadınların hoşuna giden değerli kumaşlardan yapılmış tokaları, onlar nereden bulurlar?) Yulduzli Tünlär, 85.

5. “tesir etmek, etkilemek” **Çağ**: *Ni miniŋ ṭawrum yaḳar ilge ni il ṭawrı maŋa* BD 482, *yaḳ-* ‘tesir etmek’ Abuş 1035.

Yak-‘ın en eski metinlerden itibaren çok anlamlı olması tarihinin oldukça eskiye gittiğini göstermektedir. Mo.’da *daga-* < **daka-* ‘takip etmek’, Ev. *daga-mā-* ‘yaklaşmak’ fiili bulunur. *Yaḳ-*‘ın ilk oluşumu < **dak-* olmalıdır (Poppe, 1994: 185). ‘Sürmek, sıvamak, yapıştırmak’, ‘dokunmak’, ‘yaklaşmak’ ve ‘hoşa gitmek, yakışmak’ gibi birbirleriyle bağlantılı anlamlarla tarihî lehçelerde kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde *yak-*‘ın ‘sürmek’ anlamı bugün kullanılmaktadır. Yalnızca ‘kına yakmak’ sözündeki *yak-*, ‘sürmek’ anlamı taşır. Özbekçede de *yåq-*‘ın ‘sürmek, sıvamak, yapıştırmak’ ve ‘dokunmak’ anlamları unutulmuştur. ‘Kabul etmek, hoşlanmak, hoşa gitmek’ ve ‘yaklaşmak’ anlamlarıyla bilinir. Geçmişten bugüne bakıldığında fiilin anlam alanında bir daralma olduğu görülmektedir.

272. Yaḳ- (II) : 1. “ateş yakmak” **Kar**: *Yaḳġıl maŋa ey Hāmān balçıḳ üze, ḳılġıl maŋa ap meniŋ üçün köşk* KT (Rylands) 28-38; **Harz**: *Yaḳdı çirāġnı* ME 7-6, *Butnı pāre pāre ḳıldım, otġa yaḳtım* KE 109r-11, *Bu ewüŋni duşmanlar yaḳmaḳḳa kelip tururlar* NF 42-13, *yaḳ-* ‘yakmak’ İMüh 86B-8, *Ol çıraġ tég gehi yaḳar gehi söndürür* HŞ 2858; **Kıp**: *Yasını sındurup otḳa yaḳdı* GT 210-7, *yaḳ-* ‘yakmak’ Kİ (Özyetgin 714); **EAT**: *Çaḳmaḳ çaḳıp od yaḳdı* DK 42-6; **Çağ**: *Barça raḫtıŋnı otḳa yaḳġıl* SibGT 29a-9, *Andın yaḳar çerāġ meh-i āsümān dağı* LD 1954, *yaḳ-* ‘ihrak etmek, işal etmek, suhten’ ŞSL 610, ўақ- ‘jeç’, razjigat’’ (Fazılov I 499); **Özb**: *Çiråq yåqib äncä vaqt otirdi*. (Mum yakıp bir hayli vakit geçirdi.) Qutlug Qån, 170.

2. “gönül yakmak, âşık etmek” **Kıp**: *Öfke bile ol ḳıya baḳışın körüŋüz / Bu şīve bilen köŋül yaḳışın körüŋüz* GT 253-12; **Çağ**: *Hecriŋ otında yaḳtıŋ ol ḳaddü ü çehre birle* ŞHD 130a-6.

3. “pişirmek, kızdırmak, ısıtmak” **Özb**: *Keçgä yaqin, dädäsi qaytgäç, qorgångä kirdi, här kungi käbi şorvä üçün ålåv yåqdi*. (Akşama yakın, babası dönünce kaleye girdi, her günkü gibi çorba ısıtmak için ateş yaktı.) Qutlug Qån, 97.

4. “heyecanlandırmak, meraklandırmak” **Özb**: *Änvärning yåzgän här bir cümläsini musiqiy käbi råhätlänib, tüşünib tinglär vä ‘şu bålä bäriläringdän häm oqug änraq çiqar’ deb, båşqa mirzålärning yürägigä ot yåqar édi*. ((O) Enver’in yazdığı her cümleyi, müzik dinler gibi rahatça anlayarak dinler ve ‘bu çocuk herkesten çok daha fazla okumuş olacak’ diyerek, başka mirzaları heyecanladırırdı.) Mehråbdän Çäyån, 30.

Yaḳ- Karahanlı metinlerinden itibaren görülür. Yazıtlar ve Eski Uygur dönemi metinlerinde karşılaşılmamıştır. Clauson (1972: 897) fiilin yapısını < **yā-k-* olarak açıklar ve morfolojik olarak çok eskiye dayandığını belirtir. Tarih içinde ‘gönül yakmak, âşık etmek’ gibi mecaz anlama sahip olmuş, anlam alanı genişlemiştir. Özbekçede *yåq-* ‘yakmak’ anlamının yanında, ***yürägigä ot yåq-*** ‘meraklandırmak, heyecanlandırmak’ deyimiyle kullanılır. Fiilin anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir.

273. Yan-: 1. “yanmak, alev almak, tutuşmak” **Kar**: *Ot yandı*. (Ateş yandı.) DLT III 65; **Harz**: *Ol küllerni yüzleriŋe urdı, ol ḫalāyıḳ ḳamuġ yandılar* KE 42v-9, *Ol miḳdār ot yandı kim havādın ḳuşlar uçup keçse, köyer erdiler* NF 217-7, *Tutuşdı ot, yandı ot, yalnadı ot* ME 146-4, *Aŋsız ot tüşti yana başladı barçası tutuştı* HŞ 1774; **EAT**: *Sazı oda urdılar, yaltaçuḳ kördi kim yanar, sazdan çıḳtı* DK 119-9; **Kıp**: *Ol sağıttan köŋlümiz yanġay Téŋirniŋ sövmeklikine* CC 63b-6, *Barça emlāki yandı* GT 75-5, *yan-* ‘yanmak’ TZ 277, *yan-* ‘yanmak, vaḳade’ Kİ (Özyetgin 718); **Çağ**: *Yan-* ‘yanmak’ Abuş 1037, *yan-* ‘mahruk olmak, ateş-zede olmak, bişmek, köymek, yanmak, harik’ ŞSL 620, йан- ‘goret’, vosplamenyat’sya’ (Fazılov I 473); **Özb**: *Bählülgä kimdir keläyåtgändäy tuyuldi-yu, zähärning qålgänini qåzån tägidä yånib turgän ålåvgä åtdi*. (Behlül’e biri gelmiş gibi hissetti, zehrin kalanını, kazanın dibindeki yanıp duran aleve attı.) Yulduzli Tünlär, 280.

2. “parlamak” **Kar**: *Yandı baş ürüŋlüki, bolmadın séni oḳunaḳda ey İḍim bed-baḫt* KT (Rylands) 19-4; **Özb**: *Çämän-çämän güllär, här xil ekinlär, båglär, suvlär quyåşdä yaşnäb, yånib tåvlänädi*. (Yeşil yeşil çiçekler, her türlü ekinler, bağlar, sular, güneşte güzelleşerek ışıl ışıl parlar.) Qutlug Qån, 161.

3. “kederlenmek, yanmak, üzülmek” **Kıp**: *Firāḳı otına baġrım yanıp közlerim yürek ḳanın aḳıttı* GT 249-3; **Özb**: *Ånäsidän mäşum xabärni eşitgändän båşläb, tinmäy yiglädi, qaynåq köz yåşläri bilän yuz-közlärini yuvib, qaygu äläŋgäsidä tutaqib yåndi*. (Anasından kötü haberi duyduğundan beri, durmadan ağladı, göz pınarlarıyla yüzünü gözünü yıkayıp, kaygı alevinde tutuşup yandı.) Qutlug Qån, 117.

4. “yanmak, âşık olmak” **Çağ**: *Derd-i hicrān otına yandım besī / Cān ḳuşını derd ile nār iter* ŞHD 48a-9, *Niçe nār tig yaŋāḳıŋdın ḳızıl otḳa yanar cānım* LD 1249, *Hicr otıġa niçe yansun bu köŋül* BD 128-26; **Özb**: *Båşini qolläri åräsigä ålib, Gülnår xäyåli, işq iztiråbi bilän yånib otirdi*. (Başını kollarının arasına alınca Gülnar’ın hayalini, aşk ızdırabıyla birlikte hissetti.) Qutlug Qån, 121.

5. “ışık yaymak, aydınlatmak” **Özb**: *Keç kirib, endiginä çiråqlär yånä båşlägän*. (Akşam olmuş, lambalar az önce yanmaya başlamış.) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 6.

6. “acele etmek, sabırsızlıkla beklemek” **Özb**: *U häm tezråq Ändicångä yetib bårişgä intilär, Båbur mirzåning täräfdårlärini yigib uni täxtgä ötqaziş iştiyåqi bilän yånär édi*. (O da, hızlıca Endican’a gitmeye çabalar, Babür mirzanın taraftarlarını toplayarak, tahta geçme özlemiyle sabırsızlanırdı.) Yulduzli Tünlär, 18.

Clauson (1972: 942) *yak-* ve *yal-* fiillerinde olduğu gibi *yan-*‘ı, **yā-* ile [< **yā-n-* (dönüşlü)] açıklar. *Yan-* Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülür. ‘Alev almak, yanmak’ anlamıyla yer almıştır. ‘Kederlenmek, üzülmek’ ve ‘âşık olmak’ mecaz anlamlarıyla genişlemiştir. Özbekçede *yån-* bu anlamların yanı sıra, ‘acele etmek, sabırsızlanmak’ anlamıyla kullanılmaktadır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

274. Yap- : 1. “örtmek, kapatmak” **E.Uyg**: *Olarḳa men bek yapdım üç yavlaḳ yol ḳapıġın* AYUçar 0572; **Kar**: *Er ḳapuġ yaptı*. (Adam kapıyı kapattı.) DLT III 57, *Kişi eḍgüsi ḳılsa tā‘at tapuġ / Anı ḫalḳta kizler yapar bu ḳapuġ* KB 3232; **Harz**: *Yana bir ew ḳıldurdı taşdın, tepesin temür birle yaptı* KE 149r-21, *Yapuġ yapdı atġa* ME 93-3, *Çiçek*

üzre yapup ol müşk saçın yaşurdı HŞ 885; **Kıp**: *Éşikni yap* Lat. *claude,* Far. *be band* CC 8b-13, *Ḫalvet oturup dağı işik yapmas-sen* GT 144-12, *yap-* 'örtmek, sarmak' KK 81a-4, *Aġrıġına cezā vācib bolur anıŋ üçün kim yapdı başını ḳına yaḳınġan üçün degül, bu saḥīḥ ḳavl turur* İM 345a-7, *yap-* 'yapmak, örtmek' TZ 278, *yap-* 'bir şeyi örtmke, kapatmak; yapmak' Kİ (Özyetgin 720); **Çağ**: *Çün ġamze ḳıldı yaptı ilgi bile ḳaşını* LD 2089, *Alarnı barın körmişen bilmişem / Bularnı barın yapmışam ḳılmışam* BD 558-39, *yap-* 'kapamak, sedd itmek, kılmak, imal itmek, yapılmak, kapanmak, mamulmetin olmak' ŞSL 594, ўаб- 'pokrıvat', zakrıvat', skrıvat, zatvoryat'' (Fazılov I 454); **Özb**: *Ränå kitåbni sekinginä yåpib Änvärgä uzätdi.* (Rana, kitabı yavaşça kapatarak Enver'e uzattı.) Mehråbdän Çäyån, 53.

2. "yapmak, oluşturmak, inşa etmek, kurmak" **E.Uyg**: *Ḳan olurupan ordu yapmış* IB 28, *Tört erdnilig kerpiçlerin yapmış yiti ḳat ḳarınları bolur* Maytr. 29-7; **Kar**: *Er tor yapdı*. (Adam tuzak kurdu, yaptı.) DLT III 57; **Harz**: *Medīne tegresinde ḥiṣār-lar yaptılar* SK 63a-1; **EAT**: *Kilisesin yıḳup yirine mescid yapdum baŋ baŋlatdum* DK 279-7; **Özb**: *Mehmånxånä tårliq qilgänlikdän mäktäb üçün maxsus binå yåpädir, imla, inşå vä husnixat mäşqi üçün älåhidä xånä äyirädir*. (Misafirhane dar olduğundan, okul için özel bina yapar, imlâ, kompozisyon ve hüsn-i hat uygulamaları için karşıda oda ayırır.) Mehråbdän Çäyån, 5.

3. "yapıştırmak, pişirmek" **Kar**: *İşler ötmek yaptı*. (Kadın tandıra ekmek yapıştırdı.) DLT III 57; **Harz**: *Bu tört batman arpanı ögügeyin taḳı etmek yapayın* NF 28-12, *İsig taptı tennūr ol yaptı étmek* HŞ 4184; **Özb**: *Nån yåpib bizning nånimizdän åçlärgä tärqatsinlär*. (Ekmek pişirip, bizim ekmeğimizden açlara dağıtsınlar.) Yulduzli Tünlär, 65.

4. "isnat etmek, yüklemek, dayandırmak" **Harz**: *Yazuḳ yükledi, yazuḳ yapdı aŋa* ME 193-3.

5. "yapmak, etmek anlamında yardımcı fiil" **Kıp**: *Yala yap-* 'hata yapmak, suç işlemek' CC 57b, *köŋül yap-* 'iyilik yapmak' GT 89-6.

6. "bitirmek, tamamlamak" **Özb**: *Mingbåşi bu ågir suhbätni yåpmåqçi édi, şu üçün därrov sözni båşqa tåmängä burdi*. (Binbaşı bu zor sohbeti bitirmek istedi, bu nedenle sözü hemen başka tarafa çevirdi.) Keçä vä Kündüz, 244.

7. "gizlemek, saklamak" **Özb**: *Äybini yåpmåq* (Suçunu gizlemek) Hojiev, 296

Yap- Eski Uygur dönemi metinlerinden itibaren görülür. 'Örtmek, kapatmak', 'yapıştırmak, sıvamak' ve 'kurmak, inşa etmek' anlamlarında çok anlamlı olarak tarihî lehçelerde kullanıştır. Nişanyan *çap-, tep-, sep-, öp-* gibi sonu /p/ ile biten fiillerin onomatopik özellikler gösterdiğini, *yap-*'ın da böyle olduğunu, 'çatmak, sıvamak, bir araya getirmek, keçe dövmek, çarpmak' anlamından geliştiğini, 'kurmak, inşa etmek' anlamının ikincil; 'eylemek' anlamının ise 13. yüzyıl sonrasında geliştiğini belirtir (www.nisanyansozluk.com; erişim tarihi: 20.01.2022). Tarih içinde 'isnat etmek, dayandırmak' anlamında kullanılmış, anlam alanı genişlemiş, *et-, eyle-, kıl-* gibi yardımcı fiil işlevinde kullanılmıştır. Yardımcı fiil olarak kullanımı Batı Türkçesinde devam etmiştir. Özbekçede ve diğer lehçelerde kullanılmaz. Bunun dışında 'kapatmak' anlamı, Özbekçede olduğu gibi diğer lehçelerde de yaygındır. Kzk. *jab-*, Kırg. *cab-*, Tat. *yab-*, Başk. *yab-*, Y.Uyg. *yap-*, Trkm. *yap-* kullanılır (KTLS I 434-435). Özbekçede *yåp-* 'kapatmak, örtmek' anlamı ile bağlantılı olarak 'bir işi, durumu, süreci bitirmek, tamamlamak' ve 'gizlemek, saklamak, örtbas etmek' anlamlarında genişlemiştir.

275. Yar-: 1. "yarmak, kesmek, parçalamak" **E.Uyg**: *Yalım ḳayaġ yara urupan yalŋusun yorıyur tir* IB 40; **Kar**: *Er yıġaç yardı*. (Adam ağaç kesti.) DLT III 57, *Ewin tég yarır bu yéti ḳat köküg / Aḍırttı biçim tég yér erse ḳaşı* KB 2787; **Harz**: *Yürekimni anıŋ içinde yardı yana ornıda ḳoydı* KE 208v-7, *Bıçaḳ birle urdı taḳı ḳarnını yardı* NF 82-9, *yar-* İMüh 92A-6, *Ḫançer urdı yarıp ḳarnın revān oḳ şām uçurdı* HŞ 4484; **Kıp**: *Yar-* RS 187a-21, *Uruşsaŋ ol seniŋ başıŋ yarar* GT 335-10, *yar-* TZ 279, *yar-* 'azıcık yarmak, şaḳḳa ḳalīlen' Kİ (Özyetgin 722); **Çağ**: *Anasınıŋ rūdesini ḳarnı bile yarıp çıḳar* SibGT 97a-12, *İrteki yurtdın ḥikāyet ḳılġalı kögsüm yarıp* ŞHD 19a-4, *Ḳanın tökti ḳoltuġın yarıp ḳanatın sökti* MK 30b-1, *Baş ḳoyup irdim ayaġıġa nitey / Yardı başım taş bile pādāşıġa* BD 526, *yar-* 'iki bölük ayırmak, şakk, sudg, kısm, kat, fasl, yeri hafr itmek' ŞSL 601, *Yıġaç birlen urup başın yardı* ŞT 101a-9, ŭap- 'rassekat', raskalıvat', rasvodit'' (Fazılov I 479); **Özb**: *Xamir äçigunçä otin yårib tändirgä ot qoydim.* (Hamur ekşiyinceye kadar odun yardım, sonra tandıra ateş koydum.) Qutlug Qån, 179.

2. "yemin bozmak, sözünden dönmek" **Kar**: *Toḳuşmaz mu sizler boḍun birle kim yardılar, sıdılar andlarını* KT (Rylands) 9-13.

3. “açmak, ayırmak” **E.Uyg**: *Yine yime yararlar yipin tana toḳıp* Maytr. 86-14; **Harz**: *Élginge bıçaḳ alıp ṣaflarnı yarıp keçti* NF 118-5, *yar-* ‘ayırmak’ İMüh 94a-9, *Yardı kelime-ni kelime-din çıḳardı sözni sözdin* ME 145-2; **Kıp**: *Ol ırmaḳlar kim yardı ‘acemler anı* İM 257b-4; **Özb**: *Temurbek åltmiş yigiti bilän ming kişilik yåv qurşåvini qoldä qiliç bilän yårib çiqib, qutulib ketädi*. (Timur bey, altmış askeriyle bin kişilik düşman kuşatmasını, elde kılıçla yararak kurtuldu.) Yulduzli Tünlär, 90.

4. “karar vermek, hüküm vermek” **Kıp**: *Yarġu yarar-mén* Alm. *ich richte* CC 58a-1, *Olturup yarġu yararda ḳıl yarar ḥaḳ ta‘ālā devletin ḳılsun ziyād* GT 13-4.

5. “geçmek, geride bırakmak” **EAT**: *Oḫ atanda men senüŋ oḫunı yarmadum-mı* DK 116-10; **Özb**: *Künümiz bitmägän bolsä yårib oturmiz, bitgän bolsä qiliç bilän cån berirmiz*. (Gün bitmemişse geçip gideriz, şayet bitmişse, savaşarak can veririz.) Yulduzli Tünlär, 139.

Yar- (< *yār-*) ‘kesmek, dilmek, ikiye bölmek’ temel anlamında olup birbiriyle bağlantılı ‘açmak, ayırmak’, ‘geçmek, geride bırakmak’ anlamlarıyla tarihî lehçelerde anlam alanı genişlemiştir. Kıpçak metinlerinde görülen *yarġu yar-* ‘karar vermek, hüküm vermek’ yapısında mecâzî anlamda kullanılmıştır. Özbekçede *yår-* ‘yarmak, kesmek’ anlamının yanında ‘açmak’, ‘geçmek, geride bırakmak’ anlamlarını taşımış, ***qilni qirq yår-*** ‘kılı kırk yarmak’, ***yüräkni yår-*** ‘korkutmak’, ***könglini yår-*** ‘içini açmak, maksatını söylemek’ gibi deyimlere kaynaklık etmiştir. Geçmişten bugüne fiili anlam alanı genişlemiştir.

276. Yaraş-: 1. “anlaşmak, ittifak etmek, barışmak” **Kar**: *Olar ikki yaraşdı.* (Onların ikisi birbiriyle uyuştu, anlaştı.) DLT III 71, *Ḳapuġdaḳı birle yaraşġu kerek / Ḳatılġu kelişgü barışġu kerek* KB 4168, *Yaraşmaḳ eḍgü erür* KT (Rylands) 4-128; **Harz**: *Zamān bergil, keŋeşeyin, zamān berdi Nemrūd keŋeşti*; *men İbrāhīm birle yaraşur-men* 42v-15, *Ékegü yaraştılar fitne basıldı* NF175-10, *Gehi urşu gehi yaraşu kéç bu sözdin saŋa ḥaḳ tevbe bérsün* HŞ 3558; **Çağ**: *Yaraş-* ‘sulh ü musalaha itmek, muvafakat iderek güzel olmak, sabıkı mesellü dost olmak, refd ü amed’ ŞSL 598, ўapaıı- ‘mirit’sya, bıt’ soglasnım, podhodit’’ (Fazılov I 482); **Özb**: *Urişärdik, yäräşirdik… Ämmå bir-birimizgä qorqmäy, tik qaräy ålärdik! Qorqmäsdik! Éndi-çi, éndi?* (Tartışırdık,

anlaşırdık, ama birbirimize korkmadan dik bakardık! Korkmazdık! Peki ya şimdi?) Girdåb, 273.

2. "yakışmak, uygun gelmek" **E.Uyg**: *İki ançama körkle kraza ton birle yaraşmış erür* Maytr. 18- 56; **Kar**: *Sewitür yüzü körki körglüklüki / Yaraşur kirip çıḳsa ersigliki* KB 2459; **Harz**: *Bir yarıḳ yaşıḳ bérmiş érdi, ḳayu oġlıŋġa yaraşsa başdın yaşıḳdın yaġ belgürse aŋa bérgil* tép KE 133r-8, *Él havāsı yégüsi özinge yaraşmas boldı, yaraşu bilmedi élge, yaḳışmadı élge* ME 153-8, *yaraş-* 'yakışmak, uymak' İMüh 78B, *Tiken birle yaraşmış tég çiçek* HŞ 514; **Kıp**: *Yaraştı* Lat. *decuit*, Far. *lāeḳ şud* CC 9a-22, *Kişi yapunsa iski 'abā yaraşur* GT 157-13, *Bilge asınmaḳlıḳ yaraşır* MG 84a-2; **EAT**: *İmdi Egrege Segrek yaraşur* DK 257-2; **Çağ**: *Yaraşur mu mundaġ kişige fesād* SibGT 110b-1, *Niçe köp ḳılsam yaraşur yār ḫayāli köŋlüme* ŞHD 13b-6, *Ni ḫōş yaraşur ḳaddıŋa ol şekl ü şemāyil* LD 1037, *Ḳalaḳ u ıżtırābda aŋa yaraşa kirek* MK 75a4, *Miniŋ mecrūḥ köŋlümge yaraşmas uşbu merhemler* BD 20-6, *yaraş-* 'yaramak, nafi olmak' Abuş 1038; **Özb**: *Änä éndi nikåhni båşläsäk yäräşär*. (İşte, şimdi düğüne başlasak münasiptir.) Şåvqin, 129.

3. "memnun olmak, hoşnut olmak" **Kıp**: *Yaraşmış* Lat. *placitun*, Far. *rāżī* CC 21a-8.

Yarā-'nın işteş hâlidir. Eski Uygur metinlerinden itibaren görülür. 'Uygun olmak, yakışmak' ve 'anlaşmak, uyuşmak' anlamlarında tarihî lehçelerde kullanılmıştır. Ayrıca, 'memnun olmak, hoşnut olmak' gibi birbirine yakın anlamlarla tarih içinde anlam alanı genişlemiştir. Özbekçede *yäräş-* 'anlaşmak, uyuşmak' ve 'yakışmak, uygun gelmek' anlamlarında kullanılır.

277. Yarat-: 1. "(Oğuzca) oranlamak, ölçmek, yapmak" **Kar**: *Ol tonuġ yarattı*. (O, elbiseyi oranladı, yaptı.) DLT II 315.

2. "yapmak, meydana getirmek, düzenlemek" **OY**: *Eçüm apam törüsinçe yaratmış boşġurmış* KT D13; **Kıp**: *Sen anı yüz aḳça-ġa alıp-sen ḳudret bile ḫod yaratmayıp-sen* GT 295-7; *yarat-* KK 59b-12; **Çağ**: *Yarat-* 'kuvveden fi'le götürmek, halk, ihdas, ibda, hatr, inşa, tekvin itmek' ŞSL 597, ўарат- 'tvorit', sotvoryat', sozdavat'' (Fazılov I 479); **Özb**: *U Tåşkentgä kelib, universitetdä därs bergän, keyinçälik urugçilik fänidä kättä mäktäb yärätib*...(O, Taşkent'e gelerek üniversitede

ders vermiş, sonradan tohum yetiştirme alanında büyük bir okul yaptırmış...) Girdåb, 19.

3. "hazırlamak, gerekli duruma getirmek, donatmak" **E.Uyg**: *Biz aḍruḳ aḍruḳ etip yaratıp nomḳa kigürsüg törö bar erti* Huas 266, *Taluyu öküzke tegip yetti kün turup kemi yarattı* İKP XXXI.

4. "yaratmak, halk etmek, yoktan var etmek" **E.Uyg**: *Yerig teŋrig kim yaratmış tepem biltimiz* Huas 206; **Kar**: *Teŋri yalŋuḳ yarattı*. (Tanrı âdemi yarattı.) DLT II 315, *Yaşıl kök yarattı öze yulduzı / Ḳara kün törütti yaruḳ kündüzi* KB 127, *Kökler erkliği içinde anı kim yarattı Taŋrı* KT (Rylands) 7-185, *Yarattı ol uġan tünüŋ kündüzüŋ* AH 13; **Harz**: *Ḫalḳ yaratur-men, yér mülkini anlarġa bérür-men* KE 4v-20, *Tamuġ yarattım naẓar ḳılġıl tép* NF 61-12, *Yarattı anı Taŋrı* ME 3-3, *Ḳamuġnı yaratġan ol-oḳ bir ü bar* MM 378-2; **Kıp**: *Kökni yérni barça körünür körünmezni yarattı déy* CC 74b-1-2, *Ḫaḳ ta'ālā anıŋ kim irādeti ḳulaġın aġır yaratıp turur* GT 352-8; **Çağ**: *Ḫaḳ kim sini dil-rübā yarattı / 'Āşıḳlar üçün belā yarattı* LD 2199, *Ḫaḳ köŋüllerni yarattı andaḳ* BD 153, *Ol sebebdin saŋa 'āsī bolurlar, yaratġanıŋ evlā turur tidiler* ŞT 67a-3; **Özb**: *-Xudåyim meni negä şåh qizi qilib yärätdi ekän? dedi, men häm faqir bir qiz bolsäm baxtimni tåpişim bälki åsånråq bolur edi.* (-Allahım, beni neden şah kızı olarak yaratmış? dedi, ben de fakir bir kız olsaydım, bahtımı bulmam belki daha kolay olurdu.) Yulduzli Tünlär, 74.

5. "kendinden söz uydurmak" **Kar**: *Ol özindin söz yarattı*. (O kendinden sözy uydurdu.) DLT II 315, *Her-āyīne yaratur yalġannı anlar kim kirtgünmesler* KT (Rylands) 16-105.

6. "yeni bir şey bulmak, icat etmek" **Özb**: *-Şågirdläringizdän biri viltgä çidämli yängi paxtä nävini yärätibdi, togrimi?* (-Talebelerinizden biri, solgunluğa dayanıklı yeni bir pamuk türü bulmuş, doğru mu?) Girdåb, 321.

7. "yeni bir eser meydana getirmek, yaratmak" **Özb**: *Äbduräuf Fiträtning inqilåbgä qadär yärätgän näsriy äsärläri içidä tåcik tilidä yåzilgän 'Hind Säyyåhning Qissäsi' älåhidä orin tutädi*. (Abdurauf Fıtrat'ın inkılaba kadar yazmış olduğu nesir eserleri içinde, Tacik dilinde yazılmış, 'Hint Seyyahının Kıssası' özel bir yer tutar.) Hind Säyyåhning Qissäsi, 1.

8. “ortaya çıkmasına yol açmak, sebep olmak” **Özb**: *Båburni häm dinsizlikdä vä råfiziylikdä äybläb, hattå qoşinning köp qismini şungä işåntirgäni Qizilqumdägi maglubiyatgä zämin yärätgän edi*. (Babür’ü de, dinsizlik ve ayrılıkçı olmakla suçlayarak, askerin çoğunu buna inandırmış, Kızılkum’daki mağlubiyete zemin hazırlamıştı.) Yulduzli Tünlär, 233.

Yarat- ilk metinlerden itibaren ‘oranlamak, ölçmek’, ‘yapmak, meydana getirmek’, ‘hazırlamak, düzenlemek’ ve ‘uydurmak’ anlamlarında görülür. Fiilin çok anlamlı olması tarihinin çok daha eski dönemlere gittiğini gösterir. Clauson (1972: 959) *yarat-* ‘ın yapısını, *yara-* ‘yapmak, bulmak, uygun olmak’ fiilinin ettirgeni olarak açıklamıştır. ‘Var etmek, yaratmak’ anlamındaki *yarat-* ‘ın, anlamsal olarak *yara-* ile örtüşmemesi çeşitli izahlara neden olmuştur. Güner (2012) *yarat-* ile ilgili ‘yaratmak’ anlamının parlamak ve ışık ile ilgili olabileceğini, Türk mitolojisinden, destanlarından örneklerle göstermiş, *yarat-*‘yı **ya-* ile açıklamış, **yar+u-* ‘parlamak’ ile ilişkilendirmiştir. İlk metinlerde görülen anlam zenginliği orta dönemlerde yoktur. Tarihî lehçelerde Tanrı tarafından ‘yoktan var etmek, yaratmak, halk etmek’ anlamında yaygın kullanılmıştır. Özbekçede *yärät-*, ‘var etmek’ anlamının yanı sıra ‘yapmak, meydana getirmek’ anlamı temelinde, ‘icat etmek’, ‘yeni bir eser yaratmak’ ve ‘sebep olmak, yol açmak’ anlamlarında kullanılmış, geçmişten bugüne topyekün bakıldığında fiilin anlam alanının genişlediği görülmüştür.

278. Yarıl-: 1. “yarılmak, açılmak, kesilmek, çatlamak” **E.Uyg**: *Aḍığıŋ ḳarnı yarılmiş* IB 6, *Süngümüzke tegi etimiz yinimiz yarılur yırtılur* Maytr. 61-7; **Kar**: *Butıḳ yarıldı*. (Dal kesildi.) DLT III 78, *Kimi erse devlet esürtse kelip / Yaġız yérde yarılur yüreki ulup* KB 6139, *Yarlur yér tüşer taġlar sınıp* KT (Rylands) 19-90; **Harz**: *Çuḳur yarılmış bir arḳurı üŋür bar anıŋ içinde* KE 164v-16, *Ol taş yarıldı taḳı içindin çeşme çıḳtı* NF 150-10, *yarıl-* İMüh 87B-4, *Yarıldı yıġaç soyuldı* ME 156-3, *Ḳarnı yarıldı közin açtı bağırdın āh ḳıldı* HŞ 4488, *Ol kāfirler cümle yürekleri yarıldı* SK 65b-15; **Kıp**: *Yarıl-* ‘çatlamak, yarılmak’ CC 5b-11, *Talaḳ taḳı yürek ḳaçan yarılsa taḳı andan ḳan çıḳsa aḳar ḳan bolmasa ol, nerse degül turur* İM 143a-7; **EAT**: *Toz yarıldı, gün kibi şıladı* DK 127-9; **Çağ**: *Köp tatluḳ üçün yarıldı tili* LD 1905, *yarıl-* ‘parelenmek, parçe, tike olmak, cüdā-şüden’ ŞSL 601; **Özb**: *Tört åydän beri näm körmäy qurib yåtgän yer*

issiqning zoridän tärs-tärs yårilib ketgän. (Dört aydan beri nem görmeden kuruyup kalan toprak ısının etkisiyle çatır çatır yarılmış.) Yulduzli Tünlär, 269.

2. "patlamak" **Özb***: Bombä yårildi*. (Bomba patladı.) ÖTİL I 261.

3. "açılmak, içini açmak, derdini söylemek" **Özb**: *Ërtäläb nonuştä mähälidä Qaländär ustägä yårildi, könglidägi bår därdini äytdi*. (Sabahleyin kahvaltı vaktinde Kalender ustaya açıldı, içindeki bütün derdi anlattı.) Ulugbek Xazinäsi, 174.

Yar-'ın edilgeni olan *yarıl-*, Eski Uygur metinlerinden itibaren görülür. 'Yarılmak, kesilmek, açılmak, parçalanmak" anlamında kullanılmıştır. Özbekçede *yåril-* 'çatlamak, yarılmak' anlamının yanı sıra, 'patlamak' ve mecâzen 'açılmak, içini açmak' anlamlarında kullanılmış, fiilin anlam alanı geçmişten Özbekçeye genişlemiştir.

279. Yarlıḳa-: 1. "buyurmak, emretmek, lûtfetmek" **OY**: *Teŋri yarlıḳaduḳ üçün illigig elsiretmiş* KT D15; **E.Uyg**: *Edgü ögli teginig buşuşlu körüp ince tep yarlıġḳadı* İKP IV, *yarlıḳa-* 'buyurmak, va'z vermek, öğüt vermek, haşmetle yapmak; iltifat etmek, şefkat göstermek' EUTS 287; **Kar**: *İlig yarlıḳamaz negü sözleyin / Ayıtmazda aşnu negü ötneyin* KB 959; **Harz**: *İdi 'azze ve celle yarlıḳar: Ebū Bekr Resūlniŋ dostı erdi, dostlıḳın belgürtdi yalavaçlıḳ tegmesdin, lā-cerem dünyā ve āḫiretde Resūldin ayrılmadı* KE 188v-20, *Yaratġan yarlıḳasun tutşu anı kim ol bu yérde ḳılsa ḫoş du'ānı* HŞ 4565.

2. "affetmek, bağışlamak, merhamet etmek" **Kar**: *Yarlıḳamaz ol kim ortaḳ ḳatsa aŋa taḳı yarlıḳar anda aḍınnı* KT (Rylands) 4-48; **Harz**: *Taŋrı yarlıḳadı aŋa, ḥurmet ḳıldı aŋa* ME 59-3, *Meni sen yarlıḳa ne türlü bolsam* HŞ 110; **Kıp**: *Menim yazuḳmdan yarlıġasın* CC 61a-9, *yarlıġa-* 'afv ve merhamet etmek, ġafara ve raḥime' Kİ (Özyetgin 726), *'Afv itip yazuḳlarını yarlıġa* GT 356-6; **Çağ**: *Yarlıġa-* 'āmurziş, rahmet etmek, afv' ŞSL 600; **Özb**: *Nähåtki günåhimni yårlaqaş şunçälik qiyin bolsä?* (Suçumu bağışlamak bu kadar mı zor?) Hojiyev, 296.

3. "esirgemek, korumak" **Kıp**: *Yarılġa-* 'esirgemek' TZ 279; **Çağ**: *'Işḳ üçün 'āşıḳnı tiŋri yarlıḳap hīç sormaġay / Çün yaratmış ḳaş u köz ü ġamze-i fettānını* LD 1900

Fiilin yapısını Clauson (1972: 968) *yarlıg* ismine, *+ka-* ekinin gelmesi şeklinde açıklar. *Yarlıg* sözcüğünü 'rütbece daha aşağı birine emir vermek' şeklinde anlamlandırır. Buradan '(Tanrı için) günahları affetmek, bağışlamak' anlamının

geliştiğini belirtir. *Yarlıka-* ve *yarlıg* etimolojik bakımdan Türkolojide en çok tartışılan sözler olmuştur. Doerfer (1975: 158) *yarlıg*'a 'imparatorluk emri, ferman, buyruk' anlamlarını vererek, **yar-* fiilini 'hüküm vermek, kararlaştırmak' anlamına bağlayıp, **yar-ıl-ıg* > *yarlıg* şeklinde düşünür. Şinasi Tekin (2001: 227), *yarlıg* kelimesini *yar* ismine bağlayarak, 'salya, sümük; değersiz şey' anlamını verir ve *yarlıg* kelimesinin 'sefil, fakir, acınacak durumda olan' anlamında olabileceğini düşünür. Mustafa Öner (2011: 251) *yarlıḳa-*'nın yapısını < *yarı-lıg-ka-* olarak açıklar ve fiilin temel anlamının '(Tanrı için) ihsan etmek, bağışlamak, yardımda bulunmak' olabileceğini düşünerek, *yarı* 'yardım' sözü ile ilişkilendirir. Aysu Ata (2007: 227) Moğolcada da 'yarlıg, ferman, bildiri, emir, resmî belge' anlamında *carliğ* sözcüğüne dikkat çekerek, Türkçeden Moğolcaya geçmiş bir alıntı olabileceğini belirtir ve *yar, jar, car*'ın Türk lehçelerinde 'yönerge, talimat' anlamıyla kullanıldığını belirtir. Galip Güner (2013: 1558) *yar* isminin 'buyruk, emir, ferman' anlamında olduğunu, Moğolcada *car* şeklinde yaşadığını belirtir. *Yarlıg* sözcüğünü *yar* ismine *+lıg* ekinin gelmesiyle oluştuğunu belirtir. Bütün bu bilgilere dayanarak, *yarlıka-* fiilinin 'emretmek, buyurmak' anlamından 'esirgemek, merhamet etmek, bağışlamak' anlamının gelişebileceği düşünülebilir. Tarihte çok anlamlı kullanılan fiil, Özbekçede bugün sadece 'affetmek, bağışlamak' anlamıyla bilinir. 'Buyurmak, emretmek' anlamı yoktur. Dolayısıyla geçmişten bugüne fiilin anlam alanı daralmıştır.

280. Yaru-: 1. "ışımak, aydınlık olmak, parlamak" **E.Uyg**: *Birök yazuḳım yoḳ erser bir közüŋüz yaruzun kün körüŋ* İKP A.3, *Taŋ taŋlardı, udu yir yarudı* IB 26; **Kar**: *Kün yarudı*. (Gün ışıdı.) DLT III 86, *Törü hem toḳu birle ögren tapuġ / Tapuġ bildiŋ erse yarudı yüzüŋ* KB 4001, *Yarudı yer iḍisi nūrı birle* KT (Rylands) 39-69; **Harz**: *'Ālem yarudı, teveler tındılar* KE 190r-11, *Ançaḳa tegi kim taŋ yarumış oyġandım* NF 414-16, *yarı-* 'aydınlamak' İMüh 86B-6, *Taŋ yarudı, açıldı taŋ* ME 155-3, *Ey ḫūr yarur köŋlüm bir açılıp külseŋ* HŞ 1698; **Kıp**: *Yarı-* 'parlamak, eşraḳa' Kİ (Özyetgin 725; **Çağ**: *Kün dék yarudı şöhret içide ḫaberi* SibGT 1b-4, *Hecr şem'iniŋ ḫayālidin yaruġay dip bu tün* ŞHD 107b-9, *Şükr üçün yüz secde ḳılġay közleri hem yaruġay* LD 1982, *yaru-* 'parlak olmak' Abuş 1038, *yaru-* 'mücellâ olmak, ruşen, aydın olmak, yarutmak, ışıklandırmak, şule, ziy-dar eylemek' ŞSL 602, ўapy- 'svetat', rassvetat' raskrıvat'sya' (Fazılov I 489);

Özb: *Subh äzåni äytilib, sekin-sekin tång yårib bårdi*. (Sabah ezanı okunup, yavaş yavaş tan ağardı.) Ötkän Künlär, 205.

2. "keyiflenmek, sevinmek, bahtiyar olmak, yüzü gülmek" **Kar**: *Er yarudı, yaşudı*. (Adam keyiflendi, sevindi.) DLT III 89; **EAT**: *Yarımasun yarçımasun ol mel'un yidi yüz kāfir ile yılġadı* 90-5; **Özb**: *Bir åz suhbätläşgäç dostim änçä yårişdi*. (Biraz sohbet edince dostum oldukça keyiflendi.) Hojiyev, 296.

'Aydınlanmak, ışımak, parlamak' anlamındaki *yaru-* fiilini Clauson (1972: 956) **yā-* ile açıklar ve **yar* isminden türemiş olabileceğini belirtir. *Yaru-* Eski Uygur döneminden itibaren metinlerde yer alır. Temel anlamla bağlantılı olarak mecâzen 'keyiflenmek, mutlu olmak, sevinmek' anlamında kullanılmış, anlam alanı genişlemiştir. Özbekçede temel ve mecaz anlamda bilinmekle birlikte, ***közi yårimåq*** 'bilmek, tanımak, anlamak' deyimiyle kullanılır.

281. Yaşa-: 1. "yaşamak, ömür sürmek" **E.Uyg**: *Uzun yaşap ölmetin üküş ertgey* AYUçar 0621; **Kar**: *Er uzun yaşadı*. (Adam uzun yaşadı.) DLT III 89, *Ḳadaşın keçip bardı ḳoḍtı ajun / Sen inçin tirilgil yaşaġıl uzun* KB 6288; **Kıp**: *Yaşa-* 'yaşamak, ta'ammere' Kİ (Özyetgin 728); **Çağ**: *Miŋü yaşar kim ki körer sizni bir / Veh ne ḫızır çeşme-i ḥayvānı siz* LD 794, *yaşa-* 'muammer olmak, imrar-ı ömr itmek, terakki, izdiyad, büyümek' ŞSL 606, ӣаɯа- 'jit', bıt' v takom-to vozraste' (Fazılov I 496); **Özb**: *Yaxşi keçiniş üçün turmäs, ämmå köpäytiriş üçün yäşär édi.* (İyi geçinmek için yaşamaz ama çoğaltmak, birkim yapmak için yaşardı.) Mehråbdän Çäyån, 8.

2. "yaşamak, yaşında olmak" **OY**: *Kül tigin ol süŋüşde otuz yaşayur erdi* KT K2; **E.Uyg**: *Altı yigirmi tümen iki miŋ ḳolti yaş yaşayurlar* Maytr. 81-54; **Harz**: *Tegme kerges üç yüz yıl yaşayurlar* KE 30r-18, *Abū Bekr altmış üç yaşadı taḳı ekki yıl tört ay ḫalīfalıḳ ḳıldı* NF 101-8, *'Ömrinde on béş yaşar ançaḳ* HŞ 703; **Kıp**: *Aḥmaḳ küyev yitmiş yaşar-sen* GT 276-12, **EAT**: *Deli Dumrul yüz ḳırḳ yıl daḫı yoldaşı-y-ile yaş yaşadı* DK 169-9; **Çağ**: *Ol bālig turur neçeme on béş yaşamas bolsa* SibGT 98a-10, *Buġra ḫān köp yıllar pādişāḥlıḳ ḳıldı ve toḫsan yaşap öldi* ŞT 92b-8; **Özb**: *Men u vaqtdä on üç yäşär édim*. (Ben o vakitler, on üç yaşlarındaydım.) Qutlug Qån, 85.

3. "oturmak, kalmak, ikamet etmek" **Özb**: *Qåzåndä üç yil yäşädi*. (Kazan'da üç yıl kaldı.) Qutlug Qån, 15.

4. “dünya nimetlerinden faydalanıp rahat bir şekilde ömür sürmek” **Özb**: *Åqpådşåhning qol åstidä tinç yäşäymiz, åbådånçilik*…(Ak padişahın kolları altında rahat yaşıyoruz, huzurlu bir şekilde…) Qutlug Qån, 40.

5. “bir şeyin kalıcı olmasını isteme, sonsuza dek sürme isteği” **Özb**: *Bu yerdä otirib mänåvi quzgunlärgä yem bolsinmi?! Togri qilgän yäşäsin demokrätiyä*! (Burada kalıp manevi kuzgunlara yem mi olsun?! İyi yapmış, yaşasın demokrasi!) Şåvqin, 169.

Yaşa- *(< yaşā-)* en eski metinlerden itibaren görülür. Yapısal olarak *yaş* ismine *+A-* türetme ekinin gelmesiyle oluşmuştur. ‘Yaşamak, canlı olmak’, ‘yaşında olmak’, ‘ömür sürmek’ gibi birbirine yakın anlamlarla tarihî lehçelerde kullanılmıştır. Bu anlamların hepsi Özbekçede bulunmakla birlikte, ‘oturmak, kalmak, ikamet etmek’, ‘rahat yaşamak, dünya nimetlerinden faydalanmak’ ve ‘bir şeyin kalıcı olmasını istemek’ anlamlarında kullanılmaktadır. Geçmişten bugüne bakıldığında fiilin anlam alanı genişlemiştir.

282. Yaşar-: 1. “yeşermek, yeşil olmak” **E.Uyg**: *Yaşar-* ‘yeşillenmek’ EUTS 289; **Kar**: *Ot yaşardı*. (Ot yeşillendi.) DLT III 68, *Ḳalı bolmasa eḍgü yarlıġ tilin / Yaşarmış çéçekler ḳurır terk bilin* KB 1810; **Harz**: *Cebrā’īlniŋ atınıŋ tuyaḳı ḳayu yérge tegse yaşarur erdi* KE 126r-3, *Tağlar çiçek açılıp yaşarmış érdi bāġlar* HŞ 522; **Kıp**: *‘Ömriniŋ bustānı yaşarıp ḥüsni güli yaŋaçılıp turur idi* GT 23-13.

2. “nemlenmek, ıslanmak” **Kıp**: *Yaşar-* ‘(göz) yaşarmak; yeşillenmek, iḫḍarre’ Kİ (Özyetgin 728); **EAT**: *Heybetinden ṣol gözüm yaşardı* DK 278-8; **Çağ**: *Yaşar-* ‘eşk-ālūde olmak, nem-nak olmak, sirişk dökmek, gözyaşı akıtmak’ ŞSL 606.

3. “gençleşmek, genç görünmek” **Özb**: *Qån yängilänädi, yäşärädi, millätning qiyåfäsi häm körkämläşädi, istedådi årtädi*. (Kan yenilenir, gençleşir, milletin hâli iyileşir, kabiliyeti artar.) Şåvqin, 57.

4. “güzelleşmek, gelişmek” **Özb**: *Yängi dünyå, yängiçä häyåt zävqi bilän yåşärdi Tåşkänd*. (Yeni dünya, yeni hayat zevki ile gelişti Taşkent.) (www.ozbektiliizohliugat/playstore/yåshärmåq; erişim tarihi, 20.02.2022).

Yāş ‘taze, ıslak’ ismine renk adlarına gelen ve geçişsiz fiiller yapan *+Ar-* türetme ekinin gelmesi ile oluşur (Clauson, 1972: 979). Tarihî lehçelerde ‘yeşillenmek’ ve ‘nemlenmek, ıslanmak’ anlamlarında kullanılan fiil, Özbekçede ‘gençleşmek’ ve

‘güzelleşmek, gelişmek’ anlamlarıyla bilinmektedir. İlk anlamlar unutulmuş, birbiriyle bağlantılı anlamlarda kullanıldığı için, başka (yakın) anlama geçişmiştir.

283. Yaşna-: 1. “şimşek çakmak, parlamak” **Kar**: *Yaşın yaşnadı*. (Şimşek çaktı.) DLT III 310, *Bulıt kökredi urdı nevbet tuġı / Yaşın yaşnadı tarttı ḫaḳān tīġi* KB 86; **Harz**: *Yél esti, kök küldürdedi, yaşın yaşnadı, ferişteler ün kötürdüler* KE 121r-4, *Yıldıradı yıldırım, yışnadı yışın* ME 42-2.

2. “parlamak, ışıldamak” **Harz**: *Miŋ er altun ḳurluġ eliglerinde ḳılıç yaşnayur* KE 94r-4; **Özb**: *Çämän-çämän güllär, här xil ekinlär, båglär, suvlär quyåşdä yäşnäb, yånib tåvlänädi*. (Yeşil yeşil çiçekler, her türlü ekinler, bağlar, sular güneşte ışıl ışıl parlar.) Qutlug Qån, 161.

3. “gelişmek, olgunlaşmak, güzelleşmek” **Özb**: *Gülnårning boyi ösib, kökrägi tolişib bütün gävdäsi qizlik lätåfäti bilän yäşnägän çågdä Båyväççä uni köz tägigä ålib qoygän édi*. (Gülnar’ın boyu uzayıp, göğsü dolup, bütün gövdesi genç kızlık letâfetiyle gelişen çağında Bayveççe, onu gözetim altına almış idi.) Qutlug Qån, 119.

4. “çiçeklenmek, çiçek açmak” **Özb**: *Uzåqdä bäländ, päst tåglär yäşnäydi, tepälär, ädirlär räng-bäräng güllär bilän yäsänädi*. (Uzakta, yüksek, alçak dağlar çiçeklendi, tepeler rengârek çiçeklerle kaplandı.) Qutlug Qån, 156.

Yaşnā- yapısal olarak *yaşın* ‘şimşek’ ismine, *+A-* türetme ekinin gelmesiyle oluşmuştur (Clauson, 1972: 979). Vurgusuz orta hece ünlüsü düşmüştür. Semantik açıdan ‘ateş çıkarmak, yanmak, yakmak’ anlamlarındadır, *yan-, yak-, yal-* fiillerinde olduğu gibi **ya-* ile ilgilidir. Temelde şimşek çakması sonucu ortaya çıkan parlamayı ifade ederken, zamanla ‘parlamak, ışık saçmak’ anlamlarında kullanılmıştır. Özbekçede *yäşnä-* ‘parlamak’ anlamının yanında, ‘gelişmek, olgunlaşmak, büyümek, güzelleşmek’ ve ‘çiçeklenmek’ anlamlarıyla bilinmektedir. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

284. Yat-: 1. “yatmak, uzanmak” **E.Uyg**: *Taluyda yatıpan yapladuḳumin tutar men* IB 3; **Kar**: *Er yattı*. (Adam yattı.) DLT III 313, *Muŋadtı muyanlıḳta tüşti barıp / Kéçe yattı anda tünedi serip* KB 489, *Tünnüŋ azında ol kim yatur érdiler* KT (Rylands) 51-17; **Harz**: *Bir niçe zamān boldı, yatur-men* KE 165v-11, *Yanın yattı* ME 136-1, *Taġ üngüri*

içinde bir arslan yatur NF 393-13, *yat-* ‘uymak’ İMüh 109A-10, *Yaraşturdum ḳonaḳ anda yatıŋız yıraḳdın keldiŋiz* HŞ 3256; **Kıp**: *Alar ayaġışıp yattılar* CC 57a-19, *yat-* ‘yatmak, yere uzanmak’ RS 186a-28, *Esrük ḫarāb yatur melik* GT 259-4, *Uyusa yatıp yā tayanıp uyusa* İM 94b-7, *yat-* ‘yatmak, uyumak’ KK 76b-3; **Çağ**: *Sin kim tekebbür ile bu tünde ḫoş yatur-sin* ŞHD 137a-9, *Kiçeler tar mūyı dik bilige çırmaşıp yatsam* BD 57-2, *yat-* ‘yere uzanmak, tav itmek, beytulet itmek, haste düşmek, temayül eylemek, yatmak’ ŞSL 596, йат- ‘lejat’, lojit’sya spat’ (Fazılov I 492), *Uluġ atalarınıŋ ḳatında yatıp turur* ŞT 97a-10; **Özb**: *Keçäläri yåtib uyqumiz kelmäs édi*. (Geceleri yattığımızda uykumuz gelmezdi.) Ötkän Künlär, 110.

2. “yığılmak, birikmek, serilmek” **OY**: *Ḳanın subça yügürti siŋüküŋ tagça yatdı* KT D24; **Harz**: *Namāz rūze vücūd içre kirip busup yatmasa asıġ ḳılmas* MM 342-3; **Çağ**: *Zihī devletlıġ ol ikki ḳaşıŋ kim / Kümiş taḫt üzre ayġaşıp yaturlar* LD 586; **Özb**: *Köçälärdä åçdän ölgän ådämlärning ölikläri yåtibdi*. (Sokaklarda, açlıktan ölen adamların cesetleri yığılmıştı.) Yulduzli Tünlär, 63.

3. “kalmak, gecelemek” **Harz**: *Ol kéçe yattım* NF 272-2; **Özb**: *Üç kündän beri Mirzå Änvär åtlig yigit bizning mehmånxånädä yåtib turär édi*. (Üç günden beri, Mirza Enver adlı genç, bizim misafihanede kalırdı.) Mehråbdän Çäyån, 127.

4. “defnedilmek, gömülmek” **Kar**: *Ölüp yatsa toprak içiŋe kirip* AH 308; **Harz**: *Baḳarlar bir kişi ölüp yatur* NF 370-12; **Kıp**: *Ḳayda Kristus yatır, turdu ol öv üstünde* CC 62a-4; **Çağ**: *Öler sen yörgenip bir pāre oprak, yatur sen bolubab toprakda toprak* SibGT 87b-10; **Özb**: *U yerdä qançä äziz-ävliyålär yåtibdi*. (Orada birçok evliya yatar.) Qutlug Qån, 16.

5. “hapiste yatmak, hapse girmek” **Harz**: *Sözümni ḳabu ḳılur-mu-sen yā taḳı ebedī zindānda yatur-mu-sen?* NF 186-14; **Özb**: *Qani u sevikli äkä qayerdä, qaysi zindåndä yåtädi?!* (Hani o sevgili ağabey nerede, hangi zindanda yatar?!) Qutlug Qån, 154.

6. “yatmak, tembellik yapmak” **EAT**: *Yaġı yetdi düşmen irdi, ne yatursın ḳalḳġıl yigit* DK 192-9; **Özb**: *Üyidä ertä-keç bekår yåtib, Gulşånning tåpib kelgäninä qanåät qilär, faqat åş pişirib hävli süpürär édi*. (Evinde sabah akşam işsiz yatar, Gülşen’in getirdiklerine kanaat eder, ama yemek yapıp avluyu süpürdü.) Mehråbdän Çäyån, 106.

7. “benimsemek, razı olmak, kafasına yatmak” **Çağ**: *Bu şefā‘at aŋa şenā‘at körünüp vezīr sözi melikke yatmadı, sözige ma baḳmadı* SibGT 11a-6.

8. “hastalanmak, ayakta duramamak” **Özb**: *Sälim äkä qånsiräb därmånsizlänib yåtib qåldi*. (Salim ağabey kanı çekilip dermansızlaşarak hastalandı.) Mehråbdän Çäyån, 22.

9. “süreklilik ve şimdiki zaman bildirir” **Harz**: *Her ayna ol taḳı kelgüsi turur, anıŋ ḳarġışı bolġusı turur, tép çaḳıru yatur* NF 137-5; **Kıp**: *Ḳızarıp yatır* ‘kızarıyor, parlıyor’ CC 82a-4; **Özb**: *U yügürib bäräyåtib xançärini qinidän sugurdi*. (O, yürümeye devam ederken hançerini kınından çıkardı.) Yulduzli Tünlär, 39

Yat- en eski metinlerden itibaren yer alır, ‘bir yere yatmak, uzanmak’, ‘bir yerde yatmak, kalmak, gecelemek’ veya ‘daha uzun süreli bir yerde kalmak (hapis vb.)’ anlamlarında kullanılmış, anlam alanı tarih içinde genişlemiştir. ‘Yığılmak, serilmek’, ‘boş olmak, tembellik yapmak’, ‘kafasına yatmak, benimsemek’ gibi somut ve soyut anlamlarla kullanılmıştır. Yine ‘hastalanmak’ anlamında örtmece kullanım örneği sergiler. Kullanımın artmasıyla birlikte gramerleşmiş, süreklilik, devamlılık ve şimdiki zaman bildiren yardımcı fiil olarak kullanılmıştır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

285. Yay- (< Yaḍ-): 1. “yaymak, sermek” **E.Uyg**: *Yirlerde arıġlarda yayarlar* Maytr. 83-35; **Kar**: *Ol tonuġ künge yaḍtı*. (O, elbiseyi güneşe serdi.) DLT III 313, *Ewiŋke yaġutma uşaḳçı kişig / Bütün ilke yaḍġay körüp bilmişig* KB 1299; **Harz**: *Ġusl ḳıldı taḳı çıḳtı muṣallī yaydı ékki rek‘at namāz ḳıldı* NF 221-13, *yay-* İMüh 85A-5, *Ḳarındaşlar ara sözüm yaymaḳım* MM 401-4, *Yaydı töşekni* ME 71-6, *Bu sırnı yaysa bolmas* HŞ 647, *Hindustān iline yaydı* SK 53a-7; **Kıp**: *Yay-* ‘yaymak, açmak’ CC 80b-12, *yay-* TZ 282, *yay-* ‘yaymak, fereşe ve basaṭa’ Kİ (Özyetgin 732); **Çağ**: *Ay siniŋ cismiŋ cevāhir ḫalḳa yaydıŋ gevheri* ŞHD 30a-6, *yay-* ‘tabsit, neşr, işaa, bast, fürüş, nemdid, tefriş itmek, güşad eylemek ve pehn kerden, ilan ve ilam’ ŞSL 623, ўай- ‘rasprostranyat’, raspuskat’, rasstilat’’ (Fazılov I 464); **Özb**: *Yårmät tåpib bergän bir eski körpäçäni quruq yergä yåyib uyqugä ketdi*. (Yarmat, bulduğu eski bir döşeği kuru yere serip uykuya daldı.) Qutlug Qån, 9.

2. “dağıtmak, bol bol vermek” **Kar**: *Eger yaḍsa Taŋrı rūzini ḳullarıŋa küç ḳılġaylartı yer içinde* KT (Rylands) 42-27.

3. “yaymak, ifşa etmek” **Çağ**: *Bu seyl-i sirişkim barı ‘ālemġa yayadur* BD 86-5; **Özb**: *Miş-miş gäplärni yåymåq*. (Söylentileri yaymak.) ÖTİL I 255.

4. “açmak” **Özb**: *Båbur ikki qolini yåyib bärçä bek vä mulåzimlärini körsätdi*. (Babür, iki elini açarak bütün bey ve yardımcılarını gösterdi.) Yulduzli Tünlär, 212.

5. “duvara asmak” **Özb**: *Üyning devårigä güldår sozänälär yåygän*. (Evin duvarına çiçekli kilimler asmış.) Hojiyev, 297.

6. “ezmek, düzleştirmek” **Özb**: *Men ånämgä såmsä cildlärini yåyişib berdim*. (Ben, anneme samsanın katlarını ezip verdim.) Hojiyev, 297.

7. “kök salmak, nüfuz etmek” **Özb**: *Ärämizdä bu qorqunç hålätkä bähaqqi tüşünädirgän yaxşi ådämlär yoq, biläks buzguçi vä nizoçi unsurlar tåmär yåyib här zämån såddä xalqni hälåkät çuqurigä qaräb tårtädilär*. (Aramızda bu korkunç durumu anlayacak iyi insanlar yok, aksine yıkıcı ve bölücü unsurlar, kök salarak her zaman sıradan halkı felaket çukuruna çekiyorlar.) Ötkän Künlär, 8.

Clauson (1972: 893) fiilin yapısını **yā-* ile açıklar. Yay- *(< yā- ḍ-)* Eski Türkçe metinlerden itibaren görülür. ‘Yaymak, sermek, dağıtmak’ temel anlamındadır. Tarih içinde birbiriyle ilintili anlamlarla anlam alanı genişlemiştir. Özbekçede ‘yaymak’, ‘açmak’, ‘duvara asmak’, ezmek, düzleştirmek’ anlamında kullanılır, ayrıca ***tåmär yåy-*** ‘kök salmak’ deyimine kaynaklık etmiştir.

286. Yayıl- (<Yaḍıl-): 1. “yayılmak, dağılmak, serilmek” **E.Uyg**: *Ol eḍgü kü at tört buluŋ-da yaḍıltı* İKP VII; **Kar**: *Sü yaḍıltı*. (Asker dağıldı.) DLT III 77, *İki yüzlüg erke sözüg sözleme / Yaḍılġay sözüg sır açılġay yéme* KB 1298; **Harz**: *Bu kün dünyāda topuçaḳ aṭlar andın yayıldı* KE 140v-13, *Musulmanlıḳ‘ālamḳa yayıldı* NF 112-6, *Yayıldı sav* ME 133-3, *Yayıldı eḍgü atıŋ toldı āfāḳ yüzüŋ körgüge* HŞ 187; **Kıp**: *Kesertkiçe ḳan tammış, ḳara ulusġa yayılmış* CC 60b-15, *İy Teŋri seniŋ birle yayıldım taḳı seniŋ öze tevekkül ḳıldım* İM 295a-8, *Taŋ bile ṣubḥ bigi yayılġay bu sözni* GT 258-1; **EAT**: *Otuz iki dişden çıḳan bütün orduya yayıldı* DK 243-2; **Çağ**: *Çün cefā birle yayıldı atıŋız* LD 2605, *Açılıp ikki saçı yüzige yayılmışlar* BD 21-1, *Ḫalḳġa ḥükm ḳıldı, yeryüzige yayılıŋ tip* ŞT 67b-15, йайыл- ‘rasprostranyat’sya, razoytis’, rasstavlyat’’

(Fazılov I 464); **Özb**: *Qiliç zärbidän Xånzådä begimning båşidägi borki uçib ketdi-yu uzun såçläri yåyilib yelkäsigä tüşdi*. (Kılıç darbesinden Hanzade Hanım'ın başlığı uçtu ve uzun saçları dağılarak omzuna düştü.) Yulduzli Tünlär, 76.

2. "dağıtılmak, servis edilmek" **Özb**: *Åqşåm iftårdä yåyilgän täåmlär häzm bolib ulgurmägän dästurxån ätråfidälärning köpçiligi åç yuruşini oyläb özini mäcbur qilsä häm åvqat yeyişgä intilär édi*. (Akşam, iftarda dağıtılan yemekler henüz hazmedilmemiş, sofra etrafındakilerin çoğu, açlığı düşünmeye kendilerini mecbur hissetse de, yemek yemeye gayret ederdi.) Yulduzli Tünlär, 14.

3. "açılmak, açık hale gelmek" **Özb**: *Öz tizzäsi bilän stol ortäsidä yåyilib yåtgän gäzetägä qaräb, dedi*. (Diziyle masanın ortasında açılan gazeteye bakarak, dedi.) Keçä vä Kündüz, 136.

4. "rahat ve huzurlu hissetmek" **Özb**: *Uning yåş vä täråvätli tänidän häli såfligini saqlägän, yåyilmägän ruhidän nåråzilik färyådläri yüksälärdi*. (Onun genç ve taze bedeni, saflığını muhafaza etmiş, ancak huzursuz ruhundan memnuniyetsiz feryatlar yükselirdi.) Keçä vä Kündüz, 127.

Yay-'ın edilgeni olan yayıl- (< *yā-ḍ-ıl-*) 'yayılmak, dağılmak, serilmek' temel anlamındadır. Eski Uygur metinlerinden bugüne bilinmektedir. Tarihî metinlerde en çok halı, kilim vb. yere serilen şeyler için, asker, ordu vb. için dağılmak ve halk arasında şan, şöhret vb. için yayılmak gibi kullanımlarla görülmüştür. Özbekçede *yåyil-* 'yayılmak' anlamının dışında, 'açılmak', 'dağıtılmak, servis edilmek' ve 'rahat ve huzurlu hissetmek' gibi fizikî ve mecâzî anlamlarla bilinir. Ayrıca ***kün yåyildi*** 'güneş yükseldi, hava açıldı' kullanımı vardır. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

287. Yaz-: (I) 1. "çözmek, açmak, açılmak" **Kar**: *Ol tügün çözdü.* (O, düğümü çözdü.) DLT III 59, *Ḳayu baġḳa tegse suw eksümedin / Çéçek yazlur anda tümen tü yıḍın* KB 1808; **Harz**: *Zelīḫā anı körüp tīz ton baġın yazar tép söwünmişdin ew törinde but bar erdi* KE 82v-21; **Kıp**: *Yaz-* 'dolaşık bir şeyi çözmek' CC 56a-6; **Çağ**: *Niçe kim mülā'abet bisāṭını yazdı* SibGT 2b-10, *Ḫamīr ḳıldurdı ve özi ḳolı birlen yazıp ḳazanġa saldı* ŞT 90b-8, йаз- 'rasstilat', prostirat'' (Fazılov I 461); **Özb**: *Duå qilgän käbi, qol yåzib, bäländ qiçqirdi*. (Dua eder gibi el açıp, yüksek sesle haykırdı.) Qutlug Qån, 184.

2. “el uzatmak” **Kar**: *Eger yazsa sen maŋa elgiŋni öldürmek üçün méni* KT (Rylands) 5-28.

3. “döşemek, yaymak, sermek” **Kar**: *Kim indrür yaġmurnı nevmīd bolmışlarında kiḍin yazar raḥmetini* KT (Rylands) 42-28; **Harz**: *Bir kiçik ḳanadın yazdı* KE 61r-8; **Özb**: *Änvär tahårätlänib üstidägi toyini yergä yåzdi.* (Enver, abdest alıp üstündeki kıyafeti yere serdi.) Mehråbdän Çäyån, 146.

4. “çekmek, dağıtmak” **Çağ**: *Levḥ yüzüŋde ‘acebdür bu yazılġan ikki ya / kim nitip yazıp bu ya ġamzeŋni peykān eylediŋ* ŞHD 86b-8.

5. “dert, elem vb. dağıtmak, geride bırakmak” **Özb**: *Üç-tört kün äylänib könglimni yåzib keläy*. (Üç dört gün dolaşıp, kederimi dağıtıp geleyim.) Keçä vä Kündüz, 113.

Yaz- temelde ‘bağlı, dolaşık bir şeyi çözmek, açmak’ anlamında, ‘yaymak, sermek’ gibi genişletilmiş anlamlarla, yay- (< *yaḍ-*) ve yas- fiilleriyle yakındır (Clauson, 1972: 983). Tarih içinde birbiriyle ilintili ‘çekmek, dağıtmak’ gibi anlamlarla genişlemiştir. Türkiye Türkçesinde, bugün bu anlamdaki *yaz-* kullanılmamaktadır. Yalnızca *yazı* ‘ova’ ve *yazma* ‘başörtüsü’ kelimelerinde saklanmıştır (Tekin, 2001: 70). Özbekçede *yåz-*, ‘açmak’, ‘yaymak, sermek’ anlamlarının yanında ‘dert, elem dağıtmak’ mecaz anlamıyla kullanılmaktadır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

288. Yaz-: (II) 1. “hata etmek, yanılmak” **E.Uyg**: *Burḳanlarḳa yazmış yaŋılmış tınlıġlar* Maytr. 80-50, *Erke yaztım yaŋıltım erser közüŋüz ança eŋ bolzun* İKP A-1; **Kar**: *Ol sözinde yazdı*. (O, sözünde yanıldı.) DLT III 59, *İlig aydı uḳtum köni sözlediŋ / Kereki bu erdi bilig yazmadıŋ* KB 2175; **Harz**: *Yaz-* ‘yanlış yapmak’ İMüh 86A-1; **Kıp**: *Urdım da yazdım ‘attım fakat vuramadım, ıskaladım’* CC 57a-21, *Ḳul yazıp yazuḳ ḳılıp uftanur* GT 8-11, *yaz-* ‘hata etmek, yoldan çıkmak’ RS 191c-3, *yaz-* ‘ıskalamak, vuramamak’ KK 38b-13; **Çağ**: *Bilmen ki tapuġuŋda ni yazdım ni yaŋıldım* LD 2356, *Aytḳıl ki ni yazdım ni yaŋıldım* BD 459; **Özb**: *Äziz Muhiddin Cäbbåroviçning åzib-yåzib bir näsihät qilgändäy äytgän oşä sözlärini eslädi-yu, köngli hicil tårtdi*. (Aziz Muhiddin Cabbarovçi’nin hata ettiği için nasihat etmiş gibi söylediği o sözleri hatırlayınca, mahcup oldu.) Girdåb, 74.

2. “günah işlemek” **Kar**: *Ne yazdı ajunḳa bu saḥib hüner* AH 445; **Harz:** *Mevlī ‘azze ve cellege yazdım meni ḳınadı* KE 145r-2, *Yazdı ḥaremde* ME 11-4, *Né yazdım tapġında kim élgidin* HŞ 2271; **Çağ**: йаз- ‘oşibat’sya, provinit’sya, promahivat’sya’ (Fazılov I 460).

3. “yaklaşma bildiren tasviri fiil” **Kar**: *Bütünlükin belgürtü yazdı anı* KT (Rylands) 28-10; **Harz**: *Usı entikti yıḳlu yazdı töndi özin* HŞ 3273; **Çağ**: *Bu kün bu suda nege öle yazdıŋ*? SibGT 39b-4, *Öle yazdım bil ki ḳāḍī yār firāḳı serdidin* ŞHD 88b-13; **Özb**: *On beş künning içidä Mahdumning mehmånxånäsi räsmiy bir mähkämägä äylänäyåzdi*. (On beş gün içinde Mahdum’un misafirhanesi, neredeyse resmî bir mahkemeye dönüştü.) Mehråbdän Çäyån, 49.

Clauson (1972: 983) *yaz-* (< *yāz-*) için anlamının temelde ‘hata etmek, yanılmak’ olduğunu, ‘yolunu şaşırmak, yoldan çıkmak’ anlamında da kullanıldığını, *āz-* fiili ile sinonim olduğunu, metinlerde sıklıkla *yaŋıl-* ile ikileme oluşturduklarını belirtir. Eski Uygurca metinlerinden itibaren *yaz-* görülür. Tarihî lehçelerde ‘günah işlemek’ anlamında da kullanılmıştır. Talat Tekin (1997: 68) ‘yazı yazmak’ anlamındaki *yaz-* ile ilişkisini fonetik ve semantik olarak zor kurulacağını, ‘hata etmek’ anlamındaki *yāz-* fiilinin ünlüsün uzun olduğunu belirtir. Özbekçede *yåz-* ‘hata yapmak’ anlamında sınırlı örneklerle karşılaşılmıştır. ‘Günah işlemek’ anlamına ise bulunmamaktadır. Dolayısıyla, fiilin geçmişten bugüne anlam alanı daralmıştır.

289. Yaz-: (III) 1. “(Oğuzca) yazı yazmak, çizmek” **Kar**: *Ol bitig yazdı*. (O, kitap yazdı.) DLT III 59; **Harz**: *Üküş yıġladı devāt ḳalem alıp ḫat yazdı Mıṣr melikige* KE 99r-9, *Kitābnı uş anda yaza* HŞ 4690, *Üç ḫat yazılmış erdi* SK 53a-11; **EAT**: *Ḳādir senüŋ alnuŋa ḳara yazsun çoban didi* DK 48-6; **Kıp**: *Yazar-mén* Lat. *scribo,* Far. *mēnuwīsäm*’ CC 25b-22, *Varaḳa tapup oḳuttı yazıp turur* GT 71-7, *yaz-* KK 79a-5, *yaz-* ‘yazı yamak, ketebe’ Kİ (Özyetgin 734), *Yazġıl levḥ-i maḥfūz öze tip* İM 491a-3, *yaz-* TZ 282; **Çağ**: *Kim ezel küyinde yazmışdur bu türlüg taḳrīrin* ŞHD 117a-3, *İrniŋ ṣıfatın ḳayda ki yazdım varaḳ içre* LD 1788, *Nämeler yazdım ıżṭırāb bile* BD 127-11, *yaz-* yapmak, dürüstlemek, bast itmek, tahrir, kitabet, kayd, zabt-ı defter itmek, imla bilmek, tecrid, nüvisende’ ŞSL 602, йаз- ‘pisat’, napisat’’ (Fazılov I 461); **Özb**: *Änvär cävåb*

beriş ornigä qalämini qåräläb yåzdi. (Enver, cevap vermek yerine, kalemiyle karalayıp yazdı.) Mehråbdän Çäyån, 55.

2. "yeni bir eser yazmak, icad etmek" **Özb**: *Sämärädår paxtä nävläri häqqidä kitåb yåzib berişimizni soräb, iltimas qilyåpti*. (Verimli pamuk türleri hakkında bir kitap yazmamızı rica ediyor.) Girdåb, 245.

Yaz- için *DLT*'de Oğuzca kaydı düşülmüştür. Moğolca, Çuvaşça ve Yakutçada varyantlarının görülmesi geçmişinin çok daha eski devirlere uzandığını göstermektedir. Mo. *ǯiru-* < **ǯīr-ū-* 'çizmek', Kal. *zur-* ay. (> Yak. **ǯuru-* > *suru-* 'yazmak'), Ma. *niru-* 'çizmek', Çuv. *śi̱r-* < **ǯīr-* 'yazmak', Mac. *ir-* < Ö.Tk. **yīr* 'yazmak' (Poppe, 1994: 177). Taranan metinlerde Karahanlı döneminden itibaren görülür. Yazıtlar ve Eski Uygur döneminde 'yazmak' anlamında *biti-* kullanılmaktadır (bkz. *biti-* mad.). Şinasi Tekin (2001: 63, 65) Kaşgarlı Mahmut tarafından henüz yazı dili olmayan Oğuzca olarak kaydedilmiş olması ve Eski Türklerin *yaz-* fiilini bilmeyip, yazı yazmak için *biti-* fiilini kullanmalarından bahseder. Bu bağlamda, 'günah işlemek' anlamındaki *yaz-* fiiline, Oğuzlar tarafından İslamiyetle birlikte 'günahların kaydedilmesi' durumundan 'yazı yazmak' anlamının da eklenmiş olabileceğini iddia eder. Talat Tekin ise (1997: 68), 'günah işlemek' anlamındaki *yāz-*'ın ünlüsünün uzun olduğunu Türkmenceden örnek vererek gösterir. 'Yazı yazmak' anlamındaki *yaz-*'ın ise ünlüsünün kısa olduğunu ve varyantlarının Altay ve çevre dillerdeki varlığını göstererek, birbirinden farklı iki fiilin bulunduğunu savunur. Tarihî lehçelerde ve Özbekçede *yaz-* yaygın kullanılmıştır. Özbekçede 'yazmak' anlamının dışında, 'yeni bir eser yazmak, icâd etmek' anlamında kullanılır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

290. Yé-: 1. "yemek yemek" **E.Uyg**: *Bir ḳarı öküzüg bilin biçe ḳumursġa yimiş* IB 37, *Aşın içgüsin yidimiz* Maytr. 62-4; **Kar**: *Er aş yédi*. (Adam yemek yedi.) DLT III 67, *Tapındı kéçe taŋda tepremedi / Tünin yattı yatġaḳ aş anda yédi* KB 1606, *Yéyürler boḍunnuġ māllarını bāṭıl birle* KT (Rylands) 47-12; **Harz**: *Kéçe kelip meniŋ aşlıḳımnı yép turur* KE 135r-16, *Bizler ta'ām yeyür-biz* NF 257-6, *Otladı yılḳılar 'alaf yédi kölük* ME 137-5, *ye-* 'yemek yemek' İMüh 87A-7, *Yegil içkil velīkin saḳla tédi* HŞ 4332; **Kıp**: *İçer, yér inine kirer* CC 60b-7, *yé-* '(bir şey) yemek' RS 186a-16, *yi-* KK 15a-4, *Velakin öte tişik bolmaġay boġun-nıŋ içinde yimiş bol-ġay* MG 81b-5, *ye-/yi-* 'yemek, ekele' Kİ

(Özyetgin 736); **Çağ**: *Niçe bağrımnıŋ kebābın yeyim ol ḥasret bile* ŞHD 79a-6, *ney-şekerni bend bend itip yigeyler ḫam ḫam* LD 1163, *Yiben tuznı iyler nemek-dāngа ḳaṣd* BD 558-26, *yé-* Abuş 1041, *yi-* 'ekl, tenāvül, istihlāk itmek' ŞSL 648, *Ḳımız içip barça ḫalḳ aş yegendin soŋ Köl İrki ayttı* ŞT 87b-4; **Özb**: *Häli qårnimiz åç édi, ziyåfätgä bärib köp yedik, köp içdik*. (Çok geçmeden karnımız acıktı, ziyafete gittik, çok yedik, çok içtik.) Qutlug Qån, 89.

2. "harcamak, tüketmek" **Kar**: *Büte boldı munda tiriglik yédim / Üd üdlek ıdıp nefs butını sıdım* KB 3635; **Kıp**: *'İlm dīn beslemek üçün durur dünye yimek üçün degül* GT 321-3; **Çağ**: *Sa'ādet ṣāḥibi devlet ḳarīni kiyer yeyür elindeki barını* SibGT 95b-9, ĭə- 'est', potreblyat'' (Fazılov I 513); **Özb**: *Zäynäbning åtäsi qalin pulini yeb qoygäni üçün endi Zäynäbni häligi yigitning ukäsigä qizni saqlär édi*. (Zeynep'in babası çeyiz parasını harcadığı için, şimdi Zeynep'i, sözü geçen gencin küçük kardeşi için, düşünüyordu.) Qutlug Qån, 167.

3. "pişmanlık duymak" **Harz**: *Nedāmet yép peşīmān bolsalar yazuḳları yarlıḳanur* KE 127r-16; *Şaḳīḳ andaġ ayġanına nadāmat yédi taḳı müteḥayyir bolup ḳaldı* NF 434-13, *Közindin endi yaş, ḳatıġ ökünç yédi anıŋ üze* ME 170-5; **Kıp**: *Köp zaḥmet-ler çekip nedāmet yigey-sen* GT 284-3.

4. "kaygılanmak, cefa çekmek, gam yemek" **Harz**: *Ḳaḍġu yemeŋ Muḥammed tirig turur* KE 223v-16, *Kim kim öz dīniniŋ ḳaḍġusın yese tamuġdın ḫalāṣ boldı* NF 200-14, *Ḳaḍġudı, dirīg yédi anıŋ üze* ME 175-2, *Niçe bu dünye ḳaḍġusın yeyürsen ata öltürgüçini dōst téyürsen* HŞ 1958; **Kıp**: *Sen saḳınma kim yigey-men ḳayġu* GT 112-6; **Çağ**: *Özüŋni şād tutḳıl ġam yime dünyā üçün zinhār* BD 28-4.

5. "ekmeğini kazanmak, geçimini sağlamak" **Çağ**: *İş ḳılıp yeseŋ taḳı Ḫudayḳa şükr etseŋ eḍgürek dép* SibGT 33b-3; **Özb**: *Hämmä öz işidä här kim öz rizqini tärib yeb turädi*. (Herkes kendi işinde, herkes kendi rızkını yiyor.) Qutlug Qån, 140.

6. "yaralanmak, darbe almak" **Özb**: *Fåzil Tärxån boynidän qiliç yeb, åtdän yiqlib tüşdi*. (Fazıl Tarhan, boynundan kılıç darbesi alarak attan düştü.) Yulduzli Tünlär, 121.

Ye-, temelde 'yemek, bir şeyler yemek' anlamındadır. Tarih içinde mecaz anlamlarla genişlemiştir. 'Yemek' anlamıyla bağlantılı olarak, 'kazanmak, elde etmek' mecaz anlamını kazanmıştır. Ayrıca nedamet, peşiman, kaygı, gam vb. gibi duygu

bildiren isimlerden sonra gelerek, ‘duymak, çekmek, hissetmek’ anlamlarında kullanılmıştır. Özbekçede ‘yemek’, ‘kazanmak’ anlamı dışında, ‘yaralamak, darbe almak’ ve ***iç-etini ye-*** ‘içi içini yemek’, ***sovuq ye-*** ‘soğuk almak’, ***esini ye-*** ‘aklını kaybetmek’, ***gäm ye-*** ‘gam yemek, üzülmek’, ***kältäk ye-*** ‘dayak yemek’, ***qulåq-miyäsini ye-*** ‘başının etini yemek’, ***yegäni åldidä, yemägäni ketidä*** ‘yediği önünde yemediği ardında’ vb. deyimlere kaynaklık etmiştir.

291. **Yél-**: 1. “koşmak, hızla ilerlemek, hareket etmek” **OY**: *Küün yeme tün yeme yelü bardımız* T K27; **Kar**: *Atlıġ yeldi*. (Atlı koştu.) DLT III 64; **Harz**: *Taş yorġa at teg yélip İbrāhīmḳa kelür erdi* KE 52v-17, *Bir ḥabeşī ḳul teweke münüp yelip kele turur* NF 133-7, *Belā ḳaḍġu birle yélürken sınar* MM 373-3, *Ol yél birle yéldi* HŞ 859; **EAT**: *Yel-* ‘koşmak, şitap etmek, acele yürümek, esmek’ TS VI 4505; **Kıp**: *Yilgey avvalḳı üçünde şavtlarnıŋ taḳı yürigey ḳalġanında arḳunlıḳ birle* İM 308b-4; **Çağ**: *Köŋlige ot yaḳılıp közidin su aḳıp topraḳ üze yéle başladı* SibGT 42b-3, *Leb-teşne besī yildim tün kün yolıda tınmay* ŞHD 138b-8, *yil-* ‘istical itmek, süratle hareket etmek, koşmak, devīden’ ŞSL 647; **Özb**: *Ungä yetib yüriş üçün Sultånäli vä yäsåvullär yelib bårdilär*. (Ona yetişmek için Sultanali ve muhafızları koşup gittiler.) Mehråbdän Çäyån, 126.

2. “esmek” **Çağ**: *vaşlıŋnı tilep niçe ṣabā dik yileyin* BD 203; **Özb**: *Şiddätlä yelgän şämål doppisini uçirdi*. (Şiddetle esen rüzgâr düppisini uçurdu.) Hojiyev, 292

Yél- Yazıtlar dönemi metinlerinden itibaren kaydedilmiştir. Metinlerde genellikle ‘at için koşturmak, koşmak’ ve ‘acele gitmek, hızlı yürümek’ anlamlarında kullanılmıştır. ‘Yel, rüzgâr, esinti’ ile sesteş ve kökteştir. Orta dönemden sonra ‘esmek’ anlamıyla genişlemiştir. Özbekçede *yel-* ‘koşmak, acele gitmek’ ve ‘esmek’ anlamıyla bilinir. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

292. Yemür-: 1. “(ağaç) kesmek, koparmak” **Kar**: *Bu suw ol yıġaçıġ yemürgen*. (Bu su, o ağacı, daima sökendir.) DLT III 54.

2. “yıkmak, kırmak, parçalamak” **Harz**: *Yamurdı ewlerni iglü ḳarıtdı aŋa Taŋrı* ME 89-3; **Kıp**: *Yümür-* ‘saldırmak, bozmak, ‘adā’ Kİ (Özyetgin 758); **Çağ**: *Yimrül-* ‘yıkılmak, çökmek’ BD 81-5; *Yimür-* ‘indiham, tahrib, viran eylemek’ ŞSL 648.

3. “çiğnemek, ezmek” **Harz**: *Sevünmekdin éli küçlendi ḳayra kese başladı tağnı yémüre yémüre* HŞ 2682; **Özb**: *Bu xarsänd tåşlärni yemirib, bu metin devårdän tuynuk åçib bolmäs*. (Bu kaya taşlarını parçalayıp, bu sağlam duvardan delik açmak olmaz.) Ulugbek Xazinäsi, 259.

4. “yok etmek, tarumar etmek” **Özb**: *Düşmänni täg-tåmiri bilän yemirmåq.* (Düşmanı kökünden kazımak.) Hojiyev, 292.

5. “tüketmek, berbat etmek” **Özb**: *Gäm umrini yemirdi*. (Gam ömrünü tüketti.) Hojiyev, 292.

Yemür- bir şey yerken yapılan kesmek, koparmak, parçalamak, ezmek, çiğnemek gibi hareketlerden dolayı, semantik bağlamda *ye-* fiili ile ilgili olabilir. Tarih içinde birbiriyle ilintili anlamlarla anlam alanı genişlemiştir. Örneğine nadir rastlanan *yemir-* Özbekçede, ‘ezmek, kırmak, parçalamak’ anlamının yanında, ‘yok etmek’ ve ‘tüketmek, berbat etmek’ gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

293. Yenç- : 1. “ezmek, çiğnemek, dövmek” **Kar**: *Ol ḳağunuġ yençdi.* (O, kavunu yere vurdu ve ayağıyla ezdi.) DLT III 435, *Neçe kür kögüzlüg küwenür erig / Ölüm yençti kögsin saçıttı közin* KB 4845; **Harz**: *Bu taġ tepeŋizge tüşer ḳamuġıŋızını yançar* KE 119v-11, *Yançdı başlarnı yıpar sürtdi aŋa, bulġadı anı yıpar birle* ME 70-1, *Meni yançıp, meniŋ suwımnı sıḳıp iẕişke alıp berge yörise ot ziyān ḳılmaz* SK 70b-5; **Kıp**: *Yılan başın düşmen ili bilen yençkil* GT 329-13; **Çağ**: *Yanc-* ‘yencelmek, örselmek, sıkışmak, ezilmek’ Abuş 1037, *yanç-* ‘döğmek, ufaltmak, rīze, nerm itmek’ ŞSL 618; **Özb**: *Qaytib çämängä kirsä bir sigir gülni båsib, yänçib otläb yurgän émiş*. (Tekrar bahçeye girdiğinde, bir inek, çiçeği ezerek otlamaya devam ediyormuş.) Ötkän Künlär, 204.

2. “boyun eğdirmek, ezmek, yenmek” **Kar**: *Yağı boynı yençmek tiler erse sen / Ḳulaḳ köz kerek saḳ ḳılıp tursa sen* KB 2025; **Özb**: *Biz hämmä borilärni, hämmä qånxorlärni, zålimlärni yänçib täşläymiz.* (Biz, bütün kurtları, bütün kan içicileri, zâlimleri ezeriz.) Qutlug Qån, 185.

3. “kesmek, saplamak” **Harz**: *Mūsī̄ ḳavmi ḳamuġ yençe yençe öltürdiler* KE 28v-16.

4. “yok etmek, kırmak” **Özb**: *Ur zålimni tårt bu yåqqa yänçämiz uni!* (Vur zâlime, çek bu tarafa yok edeceğiz onu!) Qutlug Qån, 188.

Yenç- Karahanlı metinlerinden itibaren görülür. Temelde ‘ezmek, yere vurmak, çarpmak’ anlamındadır. Tarihî dönemlerde ‘kesmek, saplamak’ fizikî anlamında ve ‘boyun eğmek, ezmek’ mecaz anlamında kullanılmıştır. Özbekçede *yänç*-, ‘ezmek, dövmek’ dışında, ‘yenmek’, ‘yok etmek’ anlamında kullanılır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

294. Yét-: 1. “yetişmek, erişmek, ulaşmak” **Kar**: *Ol meni yétti*. (O, bana ulaştı.) DLT II 314, *Üdinde keçürse bu beglig işin / Anı yetse bolmaz ederse ḳuşın* KB 2094, *Ḳayda kim bolsa sizler yeter sizlerke ölüm* KT (Rylands) 4-78; **Harz**: *Ḳıyāmet yetti, murdār ḫor boldı* KE 55r-13, *Ol yerke yettiler kim atasınġa ḳuşdın yeti ḳata su’āl ḳılmış erdi* NF 287-17, *yet*- ‘iletmek, ulaştırmak’ İMüh 88A-9, *Toḳsan yaşḳa yetti* ME 83-5, *Ḳaytıp yolunca yetermen tése bolmaz kişi yurtında* HŞ 3523; **Kıp**: *Ḳurban barça andan ḳaldı, töreniŋ tügeli yétti* CC 70b-14, *Yittiler özge velāyet-ke kitip taptı erdemli kişi* GT 279-3; **Çağ**: *Ay köŋül cehd eyle kim yitsün felekke tozlarıŋ* ŞHD 84a-2, *Ança çaġlıḳ bu teraḳḳīġa yiter* BD 55, *yet*- ‘yetmek, yetişmek’ Abuş 1042, *yit*- ‘kafi, vafi olmak, vasl-ı hadd olmak, ve nümayiş atı yedemek, çekip götürmek’ ŞSL 640, *biziŋ bu oġlımız bir yaşıġa yetdi* ŞT 70b-7, йет- ‘dostigat’, dobirat’sya, hvatat’’ (Fazılov I 518); **Özb**: *Qiz horgin, pärişån håldä üyigä yetdi*. (Kız yorgun ve perişan halde evine ulaştı.) Qutlug Qån, 92.

2. “yeterli olmak, kâfi olmak” **E.Uyg**: *Küçümüz yitmeser künte ḳuvraġda kigürüp* Maytr. 94-14; **Kar**: *Munu sözledim söz eşitti özüŋ / Yete baḳsa köŋlüŋ açılġa közüŋ* KB 5392; **Harz**: *Ey Rāḥīl oġlı, yalġan tüş aytmışıŋ yetmes mü taḳı boynumızġa miner mü-sen* KE 69v-7, *Yā Muḥammed ümmetiŋ yaraġı yetmegey tün kün içinde ellig namāz ḳılmaḳḳa* NF 58-13, *Vacib bolmasa iş farīża yéter* MM 117-3, *Küçüŋ yetmişinçe munda eḍgü tiril* HŞ 1068; **Kıp**: *Dünye yétmez barça aŋa kim layıḥ bolġay utrusına* CC 74a-10, *Yiter ḳısḳa ḳıl imdi ḥīle-den il kisildi* GT 271-11, *yet*- ‘yetmek, yeterli olmak; ulaşmak, erişmek, kefā ve edreke’ Kİ (Özyetgin 737); **Çağ**: *Toprāḳ kibi boldum işikide / Dünyāda yiter bu ḳadr u cāhım* LD 1135, *Munça maḥal intiẓār yitmes mü idi* BD 219;

Özb: *Faqir bu cänåbgä küçim yetgäniçä yårdäm beräy*! (Bu fakir beyefendiye, gücüm yetene kadar yardım edeyim!) Yulduzli Tünlär, 192.

3. "yedeğinde götürmek" **Kar**: *Ol at yetti*. (O, atı yedeğinde götürdü.) DLT II 314; **Kıp**: *Ḳaçan kim sürülmes bolsa ol vaḳt anı yitip iletkey* İM 343a-6, *yet-* 'yedeğine almak, sevketmek, erişmek' TZ 285.

4. "olgunlaşmak, büyümek" **Harz**: *Boyġa yetti oġlan* ME 44-2; **EAT**: *Anuŋ kibinüŋ ḫanum bebekleri yetmesün, ocaġuŋa bunçılayın 'avrat gelmesün* DK 8-5.

5. "fiil (i) b + *yet-* yapısında eylemin tamamlandığını bildirir" **Özb**: Ålti ming qoşini uni qutqariş üçün tåg åşib yetib kelibdi. (Altı bin askeri birlik, onu kurtarmak için dağları aşıp gelmiş.) Yulduzli Tünlär, 98.

Yét- ilk metinlerden itibaren 'yetişmek, ulaşmak (geçişli)' ve 'yeterli olmak (geçişsiz)' anlamlarında görülür. Tarihî lehçelerde 'yedeğinde götürmek' ve 'olgunlaşmak, büyümek' anlamlarında kullanılmıştır. Özbekçede *yet-* 'ulaşmak, yetişmek' ve 'yeterli gelmek, kâfi olmak' anlamlarıyla kullanılmış, fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir. Ayrıca ***båşi kökkä yetmåq*** 'başı göğe ermek, amacına ulaşmak', ***åġzi qulåġigä yetmåq*** 'ağzı kulaklarına varmak, çok sevinmek', ***piçåq suyäkkä yetmåq*** 'bıçak kemiğe dayanmak', ***qoli yetmåq*** 'imkânı olmak' gibi deyimlere kaynaklık etmiştir.

295. Yıġ-: 1. "toplamak, yığmak, biriktirmek" **E.Uyg**: *Yıġ-* 'yığmak, toplamak, kazanmak' EUTS 294, *Tıtsı ḳuvraḳ yıġdımız ödsüz erksiz boşġuttumuz* Maytr**.** 69-9, *Küü kelig edremin yıġa yarlıḳatuḳta ötrü ol estup ikileyü yana yirke batıp közünmez boltı* AYÇağatay 644-15; **Kar**: *Ol tarıġ yıġdı*. (O, buğday topladı.) DLT III 60, *Yigitlik negü yıgdı erse maŋa / Ḳarılıḳ ḳalıp aldı kelgey saŋa* KB 372; **Harz**: *Bir kimerse kökdin iner Mıṣr ḫalḳını mālları birle yıġar* KE 89v-12, *Ḫalāyıḳnı yıġmış taḳı taş kötrürler* NF 149-16, *Yıġdı mālnı* ME 153-8, *Eger yıġsaŋ bu dünye genc ü mālın ḳalur* HŞ 1934; **Kıp**: *Biri dağı ol ḳadar māl yıġdı* GT 162-12, *yı-* 'bir yere toplamak, yığmak' CC 63b-4, *yıġ-* TZ 285, *yıġ-* 'toplamak, cema'a' Kİ (Özyetgin 739); **Çağ**: *Hünersiz kişige miḫnet yaġar ve éşikdin éşikke luḳme yıġar* SibGT 93b-3, *Yüzde birni kim yıġayın neylesün bu at üçün* ŞHD 187b-2, *Körkiniŋ bāġında yıġmış mehveşim gül ḫırmeni* LD 860, *Zülfüŋ çirigini yıġ ki cem'i / Bu fitnedin asru ḳozġalıptur* BD 31-4, *yıġ-* 'toplamak, devşirmek' Abuş

1042, *yıġ-* ‘teraküm ittirmek, biriktirmek, behem-āverden’ ŞSL 644, *Ol ikki sunıŋ arasında bir niçe kün turup ḳaçġan leşkeriniŋ aldın artın yıġdı* ŞT 73b-3, йығ- ‘sorıvat’, sderjivat, uderjivat’’ (Fazılov I 533); **Özb**: *Öz üyigä mäktäb åçdi, mähälläddän beş-ontä bålä yigdi vä yeng şimärib mäktäbdårliqqa båşlädi*. (Kendi evine mektep açtı, mahalleden beş on tane çocuk topladı ve kolları sıvayarak mektep işine başladı.) Mehråbdän Çäyån, 4.

2. “hayal, akıl, güç vb. için toplamak” **Özb**: *-Esingizni yiging, pådşåh Båbur mirza huzuridäsiz! Şåh İsmåil şu häzrät tufäyli sizni åzåd qildi!* (-Aklınızı toplayın, padişah Babür Mirza huzurundasınız! Şah İsmail, bu hazret sayesinde sizi azat etti.) Yulduzli Tünlär, 204.

3. “bir işi, faaliyeti bekletmek, durdurmak” **Özb**: *Şåqir åtä işni yigib közåynägini ålib qoydi*. (Şakir baba işi durdurdu ve gözlüğünü çıkardı.) Qutlug Qån, 146.

Yıġ- temelde ‘toplamak, biriktirmek, biraraya getirmek’ anlamındadır. *Yıġ-* Eski Uygur metinlerinden itibaren görülür. Özbekçede, bu anlamın yanı sıra, ‘akıl, güç toplamak’ mecaz anlamında ve ‘bir işi, faaliyeti bekletmek, durdurmak’ anlamında da kullanılmaktadır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

296. Yıḳıl-: 1. “yıkılmak, devrilmek, düşmek” **Kar**: *Tam yıḳıldı.* (Duvar yıkıldı.) DLT III 82, *Boḍu n közi tegse tapuġḳa ḳalı / Buzuldı bu tapġun yıḳıldı ulı* KB 3918; **Harz**: *Fir‘avn ḳorḳup taḫtından arḳan yıḳıldı, tepesi ḳuyı aḍaḳı yoḳaru boldı* KE 111r-14, *Ne iş erdi kim bēhūş bolduŋuz taḳı yıḳıldıŋız* NF 249-10, *Yıḳıldı dam, bozuldı tam* ME 187-6, *yıḳıl-* İMüh 90A-9, *Birin birin yérinde oḳ yıḳıldı* HŞ 1624; **Kıp**: *Ovdarı yıḫıldım* Alm. *ich vil cu rucke* CC 57a-14, *Kördiler yıḳıla tura kiter idi bir kimerse* GT 51-6, *Yıḳılsa tersālar mescidi taḳı iski yaḳ iwler ḳaytarġaylar anı* İM 436a-7, *Seniŋ birle atıŋ arasında yıḳılır* MG 56b-5, *yıḳıl-* KK 38b-4; **Çağ**: *Uzun zülf-i perīşāndın bu tün taŋı yıḳılıptur* ŞHD 20a-3, *Abraşını yildürüp yitkeç yıḳıldım dostlar* BD 55-5, *Atdın yıḳılıp yanbaş süngeki sındı taḳ andın öldi* ŞT 80b-4, йықыл- ‘padat’, rastyanut’sya’ (Fazılov I 532); **Özb**: *Zebi ‘åh’ deb qiçqirdi-dä, ånäsining quçåġigä yiqildi*. (Zebi ‘ah’ diye bağırdı ve anasının kucağına yıkıldı.) Keçä vä Kündüz, 111.

2. “çökmek, göçmek, yok olmak” **EAT**: *Yıḳılsun Oġuz illeri, maŋa yarar ḳız bulımadım* DK 172-1; **Çağ**: *Ḳayu tamī kim yoluḳsa bir yırġasa yıḳılır érdi* SibGT 99b-6; **Özb**: *Pådşå hükümäti yiqildi*. (Padişah hükümeti yıkıldı.) ÖTİL I 350.

3. “inmek” **Çağ**: *Firḳat atındın yıḳıldım yār kildi sorġalı / Ay Şibānī yār derdiŋe devā ḳıldı yana* ŞHD 149a- 7.

4. “yönelmek, meyletmek” **Çağ**: *Kördüm kim anlardın köŋli ḥaḳ tarafige yıḳılmas taḳı nefesimni otı, öl otunġa yaḳılmas* SibGT 40a-7.

5. “güreşte yenilmek” **Özb**: *Mähmudxånning sävolidä ‘yiqilgän küräşgä toymäydi, çämäsi-dä!’ degän kinåyäli mä’nå bår édi*. (Mahmud hanın sorusunda ‘yenilen güreşe doymaz, sanki’, diye kinayeli bir mânâ vardı.) Yulduzli Tünlär, 145.

6. “sınavdan kötü not almak, başarısız olmak, kalmak” **Özb**: *Student fälsäfädän yiqildi*. (Öğrenci felsefeden kaldı.) ÖTİL I 350.

Yıḳ-‘ın edilgen hali *yıḳıl*-, temelde ‘yere düşmek, devrilmek’ anlamından tarih içinde ‘çökmek, göçmek’, ‘inmek’ ve ‘yönelmek, meyletmek’ gibi birbiriyle bağlantılı anlamlarla genişlemiştir. Özbekçede *yiqil*- ‘düşmek’, ‘çökmek’ anlamının yanında ‘güreşte yenilmek’ ve ‘sınavdan kötü not almak, kalmak’ anlamlarıyla kullanılmaktadır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

297. Yoḳaḍ-: 1. “yok olmak, helâk etmek, kaybolmak, yitmek” **OY**: *Türük bodun ölüreyin uruġsıratayın tir ermiş yoḳaḍu barır ermiş* KT D10; **E.Uyg**: *Yokaḍ*- ‘yok etmek, ölmek, kaybolmak’ EUTS 301, *Köni nomlar, kirtü yorüġler yitlinür yoḳaḍur* AYÖlmez 198-9; **Kar**: *Yalŋuḳ oġlı yoḳaḍur eḍgü atı ḳalır*. (Âdemoğlu yok olur, iyi adı kalır.) DLT III 384, *Bu iki bile er yoḳaḍur küçün / Muŋar kim bulun bolsa emger öçün* KB 6162, *Yoḳatur mu sen anıŋ birle kim ḳıldı uḳuşsuzlar*? KT (Rylands) 7-155; **Harz**: *Yaġın birle yoḳatdı Taŋrı anlarnı* ME 15-6, *Tegme başı tewe yaŋlıġ ḳuzruġı birle yoḳatur erdi ve taşlarnı ve yıġaçlarnı sınar erdi* SK 35a-10, *Niçe ḳatre suv uçaŋdın yoḳatıŋ* HŞ 4449; **Çağ**: йоқат- ‘poteryat’’ (Fazılov I 542); **Özb**: *Xånzådä begim tüngi topålåndä uni bir lähzä közdän yoqåtib qoydi*. (Hanzade hanım akşamki kargaşada onu bir an gözden kaybetti.) Yulduzli Tünlär, 228.

2. “bitirmek, ortadan kaldırmak” **Özb**: *Pådşåhni, båylärni yoqåtsäk, änä undä zämån yaxşilänädi*. (Padişahı, zenginleri, ortadan kaldırsak, işte o zaman güzel olacak.) Qutlug Qån, 178.

3. “aklını, kendini kaybetmek, mahrum kalmak” **Özb**: *Ämmå båzårdä xalåyiq vähimägä tuşib tos-topålån bolib qåçgändä özimni yoqåtib qoydim*. (Ama, çarşıda insanlar dehşete kapılıp bir kargaşa içinde kaçtıklarında, kendimi kaybettim.) Yulduzli Tünlär, 29.

Yoḳaḍ- (< *yo:ḳa:ḍ-*) için Clauson (1972: 900) *yo:ḳ ét-* fiilinin ulama ile birleşmiş olabileceğini belirtir. İlk metinlerden itibaren görülür. Kıpçak ve Çağatay metinlerinde fiilin kullanımına rastlanmamıştır. Özbekçede görülür. ‘Yok olmak, kaybolmak’ anlamının yanı sıra ‘bitirmek, ortadan kaldırmak’ ve ‘kendini, aklını vb. kaybetmek’ anlamlarında kullanılır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

298. Yul-: 1. “yolmak, koparmak” **E.Uyg**: *Yul-* ‘yolmak, almak; alışverişte pazarlık etmek’ EUTS 304, *Altun ḳuruġsaḳınmin ḳılıçın kesipen özümin yul intintin başımın yul ebintin tir* IB 8; **Kar**: *Er ḳuş yoldı*. (Adam kuş yoldu, kaynar suda bırakıp tüylerini yoldu.) DLT III 63; **Harz**: *Tört ḳuşnı tutġıl boġuzlaġıl, tüsin yolġıl*, *etin toġraġıl* KE 55r-4, *Saçlarıŋızını yulmaġay-siz, yüzleriŋizni yırtmaġay-siz* NF 26-15, *Yoldı yemişni yıġaç-dın* ME 152-8, *Yana bir āhū kim otlarnı yolsa yıpar yétlür mu andın niçe ḳolsa* HŞ 2953; **EAT**: *Ḳarġu kibi ḳara saçuŋ yolar-mısın ana* DK 164-11; **Çağ**: *Yaḳamnı yırttı érse saḳalını yoldum* SibGT 105b-2, *Yoluban ḳalın saḳalın sin Benāyī ḳıl sanaç* ŞHD 188b-5, *yol-* ‘zurma koparmak’ ŞSL 634, йул- ‘bırvat, osvobojdat’’ (Fazılov I 547); **Özb**: *Güllärni sugåriş, otlärni yulib tåzäläş väzifälärini özi bäcärdi*. (Çiçekleri sulama ve otları koparark temizleme işini, kendisi yerine getirdi.) Mehråbdän Çäyån, 25.

2. “gasp etmek, yağmalamak, çalmak” **OY**: *Tegelim tidim tegdimiz yuldımız* T 39; **Harz**: *Ol tabranı yuldı ziyāda ş̱emen birle satmaḳ üçün tép bitigil* NF 405-14; **Özb**: *Yäxşi işläsäm älbättä çäkki bolmäydi, negäki bular qarindåşlärim hämmädän yulsälär häm mendän yulmäslär*. (İyi çalışsam fenâ olmaz, çünkü bunlar kardeşlerim, hepsinden alsalar benden almazlar.) Qutlug Qån, 8.

3. “kesmek, yırtmak” **Özb**: *Bugun endi båşqa ådämsän lekin otgän künläringdän oşä - oşä sahifälärni yulib täşläş çåräsi bårmikän?* (Bugün şimdi başka birisin, ama geçmiş günlerin o sayfalarını yırtıp atmanın, bir çaresi var mı acaba?) Şåvqin, 182.

Yol- / yul- esasen ‘yolmak, koparmak, çekmek’ anlamındadır. ‘Çekip almak, gasp etmek, yağmalamak’ mecaz anlamında genişlemiştir. Özbekçede *yul-* ‘yolmak, koparmak’ anlamının yanı sıra ‘kesmek, yırtmak’ ve ‘almak, gasp etmek’ anlamında kullanılmaktadır. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

299. Yorı-: 1. “yürümek, gitmek, varmak” **OY**: *Kögmen yışıġ toġa yorıp ḳırḳız boḍunuġ uḍa bastım* BK D27; **E.Uyg**: *Yol yorıġalı bartuḳuŋuzlarta yeme inç esen ermekiŋizler bolsun* Dış 616-3; **Kar**: *Er yorıdı*. (Adam yürüdü.) DLT III 87, *Ewiŋe kelip tüşti kirdi yorıp / Aş içgü yédi tındı ança serip* KB 5823; **Harz**: *Ékileri yolġa tüşdiler, Mūsī ḳatıġ yöridi, Yūşa‘ teŋ yöri bilmedi* KE 129r-20, *Tileseŋ yerde yöriyür, tileseŋ havāda uçar* NF 162-14, *Yolsuz yörüdi yabanda* ME 137-4, *yorı-* ‘uzaklaşmak, bir yana çekilmek’ İMüh 87B-2, *Yüridiler tutup ol rūm yolın sürüp aştılar* HŞ 1755; **Kıp**: *Artınça yürür mén* CC 26a-14, *yürü-* KK 43b-3, *Ḥec ḳılmaḳ yā ‘umre ḳılmaḳ yayaġ yürüp* İM 394a-2, *Teve arḳun yürür āsān tün ü kün* GT 273-4, *yürü-* ‘yürümek, meşā’ Kİ (Özyetgin 759); **EAT**: *Yir başmayup yorıyan selvi boylum* DK 198-8; **Çağ**: *Kil bu yol sevdāsını biz oynalı / Yürisün mollā vü ṣūfī der-beder* ŞHD 48b-13, *Ni ayaḳ kim talebide yörügey* BD 132-12, *yörü-* Abuş 1044, *yürü-* ‘meşy, hareket itmek, yayan gitmek, yürümek, gezmek, cevelān’ ŞSL 629; **Özb**: *Yärim ssätdän molråq yürib körsätilgän mähällägä yetdi*. (Yarım saatten fazla yürüyerek gösterilen yere ulaştı.) Qutlug Qån, 129.

2. “hareket etmek, ilerlemek” **E.Uyg**: *Boz bulıt yorıdı, bodun üze yaġdı, ḳara bulıt yorıdı ḳamaġ üze yaġdı* IB 53; **Harz**: *Bu şeytān la‘īn ādam oġlınıŋ tamarları içinde yöriyür* NF 265-12; **Çağ**: *Barça iḳlīm de seniŋ taşarrufuŋ ḳalemidin yörüdi* SibGT 35b-9; **Özb**: *Gülşän päräncisini qoligä ålib eşik tåmångä yürdi*. (Gülşen yaşmağını eline alarak kapı tarafına ilerledi.) Mehråbdän Çäyån, 63.

3. “yaşamak” **E.Uyg**: *Otsuz subsuz ḳaltı uyın, neçük yorıyın? tir* IB 45, *Bu sav atlıġ yir suvda yorıyur tınlıġlarıġ ḳutġarur* KİP 151; **Kar**: *Negü tér işitgil kişi eḍgüsi /*

Yorıp tın toḳıġlı āhır ölgüsi KB 233; **Harz**: *Ol kim yörimişte küwenü yörigey taḳı köŋlinde uluġ bolġay taḳı yüksek Taŋrını unutġay* NF 376-10, *Biliŋ ḥaḳ yıġaḳ buyruḳın tut yöri* MM 323-3; **Özb**: *Yäşim yetmişdä, ellik yil mål, pul qaygusidä yürdim*. (Yaşım yetmiş, elli yıl mal, para kaygısıyla yaşadım.) Qutlug Qån, 35.

4. "dolaşmak, gezmek" **Kar**: *Yédim içtim ud teg yorıdım yawa / Açıp suwsatayın munı mén ewe* KB 5704, *Yorıŋlar yer içinde baḳıŋlar neteg erdi yalġan tutġuçılarnıŋ soŋı* KT (Rylands) 16-36; **Kıp**: *Çövre yürdüm* Lat. *circundaui*, Far. *gird raftäm* CC 7a-17; **Çağ**: *Mıṣr Nīlige teferrüc ḳılıp yörürde nā-gāh Fir'avn dék ġarḳ boldı* SibGT 61b-6; **Özb**: *Äkåbirov håzir mäzä qilib Xitåydä yüribdi, bu yerdägi qiyåmätdän häli bexabär bolsä keräk*. (Akabirov, şimdi zevkle Hitay'da dolaşıyor, buradaki kıyametten bihaber olsa gerek.) Şåvqin, 166.

5. "tedavül etmek, geçerli olmak" **Harz**: *Ḳamuġ māl anıŋ turur, bir niçe kün terge kirmiş teg yörüsün ḫalayıḳ ta'nası kitsün* KE 187v-4; **Osm**: *Bir nevi' akçadır ki zaman-ı evvelde yürürmüş* TS VI 4776.

6. "devam etmek" **Harz**: *Mürsel érdi, Mevlīġa ol mengü yaşap yöriyür* KE 158r-18; **Çağ**: *Yetmiş üç yıl bolġanda barçasını öz aġzıġa baḳturup müsülmān ḳıldı, andın soŋ yörüp Hıtaynı aldı* ŞT 73a-11; **Özb**: *Men yänä suruştirib yüribmän, tåpsäm ålib kelib berämän*. (Ben yine soruşturmaya devam ediyorum, bulursam alıp getireceğim.) Keçä vä Kündüz, 138.

7. "çalışmak, bir işte çalışmak" **Özb**: *Tört yil içidä çårvä mållärdägi päräzitizm boyiçä doktorlik dissertätsiyäsini yåqläb qaytdi-dä, respublikä fänlär äkädemiyäsidä ilmiy qåtiblik qilib yürdi*. (Dört yıl içinde, çiftlik hayvanları parazitleri hakkında doktora tezini savunup döndü ve respublika bilimler akademisinde ilmi kâtip olarak çalıştı.) Şåvqin, 145.

8. "süreklilik bildiren yardımcı fiil, şimdiki zaman işlevi" **EAT**: *Bu didigü 'Oṣman neslidür, işde sürilüp gide yorır* DK 2-6; **Çağ**: *Tefeler birle tepelerde raḳs ḳılu yörür érdi* SibGT 47a-3; **Özb**: *Sen bu yerdä nimä qilib yüribsän?* (Sen burada ne yapıyorsun?) Muhäbbät Ölimdän Küçli, 34.

Yorı- temelde 'yürümek' anlamında olmakla birlikte, ilk metinlerden itibaren 'hareket etmek, ilerlemek', 'dolaşmak, gezmek', 'yaşamak', 'devam etmek' gibi birbiriyle ilintili anlamlarla kullanılmıştır. Tarih içinde kullanımla birlikte anlam alanı

giderek genişlemiş, aynı zamanda anlam alanı ile bağlantılı, yardımcı fiil olarak süreklilik işlevinde kullanılmış, gramerleşmiştir. Bugün Özbekçede *–tur-, -yåt-, -otir-* yardımcı fiilleri gibi *-yur* da şimdiki zaman çekimini yapar (Öztürk, 1997: 138). İlk metinlerde *yorı-* şekli ağır basarken, takip eden dönemlerde */y/* ünsüzünün inceltici etkisiyle *yörü- / yürü-* şeklinde geçer. Özbekçede *yür-* şeklinde, 'yürümek', 'gezmek', 'yaşamak', 'devam etmek' anlamının yanında 'bir işte çalışmak' anlamında kullanılmaktadır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

300. Yu-: 1. "yıkamak, temizlemek" **E.Uyg**: *Tözün yulluġ suvın yudum* Maytr. 21-13, *yu-* 'yıkamak, temizlemek, kaldırmak' EUTS 305; **Kar**: *Er ton yudı*. (Adam elbise yıkadı.) DLT III 66, *Ḳopsa siz namāzḳa yuŋ yüzleriŋizni* KT (Rylands) 5-6; **Harz**: *Oġlannı kevs̱er suvı birle yuvup közge sürme tartıp uçmaḫ yıḍıḫları birle mu'aṭṭar ḳılıp Eymene öŋide ḳoydı* KE 183v-21, *Yuvdılar taḳı cenāzāḳa ḳoydılar* NF 168-2, *Yudı kötni yā süpürdi* ME 222-6, *yu-* İMüh 94A-1, *Yumışda uġut yérni örtmek revān* MM 100-1; **Kıp**: *Yehūdī ölüsin yuvsa revādur* GT 182-12, *yu- / yuv-* CC 16b-2,4, *Kim kim iki ilin yuġay taḳı aġzın yuġay andan soŋra yiggey taḳı içkey* İM 104a-8, *yu-* KK 80b-1, *yu-* TZ 288, *yuv-* 'yıkamak, ġasele' Kİ (Özyetgin 750); **EAT**: *Elin yüzin yumadın ṭoḳuz bazlamaç ilen bir külek yoġurd gözler* DK 7-12; **Çağ**: *Zemzen suyı birle yu teniŋni* SibGT 53b-12, *Ḳurbān ḳanı ḳūyuŋdin yüz ḳatla yuvar irdim* ŞHD 34a-8, *Cāndın iligiŋni luṭfī yuġıl* LD 1521, *yu-* 'bir nesneyi su ile yıkamak' Abuş 1044, *yuy-* 'gasli pak itmek, tahrir itmek' ŞSL 638, *Sunnıŋ yaḳasında bir niçe ża' īfeler kir yuva tururlar* ŞT 71b-2; **Özb**: *Kümüş kiyinib üydän çiqdi, Toybekä tåmånidän håzirlänib berilgän issig suv bilän yüzini yuvdi*. (Gümüş, Toybike tarafından hazırlanan sıcak suyla yüzünü yıkadı ve giyip evden çıktı.) Ötkän Künlär, 14.

2. "bir işten elini çekmek, vazgeçmek" **Kar**: *Bu ay toldınıŋ kör igi aġrudı / Umınçsız bolup cāndın elgin yudı* KB 1115; **Harz**: *Kel bu işdin yuv eliŋni ayıttı sözleme köp tıḍ tiliŋni* HŞ 2539; **Kıp**: *Ḳarı bolduŋ yigitlikdin iliŋ yu* GT 271-1; **Çağ**: *Ḳalmadı ḥurmet ehl-i 'ālemde / 'Ālem ü 'ālem ehlidin yu ilig* BD 392-2; **Özb**: *Dünyå måcäräsidän qol yuvmåqçi bolgän bir åtägä keksäygän kunläridä färzänd dågini körmäslikning özi häm ulug mukåfåtdir, dedi ve közigä yåş åldi*. (Dünya macerasından

el çekmek isteyen bir babanın ihtiyarlık günlerinde, evlat acısı yaşamaması da büyük mükâfattır, dedi ve gözleri yaşlandı.) Ötkän Künlär, 60.

3. "aklamak, temize çekmek" **Özb**: *Gunåhlärimni yuvmåq mätläbidä musulmånlik färzimni bäcå keltirmåq äzmidä häcgä åtländim*. (Günahlarımı aklamak isteğiyle, Müslümanlık farzımı yerine getirmek amacıyla, hacca gitmek için hazırlık yaptım.) Hind Seyyåhning Qissäsi, 133.

4. "galibiyeti, başarıyı kutlamak" **Özb**: *Direktårlikni yuvdik*. (Yönetici olmasını kutladık.) Hojiyev, 300.

Yu- (< *yu*:- Clauson, 1972: 870) temelde, 'yıkamak, temizlemek' anlamında Eski Uygur metinlerinden itibaren görülür. Metinlerde *yu-*, *yuy-* ve *yuv-* şekillerinde yer alması tarihinin çok daha eskilere dayandığını göstermektedir. Fiil kökündeki uzun ünlüden dolayı *yuv-* ve *yuy-* biçimleri çıkmış olmalıdır. Tarih içinde mecaz anlamlarla, anlam alanı genişlemiştir. 'Bir işten elini çekmek, bırakmak, vazgeçmek' anlamında kullanılmıştır. Özbekçede *yuv-* 'yıkamak' dışında, ***qol yuv-*** 'bir işten elini çekmek', ***günåhini / äybini / dåg'ini yuv-*** 'aklamak, temize çekmek' ve 'galibiyeti, başarıyı kutlamak' gibi mecaz anlamlarla anlam alanı genişlemiştir.

301. Yuḳ- : 1. "bulaşmak, geçmek, sirayet etmek" **E.Uyg**: *Yuḳ-* 'yapışmak' EUTS 304; **Kar**: *Ele yaġ bulaşdı*. DLT III 63, *Ḳaraḳa yaġuma ay ḳılḳı ürüŋ / Ürüŋke ḳara teg yuḳar ol körüŋ* KB 4239; **Kıp**: *Ḳanı néçik yuḫmamış* CC 60a-24; **Çağ**: *Bardı ol menzil özgege ḳaldı / Ol taḳı bu hevesḳa yuḳıp iḳdām ḳıldı vü ḳılmadı binanı tamām* SibGT 2a-12, *yuḳ-* 'dokunmak, tesir etmek' Abuş 1044, *yuḳ-* 'sirayet itmek, bulaşmak' ŞSL 632; **Özb**: *Xånzådä begimning Båburgä qoygän mehri ogligä häm yuqqan edi*. *Bålägä därs berädigän vä härbiy mäşq örgätädigän kişilär hämmäsi Båburning ixlåsmändläri edilär*. (Hanzade hanımın Babür'e gösterdiği sevgi oğluna da geçmişti. Çocuğa ders veren ve askeri alıştırmaları öğretenlerin hepsi Babür'ün sadık adamlarıydı.) Yulduzli Tünlär, 227.

2. "hastalık bulaşmak" **Kar**: *Anıŋ uḳuzı aŋar yuḳdı*. (Onun uyuzu ona geçti.) DLT III 63; **Özb**: *Dähşätli käsällik Fäxrinisågä yuqdi-yu, ikki kün içidä bålä mumdäy erib, cån berdi*. (Dehşetli hastalık Fahrinisa'ya bulaştı ve iki gün içinde çocuk mum gibi eriyerek can verdi.) Yulduzli Tünlär, 138.

Yuḳ- tarih içinde ‘birine bir şey yapıştırmak’ ve ‘hastalık vb. için geçirmek, bulaştırmak’ anlamında kullanılmıştır. Özbekçede bu anlamlarla bilinmekle birlikte, ***suv yuqmäs*** ‘söz tesir etmez, söz dinlemez’ ve ***gäp yuqmäs*** ‘sözü dikkate almaz, söz kulağına girmez’ gibi fiilin olumsuzuyla yapılan deyimlere kaynaklık etmiştir. Fiilin anlam alanı geçmişten bugüne genişlemiştir.

302. Yumşa-: 1. “yumuşamak, sertliği gitmek, yumuşak hale gelmek” **Kar**: *Yumşadı neŋ.* (Nesne yumuşadı.) DLT III 306, *Yumşayur olarnıŋ terileri hem köŋülleri* KT (Rylands) 39-23; **Harz**: *Savuḳ temür yumşadı* KE 199r-9; **Kıp**: *Yumşa-* TZ 289; **Çağ**: *Yumşa-* ‘sert şeyi tesir-i hararetle ve suda nu’umet-kesb itmek, gevşetmek, rikkat itmek’ ŞSL 636, йумша- ‘smyagçit’sya, sdelat’sya myagkim, laskobım’ (Fazılov I 550); **Özb**: *Äyniqsä tüşdän keyin bilqilläb yumşäb ketgän äsfält köçälärdän yåqimsiz hovur kötärilädi*. (Özellikle öğleden sonra vıcık vıcık yumuşayan asfalttan, caddelerden çirkin bir duman yükselir.) Girdåb, 3.

2. “yumuşamak, öfkesi, kızgınlığı gitmek, sakinleşmek” **Kar**: *Sözi bolsa yumşaḳ şeker teg süçig / Süçig sözke yumşar uluġ kem kiçig* KB 2665; **Harz**: *Niçe kim toḫşun érse yumşaġay ol né ḳılġay suv yılanı zaḫmı ḫoş bil* HŞ 3706; **Çağ**: *İy cefā-cūy mundaġıŋ bar imiş / Köŋlüŋ iy yār munça yumşar imiş* BD 127-19; **Özb**: *Båbür åtdän tüşib uståzi bilän qörişär ekän birdän köngli yumşäb közlärigä yåş quyilib keldi*. (Babür attan inip hocasıyla görüştüğünde birden içi yumuşadı ve gözleri yaşlandı.) Yulduzli Tünlär, 27.

3. “hava için ısınmak” **Özb**: *Ertäsi küni tüşdän hävå yumşäb, gümbäzlärning qårläri erib tüşä båşlädi*. (Ertesi gün öğleyin hava ısınarak kümbetlerin karı erimeye başladı.) Yulduzli Tünlär, 65.

Yumşa- ile ilgili, Clauson (1972: 939) ‘iş, görev, hizmet’ anlamındaki **yumuş* kelimesi ile ilgisinin kolay kurulamayacağını belirtir, ancak yapısal olarak da bir açıklamada bulunmaz. Tuncer Gülensoy (2011: 1178) *yumşa-*‘yı *yum-* ‘kapatmak, toplamak, yuvarlamak’ ile açıklar. *Yumşa-* fiziksel olarak ‘bir nesne için sertliğini yitirmek’ anlamından mecâzî olarak ‘yumuşamak, sertliğini, öfkesini, kızgınlığını yitirmek, sakinleşmek’ anlamında kullanılmıştır. Özbekçede bu anlamlarla bilinmekle

birlikte, ‘erimek, hava için ısınmak’ anlamında da kullanılır. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

303. Yut-: 1. “(Oğuzca ve Kıpçakça) yutmak” **Kar**: *Ol yumurtġanı yuttı.* (O yumurtayı yuttu.) DLT II 313, *Yuttı anı balıḳ, ol melāmetlıġ* KT (Rylands) 37-142; **Harz**: *Aruḳ sığırlar semiz sığırlarnı yutar* KE 89v-2, *Özi érdi şehd ü şeker bérgüçi / Telim türlüg elvān zehirler yutup* MM 386-4; **Kıp**: *Kitti bu nevbet alıp balıḳ ol ir aġın yutup* GT 188-5, *yut-* RS 187a-24, *yut-* ‘yutmak, ağızdan atmak, beli‘a ve mecce’ Kİ (Özyetgin 754); **Çağ**: *Yut-* ‘yutmak’ Abuş 1045, *Kök asmāndın inip keldi tinnin yılan* / *Her ādemni yutar irdi körgen zamān* ŞT 99b-4, йут- ‘glotat’, proglatıvat’’ (Fazılov I 552)**; Özb:** *Äziz ensäsi qåtgänidän äråqni şärt yutib yübårdi.* (Aziz ensesi sertleştiğinden rakıyı şat diye yuttu.) Girdåb, 96.

2. “içine almak” **Harz**: *Ḳārūnnı tamām yér yuttı* KE 125v-17; **Özb**: *Båşimgä qançä tuhmätlär årtdi yänä, bundäy ådämlärni yer yutmägänigä häyrånmän*. (Başımda ne kadar çok iftira arttı yine, böyle adamları yer yutmadığına şaşırıyorum.) Qutlug Qån, 67.

3. “kan yutmak, gussa yutmak, kaygılanmak, ıstırap çekmek*”* **Kar***: Aş içgü yédi az yana at tutup / Ḳadaşı tapa bardı ḳaḍġu yüdüp* KB 6284; **Harz**: *Özümni emgekde tutar-men, hemīşe bolmaçı ḳaḍġu yutar-men* HŞ 2220; **Çağ**: *Şehzāde-i ḳātil dīvānesi ḥālidin yıġlap ġuṣṣa yuttı* MK 53a-1, *Ḳan yutar min kim ḳayan bardı burunġı iltifāt* LD 1220, *Yutadur te’essüfdin firāḳıda köŋlüm ḳan / Nitey bu belā birle nidür dostlar dermān* BD 349, *yut-* ‘bel, ekl, ibtila, tahammül, sükût itmek, yütmek’ ŞSL 626; **Özb**: *Men bu yerdä xavåtirlikdä qån yutib iztiräb çekurmen*! (Ben burada kaygı içinde kan yutup ızdırap çekiyorum.) Yulduzli Tünlär, 296.

4. “içine atmak, konuşmamak, söylememek” **Özb**: *Älbättä u öz yüräġini heç kimgä åçä ålmägän, därdini öz içigä yutgän*. (Elbette o, yüreğini kimseye açamamış, derdini içine atmış.) Qutlug Qån, 42.

Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülmeye başlanan yut- temelde ‘bir şeyi yemek, ağızdan atmak’ anlamındadır. Tarih içinde çeşitli mecaz anlamlarda kullanılıp anlam alanının genişlediği görülmüştür. ‘*kan / gussa / kaygı yut-* ‘acı çekmek, kederlenmek, ızdırap çekmek’ anlamında kullanılmıştır. Özbekçede *yut-*‘yutmak,

yudumlamak' anlamı yanında, 'içine almak', 'kan yutmak, acı çekmek' ve 'içine atmak, konuşmamak' anlamında kullanılmaktadır. Fiilin geçmişten bugüne anlam alanı genişlemiştir.

304. Yügür-: 1. "koşmak, hızlı gitmek, koşturmak, seğirtmek, yürümek" **E.Uyg**: *Öŋ körtüklerde yügürü sekiz tümen yıl emgek teginür* Maytr. 85-17, *Kiyik oġlı yügürü āztı* IB 15; **Kar**: *Er yügürdi*. (Adam seğirtti, koştu.) DLT III 68, *Uluġlar sözin tut yumuş ḳıl yügür / Uluġ sözi tutsa tilekke tegir* KB 4179; **Harz**: *Men soŋıŋdın yügürür-men, sen mendin ḳaçar-men* KE 109v-9, *Ḳulaçlayu yügürdi at, kéŋrü yöridi at* ME 25-8, *yügür-* 'koşmak' İMüh 93B-2, *Ala at tég yügürür talmaz* HŞ 1952; **Kıp**: *Biz barçalarnı ündetti toyġa, yürüp yügüreli* CC 76a-16, *Ol maŋa men aŋa tutup çekişip yügürür artımızça ḫalḳ küle* GT 314-6, *Yügürgey kim tüpi sol iliŋde yügen birle birge bolġay* MG 24a-6, *yügür-* 'akmak, cereyan etmek, meydana gelmek; koşmak, cerā ve cemeze' Kİ (Özyetgin 756), *yügür-* RS 187b-12, *yügür-* 'yüğürük olmak' TZ 290, *yügür-* 'koşmak' KK 79b-3; **EAT**: *Şahbaz şahbaz atlar yügürdi, nalı düşdi* DK 63-9; **Çağ**: *Yügür-* 'çabucak gelmek, yaklaşmak, koşmak, seğirtmek' MK 3b-6, *Dimiş mini ki itim kileside körgümdür / Niçe bu va'de bile Bābürā yügürgey min* BD 120-6, *yügür-* 'seğirtmek' Abuş 1045, *yügür-* 'yürümek, meşy, hareket itmek, kat tarik itmek' ŞSL 633, йүгүр- 'bejat', miçat'sya, nestis'' (Fazılov I 553); **Özb**: *Bålälär yügürişib äriqqa ketdilär*. (Çocuklar koşturarak arka doğru gittiler.) Mehråbdän Çäyån, 80.

2. "akmak" **OY**: *Ḳanıŋ subça yügürti, siŋükün taġça yatdı* KT D24; **Özb**: *Yänä täbiätning dildirägän tänlärigä iliq qån yügürdi*. (Yine tabiatın ürperen bedenine ılık kan aktı.) Keçä vä Kündüz, 3.

3. "acele etmek" **Kar**: *Ḳamuġ iş içinde amulluḳ üdür / Meger tā'at erse éwiŋü yügür* KB 1999.

4. "çalışmak, çabalamak" **Harz**: *Yügürdüm cān bile tapġınça séni tapup eldin bérürsen yélge méni* HŞ 1691; **Kıp**: *İt taŋrı saŋa ḳulluḳ ḳılur biz taḳı saŋa secde ḳılur biz taḳı seniŋ tapa yügrür biz* İM 197b-3; **Özb**: *Ellikbåşilik här qaläy mehnät, uriniş vä yügürib-yortişni täläb qilädigän ämällärdän edi*. (Ellibaşılık, her türlü mihnet, çalışma ve çabalamayı isteyen işlerdendi.) Keçä vä Kündüz, 55.

5. “ortaya çıkmak, görünmek” **Özb:** *Häzrätning läblärigä bilinär-bilinmäs külgü yügürdi*. (Hazret’in dudaklarında belli belirsiz bir gülümseme ortaya çıktı.) Ulugbek Xazinäsi, 212.

Yügür- ilk metinlerden itibaren ‘hızlı gitmek, koşmak, seğirtmek’ anlamlarında kullanılmıştır. Tarih içinde ‘akmak’, ‘acele etmek’, ‘çalışmak, çabalamak’ gibi mecâzî anlamlarla kullanılmış, anlam alanı genişlemiştir. Özbekçede *yügür-* ‘koşmak’ anlamının yanında ‘akmak’, ‘çalışmak, çabalamak’ ve ‘ortaya çıkmak, görünmek’ anlamlarıyla bilinmektedir. Ayrıca ***köz yügür-*** ‘bakmak, bakış atmak’ deyimine kaynaklık etmiştir. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

305. Yükle: 1. “yüklemek, taşıtmak” **Kar**: *Ol teweyge yük yükledi*. (O, deveye yük yükledi.) DLT III 309; **Harz**: *Tört yüz tewege altun kümüş tansuḫ nerseler yükledi* KE 149r-19, *Menim kecābamnı teweke yükler erdiler* NF 414-13; **Kıp**: *Yükledüm* Lat. *honerauj* Far. *bār kärdäm* CC 14b-8; **Harz**: *Kişi kim kötrür altmış batman āsān béş artuḳ yükler-seŋ* HŞ 1905, *yükle-* ‘hamile olmak’ İMüh 89B-4; **EAT**: *Fir‘avn şişler yükleyüp yirden çıḳsa* DK 278-1; **Çağ**: *Lutfī mecālı ḳalmadı hicrān cefāsıġa / Ḳılça teniġa yükleme köp ḳāf tağını* LD 2153, йукла- ‘gruzit’, nagrujat’, navıyuçit’, vzvalit’’ (Fazılov I 557); **Özb**: *İnim Ähmädbek Färgänä vädiysidä ärttirgän bäyligini toqqiz tuyägä yükläb sizgä inäm qilib yuburgäni şu bäisdändir*. (Kardeşim Ahmet Beyin, Fergana vadisinde artırdığı zenginliğini, dokuz deveye yükleyip, size yardım etmesi bu sebeptendir.) Yulduzli Tünlär, 97.

2. “sorumluluk, iş, görev vb. vermek” **Harz**: *İdiyā bizge aġır yük yüklemegil, burnaḳılarġa yüklemiş deg téyürler* KE 213r-1, *Yükledi anıŋ üze işni* ME 82-6; **Özb**: *Guzärgä çiqib özigä qaräşli baqqälgä üyidän xabär älib turiş väzifäsini yüklädi*. (Yola çıkarak, kendine ait bakkala, evinden haber alma görevini verdi.) Keçä vä Kündüz, 174.

3. “bir suçu birinin üstüne atmak” **Harz**: *Bu siz tişilerniŋ keydi turur, özüŋizni arıġlap arıġlap özgege yükleyür-siz* KE 84v-10, *Bu maẓlūmnuŋ yazuḳlarını ol ẓālimḳa yüklegeyler* NF 390-3; **Özb**: *Hämmä äybni mänim üstimgä yükläb cävāb yåzingiz*. (Bütün suçu benim üzerime yüklediğinizde cevap yazın!) Ötkän Künlär, 79.

Yük ismine *+lA-* türetme ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Normalde ‘bir şeyi, bir şeyin içine yüklemek’ anlamındadır, modern dillerde ‘yük taşımak’ ve özellikle ‘hamile

olmak' anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 912). Tarihî lehçelerde ve Özbekçede 'yüklemek' anlamının yanı sıra, 'sorumluluk, iş, görev vb. vermek' ve 'suçlamak' anlamlarıyla kullanılmaktadır. Geçmişten bugüne fiilin anlam alanı genişlemiştir.

306. Yükün-: 1. "diz çökmek, ibadet etmek, secde etmek" **E.Uyg**: *Burḳanıġ bir körmişke baḳşım siz tip yinçürü yükünüp sevip taplap toyın bolup vzanpat eḍgüsine tegdi* Maytr. 56-12, *İçgekke teŋri tepen tınlıġıġ turalıġıġ ölürüp yüküntümüz* Huas 185; **Kar**: *Ḳul Teŋrige yükündi*. (Kul Tanrı'ya secde etti.) DLT III 84, *Yükündiler ferişteler ḳamuġları yunıḳılar* KT (Rylands) 15-30; **Harz**: *Zīfālġa barıŋ, yükünüŋ, yalbaruŋ, bolġay sizni kim ḳutḳarġay* KE 53r-13; **Kıp**: *Yükün*- 'secde etmek ve kıçını yükseltmek' TZ 291; **Çağ**: *Ger yār min-i ḫasteni sorsa zinhār / mindin yükünüp du'ā bile ḳulluḳ di* BD 226, йукун- 'sklonyat'sya, naklonyat'sya' (Fazılov I 558).

2. "teslim olmak, boyun eğmek" **OY**: *Ḳaġanḳa ḳırḳız boduni içikdi yükünti* T 28.

3. "saygıyla eğilmek, hürmet etmek" **E.Uyg**: *Eḍgülerin aġır tetir, anın amtı yükünür biz* AYAyazlı 1155; **Kar**: *Ol maŋa yükündi*. (O, beni saydığı için eğildi.) DLT III 84, *Yükündi iligke kör açtı sözin / Süçitti sözi hem sewitti özin* KB 582; **Harz**: *'Abbās yükündi aydı: men Muḥammedni ḳabūl ḳılur-men* KE 186r-3, *Yükündi tuttı ḫusravḳa kim iç ḳoş alıp şāh aydı kim saŋa nūş ḳıldım* HŞ 1573; **Kıp**: *Yügündiler yalbardılar Yesusġa, baş urdılar* CC 62a-10, *yükün*- 'eğilerek ve diz çökerek hizmet etmek' Kİ (Özyetgin 757); **Çağ**: *Yükündi lāle başında piyāledin aytur / Maŋa ezeldeki bolġan ḫavāledin aytur* ŞHD 37a-6, *Ḳorḳutnı ivniŋ törinde olturtup Köl İrki Ḫān yükünüp ḳımızlı ayaḳnı sundı* ŞT 87b-3; **Özb**: U*, Båburdän ellik qadämgä näridä åtdän tuşib qol qåviştirib keldi-dä yer öpib yükündi*. (O, Babür'den elli adım ötede attan indi, ellerini kavuşturarak geldi ve yeri öpüp saygıyla eğildi.) Yulduzli Tünlär, 52.

4. "yalvarmak, istemek" **Özb**: *Éndi åstingdägi tåc u taxt silkingändä taqdiri äzäldän qorqib hibsgä yåtgän faqir bir bändigä yükünäsen*! (Şimdi altındaki taht sallandığında, takdir-i ezelden korkunca, hapiste yatan fakir bir kula yalvarıp yakaracaksın!) Ulugbek Xäzinäsi, 287.

Clauson (1972: 913) *yükün*- için, 'boyun eğmek, saygı göstermek; tapmak, ibadet etmek' anlamlarına geldiğini belirtir, fiilin yapısını açıklamaz. *Yük*- fiiline -*n*-

dönüşlülük ekinin gelmesi ile oluşmuş olmalıdır. *Yük-* için ‘secde etmek’ (Gülensoy, 2011: 1192) anlamlandırması yapılmıştır. Temel anlamı ‘eğilmek, çökmek’, buradan ‘teslim olmak, boyun eğmek’ ve ‘ibadet etmek, secde etmek’ gibi mecaz anlamlar kazanmış olmalıdır. Özbekçede bugün *yükün-* fiilinin ‘ibadet etmek, secde etmek’ veya ‘teslim olmak, boyun eğmek’ anlamları yoktur. ‘Saygıyla eğilmek’ ve ‘yalvarmak, rica etmek’ anlamlarında kullanılmaktadır. Geçmişten bugüne bakıldığında fiilin anlam alanında bir daralma olduğu görülür.

5. ESKİ TÜRKÇE - ÖZBEKÇE ORTAK FİİLLER

(-) : Anlam değişmesi olmamış
(+) : Anlam değişmesi olmuş

1. Aç-: (+)
2. Açı-: (-)
3. Āçık-: (-)
4. Açıl-: (+)
5. Açın-: (+)
6. Açış-: (+)
7. Açıt-: (+)
8. Aġ- (I): (+)
9. Aġ- (II): (+)
10. Aġna-: (+)
11. Aġrı-: (+)
12. Aġrın-: (-)
13. Aġula-: (-)
14. Aġdar-: (+)
15. Aḫsa-: (+)
16. Akar-: (-)
17. Ak-: (+)
18. Al-: (+)
19. Alda-: (-)
20. Aldur-: (+)
21. Alış-: (+)
22. Aŋla-: (+)
23. Arala-: (+)
24. Arı-: (+)
25. Art-: (+)
26. At-: (+)
27. Ata-: (+)
28. Atlan-: (+)
29. Awun : (-)
30. Aya-: (-)
31. Ayır- : (+)
32. Aylan- : (+)
33. Ayna- : (+)
34. Ayrıl-: (+)
35. Ayt- : (+)
36. Aytış- : (+)
37. Az- : (-)
38. Baġışla- : (-)
39. Baġla- : (+)
40. Baḳ- : (+)
41. Balala- : (+)
42. Bar- : (+)
43. Bas- : (+)
44. Başḳar- : (+)
45. Başla- : (+)
46. Bat- : (+)
47. Bayu- : (+)
48. Bekit- : (+)
49. Bekle- : (+)
50. Ber- : (+)
51. Beze- : (+)
52. Bıç- : (-)
53. Bişir- : (-)
54. Bil- : (+)
55. Birik- : (+)
56. Biti- : (+)
57. Bitir- : (-)
58. Bol- : (+)
59. Boşa- : (+)
60. Boşan- : (+)
61. Boya- : (+)
62. Boz- : (+)
63. Böl- : (-)
64. Bulġa- : (+)
65. Buyur- : (+)
66. Bük- : (+)
67. Büt- : (+)
68. Çaḳ- : (+)
69. Çaḳır- : (+)
70. Çal- : (+)
71. Çalış- : (+)
72. Çap- : (+)
73. Çat- : (+)
74. Çatış- : (-)
75. Çayna- : (+)
76. Çek- : (+)
77. Çık- : (+)
78. Çıḳış- : (+)
79. Çiz- : (+)
80. Çoġla- : (+)
81. Çök- : (+)

82. Çöm-: (+)
83. Çöz-: (+)
84. Çürü- : (+)
85. Eg-: (+)
86. Egil-: (+)
87. Egir- : (+)
88. Ek-: (+)
89. Ele- : (+)
90. Élt- : (+)
91. Em- : (+)
92. Emle-: (+)
93. Eri- : (+)
94. Erin- : (-)
95. Eriş-: (+)
96. Es-: (+)
97. Eskir-: (+)
98. Esle-: (+)
99. Esne-: (+)
100. Éşit-: (+)
101. Ét-: (+)
102. Eteklen-: (-)
103. Evlen-: (+)
104. Eymen-: (+)
105. Ez-: (+)
106. Iġla: (+)
107. Inan-: (-)
108. Inġra-: (+)
109. Irġa-: (-)
110. İç-: (+)
111. İçik-: (+)
112. İçir-: (-)
113. İl-: (+)
114. İlin-: (+)
115. İliş-: (+)
116. İmle-: (+)
117. İn-: (+)
118. İsin-: (+)
119. İsit-: (+)
120. İslan-: (-)
121. İste-: (+)
122. İşen- : (+)
123. İşle- : (+)
124. İşlet- : (-)
125. İt- : (-)
126. İzle- : (+)
127. Ḳabar- : (+)
128. Ḳaç- : (+)
129. Ḳaḳ- : (+)
130. Ḳal- : (+)
131. Ḳala- : (-)
132. Ḳamaş- : (-)
133. Ḳamçıla- : (+)
134. Ḳan-: (+)
135. Ḳana- : (-)
136. Ḳanatlan- : (+)
137. Ḳap- : (+)
138. Ḳapla- : (+)
139. Ḳar- : (+)
140. Ḳarala- : (+)
141. Ḳarı- : (+)
142. Ḳarış- : (+)
143. Ḳarıştır- : (-)
144. Ḳaşı- : (-)
145. Ḳat- (I): (+)
146. Ḳat- (II) : (+)
147. Ḳatıġlan- : (+)
148. Ḳantat- : (-)
149. Ḳawur- : (-)
150. Ḳawuş- : (+)
151. Ḳayġur- : (+)
152. Ḳayır- : (-)
153. Ḳayna- : (+)
154. Ḳayt- : (+)
155. Ḳaytar- : (+)
156. Ḳaz- : (-)
157. Ḳazġan- : (+)
158. Ḳazı- : (+)
159. Keç- : (+)
160. Keçür- : (+)
161. Kel- : (+)
162. Keltür- : (+)
163. Keliş- : (+)
164. Kemir- : (+)
165. Keŋeş- : (+)
166. Ker- : (+)
167. Kert- : (-)
168. Kes- : (+)
169. Kesil- : (-)
170. Kestir- : (-)
171. Kewşe- : (+)
172. Key- : (+)
173. Kez-: (-)
174. Ḳıçḳır- : (-)
175. Ḳıl- : (+)
176. Ḳına- : (-)
177. Ḳır- : (+)
178. Ḳıs- : (+)
179. Ḳıstur- : (+)
180. Ḳısġan- : (+)
181. Ḳışla- : (-)
182. Ḳıy- : (+)
183. Ḳızar- : (+)
184. Kiŋü- : (-)
185. Kir- : (+)
186. Kiriş- : (+)
187. Kirlen- : (+)
188. Kişne- : (-)
189. Kit- : (+)
190. Ḳoltuḳla- : (+)
191. Ḳon- : (+)
192. Ḳonaḳla- : (-)
193. Ḳondur- : (+)
194. Ḳopar- : (-)
195. Ḳorı- : (-)
196. Ḳorḳ- : (-)
197. Ḳorḳ- : (-)
198. Ḳorḳıt- : (-)
199. Ḳoş- : (+)
200. Ḳov- : (+)
201. Ḳoy- : (+)

202. Köç-: (-)
203. Köger- : (+)
204. Köm-: (+)
205. Kön-: (+)
206. Könder-: (+)
207. Körset-: (+)
208. Köter-: (+)
209. Köy-: (+)
210. Közet-: (+)
211. Ḳur- : (+)
212. Ḳurı-: (-)
213. Ḳus-: (-)
214. Ḳutul-: (+)
215. Küḍ-: (+)
216. Kül-: (-)
217. Min-: (+)
218. Muŋaḍ-: (+)
219. Oġırla-: (+)
220. Oẖşa-: (-)
221. Oḳı-: (-)
222. Oltur-: (+)
223. Oŋ-: (+)
224. Oŋul-: (-)
225. Or-: (-)
226. Orul-: (-)
227. Orna-: (-)
228. Ornat-: (+)
229. Otla-: (+)
230. Oy-: (+)
231. Oyġan-: (+)
232. Oyna-: (+)
233. Oz-: (+)
234. Öç-: (-)
235. Öçür-: (+)
236. Ögren-: (+)
237. Ögütle-: (-)
238. Ökün-: (-)
239. Öl-: (+)
240. Öldür-: (+)
241. Ölçe-/Ölç-: (-)
242. Öli- : (-)
243. Ön- : (+)
244. Öp- : (-)
245. Öpkele- : (+)
246. Ör- : (-)
247. Örlen- : (-)
248. Örte- : (+)
249. Ös-: (-)
250. Öt- : (+)
251. Ötün- : (+)
252. Piş- : (+)
253. Pus-: (-)
254. Saç- : (+)
255. Saçra-: (-)
256. Saġ- : (-)
257. Saḳın- : (+)
258. Saḳlan- : (+)
259. Sal- : (-)
260. Sana-: (-)
261. Sanç-: (+)
262. Sarġar- : (+)
263. Sası- : (+)
264. Sat- : (+)
265. Sawaş- : (+)
266. Sawur- : (+)
267. Sayra- : (+)
268. Sekre- : (-)
269. Sew- : (-)
270. Sewin- : (-)
271. Sewiş- : (-)
272. Séz- : (+)
273. Sıġ- : (+)
274. Sıġın- : (+)
275. Sıġta-: (-)
276. Sıḳ- : (+)
277. Sın- : (+)
278. Sına-: (+)
279. Sız-: (-)
280. Siḍ-: (-)
281. Siŋ- : (+)
282. Silk- : (-)
283. Sizle- : (-)
284. Soġı- : (+)
285. Soḳ- : (+)
286. Sor- (I): (+)
287. Sor- (II): (+)
288. Soy- : (+)
289. Sök- (I): (+)
290. Sök- (II): (+)
291. Sön- : (-)
292. Sözle- : (-)
293. Sun- : (-)
294. Suwġar- : (-)
295. Suwsa- : (-)
296. Süçi- : (-)
297. Süpür- : (-)
298. Sür- : (+)
299. Sürt- : (-)
300. Sürün- : (+)
301. Süz- : (+)
302. Taḳ- : (+)
303. Taḳıl- : (+)
304. Tala- : (-)
305. Talaş- : (-)
306. Talpın- : (+)
307. Tam- : (-)
308. Tamġala- : (-)
309. Tamuz- : (-)
310. Tan- : (-)
311. Tanı- : (+)
312. Tanġıl- : (-)
313. Tap- : (+)
314. Tapın-: (+)
315. Tapış : (+)
316. Tapşur- : (+)
317. Tara- : (+)
318. Tart- : (+)
319. Taş-: (+)
320. Taşı- : (-)
321. Taşla- : (+)

322. Tatı-: (-)
323. Tay-: (+)
324. Tayan-: (+)
325. Té-: (-)
326. Teg-: (+)
327. Tengle-: (-)
328. Tep-: (+)
329. Tepren-: (-)
330. Tér-: (+)
331. Terle-: (+)
332. Teş-: (-)
333. Teşil-: (-)
334. Tıḍ-: (-)
335. Tıḳ-: (+)
336. Tın-: (+)
337. Tıt-: (-)
338. Tıŋla-: (-)
339. Tik-: (+)
340. Til-: (+)
341. Tile-: (+)
342. Tilen- : (+)
343. Tire-: (+)
344. Tiren-: (-)
345. Tirgir-: (-)
346. Tiril: (+)
347. Tişle-: (+)
348. Tiz-: (-)
349. Toġ-: (+)
350. Toġra-: (-)
351. Toḳı-: (+)
352. Toḳın- : (+)
353. Toḳış-: (-)
354. Tol-: (+)
355. Tolġan-: (+)
356. Toŋ-: (-)
357. Toy-: (+)
358. Tök-: (+)
359. Tön-: (+)
360. Töŋder-: (+)
361. Töşe-: (-)
362. Tur: (+)
363. Tut- : (+)
364. Tutuş: (+)
365. Tuy- : (+)
366. Tuzla- : (-)
367. Tüg- : (+)
368. Tügmelen-: (-)
369. Tüke-: (-)
370. Tüket- : (-)
371. Tüne- : (-)
372. Türt- : (+)
373. Tüş- : (+)
374. Tüz- : (+)
375. Tüzet- : (+)
376. Uç- : (+)
377. Uḳ- : (-)
378. Ula- : (+)
379. Ulaş- : (+)
380. Ulı- : (-)
381. Una- : (-)
382. Unut-: (-)
383. Ur-: (+)
384. Urun- : (+)
385. Uruş: (+)
386. Uşat-: (+)
387. Uyal- : (-)
388. Uyala- : (-)
389. Uyı- : (+)
390. Uzat-: (+)
391. Üleş- : (-)
392. Ünde- : (-)
393. Ür- : (-)
394. Ürk- : (-)
395. Ürper-: (+)
396. Üt- : (-)
397. Üz- : (+)
398. Üzül- : (+)
399. Yaġ- : (+)
400. Yaġla-: (-)
401. Yaḳ- (I): (+)
402. Yaḳ- (II): (+)
403. Yalwar- : (-)
404. Yama- : (-)
405. Yan- : (+)
406. Yap- : (+)
407. Yar- : (+)
408. Yara- : (-)
409. Yarıl- : (+)
410. Yaraş- : (+)
411. Yarat-: (+)
412. Yarlıḳa-: (+)
413. Yaru- : (+)
414. Yaşa- : (+)
415. Yaşar- : (+)
416. Yaşna- : (-)
417. Yaşur- : (+)
418. Yat- : (+)
419. Yay- : (+)
420. Yayıl- : (+)
421. Yaz- (I): (+)
422. Yaz- (II): (+)
423. Yaz- (III): (+)
424. Yé-: (+)
425. Yél- : (+)
426. Yelimle- : (-)
427. Yemür- : (+)
428. Yenç- : (+)
429. Yeŋ- : (-)
430. Yet- : (+)
431. Yıḍla- : (-)
432. Yıġ- : (+)
433. Yıġla- : (-)
434. Yıḳıl- : (+)
435. Yırt- : (-)
436. Yit-: (-)
437. Yoḍ-: (-)
438. Yoḳaḍ- : (+)
439. Yol- : (+)
440. Yonu-: (-)
441. Yoru-: (+)

442. Yort- : (-)
443. Yu- : (+)
444. Yuḳ- : (+)
445. Yum- : (-)
446. Yumşa- : (+)
447. Yut- : (+)
448. Yügür- : (+)
449. Yükle-: (+)
450. Yükün- : (+)
451. Yüz- : (-)

SONUÇ

19. yüzyılda M. Bréal ile birlikte doğrudan anlambilim çalışmaları başlamış ve dilbilim içinde bağımsız bir alan olarak şekillenmiştir. Sözcüklerin anlam bakımından geçirdiği tarihsel evrim merak ve ilgi uyandırmıştır. 20. yüzyılda Saussure'ün getirdiği yapısal dilbilim anlayışının etkisiyle dilbilim çalışmaları yeni bir boyut kazanmış, anlambilim de bundan etkilenmiştir. Dile karşı bütünsel yaklaşım, dildeki yapıların bir dizge içinde birbirleriyle ilişkisi, sözlüksel yapının bir sistem içerisinde kullanımı, anlamla ilgili yeni bakış açılarının oluşmasına izin vermiştir. Daha önce sözcük temelinde ve tarihî yaklaşımla incelenen anlam çalışmaları yerini tümce, sözce gibi daha bütünsel yaklaşımlara bırakmıştır. Bağlam, kullanım gibi kavramlar ön plana çıkarılmıştır. 1950'den sonraki yapılan anlambilim çalışmaları üretici, yorumlayıcı, bilişsel dilbilim anlayışları temelinde şekillenmiştir.

Semantik ile ilgilenen bilginler anlamın teorik olarak ne olduğu ve nasıl oluştuğu konusunda farklı yaklaşımlar sergilemişlerdir. Anlamın teorisini açıklamada ya kendi yaşadıkları dönemin paradigmaları etkili olmuş ya da sıklıkla anlamın doğasının anlaşılamaz ve sınırlarının tam olarak çizilemez olduğu vurgulanmıştır. Kaynağını zihinden, davranışlardan, çevreden veya kullanımdan alan yaklaşımlar anlam açıklamalarında etkili olmuştur. Anlam teorik olarak gösterge kuramı ile açıklanır. Anlam temelde zihinde oluşan ve canlanan tasarım veya düşüncedir. Anlamın bir kavramın ya da nesnenin kendisini değil de zihinde uyandırdığı tasarım veya düşünceyi yansıtması anlamın doğasını açıklamayı zorlaştıran en önemli etkendir. Dilin gösterge sistemi ile çalışması, nesne ve kavramların görüntülerinin sembollerle zihinde karşılıklarını bulması anlamın oluşma süreçleridir. Anlamın işte bu anlıkçı (zihnî), dolaylı ve parçalı yapısı mutlak bir anlam tanımının yapılmasını güçleştirmiştir.

Anlam değişmeleri bir kavramın tarih içinde geçirdiği semantik değişimleri ele alır. Anlam değişmeleri her dilde görülür, nedenleri dil içi ve dil dışı faktörler olarak açıklanır. Dil içi faktörler, benzetme, aktarma, eş adlılık, çok anlamlılık, eş anlamlılık gibi anlam olaylarıdır. Dil dışı faktörler ise toplumsal, tarihî ve ruhsal değişikliklerin kavramların içeriğinde yol açtığı değişimlerdir.

Anlam değişmelerinin türleri dilbilimde çoğunlukla mantıksal temelde belirlenmiştir. Buna göre *genişleme, daralma* ve *başka anlama geçiş* başlıklarında ele alınmıştır. Bunun dışında *iyileşme* ve *kötüleşme* gibi psikolojik temelli ayrımlar da yapılmıştır. Ancak iyilik, kötülük gibi kavramlar subjektif ve göreceli kavramlar olduklarından tartışmalıdır. Bazı çalışmalarda *anlam iyileşmesi* ve *anlam kötüleşmesi* gibi ayrımlar yapılmamıştır. Bu tezde *iyileşme* ve *kötüleşme* bağlamında genellenebilecek değişmeler bulunduğundan bu ayrımlara da yer verilmiştir.

Tez, tarihî karşılaştırmalı metotla yapılmıştır. Anlam değişmeleri *anlam genişlemesi, anlam daralması, başka anlama geçiş, anlam iyileşmesi* ve *anlam kötüleşmesi* başlıklarında incelenmiştir. Anlam genişlemesi içinde *genelleşme, mecazlaşma, kapsamlayış, tabu ve örtmece* ve *argo* gibi alt başlıklar ele alınmıştır. Anlam daralması içinde *özelleşme* alt başlığı ele alınmıştır. Genişlemenin ve daralmanın kullanımla ilgili olduğu tespit edilmiştir. Dağılım yasasına uygun olarak kullanımı artan sözlüksel yapının anlam alanında genişleme, kullanımı azalan sözlüksel yapının da anlam alanında daralma olduğu görülmüştür.

Anlam değişmelerinde diğer dillerin etkisi de hesaba katılmalıdır. Aynı coğrafyada yaşama, komşuluk ilişkileri veya tercüme yoluyla aynı kavram -eğer bir boşluk varsa- diğer dilin aynı kavramı hâline gelebilir, benzer anlamsal süreçler yaşanabilir. Örneğin *tart-* ve *çek-* fiillerinin Harezm metinlerinden itibaren *emgek, zahmet, mihnet, azap* gibi yapılar ile kullanılmasında Farsça *gam keşīden* 'acı çekmek' yapısı etkili olmuştur. Bu konuda daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç vardır.

Yapılan çalışmada en çok anlam genişlemesi yaşanmıştır. Toplumsal hayatın değişmesi, geçmişe göre bilgilenmenin artması, eski bilgilere yenilerinin eklenmesi gibi nedenler fiillerin anlam alanını genişletmiştir. Yeni kavramlar yeni fiillerle değil, dilin hâlihazırda sözvarlığında yer alan fiillerle karşılanmıştır. Bu durum fiillerin anlam alanlarını genişletmiştir.

İncelenen fiillerde meydana gelen semantik değişimlerin zaman zaman diğer çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan fiillerle benzer süreçlere sahip olduğu tespit edilmiştir. Örneğin *tiril-*'in Eski Türkçede bilinen 'yaşamak' anlamı Özbekçede yoktur. Aynı zamanda Kzk., Kırg.,Tat. ve Kmk.'da da yoktur. *İç-* 'yemek yemek' anlamıyla Özbekçe dışında Kzk.*'tamag iş-*' ve Kırg. *tamak iç-* 'yemek yemek' anlamındadır. *Toġ-*

fiilinin ‘doğurmak’ anlamı Özbekçe dışında Az., Kzk., Kırg., Y. Uyg.’da da vardır. Anlamsal mesafe anlaşılabilirlik açısından önemli parametrelerden biridir. Bu durumda Özbekçe diğer çağdaş lehçelerle (özellikle Kıpçak, Karluk) birbirine daha yakın bir görünüm arz etmektedir.

Yapılan çalışmada Eski Türkçe ve Özbekçede bulunan ortak 451 fiil tespit edilmiştir. Bu fiillerden 306’sı anlam değişikliğine uğramıştır. Bu durumda Eski Türkçeden bugüne Özbekçede fiillerde meydana gelen anlam değişimi % 67 oranındadır. 306 fiilin 262’si *anlam genişlemesi*, 27’si *anlam daralması*, 24’ü *başka anlama geçiş*, 1’i *anlam iyileşmesi*, 2’si de *anlam kötüleşmesi* yaşamıştır. Anlam genişlemesi içinde 149’u *mecazlaşma*, bunların 14’ü *tabu ve örtmece*, 3’ü *argo* kullanım olarak görülmüş, 9’u *genelleşme* ve 6’sı da *kapsamlayış* örneği olarak tespit edilmiştir. Anlam daralması içinde 3 fiil *özelleşme* yaşamıştır. *Başka anlama geçiş* içinde 16’sı *yakın*, 3’ü *uzak*, 5’i de *zıt* anlama geçmiştir.

Anlam değişmeleri içinde gözlemlenen en önemli nokta, fiillerde birden fazla anlam değişmesinin yaşanmış olmasıdır. Örneğin bir fiil, tarihî lehçelerde anlam genişlemesi yaşayıp Özbekçede anlamını daraltmıştır veya bunun tam tersi de mümkün olmuştur. Bununla birlikte, bir fiil anlam alanını genişletirken anlamlarından biri *zıt, uzak* veya *yakın* anlama geçmiştir. *Anlam iyileşmesi* ve *anlam kötüleşmesi* meydana gelen eylemler sadece bu değişiklikleri yaşamamış, aynı zamanda *anlam genişlemesi* ve *anlam daralması* veya *başka anlama geçiş* içinde değerlendirilmişlerdir.

1.Anlam genişlemesi 262	**2.Anlam daralması** 27	**3.Başka anlama geçiş** 24	**4.Anlam iyileşmesi** 1	**5.Anlam kötüleşmesi** 2
Genelleşme 9	*Özelleşme* 3	*Yakın* 16		
Mecazlaşma 149		*Uzak* 3		
Örtmece 14		*Zıt* 5		
Argo 3				
Kapsamlayış 6				

Bir başka nokta, *anlam genişlemesi* içinde değerlendirilen *mecazlaşma* örneklerinin çok sayıda olmasıdır. *Anlam genişlemesi*nin genellikle *mecazlaşma* yoluyla olması, kavramların somuttan soyuta doğru genişleme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Ayrıca günlük dilde kullanırken fark edilmeyen birçok eylem, aynı zamanda mecaz anlamlara sahiptir.

Bu tez, Türkçenin bugüne kadar izlenilebilen devirlerini kapsamaktadır. Fiil kategorisinin yanı sıra, başka kategorilerle de yapılacak olan tarihî anlambilim çalışmaları veya başka lehçeler üzerinde yapılacak çalışmalar, Eski Türkçeden bugüne semantik değişimin hangi boyutta olduğunu anlamak, aynı zamanda çağdaş Türk lehçelerinin birbirleriyle ve Türkiye Türkçesiyle mesafesini görmek açısından önemlidir.

ANLAM DEĞİŞMESİ YAŞAMIŞ FİİLLER DİZİNİ

1. **Aç**-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 90, 91, 420
2. **Açıl**-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 92, 420
3. **Açın-:** An. Daralması / Başka (yakın) Anlama Geçiş, 93, 420
4. **Açış-:** Başka (yakın) Anlama Geçiş, 93, 94, 420
5. **Açıt-:** Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 94, 420
6. **Ağ- (I):** Başka (yakın) Anlama Geçiş, 51, 95, 420
7. **Ağ- (II):** Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 51, 95, 96, 420
8. **Ağna-:** Genelleşme -Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 71, 96, 420
9. **Ağrı**-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 97, 420
10. **Ağdar-:** Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 98, 99, 420
11. **Ahsa-:** Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 73, 99, 420
12. **Ak-:** Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 99, 420
13. **Al-:** Başka (zıt) Anlama Geçiş / Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 100, 102, 134, 420
14. **Aldur**-: An. Daralması, 102, 103, 420
15. **Alış**-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 103, 283, 420
16. **Aŋla**-: An. Genişlemesi, 104, 105, 420
17. **Arala-:** Başka (zıt) Anlama Geçiş / An. Genişlemesi / Başka (yakın) Anlama Geçiş, 105, 106, 420
18. **Arı-:** Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 106, 420
19. **Art**-: An. Genişlemesi, 107, 108, 420
20. **At**- : An. Genişlemesi, 108, 420
21. **Ata-:** An. Genişlemesi, 109, 110, 420
22. **Atlan-:** Genelleşme - An. Genişlemesi, 41, 71, 110, 111, 420
23. **Ayır**-: An. Genişlemesi, 111, 112, 113, 420
24. **Aylan**-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 113, 420
25. **Ayna**-: Mecazlaşma - Örtmece - An. Genişlemesi, 114, 420
26. **Ayrıl**-: An. Daralması, 113, 115, 420
27. **Ayt-:** An. Genişlemesi, 116, 420
28. **Aytış**-: An. Genişlemesi, 117, 118, 420
29. **Bağla-:** Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 118, 420
30. **Bak-:** Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 49, 82, 120, 121, 420
31. **Balala**-: Genelleşme - An. Genişlemesi, 71, 72, 121, 122, 420
32. **Bar-:** Mecazlaşma - Örtmece - An. Genişlemesi, 49, 122, 123, 420
33. **Bas-:** Mecazlaşma - Örtmece - An. Genişlemesi, 123, 124, 125, 420
34. **Başkar**-: An. Genişlemesi, 125, 420
35. **Başla-:** Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 126, 127, 420
36. **Bat-:** Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 127, 128, 420
37. **Bayu-:** Kapsamlayış - An. Genişlemesi, 76, 128, 129, 420

38. Bekit-: Başka (yakın) Anlama Geçiş, 86, 129, 130, 420
39. Bekle-: An. Daralması, 130, 420
40. Ber-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 131, 132, 420
41. Beze-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 132, 133, 420
42. Bil-: An. Genişlemesi, 42, 105, 133, 420
43. Birik-: An. Genişlemesi, 134, 420
44. Biti-: An. Daralması, 54, 135, 136, 401, 420
45. Bol-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 82, 136, 138, 250, 420
46. Boşa-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 139, 140, 141, 420
47. Boşan-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 140, 420
48. Boya- : Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 141, 142, 420
49. Boz- : Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 142, 143, 420
50. Bulga-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 144, 145, 420
51. Buyur-: An. Genişlemesi, 145, 146, 420
52. Bük-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 146, 147, 420
53. Büt-: An. Genişlemesi / Başka (zıt) Anlama Geçiş, 147, 148, 420
54. Çak-: An. Genişlemesi, 148, 149, 420
55. Çakır-: Kapsamlayış - An. Genişlemesi, 76, 150, 420
56. Çal-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 35, 55, 151, 152, 153, 420
57. Çalış-: An. Daralması, 153, 154, 420
58. Çap-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 36, 41, 54, 152, 154, 385, 420
59. Çat-: An. Genişlemesi, 156, 420
60. Çayna-: Mecazlaşma -Argo- An. Genişlemesi, 81, 157, 420
61. Çek-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 54, 55, 158, 159, 328, 420, 426
62. Çık-: Mecazlaşma - Örtmece- An. Genişlemesi, 159, 160, 161, 420
63. Çıkış-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 161, 162, 420
64. Çiz-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 54, 162, 163, 420
65. Çoğla- : Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 163, 164, 420
66. Çök-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 164, 165, 420
67. Çöm- : Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 165, 166, 421
68. Çöz-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 166, 421
69. Çüri-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 166, 167, 421
70. Eg-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 42, 167, 168, 421
71. Egil-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi,168, 169, 421
72. Egir-: Özelleşme - An. Daralması, 84, 169, 170, 421
73. Ele-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 170, 421
74. Elt- : An. Genişlemesi, 170, 421
75. Em-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 171, 421
76. Emle- : Başka (yakın) Anlama Geçiş, 86, 172, 421
77. Eri-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 172, 421

78. Eriş-: An. Genişlemesi, 173, 174, 421
79. Es-: An. Genişlemesi, 174, 175, 421
80. Esne-: Başka (uzak) Anlama Geçiş, 175, 176, 421
81. Esle-: Başka (yakın) Anlama Geçiş, 176, 421
82. Eskir-: An. Genişlemesi, 176, 177, 421
83. Eşit-: An. Genişlemesi, 67, 177, 178, 360, 421
84. Ét-: An. Daralması, 179, 180, 235, 421
85. Evlen-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 42, 180, 421
86. Ez-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 181, 421
87. Igla-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 181, 182, 421
88. İç-: Mecazlaşma - Kapsamlayış -An. Genişlemesi, 75, 183, 421, 426
89. İçik-: Başka (uzak) Anlama Geçiş, 184, 421
90. İl-: An. Genişlemesi, 171, 185, 421
91. İlin-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 186, 187, 421
92. İliş-: An. Genişlemesi, 186, 187, 188, 421
93. İmle-: An. Genişlemesi, 186, 421
94. İn-: An. Daralması, 55, 82, 189, 190, 364, 421
95. İsin-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 190, 421
96. İsit-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 190, 191, 421
97. İste-: An. Genişlemesi, 191, 192, 421
98. İşen-: An. Genişlemesi, 192, 193, 421
99. İşle- : An. Genişlemesi, 41, 193, 421
100. **İzle-:** Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 195, 421
101. Kabar-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 195, 196, 421
102. Kaç-: An. Genişlemesi, 196, 197, 421
103. Kak-: An. Genişlemesi, 198, 421
104. Kal-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 199, 421
105. Kamçıla-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 74, 201, 421
106. Kan-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 69, 201, 202, 421
107. Kanatlan-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 202, 203, 421
108. Kap-: An. Daralması, 202, 421
109. Kapla-: An. Genişlemesi, 204, 421
110. Kar-: An. Genişlemesi, 204, 205, 421
111. Karala-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi / An. Kötüleşmesi, 42, 88, 89, 205, 421
112. Karı-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 206, 207, 421
113. Karış-: An. Genişlemesi, 207, 421
114. Kat- (I): An. Genişlemesi / Başka (zıt) Anlama Geçiş, 51, 207, 421
115. Kat- (II): Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 51, 209, 421
116. Katığlan-: An. Genişlemesi- An. Daralması, 81, 209, 210, 421
117. Kawuş-: Örtmece -Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 211, 212, 234, 421

118. Kaygur-: An. Genişlemesi, 212, 213, 421
119. Kayna-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 213, 421
120. Kayt-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 82, 215, 216, 421
121. Kaytar-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 216, 421
122. Kazgan-: An. Genişlemesi, 216, 421
123. Kazı-: An. Genişlemesi, 218, 421
124. Keç-: Örtmece Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 55, 82, 219, 220, 221, 421
125. Keçir-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 221, 222, 223, 421
126. Kel-: An. Genişlemesi, 223, 224, 421
127. Keltür-: An. Genişlemesi, 225, 226, 421
128. Keliş-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 74, 226, 227, 421
129. Kemir-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 227, 228, 421
130. Keŋeş-: An. Genişlemesi, 228, 421
131. Ker-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 229, 230 421
132. Kes-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 231, 421
133. Kewşe-: Genelleşme- An. Genişlemesi, 231, 232, 421
134. Key-: An. Genişlemesi, 232, 233, 421
135. Kıl-: Tar. Leh. Örtmece -An. Genişlemesi, 179, 180, 234, 235, 385, 421
136. Kır-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 36, 74, 235, 421
137. Kıs-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 236, 237, 238, 421
138. Kıstur-: An. Genişlemesi, 237, 421
139. Kısġan-: An. Genişlemesi, 69, 238, 239, 240, 421
140. Kıy-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 240, 421
141. Kızar-: Mecazlaşma, 241, 421
142. Kir-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 242, 243, 421
143. Kiriş-: An. Genişlemesi, 244, 421
144. Kit-: Mecazlaşma -Örtmece - An. Genişlemesi, 79, 244, 245, 421
145. Koltukla-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 246, 421
146. Kon-: Genelleşme- An. Genişlemesi, 41, 72, 247, 248, 421
147. Kondur: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 247, 421
148. Kop-: An. Genişlemesi / An. Daralması, 82, 249, 421
149. Koş-: An. Genişlemesi, 69, 250, 421
150. Kov-: An. Genişlemesi, 250, 251, 421
151. Koy-: Örtmece -Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 253, 254, 421
152. Köger-: Genelleşme- An. Genişlemesi, 255, 422
153. Köm-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 255, 256, 422
154. Kön-: An. Genişlemesi / Başka (yakın) Anlama Geçiş, 257, 422
155. Könder-: An. Daralması, 257, 422
156. Kör-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 121, 258, 259, 260, 422
157. Körset-: An. Genişlemesi, 260, 422

158. Köter-: Mecazlaşma-Kapsamlayış-An. Genişlemesi/Başka (zıt) Anlama Geçiş, 261, 262, 263, 422
159. Köy-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 263, 422
160. Közet-: An. Genişlemesi, 262, 263, 422
161. Kur-: An. Genişlemesi, 265, 266, 422
162. Kutul-: An. Genişlemesi, 266, 267, 422
163. Küt- : An. Genişlemesi, 130, 267, 268, 422
164. Min-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 268, 269, 422
165. Muŋaḍ-: Başka (yakın) Anlama Geçiş, 268, 422
166. Oġırla-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 270, 271, 422
167. Oḫşa-: An. Genişlemesi, 51, 271, 422
168. Oḳı-: An. Genişlemesi, 272, 272, 422
169. Oltur-: An. Genişlemesi, 274, 275, 276, 422
170. Ornat-: An. Genişlemesi, 276, 277, 422
171. Otla-: Argo- Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 80, 278, 422
172. Oy-: An. Genişlemesi, 277, 422
173. Oyġan-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 279, 280, 422
174. Oyna-: An. Genişlemesi, 280, 281, 422
175. Oz-: An. Daralması, 55, 82, 281, 282, 422
176. Öçür-: An. Genişlemesi, 282, 422
177. Ögren-: An. Genişlemesi, 104, 282, 422
178. Öl-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 285, 286, 422
179. Öldür-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 286, 285, 422
180. Ön-: Genelleşme- An. Genişlemesi, 72, 286, 287, 422
181. Öp-: Mecazlaşma-Kapsamlayış - An. Genişlemesi, 288, 289, 385, 422
182. Öpkele-: Kapsamlayış - An. Genişlemesi / Başka (yakın) Anlama Geçiş, 77, 289, 422
183. Örte-: An. Daralması- Özelleşme, 54, 85, 289, 289, 422
184. Öt-: Örtmece- Mecazlaşma-An. Genişlemesi, 55, 79, 290, 290, 422
185. Piş-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 292, 291, 422
186. Saç-: An. Genişlemesi, 293, 294, 422
187. Sakın-: An. Genişleme / Başka (yakın) Anlama Geçiş, 42, 56, , 292, 422
188. Saklan-: Başka (yakın) Anlama Geçiş, 296, 297, 422
189. Sal-: An. Genişlemesi, 297, 298, 422
190. Sanç-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 299, 298, 422
191. Sargar-: Örtmece-Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 42, 300, 301, 422
192. Sası-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 301, 302, 422
193. Sat-: Argo -Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 302, 422
194. Sawur-: An. Genişlemesi, 303, 422
195. Sayra-: Genelleşme- An. Genişlemesi, 72, 303, 304, 422

196. Séz-: An. Genişlemesi, 304, 303, 422
197. Sığ-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 305, 304, 422
198. Sığın-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 306, 422
199. Sık-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 305, 422
200. Sın-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 307, 308, 422
201. Sına-: An. Genişlemesi, 307, 308, 422
202. Siŋ-: An. Genişlemesi, 309, 422
203. Soğı-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 310, 311, 422
204. Sok-: An. Daralması, 311, 422
205. Sor- (I) : An. Genişlemesi, 51, 75, 312, 313, 422
206. Sor- (II) : Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 51, 75, 313, 422
207. Soy-: Başka (yakın) Anlama Geçiş, 313, 422
208. Sök-: Özelleşme- An. Daralması, 85, 314, 422
209. Sön-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 315, 316, 422
210. Sür-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 36, 316, 317, 318, 422
211. Sürün-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 36, 317, 422
212. Süz-: An. Genişlemesi, 318, 317, 422
213. Tak-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 319, 422
214. Takıl-: An. Genişlemesi, 319, 320, 422
215. Talpın-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 320, 321, 422
216. Tanı-: An. Genişlemesi, 321, 322, 422
217. Tap-: An. Genişlemesi, 53, 82, 322, 323, 422
218. Tapın-: An. Genişlemesi, 323, 324, 422
219. Tapış-: An. Genişlemesi, 324, 325, 422
220. Tapşur-: An. Genişlemesi, 325, 422
221. Tara-: An. Genişlemesi, 326, 422
222. Tart-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 54, 55, 159, 326, 327, 328, 422, 424
223. Taş-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 328, 422
224. Taşla-: An. Genişlemesi, 329, 330, 422
225. Tatı-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 330, 331, 423
226. Tay-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 331, 332, 423
227. Tayan-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 332, 333, 423
228. Teg-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 79, 333, 334, 348, 423
229. Tep-: An. Genişlemesi, 335, 385, 423
230. Tér-: An. Genişlemesi, 335, 336, 423
231. Terle-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 336, 335, 423
232. Tık-: An. Genişlemesi, 311, 335, 336, 423
233. Tın-: An. Daralması, 338, 423
234. Tik-: An. Genişlemesi, 339, 340, 423
235. Til-: Mecazlaşma -An. Genişlemesi, 341, 423

236. Tile-: An. Genişlemesi, 341, 342, 423
237. Tilen-: An. Kötüleşmesi / An. Genişlemesi, 88, 89, 342, 341, 423
238. Tiril-: An. Daralması, 36, 54, 83, 343, 344, 423, 426
239. Tişle-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 42, 344, 345, 423, 426
240. Toġ-: An. Genişlemesi, 345, 344, 423, 426
241. Toḳı-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 136, 346, 347, 423
242. Toḳın-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 347, 348, 423
243. Tol- : An. Genişlemesi, 348, 347, 423
244. Tolġan-: An. Genişlemesi / Başka (yakın) Anlama Geçiş, 349, 350, 423
245. Toy-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 54, 350, 351, 423
246. Tök-: Genelleşme -An. Genişlemesi, 72, 351, 352, 423
247. Tön-: Başka (uzak) Anlama Geçiş, 82, 350, 351, 423
248. Töŋder-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 75, 353, 423
249. Tur-: An. Genişlemesi, 36, 54, 82, 226, 250, 353, 354, 355, 409, 423
250. Tut-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 356, 357, 358, 423
251. Tutuş-: An. Genişlemesi, 358, 359, 423
252. Tuy-: An. Daralması, 83, 359, 360, 423
253. Tüg-: An. Genişlemesi, 360, 361, 423
254. Türt-: An. Daralması, 361, 360, 423
255. Tüş-: An. Genişlemesi, 54, 55, 70, 82, 190, 362, 363, 364, 423
256. Tüz-: An. Genişlemesi, 364, 365, 366, 423
257. Tüzet-: An. Genişlemesi, 365, 366, 423
258. Uç-: An. Genişlemesi, 366, 367, 423
259. Ula-: An. Genişlemesi / An. Daralması, 368, 369, 423
260. Ulaş-: An. Genişlemesi / An. Daralması, 369, 423
261. Ur-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 55, 136, 347, 370, 371, 423
262. Urun-: Başka (yakın) Anlama Geçiş / An. İyileşmesi, 88, 372, 423
263. Uruş-: An. Genişlemesi, 373, 423
264. Uşat-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 373, 374, 423
265. Uyı-: Örtmece-Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 374, 375, 423
266. Uzat-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 70, 375, 376, 423
267. Ürper-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 376, 423
268. Üz-: An. Genişlemesi, 38, 54, 377, 378, 423
269. Üzül-: Örtmece-Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 378, 377, 423
270.Yaġ-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 377, 378, 423
271. Yaḳ- (I): An. Daralması, 359, 380, 381, 423
272. Yaḳ- (II): Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 289, 379, 381, 382, 423
273. Yan-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 382, 383, 423
274. Yap-: An. Genişlemesi, 383, 384, 383, 423
275. Yar-: An. Genişlemesi, 385, 386, 423

276. Yaraş-: An. Genişlemesi, 386, 387, 423
277. Yarat-: An. Genişlemesi, 179, 387, 388, 423
278. Yarıl-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 387, 423
279. Yarlıḳa-: An. Daralması, 43, 83, 84, 146, 390, 391, 423
280. Yaru-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 389, 423
281. Yaşa-: An. Genişlemesi, 36, 54, 392, 390, 423
282. Yaşar-: Başka (yakın) Anlama Geçiş, 87, 390, 391, 423
283. Yaşna-: An. Genişlemesi, 394, 423
284. Yat-: Örtmece- Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 79, 394, 395, 423
285. Yay-: An. Genişlemesi, 396, 397, 398, 399, 423
286. Yayıl-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 397, 398, 423
287. Yaz-(I): Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 398, 399, 423
288. Yaz- (II): An. Daralması, 51, 399, 398, 423
289. Yaz- (III): An. Genişlemesi, 51, 54, 136, 400, 401, 423
290. Yé- : Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 401, 402, 423
291. Yél-: An. Genişlemesi, 403, 423
292. Yemür-: An. Genişlemesi, 36, 53, 403, 404, 423
293. Yenç-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 404, 405, 423
294. Yet-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 405, 404, 423
295. Yığ-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 406, 407, 423
296. Yıḳıl-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 407, 408, 423
297. Yoḳaḍ-: An. Genişlemesi, 408, 409, 423
298. Yul-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 81, 409, 423
299. Yorı-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 36, 50, 410, 411, 409, 424
300. Yu-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 412, 413, 424
301. Yuḳ-: An. Genişlemesi, 413, 424
302. Yumşa-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 414, 424
303. Yut-: Mecazlaşma - An. Genişlemesi, 412, 413, 424
304. Yügür-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 54, 416, 417, 424
305. Yükle-: Mecazlaşma- An. Genişlemesi, 414, 424
306. Yükün-: An. Daralması, 415, 416, 424

ÇALIŞMADA KULLANILAN TERİMLER DİZİNİ

1. Ad aktarması, düz değişmece / *metonimi,* 47, 48, 59, 61, 76
2. Adlandırma */ naming,* 25, 58, 59, 78
3. Abartma / *hyperbole***,** 64, 66, 78
4. Alt anlamlılık / *hyponymy,* 53, 81, 84
6. Anlambilim / *semantic,* 20, 22, 23, 24, 26, 66, 428
7. Anlambirim / *sememe,* 37
8. Anlambirimcik */ seme,* 23, 37, 39, 68
9. Anlam boşalması / *asemantication,* 66
10. Anlam bulanıklığı */ ambiguity,* 49
11. Anlam daralması / *semantic restricton,* 66, 81, 82, 84, 360, 426, 427
12. Anlam değişimi / *semantic change,* 5, 32, 35, 43, 64, 427
13. Anlam genişlemesi / *semantic extension,* 66, 67, 68, 73, 76, 203, 208, , 333, 426, 427, 426
14. Anlam iyileşmesi / *amelioration,* 64, 65, 66, 88, 372, 426, 427
15. Anlam kayması */ semantic transfer,* 65, 66, 85
16. Anlam kötüleşmesi / *pejoration,* 64, 65, 66, 88, 89, 212, 343, 426, 427
17. Anlamlandırma / *signification,* 32
18. Anlamsal alan / *semantic field,* 22
19. Anlamsal üçgen / *semantic triangle,* 20, 33
20. Anlıkçı / *mentalist,* 28, 425
21. Argo / *argot, slange,* 66, 80, 81, 158, 276, 303, 426, 427
22. Art zamanlılık / *diachrony,* 19, 66
23. Ayrıksayış / *litotes,* 64
24. Ayrımlaşma / *differenciation,* 63
25. Bağdaşma */ compatibility,* 24
26. Bağlaç */ conjunction,* 260
27. Bağlam / *context,* 5, 28, 33, 36, 49, 53, 62, 298
28. Bağlılaşıklık / *correlative,* 57
29. Benzetme */ simile,* 45, 47, 48, 50
30. Benzeşme / *asimilation,* 261
31. Bildirişim */ communication,* 60
32. Bileşen çözümlemesi */ compenential analysis,* 25
33. Birleşim / *combination,* 57
34. Bulaşma */ contamination,* 60, 61
35. Bürünsel */ prosodic,* 25
36. Çizgisel / *linear,* 19, 32

37. Çok anlamlılık / *polysemy*, 48, 49, 50, 51, 425
38. Değişmece / *trope*, 46, 47, 48, 57, 64
39. Deyim aktarması / *metaphor*, 45, 46, 66, 71
40. Dil / *language*, 14, 15, 16, 19, 21, 23, 29, 30, 32, 232, 252, 425
41. Dilbilimsel / *linguistic*, 28, 34, 40
42. Edim / *performance*, 24
43. Edinç / *competence*, 24
44. Edimbilim / *pragmatic*, 25, 26
45. Eksilti / *ellipse*, 46, 48, 57, 59, 62
46. En az çaba ilkesi / *princible of the least effort*, 45, 48, 59
47. Eş anlamlılık / *synonymy*, 52, 53, 425
48. Eş adlılık / *homonymy*, 49, 50, 425
49. Eş seslilik / *homophony*, 50, 51
50. Eş yazımlılık / *homography*, 50
51. Eş zamanlılık / *synchrony*, 66
52. Genelleşme / *generalisation*, 66, 70, 72, 425, 426
53. Gönderge / *referent*, 20, 23, 33, 34, 48, 57, 61
54. Gönderim / *reference*, 25, 33
55. Gösteren / *signifier*, 19, 20, 22, 30, 31, 32, 33
56. Gösterge / *sense, sign*, 19, 20, 25, 26, 30, 31, 32, 45, 65, 73, 422
57. Gösterilen / *signified*, 19, 20, 22, 28, 30, 31, 32, 33, 34
58. Göstergebilim / *semiology, semiotics*, 23, 25, 31, 57
59. İçlem / *intension*, 22, 34, 35, 52
60. Karşıtanlıkçı / *antimentalist*, 29
61. Kaplam / *extension*, 34
62. Kapsamlayış / *synecdoche*, 48, 57, 58, 59, 64, 75, 76, 78, 183, 261, 282, 427
63. Kavram / *concept, notion*, 22, 28, 30, 31, 34, 35, 38, 46, 48, 423, 424
64. Kavram alanı / *conceptual field*, 22, 35, 36, 92, 102, 158, 338
65. Kısaltma / *clipping*, 57, 59, 62
66. Metatez / *metathesis*, 164, 251, 267, 285
67. Nedensiz / *arbitrary*, 17, 19, 20, 22, 23, 32, 33
68. Örnekseme / *anologie*, 16, 57
69. Özelleşme / *specialisation*, 70, 81, 84, 85, 290, 426, 427
70. Saymaca / *conventional*, 23, 32, 33
71. Sembol / *symbol*, 33, 425
72. Sızıcılaşma / *spirantisation*, 196
73. Söylem çözümlemesi / *discourse analysis*, 23, 26
74. Söz / *parole*, 24
75. Sözce / *utterance*, 5, 14, 22, 24, 25, 26, 29, 425
76. Sözdizimsel / *syntactic*, 23, 24, 25

77. Sözdizimsel bileşen / *syntactic component*, 24
78. Sözlükbirim / *lexeme*, 37
79. Sözlüksel alan / *lexical field*, 23
80. Tabu / *taboo*, 59, 66, 77, 78, 426, 427
81. Temel anlam / *denotation*, 25, 38, 39, 204, 338, 360
82. Üretici anlambilim / *generative semantic*, 24
83. Üst anlamlılık / *hyperonymy*, 76, 81, 84
84. Vurgu / *stress*, 28, 66
85. Yan anlam / *connotation*, 39, 40
86. Yansıma / *onomatopoeia*, 22, 51, 149, 155, 182, 198, 272
86. Yorumlayıcı anlambilim / *interpretive semantic*, 22, 24
87. Yozlaşma / *degeneration*, 64, 87
88. Yüceltme / *elevation*, 64, 87

KAYNAKÇA

MALZEMENİN TOPLANDIĞI KAYNAKLAR

Arat, Reşit, R. (1979). *Kutadgu Bilig III Indeks*. İstanbul: TKAE

Arat, Reşit, R. (1991). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK

Arat, Reşit, R. (1992). *Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu

Argunşah, M., Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit

Ata, Aysu. (1997). *Kısasü'l-Enbiyâ I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK

Ata, Aysu. (1997). *Kısasü'l-Enbiyâ II Dizin*. Ankara: TDK

Ata, Aysu. (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'ân Tercümesi* (Rylands nüshası Giriş-Meitn-Notlar-Dizin) (2. Bas.) Ankara: TDK

Atalay, Besim. (1985). *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi I, II, III*. Ankara: TDK

Atalay, Besim. (1986). *Divanü Lügat-it Türk Dizini "Endeks" IV*. Ankara: TDK

Atalay, Besim. (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul: TDK

Ayazlı, Özlem. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*. İstanbul: TDK

Caferoğlu, Ahmet. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara. TDK

Çağatay, Saadet. (1945). *Altun Yaruk'tan İki Parça*. Ankara: TTK

Durgut, Hüseyin. (1995). *Şeyh Süleyman Efendî-i Buhârî Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî Adlı Eserin Transkripsiyonu*. Yayımlanmamış YL tezi. Trakya Üniversitesi, Edirne

Eckmann, J. (2014). *Nehcü'l Ferâdîs*. *Tıpkıbasım*. Yayımlayan. Tezcan, S., Zülfikar H.) Dizin-Sözlük Ata, A.) Ankara: TDK

Ercilasun. A. B., Akkoyunlu, Z. (2015). *Kaşgarlı Mahmud Divanü Lügat-it Türk Giriş Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK

Ergene, Oğuz. (2017). *Sibîcâbî Gülistan Tercümesi Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Çeviri Dizinler-Tıpkıbaskı.* Ankara: TDK

Ergin, Muharrem. (2014). *Dede Korkut Kitabı I. Giriş-Metin-Tıpkıbasım*. (9. Bas.) Ankara: TDK

Ergin, Muharrem. (2009). *Dede Korkut Kitabı II*. *İndeks-Gramer*. (4. Bas.) Ankara: TDK

Fazılov, E. (1966). *Staro Uzbekskiy Yazık I.* Taşkent: Özbekistan SSR Fan Neşriyatı

Fazılov, E. (1971). *Staro Uzbekskiy Yazık II*. Taşkent: Özbekistan SSR Fan Neşriyatı

Fazılov, E., Kononov, A. vd. (1983). *Alişer Nåvoiy Åsårläri Tilining İzåhli Lugäti I-II*. Tåşkent: Özbekistan SSR Fan Neşriyatı

Güner, Galip. (2017). *Resûlî Sözlüğü'nün Türkçe Söz Varlığı*. İstanbul: Kesit

Hamilton, J. (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. (2. Bas.) (Çev. Köken, V.) Ankara: TDK

Hojiyev, Azim. vd. (2001). *Håzirgi Özbek Tili Faål Sözlärining İzåhli Lugäti*. Tåşkent: Şark Neşriyatı

Kaçalin, M. (2011). *Niyâzî- Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*. Ankara: TDK

Kaljanova, Elmira. (2005). *Uygurca Dışastvustık*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi, İstanbul

Karaağaç, Günay. (1997). *Lutfî Divanı* Giriş, Metin, Dizin, Tıpkıbasım. Ankara: TDK

Karagözlü, Savaş (2018). *İbnü Mühennâ Lügati* Türkçe Kısmı. İstanbul: Kesit

Karamanlıoğlu, F. A. (1978). *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi*. İstanbul: Meb

Karasoy, Yakup. (1998). *Şiban Han Dîvânı* İnceleme, Metin, Dizin, Tıpkıbasım. Ankara: TDK

Marufov, M. Z. vd. (1981). *Özbek Tilining İzåhli Lugäti I-II*. Moskova: Rus Tili Neşriyatı

Ölmez, Z. Kargı. (1993). *Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük).* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Hacettepe Üniversitesi, Ankara

Ölmez, Z. Kargı. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han-Şecere-i Terākime* (Türkmenlerin Soykütüğü) Ankara: TDAD 3

Ölmez, Mehmet. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm).* TDAD 1, Ankara

Özyetgin, A, Melek. (2001). *Ebû Hayyân Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Fiil Tarihî-*

Karşılaştırmalı Gramer ve Sözlük Denemesi. Ankara: Köksav

Özbay, Betül. (2014). *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: TDK

TDK (1995). *Tarama Sözlüğü I-VIII* (3. Bas.) Ankara: TDK

Tekin, Şinasi. (1976). *Mayrtrısimit - Burkancıların Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: Sevinç

Tekin, Şinasi. (1993). *Kuanşi İm Pusar* (Ses İşiten İlah). Ankara: TDK

Tekin, Talat. (1994). *Tunyukuk Yazıtları*. (Yay. Ölmez, M.) Ankara: TDAD 5

Tekin, Talat. (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK

Tekin, Talat. (2019). *Irk Bitig*. Ankara: TDK

Toparlı, Recep. (1992). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn*. Ankara: TDK

Toparlı, R. vd. (1999). *El-Kavânînü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye.* Ankara: TDK

Toparlı, Recep. (2018). *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fî'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: TDK

Toparlı, R., Argunşah M. (2018). *İslâm Mu'înü'l-Mürîd*. Ankara: TDK

Uçar, Erdem. (2009). *Altun Yaruk Sudur V. Kitap*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ege Üniversitesi, İzmir

Uğurlu, Mustafa. (1987). *Münyetü'l- Guzât.* Metin-İndeks. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı

Yaman, Ümran. (2016). *Doğu Türkçesi İle Yazılan Sirâcü'l-Kulûb*, Gramer, Metin, Çeviri, Dizin (Yayımlanmamaış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi, İstanbul

Yüce, Nuri. (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb* Şuşter Nüshası. (3. Bas.) Ankara: TDK

Yücel, Bilal. (1995). *Bâbür Dîvânı- Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbaskı*. Ankara: AKM

ÖZBEK EDEBİYATI ROMANLARI

Mehråbdān Çäyån, Abdullah Kadiri, 1994, Tåşkent: Edebiyat ve Sanat Neşriyatı

Ötkän Künlär**,** Abdullah Kadiri, 1994, Tåşkent: Edebiyat ve Sanat Neşriyatı

Hind Seyyåhning Qissäsi, Abdurrauf Fitrat, 1991, Şark Yulduzi Jurnali

Keçä vä Kündüz, Abdülhamit Çolpan, 2000, Tåşkent: Şark Neşriyatı

Şåvqin, Erkin Azam, 2011, Tåşkent: Özbekistan

Ulugbek Xazinäsi, Adil Yakubov, 1994, Tåşkent: Edebiyat ve Sanat Neşriyatı

Girdåb**,** Oktam Usmanov, 2000, Tåşkent: Şark Neşriyatı

Muhäbbät Ölimdän Küçli, Aman Muhtar, 2010, Tåşkent: Şark Yulduzi Neşriyatı

Qutlug Qån, Aybek, 1969,Tåşkent: Bediy Edebiyat Neşriyatı

Yulduzli Tünlär, Primkul Kadirov, 1999, Tåşkent: Şark Neşriyatı

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Äbdurahmanov, G., Şükürov, Ş. (1973). *Özbek Tilining Tarihiy Grammatikası*. Tåşkent: Okıtuvçi Neşriyatı

Äbdurahmanov, G. A. (1989). "Özbek Halkının Etnogenezi ve Özbek Tilining Şekillenişi". *TDAY- Belleten*, C. 37, s.1-7

Ahanov, Kaken. (2013). *Dilbilimin Esasları*.(Akt. Ceritoğlu, M.) (2. Bas.) Ankara: TDK

Akarsu, Bedia. (1975). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK

Akerson, F. Erkman. (1991). *Anlam-Çeviri-Karşılaştırma*. İstanbul: Abc

Aksan, Doğan. (1978). *Anlambilim ve Türk Anlambilimi -Ana Çizgileriyle-* (2. Bas.) Ankara: Erol Ofset

Aksan, Doğan. (1982). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim III)*. Ankara: TDK

Aksan, Doğan. (1987). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim I)*. (3. Bas.) Ankara: TDK

Aksan, Doğan. (2006). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. (4. Bas.) Ankara: Engin

Aksan, Doğan. (2015). *Türkçenin Sözvarlığı*. Ankara: Bilgi

Akşehirli, Soner. (2004). *Temel Anlambilim (Semantik) Kavramları Üzerine Bir İnceleme* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi, İzmir

Altınörs, Alp. (2000). *Dil Felsefesi Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma

Altınörs, Alp. (2016). *50 Soruda Dil Felsefesi*. (3. Bas.) İstanbul: 7 Renk

Arıklı, N., Tunçdoğan, T., Vardar, B. (1969). *Semantik Akımları*. İstanbul: Yeni İnsan

Ata, Aysu. (2007). "Türkçede Yargı Bildiren Söz Alanı". *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı-Bildiriler*, Ankara, C.1, s. 225- 229

Atmaca, Emine. (2011). *Eski Oğuz Türkçesinden Türkiye Türkçesine Söz Varlığındaki Değişmeler ve Anlam Olayları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya

Başkan, Özcan. (1967). *Lengüistik Metodu*. İstanbul: Çağlayan

Bayraktar, Nesrin. (2014). *Dilbilim*. (3. Bas.) Ankara: Nobel

Benzing, Johannes. (2001). "Özbek ve Yeni Uygur Edebiyatı". (Çev. Akalın M.) *Dil Yazıları*. Ankara: TDK

Bloomfield, Leonard. (1933). *Language*. USA

Borovkov, A, K. (1954). "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevaî" (Çev. Uygun, R.) *TDAY- Belleten*, 2, s. 59-96

Bréal, Michel. (1900). *Semantics: Studies In The Science Of Meaning*. (Trans. Cust, Henry) London: W. Heinemann

Caferoğlu, Ahmet. (1968). "Filolojide İnsan ve Hayvan Soy Birliği" *TDAY-Belleten* s.1-15

Caferoğlu, Ahmet. (2015). *Türk Dili Tarihi I-II*. Ankara: Altınordu

Chomsky, Noam. (1957). *Syntactic Structures*. Paris: Mouton, The Hague

Cirtautas, Ilse Laude. (1976). "Son Elli Yılda Özbekçenin Gelişmesi Üzerine". *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 15/1, 2, s.77-92

Çağatay, Saadet. (1974). "Türklerde Batıl İnançlar Arasında Tabu". *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri*. Ankara. s. 365-372.

Çağatay, Saadet. (1977). "Türkçede Çocuk Kavramı" *TDAY- Belleten* c. 25 s.1-16

Çetin, Engin. (2019). "Türkçede Çal- ve Çap- Fiilleri Üzerine Bir İnceleme". *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4(2), s. 375-390

Demirci, Kerim. (2010). "Derin Yapı ve Yüzey Yapı Kavramlarından Ne Anlıyoruz?". *Turkish Studies, InternationalPeriodical For the Languages, Literature and History Turkish or Turkic* vol. 5/4 fall, s. 291-304

Demirci, Kerim. (2014). *Türkoloji İçin Dilbilimi*. (2. Bas.) Ankara: Anı

Demirci, Ö. Ümit., Karslı Sibel. (2014). *Kutb'un Husrav u Şîrîn'i Dizin*. İstanbul: Kesit

Devellioğlu, Ferit. (1980). *Türk Argosu İnceleme ve Sözlük*. Ankara: Aydın Kitabevi

Devlet, Nadir. (1989). *Çağdaş Türk Dünyası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi

Dilaçar, Agop. (1971). "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi" *TDAY- Belleten,* 19, s. 83-145

Doerfer, Gerhard. (1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Band 4. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag Gmbh

Eckmann, János (1958). "Çağatay Dili Hakkında Notlar" *TDAY- Belleten,* 6, s. 115-126

Eckmann, János. (1963). "Çağatay Edebiyatının Son Devri 1800-1920" *TDAY- Belleten,* 11, s. 121-156

Eckmann, János. (2013). *Çağatayca El Kitabı*. (Çev. Karaağaç, G.) (5. Bas.) İstanbul: Kesit

Eckmann, János. (2014). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (Yay. Sertkaya, F., O.) Ankara: TDK

Elbourne, Paul. (2020). *Anlam-Anlambilime Giriş*. (Çev. Demirekin, M.) İstanbul: Optimum

Ercilasun, A. B., A.M. Aliyev, A. Şeyhulov vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II*. Ankara: Kültür Bakanlığı

Ercilasun, A. B. (2007). "Türkçede Öl- Fiili Üzerine" *Makaleler*. (Haz. Arıkoğlu, E.) s. 371-375. Ankara: Akçağ

Erdal, Marcel. (1991). *Old Turkic Word Formation II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz

Ergin, Muharrem. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak

Erol, H. Arslan. (2018). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*. Ankara: TDK

Fener, Kubilay. (2020). "Oku- Fiilinin 'Meydan Okumak' Anlamlı Arkaik Biçimi Üzerine" *Dil Araştırmaları*, Güz, 27. s.121-132

Filizok, Rıza. (2001). *Anlam Analizine Giriş.* İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Filizok, Rıza. (2007). *"Çok Anlamlılık (La Polysémie)"*. Tunca Kontartamer için, Ege Üniversitesi, s. 439-445

Gabain, A. Von. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. Akalın, M.) (5. Bas.) Ankara: TDK

Gencan, T. Nejat. (1979). *Dilbilgisi*. (4. Bas.) Ankara: TDK

Gökberk, Macit. (2011). *Değişen Dünya Değişen Dil*. (7. Bas.) İstanbul: YKY

Gökçe, Faruk. (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Dil Araştımaları. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

Gökçe, Faruk. (2015). "Kutadgu Bilig'de Kör- 'Görmek': Çok Anlamlılık, Metâfor, Gramerleşme" *TürkBilig,* 29. s. 59-76.

Guiraud, Pierre. (1975). *Anlambilim.* (Çev. Vardar, B.) İstanbul: Gelişim

Gülensoy, Tuncer. (2011). *Köken Bilgisi Sözlüğü I, II*. Ankara: TDK

Gülsevin, Gürer. (1998). "Türk Dilinde *koy-* (<*kod-*) ve *kuy-* (<*kud-*) Fiilleri Üzerine" *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1. s. 51-57

Gülsevin, Gürer. (2007). "Kutadgu Bilig'in Dilinde Lehçelerin Özellikleri'denk çiftler'" *Turkish Studies*/*Türkoloji Araştırmaları*, 2. spring. s. 276-299

Gülsevin, Gürer. (2010). "Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım" *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, 5. winter, s. 57-76

Günay, Doğan, V. (2007). *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual

Güner, Galip. (2012). "Yarat- 'Yaratmak, Halk Etmek' Fiilinin Etimolojisi" *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, 7/3. summer, s. 1415-1423

Güner, Galip. (2013). "Yarlık 'Buyruk, Emir, Ferman' ve Yarlıka- '(Tanrı) Buyurmak; Lütfetmek' Kelimelerinin Kökeni" *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, 8/1 s. 1553-1560

Güngördü, Erol. (2012). "Ürper- Fiilinin Kökeni" *Dil Araştırmaları*,10, Bahar, s. 83-97

Günşen, Ahmet. (2006). "Göster-, Görset- / Körset- Fiillerinin Yapısı Üzerine" *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(20), s. 36-49

Hacıeminoğlu, Necmettin. (1991). *Yapı Bakımından Türk Dilinde Filler*. Ankara: KB

Harris, Roy., Taylor, Tablot. (2002). *Dilbilimi Düşününde Dönüm Noktaları I.* (Çev. Taylan, E., Taylan, C.) Ankara: TDK

Hatiboğlu, Vecihe. (1972). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. (2. Bas.) Ankara: TDK

Hojiyev, Azim. (1974). *Özbek Tili Sinonimlärining İzåhli Lugäti*. Tåşkent: Okıtuvçı Neşriyatı

İbrahimov, Såbircån. (1967). *Özbek Tilining Ändicän Şeväsi*. Tåşkent: Fan Naşriyatı

İmer, Kâmile., Kocaman, Ahmet., Özsoy, Sumru. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi

İnan, Abdükadir. (1948). "Eski Türklerde ve Folklorda Ant" *AÜ Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* s VI/4, s. 279-290

Karaağaç, Günay. (2009). *Dil, Tarih ve İnsan*. (4. Bas.) İstanbul: Kesit

Kerimoğlu, Caner. (2019). *Genel Dilbilime Giriş*. (2. Bas.) Ankara: Pegem

Kıran, Zeynel., Kıran, Ayşe. (2002). *Dilbilime Giriş*. (2. Bas.) Ankara: Seçkin

Koç, Kenan (Ed.). (2007). *Türikşe-Kazakşa Sözdik*. Almatı: Atamura

Korkmaz, Zeynep. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK

Lakoff, G., Johnson, M. (2015). *Metâforlar Hayat, Anlam ve Dil*. (Çev. Demir, Y.) İstanbul: İthaki

Leech, Geoffrey. (1981). *Semantics -The Study of Meaning-*. (2. Ed.) USA: Penguin Books

Lyons, John. (1983). *Kuramsal Dilbilime Giriş*. (Çev. Kocaman, A.) Ankara: TDK

Lyons, John. (1977). *Semantics I*. New York: Cambridge University Press

Onan, Bilginer. (2020). "Sözcük Anlambilimi" *Kuramdan Uygulamaya Anlambilimi*. (Ed. Bilginer, O.) Ankara: Pegem

Oraltay, Hasan., vd. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştımaları

Ökmen, Müntekim. (1973). *Heredot Tarihi*. İstanbul: Remzi

Öner, Mustafa. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK

Öner, Mustafa. (2011). *Türkçe Yazıları*. İstanbul: Kesit

Öner, Mustafa. (2013). "Türkçede Çalışmak Kavramı ve Söz Kökeni Üzerine Bir İnceleme". *Elginkan Vakfı, I. Türk Dili ve Edebiyatı Kurultay Bildirileri*. İstanbul: Kitabevi

Özşahin, Murat. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK

Öztürk, Rıdvan. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: TDK

Özyetgin, A. Melek. (1995). *Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitikleri Dil ve Üslup İncelemesi*. Ankara: TDK

Palmer, R., F. (2020). *Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi*. (Çev. Ertürk, R.) Ankara: Ayrıntı

Pekacar, Çetin. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: 2011

Perek, Z. Faruk. (1961). *Eski Çağda Dilbilgisi Araştırmaları (Gramerin Doğuşu).* İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi

Platon. (2015). *Kratylos*. (Eski Yunancadan Çev. Akderin F.) İstanbul: Say

Poppe, Nikalaus. (1994). *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri 1. Kısım*: *Karşılaştırmalı Ses Bilgisi.* (Çev. Kaymaz, Z.) İstanbul: Töz

Rahmetullayev, Ş. (2002). *Özbek Tilining Yängi Älifbåsi vä İmlåsi*. Tåşkent. Okıtuvçı

Rasulov, R. (2008). *Özbek Tili Fe'llärining Mä'nå Tuzilişi*. Taşkent: Dävlät Pedagogika Universiteti

Richard, A.- Ogden, C. (1923). *The Meaning Of Meaning*. New york: Harcourt, Brace

Rifat, Mehmet. (1992). *Göstergebilimin ABC'si*. İstanbul: Simavi

Rifat, Mehmet. (1998). *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları*. İstanbul:

YKY

Saussure de Ferdinand. (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*. (Çev. Vardar, B.) İstanbul: Multilingual

Sertkaya, O. F. (2001). "Eski Türkler Okur Yazar mıydı?" *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü-Sempozyum Bildirileri*, Ankara, Yeni Avrasya s. 23-37

Sertkaya, O. F. (2019). "Orun Kelimesinin Etimolojisi Üzerine" *Türk Dili Dergisi* Haziran, 810, Ankara, s.1-9

Stern, Gustaf. (1931). *The Meaning and Changes* of *Meaning*. Bloomington: Indiana University Press

Soykan, Naci Ö. (2006). *Felsefe ve Dil -Wittgenstein Üstüne Bir Araştırma-*. (2. Bas.) İstanbul: Mvt

Şääbdurahmänov, Ş, Äskarova, M. vd. (1980). *Håzirgi Özbek Ädäbiy Tili I*. Tåşkent: Okıtuvçı Neşriyatı

Şirin, Hatice. (2015). *Kül tigin Yazıtlar - Notlar-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat

Tamba-Mecz, Iréne. (1998). *Anlambilim*. (Çev. Sevil, N.). İstanbul: İletişim

Tavkul, Ufuk. (2000). *Karaçay - Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK

TDK (1993). *Derleme Sözlüğü I-XXII*. (2. Bas.) Ankara: TDK

TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK

Tekin, Şinasi. (2001). *İştikakçının Köşesi*. İstanbul: Simurg

Tekin, Talat. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. (Yay. Ölmez, M.) Ankara: TDAD 15

Tekin, Talat. (1997). *Türkoloji Eleştirileri*. (2. Bas.) Ankara: Simurg

Tietze, Andreas. (2002). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati Cilt I A-E*. İstanbul-Wien: Simurg

Toparlı, Recep. (2000). *Ahmet Vefik Paşa Lehçe-i Osmânî*. Ankara: TDK

Trier Jost. (1969). *Kelime Alanları ve Kavram Alanları Üzerine*. (Çev. Sesli, H.)

Erzurum: Atatürk Üniversitesi

Türk, Vahit. (2014). "Türkçede Alışmak Anlamlı Kelimeler ve Anlam İlişkileri" *TÜRÜK Dil, Edebiyat ve Halkbilim Araştırmaları Dergisi*, 3, s.1-5.

Uçar, F. M. (2019). "Özbek Türkçesinde Yeterlilik Kategorisi". *International Journal of Languages Education and Teaching*, *vol*. 7, p. 170-182

Ullmann, Stephen. (1959). *The Principle of Semantics*. Oxford: Basil Blackwell

Ullmann, Stephen. (1978). "Anlambilimi". (Çev. Kocaman, A.) *Türk Dili ve Edebiyat Dergisi Dil Yazıları Özel Sayısı*, C: XXXVIII: 355-363

Üçok, Necip. (1947). *Genel Dilbilim (Lengüistik*). Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi

Vardar, Berke. (1982). *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*. Ankara: TDK

Vardar, Berke. (Yönetiminde) (1983). XX. Yüzyıl Dilbilimi (Kuramcılardan Seçmeler) Ankara: TDK

Vardar, Berke. (Yönetiminde) (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual

Wittgenstein, Ludwig. (2010). *Tractatus Logico-Philosophicus*. (Çev. Aruoba, O.) (7. Bas.) İstanbul: Metis

Wurm, Stefan. (2001). "Özbekçe" (Çev. Akalın, M.) *Dil Yazıları*. Ankara: TDK

Yudahin, K., K. (2011). *Kırgız Sözlüğü*. (Çev. Taymas, A.) Ankara: TDK

Yusupova, Nasiba. (2018). *Türkçe - Özbekçe Sözlük*. Ankara: TDK

İNTERNET KAYNAKLARI

www.kubbealtilugati.com
www.nisanyansozluk.com
www.ozbektiliizohlilugat/playstore
www.tdk.gov.tr.
www.worldpopulationreview.com

ÖZGEÇMİŞ

İlkokulu, ortaokulu ve liseyi Adana'da okudum. 2016 yılında, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldum. 2017 yılında, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Lehçeleri bölümünde bütünleşik doktora programına başladım. 2023 yılında, doktora eğitimimi tamamladım. Hâlen, İzmir'de bir devlet hastanesinde çalışmaktayım.